Stat
O
61.

MAGYARORSZÁG-,

A

SZERBVAJDASÁG S TEMESI BÁNSÁG

MEZŐGAZDASÁGI STATISTICÁJA.

M. ACADEMIA KÖNYVTÁRA

HIVATALOS S MAGÁN UTON GYÜJTÖTT

LEGUJABB ADATOK NYOMÁN

KIDOLGOZTA ÉS KÖZREBOCSÁTJA

GARGÓCZI KÁROLY,

HITES ÜGYVÉD, M. GAZD. EGYESÜLETI OKLEVELES GAZDA, ÉS A MAGYARHONI FÖLDTANI TÁRSULAT RENDES TAGJA.

PESTEN, 1855.

A SZERZŐ SAJÁT KÖLTSÉGÉN.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

PEST, 1855. EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJA.

Előszó.

Hazánk földmivelő ország. A földmivelés gyarapitása vet alapot jelen boldogságának, s azon épül jövendő nagysága. Hazánk földmivelési viszonyai mégis csak csekély részben ismertek: holott az ebbeli ismeret adhatna legbiztosabb irányt a mezőgazdaság kifejlésének.

Meggyőződésem ez; ez vezérlett jelen mezőgazdasági statisticám kidolgozására; ösztönt adván e mellé azon jó igyekezetü mozgalom, melly mezei gazdáink értelmesebbjeinél, minden igaz hazafi valódi örömére, naponként inkább-inkább éledezni kezd; hogy ezáltal én is az édes haza leendő nagysága épületének alapjához egy kövecskét vinni gyenge erőmmel megmérközzem.

Minden statistica érdekessége azonban a benne felhasznált adatok és anyagok hitelességén és miségén alapul; ugyanazért mielőtt letenném e kövecskét a sors által kimutatandó helyére, számolok ennek eredeti lényegéről.

Munkám kezdetét régibb s legujabb hivatalos adatok halmazán, mint tiz évet haladó igyekezetem gyüjteményén veszi. Ennek gyarapitására magán uton is több idő óta gyüjtögettem az adatokat. Dolgozat közben segitségemre szolgáltak Fényes Elek és if. Palugyay Imre több rendbeli statisticai dolgozataik, Hain Jósef „Handbuch der Statistik des österreichischen kaiser-Staates“ czimü, 1852-ben megjelent, legnagyobb részt a birodalmi statisticai hivatalhoz begyült hivatalos adatok nyomán dolgozott munkája, azontul munkám folyamán megnevezett több dolgozatok. De legtöbb anyagot szolgáltattak épen munkám folyama alatt mágán levelezések utján legujabban gyüjtött adataim, mellyekre nézve folyó évi január 21-éről az urodalmakat, egyes gazdaságokat, községeket és vidékeket érdeklőleg kidolgozott kérdő pontokkal ellátott körlevelekkel kerestem meg igen számos urodalmakat, egyes birtokosokat, gazdatiszteket, községi elöljárókat s ügybarátokat, egyszersmind hirlapok utján is kitüzött kérdőpontok szerinti adatközlésre kérelmet intézvén mindenekhez, kik a közügy iránt lelkesedéssel viseltetnek. A hazafiui buzgóságnak s e megkeresésemre gyült adatok kutforrásának köszönök munkám folyamán legtöbbet.

Midőn munkámhoz kezdettem, elődeim nyomán indulva, a tudománynak volt főszándékom szolgálni. Azon buzgó részvét, mellyel az adatok iránt megkeresett lelkes hazafiak részéről mindenfelöl találkoztam, nemcsak az iránt győzött meg, hogy vállalatom korszerü s megnyerte a közönség figyelmét: de egyszersmind képessé tett olly irányt adni munkámnak, miszerint általa *a tudomány felett főkép a gyakorlati életnek tegyem meg az örömest kötelességül rálalt szolgálatot.* Eltértem a statistica közönséges theoriájától, miszerint annak feladata csak a meglevő erőket mérlegezni. Az élet hasznán s a gyakorlatiasságon való igyekezet arra vezetett, hogy az ébredező erő kifejlésére munkámban iránypontokat hintsek el; hogy az olvasó közönség, mellynek egy nagy részét még mindég főkép a nemzeties kegyelet vezérli a magyar irók és irodalom pártfogolására, ne kegyelemből terjessze reám jóvoltát: hanem a speculativus haszon által felgerjesztett érdek vezérelje munkám figyelembevételére. Mert meg vagyok győződve, hogy magyar irodalmunk is abban találja meg kifejlésének legbiztosabb alapját, ha a pártfogók hazafiui áldozatai nem egyedül a szépirodalmi termények szellemi mulattatásának jutalmul élvezetében központosulnak többé: hanem a real dolgozatok hasábjain gyakorlati élethasznot találnak és keresnek, s a buzgó áldozatkészség helyett speculativus üzletté vál a könyvhasználat és olvasás.

Feladatomat e kifejtett szempontból véve is, igen sokat segit annak sulyos voltán azon körülmény, hogy a leggyakorlatibb olvasó közönséggel, tettlegesen gyakorlati életpályával, a mezőgazdasággal foglalkozó egyénekkel van főkép ügyem; de töretlen előttem, mellyen elindultam az ut: ugyanazért kérem, kölcsönözze az olvasó gyöngéd elnézését, ha a járatlan ösvényen a teher sulya alatt erőm gyengeségében inaim ingatagságát tapasztalja. Azon lelkes hazafiak pedig, kik buzgó szivességü adat-küldéseikkel megsegitettek, s igyekezetem jelen gyümölcsét e minőségben megteremni engedték, vegyék leghálásabb köszönetemet.

Záradékul jelentem, hogy jelen mezőgazdasági statisticám nyomán s ugyanezzel szoros combinatioval késért összefüggésben *Magyarország status oeconomiájának* összeállitását vettem dolgozatba, mellyben azt veendem tárgyalás alá, hogy a statisticai alapokon, az ország mellyik vidékén, micsoda gazdasági ágnak van egyebek felett előnye, s mik hathatnak mind a kormány, mind a magánosok részéről leginkább kedvezőleg ugyanannak czélszerü kifejtésére. Előlegesen kegyes figyelmet kérek ez uj vállalatom iránt.

Költ Pesten junius 30-án. 1855.

Galgóczi Károly.

BEVEZETÉS.

Jelen Mezőgazdasági statistica fogalma s felosztása.

A jelen munka magában foglalja Magyarországnak, a Szerbvajdaságnak és Temesi-bánságnak állását mezőgazdasági tekintetben. A tárgyalást három részre osztottam. Az első részben tárgyalom a mezőgazdasági alapstatisticát, hol azon viszonyok és körülmények ismertetése fordul elő, mellyek a mezőgazdaságnak részint tulajdonképeni alapját teszik, részint ezen üzlet előhaladásának előmozditására s e tekintetbeni állásunk ismertetésére szolgálnak. A második rész a tulajdonképeni mezőgazdasági statisticát foglalja magában, mellyben egyenesen gyakorlati szempontból véve fel, a mezőgazdaság legközelebbi egyetemes, s aztán különböző ágaiban részletes állását, kezeltetését s annak körülményeit adom elő. E két rész után a harmadik részben foglalom némelly egyes urodalmak, jelesebb gazdaságok, gazdasági vidékek és gazdasági községek egyenkénti leirását, melly részt azonban előlegesen márcsak az egyenkéntiségre átment tárgyánál fogva is csupán függelékként kérek tekintetni.

Magyarország, a szerbvajdaság és temesi bánát mostani határai közt.

Magyarország mostani határai közt 5. közigazgatási kerületre oszlik, u. m.

I. Budapesti közigazgatási kerület: ez magában foglalja a következő megyéket. 1. Pest-Pilis, 2. Pest-Solt, 3. Fehér, 4. Esztergam, 5. Borsod, 6. Heves, 7. Szolnok, 8. Csongrád, 9. Jászkun megyéket.

II. Soproni kerület: 1. Sopron, 2. Moson, 3. Vas, 4. Zala, 5. Somogy, 6. Baranya, 7. Tolna, 8. Veszprém, 9. Győr megyékkel.

III. Posoni kerület. Ebben sorolvák: 1. Poson, 2. Felső-Nyitra, 3. Alsó-Nyitra, 4. Trencsén, 5. Liptó, 6. Árva-Thurócz, 7. Bars, 8. Zólyom, 9. Hont, 10. Nógrád, 11. Komárom megyék.

IV. Kassai kerület. Ide esnek: 1. Abauj-Torna, 2. Gömör, 3. Szepes, 4. Sáros, 5. Zemplén, 6. Ung, 7. Beregugocsa, 8. Máramaros megyék.

V. Nagyváradi kerület. Ehez tartoznak: 1. Dél-Bihar, 2. Észak-Bihar, 3. Arad, 4. Békés-Csanád, 5. Szabolcs, 6. Szathmár megyék.

A szerbvajdaság és temesi bánát a 3 bánáti megyékből Torontál, Krassó és Temes megyékből, s Bács-Bodrog megyéből van alakulva, hozzá csatoltatván a régi Szerem megyének rumai és illoki járása.

ELSŐ RÉSZ.

Mezőgazdasági alap statistica.

E részt hat szakaszra osztottam fel. Az első szakasz az éghajlati viszonyokat, második a földterületi, harmadik a népességi, negyedik a földbirtoki viszonyokat foglalja magában, az ötödik a forgalomról, ennek eszközeiről, s az iparról beszél; hatodikban foglaltatnak a mezőgazdaság kifejlésének közvetlen eszközei s a kifejlettségi fok ismertetése.

I. SZAKASZ.

Magyarország a temesi bánát és szerbvajdaság éghajlati viszonyai.

1. §. Az ország geographiai szélessége és hosszasága.

Magyarország ujabb határai szerint fekszik az északi szélesség 45° és 50°, a keleti hosszuság 33° és 43° között. E határok közt összeesik vele a szerbvajdaság és temesi bánát, melly az északi szélesség 45° és 46° 20′; a keleti hosszaság 36° 20′ és 40° 20′ közt foglal helyet, a Ferro szigeti délvonaltól kezdvén a számitást. Ha pedig a Humbold által megállapitott egyenhévvonalakat alkalmazzuk: akkor honunk a 14° és 10° egyen hévvonalak közé esik, miután a 14° egyenhévvonal Fiume és Pétervár alatt, a 10° egyenhévvonal pedig a Karpátok felett vonul el. Igy ez ország a régibb geographusok szerint a mérséklett, az ujabbak szerint pedig a szelid éghajlat délszaki melegebb részében foglal helyet, melly övnek közép hévmérséklete + 10°. Miután ezen égövnek a 15° és 5° egyenhévgörbék (Isotherm-kurven) közt vannak megállapitva határai, annak délszaki részében a 15° és 10° közé összeesnek magyarországgal Európában Francziaország, a szövetséges némettartományok nagyobb része, a többi osztrák tartományok és Törökország.

2. §. Tenger szine feletti magasság.

a) A karpátok nevezetesebb csucsainak tenger szine feletti magassága párizsi lábakban Wahlenberg szerint: Jégvölgyi csúcs 8000′, Lomniczi csúcs 7942, Hunsdorfi csúcs, Csabi csúcs, Viszoka és Bóczdorfi csúcs mindenik 7800, Zöldtói csúcs 7700, a nagy kriván Liptóban 7538, Késmárki csúcs 7300, Schlagendorfi csúcs 7200, a Vöröstói csúcs szinte, Fehértói csúcs 6700, Kahlbachi orom 6595, a Rohács Liptóban 6407, Raczkova 6569, Gyömbér 6170, Turóczi Kriván 5300, Királyhegy Gömörben 5000, Chocs Árvában 4913, Stoch Turóczban 4876, Roszudecz 4876, Feketekő Liptóban 4300, Klackberg 4168 párizsi láb.

b) Nevezetesebb karpáti tavak tenger szine feletti magassága. Az öt tó (Fünf-Seen) 6121, Hinzkató 5836, Hosszutó 5817, Vöröstó 5472, Tölcsértó

5269, Fehértó 4918, Zöldtó 4695, Poprádi halastó 4510-parisi láb, mellynél magasabb helyzetü tavakban halak nem tenyésznek.

c) A karpátokat körül ölelő térségek tenger szine fölötti magassága : A felső árvai térség a Bori tavánál 1900, Árva váránál 1546, Alsó-Kubinnál 1296, az Árvának a Vágvizébe szakadásánál 1235 láb ; — A neumarki térség, mellyet a Dunajecz hasit keresztül, Fekete-Dunajecznél 1959, Neumarknál 1735. — A liptói térség, mellyen a Vágvize foly a Hochwaldi átmenetnél 2689, Hradeknél 1848, Liptó Szent-Miklósnál 1697, Rosenbergnél 1357, Lubochnánál 1289 láb. — A szepesi térség, mellyen a Poprádvize omlik : Csorbafalunál 2516, Minksdorfnál 2382, Boczdorfnál 2205, Felkánál 2062, Nagy-Schlagendorfnál 1997, Késmárknál 1850-párisi láb magas. Máramaros megyében Körösmező 2298, Borsa 2088, Talaborfalva 1638, Técső 1370, Huszt 1214 láb magasan fekszik a tenger szine fölött.

Posonynál a duna-viz állása tenger felett 416 láb, Budánál 305. Posonynál és vidékén a legalacsonyabb helyek magassága 310, Győrnél 256 lábra rug, s ugyan ennyire lehet felvenni a magyarországi nyugoti kisebb térség közép magasságát, mellyet a Csalóköz, Posony, Komárom, Győr, Moson megyék, Vasban és Sopronban a Répcze és Rába mellékei, továbbá Nyitra, Bars megyék Dunára hajló sik vidékei képeznek. A kelet're eső alföldi nagytérségnek magassága Pestnél és Tokajnál, legalacsonyabb térein, egyaránt 215 láb, s miként folyóvizeink menetele mutatja, ezen magasság észrevehetlenül csökken egész a Török határokig, ugyhogy mig a közép magasság 200—225 láb közt változik, még a Tisza legalacsonyabb vidékein is bátran fellehet venni, hogy 140—150 láb magasságnál alantabb szántás által mivelt föld, söt jó kaszáló sem létezik.

3. §. Meteorologiai viszonyok.

a) Hőtaniadatok. Buda-Pesten, az ország szivében, mellyet a meteorologiai viszonyokra nézve is központnak lehet venni, az itteni csillagász intézetben számos évektől fogva illendő pontossággal vitt meteorologiai jegyzetek több évi közép számitás után következő eredményt mutatnak. Caelsius hőmérője szerint Magyarország évi közép hőmérséklete 10, 53, melly egyenhévvonali fekvésével megegyez. A tél közép hőmérséklete — 0, 41, a tavaszé 10, 61, a nyáré 21, 18, az őszé 10, 76. — A hónapok közép hőmérséklete pedig következő : Januar — 2, 46, Februar 0, 88, Martius 3, 54, Aprilis 9, 53, Május 18, 27, Junius 20, 23, Julius 21, 86, Augusztus 22, 05, September 17, 13, October 11, 37, November 5, 05, December 0, 27. Ez adatokból kiviláglik, hogy hazánkban a nyár közép tartása öt hónapra terjed, melly idő alatt a közép hőmérséklet 17 fok fölött áll, s nem ritkán Oktober első fele is olly hőmérséklettel bir, hogy bizvást a nyárhoz csatolható volna.

Rendesen leghidegebb hónapunk a Január, bár néha, mint 1845-ben a Februar 1853-ban pedig a December kitesz rajta. Legmelegebb hónapunk Augusztus, bár ezt is höség tekintetében nem ritkán tulhaladja a Julius, mint ez 1841-ben is történt. — Ezeket bizvást állithatjuk Magyarország szelidebb éghajlatu terségeiről, azon különbséggel, hogy a felső dunaitérségen ½—1 fokkal mindég kevesebbet kell szamitanunk, midőn az ország délszakibb részein, az alsó dunatiszai roppant sikságon gyakran 2—3 s több fokkal is magasabbra hág a hévmérő, mint Buda-Pesten, mignem ott is a hegyek közelében apad magassága. Legalantabb áll pedig a hőmérséklet a karpát aljai megyékben. Itt, nevezetesen Kérsmárkon tett tapasztalatokbol az világlik ki, hogy a hévmérséklet rendesen 4,07 fokkal áll alantabb a Budapestinél, s igy a nyár is jóval rövidebb. A hó rendesen májusban enyészik el, a mellett hogy a legmagasabb csucsok, névszerint a Kriván, Lomniczi tető sat. julius sőt Augustusban szabadulnak meg az utolsó hótol. Az ősz már sokszor Augustus végével hideg esőzésekkel köszönt be, septemberben pedig már ugyancsak hatalmas derek és fagyok jelentkeznek, sőt mint 1854-ben (Sept. 12-én) már hó is esik le. Az állandó hó egyéb iránt october végén vagy november elején szokott leesni, bár nem ritkán megesik, hogy ez a délszaki meleg szellők által még télközépen is egészen elolvad.

Mi a hévmérsékletek extremumait illeti, honunk délszaki vidékein nem ritkán 40° R. hág a hévmérő higanya, a hideg pedig már nagy, ha 14 vagy 16 fokra sülyesztette rövid időre a hévmérőt; épen a ritkaságok közé tartozik pedig a 18 vagy 20 foknyi hideg: millyen volt az 1830-diki télben, bár néha a 22 foknyi is igen kevés ideig elő fordul, mint 1850 Januar 7-én A karpátokat környező vidéken szinte fölemelkedik a hévmérő nyáron át rövid. időre + 30 + 32 fokra, sőt Rochel 20 évi tapasztalatai szerint egyszer + 40 foknyit is talált délben: télen ellenben nem ritka 20 foknyi hideg, sőt 1816-ban és 1830-ban vövid ideig folytonosan 22 foknyi is volt; a 14 foknyi hideg pedig rendesen huzamosan eltart.

Átalában a magyar éghajlatról hőtanilag azt lehet megjegyezni, hogy az év szakoknak egymásba való átmenetele ritkán történik mérsékelve fokozatosan, mint ez más hason geographiai fekvésü tartományokban lenni szokott; hanem az átmenetel, sőt egyébként is az időjárás valamint a hegyek között, ugy szinte a sikságokon hirtelen változó. Leggyakoribb ez a télnek tavaszra változása alkalmával, ugy hogy itt a mérséklett átmenet rendesen kiszokott maradni, s gyakran teljes tél után nyári szelídségü tavasszal lepetünk meg, hogy az az által megindulásra csalt növény-élet, ismét hirtelen következő zordon idő által folytassék vissza; szint illy hirtelen, bár nem annyira gyakran változik a szelid ősz csak egy szélfordultával, zordon téli időre, midőn egy ugyanazon nap a légmérő magas állása mellett a hőmérő tiz fok különbözetes-

séggel inog. A tavaszi meleg napokra rendesen hüvös éjszakák következnek, mellyek gyakori kései fagyokat idéznek elő.

b) A szelek járása. A sark szelek közül az éjszaki szél, mind a mellett, hogy honunkat a koszoru gyanánt övedző karpátok egy részben védik ellene, leggyakoribb s legdühöngőbb szokott lenni, s gyakran orkán alakban jelenik meg; egyszersmind természetesen mivel hideg tartományokon ömlik keresztül, leghidegebb, legzordonabb, zordonsága bélyegét fáinkra, sőt minden növényzetre, még a gyümölcsökre is rásüti, mellyeknek északi oldala általában durvább, fejletlenebb mint a déli. Nagy erejénél fogva e szél mind az erdőkben, mind a helységekben és városokon a házakban, mindpedig a mezőkön kivül s egyébütt levő rakományokban sok károkat tesz, zordonsága által pedig néha még nyár közepén is fagylaló hideget okoz. Szomoruan említik történet lapjaink 1816 januar 29—30 diki zivatart, mellyben az alföldi térségeken, kivált Békés, Csanád, Csongrád, Arad, Temes, Torontál megyékben 80,000 darab szarvas marhán és juhon felül lett a zivatar áldozatja, midőn a Szentesről Tót-Komlósnak vezető uton egy rakáson egymást körülölelve 24 huszár fagyott meg, kik Franczia országból viszatérvén, tisztjök vezérlete alatt szülőföldjökre Aradmegyébe igyekeztek [1]). A bánsági végvidéken ugyanekkor 55 ember és 38,238 juh veszett el.

Az északi szél járása nincs ugyan egyátalában bizonyos évszakhoz kötve, sőt azt lehet mondani, hogy az akármelly időben előkerül; leggyakoribb s dühöngőbb azonban februarius és martius havaiban, mikor böjti szél nevezete alatt ha egyéb kárt nem csinál, a szálas takarmányt nedvességének nagy részéből kiaszalja, azt kérgessé s a baromnak izetlenebbé, nehezebb emésztetüvé s sikertelenebbé teszi. Esőt rendesen nem hoz, sőt inkább a borulatokat s felhőket szétveri, igy megjelenése többnyire biztosit arrol, hogy az esőzéseknek csakhamar vége lesz, kivéve azon esetet, mikor keményebb déli szelek előzték meg, mellyek a viz gőzökkel terhelt levegőt éjszakra zaklatták; illyenkor a délí szélre következő éjszaki szél az összetorlasztott viz gőzöket eső, sokszor hatalmas záporokban szitálja le. Ellenkező esetben inkább szárító tulajdonságu, s különösen tavasszal az alföldi lapos vidékeken az után lehet leghamarabb várni a földnek téli bőnedvességétől való megszabadulását.

A keleti szél némileg rokon természetű az éjszaki széllel, a mennyiben t. i. nyáron is hideg, télen pedig leghidegebb szokott lenni, és a mennyiben a felhőket elszéleszti, s száraz légszerkezetet okoz. Hatályosan védik ezen szél ellen is hazánkat Erdély magas bérczei és havasai; járása pedig a me-

---

[1]) Tudományos Gyüjtemény 1819 VI kötet 57 s következő lap. — és Erdélyi: Nemzeti Iparunk 117 lap.

gyei főorvosok évenkénti tudósitásai szerint legritkább nálunk a sarkalatos szelek között, s mikor megjelenik is, rendesen rövid ideig, s alig tart tovább egy huszonnégyóránál.

A déli szél hatalmas ellenténye zője az éjszaki szélnek, s vele csak annyiban egyez, hogy sokszor igen nagy erővel szokott dühöngeni; ellenténye zője pedig annyiban, mennyiben mind télen mind nyáron meleg és nedves légszerkezetet idéz elő, s a borulatokat s esőzéseket rendesen ennek köszönhetjük, mint szinte azt is, hogy nem ritkán télközépen januarban — februarban is mennydörgések és villámlások történnek hazánk különböző, néha felsőbb vidékein is. Ennek megjelenéséből biztosan lehet jövendölni a bekövetkező esőzésekre. Ezen szélnek melegsége néha olly magas fokozatu, hogy a növényeket elperzseli, elaszalja, s az élet erőre tikkasztólag hat. Illyen volt például az az 1841 diki nyáron, midőn megelőző déli szelek után a hőmérő julius 21-én szélcsenddel olly fokra hágott, minél nagyobb hőségre a most élő emberek nem igen emlékeznek. Gyakoriságát tekintve hazánkban a déli szél közönségesen a nyugoti és keleti szelek között áll : de vannak esztendők és vidékek, midőn szerepét a nyugoti szélnek adván át még a keletinél is gyérebb, mint történt ez 1853-ban Pest vidékén, hol az orvosi jegyzetek 54 keleti és 118 nyugoti szél mellett ez esőzésekkel gazdag esztendő tavaszán ís csak 8 déli szelet jegyzettek meg.

A nyugoti szél sajátságait illetőleg a déli szelet közelíti meg, leszámitván azon tulajdonságát, hogy nagy erővel nem szokott dulni, hanem csak lengedezni, különben meleg és nedves légszerkezetet idéz elő s mig lengedez a permetező esők meg nem szünnek, nedves meleg sajátságánál fogva pedig még a déli szélnél is hatályosabb olvasztója a havaknak és jegeknek, ugyhogy a tavaszi kiengedést rendesen ez hajtja végre, gyakoriságát illetőleg a sarkalatos szelek között különösen hazánk sik vidékein az északi szél után ez leggyakoribb, és gyengesége okozza azt, hogy mind a mellett a siktérségek, mellyeken szabadon czikáz az erősebb északi szél, még is olly aszályosok.

A sarkalatos szeleknél nem kevesebb fontossággal birnak hazánkban a mellék szelek, nemcsak azért, mert ezek a két velők szomszéd sarkalatos szelek sajásságait magokban egyesítik, hanem főkép azért, mert rendesen gyakoriabbak a tulajdonképeni szeleknél és pedig ezek közt legyakoribb az északnyugoti szél, mellyre rendesen az északi szokott átváltozni, melly körülmény a tulajdonképeni északi szél dühöngését még alföldi szabad téreinken is mérsékli. Ezután a délkeleti majd a délnyugoti szél, az északkeleti pedig leggyérebben szokott előfordulni.

Az esztendő különböző hónapjait véve fel közönségesen martius, április, május, junius szokott legszelesebb lenni, legkevesebb szél jár pedig julius, augustus és septemberben.

c) Eső és hó. Az eső mennnyisége köztudomás szerint ugy szokott meghatároztatni, hogy egy köblábnyi térségü edény készitetvén, az abba hulló eső magassága éven át folytonos figyelemmel tartatván, párizsi hüvelyk s annak alosztályai szerint jeleltetik meg. A hó hasonlag jön mérés alá. Az eső mennyiségnek illy kisérletek szerint kivitt mappáját találunk Berghausnál természettani átlása VII-ik szálitmányának 10-ik térképén, hol valamint fentebb emlitve volt a höre nézve egyenhővonalok (isothermkurven) ugy az esőre nézve egyenesővonalok (Isohyetosen) által osztatnak el a vidékek. Egyébiránt az eső mennyiség meghatározására nézve következő tapasztalati adatok szolgálhatnak még támpontul. 1. Az eső mennyiség az egyenlitőtől a végelyekig fokonként kisebbedik. 2. Kisebbedik az eső mennyiség a tenger partoktól a száraz földi tartományok köpeze felé, ugy hogy mig a tengerparti vidékek eghajlatát esőbőség jellemzi, addig a tengertől távol eső tartományok aszálylyal küzdenek. 3. Kissebbedik az eső mennyiség a hegyes vidékektől a sik térségek felé, s minél kiterjettebbek a síkságok, annál inkább áll jellemökben az aszályosság. — Ezen szabályok alol csak az egyes körülmények idéznek elő kivételt.

Hazánk geographiai fekvése s földfelülete okozza azt, hogy nálunk az olly záporok, millyenek az egyenlitő alatt és szomszédságában járnak, egészen ismeretlenek, sőt mig az évi eső mennyiség például Szent-Domingóban 150, a Malabári partokon 103 párisi hüvelykre emelkedik, addig egész Európában is csak némelly helyek kivételképen közelítik meg az egyenlitő alatti tartományok eső mennyiségét; millyenek Coimbra Portugalliában, hol az évi eső mennyiség Kömtz szerint 111 mások szerint pedig még jóval több hüvelykre felnő; továbbá Tolmezzo városa a délkeleti alpeseken 90, Bergen norvégiában 77 párizsi hüvelyk eső mennyiséggel; ugy hogy Európának közép eső mennyisége 35 hüvelyket nem halad, melly Fiuméével megegyez; Horváth ország legnyugotibb részében körül belől Zágrábig már 30, Zágrábtól Posegáig 25, Posegától pedig Eszékig csak 20 párisi hüvelykre emelkedik az évenkénti eső mennyisége, honnan egyenesen Bécsnek menvén az egyenesőközi vonal, e térség Magyarországnak Dunántuli részét is magában foglalja; ugyanezen eső mennyiség Magyarországnak legnagyobb részében pedig t. i. az alföldi sikságokon a Duna-Tisza köztől egész az erdélyi szélekig már 16 párizsi hivelykre sőt ezen is alol szál, annyira hogy kevesebb eső, mint honunk siktérségein, egész Európában csak két helyen jár, névszerint az uralhegyen létező Jekaterinburg városa környékén, hol az évi eső mennyiség 13 párizsi hüvelyket ritkán halad, és a spanyolhon közepében létező térségen, hol például Madridban csak 9,05 párizsi hüvelykre nő középszámmal az évi eső mennyisége.

Magyarországon a legközelebbi 20—25 évből itélve, kétségtelenül

legkevesebb eső járja a Nagykunságot s az ezzel határos megyéket; legtöbb ellenben a Szepességet, mint hol a központi karpátokban találják az esőzések a magok góczát; melly hegységek annyira elhiresedtek a zivatarokrol, felhőszakadásokrol, hogy Ritter, jelenkorunk jeles geographusa által „Die grosse Wettersäule von Ost-Europa“ névvel jeleltetnek; midőn az alföldön az évi eső mennyiség 16 párisi hüvelykre üt, akkor a karpátok szomszédságában azt bizvást 25—30 hüvelykre tehetjük. Pesten, mellyet még e tekintetben is középpontnak bizvást lehet felvennünk, az 1853-ban lefolyt különben egyik legbővebb esőü esztendőben, mellynek nedvbőségét egyedül a Julius és September hónapokban megállapodott idő mérséklette, azon eső mennyiség, mit megmérni lehetett, 14 hüvelykre és 7 vonalra ütött, minthogy azonban különösen martiusban, aprilisben és juniusban sok zivatarok jártak, mellyek a biztos mérést lehetetlenné tették, e mennyiséget még 5 hüvelykkel bátran meg lehet szaporitani, mellyhez a szinte megmérhetett hó és havas eső mennyiséget $1\frac{1}{2}$ hüvelykkel hozzá adván összesen $21\frac{1}{2}$ hüvelykre üt az éven át lehullott nedvmennyiség.

A forrkörök közötti tartományokban, mint közönségesen tudva van, egy bizonyos és rendes évszakban, legtöbbnyire pedig junius, julius, augustus, september és october hónapokban állanak be a rendes esőzések, mig a többi hónapok majd szinte egészen eső nélküliek. A mi mérséklett égövünk alatt ellenben közönségesen nincsen sem tartós száraz, sem tartós esős évszak; hanem van ollyan, mellyben még is a többi évszakokhoz képest legtöbb eső esik. Igy Magyarországon legbővebb esőzési évszak az ősz, s e tekintetben megegyez éghajlatunk Török-, Olasz-, Spanyol-, Schweizországokkal és Francziaország déli és nyugoti tartományaival és a Brit birodalommal, azon megjegyzéssel, hogy alsó sik vidékeinken még is közönsegesen augustus utolsó és september első fele szokott legszebb s legállandóbb lenni s az esőzések september végével s october elején következnek, melly szabály alól csak némelly évek tesznek kivételt s ez gazdasági tekintetben fontos megjegyzést érdemel. Európának többi északra fekvő tartományaiban az esőzési évszak a nyár, Göröghonban pedig, továbbá Portugallia, Spanyolország és Sziczilia legdélszakibb részein a tél.

Ha már Magyarországban a lehulló eső mennyiséget évszakok szerint osztjuk el, ugy találjuk, hogy az évenként eső egész mennyiségből 18 percent jö télre, 27 tavaszra, 19 nyárra, 36 őszre esik s ritka eset az, midőn a tavasz és ősz felcserélik egymást, mint ez az 1853-ik esztendőben is történt a midőn naptári évszakok szerint legnedvesebb volt a tavasz az évi összes mennyiségnek 38, utánna a nyár 27 percentjével, ugy hogy az ősz és a tél a hátra levő mennyiségen csak nem egyenlő mértékben osztoztak.

Az esős napok száma 20 évi közép számítás után 58 körül rug, s az

ollyan év mint az 1853-diki a legritkábbak közé tartozik, mellyben az esős napok száma 108-ra rugott fel; e mellett tiszta nap volt 146, borult 51 havazó 21 és valtozó ködös 40.

Hazánk déli lapályos részein és nagy sikságain a maradandó hó ideje januarius. A januarius előtt vagy után lehulló hó sik térségünkön rendesen nem állandó; hanem ahoz képest, a mint a vidék homokosabb vagy inkább fekete agyagos földü, majd rövidebb, majd hosszabb ideig tart, ritka év az ollyan, mint az 1845-diki, melly februariusban hozta meg az állandó havat, pótlékul az elkésett hideg rovására. Karácsonunk különösen az utolsó év tized óta rendesen fekete szokott lenni, s az olly év szinte a ritkaságok közé tartozik, mint az 1853-diki, a midőn az éven át hullott hómennyiségnek fele december hónapra esik (meg jegyezvén hogy ezen hónap közszámításunk szerint már az 1854-ik télhez volt számitandó.) A legelső hónak közép rendes ideje december második-hete, s az olly idő, mint az 1854-diki midőn Szeged tajékán november 12-én esett le az első hó, 13-án pedig északi dühös széllel az egész alföldi, békési, szolnokmegyei s bihari sikságon zordon zivataros téli, szinte 10 foku hideg idővé változott, melly ugyan csak néhány nap mulva esőzésbe ment át, egészen a kivételek közé tartozik. Nem mint éghajlatunkra befolyással biró, csak mint természeti ritka tüneményt emlitjük itt meg, melly az 1854-diki rendkivüli tüneményekkel bövelkedő esztendőnek szinte némi jellemzésére szolgál, hogy 1854 december 15-én Poson környéken zivataros idővel menydörgött; ugyan az hallatszott Bécsben nyugot északi és észak nyugoti szélvihar kisérete mellett [1]), Sziléziában Boroszlóban 1855 januar 1-én szinte villámlás és menydörgés, Schleswighben pedig Hohn faluban ugyanekkor a templomtornyára leütött a menykő. 1854 december 30-án Kremsmünster felett délutáni $2^1/_2$ órakor szivárvány látszott, ugyanezt látott iró december 31-én Poson felett teljes tiszta ivvel kiterjedve. Leg bővebb szokott lenni a havazás januar utolsó fele és februar első hete körül. Az utolsó hó pedig a rónaságokon már februarius utóján és martius elején rendesen elhagyja a földet. A martiusi hó esés kis mértékben, alig néhány órai tartóssághoz kötve és csak némelly években fordul elő, rendesen a hó első felében s a legritkábbak közé tartozik az olly tavasz, mint az 1853-diki volt, midőn a martius elején szelid tavaszi idővel elvetett magot a hónapvégére hó boritotta el s a reá következett hideg esőzésekkel april közepéntul késleltette a kelést. — Máskép, mint e rónaságokon van a dolog a karpátok szomszédságában, hol az első hó a felsőbb vidékeken nem ritkán már septemberben mutatkozik s a még éretlen zabot ellepi. 1854-ben már Liptóban Rósahegy körül is september 12-ke körül leesett az első hó. Az alsóbb részeken az első hó rendes ideje october közepe és vége körül van

[1]) Illustrierte Zeitung Januar 27. 1855.

az állandó hó pedig december elején szakad le, melly is aztán az előhegyeken april vége felé, a legmagasabb csucsokon pedig junius — juliusban, sőt néhol augustusban enyészik el. Olly hely, hol a hó egész éven át állandóul megmaradna hazánkban nem találtatik, s még legmagasabb hegyeink is csak sötét üregeikben tartanak gyakrabban állandó havat s rendesen elvesztik hóleplőket s ha némellykor a legmagasabb hegyeken s azok rejtett völgyein a tavalyi hó kinyaral, az csak bizonyos zordon évek kivételes következménye.

A jégeső tulajdonképen a mérséklett égöv sajátja, s itt is inkább a nyári hónapokban szokott megjelenni és pedig leggyakrabban Juniusban. Az egyenlítő alatti tartományokban a természettani jegyzetek azt mutatják ki, hogy olly helyeken, mellyek a tenger szine fölött 2000 párisi lábnál nem magasabbak, soha sem szokott jégeső esni, ugy szinte a hideg égöv átalában ment e csapástol. — Közönséges tapasztalat s természettani alapon nyugvó tény, hogy a jégeső a hegyek vidékét inkább járja mint a kiterült sikságokat s rendesen északrol s észak nyugotrol, s csak igen ritkán keletről jövén, a hegyek s nagyobb folyók menetelét követi, s e tályakon is leggyakrabban az olly helyeket keresi meg, hol két hegyláncz sarkallik össze, vagy a megszakadt hegyláncz valamelly nagyobb folyóra zugallik ki. Igy leginkább kivannak téve Magyarországon a jégesők csapásainak Nógrád megye alsó része, Zemplén megye alsó része, Aradnak marosi alsó része s Baranyában a mecsekhát, melly vidékekről rendesen észak kelet irányban pásztásan csapkod ki a jégeső az alacsonyabb sik vidékekre. Leggyakoribb jég esőzések voltak mostanában Magyarországon 1829-ben, 1844-ben, midőn különösen Nógrádon kezdve a Duna mentin dühöngött nagyobb mértékben a csapás, 1853-ban midőn kiváltkép Zemplén vidékét s a tiszai oldalt kereste meg. pusztitván különösen Szabolcs és Bihar megyékben. — Ezen jégesők rendesen nagy borsonyiak szoktak lenni, de közben nem ritkák honunkban a rendkivüli nagyságu jégdarabok is, mellyek gyakran 1—5 fontot nyomnak, millyenekről az 1844-diki hirlapok is emlékeznek, sőt Gilbert Annaleiban feljegyezve találjuk, hogy Magyarországon 1802-ben Pünkösd havában egy 11 mázsás jégtömeg esett le.

Az esőket nem ritkán, a jégesőket pedig rendesen förgetegek, zivatarok vagy égi háboruk szokták megelőzni és kisérni, mellyek villámlások menydörgések és menykő hullások által egy részben nagyszerü természeti méltósággal teljes, más részben rémletes látványt szolgáltatnak. — A förgetegek gócza Európában az adriai tenger körüli tartományokban levén, az éjszaki szélesség 38° és 45 fokai között; e góczban bele esnek: az osztrák birodalmi tenger part, Horváthország egy része, Tótország, a Szerbvajdasággnak, temesi bánátnak, a végvidékeknek a Duna s Tisza összeszakadásán alol eső része, Olasz és Törökhon legnagyobb része. Ezen körben az évenként

előforduló förgetegek legnagyobb száma 42—45-re hág. Az ezen góczot környező tartományokban, mellyekhez Schweiczczal, Tirollal, Stájerhonnal együtt Magyarország nagyobb része is egész a Karpátokig tartozik, 25-re tehetjük az évi förgetegek legnagyobb számát, melly állitás a honi főorvosok különböző vidékekről tett tudósitásaival szinte megegyez. — Nemcsak a förgeteg góczhozi fekvésénél, de sik területénél fogva is, a förgetegeknek is az alföldi sikságok vannak leggyakrabban, s legnagyobb mértékben kitéve; hol nem ritka eset, midőn a zivatar bagjákat, kazalokat hány széljel, kocsikat forgat fel, s házakat foszt meg tetejöktől, s legnagyobb erővel nyár közepén szokott dühöngeni.

4. §. Éghajlatunk viszonyitva a növényi életre.

A növényi életre legnagyobb befolyást gyakorol az éghajlat, mellynek hatását aztán ugyanazon éghajlatu vidékeken főkép a földnek különfélesége változtatja. E hatásnál fogva különböző növényzetök van a forró, mérséklett és hideg övi tartományoknak. Az egyenlitő közelében legnagyobbszerü növényzet diszlik, s örökké zöldelő fákból s fákhoz hasonló harasztokból áll, mellyek roppant óriási magasságra nőnek fel, s szinte illy rendkivüli termékenységök is. Minélinkább távozunk pedig az egyenlitőtől a mérséklett égöv alá, annál inkább enyészik a növényzet nagyszerüsége; az örökké zöldelő fáknak lehulló levelüek engednek helyet, s a nagyszerüséget inkább a roppant szám pótolja ki. A földet itt milliókra menő füvekből álló gyepszőnyeg boritja, s ez fő szépsége mérséklett égövünknek, melly nélkül a forró égöv szükölködik. A gabna nemek szapora magvaikkal kimerithetlen forrását képezik a lisztes eledeleknek, minek hiányát a természetnek a forró övön a fák termékeiben kellett pótolni. A végelyek felé pedig lassanként elenyésznek a fák, a kétszikü (dicotyledon) növények mindinkább gyérülnek, s füveknek, s lopva nőszö növényeknek adnak helyet.

Illy előzmények után felvevén éghajlatunknak a növény életre való hatását, azt igen kedvezőnek és magasztalandónak találjuk. Ugyan is ha növényországi termékeinknek akár mennyiségét, akár minőségét tekintjük, ugy találjuk, hogy Európának kevés tartománya vág Magyarország elibe; nevezetesen pedig a növények különféleségének mennyiségét tekintve csak Franczia ország; mien azonban megütközni nem lehet, felgondolván, hogy az honunknál, kivált ennek legujabb felosztási határai közt, több mint kétszerte nagyobb, s déli része már a 15° és 20° egyenhévvonalok közé esik. Az eddigi vizsgálatok eredménye szerint Európában 7000-nél valamivel több nyilván nőszö növényfaj fedeztetett fel. Franczia országban ezen összegnek épen fele tenyészik; miután a franczia természet vizsgálók, névszerint De Can-

delle [1]), Durby és Chevallier [2]) 3540 növényfajt számitottak fel honukban. Nagy-Britanniában Watson [3]) szerint 1517 növényfaj tenyészik; külön pedig Angolhonban 1370, Skothonban 1155. — Némethonban Schübler és Wiest 2279 nyilván nősző növényfajt számitott össze, Schweiczban ugyancsak Schübler és Ringier szerint [4]) 2255 növényfaj tenyészik; éjszaki Olaszhonban Pollini szerint [5]) 2015, Portugalliában Brotero szerint [6]) 1610, Göröghonban Schmith szerint [7]) 2335, Sziciliában Presl és Gussonne szerint [8]) 1814; közép Swédhonban Wahlenberg szerint [9]) 1165, Daniában 1043, Laphonban pedig ugyancsak Wahlenberg szerint [10]) 469, végre Magyarországban botanicusaink mintegy 2500 nyilván nősző növényfajt fedeztek fel, s igy több mint egy harmadát az egész Európában tenyésző fajoknak. Csupán Pestváros határában 751, Budáéban 882, Pest-Pilis és Pest-Solt megyék határain pedig 1034 faj tenyészik [11]), a növényeknek legnagyobb különbözetességével azonban Karpátaink diszelegnek [12]). Azonban az eddigi kutatásokkal és felfedezésekkel növényeink sorozata még befejezve épen nincs; mert még honunknak számtalan pompás flórával diszelgő regényes vidékei vannak, mellyeken különben is csekély számu növényészeink még nem tettek kutatásokat, s mellyek még honi növényeink sorozatába számos ritka sajátságos és pompás példányokat szolgáltathatnának.

Egyes vidékei szerint osztályozva hazánkat éghajlatunknak a növényi életre következő hatását találjuk: A szőlő, a gyümölcsök legnemesbbike hazánkban 702 párisi láb magasságon tul nem tenyészik, s igy Árva, Liptó, Máramaros, Sáros, Szepes, Thurócz egészen, Beregnek, Ungnak felső hegyes, Zólyomnak nagy része, sőt még a közbeeső megyék közül Nográdnak is egész felső része, azon kivül a Bakony hegység, Szathmárban az avashát s némelly hegyesebb megyéink magasabban fekvő helységei szőlő nélkül, sőt annak plántálása lehetségén kivül vannak, ugy hogy a felső vidéken mintegy Kassa tájéka határt vet a szőlő termelhetésnek. A diófa Thuróczban, Turán és

---

[1]) Botanicon Gallicum.
[2]) Flore des enoirons de Paris.
[3]) Watsons Remarks on the geogr. distribution of Brittisch Plants. Lond. 1853.
[4]) De distributione plantarum Helvetiae. Tubing. 1823.
[5]) Pollini Flora veronensis.
[6]) Brotero Flora lusitanica.
[7]) Smith Flora graecae prodromus.
[8]) Presl Flora sicula; Gussonne Prodromus florae siculae.
[9]) Wahlenberg Flora upsalensis.
[10]) Wahlenberg Flora lapponica.
[11]) Medicinische Topographie der königlichen Freistadt Pest. Dr. Carl Tormay 1854. és Sadler Flora Comitatus Pestiensis.
[12]) Wahlenberg Flora carpatorum principalium.

Noltson felül, 1232 párisi magasságon tul nem diszlik, s igy azon növényeknek is megszünik itt tenyészetök, mellyek a szőlő és diófa növényzeti körébe tartoznak, mint kukoricza, dohány és az eperfa. A gabona fajok közül a Karpátokat körülölelő térségeken, az árvain, s szepességi magurán csak a zab, nyári árpa, s pohánka teremnek meg, rozs silány és kevés, s az alföldi aczélos buzának s nehéz rozsnak pótlékát a szegény lakosok a burgonyában keresik. A körtvély, s almafajok némellyike szinte megterem még ezen zab vidékeken: de nagyobb magasságban a szelid gyümölcs termelés is elvész. A magas törzsökü fák, mint jávor, bikk, tölgy, hárs, kőris, s fenyő fák legjobban diszlenek Karpátinkon az 1000 és 3600—4200 lábnyi magasság között, s ezért neveztetik ezen havasalji magasság a közéletben is *erdőtájnak* (Waldregion). A fodor jávor vagy juhar (acer campestre) a Fátrán 1900 párisi láb magasságon tul nem tenyészik; a középponti karpátokon vagy Tátrán pedig már 1500 párisi láb magasságon tul megszünik. Az ostorménbangita (Viburnum lantana) a Fátrán 2700, a Tátrán 2000 láb magasságon enyészik el. Az erdei bikkfa (fagus silvatica) a Tátrán mintegy 3000, a Fátrán pedig, nevezetesen a Klack és Javorszka tetőkön 3935 láb magasságon éri el a határt. A jegenye fenyő fa (pinus abies) mind a Tátrán, mind a Fátrán 4600 láb magasságig tenyész, azontul helyt adván a bérczifenyőnek (pinus mughus), melly 5500—5600 párisi láb magasságig emelkedvén csaknem minden növényzet felett, ott maga is elenyészik. Ezen komor tekintetü cserje kitünőleg jellemzi Karpátinkon a havasi tájakat (regio alpina). A pompás czirbelfenyő (pinus cembra) honi fenyő fáink e királynéja 4100 és 4700 láb magasság közt diszelg. A Karpátok egyéb vidékein, hol keskenyebb és alacsonyabb a hegység, mint a Tátra és Fátra tájékán, s igy rengeteg zordonságából veszit, néhány száz lábbal mindenütt feljebb emelkedik a tenyészet, ugy hogy ehhez képest már a sárosi és máramarosi beszkéd lánczolatában is szembetünő különbséget találunk. De a bérczi és czirbel fenyő regiójában mindenütt csak vendégekként tünnek fel az alsóbb táji növények; ezentul pedig az egész növényzet igen szomoru és terméketlen alakot ölt magára s azon roppant, mintegy 2400 párisi láb magasságnyi közön, melly a tenger szine felett 4700 lábnyi magasságon, a bérczi fenyő tanyáján felül a hóhatárig, 8000 párisi lábig létezik, csak igen kevés növények tengenek, kevesebb, mint minden egyéb havasokon Európában.

Egyenként adni elő a hegyvidékek floráját nem feladatom. E tekintetben a bővebb ismertetés a természet rajzra, különösen a növénytanra tartozik Gazdasági statisticai tekintetben ennek egyedül akkor volna érdeke, ha annyira szük volna már hazánkban a föld, miszerint a felsőbb hegyi tájak mivelésére szorulnánk, s azt kellene vizsgálatunk tárgyává tenni, hogy valjon micsoda hasznos növényt lehetne azon tájakon mivelés alá venni és meghono-

sitani. Sőt az alsóbb vidékeken is a növényzet egyedleges ismertetését a természet rajznak engedem által, annyival inkább, mivel a gazdaságilag fontos növények ismertetésére lesz alkalmam alább az egyes gazdasági ágak tárgyalásánál. Itt a mondottakon kivül éghajlatunknak a növények különbözetességére és tenyészetökre való hatását érdeklőleg megelégszem annak megjegyzésével, hogy a szőlő tenyészeti felső határán kezdve növekedőleg le az ország déli széléig éghajlatunk a növényi életre annyira kedvező, hogy nemcsak a meghonositott közönségesebb déli növények, mint dohány, kukoricza teljes diszlést nyernek, sőt az alsóbb részeken a melegebb tájt kivánó gyapot növény és rizs is megvallják; nyarunkat pedig a czitrom, narancs és füge fák is kiállják s szabad ég alatt is érlelnek édes s kiképzett gyümölcsöt.

A tenyészhetés lehetsége után legfontosabb tárgy mezőgazdasági tekintetben a tenyészeti idő, annak megindulása és tartása, a mint az a geographiai szélesség és egyéb körülmények szerint változik.

Magyarország mostani határai közt, a temesi bánáttal és szerbvajdasággal együtt az északi szélesség 45° és 50 fokai közt esvén, különböző vidékein 5 szélességi fokokkal változik. Schübler számitásai szerint minden foknyi közelebbség az egyenlitőhöz közép Európában $3^3/_4$ nappal sietteti a tenyészetet, a mint hogy a hőmérséklet is az egyenlitő felé való minden foknyi közeledés által $^1/_2$ fokkal (0, 516 R.) növekszik. E szerint 5 foknyi levén Magyarország szélessége, a déli határokhoz képest csak 19 és $^1/_2$ nappal kellene késni a Karpátok vidékein a tenyészetnek. Azonban e természeti késedelmet a helyviszonyi körülmények 45 — sőt 60 napra is felszaporitják, melly késleltetési viszonyok közt a tengerszin feletti magasság kitünőleg szerepel. Természet tudósaink ugyanis kimutatják, hogy a 45—55 szélességi fokok közt légkörünk alsó (3000 láb magasságig való) rétegeiben, minden 533 párisi láb emelkedéssel 1° R. fokkal lejebb szál a közép hévmérséklet, s ennek bizonyitására helyszini adatokat is eleget hozhatnánk fel, névszerint Esztergam megyében a vértesi hegyek közt, nevezetesen pedig a körtvélyesi pusztán, hol szinte a magas fekvés miatt a kukoricza már meg nem érik, a tenyészet a hegység tövében fekvő vidékekhez képest 8—12 nappal hátramarad: de maga tapasztalata után meggyőződhetik eziránt mindenki, kinek alacsony és magasabb hely közt egybehasonlitást tenni alkalma van. E tapasztalat után a fentebbi kimutatásra épitve Késmárkon, mellynek tengerszin feletti magassága Wahlenberg szerint 1850 p. láb, ezen emelkedettségnél fogva legalább is 3 fokkal alacsonyabb a közép hőmérséklet, mint a legfeljebb 200 láb emelkedésü déli sik határainkon, melly sülyedés minden fél hőfokára az egyenlitőtöli távolodás apadó hőfokozata szerint $3^3/_4$ napot számitván, s az igy kijövő $22^1/_2$ napot a fentebbi $19^1/_2$ naphoz adva, 42 napra találjuk a tenyészet késedelmi napok számát. E theoriát támogatják a gyüjtött tapasz-

talati adatok. Szerem megyében april közepén rendesen minden gyümölcsfa virágzik, Késmárkon ellenben csak május vége felé. A fehér akácz vukovári tudósitások szerint 1843-ban május 10-én kezdett virágzani, Kis-Körösön, mellynek geographiai szélessége több mint egy geographiai fokkal nagyobb mint Vukováré május 17-én, Pesten, mi ismét egy geographiai fokkal fekszik feljebb, május 21-én, Losonczon, Pestnél nem egészen egy fokkal feljebb május 26-án, Jolsván Gömörben junius 2-án, Késmárkon pedig, melly közt és Vukovár közt nincs egészen 4 foknyi különbség, junius 20-án, s igy egész 40 nappal később, mint az első helyen. A rozs ugyanezen évben Vukováron május 12-én, Kis-Körösön május 20-án, Aszódon május 25-én, Losonczon május 26-án, Vizesréten Gömörben junius 4-én, Késmárkon pedig szinte junius végén kezdett viritani.

A tenyészet megindulásának ezen késedelme, hozzá járulván ehhez az ezt élőidéző fő ok a zordonabb időjárás, nyersebb és élesebb levegő, azt okozza, hogy a növény élet később fejlik ki, de annál tökéletesebben, s az elévelőknél annál tartósabbá vál; más részről pedig a visszapótlási erő s gyümölcsözés bennök kevesbbedik. Igy az alsóbb tájakon a fák hamarabb nőnek, korábban válnak termőkké, bővebb gyümölcsöt hoznak : de egyszersmind hamarabb kivesznek; az egy nyári gabona félék bővebb szem és szalma termést szolgáltatnak : ugy hogy alföldi sik szántó földeink duzs termékenységét nem egyedül a kedvező földvegyületnek, s az abban még meglevő ódon erőnek lehet tulajdonitani, hanem sok tekintetben részt vesz ebben a kedvező, magasabb foku éghajlat is, és bár állitom, hogy felvidékeinken, a meddig kielégitő feltételeit megtalálja, egyenlő sikeres földön szintolly nehéz és lisztes buzát lehet elő állitani, mint akár a békési akár a bánáti, de akár mennyire kövéritsük, egyenlő természetes mivelés mellett soha sem fogja a termékenység bősége alföldi földeinkét utolérni, s itt kicsiben követi a természet geographiai és hő fokok szerint azt, mit az éghajlati öveknél nagyban szemmel láttat. A növény élet tökéletesebb kifejlődésének pedig az alsóbb rendü növényzetnél is bizonysága lehet a hegyi virány, különösen a hegyi zsiros legelők, mellyeknek állatokat hizlaló táplálékonyságát nem egyedül az öket termő földtalaj, hanem a tökéletesebb s erőteljesebb kifejlés is okozza, hogy bár termetökben s növésökben apróra maradnak, tul tegyenek a lapályi buja fünövésen.

5. §. Éghajlatunk viszonyitva az állati életre.

A száraz földön lakó állatok legnagyobb része vagy közvetlen vagy közvetve a növényországból veszi táplálékát, mert a hus evő állatok is inkább pusztitják a növényevő állatokat, mint másokat, s igy közvetve azok is a növényországtól függenek. Ezen szoros kapcsolatnál fogva a különböző éghaj-

latok alatt azt tapasztaljuk, hogy az állatország is szigoruan van a növényországhoz alkalmazva. Igy a forró égöv alatt, hol a növényzet, mint föntebb láttuk, legmagasb fokozatra hág, az állatok is ehez képest iszonyatos nagyságra fejlödnek ki, kiváltképen pedig azok, mellyek közvetlen a növényországból élnek, elég legyen ennek bizonyitására az elefántot, szarvorrut, giraffot, sat. felidézni. A mérséklett égöv alatt ellenben, hol a növények nagyszerüségét inkább azok töméntelensége pótolja, az állatok is kisebbszerüek, de számosabbak. Más részről a mint szaporodik a tenyésző növények száma, azon arányban fogy a ragadozó állatok dühössége, kegyetlensége és mennyisége; s az égöv forróságának is alább szálásával az állatok is tüzökből vesztenek, s szelidebbekké s inkább társaságot kedvelökké változnak, s a csordás s falkás állatok fökép a mérséklett égöv sajátjaiul tünnek fel. A hideg égöv felé pedig a növény tenyészet fogytával az állatoké is ismét apad.

Hazánk kedvező éghajlata s kiterjedt florája, annak faunáját is kedvezővé s kiterjedté teszi; ugy hogy az eddigi felfedezések szerint csak az emlősöknek 35 neme és 61 faja találtatik nálunk, holott Keyserling és Blasius szerint ezek száma egész Európában összesen csak 66 nemre és 176 fajra megy. Az európai közönséges házi állatok átalában kedvező hazát találnak nálunk maguknak, s gondviselés után olly tökéletességüekké fejlenek ki, hogy Európa akármelly országaiéval bátran vetekedhetnek; áll ez fökép juhainkról, szarvasmarháinkról. A rovarak közül a szölő vidékeken átalában mindenütt a méh és selyembogár is megtalálja kedvező hazáját. A házi állatokon kivül pedig faunánk mind az emlősök, mind a madarak, höllök, halak, fökép pedig rovarak osztályából olly nemeket és fajokat is mutathat, mellyek más tartományokban vagy épen nem, vagy csak igen ritkán fordulnak elő. Illyenek Schreibers denevére (miniopterus Schreibersii) melly a Bánságban nevezetesen a veterani és columbaczi barlangokban tartózkodik, s melly eddigelé az egész földkerekségén csak Algirban s Olaszhonban a pápai birtokokon találtatott; a vidra menyét (mustela lutreola) melly a Poprád, Vág, Garan s egyéb hegyi folyamainkban tanyáz; a hod (castor) melly néha néha a Duna, Dráva partjain, Bél Mátyás szerint a mult században a Garan mentében is egész Beszterczebányáig találtatott, most azonban mind inkább ritkul s legközelebb 1842-ben april 17-én fogtak egy himet Posonynál, ugyancsak azon évben julius 18-án egy nöstény lövetett meg Esztergamnál; a réti egér, mellyet báró Ócskay fedezett fel; a nádi egér, mellyet Petényi fedezett fel először 1840-ben a rákos-kereszturi merzse mocsárban; a legkisebb egér (mus minutissimus) az európai emlősök legkisebbike, sz'nte Petényi felfedezése; a fogas vakony (spalax typhlus), melly honunkon kivül Lengyel és Oroszhonban jő elő; az egykörmü disznó, mellyet Hont, Zólyom és Pest megyékben talált Petényi; a köszáli zerge, melly Liptó, Szepes s Máramaros bérczein

tartózkodik, sőt Gersenich állitja, hogy Máramarosban vadkecske (capra ibex) is találtatnék. — Honunkban tenyésző nevezetes ritkaságok a madarak közül: a vörös szárnyalju és fekete szárnyalju szikicsér (natricola erythroptera et melanoptera) mellyek kizárólag a szikes vidékeken tartózkodnak, s a fekete szárnyut honunkon kivül eddigelé csak a jó-reménység fokánál fedezték fel; a rózsa szinü legély (nomadites roseus seu merula rosea), melly képviselője a madarak között a vándor nomadikus életnek, miután egy fészekben egy helyen maradni nem szokott, hanem költözik, ezt is Petényi találta 1837-ben Pest és Heves megyékben; a tavi külöd (Totanus stagnatilis); a gólya lábu tőcs (Hypsibates himantopus); a bajszos és fehér szárnyu csélle (Sterna leucoparea et leneoptera); a vörös begyü pszityor (anthus rufogularis); a vörös lábu vércse (faleo rufipes); a sárgás billegető; a három ujju harkály; a hosszu orru búvár, a papagály orru és szalagos keresztorr; a bagjok különféle ritka fajai, mint hóbagoly, habos és hosszu farku bagoly sat. — A hüllők közül a Tiszában találtatott eddigelé a legnagyobb béka, mellyet Petényi „rana Tisza" névvel nevezett el; a halak közül a koltynak két uj faja fedeztetett fel a Poprádban, hogy pedig a fogas a balatonnak kiváltságos hala, az közönségesen tudva van. A rovarak közül pedig fáradhatlan szorgalmu természet vizsgálónk Friwalszky Imre egész seregét fedezte fel az uj nemeknek és fajoknak. — A vándor madarak közül már a sáskák is több izben meglátogatták a jelen század elején, de még gyakrabban a mult században, legközelebb pedig 1845-ben hazánk déli részeit, mellyek átalános vélemény szerint csak az ó világban tenyésznek, s a szélesség 42-ik fokát ritkán hágják által. — Az évszakok szerint rendesen vándorló állatok vagy czélszerü eledelök felkeresése végett változtatják tartózkodásuk helyét, vagy a nemi ösztöntől zaklattatnak olly tartományba, mellynek hévmérséklete fajzásuknak, szaporitásuknak leginkább kedvez. Illyenek némelly országokban az emlősök közt is vannak; illyen például az amerikai ökör (bos americanus), a pézsma ökör (ovibos moschatus), az iram szarvas, az amerikai medve, a zerge egy neme (antilope furcata). A vándor madarak közül ismeretes vendégek nálunk a kakuk, a fecske, főleg pedig a vizi madaraknak igen számos fajai, mint vadludak, vadkacsák, hattyuk, kócsagok, buvárok, szárcsák, szalonkák, bibiczek sat. A négylábu állatok között természet vizsgálóink még eddig vándor vendéget nálunk nem emlitenek, azt pedig, hogy saját bel nemü és faju akár négy lábu akár szárnyas állatjaink közül sőt egész saját faunánkból csak egy is vándorló volna, szinte nem fedezték fel; mert még azon állatok is, mellyek a telet ki nem állhatván, mint az ürgék sat. elrejtekeznek elöle, itt alusszák téli álmukat: ugy hogy ezen körülmény magasztos bizonysága annak, hogy e föld és éghajlat, nemcsak minden állatjainak életre és szaporodásra kielégitő szállást, de elegendő és illendő táplalékot is ad, s hogy mostohább

vidékeknek olly számos madarai keresnek nálunk különösen szaporitások idején szálást, a midőn legmagosabbak élet kellékeik; ez szinte éghajlatunk dicséretére szolgál, melly madarak megjelenése különösen jellemző alföldi nagy sikságunk szelid éghajlatára nézve, hová nem egyedül a sok mocsár csalja ezen számtalan vizi madarakat, különösen azoknak ritkábbjait, mint a hattyuk és kócsagok, holott a felsőbb vidékeken szinte a mocsárok körül, még a gólya is ritkaság.

Mi éghajlatunknak az állati élet és termet kifejlésére való hatását illeti e tekintetben ugyanazt tapasztaljuk és állithatjuk, mit a növényeknél; névszerint felsőbb vidékeinken állatjaink apróbb, de kifejlettebb termetüek, tömöttebb husuak, tartósabb élet ideüek s igásainkat tekintve, győzősebbek: de egyszersmind fajzásuk és szaporaságuk gyérebb. A vadon tenyésző állatokra nézve ezek kivétel nélkül állnak; noha némelly ollyanoknál, mellyek mind az alsó mind a felső vidékeken kielégitőleg kedvező éghajlatot találnak, azt kell tapasztalnunk, hogy a hegy vidékiek termet nagyságilag is meghaladják az alsóbb vidékieket, például némelly madarak a felsőbb vidékeken nagyobbra nőnek mint az alsókon, igy a farkas, róka; különösen a nyulnak van egy bizonyos faja, a homoki veres nyul, melly sokkal kisebb: de a mellett serényebb minden más nyulaknál, s ez a hegyes vidéken nem is tenyészik. A házi állatokat illetőleg azonban hazánk öt foknyi éghajlati különbsége nem megy annyira, miszerint azt lehetne és kellene állitanunk, hogy ha legfelső vidékeinknek is olly sik s bőlegelője volna, mint az alföldnek, vagy gondos tartás mellett szintugy ne lehetne derék termetü szép marhát nevelni, mint akár a szentesi akár a holdmezővásárhelyi gulyákból kikerültek, s a gondosan nevelt csalóközi, beregh-ugocsai marha éghajlata ellenére épen nem áll akármelly alföldinek utánna; sőt azt lehet mondani, bizonyos határok közt az apadó hőmérséklet, még segiti az állattenyésztő szorgalmát az állati test nagyságának kifejlesztésében is; például lehet e tekintetben Angolország minden állatokra, Podolia, Lengyel és Csehország a lóra és szarvasmarhára nézve, hol az éghajlat által előidézett hüvösebb, s higgadtabb vérmérséklet sok tekintetben segitette az emberi szorgalmat az állati nagy test kifejtésében: de hiszük egyszersmind azt, hogy ugyanazon állatok, szint azon igyekezet, gondos szorgalom és mesterséges vezetés mellett, melegebb éghajlat alatt még nagyobbakká s különösen idomosabbakká fejlettek volna; s hálával győződünk meg az iránt, hogy e tekintetben a természet az embernek, mig örök alap törvényeinek határát tul nem lépi, fél mindenhatóságot kölcsönzött.

Ha mind az által az éghajlatnak a növény életre való, s ugyanannak az állati életre való hatását házi állattenyésztésünket illetőleg egymással általánosan s természettanilag vagyis inkább természetleirásilag viszonyitjuk: akkor mezőgazdasági tekintetben két fontos tanuság vonja magára különösen

figyelmünket. 1. Minél alantabb foku s igy hidegebb valamelly vidéknek éghajlata, természetesen annál csekélyebb levén a növény termékenység s annál tovább szükségeltetvén a téli kitartás, egyszersmind annál nagyobb gonddal jár az állattenyésztés. 2. A mint fogy az éghajlati növény-termékenység, azon arányban kevésbbé lehet számitani az állati szaporuságra.

II. SZAKASZ.

Magyarország a szerbvajdaság és temesi bánát földterületi viszonyai.

7. §. Térnagyság.

Magyarország területe mostani határai közt $3123^{35}/_{100}$ osztrák, vagyis $3187^{40}/_{100}$ geographiai □ mérföld; s igy ámbár régi területéből (Horvátországgal s a katonai végvidékkel együtt $4894^{50}/_{100}$ □ mérföld) $1707^{10}/_{100}$ geographiai □ mérföldet veszitett, mégis Galiczián kivül egyenként az osztrák birodalomhoz tartozó minden tartományokat több mint háromszorosan, ezt is pedig, melly utánna legnagyobb levén, Krakkóval együtt $1,358^{70}/_{100}$ osztrák □ mérföld kiterjedéssel bir, közel háromszorosan felül haladja; és még mostani határai közt is kiterjedésére nézve nyolczadik helyet foglal Európa összes tartományai közt, Hain szerint ezt csak következők előzvén meg: Oroszország 95,000, Swéd és Norvégország 13,747 (Osztrák birodalom $12,120^{46}/_{100}$) Francziaország 9625, Törökország 9525, Spanyolország 8598, Nagy-Britannia és Irland 5712, Poroszhon mind két Hohenzolleri herczegséggel 5104 □ mérföld területtel [1]).

A kitett térnagyság Magyarország öt közigazgatási kerületei közt következőleg oszlik meg:

Posoni kerület	599^{74}
Kassai „	685^{27}
Nagyváradi „	613^{59}
Budapesti „	609^{14}
Soproni „	615^{61}
Összesen	$3123^{35}/_{100}$

A temesi bánát és szerbvajdaság területe $521^{12}/_{100}$ osztrák □ mérföld mellyet Magyarországéhoz hozzá adván, $3644^{47}/_{100}$ osztrák □ mérföldre terjed jelen mezőgazdasági statisticai tárgyalásunk térfogata.

---

[1]) Lásd „Handbuch der Statistik des österreichischen kaiserstaates von Joseph Hain. Wien 1852.“

8. §. Mivelt vagy is inkább termő és mivelésen kivüli terméktelen föld.

Hain szerint Magyarország összes területéből termő föld orsztrák □ mérföldekben $2{,}647^{66}/_{100}$ □ mérföld, melly kimutatással, miután egy osztrák □ mérföld 10,000 catastralis holdat foglal magában, s igy e mennyiség 26,476,600 Catastralis holdat tesz, az ideiglenes adósorozati bizottmány számitása, melly is ugyanazt 26,922,991 Catastralis holdnak s 1231 □ ölnek találta, 446,391 hold 1231 □ öl különbséggel megegyez. Magában véve elég nagy e különbség; de illy tetemes mennyiségnél elapad : mind az által, bár ez mindenik hivatalos adat, én itt az utóbbit tartom hitelesebbnek. Ugyane szerint a terméktelen föld 1,730,044 holdat s $1545^{2}/_{4}$ □ ölet foglalna, Hain hivatalos adata után azonban $475^{69}/_{100}$ □ mérföldre, vagyis 4,756,900 holdra rug, és itt már felette nagy a különbség, a hitelesség pedig Hain részére jut; mert az ország mérföldekbeni területe épen e szerint üt ki, holott az az adósorozati bizottmány adatai után csak $2860^{53}/_{100}$ osztrák □ mérföldre telnék, s a különbség tetemes nagysága igen valószinüleg onnan ered; mert az adósorozati bizottmány a folyókat, folyamokat, tavakat, vizállásokat, sőt a nagyobb mocsárokat, sivatagokat és országutakat is számitásba nem vette, mellyek Hain számitásában mind benfoglaltatnak. [1])

Illy felvétel után a termő föld az összes területnek $84^{3}/_{4}$, a terméktelen $15^{1}/_{4}$ száztoliát teszi.

A temesi bánátban s szerbvajdaságban termő föld Hain szerint $450^{63}/_{100}$ osztrák □ mérföld, az adósorozati kimutatás szerint pedig 4,678,003 hold s 557 □ öl, s igy különbség 171,703 hold. Itt ez utóbbit hagyom meg; terméktelen föld Hain után $70^{49}/_{100}$ □ mérdföld; ennél az adóbizottmányi kimutatás 429,809 holddal kevesebb; s a fentebb kifejtett oknál fogva amannak adom a hitelt, s igy e tartományban az összesterületnek $86^{1}/_{2}$ száztolia termő, midőn $13^{1}/_{2}$ száztoli terméktelen, melly Magyarország irányában kedvező arány. De ha e tekintetben elvontan tekintjük is a magyarországi arányt, ugy sem lehet azt épen kedvezőnek mondani, bár rajta a számitásbani habozás némileg javitani látszik; még inkább apad pedig a kedvező arány, ha azt az osztrák birodalom egyéb tartományaival hasonlitjuk össze. Szolgáljon ez összehasonlitásra a következő táblázat, mellyet Hain után a termőföldnek a terméktelenhezi aránya szerint szedtem össze :

---

[1]) Statisticusra nézve kellemetlen az illy habozás : de miután hazánk még hitelesen felmérve nincs, elkerülhetetlen; sőt egyéb számitásoknál is kénytelenek vagyunk többnyire illy bizonytalanságokkal küzdeni.

Tartomány neve	összes terület	termőföld	terméktelen föld	minden 10,000 holdból	
	osztrák négyszeg mérföld			termőföld	terméktelen föld.
Dalmatia	$222^{30}/_{100}$	216^{44}	5^{86}	9736	264
Morvaország	386^{23}	273	13^{23}	9657	343
Szilézia	89^{50}	86^{32}	3^{18}	9645	355
Alsó-Ausztria	345^{76}	330^{44}	15^{32}	9557	443
Csehország	902^{87}	861^{42}	41^{45}	9541	459
Krain	173^{49}	165^{02}	8^{47}	9512	488
Bukovina	181^{44}	171^{88}	9^{56}	9473	527
Tengerpart	138^{32}	130^{46}	7^{86}	9432	568
Stajerország	390^{93}	358^{08}	32^{85}	9160	840
Felső-Ausztria	208^{29}	189^{36}	18^{93}	9091	909
Galiczia	1358^{70}	1233^{71}	124^{99}	9080	920
Koronthán	179^{76}	159^{02}	20^{74}	8847	1153
Horvátország	318^{26}	276^{16}	42^{10}	8677	1323
Szerbvajdaság	521^{12}	450^{63}	70^{49}	8647	1353
Magyarország	3123^{35}	2647^{66}	475^{69}	8477	1523
Lombardia	375^{09}	316^{36}	58^{73}	8434	1566
Salzburg	124^{71}	100^{85}	24^{66}	8023	1977
Velenczei királyság	414^{99}	329^{88}	85^{11}	7949	2051
Határőrvidék	583	462^{48}	120^{52}	7933	2067
Erdélyország	1054^{79}	785^{10}	269^{69}	7443	2557
Tirol és Vorarlberg	500^{12}	320^{90}	179^{22}	6416	3584
A monárchia	$11,593^{02}$	9964^{37}	1628^{65}	8595	1405

E kimutatásból az tünik ki, hogy a termőföldnek a terméktelenhez való arányára nézve az osztrák birodalomhoz tartozó 21 tartomány közt Magyarország a 15-ik helyet foglalja, s csak hatot hágy maga után, sőt az összes monárchia arányán is $1^{18}/_{100}$ száztolival alol esik, holott épen Magyarország az, melly a birodalom összes tartományai közt magát különösen földmivelő országnak nevezi, és a birodalomnak praedestinált terménytárháza. — Növekszik a nem kedvező arány, ha felgondoljuk, h ogy köztapasztalás szerint főkép még a legelők és erdők közé mennyi olly föld van beszámitva, melly épen semmi terméket vagy jövödelmet köz haszonra nem ad, s mind addig mig mivelő kéz nem nyul hozzá, csak adódeperditánkat szaporitja; holott az arányban bennünket meghaladó osztrák tartományok legelői s erdei is szembetünő részben miveltek.

Tovább vizsgálván a termő és terméktelen föld viszonyait; ezeknek megoszlását az ideiglenes adósorozati bizottmány kimutatásának Hain hivatalos adataival való conbinalása után catastralis holdakban következőleg találjuk.

Közigazgatási kerület	Egész terület	termőföld	terméktelen föld
	1600 □ öles catastralis holdakban		
Posoni kerület	5,997,400	4,973,200	1,024,200
Kassai	6,852,700	5,713,965	1,138,735
Nagyváradi	6,135,900	5,348,234	787,666
Budapesti	6,091,400	5,327,765	763,635
Soproni	6,156,100	5,559,825	596,275
Magyarország	31,233,500	26,922,991	4,310,511
Temesi bánát s vajdaság	5,211,200	4,678,003	533,179

E kimutatás közt, s a fentebbi közt való különbséget a combinationalis apadás okozza, melly Magyarországra nézve a fentebbi kimutatásnál $2^2/_4$, a temesi bánátban, s szerbvajdaságban pedig $3^1/_4$ száztolival kedvezőbbé változtatja a termő föld arányát.

9. §. A terméktelen föld különféle megoszlása, s annak státus gazdászati értéke.

A 11-ik §-ban megyénkénti átnézetét közlöm a földterület mindenképeni megoszlásának s ott a terméktelen föld mennyiség is ki van mutatva. Ezen megyénkénti s fentebb a kerületenkénti átnézetből, azon ismeret után, mellyel hazánk különböző vidékeiről birunk, az világlik ki, hogy nálunk a terméktelenitésben először a vizek, s aztán a hegyek szerepelnek. Szám szerint pedig e tájékozás nyomán a termék nélküli kopár hegyi vidékek mennyiségét 1,747,000 hold körül találjuk; a homokot 80,000 holdra lehet tenni, s igy a vizekre és mocsárokra marad 2,483,511 hold.

A hegyek által terméketlenitett rész legnagyobb részben a kassai és posoni közigazgatási kerületekben terjed ki, megyénként azon arányban, mint alább a 12. §-ban a megyéket felszinök minősége szerint ismertetni fogom. — Terméktelen nagyobb homok terület főkép három helyen van az országban. A legnagyobb Pest-Pilis, Pest-Solt, s a Jászkunmegyékre terjed ki, a Duna-Tisza közön, sőt lehat a bácskaságba is; másik Szabolcs és Szathmár megyéket az ugynevezett nyirségen lépi el s áthat Észak-Bihar megye szomszéd részeire; harmadik Győr alsó s Esztergam felső részén a Dunától egész Zala megyéig terjed s már legkevesebb miveletlen buczkával diszteleniti a vidéket. Ezeken kivül csak itt-ott fordulnak elő buczkák Zala alsó részén a Balatontól a Dráva mentén áthatva Somogyba, s Tolna és Fejér megyékben. — Mocsárokat az egész országban a Tisza okoz legtöbbet, melly a mint Máramarost elhagyja, le egész a Dunába szakadásáig mindenütt nagytérségeket tesz terméktelenné: ugy hogy mellék folyóit is összevéve, a vizek által ter-

méktelenitett földeknek két harmadát, az az mint alább látni fogjuk, a vizek szükséges tükrének leszámitása után 950,674 holdat a Tiszavidékre lehet tenni [1]). A Tiszamentin Szathmárban a Turon kezdve le egész a Marosig, a kisebb nagyobb folyók kevés esésü sik térségekeni lassu folyásukban mind egyaránt közre munkálnak a mocsárok előállitásában; különösen nagy részt vesznek pedig abban a Szamos, Berettyó, és a Körözsök, s a két Bihar, Szathmár, Szabolcs', Szolnok legmocsárosabb megyéink közé tartoznak. A tul a tiszai rész után következik mocsárosság tekintetében a Duna-Tisza köze; majd fen Posonnál kezdve a csaló, csiliz és Szigetköz, Mosonban és Sopronban a hansági mocsár és a Fertő vidéke, Zala, Veszprém s Somogyban a Balaton környéke, a Sió mentin lehatva Tolnába s lent Baranyában a Dráva mellék mutatnak legtöbb mocsárokat.

A szerbvajdaságban és bánátban igen igen kevés részök van a terméktelenitésben a hegyeknek, ugy hogy az ezek miatt terméktelen földek mennyiségét legfeljebb 30,000 holdra tehetjük, melly legnagyobb részben Krassó megyére esik, s ha igy főkép Bácskában és kis részben Torontálban 33,179 holdra teszszük a homokos buczkák kiterjedését, akkor vizek által terméktelenitett térség még 470,000 hold marad. A két Bács és Torontál különösen mocsáros megyék.

Horvátországban Zágráb megye nyugoti szélén a pécshegy körül a szegény földmives, mint hajdan Palestinában a zsidók s jelenleg a máltaiak, háton felhordott földdel készit magának a sziklák közt néhány lépésnyi gabona termő telket, Szalzburgban olly meredek hegyoldalak vannak mivelés alatt, hogy gyakran a gazda kettőztetett vas szorgalommal elő állitott termékét élet veszély közt gyüjti csürébe. Mindaz által, hogy mi mostani népességünk mellett Magyarországon a hegyek kopár vidékeinek olly fáradságos módoni termékenyitéséhez fogjunk, gondolatnak is balgatagság volna. — Másként áll a dolog a más két oknál fogva terméktelen földekkel. — Hogy a homok területek általában képesek a telkesitésre, ez kétséget nem szenved: de igyekezetet kiván, s e területekben még heverő nagy kincs rejlik. — A vizek által terméktelenitett mennyiségből mennyi legyen a remélhetőleg telkesithető: azt következő számitással tájékozom: A Balaton viz tükrének legnagyobb hossza 10 mérföld, közép szélessége $1\frac{1}{2}$ mérföld levén, ez 150,000

[1]) Az 1846-diki tisza szabályozási országos terv csak magán a Tisza mentin 1,671,220 holdat mutat ki és pedig ezt a temesi bánáton t. i. annak torontálmegyei részén és a csajkás kerületen kivül s e mennyiségbe a mellék folyók vidéke sincs befoglalva. Azonban e kimutatás közé már igen sok olly földek fel vannak véve, mellyek nádlás, vagy rét által most is hasznot adnak, sőt ugyan ide a vizjárta szántóföldek is besoroltattak, mellyek általunk már mind a termőföldek köze levén felvéve, itt számitásunkból kimaradnak.

holdat foglal; a Fertő viztükrének legnagyobb hossza 4, közép szélessége szinte 2½ mérföld, s igy 60,000 holdat borit; a Duna folyása az ország határai közt 66 mérföld, tükrének közép szélességét gondolható legtöbbre 600 ölre tevén 82,500 holdnál többet nem foglal; a Tiszának folyása a Dunába szakadásáig 100 mérföld, tükrének közép szélességét tegyük 200 ölre, s igy vize 60,000 holdat borit, s igy a legnagyobb vizeinknek tükör területe 352,500 hold körül terjed. Azt hiszem, ha kisebb folyóink, patakjaink s egyéb vizeink megkivántató tükrét két ennyire számitom, nem fogom nagyon összeszoritani medreiket, s azért nem csalatkozom, ha e mennyiséget megháromszorozván 1,057,500 holdra veszem fel összes vizeink szükséges tükrét; miszerint még viz alatt heverő, s az által terméktelenitett földünk mennyisége 1,426,011 holdra marad. — A bánátban és Bácskaságban ellenben illy tájékozó számitás után 150,000 holdra tevén a vizek szükséges tükrét, lesz viz alól felszabaditandó föld 320,000 hold. Igy mind a két helyen homokot és mocsár vagy viz alatti földet összevéve telkesitendő mennyiség : 1,859,190 hold. — Mennyi kincse hever e mennyiségben hazánknak? bizonyitják mind a Tisza vidéken, mind Fejérben és Tolnában a sárviz mentin, mind pedig Baranyában, sőt már több helyeken az országban azon duzs termékenységü rétek és szántó földek, mellyek részint a természet utján, részint szorgalom által már viz alól kikerültek, vagy homok kötések által telkesitettek, melly telkesitések előhaladásáról bővebben a II. Részben a telkesités czime alatt szólandok.

10. §. A termőföld mivelési ágak szerint való megoszlása, s conbinativus tájékozás e tekintetben más tartományokkal.

Ennek kimutatására szolgáljon adatul az ideiglenes adósorozati bizottmánynak közigazgatási kerületek szerinti következő kimutatása.

Közigazgatási kerület	szántó föld	Rét és kert	legelő	szőlő	erdő	nádló	összesen
	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold
Posoni kerület	1,920,610	603,299	643,924	50,850	1,746,804	7,710	4,973,200
Soproni	2,295,614	754,352	784,033	156,403	1,510,607	58,814	5,559,825
Budapesti	2,247,642	761,419	1,476,912	143,912	616,005	81,872	5,327,765
Kassai	1,529,264	806,733	585,285	28,495	2,275,936	6,249	5,713,965
N.-Váradi	2,109,897	915,863	983,306	49,426	1,166,115	123,624	5,348,234
Temesi	2,495,430	480,529	863,587	74,502	678,026	85,924	4,678,003
Összesen	12,598,460	4,322,198	5,337,050	503,591	8,475,495	364,198	31,600,995

Jegyzet. A hivatalos kimutatásból a □ öleket hely szüke miatt kihagytam.

Szerezzünk e tekintetben is az osztrák birodalom egyéb tartományaival egy kis egybehasonlitást. Erre Hain után a tartományokat térfogatuk nagysága szerint sorolva, következő táblázat segit.

Tartomány neve	1600 □ öles holdakban						
	szántóföld	kaszáló rét	legelő	szőlő	kert	erdő	egyéb mivelési ág.
Magyarország	10,103,000[1]	3,841,600	4,473,460	429,000	**)[2]	7,797,400	278,200[3]
Galiczia Krakóval	5,930,400	1,513,600	1,220,700	—	130,500	3,541,600	300
Erdélyország	1,406,100	684,300	624,600	102,600	**)	5,033,400	—
Csehország	4,286,400	918,500	684,000	3,100	71,300	2,638,800	12,100
Katonai végvidék	1,378,900	792,800	775,300	48,100	**)	1,629,700	—
Bánát s vajdaság	2,495,400	480,500	863,500	74,500	**)	678,000	85,900
Tirol és Vorarlberg	263,000	472,500	702,600	63,000	**)	1,702,700	5,200
Velenczei királyság	1,597,300	498,700	663,800	38,600	28,300	453,400	18,700
Stájerország	863,100	450,800	589,700	54,700	4,500	1,617,200	800
Morvaország	1,961,400	294,400	390,600	42,200	40,800	999,700	900
Lombárdia	1,453,700	394,400	505,900	60,500	23,400	670,300	55,400
Alsó-Ausztria	1,415,300	410,800	263,100	80,300	36,100	1,095,600	3,200
Horvát s tótország	940,300	204,100	212,700	144,300	66,700	1,193,500	—
Dalmatország	287,300	17,500	1,033,200	112,000	5,800	694,400	14,200
Felső-Ausztria	736,200	348,800	102,700	—	23,200	681,500	1,200
Bukovina	313,600	306,800	248,900	—	16,600	828,200	4,700
Koronthán	239,200	196,400	416,800	100	2,800	733,600	1,300
Krain	236,800	286,100	412,200	16,800	3,600	693,800	900
Tengerpart	240,900	158,000	536,800	32,000	3,300	317,500	16,100
Salzburg	117,300	133,200	345,800	—	1,300	401,100	1,800
Szilézia	416,600	58,500	100,300	—	8,800	279,000	—
Összes monarchia	36,682,200	13,929,300	15,166,700	1,301,800	**)	33,690,400	500,900

[1]) Magyarországnál és a Bánátnál a már fentebb felhozott adósorozati kimutatást használtam, a többi tartományokra nézve követett auctorom szerint a mennyiséget itt is csak kerek számban tevén ki.

[2]) A kerteket az adó bizottmány a rétek közé sorolta, s a **) jeggyel ellátott helyeknél Hain által is oda soroltattak.

[3]) E rovatba magyarországon a nádlók, egyébütt mesterségesen mivelt halastavak, bánya telepek sat. is be vannak sorolva.

E kimutatás után a bánáttal együtt az összes birodalmi szántó földeknek több mint egy harmada birtokunkban van, a réteknek és legelőknek is több mint egy negyedével rendelkezünk, s épen ez okozza azt, hozzá járulván ehez földünk és éghajlatunknak a többiek felett kedvező minősége, hogy hazánk a természet által a szántóföld, rét és legelő terményeire nézve a birodalom tárházául van rendelve; két szomszédunk Galiczia és Bukovina pedig részint a természet, részint a körülmények által borunkra is egyenesen utasitva vannak; bár Bukovinában már, mit Hain nem emlit 1851-ben 35 holddal megkezdetett a szőlőültetés.

A szántóföldnek egyéb mivelt földekhezi arányára nézve nyolcz tartomány előz megbennünket, s ezek közt legelsöben is Morvaország, hol minden 10,000 hold mivelés alatti földből 5,258 hold szántóföld, azután Csehország, velenczei királyság, Szilézia, Galiczia, Lombárdia, Felső és Alsó-Ausztria, az egy Galicziát kivéve mind olly tartományok, hol a földmivelést sok helyt virágzónak, átalában pedig előhaladott állapotunak lehet mondani. A bánátban 3916, Magyarországon 3569 hold szántóföld jön minden 10,000 hold mivelés alatti földre. Illy módon, miután a szántóföld magas aránya egyik leghitelt érdemlőbb bizonysága a földmivelés virágzásának, bár nagy még a köz, mig Morva szomszédainkat utólérjük, még is azt kellene hinnünk, hogy az utánnunk maradt tartományokhoz képest mezőgazdaságunk kifejlett állapotban van; holott meg kell ismernünk, hogy az arányban minden tiz ezerre csak 820 holddal álló Tirol és Vorarlberg is sokkal előttünk áll. Tirol, Stájerhon s több más osztrák tartományok vas szorgalommal, s temérdek telkesitési költséggel, s kitartás által készitették magoknak a telket, hol mezőgazdaságukat virágzóva tették, mellyet a magyarnak ama vas szorgalom eredményénél is sokkal kedvezőbb arányban és minőségben önként nyujt az édes anya természet. Ugyanezen sors jutott volna Galicziának is, ha a kedvező természeti adományt kellőleg méltánylani, megbecsülni és felhasználni tudnák renyhe lakosai.

Még kedvezőbb arány tünik ki, ha a réteket vesszük hasonlitásba, bizonyságául annak, hogy az Osztrák birodalomban, de egész Európában alig van tartomány, melly könnyebben, s kevesebb erővel virágzásra fejthetné mezőgazdaságát, mint épen Magyarország, csak azt eréjesen akarnia kell.— E tekintetben már a 21 közül csak 6 tartomány előz meg bennünket. — Legelöl áll itt Felső-Ausztria, hol minden 10,000 hold mivelés alatti földből 1842 hold kaszáló rét; ezután jön 1785 holddal Bukovina, melly körülmény ujjal mutatja ki, hogy ezen tartomány, bár kiterjedés tekintetében nem mérközhetik velünk: de a baromtenyésztésben leghivatottabb vetélytársunk; majd Krain, a határőrvidék, velenczei királyság, Tirol és Vorarlberg jönek, s ezek után Magyarország a bánáttal együtt véve minden 10,000 hold mivelt

földből, 1368 hold rét mennyiséggel, hol még Galiczia is 141, Erdély pedig 496 holddal marad utánnunk, a sort Dalmatia minden 10,000 holdból csak 81 hold kaszálóval zárván be [1]). Hogy mennyi bőkezüséget gyakoról irányunkban ez ügy körül is a természet, annak bövebb bizonyitására szolgáljon azon megjegyzés, miszerint Bukovinán kivül minden bennünket megelőző, söt Galicziát kivéve, az után jövők közül megközelitő tartományok kaszálói csaknem átalában miveltek, szembetünő mennyiségben viz lecsapolás és kiszáritás által készitvék, sok részben épen vetettek és rétöntözési berendezéssel is ellátvák: holott a mieink a Bánáton kivül igen csekély kivétellel mind természetesek. S ha illy kedvező körülmények közt rétjeink szüktermése miatt, baromtenyésztésünk teljes kifejlésnek, s virágzásnak nem örvend, oka egyedül magunkban rejlik. A terméktelen földeknél kimutatott 1,746,011 holdnyi lecsapolandó terület épen képes volna a természeti rét arányt oda szaporitani, hogy a baromtenyésztésbeni leghivatottabb vetélytársunkat Bukovinát könnyü szerrel meghaladnánk.

A legelők arányára nézve Dalmatia foglalja az első helyet, minden 10,000 hold termőföldből 4774 hold legelővel, itt azonban a táj ismeretéből és az állattenyésztés mennyiségéből itélve gyanithatólag sok szikla és kopár hely lehet a hivatalos kimutatásban legelőül felvéve. Ezután jön a tengerpart szinte 4111, majd Salzburg 3457, Koronthán, Krain, Tirol és Vorarlberg, a Velenczei királyság mindenik 2000 holdon felül menő mennyiséggel, ugy a Határőrvidék, majd Stajerország 1647 holddal, mellyel Magyarország a bánáttal együtt kevés hiján megegyez, s itt az arányban Bukovinát is 200 holddal maga után hagyja, legutólján a rétek arányában legelöl álló Felső-Ausztria minden 10,000 hold mivelt földből 542 hold legelővel fogván helyet.

Az eddig emlitetteknél az egész monárchia közép arányán mindenben pár százzal felül találjuk hazánkban az arányt. A szőlőket illetőleg sem sokkal maradunk még ettől el, bár felvéve, hogy a birodalmi 21 tartomány

---

[1]) Hain e tekintetben 16-iknak sorolja országunkat, s ugy találja, hogy minden 10,000 hold mivelt földből csak 863 hold a kaszáló, a bánátot pedig 1748 holddal a sorozatban másodikul, s igy tizennéggyel elibünk teszi. Az itt feltünő nagy különbség onnan ered, mert én Hain adata helyett Magyarországon az adóbizottmányi kimutatást veszem sorozatba, bizonyosnak tartván, hogy a mennyi meg van adóztatva ugyanannyinak csakugyan meg is kell lenni. E kimutatás után a Bánát magában véve majd annyival esnék hátrább tőlünk, mennyivel Hain szerint elibünk vágott; hogy mind a mellet azt összesitve Magyarországgal egy helyre soroltam: ennek indokolására szolgáljon catasterünknek még nem teljesen való rendezettsége, minél fogva a bácskai és bánáti szorgalmatos nép (a német telepek) által mivelt vetett kaszálók csaknem átalában a szántóföldek közé soroltattak, ugy hogy ugyan itt valószinüleg épen e körülmény rugtatja fel a szántóföldek arányát.

közül hatnak nincs szőlője, itt aránylag legtöbb tartomány előz meg bennünket. Legelöl áll e tekintetben Horvát és Tótország, minden 10,000 h. termő-földből 523 hold szőlővel, aztán Dalmatia 518, majd a Tengerpart, Alsó Ausztria 200-n felül, Tirol és Voralberg, Lombárdia 191, s ugy Magyarország a bánáttal együtt 159 holddal, midőn a monarchiai közép aránya 166 holdra üt.[1])

Az erdőket illetőleg azonban már nagyon elmaradtunk, annyira, hogy nemcsak a monarchiaí közép arányon, melly minden 10,000 h. termő földből 3537 hold erdőt mutat, egész 856 holddal alól állunk: hanem a birodalmi tartományok közül szinte 15 elibünk vág. Jelesen pedig legelöl áll az arányban testvér szemszédunk Erdély 6411 holddal, utánna Tirol és Vorarlberg 5306, Bukovina 4818, Koronthán 4613, Stajerország 4515, Horvát és Tótország 4322, Salzburg 4009, Krain 4204, Felső-Austria 3600, Határőrvidék 3524, Alsó-Ausztria 3315, Szilezia 3232, Dalmatia 3208, Csehország 3063, Galiczia 2871 holddal, midőn Magyarország a Bánáttal egyesitve 2681, s az arányban leghátul a Velenczei királyság 1374 holdon áll. — Ez alacsony arány biztos jellemzésére szolgál annak, hogy hazánk a többi birodalmi tartományokhoz képest nem hegyes, hanem kiterjedt sikságokkal bövelkedik, s ez a földmivelés viszonyára nézve ismét kedvező körülmény. Azonban a fa egyik fő élletkellék levén, ámbár a mivelési ágak közt egyetemes mennyiség tekintetében a szántó földek után mindjárt az erdőket látjuk következni, különösen azon alap-oknál fogva, mert az erdőség nem lehet egy évnek teremtménye, hogy szükség szerint azonnal szaporitani lehetne, miután olly sok tartományt látunk az arányban elöttünk, önkényt támad azon kérdés: valjon kielégitik-e hazánkban az erdők a szükségletet, s azok mennyiségének aránya nem áll e már alól a mulhatlan megkivántatóság határán? Hogy e kérdésre annál világosabban s messzebb ható előre látással felelhessünk, tegyünk egy kis egybehasonlitást az egész területhezi arányra nézve az osztrák biradalmon kivüli s a mezögazdaságban előhaladást tett és nevezetesebb erdőségekkel biró tartományok közt. Erre szolgáljon a következő táblázat:

Tartomány	egész terület 1600 □ öles holdakban	erdő mennyiség	az egész területből minden 10,000 holdra esik erdőség
Magyarország s a bánát	36,440,000	8,475,495	2326
Poroszország	51,040,000	5,521,718	1081
Bajorország	13,940,000	2,505,054	1797
Hannovera	6,990,000	573,663	827
Württemberg	3,600,000	656,632	2102
Baden	2,780,000	538,743	1968
Szász királyság	2,720,000	496,249	1824

[1]) Én azt gyanitom, hogy a szőlők catastralis összeszámitásánál nagy hiba van, s sokkal többre kell annak ütni. E hibán némileg tudtam igaztani a 11 §-ban:

E kimutatás szerint még a tekintetben is igen kedvezőleg üt ki a feltett kérdésre való felelet s itt is gazdasági kincset birunk Európa egyéb tartományai felett. Azonban megszűnik ezen kedvező körülmény, mihelyt hazánk egyes részeire osztjuk meg az összes erdő mennyiséget, annyira hogy minden egyetemes jólállásunk mellett is hazánk egy nagy részében a fatermelés hiányát s az erdőtlenségnek még az éghajlat aszályosítására való behatását is szomoruan kell elismernünk, épen pedig azon vidékeken, hol a fentebb a bánáttal együtt véve mintegy 110,000 holdra kimutatott haszontalan homok területek várnak termékenyítő kezet.

11. §. A termőföld aránynak mivelési ágak szerinti megoszlása és összehasonlítása az ország különböző vidékein.

Mint a 10 §-bol kitetszik az országban átalán véve a mivelés alatti összes földmennyiségből $^4/_{10}$ részen felül van szántási mivelés alatt, s valamint ez arányt egyéb tartományokhoz hasonlitva kedvezőnek találtuk, ugy belsőleg is egyetemesen véve annak lehet ezt állitanunk. Legmagasabbra hág az arány a temesi bánátban, hol közel $^6/_{10}$ aztán a budapesti, majd a soproni s ugy a nagyváradi kerületben, hol mindenütt kis hiján megközeliti az $^5/_{10}$ részt, legalantabb áll pedig $^3/_{10}$ részen is alol a kassai kerületben. — Közönségesen az erdőség vetekszik leginkább a szántóföldek mennyiségével, kivéve főkép a budapesti kerületet, hol a legelők veszik át a vetekedési szerepet, ugy hogy ezek az itteni erdők mennyiségét kétszeresen meghaladván, az egész mivelt mennyiségnek közel $^3/_{10}$ részét teszik. Ellenben a kassai kerületben az erdők mennyisége még a szántó földekét is majd kétszer haladja s az összes mivelt mennyiségből több mint $^5/_{10}$ részt foglal. — A rétek mennyiségére nézve legmagasabb arányt mutat a nagyváradi, a kassai, s az után a budapesti kerület. És ha itt a rétek mennyiségét a nádlókéval összehasonlitjuk, akkor annak jutunk tudomására, hogy a nagyváradi rétek lapos, vizes fekvüek, a kassaiak ellenben vagy patakok és kisebb folyamok völgyein, vagy hátas magasabb helyeken terülnek el s inkább száraz természetüek; hogy pedig a temesi kerületben a nádlók arányához képest olly kevés a rétek mennyisége, ez arra szolgál tanuságul, miszerint itt leginkább divatba jött az arra alkalmas rétek feltörése s épen ez szaporította olly magas arányuvá a szántó földek számát.

Megyénként a kerületek szerint következőkben mutatom ki a termőföldnek a különböző mivelési ágak közt való megoszlását.

---

de egészen helyre hozni nem voltam képes: de azt hiszem, hogy nem igen akad ország, ha jó számítást teszünk, melly az osztrák birodalomban szőlőmennyiséget érdeklőleg meghaladna.

Megye neve	Térfogat 1600 □ öles vagy catastralis holdakban								
	szántóföld	kaszálórét	legelőföld	szőlő	kert és gyümölcsös	erdő	nádlórét	termék-telen	összes térfogat.
Kassai kerület									
Abauj-Torna megye	214,994	56,789	95,910	15,137	3,251	198,338	1,300	20,881	606,600
Bereg-Ugocsa „	220,391	66,624	85,803	14,050	7,689	355,921	4,600	87,522	842,600
Gömör „	202,229	69,463	89,478	1,926	8,590	286,561	—	72,753	731,000
Máramaros „	264,078	98,109	122,072	—	619	843,842	—	470,680	1,799,400
Sáros „	173,661	49,208	64,596	—	5,412	267,686	—	98,137	658,700
Szepes „	166,938	48,974	61,810	—	3,864	238,591	—	111,723	631,900
Ung „	116,386	49,240	75,396	8,193	9,915	204,873	2,000	54,997	521,000
Zemplén „	305,099	102,411	103,788	27,683	7,336	357,730	2,400	155,053	1,061,500
Összesen:	1,663,776	540,818	698,853	66,989	46,676	2,753,542	10,300	1,071,746	6,852,700
Posoni kerület									
Bars megye	105,201	35,249	52,915	2,157	5,211	99,570	200	43,797	344,300
Alsó-Nyitra megye	319,396	89,250	109,146	7,600	4,914	190,146	2,500	97,448	820,400
Felső-Nyitra „	189,656	43,761	55,233	7,367	5,683	161,185	—	58,115	521,000
Trencsén „	208,311	66,152	93,527	1,208	5,894	233,351	—	94,357	702,800
Poson „	223,190	68,455	75,460	16,330	4,680	123,747	1,800	80,638	594,300
Árva-Thurócz „	139,996	41,189	64,743	—	2,584	167,788	—	144,600	560,900
Liptó „	77,831	27,608	65,152	—	989	139,427	—	81,293	392,300
Hont „	132,092	35,914	56,327	8,663	6,381	140,025	900	43,198	453,500
Nógrád „	282,920	51,014	63,603	12,130	3,919	253,661	200	77,053	744,500
Zólyom „	107,069	32,901	77,486	205	5,858	174,460	—	93,421	491,400
Komárom „	145,747	56,569	62,101	5,529	1,606	64,562	2,800	33,086	372,000
Összesen:	1,931,409	548,062	775,693	61,189	47,719	1,747,922	8,400	877,006	5,997,400

Megye neve	Térfogat 1600 □ öles vagy catastralis holdakban								
	szántóföld	kaszálórét	legelőföld	szőlő	kert és gyümölcsös	erdő	nádlórét	terméktelen	összes térfogat
Soproni ker ület									
Baranya megye	370,075	94,236	95,340	28,846	7,128	193,400	6,240	89,735	885,000
Győr „	78,389	38,265	54,101	6,905	2,814	30,529	2,129	17,868	231,000
Moson „	162,211	56,889	71,426	7,096	1,596	28,253	2,463	30,466	360,400
Somogy „	399,914	122,143	158,267	29,357	10,085	340,731	10,438	70,965	1,141,900
Sopron „	231,693	61,596	68,484	25,263	11,118	100,713	5,611	70,222	574,700
Tolna „	231,297	76,646	89,008	23,420	7,842	134,092	8,356	62,439	633,100
Vas „	339,007	84,990	96,046	15,620	13,312	240,840	4,960	80,025	875,000
Veszprém „	265,198	76,459	87,816	13,633	5,354	247,912	9,983	77,645	784,000
Zala „	257,809	59,215	67,739	30,991	15,843	160,680	8,750	69,973	671,000
Összesen :	2,335,593	670,439	788,227	181,131	75,092	1,477,150	58,930	569,538	6,156,100
Budapesti kerület									
Jászkun megye	299,042	135,505	325,632	11,385	4,775	11,686	10,219	54,456	852,700
Szolnok „	166,886	79,327	184,829	5,387	2,119	200	4,405	118,847	562,000
Heves „	176,594	62,132	110,414	14,274	2,345	94,904	7,871	47,466	516,000
Borsod „	219,896	70,107	98,361	11,448	3,974	136,205	6,913	68,096	615,000
Csongrád „	282,366	76,916	137,527	7,407	2,325	21,491	15,422	33,346	576,800
Fejér „	358,929	59,739	106,439	26,575	3,846	86,417	6,900	73,355	722,200
Esztergam „	101,516	34,605	75,497	9,610	1,605	94,047	2,345	43,775	362,000
Pest-Solt „	399,453	112,799	215,603	22,537	7,237	47,911	16,652	138,308	960,500
Pest-Pilis „	324,859	79,327	170,547	35,319	5,120	156,773	12,663	139,592	924,200
Összesen :	2,329,541	710,457	1,424,849	143,942	33,346	649,634	82,390	717,241	6,091,400

Megye neve	Térfogat 1600 □ öles vagy catastralis holdakban								
	szántóföld	kaszálórét	legelőföld	szőlő	kert és gyümölcsös	erdő	nádlórét	termék-telen	összes térfogat.
N. váradi kerület									
Arad megye	286,353	105,436	184,341	9,064	5,322	278,794	2,838	152,952	1,025,100
Észak-Bihar megye	311,819	131,015	113,791	14,638	6,219	129,471	21,459	253,788	982,200
Dél-Bihar „	173,249	112,502	114,038	13,530	4,511	402,892	4,002	118,676	943,400
Békés-Csanád „	429,614	145,411	258,997	8,582	5,506	10,688	34,105	44,297	937,200
Szathmár „	335,559	207,318	63,136	5,488	6,250	266,048	26,416	113,685	1,023,900
Szabolcs „	573,497	176,455	249,000	10,949	4,552	78,220	34,801	96,626	1,224,100
Összesen :	2,110,091	878,137	983,303	62,251	32,360	1,166,113	123,621	780,024	6,135,900
Temesibán. s vajd.									
A.-F.-Bács megye	1,069,252	273,366	328,377	15,500	5,276	69,257	30,900	287,772	2,079,700
Krassó „	308,914	45,808	77,636	20,486	17,352	356,071	5,700	76,833	908,800
Temes „	516,795	100,392	131,726	18,402	22,941	160,010	13,800	66,034	1,030,100
Torontál „	608,838	101,886	232,218	21,466	9,844	90,422	36,500	91,426	1,192,600
Összesen :	2,503,799	521,452	769,957	75,854	55,413	675,760	86,900	522,065	5,211,200
Recapitulatio									
Kassai kerület	1,663,776	540,818	698,853	66,989	46,676	2,753,542	10,300	1,071,746	6,852,700
Posoni „	1,931,409	548,062	775,693	61,189	47,719	1,747,922	8,400	877,006	5,997,400
Soproni „	2,335,593	670,439	788,227	181,131	75,092	1,477,150	58,930	569,538	6,156,100
Budapesti „	2,329,541	710,457	1,424,849	143,942	33,346	649,634	82,390	717,241	6,091,400
Nagyváradi „	2,110,091	878,137	983,303	62,251	32,360	1,166,113	123,621	780,024	6,135,900
Temesvári „	2,503,799	521,452	769,957	75,854	55,413	675,760	86,900	522,065	5,211,200
Összesen :	12,874,209	3,869,365	5,440,882	591,356	290,606	8,470,121	370,541	4,537,620	36,444,700

Jegyzet. E kimutatás némileg eltér az adósorozati bizottmány után a 10-ik §-ban tett kimutatástól. Azt én sok tekintetben hibásnak találván : azért igyekeztem számításomat javitani. Csak pár esetet hozok fel, melly erre inditott. Jelesen azon kimutatás az egész kassai közigazgatási kerületben csak 28,495 hold szőlőt vesz fel ; én helységenként számitva csak a Zeplén megyei hegyalján 20,000 hold körül találok ; igy Dél-Biharban szinte csak 1702 hold van kitéve, holott magának Nagyváradnak szőlője 3900 holdra rug sat. sat. Különösen a rétekre nézve azt kell tapasztalnom, hogy kivált volt urbéres helyeken a telek illetőségbe rétekül adott földek, ha bár feltörettek is azok, sok helyt kaszáló rétekül vannak felvéve. Ez az adóztatásra nézve méltányos eljárás lehet a terheltek irányában : de én mint statisticus, illy szempontot figyelemmel nem tarthattam, s ugyanazért üt nálam a szántóföld mindég többre, a rét pedig kevesebbre, mint a hivatalos kimutatásban. — E kijavitást, én Fényes és Palugyay statisticai munkálataik-, az iparkamaráknak a magas ministeriumhoz tett jelentése-, az összeszedhetett helységeknek egyenként való határmérési és kimutatási összeszámitása után, mellynél még az örök eladások és haszonbérletekre nézve hirlapok utján tett hirdetéseket is lehetőleg felhasználtam, készitett összeállitás-, a különben ki nem puhatolhatottakra nézve pedig ezeknél fogva tájékozott arányositás által tettem. Elismerem, hogy kimutatásom is felette tökéletlen : de tökéletesebbet adni, minden igyekezetem mellett sem sikerült. Jelesen : hogy Szathmár megyének 207,318 hold kaszáló rétje mellett csak 63,136 hold legelője legyen, magam is alig hiszem ; ezt a nagyváradi iparkamarának az adósorozati kimutatás nyomán tett felterjesztésére tettem ki, miután hogy az ott nagyobb mennyiségben történt tagosztályok és legelő elkülönzések micsoda változatot idéztek elő a föld használatában, ki nem számithattam. A valóságos tagosztályok ugy látszik főkép az erdőket és legelőket fogyasztják ; mert ezek következtében amazok irtás, ezek pedig feltörés alú jönnek, s általok főkép a szántóföld mennyiség szaporadik. — Különösen a terméktelen földekre nézve kell nagy tökéletlenséget elismernem ; mert ezek kiszámitására biztosabb adatom nem levén, csak ugy tettem a számitást : hogy a kipuhatolhatott termőföldek mennyiségét levontam a megyéknek hivatalos kimutatás szerinti négyszeg mérföldek után számitott összes térmennyiségéből, s igy természetes, hogy a hol jobban kitudtam puhatolni a termőföldek mennyiségét, ott a terméktelenéké annál inkább elapadt ; igy például magam is hihetlennek tartom, hogy Abauj-Torna megyében csak 20,881 holdra menjen a terméktelen földek mennyisége. — Megyéink területei csak háromszög- és pedig nagybani mérések szerint vannak eddigelé meghatározva : a termőföldeknél sok helyt már a catasterben is részletes felmérések vannak használva ; hogy pedig részletes felmérés után sokkal többnek kell lenni a területnek, világos onnan : mivel a he-

gyek emelkedetei, s völgyek hajlatai a tömeges méréseknél temérdek tért felvesznek, mellyek részletes felmérések irányában sikban kiterülő mértéket adnak. — Hogy mind e mellett a felület változatosságának arányositása után legalább a térképeket véve segitségül, miért nem szaporitottam az egyes megyék területét a hold számbani számitásnál feljebb, mint mennyit azok négyszeg mérföldekben adnak?, annak egyik oka az: mert különösen a külföld irányában nem akartam országunk határát a hivatalos kimutatáson tul tágitani; miután rólunk magyar irókról különben is azt állitják a vidéki tudósok, hogy magunk érdekében felette szeretjük a szám nagyitást, s épen ezen tartózkodás vezetett arra is, hogy egybehasonlitásoknál többnyire mindenütt megtartottam egyenest a hivatalos adatokat; másik ok az volt: mert az efféle számitás felette terhes, s tökéletességre még sem vezető iszonyu háládatlan munka: ez egyetlen táblázati kimutatás is több mint egy álló holnapi folytonosan számjegyekkel küzdő fáradságos munkám eredménye.

12. §. A termőföld felületének különfélesége.

Felületet illetőleg a tartományoknak hegyes, partos és sik vidékei vannak. — A mivelés alatti földeknek a különböző mivelési ágak szerint egymáshoz való arányából csaknem teljes bizonyossággal lehet következtetni valamelly vidék felület-minőségére. Igy Magyarország egyes kerületei közt tett arányi egybehasonlitásnak azon adata, hogy a budapesti kerületben az egész országban közönségesen főszerepet vivő szántóföldekkel az erdők helyett a legelők veszik át a vetekedési szerepet, s ugyanazok az erdőket szinte kétszeresen meghaladják, hozzájárulván ehez a rétek és nádlók magas arányu mennyisége is, e kerület hegytelen sik voltát különösen jellemzi; ugyanez áll a temesi bánátról, s bácskaságról is; hogy pedig a kassai kerületben az erdők mennyisége még a szántóföldekét is majd kétszeresen haladja meg, ez annak hegyes voltáról tesz bizonyságot; s ugyanez áll az arányhoz képest a posoni kerületről is; mig az e tekintetben középre jutott arány a soproni kerületet egyetemesen véve a dombos vidékek közé engedi soroltatni: ugy hogy nem csalatkozunk, ha ezen utmutatásból indulva ki, az országnak $^1/_3$ részét egészen sik, $^1/_4$ részét egészen hegyes, $^1/_5$ részét szelid hegyes és dombos, $^1/_6$ részét pedig egészen szelid dombos vidéknek állitjuk. Közelebbről tájékozva pedig, miután a hegyek menetelének leirását egyenesen a geographiai statisticának hagyván, gazdasági feladatunkhoz hük maradni óhajtunk, következőleg mutatjuk ki a felület különbözetességét. Magyarországon a bánáttal, s bácskasággal együtt a 11. §-ban tett részletes kimutatásom szerint a termőföld összesen 31,907,080 catastralis holdat tevén; ebből:

Zordon vagy magas hegyes vidék :	5,701,851	hold.
szelid hegyes „	6,320,124	„
dombos „	8,724,519	„
sik róna, s tágas völgy „	11,160,586	„
Összesen	31,907,080	„

Ez előleges tájékozás után, minthogy ritka megye az, mellyet vagy tisztán siknak, vagy tisztán hegyesnek lehetne jellemzeni, sőt többnyire egyenes síkságokkal együtt egy azon megyében hegyes vidékek is fordulnak elő: a dombok még rendesebben hegyekkel vegyitvék, azon arány magassága szerint, mellyben a különböző felület létezik, sorolván a megyéket a külön osztályokba, következőkben ismertetem meg részletesen azok felületi tulajdonságát.

1. A zordon vagy magas hegyes vidék osztályába tartozó megyék.

Árva-Thurócz. E megyét a magas Karpát bérczek köritik, belsejét is egészen keresztül szaggatván. Innen az egész megyének magas fekvése van, mint az a 2. §-ban az ország tengerszin feletti magasságának tárgyalásánál már megmutatva volt. Hegyei közt nevezetesebbek az árvai részen : az erdőkkel, s zsiros legelőkkel gazdag Beszkéd, a természetileg szép alkotásu Babagura, melly minden megyebeli hegyeket felül mul magasságával, s honnan minden felé pompás kilátás esik; a három hegyes csucsu magas Rohacs, Chots a környék idő profétája, a kis Fátra, melly alatt egyesül az Árva folyam a Vágvizével; a kopasz és kösziklás Sztoch, a különös alaku Roszudecz; a gyönyörü kilátásu Rovnahora; a juhokkal s balzsamos füvekkel gazdag Gruny; végre a számtalan fajdtyukokról hires zarubnai és erdődkai hegyek. A turóczi részen, hol a föld szinte északtól vagy is a Vág partjától kezdve délfelé Turcsek helységig a megye határáig folytonosan emelkedik, s ott tetemes magasságot ér el, nevezetesebb hegyek : a Fátra, mellyen megy keresztül a posoni országut, a turóczi Kriván, Liszecz, honnan egész Turóczot, Rozsahegyet, s Árvavárát be lehet látni; az orvosi füveiről, s gazdag legelőiről hires Borisó, a szép rétekkel diszelgő Plesovicza, a Turócz vizét szülő Hermanecz. Mind ezen hegyek az esztendőnek csak rövid szakáig szabadok a hótól, s az által annyira elkeményitik az éghajlatot, s megkésleltetik a tenyészetet, hogy a marhákat május végénél előbb ritkán lehet legelőre bocsátani. — Tulajdonképeni rónája e megyének nincs; hanem legkitágultabb térséget lehet látni a Bori mocsár, továbbá Nagyfalu és Alsó-Kubin körül; ezen kivül a föld, valamint az árvai ugy a turóczi részen is, hol csak a Vág partján Turán, Bucsán és Sz.-Márton közt lehet látni kevéssé tágasabb térséget, egyébütt szüntelen hegyekkel, s halmokkal változó, s a völgyek majd nyiltak, s kies tekintetüek, majd borzasztó setét kösziklák, s fenyvesek közé vannakszorulva.

Liptó. Ezt szinte a Karpát hegyek keritik, mellyek belsejét is keresztül futják; még pedig észak keleti részét Galiczia és Szepes megye szom-

szédságában a természeti ritkaságairól és szépségéről nevezetes Tátra hegye számtalan felhőkig emelkedő kősziklás csucsaival boritja, mellyek közt a Kriván legmagasabb. Az itt találtató iszonyu magas kősziklák közé rejtett két különböző tavakból, s tenger szemekből ered a Poprád és Fejér Vág vize. A Krivánnak ágazata délfelé a Hochwald, mellyen megy keresztül a szepesi országut; lentebb Szepes, Liptó és Gömör megyék közt van a Királyhegy, nemző annya a Fekete Vág, Garan, Hernád és Gölnicz folyamoknak. Innen kezdve nyugotra feküsznek a megyét Gömör és Zólyom megyétől elválasztó mészhegyek, mint az Ördöglakodalma, Gyömbérhegy, Cserni-Kamen, Klak. Megjegyzendő, hogy a Vág jobb partja felöl eső hegyek sziklás bérczekből állanak, mellyek ásványokra nézve ugyan szegények, de oldalaikat, s aljokat gyönyörü fenyvesek boritják, tetőik pedig csodálatos alkotásu kopár kősziklákkal vannak meglepve. Ellenben a Vág balparti sor mész köves ásványokkal gazdag hegyeket foglal magában. Csak közepe, mellyet a Vág sebesen zugó habjaival hasit keresztül, képez a megyének némileg kitárult völgyet: de ez is kisebb nagyobb dombokkal változik. Egyébütt a helylyel-közzel csaknem örökös hóval fedett magas kősziklás hegyek közt csak itt ott hagynak a Vágvizébe, mint valamelly központba rohanó patakok némelly szük setét völgyeket.

Zólyomnak hegyei két sort képeznek. Az északi hegysor Liptó felöl huzódik el, s ebben nevezetesebb hegy csucsok az Ördöglakodalma, Nagy és Kis-Gaplek, Baba, Peklo, Praszsziva, Laurin és Hermanecz. A másik hegysor a selmeczi bérczekkel függ össze, s ez szinte több ágakat bocsát ki a Garan felé, mellyek közül a Polana és Véper kitünő magasságra emelkednek. Az e két hegysor közé szort hegyek közt pedig Libetbánya mellett a szép kilátásu Viszoka, s Beszterczebánya mellett a kerekded Urpin érdemlenek említést. Mind ezen hegy lánczokban nagy kincse fekszik hazánknak, akár a keblökben rejtett nemes érczeket, akár orvos, s más zsiros legelőt szolgáltató füveiket tekintsük. E hegyek közt völgyet eleget, de síkságot épen nem láthatni; a Garan és Szlatina völgye azonban eléggé tágas.

Szepes megye határ széleit egészen magas hegyek futják be, mellyek körülte mintegy természetes kőfalat képeznek, s a Kárpát, melly nagyobb részben Tátra nevet viselő ágával terjed el, itt mutatkozik legszebb pompájában, s meglepő változatossága által az embert ellenállhatlanul csodálatra ragadja. A nevezetesebb hegy csucsok következők: eisthali, lomniczi, hunsdorfi, zöldtói, késmárki, nagy szalóki, vöröstó-toronyi, fejértói, kalhbachergrati, hinter-leitheni, strinbergi, dulsbergi, a nyereg, stössscheni, késmárki major, a magura; a Királyhegy vagy Kralova-Hora a megyének azon szegletében fekszik, hol a liptói, gömöri és szepesi határok összejönek; az Ihlahegy Száztelek határán összefügg a Magurával; végre az Ökörhegy. A hegyek alján a magas dombokkal változó vidék már nyiltabbnak mutatkozik, mint az

eddig tárgyalt megyékben, s valóban gyönyörü felséges tájékok több helyt találkoznak; azonban a legkiterjedtebb róna is átalában dombos és magas fekvésü, s éghajlata hideg, s gyakran zordon. Ezt legfőkép a Tátra okozza, mellynek tetejét legtöbbet hó, s jég lepi; mert az a tetőkön rendesen csak májusban olvad el, s már oktober elején e kellemetlen vendég ismét beköszönt, sőt néha nyári hónapokban is havaz. Az északi szelek, mellyek igen csipősek szoktak lenni, felette ritkán csendesednek el egészen, s gyakran erőszakosak s felhő szakadásokkal járnak. A nyár rövid, s nem állandó.

Máramaros szélén északról keletnek huzodó hegylánczon épen a gerinczen megy Magyarország és Galiczia közt a határ; az innen a megye belsejébe nyomuló hegyek annyira ellepik a megyét, hogy azt a szó valódi értelmében hegyesnek lehet mondani, s az egész megyében a Tiszának Bocskótol-Husztig nyuló tágasabb völgyét kivéve, térséget nem láthatni. A hegyek ugyan zordonságukból valamit vesztenek: azonban regényes és bájoló vidékekkel sem ezek, sem a völgyek nem bővelkednek, s nem láthatni itt zuhatagokat, merész alkotásu szikla csoportozatokat, mellyek Szepesben, s más hegyes vidékeken elragadtatásig gyönyörködtetik az utazót; mert a Mojszinon tul levő pompás szikla-kupot, a Rahó, Tisza és Vissó gyönyörü környékeit kivéve, szép tájékot, a huszti kupalaku hegyeken kivül pedig változatosságot is alig láthatni: hanem a völgyek többnyire egyenesek, s egy alakuak, az erdőkkel boritott hegyek is tetőikig hasonlók egymáshoz. Nevezetesebbek: a csorna, a fekete tisza forrásánál, az egész havasi magasságig felnyuló kupalaku kobola a kászói völgyben, a Petroza, Pop-Iván sat. A havasi magasságu Gorgán mellék ágai képezik a Borsava, Nagyág és Talabor völgyeit, hol több helyeken az erdőkkel boritott hegyek tetején, s oldalain kövér legelők vagy ugy nevezett havasi puszták találtatnak.

Sáros hegyei különösen négy tömegre oszlanak, legelső helyen áll ezek közt a Beszkéd vagy Beszcsád, kupjai ennek meredek kopárok, s ős lomb — és fenyőfa erdőkkel benőtt rengetegeit csak itt ott szakitják gazdagon pompázó legelők. A Perhiba főkép fövénykövekből áll, s Szepes megye magurai részéből jövén be, a poprád völgyén keresztül számtalan elágazásokat tesz, s majdnem egyharmadát befutja a megyének; kellemes és szelid völgyei buja növényzetüek, fenyő bikk és tölgyfa erdei gazdagok. A délnyugoti hegyvonal alkató része többnyire szénfövénykövel fedett mészkő, s különös alakzatai, kopártetői, csodás völgy torkolatai által igen regényes vidékeket képez, mellyek számos barlangok által is növekszenek érdekességökben. A sóvári hegy láncz tüzokádó hegyek maradványait foglalja magában. Tulajdonképeni rónasága ugyan a megyének sehol sincs: de alsó vidéke átalában véve nagy kellemmel bir, s egy bizonyos szelid szépség terül el rajta.

Trencsén megyét két fő hegysor veszi közbe. A kárpáti hegysor Mor-

vaország szélén huzódik észak felé, s ebben legnevezetesebb a fenyvesekkel, orvos füvekkel, s vadakkal gazdag Beszkéd. A galgóczi hegysor a délkeleti részen vonul végig Machnács, Facskó sat. tetőkkel. Mindenik hegysor bocsát aztán ki több apró ágakat a megyét végig szelő Vágvize felé : ugy hogy az egész megye, mintegy egyetlen széles kies völggyé válik, mellynek középen a ragadó sebességü Vág hömpölygetvén habjait, innen kezdve a föld mindég emelkedik, s tulajdonképeni ronasága csak az alsó Vágnál levén, legfelső magasságokat a hegyek is csak a megye északi szélén érik el.

Bars vármegyének egészen fele azaz északi része igen hegyes, erdős, és csak a Garan, Nyitra folyók, s más patakok mentiben vannak némelly keskeny völgyei : ellenben déli felének Hont megye szomszédságában eső része átalánosan róna lapály; Nyitra megye felöl pedig bortermő szelid hegyekkel, s dombokkal változó. A hegyek két fölánczhoz, ugymint a nyitraihoz s selmeczihez tartoznak, s közönségesen arról nevezetesek, hogy Európában a legjobb aranyat rejtik kebleikben. A Klak hegye pedig, honnan tiszta időben Komáromot 16 mérföldről beláthatni különféle ritka füveiről és számos vadjairól hires, egyszersmind legmagasabb hegycsucs a megyében.

2. A szelid hegyes vidék osztályába sorolandó megyék :

Ung megye. Az Osztra hegye két ágban futja meg e megyét. Északi ágában nevezetesek a Polonyina és Javornyik főbérczek; a Lyuta és Turjavizek közt a zsiros legelőt szolgáltató Kulicza; az Ung és Turja közt a Szinyák. Ezen hegy tömeg délre és nyugotra dombokká lapulván, rajtok terem a hires szerednyei bor. A Zemplénből bejövő hegyek közt a Hirács, a keblében arany ezüst érczet rejtő Temnik sat. Végre északon terülnek el a Beszkéd név alatt kinyuló karpát ágai, gyönyörü fenyves erdőkkel boritatván, mig a többi emlitett hegyeket főkép bikkesek fedik. Az Ungvártól északra eső hegyek közt még a szilva ritkán érik meg : de már Szinna körül annyira szelidül az éghajlat, hogy szőlő is terem, a szerednyei bor pedig a legjelesebb hazai borok közt fog helyet. A megye Tiszai része egészen siksággá lapult, mellyet azonban szinte rengeteg erdők, s számos apró tavak szakitanak félbe.

Bereg-Ugocsa legfelső északi részét magas kősziklás hegyek, sőt valódi havasok boritják, melly hegyeket a Latorczavize két tömegre oszt. A jobb oldalon eső az Ung megyéből bejött Osztra és Szinyák hegyeinek folytatása; a bal oldalon Borsava és Borló hegyek legnevezetesebbek, melly utóbbi határerdő név alatt huzódik délkeletnek. Az éghajlat a felső hegyek közt zordon, s ott nemes gyümölcsöt látni sem lehet; néhány mérfölddel alább azonban, nevezetesen Munkács vidékén a hegyek már szelid alakot vesznek magokra, s fenyvesek helyett bikkes tölgyes erdők, sőt néhol szőlők is fedik oldalaikat, s Beregszászon néha aszubort is csinálnak. Már Munkácsnál elkezdve pedig egyenest délre a Tiszáig itt ott dombok, nagyobbára pedig rengeteg tölgyes

erdők által szaggatott síkság terül el. — Az ugocsai részt kelti és északi oldalán futják meg a Kárpátok, s legmagasabb hegye a Hark, melly több ágakra oszlik; ezután jönek a keblökben ásványokat rejtő tarnai és turczi hegyek, a Velethe, majd a gyulai, terebesi, salánki és nagyszőllősi szőlőhegyek. Nyugoti és déli része pedig a megyének már N.-Szőllőstől kezdve a Tisza felé egészen sik.

Krassó egészen hegyes tartomány, ugy hogy valódi rónaság itt nincs, ha csak a Temesvize széles és kies völgyét, melly különösen Lugostól kezd kiterjedni, s a Karas vagy Krassó folyónak bal mellékét rónának nem számitjuk: de a völgyek egyéb folyók mentin is elég tágasak. Hegyei az Erdélyből és Oláhországból becsapó Kárpátok ágazatai, s ezek két fő hegytömegre oszthatók. Az északi tömeg a Temes és Maros közti tért boritja el, közben vevén a Béga vagy Bege folyó vidékét. A déli tömeg a Temes, Boganis, Berzava, Karas, Néra és Duna folyók közt fekvő téreket futván meg, ezüst, réz, vas, ón, s köszén bányáiról nevezetes.

Gömörnek hegyei négy főhegylánczra oszlanak; az első a Garan és Gölnitz partjain huzodik majd keletnek majd délnek; ez a megyében legmagasabb, s ásványokkal teljes; a második a Cseremosznya vizétől indul ki, s gazdag bányáiról (különösen a Zeleznik hegye) nevezetes; a harmadik hegyláncz a másodiktól délfelé ágazik el, s csak alacsonyabb mészköves hegyekből, s dombokból áll, Aggteleknél ebben van a hires Baradla barlang; a negyedik a Mátrának ágazatja, s magasságával eléri a második osztálybeli hegyeket. Legmagasabb hegy a megyében a Királyhegy. Az északi részen rónaság nincs: de legkiterjedtebb a vidék Berzéte, Kraszna-Horka és Rosnyó közt; a déli részen mind a Sajónak, mind a Rimának széles völgyei vannak. A Garan völgy Sumjácztól lefele szinte mindinkább tágul; azontul a Balog mentin, Vály völgyön, s többfelé szép völgyek találtatnak. Éghajlata a megyének mérséklett, mivel a meleg déli szelek a Sajó, Rima, Balog völgyein könnyen feljuthatnak; ellenben a hideg északi szeleket a magas király, Pozsáló, s más több hegyek feltartóztatják: de egyszersmind vidékeiken a levegőben gyakori változásokat, s zivatarokat okoznak, bár különben a levegőt átalában véve inkább száraznak, mint nedvesnek lehet mondani.

Nógrád megyét mindenfelé számos kisebb nagyobb hegyek és dombok futják meg, ugy hogy kivévén a losonczi, balassa-gyarmathi, vadkerti és zagyva melléki vagy cserháti kiterjedtebb térségeket, az egész megye átalában hegyes és dombos: de több tágas és termékeny, kaszállókkal, s szántóföldekkel ellátott völgyeket mutathat, mellyekkel szüntelen változó bájos vidékek, a kösziklás hegy ormokon igen sok helyeken feltünő régi várromok, s a völgyek fenekéig sürü erdőségekkel, s jól mivelt szőlőkkel beültetett különböző irányu hegysorok a megyét valódi regényes alakban tüntetik fel. Leg-

magasabb hegyek a megyében a Lisecz, a nagy-liberesei, s lentvorai határokban, az ezzel összefüggésben levő Bravecz, továbbá a Jeszen, azután a kornai és málnapataki hegyek, a Karancs, Medves, Sátoros sat.; végre a megye déli részén a zsunyi, surányi, szandai, diósjenői hegysorok. Ezen hegyek azonban, még az északra esők is a szomszéd zólyomi és gömöri hegyek magasságával nem mérkőzhetnek, s azok már egészen hóval fedvék, midőn ezeknek még csak legészakibb oldalaikon látszik néhol hó. A vidékeknek az északi szelektől való kisebb nagyobb elzáratása, s a hegyeknek különböző éghajlat felé való dülése és magassága egyébiránt csaknem hihetlen változást okoz az éghajlatban; igy az északi rész t. i. a losonczi járás és füleki járás felső csucsa átalában véve sokkal hidegebb a délfele fekvő vidéknél; az ugy nevezett hegyi tótság pedig épen hideg zordon vidékkel bir; midőn a déli Pest-Pilis, s Heves megyékkel határos rész egészen szelid.

Esztergam megyébe a veszprémi Bakony hegység egy fő ága Fejér megyén át Vértes név alatt jön be, s több kisebb nagyobb szakadásokkal a tatai és esztergami járásokban egész a Dunáig kiterjed. Itt a tatai részen legmagasabb tető a tardosi és héreghi határban a Gerecse, melly 1700 láb magas a tenger felett, s az esztergami részre is kiterjedvén márvány bányáiról hires; ezután jő a baji határban az Öreg-Kovácshegy 1410 láb, a körtvélyesi pusztán a körtvélyesihegy 1280 láb, továbbá a Somlyó, Mészárszék, Halyagos sat. Leghegyesebb vidék Kapberek, Gesztes, Majk, Zsömle, Galla, Tarján, Szőlős, Baj, Tardos, Héregh, Almás vidéke. Az esztergami részen nevezetesebb hegycsucsok a Somberek, Börzsök, Máléhegy, Magoshegy, Örhegy, Gete sat. Szinte ezen részen a Pest-Pilis megyéből átható pilisihegyek közt a magas kopasz dereku Árpáshegy, Dömös mellett, a jó bort termő Szamárdhegy Esztergamnál, a Strázsahegy, Csókaskő, Fejérkő sat. érdemlenek említést. E hegyek alkotó részei mészköves agyag, s agyagos homok, másod rendü képletekkel, mellyek közt fejér és vörösmárvány, kisebb mértékben agyagos kősziklák, az apróbb hegyekben pedig darázskövek találtatnak. A kocsi járás, a Győr megyével határos rész legsikabb vidéke a megyének, s ezt csak kisebb nagyobb emelkedésü szelid dombok futják meg, mellyek mind csak homok dombok, s bennök kő nem találtatik, sőt a Duna és Győr megye felé utóbb szinte egészen kiterülnek.

3. Dombos megyék.

Hont megye hegyei egészen széljelszórva állnak az egész megyében; legalkalmatosabban azonban három hegy tömegre osztathatnak fel, u. m. a selmeczi, csábrági és börsönyi tömegekre; ez utóbbi az Ipoly és Duna közt Nógrád megyéből jő által s a Cserhátnak egy részét teszi, benne legmagasabb csucs a szokolai határban levő Magosfa, mellyről tiszta időben a nyitrai hegyek s szepesi havasok is belátszanak, továbbá a Dunára szépen kilátszó

Zebegény meredek kőszálaival. Tulajdonképen való rónája nincs a megyének, mert nyiltabb térségeit is szelid dombok boritják, mellyeket ismét számos patakoktól, folyóvizektől áztatott kies völgyek szaggatnak meg. E völgyek közt az ipolyit tágassága s termékenysége, a selmeczit kellemes, egésséges levegője, gabonában, borban, gyümölcsben, savanyuviz forrásokban s bájoló vidékekben való gazdagsága teszik nevezetessé.

Abauj-Torna megye hegyeit a Hernád folyó két részre osztja. Az ennek baloldalán huzódó hegytömeg Sáros megyéből köszönt be s Zemplénben Tokajnál végződvén onnan hires, hogy északi részén egész Európában a legtisztább s legszebb opált, déli részén pedig a leghiresebb hegyaljai, tokaji bort adja. Nevezetes Abaujhoz tartozó csucsok itt: Dargó, Rovnya, Vereshegy, Milicz, a természetvizsgálók előtt ismert Fekete hegy, Sátor sat. Mind ezen hegyek merő salak kövekből állnak. — A Hernád jobb oldalán huzódó hegyek Jászó s Meczenzéf környékeit boritják legszembetünőbben, s arany, ezüst, réz s piskolcz érczekben gazdagok, különösen Arany-Idka környékén; a tornai rész pedig a Szepesből Gömörbe átható hegyek által egészen hegyes: de igen kies völgyekkel változó tartománnyá válik. — Tulajdonképeni egyenes rónasága sehol sincs a megyének; hanem térségeit is mindenfelé dombok szaggatják: de tágas termékeny völgyeket bőven mutathat; mellyek közt a megyén végig nyuló kies Hernád völgy legkiterjedtebb. A Bodva völgye keresztül szeli a tornai részt is, s ugyanitt nevezetes völgységek még a dernői vagy barkai és szilvási völgyek, mellyek bár nem nagyon szélesek: de területöket egyenesség jellemzi.

Zemplén megyének északi részét a Beszkéd bérczeinek különböző ágai boritják el, s azért ez igen hegyes; s a hegyek közt a Tapoly, Ondava, Laborcza, Cziróka vizek még csak szük völgyeket képeznek, de délfelé ezek mindinkább tágulván Varanon és Strarán alól, hosszu tágas völgyet alkotva összenyilanak s miután a Laborcz az Unggal Deregnyőnél egyesült, Zemplén fölött pedig a Latorczát is magokhoz vették s lételt adtak a Bodrognak, az összeérkezett széles völgyek bele olvadnak a nagy síkságba; déli részén pedig a megyének ismét a hires tokaji vagy hegyaljai hegyek terülnek el s ez termékeny felette gyönyörü völgyekkel változik; végre a Bodrog köz a Hernád, Sajó, Tisza vizek és Szerencs vidéke közt fekvő tájék vagy is az ugy nevezett Hangod egészen róna.

Felső Nyitra megyét a kárpatoknak Fejérhegy név alatt Poson megyébe át huzódó hegylánczai lepik el, mellyek a Morva és Vág vize által, mintegy egy tömegbe szoritatnak. Nevezetesebbek köztök: Osztra Vreh, Javorina, Czupi. Leghegyesebb vidék Ó-Tura, Verbócz környéke; azonban a hegyek itt is csaknem átalában, duzs virányu erdőkkel fedvék. Tulajdonképeni rónája a megyének nincs; de három tágas völgyén kivül a hegyeket szá-

mos kies völgyek szaggatják. Legtágasabb ezek közt a Vág völgy, a Morva szinte Holitstól kezdve mintegy másfél mérföld széles kies völgyet hágy, aztán a Miava, mellyek mellett különösen még a Tirna völgy, melly Szomolyánnál kezd el kiterjedni, érdemel említést.

Sopron megye nyugoti részét lepik hegyek, mellyek Ausztrián keresztül Stájerországból jönek be s itt három főbb hegylánczot képeznek: az első, melly Sz. Rosáliánál jövén be, hol egyszersmind legnagyobb magasságát eléri, délkeletnek huzódik, s több apró kibocsátott ágai az ugy nevezett nagy erdőben érnek véget. E hegyláncz többnyire erdőkkel borittatik, kivevén azon legdélibb részét, melly csepreginek neveztetik s szőlőtőkékkel van beültetve, keblében pedig különösen Brennbergnél s Riczingnél köszinet rejt. A második fő hegyláncz a lajtai; a harmadik, melly a Fertő tavát nyugoti s déli oldalról, azaz Sércztől egész Széplakig övedzi; ez utóbbi azonban már inkább csak dombsor, s a tófelőli oldalán teremnek a hires ruszti és soproni borok. Mind e hegyek többnyire mészkövesek. A hegyek közt és a folyók mentén számos kies völgyek nyilanak, mellyek közt a Vulka völgye legtágasabb, a megye keleti részét pedig a Rába felé egészen siknak lehet mondani.

Veszprém megye derekát az Öcs és Halimba közt Zala megyéből bejövő Bakony hegység futja meg, melly menetelében jobbra-balra több ágakat bocsátván ki, utóbb szelid bortermő dombokká változik, mig végre mind a nyugoti részen Pápa felé, mind keletnek a Balatont is elhagyva sik mezőségben vész el, a főhegy pedig Aka és Inota közt Fejér megyébe lépvén által, ott a vértesi hegyekkel fog kezet. Legmagasabb hegyek: a Somhegy Bakonybél mellett, Kőröshegy Pápa körül, Papod Veszprém s a Kab Nagyvásony közelében. Mindezen hegyeket a Bakony erdőben felette szép százados bikkes, tölgyes, hársfás erdők boritják, mellyekben néhol csudálkozást gerjesztő vastag fákat lehet látni. Említést érdemel még a Somló hegye, melly Veszprémtől nyugotra egyenes sikságból emelkedik fel, különös összeköttetés nélkül a többi hegyekkel s termi a hires somlai bort. Igy Pápa környéke s a megye délkeleti része az enyingi járás egészen sikság.

Vas megyébe Ausztriából és Stájerországból két hegyágazat jön be; az első egy része a Cetius hegyének s a nyugoti részeket lepi el Kőszeg és Pinkafő között; a másik, melly a Helvetián, Tirolon, Stájerországon keresztülágazó nagy sz. Gothárd hegyének egy láncza Dobránál lép a megyébe s az ugy nevezett tótságot két ágban futja meg s Zala megyébe átalmenvén, a Dobos heggyel kezdetét teszi a Bakonynak. Ezeken kivül említést érdemel még a magánálló Ságh hegy a kemenesalján. Igy az egész megye hegyekkel s dombokkal levén ellepve, egyenes sik rónája ugyan nincs, mindazáltal a keleti rész, az ugynevezett kemenesalja, melly csak magános dombokkal változó, eléggé kiterjedt s megérdemli a magas róna nevezetet. Völgyei egyéb-

iránt a Répcze, Rába, Pinka, Gyöngyös, Sorok, Lapincs sat. folyamok menetelén elég tágasok.

Z a l a. Mindazon hegyek, mellyek a megye területét lepik, a Dobránál Vas megyéből átjövő sz. Gothárd hegyének ágazatai, mellyek a megye derekán szélesen vonulván át, lehatnak a Balaton mellékéig s onnan magas és erdös hegysor által köttetnek össze a Bakonysággal. Vannak egyébiránt ugyancsak a Balaton mellékén számos elszigetelt hegyek is, mellyek majd kerekded, szegletes, majd csucsos alakjokkal nemcsak a szemet gyönyörködtetik: hanem mint természeti ritkaságok is figyelmet érdemlenek; illyenek a badacsoni, gulácsi, szentgyörgyi, halápi, csobánczi, hegyesdi hegy s a monoszlói határban a hegyestói. A hegyesdinek alakja egészen czukorsüveg s egy várromladékkal koronázott teteje olly hegyes, hogy messziről azt vélné az ember meg sem lehet rajta állni. Egész róna tájéka a megyének csak a Balaton tava felső végén Kis-Komárom s N.-Kanizsa körül van: de dombos vidéke elég s a hegyek is szelidek s köztök kellemes és téres völgyek nyilnak meg különösen a Lendva, Zala és Kerka folyók mentén; s a Balaton melléke egyik legszebb vidéke az országnak, hol a hegyeket fedező gyönyörüséges erdők és szölöhegyek, ezeken a pompás mulatóházak, a tetőket koronázó régi omladozott várak, a Balatonra s környékre való kilátás, a sürüen elhintett csinos faluk olly bájoló kies vidéket képeznek, melly Olaszország igéző szépségü tájékaival méltán vetekszik.

B a r a n y a megye hegyei három tömegre oszthatók s mind a Vasból Zalába s onnan át Somogyba jövő hegység ágazatai. Az első csoport előbb Jakab majd Mecsek név alatt Pécs és Pécsvárad környékét lepvén el, miután Pécsen felül mindég inkább emelkednek, Hosszuheténynél a Zengő hegycsucscsal éri el legnagyobb magasságát; a második hegysor a siklósi, melly Hegyi Szentmártonnál kezdődvén Villányig s igy mintegy négy mérföldnyire huzódik. Ennek mind déli mind északi oldalát nagyobb részt szölötökék fedik, tetejét pedig szép vadakkal bővelkedő erdők koronázzák. A harmadik hegyláncz a karasicza vize jobb partján barayavári vagy szöllösi név alatt mintegy két mérföldnyire terjed s Batinánál a Dunában vész el, a többi hegysorokkal csupán dombok által köttetvén össze. Ezeken kivül vannak még a berementi és siklósi elszigetelt hegyek. A hegyek alatt a felső részen a megye majd inkább majd kevésbbé kiterült dombos s változva sik, a Karasicza, Dráva s alsódunai részen pedig lapsály sik, melly sikság a Dráva mentiben mintegy két mérföldnyi szélességben terjed el s beleolvad azon sikságba, mellyet a Duna és Dráva összejövetelöknél képezvén Mohács, Villány s Bélye helységek közt terül ki.

S o m o g y megye területe általában annyira változó, hogy ezt sehol sem egészen rónaságnak sem épen hegyesnek nem lehet mondani, mert még

a megye legrónább része a Balaton mente s Berzencze környéke is változó; hanem nagyobb részére igazán rá illik a dombos nevezet; s a buzatermő síkságot mindenfelé szelid bortermőhegyek vagy kertek s ezeket ismét komor tölgyesek, bikkesek s majd mosolygó völgyek váltják fel. Hegyei egyébiránt a vas- és zaladobrai hegysor ágazati, mellyek közt legnevezetesebb azon hegysor, melly zselizi hegy név alatt a szigetvári járást lepi el. Megjegyzésre méltó, hogy Somogy hegyeiben semmi kő nem találtatik, hacsak, a zseliz némelly fokain találtató porlókövet annak nem számitjuk.

Tolna. A baranyai mecsekhegy számtalan ágakra oszolva az egész Sárviz és Kapos közt fekvő vidéket ellepi s egy kellemes hegyekkel, völgyekkel változó tartománynyá képezi, és miután Sekszárdnál lételt adott volna a hires bortermő szegszárdi hegynek, egész Simontornyáig felnyulván, ott a Sióban vész el, másik hegyágazat Somogyból jön be s a Koppán vizét közbevevén egy kellemes völgyet képez, melly a folyam jobboldalán ugyan elég keskeny: de balról téres buzatermő síksággá terül el. E két főhegy ágazaton kivül a Dunát majd egész hosszában kisebbnagyobb dombsorok kisérik, mellyek kevés kivétellel mindnyájan szőlőkkel vannak beültetve. Kő e hegyekben szinte nem találtatik, kivéve a legalsó részt, hol néhány kő sőt kőszénbányák is miveltetnek. Egyébütt a megye átalában lapos dombokkal változó emelkedett róna.

Fejér megyének legfelső részét a Veszprémből bejövő Bakonyhegyek s ezeknek vértes ágai boritják. Nevezetesebb hegycsucsok itt, a csókakői, mellynek teteje kopár és kősziklás, déli oldalán régi omladozott vár, közepén somlaival vetekvő jó bor; a baglasi bércz Isztimér és Bodajk közt, gyógyforrásairól nevezetes; a velenczei tóra dülő sukoró hegy pedig jó bort s épületköveket ad. Délfelé a hegyek mindinkább lapulnak s köztök kellemetes szelid völgyek terülnek ki. Fejérváron és a velenczei tavon tul pedig a magas rónát már csupán igen lapos apró dombok szaggatják keresztül. Csak a Dunát kiséri mindenütt végig egy alacsony hegysor, mellyet vörös és fejér bort termő tőkék lepnek s rakva régi római városok s gyarmatok emlékeivel.

Alsó Nyitra megyének baáni, privigyei, nagytapolcsányi s galgóczi járását hegyek és dombok lepik. Nevezetesebb hegyek: a Facskó, melly legmagasabb a megyében, Csáre, Rignecz, Klak, Kopano, a lapos tetejü Tribecs és a Zoborhegy Nyitra városa felett. Mindezen hegyek azonban nem zordonok, hanem egész koronájokig erdőkkel, majd Nagy-Tapolcsántól kezdve lefelé, bár még fentebb is szőlő, kukoricza megteremne, szőlőtőkékkel s szántóföldekkel fedvék s köztök kellemetes völgyek terülnek el; különösen tágas és kiesek a Vág és Nyitra folyók völgyei. Az érsekujvári járás felső részén is már csak lapos dombokkal változik, alsó részén pedig egészen lapály sik a vidék.

4. Róna megyék.

Békés-Csanád, Csongrád, Jász-Kun, Szabolcs, Szolnok, Torontál megyék átalában és egészen róna sik vidékűek levén ismertetésök e tekintetben bővebb tárgyalást nem igényel.

Pest-Solt megyének Solt-Apostag, Sükösd, Csanád körül változik némelly dombokkal s homok halmokkal egyenes siksága, melly azonban alig szembetünő.

Bács megye északi felét az ugynevezett telecskai domboknak ágai futják meg s ez különben is emelkedettebb, mint déli fele, melly egészen lapály sik. A Dunán tul eső kerületet pedig a Dunamentén csekély magasságu hegysor futja meg, melly azonban csak hamar délnek magas rónává lapul el.

Moson megye, ha kivesszük azon kis részét, mellyet a Sopronból bejövő Lajta hegyág borit, egészen róna : azonban többi vidékeinél jóval felemelkedettebbnek tetszik azon környék, mellyen Lajtafalu, Gáta, Zarándfalu, Barátfalu, Gálos, Védény és Nezsider helységek feküsznek.

Észak-Bihar megyében egyedül a diószegi járásnak érmelléki része hegyes. E hegyek is azonban csak alacsonyok s tetejökön tölgyes erdők diszlenek, oldalaikon pedig a hires érmelléki bor terem, ezeken tul nyugot és délnyugot felé lapos partokkal változó vidék, majd merő egyenes sikság foglal helyet, melly bele olvad a magyarországi nagy sikságba.

Győr megyének Veszprém megyével szomszédos déli részébe a Bakonynak némelly lánczai csapnak be, de itt már annyira alacsonyok, hogy inkább is csak domboknak mint hegyeknek volnának nevezhetők. Legnevezetesebb ezek közt a Pannonhalma vagy Sz. Márton hegye, mellyet a Sz. Benedek rend gazdag apátsága diszesit. E halmokon kivül a megye egész sikság.

Heves megye északnyugoti részét a Mátra hegyei lepik, mellyek keletről nyugotnak huzódván, mintegy hat mérföldre terjednek. Ezekkel csaknem párhuzamosan megy egy másik alacsonyabb hegyágazat Recsk felé, s e két hegyláncz képezi a sok tekintetben nevezetes parádi völgyet. A Mátrának kelet- és délfelé menő ágai közt legnevezetesebbek az Egyed hegye Egernél, Sárhegy Gyöngyös felett. Mindenik jeles vörös boráról hires s ezek termik több apróbb ágaikkal a hires egri és visontai vörös borokat. Ezen kivül a hegyek dombjai után az egész megye a Tisza felé mindinkább alacsonyodó sík róna.

Komárom megyének muzslai és perbetei járásainak egy kis részét a Barsból bejövő hegyek lepik meg, mellyek Baromlak, Szemere, Csehi, Kolta, Jászfalu, Csuz, Für, Kürt, Perbete, Uj-Gyalla, Sz. Péter, Madar, Bátorkeszi, Kuraly, Ölved, Szölgyén, ezután egy másik hegycsoport Hegyfark név alatt Béla, Libád, Sárkány, Kőhid-Gyarmat helységek körül terjednek ki. Azonban e hegyek is átalában csak alacsonyak s a róna felett 50—60 lábnál magasabbra alig emelkednek, s oldalaikat szép szőlőhegyek fedik. Egyebütt a megye ma-

gas majd sik róna, a komáromi járás pedig csaknem egészen lapály sik területtel bir.

Poson megyét a Devénytől és Posontól keletnek majd Északnak huzódó karpát hegyláncz igen egyenetlen két részre osztja; e hegyláncz felső északi részén több ágakat eresztvén ki Fejérhegy név alatt ismeretes s átmegy Felső-Nyitra megyébe; keleti oldalát egész menetében hires bort termő szőlőtőkék, tetejét s nyugoti oldalát pedig roppant bikkesek és itt-ott fenyvesek boritják. Ez azonban csekély részét teszi a megyének, s a hegyek nyugoti oldalán ellapuló dombok, Stomfa, Malaczka, Sz. János körül a Morva völgyével összeolvadva siksággá terülnek ki; a keleti rész pedig, mellynek délkeleti része szinte egy részét teszi a termékeny Mátyus földnek, a Csalóközzel egybefüggő egyenes róna vidéket képez

Temes megyének keleti része Lippától mintegy Székasig hegyes völgyes, majd dombos; nyugoti része pedig egészen róna s sok helyt mocsároktól s vizállásoktól megszaggatott.

Pest-Pilis megyének a Duna jobb partján eső egész részét a pilisi és vérteshegyek több ágai futják meg, mellyek majd szükebb majd számos tágas völgyeket képeznek. Nevezetesebb hegycsucsok itt: a magas Pilis Sz. Kereszt helységnél; a Dunára kidomborodó Visegrád hegye, a hajdani pompás királyi vár mohos omladékaival, a teke formára magánosan felnyuló Schodi hegy Bogdány mellett, Budánál a Sz. János, Svábhegy, Sashegy s a sz. Gellért. A Duna balpartján legmagasabb hegy a Naszál Vácz mellett; ezentul ugyan-e résznek északi s észak-keleti széleire nyulik be a cserhát, melly azonban inkább csak dombsornak mondható s egész Berczel és Czegléd közé lehat. Egyéb része a megyének majd sik, majd különösen a Duna két nagy szigetén a Sz. Endrein és Ráczkevin és a Dunamentén lapály róna.

Szathmár megyének keleti részét hegyek boritják. Ezeket a Szamos főkép két tömegre osztja. Először az Avashát, melly a máramarosi hegyekkel levén összeköttetésben, Máramaros széleitől a Lápos és Szamos vizekig terjed, s különösen Felső- és Nagybánya körül arany-ezüst bányáiról nevezetes. Emlitendők itt a szörnyü magas és sziklás Mikebércz s a köves Petros; másik hegycsoport a Bikkalja, melly Közép-Szolnok megyéből jövén be, a Szamos és Kraszna folyók közit lepi s egy zordon erős hegylán czból áll, melly azonban észak felé mindég szelidebb lesz, mignem a sikságban egészen elvész. Egyéb része a megyének egészen sik, számos folyamokkal és mocsárokkal szaggatva.

Arad megyének szinte keleti része hegyes, s hegyei a Karpáthegy ágazatai levén ide Erdélyből jönek be s két egyenetlen nagyságu tömegre oszlanak. A kisebb hegytömeg a Fejér-Körösön belől levő tért foglalja el s nyugotnak tartván a lapályos Lunkaságon vész el. A nagyobb tömeg a Fejér-Körös és Maros közti tért boritja el s szinte nyugotnak tartván a hires ménes

és világosi hegyekkel végződik. Mindezen hegyek részint ős erdőkkel, részint hires bort termő szőlőtőkékkel boritatnak, gyomraikban pedig ásványokat rejtenek. Már e két hegység közét is Buttyintól kezdve a Körös mentén tágasan kiterült sikság némelly lapos dombokkal alig változva foglalja el, s a mint a hegyek végződnek az egész megye határára egyenes róna terül.

Dél-Bihar megyében a margitai, belényesi, élesdi s thenkei járások egy nagy része hegyes vagy dombos, sőt e hegyek a szalontai járás egy kis részébe is átcsapnak; nagyobb része ellenben ennek s a m. keresztesi járás egészen róna, s ugyancsak a nagyváradi járásnak is egy kis része hegyes a többi róna. A hegyek az Erdélyből bejövő Karpátok és pedig az ugynevezett Batrina hegysor ágazatai, mellyből két főág megy széljel a megyében. Nevezetesebb részei ezeknek: a Gyalu, Ripi, Kalinyásza, Kukurbita, a szörnyü magasságu és kopasz Biharhegy, Moma, a vasérczekkel bővelkedő Sándorhegy, a Sebes-Körös völgyének minden déli hegyeit felülmuló Magura sat. Van ezenkivül egy harmadik hegyláncz is, melly szinte a Batrinából indulván ki, miután a Sebes-Körös forrását megkerülte volna Rézhegy név alatt fel Margitta felé nyuló hegylánczot képez, melly zordonsága által nyilván mutatja a Karpátokkal való atyafiságot s mig a többi hegyeket Élesd, Telegd, Várad körül érmellékihez dasonló kedves bort termő szőlőtőkék lepik, ennek alján a nemes bor többé meg nem találja hazáját.

Borsod megyének nyugoti s északi oldalát lepi két hegytömeg, melyeket egymástól a Sajó széles völgye választ el. A Cserhátnak egy ága Nógrádból átjövén a szentpéteri és miskolczi járások egy részét Bükk hegy név alatt futja meg. Több ágaival számos kies völgyeket képez, mellyek közt főkép emlitendő a kies Bánvölgye s a természeti szépségéről hires diósgyőri völgy. A másik hegytömeg az edelényi járásba Gömör és Abauj-Torna megyéből lép be két ágával s képezi a kies Bodva völgyet. E hegyek azonban nem zordonok oldalaikat még a Bán völgyön is több helyt szőlőtőkék lepik, a Sajó és Tisza felé pedig egészen kiterülnek, ugy hogy már a szentpéteri és miskolczi járások egy része, a m. kövesdi járás csak kis nyugoti szélét kivéve magas, a Tisza felé pedig s a csáthi járás sik, néhol egészen lapály róna.

E rövid részletes kimutatás azt hiszem az egyes megyék iránt elég tájékozást ad, sőt a hegyek menetelét is a figyelmes olvasó előtt elegendő összefüggéssel tünteti elő. Azonban az ország róna tájainak világosabb egybefüggesztési képletére nézve szükségesnek tartok még néhány szóvali kiegészitést. Ha a sik térek menetelét s összejövetelét megyénként figyelemmel kisérjük, akkor két nagyobb térségbe látjuk összejöni a külön megyék kiterjedtebb sikságait. Egyik a felső, vagyis a magyarországi kis sikság, másik az alföldi nagy sikság. A magyarországi kis sikságnak középpontja a felső Duna mente, vagy szorosabban meghatározva a Csalóköz. Ebbe nyilanak bele

a dunai baloldalon a posoni s felső nyitrai sikságok, az ugynevezett Mátyusföld, az alsó-nyitrai, komárommegyei s barsmegyei síkság, mellyet ez oldalon a Dunára kijövő hontmegyei hegyek zárnak be s ismét e sikságokba nyilanak bele ugyanez oldalon, a Vág, Nyitra s Garan folyók tágas völgyei; a Duna jobb oldalán a mosoni, győri, soproni, vasmegyei s esztergammegyei síkság, mellybe többek közt a Répcze és Rába völgyek is nyilanak, s igy ezen síkságot 160—170 □ mérföldre vagyis 170,000 holdra bátran tehetjük.

Az alföldi nagy síkság közzéppontja a Duna-Tisza közön vagy még szorosabban határozva épen a Tisza alsó vidéken Csongrád, Bács és Torontál megyékben van. Fent Bereg-Ugocsában Munkácsnál és Nagyszőllősnél elkezdve a Tisza jobboldalán Ung, Zemplén, Borsod, Heves megyék síkságai, a Duna-Tisza közön Pest-Pilis, Pest-Solt, a Tisza által ketté hasitott Csongrád, a két Bács, sőt a Dunán tuli részről Fehér, Veszprém, Tolna és még Baranya megye síkságai is e nagy síkságba nyilanak, a Tisza baloldalon pedig Szathmár, Szabolcs, Szolnok, Észak és Dél-Bihar, Békés-Csanád, Arad, Temes, Torontál síkságai mind e nagy rónában jönek össze, sőt a tiszamelléki oldalon egybeköttetésben van ezzel a Bodrog, Borsodon és Gömörön át a Sajó és Abaujon át a Hernád völgy is hazánk legkiesebb, legtágasabb völgyei; ugy hogy a nagy síkság térfogatját 800 □ mérföldre vagy is 8000,000 holdra bátran tehetjük, melly egész térség csak igen néhol leginkább szélein s a tul a dunai részen változtatja némelly csekély dombokkal egyenes síkságát. Ha pedig ugyanezen síkséghoz a kevéssé partosabb széleket is hozzá veszszük, minélfogva Nógrádnak Heves megyével szomszéd keleti partos, aztán Tolnának, Somogynak, Baranyának is egy nagy része bele esik, sőt a Balaton melléki síkságon s Nagykanizsa vidékén át Zala megye egy kis része is vele egybefüggésbe jön, s a határőrvidéken s Horvát- és Tótországban való kiterjedését is beszámitjuk: akkor két ennyinél feljebb növekszik e síkság s az összes europai síkságok közt a harmadik nagyságot éri el, miután csak kettőt hágy maga előtt, mellyek terjedelemben megelőznék: egyiket a szarmatiai síkságot Oroszországban, melly 100,000, másikat az ugynevezett germaniai síkságot, melly 4700 □ mérföldnyi területet foglal. Hazánk ezen síkságáról igy szól Wahlenberg „planities inferior sive magna Hungariae, quae aequoris instar extenditur a Pestino in Transilvaniam usque, et quae respectu caloris aestivalis suae in tanta amplitudine parem nullam habere videtur in tota Európa, nequiden in Italia et Hispania.“

13. §. A termőföld természeti tulajdonsága.

Az 1844-ik évi országgyülésen a megyéknek országgyülésileg egy osztályzata készitetett, s ugyanezen osztályzat szolgál jelenleg is az adókivetés alapjául, egyszersmind erre van épitve az urbéri telkeknek kármentesitési

osztályzata. Ezt miután nagyobb részt a vidéki éghajlatok figyelembevitelével együtt a termőföld természeti tulajdonságában veti meg alapját, mint tehát a termő föld természeti tulajdonságának ismertetésére szolgáló egyetlen hivatalos adatot, ezennel közlöm. E szerint a magyarországi megyék 8 osztályba soroztatván igy következnek:

I Osztály: Fehér, Sopron, Moson, Poson, Tolna, Vas megyék. — II. osztály: Békés-Csanád, Esztergam, Győr, Nyitra, Pest. — III. osztály: Baranya, Borsod, Csongrád, Komárom, Somogy, Veszprém. — IV. osztály: Abauj, Arad, Bars, Bihar, Heves, Nógrád, Zala, Torna. — V. osztály: Gömör, Hont, Szabolcs, Szathmár, Zemplén, Zólyom. — VI. osztály: Sáros, Szepes, Ung, Trencsén. — VII. osztály: Beregugocsa, Liptó. — VIII. osztály: Árva, Máramaros, Turócz. — Itt a megyék még régibb kiterjedéseik szerint levén sorozatba véve, az uj változatok a régibb állapotra visszaviendők.

Czélomat tekintve, bővebben kell ereszkednem a természeti tulajdonság ismertetésébe. Ezt egyes vidékenként teszem, s igy lesz ismertetésem tárgya:

1. Az alföldi nagy síkság. Hogy micsoda megyék területe vegyül ezen nagy síkságba a 12-ik §-ban előadtam. Közönséges hit szerint a Bánátnak van leggazdagabb földe, s igy az alföldi síkság fény pontját a Bánát tenné; ehhez pedig számláltatnak Temes, Torontál és Krassó megyék. Azonban Krassónak kis része bir a bánáti nagy termékenységgel, leginkább pedig csak a Temes és Karas völgyei, s még némelly alacsonyabb helyek, sőt már ezek is szembetünőleg engednek a más két megyének; a hegyesebb vidékeken pedig sok a köves vagy nehéz agyagos föld, melly a viz-mosásoktól is szenved. Temes megye hegyes részére is, bár kissebb mértékben, áll ezen megjegyzés, s itt a keleti hegyes részen a föld sárga vagy fekete kemény agyag, majd köves, s itt-ott homokos: de azért átalában termékenyebb, mint északi megyéink hegyes vidékei. A síkságon az egész Bánátban a föld nagyobb része porhanyó fekete agyagos kerti földből áll televénnyel duzsan gazdagitva, melly minden trágyázás nélkül a legszebb tiszta buzát, repczét, kukoriczát, dohányt olly gazdagon termi, hogy középszerü jó esztendőben is egy után közönségesen 12—15 magot számitnak. Néhol találtatnak azonban már itt is egészen kiélt legjobb fajta földek, mellyek a kövéritést sem sokallanák meg, ha erre a rácznak és oláhnak kedve volna, bár ő köztök is már valóban szorgalmas német szomszédaiktól számosan igen sok jót tanultak. A Tisza és Maros mentiben, s a kiszáritott mocsárok helyein iszap föld is sok találtatik; valamint szikes területeket több helyen láthatni: mint Torontálban Pádé, Gyülvész körül: de homok ugy szólván semmi sincs: mert az a kevés, mi Écska, Peszák környékén, s a Tisza partjain találtatik az egészhez mérve figyelmet sem érdemel: annyival inkább, mert még a hol egy kevés jön is elő a föld vegyülékben, átalában a legjobb termő fekete homok az. — Békés

Csanád megye egész területében, akár termésének jóságát, akár abban való gazdagságát tekintjük, ugy szólván semmit sem enged a bánát akármelly legjobb vidékének. Sőt bátran a legjobb földek közé lehet számitani Csongrád megyének a Tiszán tul eső egész területét is. Itt is átalában fekete föld uralkodik, azon különbséggel, hogy mig Békés-Csanádban a föld valamivel porhanyóbb, addig a csongrádi föld keményebb és aczelasabb, s néhol kevés szikkel keverve, bár szik Békésben is több helyt fordul elő, kivált Ványa körül : de mit homoknak mondani lehetne, egyik vidék se mutathat. Csak kár hogy e vidékeken, különösen a békésin még sok legjobb földek mocsárosságban szenvednek. — Bács megyének tiszta buza termése ugyan egy részben bánáti név alatt jön kereskedésbe, mind a mellett bár bőségre nézve nem is sokat : de termék jóságra szembetünőleg enged a bánáti sujosabb buzának, s e felett a föld a vidékek szerint nagyon különböző. Igy az északi részen Szabadka, Jankovácz, Baja, Monostor, Baracska, Madaras, Almás körül sok a sárga folyó homok, mellyet eddig csak kopár legelőnek, s legfölebb szőlős kerteknek használtak, de az ujabb időkben különféle fákkal kezdték beültetni, ugy hogy már Szabadkánál, Almásnál, s még néhol szép fiatal puhafa, legtöbbnyire pedig kanadai nyár erdőket láthat az ember. A Duna posványságaira nyuló Szonta, Bogojeva, Vaiszka, Brogyán, Plavna helységek határai vizenyősek, mocsárosak és csak közép termékenységüek. A telecskai domboktól hasitott magasan fekvő rónaságnak földe pedig a halmokon kemény agyag, ugy annyira, hogy sok helyt a pinczék üregeit emeletre lehet kiásni, s még is ezek téglafalazat nélkül sem omlanak össze; ugyanitt a kutakat nagyon mélyen kell ásni; s igy a viz nagyon lent levén a szántóföldek aszályosak, s csak közép termékenységgel dicsekedhetnek; ellenben a völgyeken a föld termékeny fekete homok, s minden nemü gabona nemet, különösen pedig kukoriczát gazdagon terem. Végre a Ferencz csatorna és Duna közt fekvő tájék, mellynek föld vegyülete $\frac{1}{3}$ fekete agyag, $\frac{2}{3}$ pedig igen finom föveny, s termő retege 2 lábnyi, sőt gyakran nagyobb mélységü is, felette gazdag termékenységü, s minden trágyázás nélkül tiszta buzából is meg ad 10—12 magot. — Szolnok megye, s az egész Nagy-Kunság területe szinte, ha előtte nem, de mellette méltán fog helyet a Bácskaságnak, sőt ámbár kivált a Nagy-Kunság földe a mennyiben már régebben mivelt vagy csak ujabban került viz alól, változó : de mégis mind két megyét véve föld tulajdonságára nézve amannál egyenlőbb, s csaknem átalában kemény aczelas fekete, közönségesen kevés szikkel vegyült agyag, melly sulyra nézve a bánátival vetekvő sikeres tiszta buzát terem; azonban vidéke ugy szólván legaszályosabb levén az egész országban, egyszersmind ágya a vizet sem örömest bocsátván által, sem száraz sem nedves esztendőkben, sőt a bánáti termékenységgel már egyébbkor is ritkán dicsekedhetik, a mellett nehéz miveletü.

Különösen Török-Szent-Miklós, Fegyvernek földe, a turi határ nagy része, s több helyt e vidékek a legjobb aczelas fekete földek közé tartoznak, mellyek leggazdagabb terméseket adni volnának képesek. Szajol, s Szakálas felé már jóval gyengébb a föld. Szikes föld vegyületet itt-ott, homokot pedig különösen csak Czibakháza, Tiszaföldvár körül, aztán a szolnoki határban Szandán, s az egész nagykunságban egyedül Turkevi körül láthatni; ellenben mocsár, különösen a Tiszához közelebb eső helységek körül, aztán Kis-Ujszálás, s Karczag közt (az ugynevezett Kara János) majd a Berettyó mentin, elegendő. — Hogy az Arad megyei róna szinte a legjobb földü vidékek közt foglal hazánkban helyet, nemcsak onnan világos; mert a legelső ranguul megismertetett Békés-Csanád és Temes megyék rónájába mintegy bele olvad: de tagadhatlan bizonysága ennek a hires aradi lángliszt, mit az aradi számos molnárok egy részt megyei termékből világ kereskedésbe nagy mennyiségben bocsátnak. Homok e megyét sem disztelenitі, s nagyobb részt a föld buja televényü fekete agyag; de a hegyek közt a sárga és veres agyagos földek köves vegyületüek, a Lunkaságon vagy erdőháton pedig, a hogy a Bihar megyével határos lapály erdős rész neveztetik, legtöbb a fekete nyirok föld, melly szinte sok helyt vizenyős és mocsáros. Azonban még hegyes vidéke is átalában termékenyebb Aradnak a felső magyarországi hegyi vidékeknél.

Ezekben jó formán elősoroltuk azon megyéket, mellyek különösen tiszta buza tekintetéből valóban tárházául szolgálhatnának Bécsnek, s a külföldnek.

Mind két Bihar megyének Békés felé nyiló rónája szinte átalán véve buja fekete földü: de már könnyebb mint az eddig emlitett megyéké. Ugy hogy a debreczeni gőzmalom rendesen békési buzából dolgozik, s bihari termésre csak szükség esetén szorul. Egyébütt is legtöbb az agyagos fekete föld, s rosz mivelés mellett is, s minden trágya nélkül megtermi a tiszta buzát, de jobb rozsot, tengerit nagyon gazdagon, s minden nemü gabonát bőven: hanem az esőt megkivánja. Ugy hogy bár különösen a sárrét környékén Kaba, Báránd, Földes sat. körül temérdek a mocsár, melly száraz időben is megmarad, a földek mégis nagyon megérzik az aszályt. Fekete homok Derecske, s a szomszéd helyek körül kis mértékben, Debreczen körül több, aztán Hosszu-, s Monostorpályi, Álmosd, Bagamár körül, némelly érmenti helységekben fordul elő, s e helyeken még néhol buczkát és futó homokot is talál a szél: de ez aránylag kevés. A megye délbihari alsó részén a mint dombosodik a vidék, a szerint sárga agyag tartalma is növekszik a földnek, nehezebb miveletüvé lesz, e mellett veszit bujaságából, mignem a hegyek közt sovány kavicsossá válik. — Szathmárban legtermékenyebb vidék Nagy-Károly környéke, le az érmelléke, s Szathmártól felfele a Szamos és Kraszna köze. Nagy-Károly környékén, az Ér és Kraszna mentén porhanyos fekete kerti föld találtatik, kevés homokkal vegyitve, a Szamosközön ellenben már kemény fekete vagy sárga

agyag, melly nehéz miveletü : de sikeres tiszta buzát gazdagon terem. A turháti helységek határai soványok, fejér agyagosak vagy homokosak, s erős trágyázást és munkát kivánnak. Egyébiránt az egész vidéknek igen nagy kárára vannak az árvizek; mert a Turvize soványitó iszapja a legmunkásabb földmivelő iparát is tönkre juttatja. A nagybányai járásnak nyugoti, s északnyugoti része, továbbá Erdőd, Béltek környéke, melly a megyének tulajdonképeni borvidékét teszi, s hol a gazdaság főkép szőlőhegyekben áll, itt ott annyira kemény földü, mint a Szathmárihegy környékén is, hogy nagyon bő boreszteudőkben néha a bort ásott gödrökbe is öntötték ez előtt; s itt a szőlőhegyeken sem forrást sem kutat nem találni. A Máramaros megye bérczeivel szomszéd hegyes tájék, s az ugy nevezett Bikkaljának agyagos, sziklás földe szántásra kevéssé alkalmatos, hanem a természet itt e hiányt rengeteg bikkes erdőkben, s Máramaros és Kövár szomszédjában gazdag érczbányákban pótolta. A nyirség melly Szathmár megyének déli $^1/_4$ részét teszi, s a matészalkai járást foglalja, s onnan fele részben áthat Szabolcs megyére, ott a nyirbátori járást foglalván el, egészen homokos; ugyancsak e nyirségi homok terül ki, mint fentebb érintettem, Észak-Bihar megyére, s ott az érmellékére is; sőt homokos Szabolcsban a kisvárdai, s nyiregyházi járás nagy része, s különösen a nyirségben sárga homok is elég, egyébütt több a fekete homok, melly jó rozsot, tengerit, dohányt, burgonyát, dinnyét terem, még pedig meglehetős mennyiségben, s a mi legjobb, ritkán csal, egészen soha sem. A Tisza melléke főkép Kis-Várda, Buly, Vencsellő vidéke a Tisza árjaitól gyakran rongáltatván felette mocsáros; itt a föld részint fövenyes, részint nyirkos fekete föld, melly zöldség, s különösen káposzta termesztésre alkalmatos, s fő gazdagsága ezen vidéknek roppant rétjeiben áll, midőn viszont a nyirség épen ezekben lát legnagyobb szükséget. Dada, Eszlár körül az ugynevezett Takta közön még legtöbb fekete föld van, melly azonban az uj felosztás szerint részint Észak-Bihar, részint Zemplén megyékhez tartozik. — Bereg-Ugocsa megyének, valamint Ungnak is földe a sikságon porhanyó fekete agyag, néhol kevés homokkal vegyitve, az ungi részen itt-ott kevéssé szikes, sok helyt mocsár földdel kevert és iszapos : de kivált a Tisza mentin néhol, különösen annak szigetein olly kövér, hogy a tengerit minden esztendőben megtermi. A partos részeken szinte találkoznak még többnyire sárga agyagos meglehetős földek : de a hegyek közt a majd sárga, majd vörhenyeges agyag nagyon kemény hideg természetü, s köves, erős munkát kiván, s még igy is sok helyt a zabot és pohánkát is nehezen termi. — A mint a völgyek összenyilanak Varannón és Sztárán alól Zemplénben is elkezdődnek a jobb földek, mellyek bár ugyan sem a Hangodon, sem a Bodrogközben nem mérközhetnek az alföldi gazdag földekkel : de javitás után elég bőven jutalmazzák, s tisztabuza kenyérrel is eltartják a mivelőt, csak kár hogy kivált a

Bodrogközön még igen sok legjobb fajta föld kákát, csuhét és nádat, gyékényt terem, s ez áradásos vidéknek, kaszáló rétekül készithető földei bővsége mellett is, szénája csak száraz esztendőben terem illendőleg. Terebes környékét méltán nevezik kisalföldnek, mert egyenlőbb, s szebb földü vidéket az alföld sem mutathat, mint e vidék. Varannót elérve mind inkább veszi észre az utas, hogy az ugynevezett Krajna felé közeledik. Itt a föld már nehéz miveletü agyagos, s igen vadvizes, midőn felszántatik fejér szint mutat, s szinte fénylik mint az aczél, s annyira kemény, hogy egyszeri megjártatásra a vasboronának még foga helye is alig látszik azon, ha pedig kiszárad, akkor hozzá férhetetlen s különben is csak kitünő szorgalom és évenkénti trágyázás után ad mivelőjének kenyeret, melly szorgalom azonban nagyon hiányzik. Sztropkó körül még szivósabb agyag, s nehezebb miveletü, a mellett szinte vadvizes a föld, s a legjobb időjárásban is nehezen adja meg a négy magot, sőt benne a vizesség, s mostoha éghajlat miatt, ha kétszer ugyanegy mag vettetik egymás után, a legtisztább buza is majd csupa toklásszá válik. Beljebb a hegyek közt a galicziai határszéleken, hová jutni is szük folyó medrekben felvezető utakon, sőt némelly helységekbe egyedül gyalog lehet, még mostohább a vidék. — József császár alatt tett vizsgálatok ugy találták, hogy Borsod vármegyében és pedig épen a miskolczi határban terem a legjobb legsikeresebb, s legsulyosabb tiszta buza az egész országban. Én ugyan ma már ezt állitani épen nem merem; mind az által azon vizsgálati eredmény még ma is jellemzi a borsodi földek jóságát. A tisza vidéki sikság nagyobb részben fekete homokos, de jó agyagos földből is jutott majd minden helységnek, tiszta homok föld sehol sincs, hanem szikes és iszapos sok helyt fordul elő, a mocsáros földek pedig nemhogy fogynának, sőt szaporodnak; például csak Tisza-Bábolna ez előtt 15—20 évekkel még nevezetes kaszállókkal volt ellátva: de az óta mint egyéb földei, ugy kivált kaszálói annyira elmocsárosodtak és iszaposodtak, hogy hol hajdan legjobb széna termett, ott most gaz, káka nád terem, a buza termő föld pedig sok helyt viz fenék, s csuhét kaszálnak rajta. A mint emelkedik a róna, már mindinkább kezd a föld megszabadulni a viz veszedelmétől, s Miskolcz körül, a Sajó völgyén szaporodik a fekete föld mennyisége s a Sajó és Bodva kies tágas völgyei, hol a föld csaknem átalában porhanyó fekete kerti föld, dicsekedhetnek legjobb földekkel, a minthogy osztályzat szerint is a megyének első osztályu határai többnyire itt vannak. A hegyek közt a Bán és egyéb völgyeken a fekete vagy sárga nyirok bővölködik, de itt is sok helyt igen jó termékeny földek találtatnak, köves föld kevés, legtöbb az edelényi járásban Szendrő körül. Abauj-Torna megyére itt a Sajó völgyön át a Hernád völgy vezet bennünket. E megyének földe természeti tulajdonságára nézve átalában a termékenyebb s gazdagabb földek közé tartozik. Vannak ugyan az északnyugoti részen hideg köves

terméketlen, Regécz körül pedig kemény agyagos vagy kavicsos nehéz miveletü földei is : de ezek összesen alig teszik a megye területének egy tizedrészét. A tornai részen meg néhol mész köves a föld s száraz természetü, másutt sárga agyagos : de épen nem terméketlen, sőt néhol mint különösen a Bodva és Torna völgyén, főkép pedig Torna város és Görgő körül igen szép s annyira egyenes fekvésü földek találtatnak, mintha a hegyláb épen egyszerre el volna vágva, mellyek tiszta buzát is jó sikerest teremnek; nem csekélyebb termékenységü a szilvási völgy; sőt még a Szepes megyével határos dernői szük völgyben is megterem ahoz illő mivelés mellett a tiszta buza. Egyéb vidékein pedig a megyének $1^1/_2$ láb vastagon is fekszik a termékeny fekete agyag föld. Átalában legjobb földek vannak a Hernád mentin, különösen annak alsó részén és nyugoti oldalán, hol az agyag kevés homokkal vegyest levén, gazdag buza határoknak ad lételt; ugy szinte igen jó földek jönek elő Kéked, Mislye, Enyiczke, Nagy-Ida, Szikszó körül. A száraz völgyi földek, melly nevet a Halmajnál a Bársonyosba szakadó Szárazér melléke visel, gondos mivelést s gyakori trágyázást kivánnak ugyan, de különben mindennemü gabonamagot jutalmasan fizetnek vissza. Futó homok, vagy csak ritka homok is a megyét sehol sem disztelenitі. Heves megyének földe, a közbeszött Jászsággal együtt, hirtelen változó és nagyon különböző. Egertől a Mátra felé Recsk, Sirok, Bakta körül, vegyületére nézve mindinkább tulnyomólag sárga-agyagosodik a föld, alrétege pedig köves. Erdőség és szőlő bőségben van e vidéken : de jó szántóföld és rét nagyon kevés, s az erdőségekkel való kiméletlen bánás számtalan letarolt dombokat állitott elő, mellyeken most már se erdő, se legelő. Egertől Gyöngyös felé s onnan fel Pásztónak a föld még szinte nagyobbrészt fekete vagy sárga agyagos ugyan : de már itt elkezdődnek a helylyel közzel bővebb homok vegyületü földek. Lentebb pedig a megye közepe felé mindinkább szaporodik a homok, közbe a legsikeresebb tiszta buza földeket hagyván, mig végre a homokot a Tisza vidéken majd szikes, ingoványos s mocsáros földek váltják fel. Igy Hort, Csány, Heves körül már sok homok van, a Jászságban Jászberény, Felső sz. György, valamint Fényszaru határaiban is a homok tünik fel tulnyomólag, sőt mind e helyeken már itt ott kevés repülő homok is mutatkozik. Ellenben ugyanezek szomszédságában Árokszálás, Dózsa határa majd egészen agyag födlekkel bir, ugy szinte Kis-Ér, Jász-Ladány, s Alsó-Szt.-György határa is legnagyabb részt agyagos földekből áll, s méltán ezek tartatnak a megye legjobb vidékeinek, ugy szinte az Eger mentin, s aztán Szárazbő, Bessenyő, Kompolt, Kál körül gazdag termékenységü földek találtatnak. A Tisza mente ellenben Kötelek, Kis-Köre, Nagy-Kürü körül nagyon iszapos és mocsáros. Pest-Pilis, Pest-Solt megye, Csongrádnak tiszán inneni része, s a Kis-Kunság földe, vagyis a tulajdonképeni Duna-Tisza köz, mint már

a Bácskaságnál is láttuk, ugy szólván a legváltozóbb föld az egész országban, mert itt majd minden lépten nyomon másmás fajta földekre akad az ember; s a gazdag aczelos fekete föld, buja fekete homok, szikes majd iszapos és mocsárföld, a fejér termő homok s sivány majd futó homok egyre váltogatják egymást. Legtöbb sikeres fekete földe van a Duna menténck, hol egyszersmind a szik is leggyakrabban fordul elő, néhol pedig, különösen a lapályosabb helyeken sárga agyagos és csapóföldes föld, kevés finom homok vegyülettel, mi trágya mellett különösen némelly kerti veteményekre igen jó földet szolgáltat. Innen a vidék közepe felé mindinkább szaporodik a homok, sok helyt, mint különösen a kerekegyházi pusztán, az izsáki, kecskeméti, nagykőrösi, vadkerti, kiskőrösi határokon, páhi, bócsai pusztákon sat., sivatag buczkákat is képez, sőt már ezen homok folyam forrásától Vácztól s a cserháti hegyek aljától kiindulva, mig nem az emlitett vidékeken ugy szólván homoktengerré terül, egész folyamán végig mindenütt kimutatja uralkodását, több helyeken hagyván itt is buczkákat maga után; a vidék közepétől pedig ismét a Tisza felé hatalmával felhagyni látszik. Veszedelmei közé tartoznak ezen vidéknek az áradások is, mellyeket a saját vidékeiket gyakran látogató Duna-Tisza árjain kivül sok helyt a pozsárok és turján vizek szaporitanak. Pozsárnak nevezi a felső kiskunsági és vidéki népség különösen az alrétegről feljövő vadvizet, mit máshol földárnak mondanak. A turján vizek Pesttől, Ócsától, Taksontól elkezdve lepik meg az alsó vidékeket. — Nógrádban leggazdagabb termékenységü vidék az ugy nevezett Cserhát, mellyet a megyének Pest-Pilis és Heves közé benyuló része képez, különösen Buják, Szirák, Jobbágyi és Erdő-Tarcsa körül, hol a porhanyó fekete föld kevés szorgalom után is gazdagon tériti a magot vissza. Ezután jőnek a Széchény vidéki fekete homokos földek, a vadkerti s ezzel szomszéd határok. Balassagyarmat vidéke homokos levén, javitással szinte mindent megterem : de jobb földek vannak ennél Diós-Jenő, Nógrád és Rétságh körül, mellyek bár egy kevéssé kavicsos agyagosak, gazdálkodásra igen alkalmasok s különösen sikeres nehéz rozsot teremnek . A losonczi tágas völgyben fekvő szántóföldeknek keleti oldala vadvizes természetü és nehéz agyagos vegyületü levén, miután a viz kimossa a föld zsirját, gyakori trágyázást és jó mivelést kiván, szorgalom után azonban mindent, még a kukoriczát is gazdagon termi. A szükebb völgyekben fekvő helységek határai közül szinte vannak gazdagon termők. Illyenek a kis-terenyi, sághi, Fülek-püspöki, mellynek tiszta buzája a losonczi piaczon legjobbnak tartatik, s szlabonyai határok és völgyek; csakhogy ezek közt sokan a hegyekről záporok alkalmával lerohanó ár miatt nagyon szenvednek; még jobban ki vannak az emlitett helyeknél téve a hegyi árnak a losonczi és füleki járás felsőbb vidékein fekvő szük völgyek, hol a laposokon a sürü agyag földek még vadvizesebbek, a partoldalokról pedig a

hegyi ár a trágyát kimossa s kivált az őszi vetések nedves időjárás s nagy hó alkalmával a kiázás, ugy szinte ez utóbbi esetben a kipállás veszélyének is felette ki vannak téve : ugy hogy ámbár a gácsjárási hegyi Tótságnak legzordonabb éghajlat jutott : de földét az emlitett vidékekénél kedvezőbbnek lehet mondani ; mert ugyan az sok helyen nagyon is köves : de fekete porhanyó levén jobban magába veszi a vizet, s legalább a völgyek megadják éghajlatukhoz mért illendő termésöket, s ugyanazért itt rendes őszi nyomással is majd minden határ bir, mellyben jó rozs terem : a tavaszi nyomásokban pedig igen szép nagy szemü árpa, zab, pohánka vagy hajdina, főzelék s burgonya meglehetős mennyiségben.

Tárgyalásunk fonalát követve átlepvén a Dunán Baranya megye síkságain ismét a legtermékenyebb földeket találjuk, mellyeknek vegyülete leginkább porhanyos fekete agyag, a Dráva mentin fövenynyel s iszappal keverve, könnyü munka után buja föld ; s aczelasságra nézve nem a legsulyosabb tiszta buzát adja ugyan ; de a bácskainak keveset enged. A mecsek-háton a sásdi járásban s a sz. lőrinczi járás északi részén nagyobbrészt kemény sárga agyag vegyületüek a földek, egészen északon pedig köves, meszes és homok vegyületüek fordulnak elő, mig Pécsvárad tájékán ismét javul a föld. — Tolna és Somogy megyék földe vegyületi jóságra nézve körülbelől megegyez egymással, azon különbséggel, hogy a somogyi föld partosabb s vidéke több erdőséggel szaggatott. Fekete porhanyós kerti földe legtöbb van Tolnának, N.-Szokol, Iregh-Tamási körül, onnan le Regölynek, Döbrököznek és Dombóvárnak. De Ozora, Simontornya és Pinczehely körül is még igen jó földek találtatnak, azontul a mint jobban elhalmosodik a vidék, nevekszik a föld sárga agyag tartalma, s bár elég termékeny : de keményebb miveletüvé lesz. Illyenek a földek főkép Kölesd, Högyész és Bonyhád körül : de a Sárviz mentin ismét sok fekete agyagos könnyü miveletü földekkel találkozunk, mellyek közt különösen a csatorna szabályozása által viz alól menekült gazdag rétségek tünnek fel. A csatornán tul a Duna felé fekvő földekben pedig már nevekszik a homok tartalom s itt több igazán homokos határok is találtatnak, millyenek Vajta, Német-Kér, a földvári és paksi határnak nagy része sat. hol néha butzkák is fordulnak elő. Tolnán, Szekszárdon alól pedig Eőcsén, Decs, Bátaszék, Báta körül ismét fogy a homok s szaporodik a jó fekete föld, csakhogy e vidéket meg a Duna árja felette járja. — Somogynak szinte a tolnai oldalon, majd Szigetvár körül a Dráva alsó mentin van legtöbb porhanyó fekete földe ; homok pedig a Dráva feljebbi részén Istvándinál már elkezdve, Darány, Szulók, Csokonya körül tünik inkább fel s aztán ezektől fel a Balaton felé, főkép Nagy-Bajom, Puszta-Kovácsi s Nikla vidékein ; ezenkivül a megye földe inkább sárga agyagos s csak néhol kevés homokkal vegyitett s kisebb részben fekete agyagos föld. — Hogy

Fejér megye, mellyhez Veszprém megyének vele szomszéd részét, az ugynevezett mezőföldet is hozzá lehet számitani, országunk legjobb földü s legtermékenyebb megyéi közt foglal helyet, már onnan világos, mert mind az adósorozati, mind az urbérkármentesitő osztályzatnál ugyanezt legelső helyen találjuk, s hogy a földnek minden gabonanemek s kereskedői plánták termésére kedvező vegyülete megvan, az tagadhatatlan is : de már a régibb idő óta tartó s szorgalmas használatnál fogva, hogy az alföldi buja földek termékenységét megközelithessék, bizony megkivánják ezen földek a szorgalmas trágyázást s jó mivelést, mi dicsérettel mondván, a fejérmegyei népnél kevés helyt hibázik. Fekete agyagos föld is elég találkozik ugyan a megyében, leginkább Martonvásár, Baracska, Pettend, Ráczkeresztur körül, de sokkal több mégis a kisebb nagyobb mértékben sárga agyaggal vegyitett föld, mellyből egy kevés homokvegyület is ritkán hibázik; s a megyének legtöbb igen sikeres tiszta buzát termő földei, valamint a veszprémi mezőföld is épen illyen vegyületüek; a vértesi hegyek alján azonban, hol ittott köves, kavicsos föld is találtatik, épen nehéz sárga agyag lesz uralkodóvá, gyakran veres rozsdás, vasas föld is fordulván elő még a vaál völgyi vidékeken is, Fehérvár határaiban pedig már a homok vesz tulsulyt, söt itt a Battyán felől eső oldalon néhány butzka is üti fel magát. Innen a Sármentin lefelé a Dunának a déli rónákon a fekete homok, majd néhol sárga homok lesz uralkodóvá s Aba, Sárkeresztur, Nagy-Lók, Sz.-Miklós, Kis- és Nagy-Hantos, Czecze vidékei többnyire fekete majd sárga homokosak, néhol iszap földdel s csak ittott szikes területekkel vegyülve, igy szinte Herczegfalva vidéke s onnan Földvár felé ki a Dunáig : de azért haszonvehetlen folyóhomok nagyon kevés disztleniti a vidéket, mert annak nagyobb része már fiatal erdőket nevel.

2. A felső vagyis nyugoti magyarországi kis sikság. Az adósorozati és urbérkármentesitési osztályzat az ezen sikságot képező megyékből legtöbbet sorol az első helyekre, jelesen négyet : u. m. Sopron, Moson, Poson és Vas megyéket az első osztályba, Esztergamot (értsd régi Esztergam fökép pedig mostani Komárom délkeleti része) Győrt, Nyitrát, második, Komáromot (értsd a régit) harmadik, Bars megyét negyedik, Hontot ötödik osztályba s azon alól egyet sem. Azonban bár e megyék népességi viszonyaikat, a Dunához s különösen Bécshez s Ausztriához való közelfekvésöket tekintve, kitünő előnyökkel birnak jövödelmeztethetési viszonyaikra nézve egyéb megyék felett : de föld jóság s bujaság tekintetében a fentebb e tekintetben legelső ranguakul megismertetett megyékkel még sem versenyezhetnek; hanem közönségesen az azok után következő legjobbakkal jönek egy rangba. Az ezen sikság központjául kimutatott Csalóköz hajdan aranykert nevet viselt. E nevezet azonban, ha a természeti szépséget is figyelembe vesszük, inkább ráillik, Poson, Szent-György, Bazin, Vöröskö és Szomolán

vidékeire, mellyek Poson és Felső-Nyitra megyékre terjednek; mert ezek a természettől igéző szépségök mellett s bő természeti adományok közt, jó földdel is meg vannak ajándékozva. Poson, Cseklész, Szencz körül ugyan a föld csekély rétegü, ágya mész-murvás, de termékeny s kivált rozsra alkalmas : a Csalóköz földe fekete mocsár s porhanyó kerti föld s csak néhol kemény aczelas agyag; ágya mindenütt csupa kavicsos homok; melly felett a termő réteg Posonhoz közel : például Csötörtök és Csákány körül még ugyan annyira vékony, hogy csaknem a földszinét is kavicsos homok lepi: de Komáromnak lefelé mindinkább vastagodván $1\frac{1}{2}$ sőt 2 lábon is felül vastagszik : azonban a szárazságot mindenütt nagyon megérzi, s ennélfogva közönségesen termékenyebbnek tartatik az ugy nevezett Mátyusföld, a hogy a Vág, Kis-Duna és a Kárpát közt elterjedő térség neveztetik. Itt két három lábnyi mélységre lehat a fekete porhanyó termő föld, melly meglehetős mennyiségü homokkal van vegyitve s nagyobb részt sürü fekete homok földet képez, jól állja a szárazságot s legkevesebbé csal; némelly helyeken azonban, mint Jóka, Nagy-Födémes körül futó sárga homok is fordul elő; Nagyszombaton felül pedig a homok helyett sárga agyagossá válnak a földek, mellyek a dombokon viz mosásoknak is gyakran vannak kitéve. A Duna szigeteiben a föld fejér homok, fekete kerti földdel vegyitve s buja termékenységü volna, csakhogy a sok ködök s árvizek miatt csupán kukoriczának, tavaszi veteményeknek, erdőknek, gyümölcsösöknek, legelőknek s réteknek használtatik. — Poson megyének a fehér hegyen tul eső kis vagyis Morva völgyi rónaságán Malaczka, Szent-János körül a föld felső szine nagy részt siván homok, de a hol a lakosok által szorgalommal miveltetik, ott igen szép rozsot s kendert terem s a szorgalom roppant bikkes s fenyves erdőket ültetett ide, a mellett a számtalan patakok völgyei kövér rétekkel bővelkednek. — Moson megyének földe majd csaknem egészen porhanyós fekete kerti föld, mély réteggel, melly mind gabonára, mind szénára igen termékeny; vannak azonban kivált a partosabb helyeken némelly terméketlen földek, mellyeknek ágyok kemény agyag, felbőrök pedig igen sekély levén, csak száraz füvet s gazt teremnek, nevelvén terméketlenségöket még különösen az itt nagy mértékben uralkodó északi szelek; az illyeneket a németek Haidebodennak nevezik, a magyarok nyulasoknak hivják: de helyesen mondhatjuk hanga földeknek vagy hangácsoknak (Haidekraut—hangafü) [1]; a magyaró-

[1] A hangács nevezet, bár nem igy alkalmazva, meg van köztünk az életben. Borsodban egy helység viseli, a nagykőrösi határban pedig egy puszta rész a Hangács nevet, sőt a zempléni Hangod is alkalmasint a hangában találja fel gyökét. E helyeken ugyan különböző a föld talaj, felbőr vastagság és vegyület : de mindeniknek meg van szárazon gazló tulajdonsága. De fejtsék tovább a szó helyességét Philologusaink.

vári urodalom e földekből is már nagyon sokat megtermékenyitett, virágzó rétekké s gyümölcsösökké változtatván. Legtermékenyebb földe van a megyének a Duna által képzett szigetekben. Legnagyobb ezek közt az ugy nevezett Sziget köz, melly minden tekintetben sokat hasonlit a Csalóközhöz, sőt annál termékenyebb s több rétekkel s erdővel bir. — Sopron megyének földe csaknem átalában agyag és pedig a nyugoti részen inkább sárgás, a keletin inkább fekete s ugyanitt néhol szikes, az Ikva és Répcze mentin, meg a Rába közön, mellyet a Keczölnél két ágra szakadó Rába képez, legtöbb a porhanyó fekete kerti föld s a soproni buza az ezen vidéki megyék közt legsikeresebbnek tartatik. Azonban ittott sovány köves, mint Locsmánd s Udvard körül s néhol homokos földek is találtatnak, mint a Fertő szentmiklósi határ nagy része és a vitnyédi hires dohány is kavicsos hitvány földön terem. — Vas megye földét minőség tekintetében főkép öt osztályba lehet sorolni: az első osztályba tartoznak a Gyöngyös, Sorok, Perent, Répcze melléki vidékek, s a Rába, Lapincs s Mura széles völgyei. Itt a föld porhanyós fekete kevés homokkal vegyitett könnyü miveletü, kevés trágya után is buzát, kukoriczát bőven termő. A második osztályba jön a Kemenesalja, melly a Veszprémmel szomszédos részét teszi a megyének. Itt a Rába mentin, alább pedig a kemenesalji sik vidéken valamivel keményebb ugyan a föld, mint a Mura vidéken: de igen jó termékenységü fekete agyagos földek találtatnak, mellyek minden nemü gabona alá alkalmasok. A kemenesi erdőből irtott földek azonban többnyire homokos vagy kövecses vegyületüek s termékenységök csekély. Az itteni legelő is nagyon sovány, mohával lepett és ritka vékony szálu füvet terem, leginkább csak juh legelőnek levén alkalmatos; de ámbár az itteni juhok más vidéken, nevezetesen a Rába közön tenyésztetteknél sokkal apróbbak, kevés ügyelet mellett könnyü őket épségben megtartani. A harmadik osztályhoz számittatik az ugy nevezett Hegyhát, melly Vasvár körül terjed el, a németujvári járás nagy része, a sz.-gotthárdi járás északkeleleti része. Itt a sárga agyag több mint a fekete s néhol kavicscsal is van a föld vegyitve: hanem a kukoriczát még meglehetősen megtermi s a buza gazdagon nem fizet ugyan: de igen sikeres s főtermék ez levén, a szomszéd stájerországi piaczon is szilárd hitelben áll. Zab hatalmas és bőven terem; a takarmányfélék közül pedig a lóher féléknek e vidék ugy szólván a természettől kimutatott hazája, melly áll a következő osztályról is. A negyedik osztályt teszik a kőszegi járás egészen, különösen Borostyánkő, Pinkafő, Szalónak vidéke s ugyanabba hazánknak a mezőgazdasági iparban legkitünőbb két helysége Alsó- és Felső-Eőr is bele esnek. Ennek földje sárga agyagos, hideg s már a kukoriczát nagy bajjal termi meg, hanem a mostohább helyeken is szép fenyőfákat nevel, s nem kell itt emberi szorgalom által fenyves erdőt mivelni, mert azt maga a természet miveli, ugyhogy a 4—5 évig

parlagban hagyott szántóföldeket már a fenyves veri fel; néhol azonban ezen fenyők hazája is annyira elsoványodik, hogy még a fenyő fa sem nőhet meg illendően, hanem idő előtt elgörbül, s vénhedik, különösen Petrócz körül olly kavicsos a föld, mintha kőeső hullott volna rá. — Veszprémnek földe szerfelett különböző. Veszprém, Palota, Vásonykő körül köves, s a mi különös még is sikeres buzát terem, a Bakonyban nehéz sárga agyagos, Zircz vidékén meszes, Devecsertől délre fövenyes, Pápa tájékán majd homokos, majd fekete porhanyó kerti földdel vegyes, s igen termékeny különösen a Marczal mentin, Cseszneg körül az Esztergam megyével határos részen pedig leghomokosabb. Vörös Berény tájékán veres agyag fekete vulkán hamuval vegyitve, ugyszinte a Somlyóhegy tetején is fekete porhanyó hamuföld találtatik. Az énying járásról vagy is a mezőföldről a nagy sikságnál tettünk említést. — Zala megye ugyan nincs közvetlen egybe köttetésben sem az alföldi nagy, sem ezen kisebb siksággal, nehogy azonban egyedül magát kellessék sorból kihagynunk, megemlékszünk itt földminőségéről. E megyében a Balaton környéke, mellynek eddig ide tartozó egy része ujabban Veszprém megyéhez csatoltatott, felette köves, mészfölddel, homokkal keverve; azonban a rozsot és kukoriczát szereti, s nedves esztendőkben gazdagon is fizet. Ezen meszes tulajdonsága okozza a földnek, hogy itt sokkal hamarabb esik az aratás, mint csak a körül fekvő vidéken is. Némelly balaton melléki helyek földe porhanyós rozsda szinü föveny p. o. Köves-Kálláé, s Szent-Bén-Kálláé, másfelé a hegyek közt nagyobb részt sárga agyagos, itt-ott homokkal és kavicscsal vegyes; Karmacs körül pedig a szántóföldeken levő kövek olly laposak, mint a deszka és vékonyok. A Zala völgyében fekete vagy sárga, N.-Kanizsa, s Kis-Komárom körül pedig sok helyt futó sivány homok is uralkodik. A Mura vize bal oldalán fekete homok és igen termékeny, végre a Lendva és Mura közt porhanyós fekete föld van, s ezen kis rész legtermékenyebb része a megyének. — Esztergam megyének kocsi járása sok helyt sárga homokos, kivált a Duna mentin, az ácsi határban és Kis-Bér körül dombjai vagy homokos vagy sárga agyagosak; azonban sárga vegyes földe is sok van; legjobb földek találtatnak pedig Szend, Szák, Kömlőd körül. A tatai járásban leginkább csak Almás körül jön elő homok, egyébütt majd fekete, majd sárga agyag, a hegyek közt pedig több helyt, kivált Héreg, Tardos, Galla, Tarján körül kövecses, sekély rétegü, s kőágyu, de sikeres buzát termő földet találni. Az esztergami járásban legtermékenyebb vidék az, melly a Duna jobb partján Esztergam, Táth, Nyerges-Ujfalu, Tokod közt terül el. Itt a fekete homokos szántóföldek sikeres gabonát, főkép szép kukoriczát teremnek. A többi helységeknek már valamivel mostohább határ jutott; mert a dombokon hegyeken levő szántóföldek kemény agyagosak, s a viz mosásoktól sokat rongáltatnak, a lapályok pedig homokosak, s felette száraz termé-

szetüek. De azért ámbár Esztergam megyének földét különös bujának mondani nem lehet: jó mivelés mellett az mindenütt a szükséges gabonát, legnagyobb részt a tisztabuzát is jól megtermi és ebből középszerü években rendesen egyre 6—8 magtermést számitanak, s azért ez hazánk áldottabb megyéi közt méltán fog helyet. A föld átalában véve könnyü miveletü, kivéve némelly hegyi sürü agyagos földeket, s a szántást több helyeken két igavonóval végzik. A trágyázást a föld közönségesen megkivánja, s őszi alá rendesen 3, tavaszi alá legalább két szántást igényel, ugart többnyire mindenütt tartanak. — Hont megyének földe északon sok helyt köves, fejér vagy sárga agyagos és hideg; a megye derekán néhol két láb vastag rétegü sikeres agyag; az Ipolyvölgyén ellenben már homok a fő alkotó rész: de azért még jó buzát, rozsot, dohányt, kukoriczát, kendert, dinnyét bőven terem. Az Ipoly mentin szép és termékeny rétek vannak: de itt a széna takaritásnak a vizek igen nagy ellenségei, mellyek legtöbbnyire renden lepik a szénát. Ellenkező bajban szenvednek az Ipolyba folyó vizek völgyei, hol a sebes vizek mély árkokat mostak magoknak, s ezektől nem szenved ugyan a termés: de a rétek nagyon kiaszottak és száraz természetüek. Barsban a kies garanvölgy, melly a Garan folyónak a hegyek közül való kibontakozása után Tolmácstól kezdve mind inkább szélesedő térségeken terjed el, e kiterülésétől kezdve egyike a legjobb földü vidékeknek, melly a gabona minden nemeit bőven termi, s a természetes és mesterséges takarmányt szinte mind mennyiségre mind minőségre nézve kielégitőleg szolgáltatja, s kár hogy néhol vadvizes. E vidék a bányavárosok terménytárháza, s Léva azoknak egyik főpiacza, miért is a fogyasztásra nagyobb részt buza kivántatván, a porhanyó szelid agyagos földeken ez a főtermék. Tolmácstól felfelé szükül, Szent-Kereszten felül pedig még meg szorosabb határok közé szorul a völgy, s hidegül, sőt már Szent-Benedeknél, melly Tolmácstól északra csak fél órányira fekszik, mind a bor mind a kukoricza termesztés eléri végső határát, s e terméynek azon felül sehol sem fordulnak elő: de a föld még mindig jó tulajdonságu, s Körmöcztől lefelé egész Szent-Benedekig többnyire jó rétekből áll, mellyek ha bár nem sok gond forditatik rájok, jó terméssel jövödelmeznek. A szük kiterjedésü szántóföldeken azonban vizvezető borozdák teljes hiányában, kivált az őszi vetések, a téli nedvességtől felette sokat szenvednek. A Zsitva környék felső részén köves agyagos hideg, majd kövecses, lentebb pedig egészen homokos, ismét lentebb már javuló, de még Aranyos-Maróth körül is nagyon szürke, néhol kavicsos is a föld, s alig közép termékenységü, melly azonban lefelé haladtában termékeny fekete homokká vál, és különösen szép rozsot, s árpát terem; sőt itt is, valamint egyéb völgyek alsó részein, utóbb jó tiszta buzát termő fekete agyag fordul elő. De a hegyek közt az északi emelkedettebb vidékeken csak köves sovány hideg majd sárga majd vörös agya-

gos földek vannak, mellyek a mellett viz mosásosak levén, a rosz mivelés után gyakran megesik, hogy gazdájok kasza és sarló helyett térden csuszva kézzel tépi le rólok a hitvány ritka gabonát. Az épen emlitett megyéket még mind a jó középszerü áldott megyék közé bátran lehet számlálni. Komárom azonban már ezeket termékenység tekintetében valamivel meghaladja, s határain igen szép fektü földek találkoznak. Itt az Esztergam megyétöl átcsatolt s most muzslai járás földe különösen a Garan mentén gazdag fekete búza termő földekkel, s zsiros rétekkel dicsekedhetik. A perbetei járással szomszéd helyek a járás északi részén fekete-sárga agyagosak, s szinte elég termékenyek, Bátorkeszi, Mocs, Karva körül pedig sárga homokosak, s legjobban megkivánják a gyakori javitást. A perbetei járásban legtöbb a sárga agyagos vagy fekete homokos föld : mellynek termő rétege átalában mély és igen termékeny. De a hegyek vidékein, Csehi, Kolta körül a sárga agyagos földek felrétege sekélyebb, ágyok kövecses. A perbetei határnak déli része, igy a madari határ, s az e körül fekvő vidékek, ugy szinte Bajcs vidéke pedig már homokos; Hetény, Imel, Naszvad körül ismét vizenyős földek vannak; legszebb földek találtatnak pedig Csuz, Udvard, Sz.-Miklós, Perbete északi, s nyugoti része, s Jászfalu körül; de hol az agyagos szilárd földágy nem bocsátván által elegendőleg a felesleges nedvességet, azt a völgyekbe legtöbbször leveri. A vastag termő réteget tekintve azonban, valamint állitani lehet, hogy e vidék a homokosabb tájékok után, már emelkedett fekvésénél fogva is leginkább kiállja a sok esőzéseket, ugy a szárazságot a megye minden földei közt leghamarabb és legnagyobb mértékben megérzi. A komáromi járás, mellynek legnagyobb részét a most már némelly Poson megyében eső helységeknek ide átvágó határán kivül, Győr megyétől ide átkebelezett Csiliz közzel, mellyet szinte a Csaló közben az öreg Dunának Csiliz nevü kiszakadása alkot, együtt a Csalóköz képezi, s csak kisebbet a Vág és a Kis-Duna köze, csaknem egészen fekete porhanyós kerti földdel bir, s kár hogy a Vág és Duna mentiben még olly sok jó föld, különösen a guttai határban, viz alatt hever, s legfelebb nádat, gyékényt vagy rosz szénát terem. Egyébiránt a hátasabb földeknél a felbőr vagy is termőföld réteg, elég vastag, hogy a legmélyebb szántást is elfogadhatja, ágya többnyire agyag, több helyen lápkorhany, és csak igen ritkán fövenyes homok, mint a posoni részen, néhol vizfakadásos, mégis átalában aszályos. Ujfalunál a Duna mentében az ekeli és nemes-olcsai határokban a felső termőföld réteg alatt mintegy egy lábnyira csapóföld találtatik, mit a lakosok atkának neveznek, és ez mélyen tart. Áll ez az atka kővé összeállott homokból és kövecsből, néhol pedig homokkal összeállott csigákból, apró meszes földből, és olly kemény, mint akármi más homokkő. Az illy földágyak a vizet nehezen bocsátják által; azért felszinökön a lapályosabb helyeken a viz gyakran összefut, s néhol iszapot is csinál, egyébütt azonban a föld

porhanyóbb természeténél fogva, hamar kiszárad. Az illy atkás helyeken fát nevelni igen nehéz, mivel a csapó földön, s atkán átal a fagyökerek nehezen hatnak : hanem ha e réteg keresztül vágatik, s a fák ugy ültettetnek el, akkor a fa itt is szépen tenyész, mint ezt az ekeli határban tett próba tételek mutatják. Ez egész vidék földe nagyon megkivánja a trágyát, mert a viz gyakran járván nagyon kimossa annak zsirját és az egész csalóköznek legnagyobb veszedelme a viz aradásokban áll, s midőn a posoni vizek meglepik a vidéket, a gazda legszebb reményeit viszik magokkal. — Felső és Alsó-Nyitra megyét együtt véve, bár a felső rész az alsónak egy keveset enged, ha elibe nem, Komárom megyével minden esetre egy rangba lehet tenni. Itt a föld felső szine csaknem átalában $1\frac{1}{2}$—3 lábnyi mélységre sárga majd fekete agyagos kerti föld ; ezen alól 8—10 lábig sőt sok helyt több öl mélységre is tiszta fezekas agyag ; az alsóbb részeken, hol a dombok mindinkább völggyé simulnak, a sárga agyag mindinkább fogy, s helyette a fekete kerti földnek a homokkal inkább való vegyülete észrevehető, ugy annyira, hogy a tulajdonképen való sikságon már csak annyi az agyag vegyület, mennyi épen szükséges a homok részecskék tökéletes összetartására, hogy általa a legjobb, legritkábban csaló buza földek létesitessenek. A nyitra kies völgyét fel egész Khinoránig, sőt Nyitra-Zsámbokrétig különösen mindenütt igen termékeny barna szelid porhanyó föld lepi : de itt ez is el kezd szőkülni, s Motesicznál már egészen szökévé válik. E völgyön Nagy-Tapolcsánon felül sem szőlő sem kukoricza nem termesztetik, bár a kukoricza még egész Zsámbókrétig kielégitő termést adhatna, holott fentebb a Morva részen Holics körül nemcsak kukoricza : de szőlő is jól terem. Szakolcza vidékén, a mura völgyön szinte, s Vág-Ujhelytől nyugotnak, melly vidékeket mint fentebb láttuk a posoni Kárpát ágai, az ugynevezett Fejér hegyek futnak el, a föld szinét ritka sárga homok boritja : de ezen földek még azért a lakosok gondos mivelése által szinte jövödelmesen használhatók. Leginkább panaszkodnak ellenben a föld terméketlenségére a trencséni, s turóczi határ széleken lakók, hol azonban a környék baromtenyésztésre, s gyümölcstermesztésre igen alkalmatos. — Győr megyét ezen Magyarországi kisebb róna ismertetésénél épen nem azért hagytam leghátrább, mintha ez által az itt ismertetett megyék közt föld természeti tulajdonság tekintetiben Győr megyét tartanám legutolsónak. Ez ugyan az elszámláltak közt legtöbb homokos téreket mutathat : de azért sik földe termékenység tekintetében a többinek utánna nem áll, gazdasági viszonyai pedig tekintve különösen Győrvárosa fontos iparát és kereskedését, az öreg és mosoni kis Duna által előmozditott közlekedést, mellyet ujabban a bécs-győri vasut törekszik szaporitani, mindenek felett kedvező. Itt a föld fő alkotó része a szent-mártoni és téthi járások nagy részén sárga homok, helylyel közzel fekete agyag földdel vegyitve. A Sziget közben, mellyet az öreg Duna, s

mosoni kis Duna képez, s egy részben, mint fentebb emlitve volt, Moson megyéhez tartozik, továbbá a Rába mentin fekete agyagos porhanyó kerti föld, végre a Tóközben, melly nevet a Rába és a Hanságból kiszakadó Rábcza közt eső térség visel, fekete iszap és kevés homokkal vegyitett ingoványos láp föld. Egyébiránt azon futó homokos térek is, mellyek kivált a Szent-mártoni járást lepték, régibb, különösen pedig az 183½ országgyülésen hozott homok kötési törvények nyomán tett felső parancsolatok következtében fákkal ültettettek be, s ott most sürü pagonyok gyönyörködtetik a szemet.

3. Hegyes vidékek. — Azt hiszem, nem csalatkozom, ha a két siksággali közvetlen egybeköttetésből kimaradt megyék földismertetési sorozatát Gömör megyével kezdem meg; nemcsak azért; mert az a tágas Sajó és Rima völgye által még is az alföldi nagy siksággal némi összeköttetésben áll: de azért is mert csakugyan ennek mind földminősége, éghajlata, s az e kettő által előmozditott termékenysége még a hátra levő megyék közt legkedvezőbb. Sőt a némileg élénk kereskedési, különösen pedig az országban mondhatni legnagyobb kifejlésben levő vasgyári iparnál fogva a gazdasági viszonyok is kedvező állapotot nyernek. E megyének föld minősége az északi részeken a Királyhegye körül, Sumjáczon, Telgarton, Vernárton sat. köves hideg, s olly sovány, hogy csak zabot és pohánkát terem; már a többi garanvölgyi helységeknek valamivel jobb föld jutott, s azok határain rozsot is rendesebben vetnek; a Garan völgyétől lefelé pedig mintegy a megye közepéig a többnyire veres agyagos földek a tiszta buzát is megvalják ugyan: de átalában mindenféle gabona nemet csak középszerüleg termenek. A Rima tágas völgyén különösen Rimaszombattól lefelé fekete kerti és iszap földet találni, melly illendő vastag termő rétegü levén, minden nemü gabonát, kerti veteményt, főzeléket gazdag uzsorával terit vissza, s a legjobb középszerü megyék földeivel bátran kiállja a versenyt. De legjobb, s legtermékenyebb vidéke Gömörnek a Sajó völgy. E völgyet az ur Isten jó kedvében teremtette, s azt hiszem, már eleve azon szorgalmas magyar népnek szánta, melly azt most lakja. A mint a völgy Borsod megyébe átnyilik Putnoktól kezdve Csoltóig tart az áldottabb rész. Menetelét idáig csekély magasságu hegyek kisérik, mellyeken erdők, szőlők vagy gyümölcsfák, kivált cseresnyések diszlenek; a völgyi földvegyület pedig középet tart az alföldi buja fekete és felföldi sárga agyagos földek közt, s minden könélküli vastag rétegü. Terem itt szőlő, mindenféle gabona, kövér fü, kukoricza, burgonya, luczerna, kender, dohány. Csoltón felül Pelsőczig, hol a csetneki völgy szakad össze a Sajó völgyével, ez pedig Rosnyó felé tart, s innen mind a két nevezetes völgyön fel felé már egészen más természet tünik szemünkbe. Itt a hegyek magasodnak, a források, vizek szaporodnak, a föld kövessé, agyagosabbá, s kevésbbé termékennyé válik; ez már egészen felföldi vidék, hol a szőlő már csak kertileg asztalra termesz-

tetik, s a mezőgazdászat sem teszi a népnek többé fő szorgalmi ágát : hanem a gyümölcs termesztés mellett az különösen a vasiparnak és bányászatnak ad helyet. — Sáros az a hegyesebb megyék közt, melly iránt kétkednem kellett, valjon legalább némi tekintetben földminőségét tekintve ne kellessék-e elibe sorolnom Gömörnek. Ennek földe a reáható igen változó körülmények miatt felette különböző. A Tapoly és Tárcza völgy földszine iszap ós fövény vegyületeket foglal magában, s inkább vagy kevésbbé televényes, miért is a lapályok e vidéken a kerti veteményeknek legkedvezőbbek. A mészhegyi völgyek különösen a rozsnak kedvezők. A Sivár mezőn a poprádvölgyi magas szántóföldek mészkavicscsal és poronddal levén vegyitve, gabonaaratásaik ugyan háládatlanok : de termésök sikeres, s azontul szép lent és hüvelyes veteményt szolgáltatnak. Szekcső magas vidékén a föld agyagos, nedves és nehéz, a hegyek oldalain pedig köves és hideg, miért is csupán száraz éveken ad meglehetős termést. Makovicza hegyes hátas környéke részint agyagos, részint kövecses, völgyein pedig fövennyel vegyes, trágyázás mellett azonban kivált száraz években illendő termékeny. Éghajlata Sárosnak szinte nagyon különböző. A Tapoly és Tárcza völgyei részint a mély és födött fekvés miatt, részint mivel a meszes és égvényes földnemek több melegséget fejlesztenek ki, szelid és kellemes éghajlatuak, s a megye ezen alsó részén neme a regényes szelid kellemnek ömlik el. Makovicza, Szekcső és a Tárcza felső vidéke, a kárpáti jeges szeleknek ki levén téve, zordon. Az ezen két emlitett vidék közt eső rész pedig, melly legnagyobb részét foglalja el a megyének, mérséklett ugyan : de igen változékony. Uralkodó szelek az északi az észak-nyugoti, legritkábban a déli szelek. Nehéz fergeteg csupán a leghőbb nyári napokban látogatja a megyét. — Trencsénnek a Vág környékén, melly mint már Nyitránál, s Komáromnál is láttuk, hazánknak legjobb földü, s itt különösen egyszersmind legszebb vidékeihez is tartozik, a föld fekete agyag, többnyire kevés homokkal keverve, s hogy itt az alsóbb vidéki bőtermékenysége kisebb arányban van meg, egyedül az éghajlat okozza, egyébiránt a buzát, rozsot, árpát még itt is igen jól megtermi. A hegyek közt a föld köves és nehéz agyagos, azért használtatni is inkább csak zabnak, hajdinának és burgonyának szokott. — Zólyom földe az északi részeken köves, hideg nehéz sárga vagy veres agyag ; a völgyekben, kivált a szlatinai, s a Garan melletti térségen Zólyom és Beszterczebánya közt, s Korpona környékén fekete agyag, porhanyós kerti földdel, s néhol homokkal vegyitve, a honnan a termékenység itt legnagyobb a megyében, ugy hogy tiszta buza vetéseket is szépeket láthatni. Egyébiránt Zólyomnak éghajlata is már jóval szelidebb, mint a szomszéd Liptóé : de a szelek gyakoriak és erőszakosak. — Liptónak is jutott ugyan egy kis rész a kies Vágh völgyből, mind a mellett kövér buza termő földeket még ennek mellékén sem mutathat; ellenben egész területében a hirtelen áradá-

soknak, felhőszakadásoknak, vizmosásoknak és gyakran igen is jókor beálló hidegeknek nagyon ki van téve. Megesik sokszor, hogy a Chocs hegyén már augusztusban havazni kezd, s az illyenkor még többnyire éretlen föld termékekben tetemes károk következik a lakosoknak. Egyébiránt a föld vegyülete többnyire sárga agyagos, s köves, csak a völgyeken mélyebb rétegü, hol gyönyörü terebélyes káposzta, s egyéb zöldség terem. A szántóföldeken pedig főtermék pohánka, burgonya és a borsó. A hegyekben levő buja legelők a szarvasmarhának és számos magyar faj juhoknak bő eledelt adnak. — Árva-Thurócz megye földe a közéletben legmostohábbnak tartatik az országban: de hogy Liptó mennyiben áll ennek előtte, nagyon bajos volna meghatározni, sőt a földminőségét tekintve, még itt több kedvező földek találkoznak, s éghajlat zordonsága tekintetében is nagyon megállhatnak egymás mellett. A Turán, Bucsán és Szent-Márton közt a Vág völgyön kiterülő a turóczi részen legtágasabb szép dombos sikság földe fekete szinével az alföldi legjobb tiszta buza termőföldekhez hasonlit, bár benne a termékenységet az éghajlaton kivül a kövek korlátozzák. Egyébütt is a völgyeken mindenütt fekete agyagos szine és vegyülete van a földeknek, sőt még a réteké egészen feltünő szurok fekete, mellyeken különös látványt nyujtanak a hihetetlen mennyiségben létező vakond durások; ennyi vakond durást és pedig egész megye területén talán sehol sem lehet látni az országban, és ez a föld kedvező vegyületének bizonyságára szolgál. A hegyeken már a föld szőke sárga agyagos, de ott sem felette kötött hanem még szelid. Azonban vizvezető borozdák hiányában az esső lé és hegyi ár megáll, más hol megfut, elmosásokat tesz a földeken, s felette rongálja azokat, s minden jó vegyületök mellett is e földek még a zab magot is nagyon mértékletesen adják vissza: de az árvai részen Nagyfalu (Velicsna), s Alsó-Kubin körül, némelly árva völgyi helységekben jobb földek is akadnak, ugy-hogy a rozsot, s buzát is meglehetősen megtermik. — Szepesnek e két utóbb emlitett megyéknél valamivel kedvezőbb föld jutott. Itt is ugyan még az inkább szélesebb völgyeknek, mint csak közelről is rónaságoknak nevezhető térségeken, például: Friedman, Tótfalu, Lublyó, Gnezda, Béla, Poprád, Igló, Szepesváralja körül a föld köves agyagos; annyival inkább a fentebb fekvő vidékeken. Még legtermékenyebb mezőket lehet látni: Ó-Lublyó, Maldur, Béla, Matheócz, Szombathely, Felka, Poprád, Menyhárd, Késmárk, Löcse, Igló, Szepes-Váralja, Olaszi, s Kluknó határain. — Máramarosban nem a föld természeti jó vegyületének hiánya, hanem egyedül az éghajlat mostohasága akadályozza a kellő növény tenyészetet; mert a föld azt lehet mondani, átalában jó vegyületü, különösen a Tisza tágas völgyében annyira jó porhanyó agyagos földek vannak, hogy mellé illik sok alföldi gazdag termékenységü tiszta buza földnek; néhol egy kevéssé bővebb homok vegyület is találkozik: de köves föld még bent a hegyek közt is kevés, s a jó földü völ-

gyek természetes egyenes fekvésöknél fogva a viz mosásoknak kevésbbé vannak kitéve, mint más hegyes vidékeken. De az éghajlat annyira változó, hogy a csipös hideget gyakor izben nagy hőség váltja fel; télen sok hó esik, nyáron gyakori az eső és köd, sőt a hegyek közt hó sem ritkaság; a nyugotra eső vidékek azonban kedvezőbb éghajlattal birnak, mint az északiak vagy keletiek.

Hogy előre bocsátott ismertetésem kiegészitve legyen, a tett részletes tájékozások nyomán ki kellene mutatnom szám szerint, hogy ennél fogva e közlések szerint mennyi az országban a tiszta fekete agyagos, sárga agyagos, fekete homok, ritka homok, nyirkos és köves sat. föld. Ezt tennem azonban illy részletben lehetetlen. Annyi a tájékozásokból kisül, hogy fekete agyagos földe legtöbb van az országnak, mert a nagyobb sikságok és nagyobb völgyek a többiek felett ezzel bővölködnek, kivált ha a jó sürü, s a tiszta buzát is bár könnyebb sulyu minőségben megvalló fekete homokos földeket is a sorozatba számitjuk: akkor az ezen osztályu földek négyszeresen felül mulnak egyenként egyebeket; ez után a középszerü és ritka homokföld bir tul sullyal, mellyből mind a nagy sikság közepe, az egész Duna-Tisza köze, a tul a dunai fejéri, s dunamenti, tolnai rész, Szabolcs, Szathmár vidékén a Nyirség, a felső Érmelléke, mind a kis sikság a győri központból minden felé kiterjedve, mind a Balaton déli környéke Somogy és Zala összeütköző részein tetemes mennyiséget mutathat. Utóján áll a nagyobb mennyiségben előfordulók közt a sárga agyagos vegyület, melly különösen a tul a dunai partos vidékeken, azután csekélyebb mennyiségben egyéb hegyek közt: de mindenütt partos és hegyes vidéken fordul elő. E három főfajt az előre bocsátott ismertetések nyomán, de csak tájékozólag összeszámitva, számokban következőleg lehet kifejeznünk:

Az összes termőföld mennyiségéből van:

Fekete kemény agyag, porhanyó fekete kerti föld és sürü fekete homok föld — — —	15,690,300 hold
Középszerü és ritka homokos föld — —	5,358,600 „
Sárga agyagos föld — — — — —	4,344,000 „
Összesen:	25,492,900 „

s igy köves, kavicsos, s egyéb földre még marad 6,504,180 hold, mellynek azonban legalább három ötöde erdőség.

Végre földünk minőségének vizsgálatával foglalkozván, vessünk egy kissé mélyebb pillanatot hazánk földtani (geologiai) viszonyaiba, s érintsük meg röviden, miként osztályozvák és rendezvék hazánk területén a különböző korszaku képződések.

Az őskor gránit képezte hegyei honunkból legkisebb tért foglalnak el. Nevezetesen pedig Poson megyében a Karpátok kezdetén vonul el egy gránit hegyláncz a Duna partjától egész Biebersburgig. Trencsénben a Sztrecsnohegy

éjszaki részét szinte gránit képezi. Turóczban egyedül a turóczi Kriván áll gránitból. Árvában a Rohács, Volovecz, Javorina, Bobrovecz felhavasok képezvék gránitból. Liptóban a Raczkova, Javorova és Kriván, délre pedig a hatalmas Gyömbér áll abból. Szepesben a Karpátok központját képező Tátra legmagasabb csucsait szinte gránit alkotja; végre Gömörben a Királyhegy számitandó az ösképződésü gránit hegyek rovatába. Szathmár megyébeni utazásom alkalmával Jelenfy Károly megyei orvos ur az avassági hegyekből is mutatott némelly gránit darabokat: de e hegyeknek e tekintetbeni bővebb megvizsgáltatása előttem ismeretlen. Azonban már csak ez itt közlött kétségbe vonhatlan adatok nyomán is czáfolólag kell föllépnünk Berghaus természettani átlása ellenében, mellyben a 10-ik szállitmány 4-ik számu geologiai földképén honunk ösképződésü gránit hegyei hibásan vannak feljegyezve. A gránit hegyi talaj legmostohább a növényi életre. — Sokkal nagyobb tért foglalnak el Magyarország északi részében az átmeneti mész hegyek, mellyek szakadatlan lánczot képezve koszoru gyanánt övezik körül honunkat Poson megyétől kezdve Máramarosig, s Erdélyig, mellyek közt az átmeneti rendszerhez tartozó szürkegy (grauwacke) hegyláncok kitünően szerepelnek. Ezen átmeneti mész hegyek tulnyomóságának tulajdonitják némelly növény tudósok flóránk szembetünő gazdagságát. — Honunk sik rónája egészen a harmadrendü legujabb képződéshez tartozik. — Van azonban honunkban még három egymástól egészen elszigetelt vulkán képzeti hegyláncz is. Egyik a Balaton mellékén, hol 4 kihamvadott tüzokádót lehet gyanitani; másik a Hegyalján Zemplénben, s ezzel kapcsolatban némelly máramarosi hegyek, főkép Polyána, Szinevér és Kalocsa körül, mellyekben 25 kihamvadott vulkán nyondokaira találunk; környékeiken pedig rettentő földrengések régi nyomai mutatkoznak. A harmadik Bars és Hont megyében Körmöcz és Selmecz vidékén, hol 12 tüzokádó hegy létezését lehet legnagyobb valószinüséggel gyanitani; sőt még ezeken kivül Borsodban Diós-Győr körül a Bükk is némelly vulkán képzet nyomdokait mutatja.

Pontosabb és jellemzőbb meghatározását a honunkban uralkodó földnemeknek csak vegy bontás után lehetne adni: de eddigelé e tekintetben nagyon kevés történt; nevezetesen pedig csak a béllyei és magyar-óvári urodalmakból, továbbá Szentesről és Viczáról (Sopron megyében a Rába közből) nyert földeket vizsgálta meg Sprengel [1]) jeles földész, s ezenkivül a pesti határ vegybontásával birunk. A többi termékenységökről nevezetes vidékek földeinek vegytani vizsgálatát pedig a magyar földtani társulat munkasságától várjuk. És én reméllem, hogy a földtani társulat jeles titoknoka Kovács Gyula ur a

[1]) Sprengels Bodenkunde Leipzig 1837 lap. 561. stb.

„Mezei gazdák könyvében“ megigért geologiai közleményeiben vagy azon kivül is a társulat eredménydus vizsgálatainak közre bocsátása által rövid időn pótolandja e hiányt.

III. SZAKASZ.

Magyarország, a temesi bánát s szerbvajdaság népességi viszonyai.

14. §. Általános és viszonyos népesség.

Az austriai birodalom összes népességét az $18\frac{5}{1}$ évi legutóbbi hivatalos felvételek 36,514,466 lélekre találták. Ennek a területi nagyság sorozatát követve, a birodalmi tartományok közt való megoszlását következő táblázat mutatja, melly táblázatban az ismétlés elkerülése tekintetéből, s rövidség kedvéért a férfi és nőnemre való megkülönböztetést, s annak kimutatását is közlöm, hogy egy négyszeg mérföldre hány lélek esik.

Tartomány neve	A tartomány nagysága osztrák □ mérföldekben	összes népesség	Az összes népességből		
			férfi	nő	esik egy □ mérföldre
Magyarország	$3,123^{35}/_{100}$	7,864,262	3,889,269	3,974,993	2,518
Galiczia Krakóval	$1,358^{70}$	4,555,477	2,198,477	2,357,000	3,353
Erdélyország	$1,054^{79}$	2,073,737	1,028,577	1,045,160	1,966
Csehország	902^{87}	4,409,900	2,068,289	2,341,611	4,884
Katonai végvidék	583—	1,009,109	493,550	515,559	1,731
Bánát s vajdaság	521^{12}	1,426,221	716,580	709,641	2,737
Tirol és Vorarlb.	500^{12}	859,706	423,783	435,923	1,718
Velenczei királys.	414^{99}	2,281,732	1,136,581	1,145,151	5,498
Stájerország	390^{93}	1,006,971	488,018	518,953	2,576
Morvaország	386^{23}	1,799,838	845,734	954,104	4,662
Lombárdia	375^{09}	2,725,740	1,375,569	1,350,171	7,267
Alsó-Austria	345^{76}	1,538,047	750,092	787,955	4,448
Horvát s tótország	318^{26}	868,456	434,449	434,007	2,729
Dalmatország	222^{30}	393,715	195,871	197,844	1,771
Felső-Austria	208^{29}	706,316	338,041	368,275	3,391
Bukovina	181^{44}	380,826	188,873	191,953	2,099
Koronthán	179^{76}	319,224	150,579	168,645	1,776
Krain	173^{49}	463,956	219,756	244,200	2,674
Tengerpart	138^{32}	508,016	252,762	255,254	3,653
Salzburg	124^{71}	146,007	70,032	75,975	1,171
Szilézia	89^{50}	438,586	202,991	235,595	4,900
Összes birodalom	$11,593^{02}$	36,514,466	18,106,497	18,407,969	3,150

Valamint terület nagysága, ugy absolut népessége is tehát hazánknak legnagyobb a birodalomban, s e tekintetben az utánna mindjárt következő Csehországot és Galiczíát közel kétszeresen, a többi legnagyobb népszámu

tartományokat pedig egyenként több mint háromszorosan felül haladja; viszonyos népességére nézve pedig t. i. hogy hány lélek jön 1 □ mérföldre, tizenhármat bocsát maga elibe, s utánna csupán Salzburg, Koronthán, Tirol és Vorarlberg, Dalmatia, Erdély, Bukovina, s a Határőrvidékek maradnak. — A birodalmon kivüli nagyobb tartományokkal pedig e tekintetben az arány igy áll:

Tartomány neve	Tér fogat geographiai □ mérföldekben	összes népesség	esik egy □ mérföldre
Orosz birodalom (európai)	95,000	59,500,000	626
Francziaország	9,625	35,400,486	3,678
Nagybritannia	5,712	27,619,866	4,835
Poroszország	5,104	16,396,803	3,213
Bajorország	1,394	4,520,751	3,243
Belgium	536	4,337,196	8,103
Német-Alföld	641	3,242,990	5,039
Württemberg	360	1,802,252	5,006
Szász királyság	272	1,894,431	6,928
Hannovera	699	1,758,847	2,516
Oldenburg	114	278,030	2,439
Meklenburg	228	536,724	2,354
Spanyolország	8,598	14,216,219	1,650

E kimutatás ugyan szinte nem épen kedvező arányban tünteti hazánkra nézve a viszonyos népességet. De azért igy is állanak még mellettünk olly tartományok, mellyeknek gazdaságát a mienknél kifejlettebbnek ismerjük, mint különösen Meklenburg.—Most lássuk az átalános és viszonyos népesség megoszlását hazánk különböző vidékein.

Megye és közigazgatási kerület neve	Tér fogat osztrák □ mérföldekben	átalános népességi lélekszám	esik egy □ mérföldre
Árva } [1]	36^{10}	70,350	1,948
Thurócz }	19^{99}	40,752	2,539
Bars	34^{43}	120,614	3,503
Komárom	37^{20}	87,934	2,364
Hont	45^{36}	104,998	2,315
Liptó	39^{23}	71,747	1,829
Nógrád	74^{45}	172,371	2,315
Felső-Nyitra	52^{10}	207,635	3,985
Alsó-Nyitra	82^{04}	215,283	2,624
Poson	59^{43}	212,744	3,597
Trencsén	70^{28}	213,373	3,036
Zólyom	49^{14}	94,402	1,921
Posoni kerület.	599^{74}	1,612,203	2,688

Megye és közigazgatási kerület neve	Tér fogat osztrák □ mérföldekben	átalános népességi lélek szám	esik egy □ mérföldre
Abauj-Torna	60^{66}	172,166	2,838
Beregh-Ugocsa	84^{26}	189,773	2,252
Gömör	73^{10}	160,174	2,191
Máramaros	179^{94}	182,716	1,015
Sáros	65^{87}	160,699	2,440
Ung	52^{10}	117,113	2,248
Zemplén	106^{15}	258,275	2,433
Szepes	63^{19}	169,547	2,68[illegible]
Kassai kerület.	685^{27}	1,410,463	2,058
Arad	102^{51}	255,955	2,497
Békés [1]	62^{29}	165,665	2,660
Csanád [1]	31^{43}	86,984	2,768
Észak-Bihar	108^{22}	251,541	2,329
Dél-Bihar	94^{34}	165,520	1,772
Szabolcs	122^{41}	295,451	2,414
Szatmár	102^{39}	238,003	2,324
Nagyváradi kerület.	613^{59}	1,459,119	2,378
Borsod	61^{50}	164,304	2,672
Csongrád	57^{68}	156,629	2,715
Esztergam	36^{20}	90,962	2,513
Heves	51^{60}	171,015	3,314
Jászkunság	85^{27}	179,083	2,100
Pest-Pilis	92^{42}	372,935	4,035
Pest-Solt	96^{05}	199,407	2,076
Fejér	72^{22}	171,747	2,378
Szolnok	56^{20}	93,737	1,668
Buda-pesti kerület.	609^{14}	1,599,819	2,626
Baranya	88^{50}	256,893	2,903
Vas	87^{50}	293,183	3,353
Sopron	57^{47}	203,196	3,536
Győr	23^{10}	87,181	3,774
Somogy	114^{19}	250,874	2,197
Zala	67^{10}	229,750	3,424
Tolna	63^{31}	205,763	3,250
Veszprém	78^{40}	184,876	2,358
Moson	36^{04}	70,942	1,968
Soproni kerület	615^{61}	1,782,658	2,896

[1]) Az ezen jeggyel jelelt megyék ujabban összecsatoltattak.

Megye és közigazgatási kerület neve	Tér fogat osztrák □ mérföldekben	átalános népességi lélek szám	esik egy □ mérföldre
Torontál	119^{26}	343,152	2,877
Krassó	90^{88}	224,462	2,470
Alsó-Bács	81^{24}	218,588	2,691
Felső-Bács	126^{73}	330,972	2,612
Temes	103^{01}	309,047	3,000
Bánát s vajdaság	521^{12}	1,426,221	2,737

Egybehasonlitva sorozni a megyéket, hogy t. i. mellyek a legnépesebbek, s ismét legnépetlenebbek, az olvasóra hagyom, mit a kimutatás után czéljához képest könnyen teljesithet. De tartsuk meg az osztrák birodalom némelly tartományaival az egybehasonlitás fonalát.

Tartomány neve	Tér fogat □ mérföld	átalános lélek szám	esik egy □ mélföldre
Alsó-Austria			
Klosterneuburgi kerület	6^{19}	62,483	10,094
Hietzingi	9^{14}	87,656	9,590
Gross-Enzersdorfi	17^{79}	36,428	2,048
Stajerország			
Brucki kerület	167^{06}	187,543	1,122
Grátzi „	119^{69}	447,132	3,736
Csehország			
Cseh-Lippai kerület	72^{64}	530,822	7,308
Budweisi	159^{39}	569,673	3,574
Lombardia			
Milanoi kerület	33^{71}	604,512	17,933
Sondrioi	56^{63}	98,550	1,740
Velenczei királyság			
Rovignoi kerület	19^{34}	153,783	7,951
Bellunoi	56^{04}	157,120	2,804
Württembergi királyság			
Neckar kerület	60^{05}	29,473	8,279
Schwarzwald kerület	86^{07}	26,110	5,119
Jaxti kerület	93^{13}	26,779	4,016
Dunai kerület	113^{07}	25,840	3,636

15. §. A népesség kor szerint.

Ennek kimutatása gazdasági tekintetben igen érdekes volna, mert abból látszanék át legvilágosabban, hogy mennyi a munka tehető kéz. Azonban ezt

érdeklőleg nincs hiteles adatunk. Azon összeirás, mi ujabb időben a férfiakra nézve 20—26 év közt a katona kötelezettség tekintetéből történt, nem kielégitő. Mind az által ád némi kis tájékozást : azért ide iktatom, s mellé összehasonlitásul egy párt a birodalmi tartományok közül.

Tartomány neve	Férfi-nem összes száma	20-ik évtől 26-ig	
		összesen	esik minden 10,000 férfi főre
Magyarország	3,889,269	509,589	131
Bánát	716,580	95,416	132
Csehország	2,068,289	192,090	92
Alsó-Austria	750,092	74,104	90
Stajerország	488,018	41,492	85

Hain nyomán Kautz is ugy találta, ,,hogy a 20-26 éves korban legtöbb férfi van Dalmátiában, a Partvidéken és a magyar tartományokban, mig Karinthia (Koronthán) Karniolia (Krain) Stajer, Csehország és Salzburgban ugyanazon korbeliek leggyérebben találkoznak, s hogy e szerint mig a fegyver fogható egyének száma a birodalom keleti és délszaki tartományaiban (aránylag is) legnagyobb, addig nyugaton és az éjszaki államokban annyira alábbszáll, hogy felét sem éri el azon számnak, melly amazokból a hadseregbeli szolgálatra alkalmas egyénekre esik. [1])" Hogy pedig a kimutatott szám s igy az arány is meg van Magyarországon, nagyon ellehet hinni; mert bizony katonai kötelezettség alá senki sem iratta fölösleg magát.

A statisticusok Europa több országaiban tett e viszonybeli hiteles összeirások összehasonlitásából levont arány szerint ugy találták, hogy minden 1000 lélekből esik a születéstől 10-ik évig 239, 10-től 15-ig 98, majd 15-től 20-ig 93, ismét 20tól 50-ig 422 — aztán 50-től 60-ig 77 és 60-on felül 71 egyén. Ha ezen arányt hazánk népességére alkalmazzuk, akkor következőleg találjuk a korszerinti feloszlást.

Tartomány neve	Az összes népességből van					
	0—10 évig	10—15 évig	15—20 évig	20—50 évig	50—60 évig	60-non felül
Magyarországon férfi	929,530	381,145	361,677	1,641,264	299,471	276,137
,, nő	950,016	389,538	369,812	1,677,442	305,990	282,153
Bánátban férfi	171,255	70,221	66,641	302,384	55,172	50,876
,, nő	169,597	68,540	65,995	299,581	54,630	50,379
összesen	2,220,398	909,444	864,125	3,920,671	715,163	659,545

[1]) Kautz Gyula. Az austriai birodalom Statisticája 73 lap.

Vagy is, dolog képes egyén van :

a 20—50 év köziek	—	—	3,920,671
15—20 „ „	—	—	864,125
10—15 „ „	fele	—	454,722
50—60 „ „	fele	—	357,581
		összesen	5,598,099

ki gondviselésre inkább szorul :

a 0-évtől 10 év köziek	—	—	2,220,398
— 60 éven fölül levők			659,545
10—15 év köziek fele	—		454,722
50—60 „ „ „	—		357,582
		összesen	3,692,247

Hasonlitsunk egy keveset ugyancsak az itteni számitások alapján.

Tartomány neve	Az összes népességből van					
	0-tól 10 évig	10-től 15 évig	15—20 évig	20—50 évig	50—60 évig	60-on felül
Csehországban férfi	493,314	202,688	192,348	872,802	159,254	146,846
„ nő	559,637	229,472	217,767	988,154	180,399	166,253
Alsó-Ausztriában férfi	179,271	73,509	69,759	316,536	57,756	53,256
„ nő	188,297	77,212	73,277	332,492	60,666	55,944
Stájerhonban férfi	116,632	47,824	45,384	205,936	37,576	34,648
„ nő	124,021	50,850	48,255	218,995	39,939	36,831

16. §. A népesség foglalatosság szerint.

Ezen statusgazdasági tekintetben egyik legfontosabb tételnél, t. i. a népesség számának foglalkozás szerinti kimutatásánál, a hivatalos adat teljesen elhágy; mert daczára annak, hogy az efféle kimutatás mind az állam önerejének ismeretére, mind a közigazgatás különböző ágainak vezetésére való irányadásra nézve kiváltképeni nagy fontossággal birna, valamint Europa több más államaiban, mellyek közt e tekintetben dicséretes kivételt majd egyedül Britannia képez, az ausztriai birodalomban is különösen Magyarországon minden e nembeli hitelt érdemlő adatoknak hiányában vagyunk. Megemlitek azonban némelly e tárgyra szolgáló adatokat, aztán megkisértem a nagy munkát, s kimutatom a tájékozást e tekintetben is az ország népessége iránt.

Hain Alsó- és Felső-Ausztriában, Salzburgban, Stájerországban, Koronthánban, Krajnban és a tengerparton e tekintetben véghez vitt összeirások nyomán a birodalomban tartományonként a földmivelő népesség számát mindenütt olly formán, hogy a házfő foglalkozására felvétetett az egész család, következőleg mutatja ki :

Tartomány neve	Földmiveléssel foglalkozó népesség	Tartomány neve	Földmiveléssel foglalkozó népesség
Alsó-Ausztria	838,000	Galiczia	4,100,000
Felső-Ausztria	436,000	Bukovina	349,000
Salzburg	106,000	Dalmathon	268,000
Stajerország	875,000	Lombardia	2,197,000
Koronthán	219,000	Velenczei királyság	1,724,000
Krain	428,000	Magyarország	7,443,000
Tengerpart	385,000	Bánát s Vajdaság	1,837,000
Tirol és Vorarlberg	680,000	Hovát- s Tótország	815,000
Csehország	2,601,000	Erdély	1,943,000
Morvaország	1,042,000	Határőrvidék	976,000
Szilezia	251,000	*) Birodalom összesen	29,008,000

Kautz szerint, ki ezt az ‚Austria' folyóirat után közli, volt 1851-ben: 1-ör pap, nemes, tisztviselő és honoratior 566,000 férfi, 380,000 nő, 1,140,000 gyermek, összesen: 2,086,000 egyén. 2-or Katona 493,000 férfi, 10,000 nő, 30,000 gyermek; összesen: 530,000 egyén. 3-or Földmivelő népesség. Tulajdonos: 2,466,000 férfii, 1,850,000 nő, 5,550,000 mindkét nemen lévő gyermek; földmivelési segéd munkás: 12,330,000 férfi, 1,233,000 nő, 4,932,000 gyermek; összesen földtulajdonos és segédmunkás: 28,361,000 egyén. 4-er Müiparos és kereskedő; tulajdonos: 440,000 férfi, 350,000 nő, 1,050,000 gyermek; segédmunkás: 2,223,000 férfi, 440,000 nő, 1,760,000 gyermek; összesen tulajdonos és segédmunkás: 6,263,000 egyén.

Én conbinálván különösen Fényes Elektől „Magyarország leirása" czimü munkájában, ifju Palugyay Imrétől „Magyarország legujabb leirása" czimü munkájában foglalt ide vágó adatokat, azután az iparkamaráknak hivatalos jelentéseiket, azonkivül felhasználván Hainnak e tekintetben is sokban irányt adó, sőt némelly foglalkozásokra nézve egészen hivatalos összeszámitáson alapuló adatait s magán uton is gyüjtött tájékozásimat, sőt még a naptári schematismusból merithető adatokat sem hagyván figyelem nélkül, a népességnek foglalkozás szerinti megoszlása iránt következő tájékozást találtam.

Magyarországot a Bánáttal együtt véve van összesen 1,858,096 család, ebből:

1. A mezei gazdaságra nézve tulajdonképeni emésztő osztály.

Egyházi s világi hivatalnok s honoratior, a gazdatiszteken kivül (csupán államhivatalnok 7843) — — 52,115

*) Handbuch der Statistik des oesterreichischen Kaiserstaates von Joseph Hain 1852. Zweiter Band 152 lap.

Iparosmester, gyártulajdonos s hivatalnok — — 157,601
Kereskedő — — — — — — 18,580
Tőke pénzes és ingyenélő minden foglalkozás nélkül 18,580 *)

Összesen 246,876

2. Munkás osztály
A felszabadult urbéres kisházasok s zsellérek — 818,772 család

3. A tisztán földmiveléshez tartozó osztály.
Önálló nagy birtokos még az első osztályba be nem számitva — — — — — — — 600 család
Középrendi birtokos és nagyobb haszonbérlő, kinek gazdasága önfelügyelési kezelése alatt áll — — 6,430
Gazda tiszt — — — — — — 4,958
Kisebb nemes és polgári földbirtokos (a királyi s más régi szabadalmas városok területén s a szabad kerületekben) 235,208
Felszabadult urbéri telkek birtokosai — — 545,252

Összesen 792,448

A munkás osztálynak felét átengedvén kézmü, ipargyár, kereskedés- s más szorgalomtárgy körüli foglalkozásra, azt hiszem másik felét bátran vehetem földmives memezei munkásnak, mi lesz — — — — — 409,386 család

s igy a földiparhoz tartozó osztály : 1,201,834 család,

Ez itt kimutott mennyiségeket 5-tel szorozván, a menynyi tag t. i. az összes népességből átmérőleg egy családra jön, az következő eredményt ad :

A mező gazdaságra nézve tulajdonképeni emésztő osztály 246,876
Mü ipari munkás oszt. 409,386

összeg 656,262 — 3,281,310
x 5 —
Földiparos osztály 1,201,834 — 6,009,170

összesen : 1,858,096 család 9,290,480 lélek

17. §. A népesités kérdése Magyarországon.

A népesités kérdése egyik legfontosabb tárgya a magyar mü- és földipar fejlesztésnek, s e kérdés kevéssel ezelőtt nemcsak azon német status-

*) Erre ugyan legcsekélyebb tájékozási adat sincs, de hogy vannak a társaság közt illy egyének, tudjuk s ne talán hogy kevésre becsüljem számokat, azért vettem a kereskedőkével épen egyenlőnek.

gazdák kedvencz themája volt, kik a német kivándorlások ide irányzása tekintetében vetik kiterjedt sik térségeinkre szemeiket, már országgyülési tárgyalás alá is vevén a tárgyat : hanem kormányunk szinte ez iránt törvényjavaslat kidolgozását inditván meg, a birodalmi sajtó is ezt, mint első rendü teendők egyikét karolta fel, s hol egyik hol másik előkelő lap egész komolysággal értekezett a magyarországi telepitések sürgős volta felől. E sürgetések erélyes ellenpártját csaknem egyedül a „Pesti napló" képezte. Kormányunk részéről most már ugy látszik döntve van a dolog, s a kormány a népesitésekbe tettlegesen beavatkozni nem fog. Én a külföldi vitatkozó statusgazdák irányában is agyonütöttnek tartom ugyan már a kérdést; mind a mellett jelen mezőgazdasági statisticámban, mint a maga nemében elsőben nem mulaszthatom el már csak azok kedvéért is pár szóval érinteni a dolgot, kiknek az eltemetett tárgy felett a feltámadás igéjét hirdetni valahonnan eszökbe jutna; annyival inkább, mert hazánkfiai közt szinte vannak némellyek, kik a földmivelésbeni hátramaradásunk okát a népetlenségben keresik.

A kik a magyarországi telepitések szükséges voltát, különösen statusgazdászati szempontból vitatták, hazánk csekély viszonyos népességéből indultak ki, minek következtében munkás kéz hiánya miatt itt még sok föld miveletlenül hever, s a népesités által főkép a mezei gazdaságot vélték előmozditani, s az ahhoz szükséges munkás kezet kipótolni. A kérdés tehát az: van-e Magyarországnak elegendő földmivesi munkás keze, mellyel földterületének megfelelni képes legyen?

Csak néhány komoly számmal járulok a vitatáshoz. Az osztrák birodalomban legnagyobb viszonyos népességgel bir Lombardia 7,267 lélekkel 1 □ mfdön, ugy hogy ez ugyanannyin 2,518 lélekre menő népességünket majd háromszorosan haladja; köztünk középütt áll Csehország 4,884 lélekkel. Mellőzzük a szélsőséget, melly néptömöttségre nézve a nemcsak Európában: hanem az ismert földrészen legkifejlettebb mü, kéz, kereskedelmi és földiparu Angolországot (4,835 lélek 1 □ mfdön) már többel haladja, mint mennyivel mi akár Angolországnak akár a szinte kifejlett kéz- és gyáriparu Csehországnak utánna állunk, s vegyük egyenest a néptömöttség tekintélyes példányául irányunkban leggyakrabban használt Csehországot hasonlatba. Ezen kivül az osztrák birodalom földiparát legkifejlettebbnek ismerjük Stájerországban és Alsó-Ausztriában, vegyük ezeket is párvonalra; s szerezzünk ismeretet Württemberggel, mellynek egyik a legjelesebb gazdasági intézet a hohenheimi birtokában van, s átalában az egész ország ugy szólván minta gazdaságnak beillőleg kezeltetik, s mellynek népessége hivatalos statistikai kimutatások nyomán 1851—1852-ig csak egy év alatt nagyobb részt kivándorlások következtében 81,489 lélekkel apadt. Ez egybehasonlitásra a birodalmi tartományokat illetőleg előlegesen használom Hain adatait, nem mintha

azokat különösen Magyarországra nézve csak megközelitőleg is hiteleseknek tartanám, (Alsó-Ausztriára és Stájerországra nézve legtöbb hitelességgel bir ez adat, s van némi hivatalos összeirási alapja) mert hiányosságokat maga a szerző fájdalommal elismeri : hanem egy kutfőből származván, e tartományokra nézve legalább birják az egyenlőség feltételét, meg mert származási kutfejöknél fogva, kell hogy a telepitést sürgető ellenfeleinknél legalább némi jelentőséggel birjanak. Württemberget illető adataimat pedig egyenesen hivatalos közlésből veszem. Ez adatok nyomán következő kimutatás áll össze

Tartomány neve	Földmiveléssel foglalkozó összes népszám Hain szerint	Család szám öt tagot egy családra véve *)	Mivelés alatt levő összes föld 1600 öles holdakban	Jön egy családra mivelendő föld hold számban
Magyarország a Bánátot is hozzá értve	8,780,000	1,756,000,	31,600,995	12
Csehország	2,601,000	520,200	8,614,200	16
Stajerország	875,000	175,000	3,580,800	20
Alsó-Ausztria	838,000	167,600	3,304,400	19
Württemberg	860,140	172,028	2,017,269	11

Megkönnyebbül keblem, midőn e kimutatásra azt mondhatom, hála Istennek, hogy nem igy van a dolog; mert akkor szegény hazánk csecsemő bölcsőjében fekvő müipara mellett, nagyon siralmas s keserves kenyérre volna már is szoritva, ha földmivelő népessége Württemberghez képest csak egyetlen egy hold különbséget találna, mivelési területe nagyságában, melly pedig kifejlett mü és föld ipara daczára csak egy évben 81,489 egyén veszteséget türt nagyobb részt kivándorlások következtében. Azonban mindjárt nagyot változik az arány, ha Magyarországon Hain adatai helyett, az általam lehetőleg szigoruan megrostált s fentebb a 16. §-ban kifejtett adatot használom, mellynek itt annyival több előnye van, mert mint egész kimutatásomon szemmel látható, örömest mindig az iparos osztályt szaporitottam, s a nem földmiveléssel foglalkozók számának kedveztem; ugy hogy habár nem hivatalos

*) Több nyomozások után, mintegy megállapitott elv a statisticusoknál öt egyént venni egy családra, s ez nagyobb tömegnél a valósággal igen összeüt, különösen ha különféle nemzettel van a számitónak dolga, mert egy ugyanazon nemzetnél ez általános aránytól néha szembetünőbb eltérések adják elő magokat, igy bizonyos helyi körülmények szerint is. Jelesen én több megyéket összeszámitván, honnan mind család mind szám szerinti kimutatáshoz jutni szerencsém volt, ugy találtam, hogy a vegyes megyék csaknem tisztán megütik az arányt : ellenben a tisztán magyar megyékben valamivel kevesebb jön egy családra, ugy hogy két három száz családnál téveszthet a számitó egyet, mi nagy sommánál egészen jelentéktelen : ellenben a tót és zsidó nálunk legszaporább.

összeirás, de különösen a földmivelő osztályt illetőleg a legnagyobb szorgalommal felkeresett kutfők után csaknem numericus összeszámitás szolgál kimutatásomnak alapjául s teljes bizonyossággal állithatom azt, hogy mennyit én kimutatok, földmivelő népességünk annyi okvetlen meg van, sőt miután köztudomás, hogy falusi iparosaink egy nagy része egyszersmind szinte főkép nyáron át földmiveléssel foglalkozó, még föle van. Ez adat szerint az arány igy áll.

	Földmiveléssel foglalkozó népszám	család szám	Mivelt föld 1600 öles holdakban	Esik egy családra mivelendő föld hold
Magyarországon a Bánátot hozzáértve	6,009,170	1,201,834	31,600,995	26

Megbir-e egy magyarországi család 26 hold földet mivelni? midőn a stájer 20, az alsó ausztriai 19, a cseh 16, a württembergi 11 holdat mivel, azaz annyi jut neki, practicus gazda előtt kérdésnek is nevetséges, még akkor is, ha semmi figyelembe nem vesszük, hogy e mennyiségnek legalább egy harmada erdő, másik harmada rét és legelő, és csak egy harmada kert és szántóföld. Csehországnak földmivelése ugy szólván kert miveléssé vált, hol a földmivelők egy nagy része mezei munkáihoz igás jószág segitséget sem igényel. Illy földmivelést édes hazánknak örömest nem ohajtunk. De hogy a kérdés illy kerek eldöntésében elfogultnak lenni ne látszassam, ismét száraz numerusokkal lépek fel s itt már adataimat ugy szólván a leghitelesebb összeirásból meritem. Egyetemesen véve szépen kifejlett a földipar az országban Moson vármegyében, mellyben nem egyedül az 1818 óta fenálló jeles gazdasági intézet, az urodalmaink közt is mintaszerü kezeltetését illetőleg első helyen álló m.-óvári főherczegi urodalom, s azonkivül is több jeles urodalom hatott a gazdasági ipar kifejlesztésére: hanem hozzájárult a kedvező körülményekhez a nép igyekező szorgalma is. Torontál megye minden megyéink közt legbujább földdel bir s legtöbb uj telepitéseket mutathat. Pest-Pilis megyének mü és kereskedelmi ipara legtöbb egyént foglalkoztat. Állitsuk e hármat párvonalba.

Megye neve	Terület osztrák □ mérföldekben	Összes népesség	Esik egy □ mérföldre lélekszám
Pest-Pilis megye	$92^{42}/_{100}$	372,935	4,035
Torontál	$119^{26}/_{100}$	343,152	2,877
Moson megye	$36^{04}/_{100}$	70,942	1,968

E számok világosan szólanak s fájdalom, itt nem kell mutogatnom, hogy

e három megye közt Pest-Pilis megyének földipara van legkifejletlenebb állapotban, mellynek viszonyos népessége a Bécset magában foglaló Alsó-Ausztriáét és Csehországét megközeliti. Vagy mondja valaki, hogy a mosoni nép ön kárára dolgozik s csak fecsérli a földet? mi ugyan a föld jó mivelésben tartásával ellenkezik. Mutassuk ki azért ismét hideg számokkal a nép vagyonosságát. Van Moson megyében 4,433 felszabadult urbéri telek, mellyet mivel 1,188 egész telken felül biró gazda, köztök ollyanok, kik 10 (Szent-Jánoson) 6, (Szolnokban) 4 (Mosonban) egész telekkel birnak, 155 egy egész telkes, 533 féltelken felül, 477 féltelkes, 829 egy negyed telkes, összesen 3,132 gazda, s igy esik átmérőleg egy gazdára $1^{12}/_{31}$ rész telek. Torontál megyében van összesen 12,209 felszabadult egész telek; mellyet 818 egész telken felül biró gazda, köztök ollyanok, kik $7^1/_2$ (Josepován), 6 (Lovrinban) 4 (Dugoszellón, Német-Sz.-Miklóson, Triebswetteren, Marienfelden) egész telekkel birnak, továbbá 2942 egész telkes, 743 féltelken felül, 3,714 féltelkes, 4,449 negyed telkes, összesen 12,666 gazda mivel s igy jut egy gazdára átmérőleg $^9/_{10}$ rész telek. Pest-Pilis megyében van 3,093 felszabadult egész telek, mellyet 7217 gazda mivel s igy jut egyre átmérőleg $^3/_7$ telek. Mellyikben van most már az államnak több haszna; a vagyonos mosoni és torontáli pórban-e, melly adóját pontosan fizetni képes, vagy az átmérőleg $^3/_7$ telkes Pest-Pilis megyei pórban, hol köztudomás szerint e három megye közt legtöbb adó restantiák fordulnak elő? Vagy ismét mondja valaki, hogy Magyarországnak több mint fele népessége magyar, a magyar nép pedig nem győz meg annyi ipar kifejtést mint az országban legtisztább német megyének ismert Moson s a telepitések által leginkább elősegitett Torontál. Mellőzöm e tekintetben párvonalba állitani Fejér megyét, hol 171,747 lélek közt csak 15,641 német találtatik, egy négyszeg mérföldre csak 2,378 lélek jön s igy sokkal kevesebb mint Torontálban, mégis gazdasági kifejlettsége Mosonénak, Torontalénak alig enged, ugy hogy az adósorozati és urbértelek kárpótlási munkálatok épen Fejért sorozták minden megyéink közt első helyre és pedig, mint föld minőségét ismerjük, nem különös, talán a torontáli bánáti föld jóságát meghaladó gazdag föld minőségeért. Nem emlitem a tiszta magyar Rábaközt sem, hol alkalmasint jobb karban áll a gazdaság, mint akárhol Mosonban. Hanem a magyarerő kifejlesztési képesség bizonyitására ismét csak hideg számokat használok, s hivatkozom egyenest a katona sorozó deputatio összeirására, melly Magyarországon egész egy harmaddal több katona kötelezettet talált, mint akár Csehországban, Alsó-Ausztriában, akár Stájerországban, statisticusaink azon elismerésére, hogy mig a fegyver fogható egyének száma a birodalom keleti és délszaki tartományaiban (azok közt a kimutatások szerint főkép Magyarországban aránylag is) legnagyobb, addig nyugaton s az éjszaki államokban, (mellyeknek kifejlett szorgalmu népe német és szláv,

s honnan kellett volna a telepitéseket fogadnunk) annyira alább szál, hogy felét sem éri el azon számnak, melly amazokból a hadseregbeli szolgálatra alkalmas egyénekre esik. Azt pedig, hogy minél alkalmasabb valamelly nép a hadi szolgálatra, ahhoz mért utakon és módokon, egyszersmind annál nagyobb erő és iparfejlesztésre is képes : azt hiszem nincs egyén ki tagadni merészlené. — Egy adat van még, mi különös világosságot ad tárgyunknak, s mit emlitetlenül mulasztani nem akarunk. Igen természetes, logicai dolog, hogy minél kifejlettebb valahol a földipar, annál több becse van a földnek, egyszersmind minél feleslegesebb az, annál alább szál annak ára. Ki e tekintetben kiván felvilágositást szerezni, nincs egyébre szükség, csak egy hivatalos külföldi s magyarországi lap árverelési hirdetéseit hasonlitsa össze, akármelly időről. Mi legyen Magyarország különböző vidékein a föld örök ára, a IV. szakaszban, az azt illető §-ban tüzetesen kimutatom; egybehasonlitási tájékozásul a „Wiener Zeitung"-ból egy pár hivatalos hirdetést ide iktatok: a kirchbergi törvényszéki járásban Pielachon a 49. számu fél telek $35\frac{1}{2}$ katastralis hold területtel a 3,317 birói szám alatt 2000 pfrtra volt becsülve, (Wiener Zeitung 87 sz. april 12. 1855); neulengbachi törvényszéki járásban Aschbergen az 5. számu $\frac{1}{2}$ telek, melly 27 hold $1336\frac{1}{10}$ □ ölből áll 3,455 birói szám alatt 4000 pftra becsültetett (Wiener Z. a fentebbi sz.); a hainburgi kerületben Wolfsthalon egy 26 holdas gazdaságnak rajta levő épületekkel 3;634 birói szám alatt 2000 pfrt a becsára (Wiener Z. april 29. 1855). Ki ellene szól e hideg számoknak s azt állitja, hogy a néptömöttség magas száma nem engedi a kifejlett földiparu tartományban feljebb emelkedni a földárát, Magyarországon pedig ugyanazt a feleslegesség zaklatja napról napra feljebb, no annak már én aztán semmit sem szólok.

De azt bizonynyal mondom, hogy nem a néptelenségben van a hiba s nem telepitések általi népesités: hanem, a gazdaság rendezés, tagosztály, ingatlansági hitelbank, az értelmesség s gazdasági képzettség nevelése, gazdasági példány intézetek s a szorgalom serkentése azon módok, mellyekben van gazdászatunk legokszerübb és valódi emeltyüje.

18. §. A népszám nemzetiség szerint

Magyarország, hozzáértve a Bánátot nemzetiség szerint következőleg oszlik meg.

Magyar	4,681,418	lélek
Tót, (szláv és szloven)	1,751,719	—
Német	978,329	—
Román (oláh)	796,562	—
Szerb	384,656	—
Ruthén (orosz)	334,807	—

	Áttétel
Sidó	232,860 lélek
Horvát	80,179 —
Bolgár	21,900 —
Czigány	17,450 —
Franczia	5,500 —
Görög és örmény	5,103 —
Összesen	9,490,483 lélek

A magyar faj az ország közepét, a legszebb, legtermékenyebb vidékeket, a magyarországi nagy és kis sikság nagyobb részét foglalta el, mintegy szivébe vevén magát az édes hazának; de zárt tömege több helyt más nyelvüek telepe által szigetenként szakittatik félbe. Legtisztább magyar megyék a Jászkunság, Szolnok és Csongrád megye; azután Fehér, Somogy, Zala, Győr, Borsod, Szabolcs, Heves, Komárom, Észak-Bihar, Pest-Solt, s ezeken kivül következő megyékben teszik a többséget: Abauj-Torna, Baranya, Békés-Csanád, Esztergam, Nógrád, Pest-Pilis, Szathmár, Tolna, Zemplén, Vas, Veszprém, sőt Poson, Sopron, Gömör és Dél-Biharban is kevés hiján megközelitik azt, feles számmal laknak ezentul Bács, Bars, Bereg-Ugocsa, Hont, Alsó-Nyitra, Torontál és Ung megyékben. Legkevesebb magyart mutathat pedig Árva-Thurócz, Liptó, Zólyom, Szepes, Sáros, Trencsén, mellyekben csak néhány család találkozik, magyar helység azonban egy sem.

A tótok az ország éjszaknyugoti részét ülik, ugy hogy Árva-Thurócz, Liptó, Zólyom, Trencsén megyéket, kevés magyart s sidót kivéve csaknem tisztán lakják; a többséget teszik: Bars, Hont, Alsó-Felső-Nyitra, Sáros, Szepes megyékben; Posonban és Gömörben pedig számok a magyarokéval csaknem egyenlő. Feles számmal laknak ezentul: Zemplén, Nógrád, Békés-Csanád, Abauj-Torna, Pest-Pilis és Vas megyékben, melly utóbbin a vindus tótok fogtak helyet, sőt Pest-Solt, s Szabolcs is mutathat némelly nagyobb részt már elmagyarosodott tót és vegyes tót helységeket.

Németek már a 7-ik században laktak Pannoniában. Most leginkább a városokban laknak, iparral és kereskedéssel foglalkozván: de mezei embereket is egész helységekben, s nagyobb tömegekben találunk. Jelesen pedig a népességi többséget képezik Mosonban; azután mint már régibb lakosok nagy számmal vannak Vasban, Sopronban és Szepesben; mint többnyire ujabb különböző időbeli telepitvények pedig szembetünő mennyiségekben, s egész tömeges falvakat képezve vannak: Bács, Baranya, Temes, Torontál, Tolna, Pest-Pilis, szinte tömegesen de kissebb számmal: Veszprém, Szathmár, Somogy, Alsó-Nyitra, Poson, Fejér, Esztergam megyékben, sőt Pest-Soltban és Nógrádban is találni német telepet; ezeken kivül azonban egész gazdasági községet nem képeznek.

Az Oláhok keleti bérczes határ széleit és a bánság egy részét foglalták el országunknak : jelesen pedig a többséget teszik : Krassó, Temes, Dél-Bihar és Arad megyékben, feles számmal laknak : Szathmár, Torontál, Máramaros, Észak-Bihar, s Békés-Csanád megyékben : de ezeken kivül ritka helyt.

A szerbek főkép a bánátot és Bácskaságot lakják, hol Torontálban és Bácsban ők képezik a többséget : e kettőn kivül szembetünő mennyiségben laknak még Baranyában, sokkal kevesebb Temesben és Pest-Pilisben, ezeken kivül pedig Fejérben, Somogyban, Csongrádban, Tolnában jelentéktelen számmal.

Horvátokat, Zala, Sopron, Vas, Moson, Somogy és Krassó megyében lehet találni.

Ezeken kivül ha megemlitem, hogy a bolgárok különösen a bánátban Vingán és Ó-Bessenyőn laknak : miután a még feles számmal levő sidóság szanaszéljel mindenütt lakik az országban; de legkevesebb Hont, Heves, Békés megyékben, Gömörben pedig épen semmi : a többi nemzetiségek csekély számok miatt gazdasági tekintetben figyelmen kivül esnek.

E különböző nemzetiségek mezőgazdasági szempontból röviden következőleg jellemezhetők.

Földiparban és szorgalomban tagadhatlanul legelső helyen áll köztünk a német. A német községek nálunk legrendezettebbek, s legcsinosabbak. A német határok vannak legjobban mivelve; takarmány, s némelly kereskedelmi plánták termesztése azok közt van legközönségesebben elterjedve; az állattenyésztés körül, mi tekintetben különösen a lovakra fordítnak főfigyelmet, köztök van legtöbb üdvös intézkedés életbe léptetve; ugyanazért a német községek közönségesen vagyonosak. Egyébiránt is a nép józan életü, szorosan kötelesség ismerő, országos adóját pontosan fizeti, s egyéb közterheket hiven teljesit. A mezei rendőri kihágások köztök kis mértékben fordulnak elő, kivéve sok helyt az erdei csempészetet, mellyre a német nagy szer; mert télen a meleg szobát nagyon szereti.

A magyar szorgalmat illetőleg egyetemesen véve sok tekintetben utánna áll a németnek, s örömest elnyugszik keleti nyugalmának puha párnáján. Azonban hogy sem a képesség, sem a kitartás nem hiányzik benne, s földipari tekintetben is a legjeleseb szorgalom kifejtésére képes, annak naponként több helyeken nyilvános és örvendetes példáját adja. Lesz alkalmam majd alább a rábaközi magyar helységek gazdálkodását, azontul az ország különböző videkeiről többeket megismertetni, mellyek a legjelesebb német helységek gazdálkodásának keveset, sőt ha az akadályokat felvesszük, mellyekkel ezeknek iparuk kifejlesztésében küzdeniök kellett, semmit sem engednek. Itt csak azon igyekezettel teszek bizonyitást, hogy bár az urbér váltságokban szinte meg lettek előzve a németek által a magyar helységek, de mind ezen, mind a

tagosztály létesitésén, a többi nemzetiségek felett szembetünő mennyiséggel törekedtek. Munka győzésben pedig megmérközik a magyar akármelly nemzettel; és csak érdek iránti felvilágositás, s kifejtett irányu ösztön kell nékie, hogy ujra alakult körülményei közt a legszorgalmatosabb, s leggyőzősebb nemzet váljék belőle. Gazdasági tekintetben különösen egy jó jellem van a magyarban, mit én sok körülmény közt felette igen tanultam becsülni; ez: a ki vele jól bánni tud, annak irányában a hüség, miszerint nyugodtan bizhatik a gazda emberére. De ellenben rosz bánás után, vagy elkényeztetés által ne várjon tőle senki még csak becsületet se. Hanem ekkor is meg van benne az öszinteség, nem tudja eltitkolni magát, s ki jól figyelmez, mindenkor tudhatja, hanyadán van vele. A mezei rendőrségi kihágásokat illetőleg vannak ugyan némelly tekintetekben elfajult vidékek; de ezek egyes kivételek, s utánnok a nemzetet jellemezni nem lehet, más vidékek ellenben tökéletesen mentek e csapástól; leggyakoribb kihágás egyéb iránt a foglalás és utak általi csapásolás.

A tótnak szorgalmát dicsérni épen nem lehet; hegyei közt nélkülözéshez szokott, s a jobb létre való vágy közönségesen kevés ösztönt ad igyekezetének, hozzá járulván ehez a szeszes italoknak, különösen az érzékenységet annyira tompitó pálinkának mód nélküli kedvelése: és a gyér kivételek e két vád terhe alól meg nem mentik a nemzetet. Ezen kivül különösen gazdára nézve egy veszedelmes tulajdon van a tótban: az alázatos alattomosság, ritkán képes az ember nyomára jönni, hogy hanyadán áll vele; ő pedig hirtelen átlépi a tisztességes bizodalom illető szerény határát. Egyébiránt vannak kivételek a tótok közt is egész vidékek szerint. Igy szorgalom tekintetében kis részben kivételt érdemlenek a nyitraiak és sárosiak, inkább az Esztergam megyében, s még némelly helyeken a sikon lakók; legnagyobb részben és legtöbb tekintetben pedig a szabolcsiak és békés-csanádiak: de azon jellem kissebb nagyobb mértékben általában megmarad a tótban, hogy aprólékos mezei rendőri kihágásokat örömest és sürün követ, s effélék körül leleményes furfangosságának sokszor még a legpraktikusabb czigánynak is dicséretére válható tanu bizonyságait adja: különösen leggyakoribb köztök a vetéseknek és rétcknek legelő barommali töretése, mi által csak ugy lóhátról legeltetve, gyakran a fiu tulajdon apját is meglopja és viszont.

Az oláh a szó teljes értelmében tunya nemzet, rest, tisztátalan és renyhe, s neki különösen föld mivelésre Isten és ember kevés hasznát veszi, s tudatlansága mellett babonás, s bosszu álló, különösen a hegyi oláh közt se magát se vagyonát ne egy könnyen higyje valaki bátorságban. Sertés tenyésztésre s kecske nevelésre még legtöbb hajlandósága van a hegyi oláhnak, s e két állattal ő többnyire egy ólban lakik, sőt nagyobb részt egy eledellel él. Egyébiránt a sikon lakó oláhok szorgalom tekintetében, s egyébként is némi részben, legalább jobb körülményeik után a teljes nélkülözéstől némileg elszokott

igényeiknél fogva kivételt szenvednek : bár azon buja föld, melly sokat közülök renyhesége daczára is igazán gazdaggá, az urbéri felszabadulás pedig egészen földes urrá tett, nagyon megérdemlené a tökéletes szorgalmat.

A szerb egy volna a legtöbbre képes nemzetek közül, s már erös, csontos test alkata munka győzésre látszik teremtve lenni : azonban bár a véle egy sikon lakó oláhnak előtte áll, szorgalma szinte még nagyon fejletlen, s e tekintetben a köztök lakó bolgárok igazán felül haladják őket.

A horvátokról sem sok dicséretet lehet mondani; fájdalom a kivételt szenvedő jeles muraköz nem tartozván most Magyarországhoz. Legszorgalmatosabbak ezek közt a mosoniak, az azon vidéken ugy nevezett Wasser-Krobotok, de ezeknek helységei is nagyon kitetszenek a velök szomszéd németekéitől. Egyébiránt nincs megbennök olly mértékben a hizelgő alázatosság, mint tót rokonaiknál láttuk.

Végre a ruthenok vagy oroszok, ezek szelid jellemü igen használható népek volnának, s mind testi mind lelki tehetség rejlik bennök : azonban hegyeik közt széljel szórva, apró csiribiri helységekre oszolva, nagyobb részt minden legkisebb lelki miveltség nélkül, ha bár tisztátalanságra és renyhéségre nézve utánnok áll a hegyi oláh, de a nélkülözés megszokása, jobb sors ismeretlen vágya nem ingerelvén szorgalmukat, sovány hegyeik közt hazánk egyik legszegényebb polgárai közzé tartoznak.

19. §. A népesség lakhelyek szerint.

Legnépesebb városaink : Pest (106000) Debreczen, Szeged, Buda, Poson, Szabadka, Kecskemét mindenik 50,000 körül álló népességgel; azután népesebb városaink : Holdmező-Vásárhely, Miskolcz, Eger, Szentes, Zombor, Baja, Ujvidék, Temesvár, Nagy-Becskerek, Nagy-Várad, Székes-Fejérvár, Győr, Pápa, Sopron, Veszprém, Nagy-Körös, Czegléd, Selmecz, Makó, Békés-Csaba, Szarvas, Félegyháza, Jász-Berény, Mező-Tur, Gyula, Arad sat. és olly hely, mellynek népessége 10,000-ret halad, 75 körül van az országban, az 5000 körül számlálók száma 211 körül, azon alól 500-ig 2150 körül van. A sik vidékeken fekvő helységeink átalában illendő népességüek, különösen Mosonban, Fejérben, Tolnában, a két Bihar sik részein, a bánátban, s Bácskaságban arányosak, Csongrádban, Békésben szinte nagyok : ellenben a hegyes vidékek Dél-Biharon elkezdve különösen Bereg, Ung, Zemplén sat. megyék hegyes vidékein aprók; hanem Trencsén és Felső-Nyitra megye itt is a füstpénz szaporitási vágyából eredt föld eldaraboltság következtében szembetünőleg népes helységeket mutathat.

A szerbvajdaságban és temesi bánátban van 8 város, 65 mezőváros, 689 falu, összesen 762 lakhely; ház kerek számmal 243,500.

Magyarországon az 1850-diki hivatalos összeirás szerint felvett lakhelyeket a következő táblázat mutatja

Szám	Megye	Sáros	Elő-város	Mező-város	Falu	Puszta	Ház
1	Pest-Pilis	2	5	11	129	83	40,[illegible]50
2	Pest-Solt	2	6	11	33	53	40,179
3	Esztergam	2	3	3	62	28	13,697
4	Fehér	1	4	14	60	150	23,336
5	Borsod	—	—	11	166	44	29,413
6	Heves	2	5	9	104	76	26,571
7	Szolnok	—	—	5	30	43	16,590
8	Csongrád	1	4	3	8	65	22,232
9	Jász- és Kunság	—	—	21	4	22	34,196
10	Poson	5	4	21	200	41	24,894
11	Felső-Nyitra	1	3	30	184	18	26,704
12	Alsó-Nyitra	1	1	21	398	49	27,785
13	Trencsén	2	1	17	326	1	33,948
14	Árva-Thurócz	—	—	12	185	8	19,759
15	Liptó	3	2	9	127	15	9,170
16	Komárom	1	—	5	72	53	13,263
17	Bars	2	8	10	188	32	13,452
18	Hont	3	5	8	175	24	14,590
19	Nógrád	—	—	12	257	136	27,207
20	Zólyom	5	3	9	166	—	11,116
21	Sopron	2	1	36	201	36	24,276
22	Moson	1	—	15	44	44	8,411
23	Győr	1	5	2	71	53	12,824
24	Vas	1	—	38	603	52	39,590
25	Veszprém	1	—	10	167	152	25,497
26	Zala	3	3	14	484	66	33,243
27	Tolna	—	—	20	88	98	28,541
28	Somogy	—	—	27	290	277	29,987
29	Baranya	1	3	15	339	54	37,737
30	Szepes	24	4	4	192	40	26,946
31	Gömör	6	—	8	260	67	24,666
32	Abauj-Torna	1	4	12	273	34	27,009
33	Sáros	3	6	11	365	11	25,213
34	Ungh	—	—	7	205	8	16,303
35	Zemplén	1	1	26	424	29	39,254
36	Bereg-Ugocsa	1	—	13	342	4	27,954
37	Máramaros	2	—	5	160	—	35,169
38	Szathmár	4	5	12	251	16	41,703
39	Alsó-Bihar	1	6	15	135	45	36,611
40	Felső-Bihar	1	2	7	321	59	44,242
41	Szabolcs	6	—	20	126	45	47,962
42	Arad	1	9	24	152	24	45,727
43	Békés-Csanád	—	—	12	18	79	36,049
	Összesen :	95	103	595	8385	2252	1,183,946

IV. SZAKASZ.

Az ország birtok viszonyai.

20. §. A személyes birtok jog, s az anyagi birtok jogi különféleségе.

Az 1853-ik évi oktober 2-án kiadott cs. k. nyilt parancs a sidóknak birtokolhatási jogát korlátozó régibb rendeleteket ujlag ideiglenesen életbe léptette; ezen kivül mióta az 1844-ik évi törvények a nemteleneknek is szabad birtokolhatási jogot engedtek, személyes birtok jog tekintetében hazánk minden polgára egyenlő.

Az anyagi birtok jogi különféleségét illetőleg körömön kivül vág fejtegetni, hogy miként jutott a gazdasági földmivelés kezelése alatt levő ingatlan birtok azon jogi állapotra, mellyen van. E taglalást a törvénytani történelemnek engedem által. Itt csak annak ismertetését veszem tárgyalás alá, hogy abstractiv, s személyhez viszonylag hányféle jog alapu az ingatlan birtok, melly tárgyát teszi a mezőgazdasági földmivelésnek.

E tekintetben annyiban megegyez Magyarországon minden birtok, hogy valamint a személy, ugy az ingatlanság is 1848 óta egyenlő köz teher alá van vetve, mind a mellett még is főkép öt félére lehet osztani a magyarországi ingatlan birtokot. 1. Régi allodialis nemesi birtok 2. Régi adó alatti szabad föld. 3. Felszabadult urbériség. 4. Némelly tartozékokkal és magán kötelezettségekkel még most is terhelt föld. 5. Olly birtokok, mellyeknél ideiglenes szerződések gátolják az örök jogi használatot, az ideiglenes jogot pedig az örök jog gátolja az ipar kifejlesztésében. — Még mostani állásunkban igen nagy fontossággal birna tudni, hogy ezen különböző jog viszonyok alatt mennyi birtok létezik. Azonban az allodialis birtok 1848 előtt voltaképen soha összeirva nem volt, sőt az összeirottaknál is e megkülönböztetést sem régebben sem ujabban az összeirók figyelembe nem vették. De bár illy alapon kimutatással nem szolgálhatunk, tájékozólag mind a mellett megkisértjük ezen a gazdaságra nézve fontos megkülönböztetési kimutatást, ugyanazért tegyünk vizsgálatot a megkülönböztetések osztályzata szerint egyenként.

1. Régi allodialis vagy nemesi birtok. Ez 1848 előtt nemcsak rendes adózási terhektől volt ment; hanem többféle jogositványokat is élvezett; mint az urbéri különféle igényeket, s királyi kisebb jogokat, melly utóbbiaknak még most is többnyire birtokában van. A megszünt urbériségek iránt pedig, bár azokat személyi joggá alakitva tőle elválaszthatólag kármentesités igényével bir. Az illy birtok kiterjedésére nézve legnagyobb az országban, s mintegy 18,536,884 holdra rug.

2. Régi adóalatti szabad föld. Ide tartoznak a szabad kerületek: jelesen

Jász-kun és hajdu kerület, a XVI. szepesi városok, s végre a nagy-kikindai s tiszai koronai szabadkerületek földe; mellyeken lakó egyének ugyan különböző személyes szabadalmakkal birtak: de földterületöket, a birtok jogot illetőleg, különösen most már gazdasági tekintetben egy osztályba sorolhatók; továbbá a szabad királyi városok és némelly más szabadalmas városok területe, mellyek különféle utakon jutottak szabadsághoz, s urbéri tehermentességhez: azonban köztök még azok is, mellyek urbér alól ugy váltakoztak, mint a királyi városoknak egy része, de váltakozások az 1836 és 1840-diki rendbeszedéseket, s örök váltságot tárgyazó törvényeket megelőzték, az ujabb törvények értelmébeni urbér kármentesitéshez igényt nem tarthatnak. Mellyek a szabadalmas kerületekhez tartozó városok és szabad királyi városok? közönségesen tudva van. A többieket névszerint röviden következőkben ismertetem meg: Báta, Bátaszék, Duna földvár, mindenik Tolna megyében, ezek lakosai csak tizedet adtak minden földeikből, s azokat szabadon adhatták, vehették; Csetnek, Dobsina, Rima-Szombat mindenik Gömörben, s egészen szabad földiparu lakosokkal, Losoncz Nógrádban, Kis-Marja Biharban, Miskolcz Borsodban, Eger Hevesben, Nyiregyháza Szabolcsban, Nagy-Körös Pest-Solt megyében, Solna Trencsénben, Tamási helység Sopronban, mellynek lakosai hajdan gróf Nádasdy Ferencz katonái levén, ezért kapták földeiket, s telkenként fizetett 8 váltó forinton felül soha semmi urbéri tartozást nem tettek. Végre Vinga Temes megyében. Ezeken kivül az érseki és püspöki városoknak nagy része, mint föképen: Nagy-Várad, Veszprém, Szombathely, sőt némelly egyéb várasok is vannak, mellyek urbér felszabadulás előtt is vitatott jog vagy szerződés utján szép birtoki szabadalmakkal birtak: mellyek közt különösen emlitemdő herczeg Eszterházynak Derecskei egész uradalma a két Bihar megyében. Áll ez 16 nagy helységből: ezekben a lakosok nem urbér szerint; hanem szerződés utján, szabad adás vevés mellett birták földeiket, s innen az uraságnak e helységekben ugy szólván semmi majorsági birtoka nincs. E 16 helység közül 10, u. m. Derecske, Kaba, Berettyó-Ujfalu, Szalonta, Bagos, Sáránd, Konyár, Sas, Komádi, Félegyháza követelt hajdui kiváltságaikat per utján keresték; de a per az ujabb körülmények miatt jelenleg nyugalomba jött. Azonban valamint ezek ugy egyéb különféle szabadalmu községek iránt is jog kérdés levén az, valjon mennyiben állanak és szüntek meg az urbért megszüntető törvények által ugyanazon szerződések, s viszont az urbéri kárpótlás kit mennyiben illet?; e tekintetben a jog vélemény praecipiálásának elkerülése azokról itt hallgatást tanácsol. Illy körül irással az efféle földek minnyisége az országban 2,654,600 hold körül van.

3. Felszabadult urbériség. Jogi lényegét fejtegetnem ennek sem kell. Viszonyait illetőleg ez egyéb birtokoktól annyiban különbözik, hogy itt a kilső illetőség a belső telekkel törvény szerint össze van kapcsolva, s egyiket a

másiktól elválasztani nem lehet. Vannak ugyan községek, hol részint szokás részint helybeli statutumok de legtöbbször csak elnézésnél fogva el lehet a belsőtől választani a külsőséget : de ezek csak helyi kivételek, s törvényen kivüliek. Az urbér felszabadulást megelőző időkben történt illy elszaggatások sok kellemetlen jog kérdésre szolgáltatnak anyagot az urbéri törvényszékeknél. Névszerint azon időben sok, kinek inkább csak belső telekre volt szüksége, az azzal össze kötött külsőségeket az azt terhelő urbéri szolgálatok fejében örömest átengedte másnak, most pedig, azok magas értékre jutván, igényt formál irántok. A telkek illetősége a Theresianum urbarium által megyénként különbözőleg van meghatározva. Ennek átnézetét a következő táblázat mutatja ki, megjegyezvén hogy itt mint a dolog természete hozza magával, a megyék régi neveik szerint, s határaik közt értetnek.

Megye neve	Egy egész telek után van							
	Szántóföld 1600 □ öles hold					800 □ öles ember vágó rét.		
	1-ső oszt.	2-ik oszt.	3-ik oszt.	4-ik oszt.	5-ik oszt.	1-ső oszt.	2-ik oszt.	3-ik oszt.
Sopron, Poson, Trencsén	16	18	20	22	—	6	8	—
Nyitra	16	18	20	22	24	6	8	—
Thurócz	16	18	22	—	—	6	8	—
Zala, Vas, Hont, Gömör megye kis-honti kerülete	18	20	22	—	—	6	8	—
Zolyom, Bars	18	20	22	24	—	6	8	—
Bereg	18	20	22	24	28	8	10	12
Liptó	18	20	24	—	—	6	8	—
Győr, Komárom, Esztergam	20	22	24	—	—	6	8	10
Moson, Nógrád	20	22	24	26	—	6	8	10
Sáros, Zemplén	20	22	24	26	—	6	8	—
Ung	20	22	24	26	—	8	10	12
Ugocsa	20	22	24	—	—	8	10	12
Fejér	22	24	25	—	—	8	10	12
Abauj	22	24	26	—	—	6	8	—
Veszprém	22	24	26	—	—	6	8	10
Tolna, Baranya, Somogy	22	24	26	—	—	8	10	12
Szepes, Máramaros	22	24	26	30	—	8	10	12
Gömör, kishonti kerületen kivül	24	25	28	32	—	8	10	12
Pest	24	26	30	—	—	8	10	12
Árva	24	26	32	40	—	6	8	—
Heves, Borsod, Torna, Bihar, Szathmár, Arad	26	28	30	32	—	8	10	12
Szabolcs	28	30	32	—	—	8	10	12
Bács	32	36	38	—	—	22	—	—
Csongrád	34	36	—	—	—	22	—	—
Békés (h. 1100—1200 □ ölivel)	34	36	38	—	—	22	—	—
Csanád	36	38	—	—	—	26	—	—

Az egész Bánátban, vagy is Temes, Torontál, Krassó megyékben a volt urbéres telkek nem osztály szerint vannak megkülönböztetve: hanem egész, fél, negyed és nyolczad telkekre oszlanak, s egy egész telek után van szántó földben 24, rétben 6, közlegelőben 3, belső telki járandóságban 1 hold. Fél telek után van szántóföldben 12, rétben 4, közlegelőben 2, belső telki járandóságban 1, hold; negyed telek után szántóföldben 6, rétben 3, közlegelőben 1, belső telki járandóságban 1 hold; nyolczad telek után a körülményekhez képest akár rétben akár szántóföldben 5, közlegelőben 1, belső telki járandóságban 1, s igy összesen 7, némelly helyeken pedig 8 hold, mind 1600 □ ölivel számitva.

A fentebb sorolt megyékben a legelő iránt az a törvényes rendelet, hogy annak mennyisége egy telek után 4 holdnál kevesebb nem lehet: de ha telik 22 holdig is felemelkedhetik, azontul nincs a telek birtokosoknak követelésök. A telkeket urbér behozatal óta negyed telken alól elosztani csak a földesur beleegyezésével volt szabad: de az az előtt alaprózottak meghagyattak.

Az urbér behozatala alkalmával Magyar és Horvátországban, értve az azon idei határokat, 217,018 egész telek iratott össze, ez a magyar királyi helytartó tanács tudtával történt regulatiok által 1847-ig hivatalos kimutatás szerint 227,605⅝ telekre szaporodott. Fényes Elek „Magyarország leirása“ czimü munkája után pedig ugyanaz Magyarország, s a bánát mostani határai közt következőleg üt ki, a megyéket régi elnevezéseik, s határaik szerint értve.

Megye neve	telek szám	Megye neve	telek szám	Megye neve	telek szám
Moson	4,433	Zolyom	2,537	Abauj	2,264
Győr	2,047	Thurócz	1,234	Bereg	1,068
Komárom	3,958	Bars	2,868	Krassó	6,496
Fejér	2,623	Esztergam	1,779	Temes	13,306
Tolna	5,560	Hont	4,176	Torontál	12,209
Baranya	11,989	Nógrád	4,926	Csanád	1,921
Somogy	5,559	Pest	7,281	Békés	3,806
Veszprém	3,179	Bács	15,368	Máramaros	2,141
Zala	7,862	Heves	6,751	Bihar	6,786
Vas	7,635	Borsod	3,232	Szathmár	3,894
Sopron	3,889	Gömör	4,128	Szabolcs	2,047
Poson	6,443	Szepes	3,512	Ugocsa	465
Nyitra	8,405	Torna	502	Csongrád	2,756
Trencsén	6,672	Sáros	4,937	Arad	4,105
Árva	4,474	Zemplén	7,540	Összesen:	222,225
Liptó	1,636	Ung	2,318		

Hold számban a felszabadult urbériség mintegy 10,309,510 katastralis holdra telik.

Mennyi a nevezett mennyiségből szabályozott, telek mennyi ismét a régi szabályozatlan, azt kimutatni nem tudom, mert azt még a helytartótanácsi hivatalos kimutatás sem különbözteti meg; annyit azonban mondhatok, hogy az egész Bánátban, Bácskaságban, Aradban, Mosonban, Békés-Csanádban, Csongrádban, a telkek átalában szabályozottak, azontul is nagyobb részt; s szabályozatlan telkek csak a hegyesebb vidékeken, némelly legnagyobb urodalmakban, legtöbben pedig a papi s ezek közt is különösen az esztergami érseki jószágokban találtatnak. A szabályozások ujabban törvény szerint meg vannak szüntetve, mindaddig mig az urbéri törvényszékek fetállittatnak. Mien azonban nem a tagosztályok betiltása értendő; mert azok barátságos uton most is történhetnek: hanem a telek állományt se kevesiteni se többiteni nem szabad, csak azon mennyiségben kelletvén meghagyni mennyinek találtatott.

4. Némelly tartozékokkal és magán kötelezettségekkel még most is terhelt föld. Illyenek a dézmás és taxás szőlők átalában, továbbá az örök szerződéses helyek határai, mellyeknél mind a mellett, hogy a földes ur azokat a mivelő néptől el nem veheti, miután azok nem urbéres természetüek s igy az urbéri kárpótlás és felmentés tárgyát sem tehetik, mig e tekintetben uj egyesség nem keletkezik a két fél közt, a földesurnak tulajdonosi örök joga van. Ezen osztály alá esik az irtvány földek nagy része is. Például felhozható szerződéses helyek az országban: Déva-Ványa Békés megyében, mellynek összes határa 47,400 hold levén, ebből csak 14½ felszabadult urbéri telek van, 27,200 holdat az ugy nevezett Csudaballai pusztát pedig a lakosok emberi emlékezet óta a földesuraságoknak adott bizonyos bér mellett egymás közt szabadon adva s véve birnak; Duna-Egyháza Pest-Solt megyében a Duna balpartján. E helység mintegy 160 évekkel telepitetett meg, szerződésileg bir Pest-Solt megye határában 180 hold szőlöt, 1320 hold legelöt, Fejér megyében pedig tul a Dunán Kisapostag pusztán bir mintegy 800 hold szántóföldet; határának egyébiránt már nagy részét örök áron is kifizette. Keczel szinte Pest-Solt megyében. E helységet gr. Patachich Gábor kalocsai érsek telepitette 1734-diki sz. Györgyhava 22-én kiadott szerződésnél fogva, melly szerződést később visszavevén 1745. april 9-én másikkal cserélt föl, mellyben Bánegyház, Dömötör és Csengőd pusztákat is örökösen a keczeli határhoz kapcsolta, magának semmi majorsági földet nem hagyván, s e pusztákkal együtt a keczeli határ tesz mintegy 26,000 holdat. Sándorháza Torontál megyében, csaknem a legszebb falu az országban, határ kiterjedése 3,475 hold 1600 □ ölével, melly 1832-ben szerződésileg olly feltétellel adatott által a lakosoknak, hogy allodialis természetét megtartsa. Szent-István szinte Torontál megyében. Ezeken kivül az alföldi kertészfaluknak nagy része illy szerződéses, s az illy

földek összes mennyiségét az országban 400,000 hold körül lehet tájékozólag felvenni.

5. Az olly birtokok közé, mellyeknél ideiglenes szerződések gátolják az örök jogi használatot, az ideiglenes jogot pedig az örök jog gátolja az iparkifejlesztésében, sorolandók különösen a zálog birtokok. Nem fogom rá, hogy minden ingatlan birtok elzálogositás ősiségi törvényeink következménye : de hogy nálunk az elzálogositások mód nélküli elszaporodására az ősiségi törvények voltak legnagyobb befolyással, az tagadhatatlan, s bizonyságaul szolgál ennek az, hogy azok épen a nemesi birtokoknál emelkedtek tulsulyra. Mennyiben gátolják e szerződvények a földipar kifejlést, fejtegetnem nem kell, s ennek bizonyitására elegendő felhoznom azt, hogy a nemesi birtokok telekkönyvezéseinek késleltetése körül, mellyek a hitelnek egyedüli alapkövéül foghatnak szolgálhatni, épen az efféle birtok bonyolulatok viszik a főszerepet. Ugyane tekintetben a hitel minél előbbi megalapithatását érdeklőleg, ohajtandó, hogy a magas kormány az illy birtok viszonyok minél előbbi törvényes megszüntetése iránt foganatosan intézkedjék. Az illy terheltetések alatti föld mennyiségét még csak tájékozólag sem tudom meghatározni, s ugyanaz egyébkint vagy nemesi, vagy régi szabad adó alatti vagy végre felszabadult urbér telki természetü levén már az illető helyeken kitett mennyiségben benfoglaltatik.

Más viszonyokat illetőleg is igen érdekes kutatásokat lehetne tenni a földbirtok jogi különbsége körül, különösen annak mezőgazdasági miveltetését illetőleg, melly megkülönböztetések különösen statusgazdasági tekintetben nagy fontossággal birnának. Igy érdekes volna tudni : mennyi a korona birtok, mennyi a kamarai, közalapitványi birtok, papi jószág, hit bizomány (senioratusi és majoratusi jószágok) ; mennyi földet miveltet maga a tulajdonos, mennyi van feléből való mivelés, mennyi ismét haszonbér alatt. E megkülönböztetéseket én kimutatni képes nem vagyok s itt a megjegyzést főkép csakis azért teszem, hogy az illetők figyelmét felhivjam iránt ok. A mit azonban tájókozásul tudok, e tekintetben is elmondom.

Magyarországon az államjavak két félékre oszlanak u. m. koronai javakra és kamarai jószágokra. A koronaiakhoz tartoznak jelenleg a visegrádi, ó-budai, diósgyőri, huszti és tiszai szabad kerületi urodalmak, melly utóbbi az 1791ik VII. törvényczikknél fogva a munkácsi és szentmiklósi urodalmak helyett cserében soroztatott a koronai javak közé. Továbbá elidegenithetlen koronai javaknak tartatnak a szabad királyi és szepesi városok ; a jászkun és hajdu kerületek, minden bánya, só és harminczad jövedelmek. A kamarai jószágok azon urodalmakból és jószágokból állnak, mellyek magvaszakadás vagy hütlenség esetében a királyi fiscusra visszaesnek, mellyeket a király ismét tetszése szerint más érdemes honfiaknak adományozhat. Ezen koronai

és kamarai javak együtt véve az 1847ik évet megelőző három évben közép számitással évenkint 3,895,019 forintot hoztak be pengő pénzben. Az idő óta kamarai javak tetemes kiterjedésü birtokokkal szaporodtak: de az urbériségekben, a koronai jószágokkal együtt, miután sok telepitések tétettek rajtok, még többet vesztettek.

A közalapitványi birtokok közt különösen emlitendők a pesti egyetem javai, mellyek jelenleg következő urodakalmakból állnak: a pécsváradi, dunaföldvári, séllyei és znióváraljai egész és bozóki urodalomnak fele részéből. A közönséges tudományi kincstár vagyona ismét nagyobb részt szembetünő fekvő birtokokban áll. E vagyonok a r. kath. vallás felekezetet illetik.

A papi jószágok igen szembetünő részét foglalják a fekvő birtokoknak, mellyeket mind az érsekek, mind a püspökök és ezeknek káptalanaik, mind pedig némelly szerzetes testületek nagy kiterjedésekben birnak. Jelesen az esztergami érsek birtokaihoz tartoznak a következő urodalmak: az esztergami, érsekujvári, guttai, nagysallói, drégelyi, verebélyi, és posonnagyszombati urodalom. Az esztergami káptalanéhoz szinte az esztergami urodalom egy része, továbbá a sz. benedeki, zenyiri, kis komáromi s nyitra pereszlényi urodalom. A kalocsai érseki urodalmak Pest-Solt és Bács megyében terjedvén ki a kalocsai, hajósi, szentiványi és bácsi urodalmi kerületeket foglalják el. Az egri érsekség birja: a felnémeti, nagytályai urodalmat s a puszta szikszói és gyöngyös püspöki urodalmi kerületeket. Az egri káptalan: a szihalmi, szentmargitai s várkonyi urodalmi kerületeket. Ezeken kivül igen szép és kiterjedt birtokáik vannnak a nagyváradi, váczi, pécsi, szathmári, szombathelyi, szepesi, rosnyói püspökségeknek és káptalanoknak: azután a szentmártoni főapátságnak, a csornai, zirczi, jászói, leleszi, zeliz sz. jakabi apátságoknak és prépostságoknak, a kegyes szerzetnek; sőt ezeken kivül is a r. kath. és görög kath. egyházhoz tartozó egyháziaknak: de még az óhitü anyaegyház főnökei is szép fekvő birtokokkal rendelkeznek. A két protestans felekezet egyházi fekvő vagyona aránylag nagyon csekély s többnyire régi adó alatti földekből telt ki, mellyek a köz megadóztatás behozatala előtt is adómentességöket csak kegyelem utján élvezték.

Mig Csehországban a nagyobb kiterjedésü birtokok közt a hitbizományiak tulsulyolnak, mégpedig egyebek felett tetemes mennyiségben: addig Magyarországon az illy birtokoknak aránylag igen csekély a száma. Legnevezetesebbek s kiterjedtebbek ezek közt a gr. Pálffy és gr. Zichy senioratusi és a Marczibányi s Szirmay majoratusi jószágok. Ezekhez meg kell emlitenem az olly családok jószágait, mellyek egyenlő czélból a majoratusi vagy senioratusi intézvényekkel, a családi fénynek föntartása tekintetéből osztatlan állapotban hagyták birtokaikat: illyenek főkép a Földváry, Szentiványi, Kállay, Kubinyi és Almásy családok.

21. §. Az ingatlan birtok megoszlása.

Az ingatlan birtok megoszlása körüli tájékozást: a nevezetesebb kiterjedésü urodalmak; a nagyobb birtoku birtokosok, a nagyobb határ kiterjedésü községek, a földbirtokos családok száma és a földbirtok porcellánkénti megoszlásának tárgyalásával teendem.

22. §. 1. A magyarországi nevezetesebb kiterjedésü urodalmak.

Az urodalmakban több helységek és puszták részint már az eredeti adományos levelek által kapcsoltattak össze, miszerint azok egy főre vive bennök egy helyett és együtt történt az iktatás s igy birtoklási jog alapjok is ugyanegy; részint pedig csak gyakorlat szerint kapcsolták igy össze egyes birtokosok leginkább kezeltetés tekintetéből különböző jogalapon birtokolt jószágaikat.

Legnagyobb urodalmak az országban következők: Magyar-óvári urodalom Moson megyében; tartozik hozzá 21 egész község, 3 rész községi birtok és 7 puszta s nagyobb majorság. — Béllyei urodalom Baranyában 15 □ mfnyi területtel; az egész hat kerületre levén osztva tartozik hozzá 30 község, 9 puszta és nagyobb majorság. — Dárdai urodalom szinte Baranyában; 28 egész s 1 rész birtoki helységgel. — Siklósi urodalom szinte Baranyában 28 egész községgel; német-bolyi urodalom ugyancsak Baranyában 28 helységgel; szent-lőrinczi urodalom Baranyában 16 községgel s 4 pusztával; rácz-kozári urodalom 18 helységgel; pécsváradi urodalom Baranyában 26 községgel 2 pusztával, dombóvári urodalom Tolnában 8 nagy helységgel s 10 pusztával s majorsággal; ozorai urodalom szinte Tolnában 13 nagy községgel s 9 pusztával s nagy majorsággal; tatai urodalom Esztergam megyében 15 községgel és 9 pusztával; gesztesi urodalom szinte nagyobbrészt Esztergam megyében, kisebb részt pedig Fejér és Győrre kiterjedve, 17 községgel és 7 pusztával. Németujvári urodalom Vasban 59 helységgel; muraszombati szinte Vasban 25 községgel; felső-lendvai ugyancsak Vasban 31 helységgel; körmendi ugyancsak Vasban 17 helységgel; munkácsi és szentmiklósi urodalmak Bereg megyében, melly két urodalomhoz Bereg megyének több mint fele tartozik. Árvavári urodalom Árva megyében, melly ugyanazon megye nagyobb részét birja. s 6 mezővárosból s 75 helységből áll. Lévai urodalom, melly Bars és Hont megyékre kiterjed; lykavai és hradeki, mellyek Liptónak nagyobb részét foglalják; gödöllői urodalom Pest-Pilis megyében 20 községgel s 12 pusztával; detrekői és vöröskői urodalom Poson megyében, Poson váralyi urodalom szinte Poson megyében 20 helységgel; a várad-olaszi, vaskohi és beéli urodalmak Biharban összesen 90-nél több helységgel; szinte roppant urodalmak ugyanitt a belényesi és nagyváradi.

Ezeken kivül nevezetesebb urodalmak iránt különösen a következő §-ban foglaltatik elég tájékozás.

23. §. 2. Nagyobb terjedtségü jószág birtokosok Magyarországon.

Európának, Olaszhon és Anglia után, egy statusa se mutathat olly nagy földbirtoku förendet, mint Magyarország, az emlitett két tartomány mellett pedig országunk dicsőségesen megáll, sőt egyeseknél talán haladja is azokat; a mellett a birtokterjedtség tekintetében nálunk a középosztály vetekszik egyéb országok és tartományok legnagyobb birtoku osztályával. — Csehországban föképen majoratusi s senioratusi intézkedések védik a birtok egykézeni maradását s oszthatlanságát; mégis a legnagyobb urodalmak, betudva már a felszabadult urbéres földeket, kiterjedésökben 30—32,000 holdat alig haladnak, s kinek jelenleg saját kezén ugyanannyi birtoka volna talán alig van az egész országban. Nem sokat különböz e tekintetben egyéb népesebb országok állása. Angolország alkalmas törvények által védte a birtok oszthatlanságát s tömör népessége daczára kiterjedt birtoku vagyonos főbirtokos osztályát ez által tartotta meg; melly sok tekintetben föténvezője lett mind mezőgazdasági, mind egyéb iparkifejlésének; s idézte elő különösen mezőgazdasági tekintetben a bérrendszernek minden országok közt legtökéletesebb kifejlését s a szinte vagyonos farmerosztályt. Főbirtokosaink közt találkoznak ollyanok, kik a felszabadult urbériségek letudása után még most is mutathatnak 150—200,000 hold földet saját birtokukban; ollyat találni pedig, ki 30—40,000 hold földdel rendelkezik, még kevésbbé ritkaság; és azon 600 családot, mellyet fentebb a népesség foglalkozás szerinti osztályzásánál főbirtokosnak mutattam ki, bátran fel lehet venni, hogy egyenként mindeniknek birtoka 5,000 holdon felül rug; 1000—5000 holdas birtokosok száma már 2—3000-re könnyen felmegyen; olly birtokos pedig, kinek 100—150 hold földje megvan, már paraszt gazdáink közt is elég találtatik. Igy még jól állanánk: hanem ha előre haladni hagyjuk a birtok megoszlást, hogy mit fog hozni a jövendő, azt titok rejti ugyan: de sok más országok példája már világosan tanitja.

Nem czélom itt a birtokosokat birtok nagyság szerint osztályozni. Ez erőmet meghaladja. Azonban azt hiszem, nagyobb birtokosaink szerénysége nem lesz sértve az által, ha az e tekintetben is munkámra adni ohajtott bővebb világosság kedveért, némelly nagyobb birtokosainkat névszerint felemlitem; megjegyezvén, hogy a többieknek elhallgatása épen nem figyelemből mellőzés miatt történik, hanem egyenest és csupán az okból, mert ha e tárgy körül legszabatosabb, legpontosabb s legkimeritőbb adatok volnának is kezemnél, mikkel épen nem dicsekedhetem, mégis 3—5000 birtokosnak itt sorra elszámlálása physicai körömön kivül esnék.

Mellőzve a koronai és kamarai urodalmakat, mellyek igen természetesen egyes birtokokhoz hasonlitva nagy kiterjedésüek s főkép Bácskában, az egész Bánátban, Arad, Máramaros, Liptó megyékben birnak mindenek felett tulsulylyal : a nagyobb magán birtokosokat következőkben ismertetem :

A császári királyi család birja a holicsi és sasvári urodalmakat Felső-Nyitra megyében, a ráczkevit Pest-Pilisben. Cs. k. Főherczeg Albrecht birja a magyaróvárit Moson és a béllyeit Baranya megyében. Cs. kir. főherczeg József nádor örökösei birják : az alcsuthit Fejér, pilis-csabait Pest-Pilis, kis-jenőit Arad, tisza-szentmiklósit Torontál megyében. Cs. k. főherczeg Esztei Ferencz a sárvári, pornói és zarkaházi urodalmakat mind Vas megyében. Szász-Coburg-gothai herczeg Ágoston birja Gömör megyében a balogvári, rima-szécsi, derencsényi, murányi; Honthan: szitnyai és csábrági; Nógrádban a füleki, Szepesben a káposztafalvi; Borsodban a cserépvári s edelényi; Hevesben a hevesi urodalmakat és Pest-Pilisben a 12,000 holdat haladó vacsi pusztát. Herczeg Lippe Schaumburg birja a dárdai urodalmat Baranyában.

Herczeg Eszterházy Pál nemcsak urodalmainak számára : de azok kiterjedtségére nézve is legelső a magyar birtokosok közt s összes birtoka könnyen megközeliti, ha meg nem haladja a württembergi királyság területét : ő birja Sopron megyében a kismartoni, szarvkői, pecsenyédi, fraknói, süttöri, kapuvári, lackenbachi, kaboldi, német-kereszturi; Mosonban köpcsényi, boldogasszonyi; Vasban köszeghi, lékai; Tolnában ozorai, dombóvári, Somogyban kaposvári; Baranyában szentlőrinczi; Zalában alsó-lendvai, nempti, csobánczi; Barsban lévai; Hontban ipolypásztói; Zólyomban véghlesi; Nógrádban és Pest-Pilisben a bujáki, Trencsénben a biccsei s sztrecseni, Abauj Tornában a szádvári, Biharban a derecskei s végre Szabolcsban a kisvárdai urodalmakat. Herczeg Batthányi Fülöp birtokában vannak : Vasban a körmendi, németujvári, intai; Zalában a nagykanizsai, Veszprémben az enyingi, Baranyában a bolyi, Somogyban a séllyei urodalmak. A gróf Károlyi család közösen birja Szathmár megyében a misztótfalusi s fejérgyarmati, Bereghben Ugocsában a nagymuzsalyi és salánki urodalmakat. Azután külön birja gróf Károlyi György Szathmárban a nagykárolyi, sváb-bélteki; Szabolcsban nyirbátori, Északbiharban kéczi, Békésben orosházi, Heves és Nógrádban a debrői vagy kompolthi, Fejér megyében a csurgói urodalmakat. Gróf Károlyi Lajos birja Alsó-Nyitrában a surány-megyeri, Csongrádban és Békésben a szentesvásárhelyi, Szatmárban az erdődi, Vasban a surány-patyi urodalmakat. Gróf Károlyi István birtokában van Pest-Pilis megyében a fóthi, Csongrádban a derekegyházi, Szathmárban a királydaróczi, Hevesben a poroszlói urodalomnak egy része. Gróf Eszterházy Miklós birtokában vannak Esztergam megyében a roppant tatai és gesztesi, Fejérben a csákvári urodalmak. Herczeg Pálffy Antal birtokában van Posonban a divényi és detreköi, Komáromban a

bátorkeszi urodalom; gróf Pálffy Jánoséi Posonban a bazini, vöröskői, királyfai, nyárosdi, Felső Nyitrában a szomolányi, Alsó-Nyitrában a bajmóczi urodalmak. Báró Sina Györgyöt uralja Trencsénben a trencséni, teplicskai, Alsó-Nyitrában a baáni, Pest-Pilis megyében gödöllei, Hevesben hatvani, Fejérben érdi és ercsi, Tolnában tolnai, Somogyban simongáti urodalmak s magyaratadi birtok : ezekentul birtokában vannak Csanád, Arad megyében és a Bánátban következő jószágok : blumenthali, hodosi, orczidorfi, féregyházi, székesuti, kevermesi, rittbergi, valkányi, bébai birtok. Gróf Schönborn Bucheim Károly birja Bereg-Ugocsa megyében a roppant munkácsi és szentmiklósi két urodalmat. Gróf Széchenyi Lajos birja Sopronban a horpácsi, Vasban az egervári, Somogyban és Veszprémben a somogyvári és balatonmelléki, Tolnában és Fejérben nagydoroghi és sárvizmelléki, Somogyban csokonyai, kálmáncsai, felső-segesdi, Zalában balaton-hidvéghi urodalmakat. Gróf Széchenyi Pál birja Sopronban az iváni, Somogyban a marczali és drávamelléki, Pest-Soltban a szalkszentmártoni urodalmakat; Gróf Széchenyi István Sopronban a nagyczenki, Zalában a pölöskei és szentgyörgyvári. Idősb gróf Zichy Ferencz birja végre Fejérben a seregélyesi, Posonban a vedrődi, észak Biharban a diószeghi urodalmakat s ugyanez utóbbiban a szép tetétleni birtokot.

Ezeken kivül a legnagyobb birtoku családok és egyének közé sorolandók : gróf Almássy Kálmán (sarkadi urod. Dél Biharban), Almássy Manó (szerencsi urodalom Zemplénben) gróf Andrássy György (Kraszna horka váraljai urod. Gömörben és Tornában, monoki urod. Zemplénben) özv. gróf Andrássy Károlyné sz. gróf Szapáry Etelka (terebesi és nagykemenczei urod. Zemplénben, letenyei Zalában), gróf Apponyi Rudolf és Gyula (nagyapponyi Nyitrában, kölesdi Tolnában.), gróf Apponyi Györgyné és Gyuláné született gróf Sztárayak (békéscsabai urod. Békés-Csanád, bezői Ungban), báró Balassa Antal (kékkői urod. Nógrádban, vágbeszterczei Trencsénben, bodrogszerdahelyi Zemplénben, nagy- és kisselmenczi Ungban, velenczei birtok Fejérben) gróf Barkóczy János (palóczi urod. Ungban, jánki urod. Szathmárban, továbbá szécspolyánkai varannó-csemernyei, csáklyói, nagybreznyiczai, zsalubinai, tavarnai, kassaróczi, viravai, klenovai, királynépi jószágok, Sárosban és Zemplénben) gróf Batthyány Imre és István (Fejérben) gróf Batthyányi Józefnő (sólyomkői urod. Biharban) gr. Batthány Zsigmond (csákányi urod. Vasban), gr. Berényi Ferencz (karancsberényi urod. Nógrádban, bodoki Nyitrában), gr. Bethlen család (Fejérben) Bajzáth cs. (iszka sz. györgyi urod. Fejérben s a Bánátban) Bohus János (világosi urod. Aradban) gr. Brunszwik Ferencz (martonvásári urod. Fejérben) Biederman (mosgói urod. Somogyban) hg Brettzenheim (regéczi és sárospataki urod. Zemplénben), gr. Csáky Antal Vincze (keresztszegapáthi urod. Biharban) gr. Chotek Hermannő szül. gróf Brunszvik Henrika (futaki urod. Bácsban) Csekonics János (zsombolyi

urod. Toroltálban), Csernovics Péter (mácsai urod. Aradban és szalárdi Biharban) Csuzy Pál (becsehelyi urod. Zalában) Czindery László (ladi birtok Somogyban s pellérdi urod. Baranyában) gr. Cziráky János (lovasberényi urod. Fejérben), gr. Dessewffy Ferencz (Abaujban) gr. Dessewffy Gyula (Sárosban), gr. Dessewffy Jósef örökösei (szentmihályi urod. Szabolcsban), Draskóczy Sámuel (Gömörben) báró Duka Péter (sipeti urod. Aradban s több más birtokok a Bánátban) gr. Eszterházy ifjabb ág Károly, Mihály, Pál (pápa, ugod s devecseri urod. Veszprémben) gr. Eszterházy Józefnő (cseklészi urod. Posonban), özv. gr. Eszterházy Jánosnő sz. gr. Festetics Rosina (zelizi urod. Barsban, viski birtok Hontban, pócsmegyeri Pest-Pilisben), gr. Eszterházy Károly (szeredi urod, Posonban) gr. Eszterházy Vinczéné sz. hg. Lichtenstein Sófia (diószeghi, nagy magyari urod. Posonban, apáczaszakállasi Komáromban) gr. Erdődy György (vörösvári és gyepü füzesi urod. Vasban, ónodi Borsodban) gr. Erdődy Sándor (vépi urod. Vasban) gr. Erdődy Kajetan (jánosházi urod. Vasban) gr. Erdődy Józsefné (galgóczi, jókői, bajnai, nagy tapolcsányi urodalmak s a csejteinek fele Alsó- és Felső Nyitrában) b. Fechtig Herman és Károly (bulcsi urod. Krassóban), gr. Festetics György (több urod. Zalában, Vasban és Somogyban) Festetics Ágoston (déghi urod. Veszprémben, Somogy megyei birtokok) gr. Festetics Tasziló (Keszthelyi urod. Zalában, s ugyanitt és Vasban több birtokok) az osztatlan Földváry család (Pest-Solt s Szolnok megyében), gróf Forgách Alajosnő sz. gr. Batthány Izabella (ujlaki s kokavai urod. Alsó-Nyitrában, vilkei Nógrádban, gyöngyöspatai Hevesben) gr. Forgách Gyula (gácsi urod. Nógrádban), gróf Forgách István (hertneki urod. Sárosban), gr. Forgách Kálmán (szalánczvári, alsókemenczei urod. Abaujban, tisza-szentmártoni Szabolcsban) özv. gr. Forray Andrásnő sz. gr. Brunszvik Julia (futaki urod. Bácsban, gr. Chottechnéval közös s ugyancsak ezek birják közösen a csereviczi urodalmat szinte Bácsban), b. Fischer család (Zemplénben és a Bánátban), gr. Győri László (n. perkátai urod. Fejérben), gr. Gyulai Ferencz (zarándpanáti urod. Aradban) Gyürky Pál (kisterennei urod. Nógrádban és Hevesben, szelei birtok Pest-Pilisben, a gyarmati urod. s több birtokok a temesvári Bánátban), gr. Haller Ferenczné sz. gr. Dessewfiy Amália (sebesi s dobrai urod. Sárosban és Zemplénben), gr. Harrach Ferencz (parndorfi urod. Mosonban), gr. Hunyadi Jósef (kéthelyi urod. Somogyban, s több birtokok Nyitrában), gr. Hunyady Ferencz (ürményi urod. Nyitrában s több birtokok Somogyban), Inkei Antal örökösei (iharos berényi és lengyel-tóthi urod. Somogyban, több birtokok Zalában), Kállay család (Szolnok, Szabolcs stb. alsó megyékben), Karácsonyi László és Lajos (beodrai közös urod. Torontálban) gr. Keglevich Gábor örökösei (tornai urod. Tornában, nagykátai Pest-Pilisben, pétervásári birtok Hevesben, szilvási Borsodban) gr. Keglevich János, (kistapolcsányi, malonyai és nagy-ugróczi

urodalmak Bars és Alsó Nyitra megyében, sajó-vámosi Borsodban, encsi és visolyi birtok Abaujban, sztropkói Zemplénben), Kis Pál (miszlai birtok Tolnában, nemes-kéri Sopronban), gr. Klobusiczky Nep. János (zétényi urod. Zemplénben, szentpéteri Sárosban), gr. Kolonics Miksa (nagy-levárdi urod. Posonban), herczeg Lichtenstein Alajos (ácsi urod. Esztergamban), Lónyay Gábor s a Lónyay család (Zemplén sat. Bihar), gr. Lamberg s báró Lusénszky (csókakői és zámolyi urod. Fejérben), Magyari Kossa-Sámuel (Tolnában, Szolnok megyében), Mayer János (jánkováczi urod. Bácsban s hevesi urod. Hevesben), b. Mandl Lajos (n. létai urod. Éjszak-Biharban), Marich István Dávid (Fejér, Veszprém, Zala megyékben), özv. báró Meskó Jakabnő sz. gr. Váy Mária (enyiczkei urod. Abaujban), Motesiczky Pál (motesiczi urod. Barsban, komjáthi és korlátkői Felső- és Alsó-Nyitra megyében, ugyszinte a kovarczi s spáczai birtokok) gr. Nádasdy Leop. (felső lendvai urod. Vasban, sár-ladányi Fejérben, klárai jószág Torontálban), gr. Nádasdy Tamás (dákai urod. nánai s lepsényi birtok Veszprémben, bethléri urod Gömörben), hg. Odeschalchi Livius (illoki urod. Bácsban), b. Orczy György (Pest-Pilis, Heves és Szolnok megyében), Pázmándy Dienes (Esztergam, Fejér, Pest-Solt), gr. Pejacsevich Péter (rumai urod Bácsban), b. Podmaniczky Mihály, János, Lajos, Frigyes, Károlyné, gr. Ráday Gedeon, b. Redl család (stanicsicsi urod. Bácsban), Báji Patay József (Pest-Pilis és Szabolcs megyékben), b. Rédey család (a posoni kerületben) báró és nemes Semsey család (Zemplén, Szabolcs), gr. Sándor Móricz (rárói urod. Györben, bajnai Esztergam, biai Pest-Pilis), gr. Serényi János (putnoki urod. Gömör), gr. Somogyi János (lovász patonai urod. Veszprém), gr. Somogyi Jósef (pápa-kovácsi urod. Veszprém), gr. Szapáry Ferencznő, gr. Szapáry Jósef, (Pest-Solt és Szolnok), gr. Szécsen család (temerini urod. Bácsban), özv. gr. Sztáray Albertnő (Zemplénben) Tisza Lajos (geszti urod. Dél-Biharban) Tedesco Ede és Mór (nagyvásonyi urod. Veszprémben), Ürményi család (Fejérben, Nyitrában, Pest-Soltban) gr. Waldstein-Wartenberg Kerestely (boros sebesi, szledsáni és monyászai urod. Aradban) gróf Wenkheim család, gr. Wenkheim Jósef, gr. Wenkheim Károly, gr. Wenkheim Antal, gr. Wenkheim Rudolf (mind Békésben), gr. Viczay család (ireghi urod. Tolnában, hédervári urod. Györben) Vodianer Moricz és Albert (gyomai urod. Békésben, tisza-abádi Szolnok megyében, csegei birt. Szabolcsban, solti Pest-Soltban, bánkuti Aradban), gr. Zay Károly (zay-ugróczi urod. Trencsénben, bucsáni Nyitrában, s aztán örvistyei, császkóczi stb. birtokok), gr. Zichy Ferraris Bodog (oroszvári urod. Mosonban), gr. Zichy Domokos (Fejérben, Veszprémben és Bánátban), gr. Zichy Paulay Ferencz (nagy-hörcsöki urod. Fejérben), gr. Zichy János örökösök (Fejérben), gr. Zichy János (sár-szentmiklósi urod. Fejérben, szönyi urod. egy része Komáromban), gr. Zichy György, Kamil és Aladár (nagy-lángi, adonyi, sár-egressi urod. Fejérben)

gróf Zichy Károly (nagy-lóóki urad. Fejérben) özv. gróf Zichy Ferenczné szül. Stahrenberg Francziska (palotai urad. rész Veszprémben) gróf Zichy Miklós (palotai urad. rész Veszprémben, duna almási és szőnyi urad rész Komárom) gróf Zichy Edmund (sz. mihályi urod. Fejérben.)

Átalában véve legkiterjedtebb birtoku nemessége van az egész bánátusnak, Bács, Bihar és Arad megyéknek.

24. §. A nagyobb határkiterjedésü községek az országban.

Itt csak azon helységeket jegyzem meg, mellyeknek határkiterjedésök 10,000 holdat halad, és pedig ezt könnyebb átnézés tekintetéből betü sorozattal két felekezetben teszem; első felekezetben jövén azon helyek, mellyeknek határai 30,000 holdat haladnak, másodikba azok, mellyeknek 10-től 30,000-ig esik.

Helység neve	Megye a hol fekszik	Határ kiterjedés hold számban	egész telkek száma
Békés Csaba m. v.	Békés	85,149	620
Beszterczebánya sz. k. v. (sok erdő)	Zólyom	46,254	
Breznóbánya sz. k. v. (sok erdő)	Zólyom	113,048	
Déva Ványa m. v.	Békés	47,400	
Jász Berény m. v.	Jászság	45,912	
Besenszög f.	Szolnok	32,175	
Csongrád m. v.	Csongrád	50,000	400
Debreczen sz. k. v.	É.-Bihar	192,000	
Dorosma m. v.	Kis-Kun	32,446	
Félegyháza m. v.	Kis-Kun	62,080	
Halas m. v.	Kis-Kun	126,143	
Hrádek m. v. (sok erdő)	Liptó	54,000	
Jankovácz m. v.	Bács	41,838	284
Kalocsa m. v.	Pest-Solt	59,476	
Ó-Kanizsa m. v.	Bács	32,080	
Karczag m. v.	Nagy-Kun	63,887	
K.-Ujszálás m. v.	Nagy-Kun	34,291	
Madaras m. v.	Nagy-Kun	35,004	
Makó m. v.	Csanád	78,736	621
Mélykut m. v.	Bács	34,471	200
N.-Körös m. v.	Pest-Solt	85,664	
Paks m. v.	Tolna	32,000	100
Sopron sz. k. v.	Sopron	37,865	
Szabadka sz. k. v.	Bács	160,302	
Szabadszálás m. v.	Kis-Kun	31,144	
Szarvas m. v.	Békés	61,400	855
Szathmár sz. k. v.	Szathmár	31,944	
Szeged sz. k. v.	Csongrád	187,682	
Szentes m. v.	Csongrád	52,839	557
T.-Sz.-Miklós m. v.	Szolnok	103,154	
K.-Sz.-Miklós m. v.	Kis-Kun	58,458	
Szolnok m. v.	Szolnok	38,391	
Mező-Tur m. v.	Szolnok	75,988	
Valaszka f. (sok erdő)	Zólyom	44,740	
H. M. Vásárh. m. v.	Csongrád	135,180	
Zombor sz. k. v.	Bács	42,322	
Szoln.-Abony m. v.	Pest-Solt	22,216	294
Ács f.	Esztergam	18,952	231
Ada f.	Bács	17,983	
Akasztó f.	Pest-Solt	11,800	
Almás	Bács	29,480	
Alpár f.	Bács	14,072	
Apatfalva m. v.	Borsod	10,897	
Jász-Apáthi	Jász	21,481	
Apathin m. v.	Bács	24,653	
Arad sz. v.	Arad	23,148	
Aranyág f.	Arad	10,028	
Ar.-Megyes m. v.	Szathmár	12,310	
Arló f.	Borsod	10,728	
Árokszálás m. v.	Jász	19,843	
Bács m. v.	Bács	23,419	
Bagamér f.	É.-Bihar	13,000	
Baja m. v.	Bács	12,871	
Bajmak f.	Bács	22,570	209
N.-Bajom m. v.	É.-Bihar	18,373	
Bajsa	Bács	13,023	
Bakonyszegh f.	É.-Bihar	11,000	
Baracska f.	Bács	11,668	
Barakony f.	Arad	12,197	
Bátaszék m. v.	Tolna	25,418	
Ó-Becse m. v.	Bács	28,778	
Begecs f.	Bács	10,112	
Berzova f.	Arad	12,000	
Bezdán m. v.	Bács	18,910	140

Helység neve	Megye a hol fekszik	Határ kiterjedés hold számban	egész telkek száma
Bikity f.	Bács	15,759	146
Biljet m. v.	Torontál	10,028	
Bogyán f.	Bács	11,904	
Bereg Böszörmény m. v.	D.-Bihar	11,220	
Bresztovácz f.	Bács	11,256	139
Buda sz. k. v.	Pest-Pilis	17,337	
Bukin f.	Bács	17,197	80
Bűd f.	Szabolcs	10,000	
Csantavér f.	Bács	19,081	175
Császártöltés f.	Pest-Solt	12,000	
Csáth m. v.	Borsod	21,060	80
Csávoly f.	Bács	10,964	92
Csepregh m. v.	Sopron	11,300	
Cserépfalu f.	Borsod	12,106	
Csermö f.	Arad	17,000	
Cservenka f.	Bács	15,694	175
Csonoplya f.	Bács	17,649	192
Csorna m. v.	Sopron	13,000	79
Czibakháza m. v.	Szolnok	13,631	
Derecske m. v.	Bihar	13,866	
Diós-Győr m. v.	Borsod	29,992	
Diós-Jenő f.	Nógrád	12,905	
Diószeg m. v.	É.-Bihar	17,000	142
Doroszló f.	Bács	10,169	98
Endrőd f.	Békés	25,000	189
Erdőd m. v.	Szathmár	16,460	131
Esztergam sz. k. v.	Esztergam	17,786	
Sz.-Fejérv. sz. k. v.	Fejér	27,383	
Feketehegy f.	Bács	13,447	140
Fényszaru f.	Jász	12,581	
Tisza-Földvár f.	Szolnok	27,935	73
D.-Földvár m. v.	Tolna	24,543	
Furta f.	Bihar	15,000	
Ó-Futak m. v.	Bács	18,153	142
Fülöpszálás m. v.	K.-Kun	23,350	
Tisza-Füred m. v.	Szolnok	25,635	
Gara f.	Bács	14,788	159
Gutta m. v.	Komárom	26,000	155
N.-Halász f.	Szabolcs	22,500	
K.-Hegyes f.	Bács	18,610	197
Henczida f.	É.-Bihar	10,000	
Hosszu-Hetény f.	Baranya	11,171	
Hodsák m. v.	Bács	11,449	152
Iván m. v.	Sopron	14,500	
Izsák m. v.	Pest-Solt	24,282	
Kaba m. v.	É.-Bihar	19,493	
Karavukova f.	Bács	15,404	
Katymár f.	Bács	19,210	182
Kécsa f.	Torontál	14,000	99
Ó-Kécske f.	Pest-Solt	10,651	
Keczel f.	Pest-Solt	26,000	
Kenderes f.	Szolnok	17,445	
Ó-Kér f.	Bács	14,115	160
M.-Keresztes m. v.	Borsod	17,709	
Keresztur f.	Bács	15,898	214
Kernyája f.	Bács	11,674	144
Késmárk sz. k. v.	Szepes	10,877	
Tisza-Keszi f.	Borsod	10,000	
Jász-Kisér m. v.	Jász	16,651	
Kocs f.	Esztergam	14,000	177
Komádi m. v.	Bihar	21,800	
Konop f.	Arad	14,000	
Korpona sz. k. v.	Zólyom	16,370	
Kis-Körös m. v.	Pest-Solt	12,507	
Köszeg sz. k. v.	Vas	10,012	
Kötelek f.	Szolnok	11,000	
Mező-Kövesd m. v.	Borsod	14,990	209
Kuczura f.	Bács	13,764	186
Kula m. v.	Bács	25,877	272
Kunbaja f.	Bács	16,131	94
Kunhegyes m. v.	N.-Kun	25,079	
Tisza-Kürth f.	Szolnok	10,206	
Nagy-Kürü f.	Heves	12,530	
Jász-Ladány m. v.	Jász	16,017	
Lippa m. v.	Temes	14,904	143
Liszka m. v.	Zemplén	10,400	
Madaras	Bács	19,888	158
Majsa m. v.	K.-Kun	28,247	
Pilis-Marót f.	Esztergam	10,184	
Martonyos f.	Bács	11,374	
Mihályfalva m. v.	É.-Bihar	18,000	
Ns.-Militics m. v.	Bács	15,274	
Miske f.	Arad	10,899	
Miskolcz m. v.	Borsod	13,000	
Mocsa f.	Esztergam	12,240	
Mohol f.	Bács	16,322	
Monostorszeg f.	Bács	19,908	
Nadab f.	Arad	12,639	
Nádas f.	Arad	21,000	
N.-Szombat sz. k. v.	F.-Nyitra	11,433	
T.-Nána f.	Heves	10,000	
Naszvad f.	Komárom	12,000	
Nyiregyháza m. v.	Szabolcs	26,564	
Okány f.	Bihar	10,983	
Orosz f.	Szabolcs	12,000	
Öcsöd f.	Békés	25,181	164
Pacsér f.	Bács	18,891	197
Hosszu-Pályi f.	É.-Bihar	19,000	
D.-Pataj m. v.	Pest-Solt	15,900	
Pécs sz. k. v.	Baranya	12,128	
M.-Pécska m. v.	Arad	12,128	
R.-Pécska m. v.	Arad	21,803	338
Pest sz. k. v.	Pest-Pilis	18,862	
Petrovoszelo f.	Bács	12,553	
N.-Pil f.	Arad	12,959	
Piskolt f.	É.-Bihar	10,000	
Pivnicza f.	Bács	13,908	164
Plavna f.	Bács	17,854	
Rigyicza f.	Bács	15,428	166

Helység neve	Megye a hol fekszik	Határ kiterjedés hold számban	egész telkek száma	Helység neve	Megye a hol fekszik	Határ kiterjedés hold számban	egész telkek száma
Roff f.	Szolnok	15,000		Szonta f.	Bács	22,527	122
Sámson f.	É.-Bihar	19,000	113	Ó-Szöny m. v.	Komárom	11,458	
Sarkad m. v.	D.-Bihar	22,000		Stanicsics m. v.	Bács	24,577	226
S.-Patak m. v.	Zemplén	24,292		Ó-Sztapár f.	Bács	20,520	215
Selmecz sz. k. v.	Hont	12,912		Tarczal m. v.	Zemplén	10,933	
Ér-Semjén f.	É.-Bihar	14,500		Tarján f.	Esztergam	10,650	
Seprős f.	Arad	19,000		F.-Tárkány f.	Borsod	15,275	
Solt m. v.	Pest-Solt	20,811		Tata m. v.	Esztergam	15,290	137
Solymos f.	Arad	15,000		Tautz f.	Arad	18,075	
Tisza-Süly f.	Szolnok	19,958		Temerin m. v.	Bács	27,234	309
Szakálház f.	Temes	10,327	249	Tószeg f.	Szolnok	14,060	
T.-Szalók	Szolnok	11,712		N.-Tótfalu f.	Bihar	10,100	
Szederkény f.	Borsod	10,197		Tivariszo f.	Bács	14,199	132
Székelyhid m. v.	É.-Bihar	13,072	103	Tura m. v.	Pest-Pilis	11,583	93
Székudvar f.	Arad	26,026		Turkeve m. v.	N.-Kun	26,386	
Tápio-Szele f.	Pest-Pilis	20,716		Udvard f.	Komárom	13,500	100
Szemlak f.	Arad	17,447		Ujvidék sz. k. v.	Bács	27,133	
Szendrő m. v.	Borsod	10,938		Vadász f.	Arad	11,000	
Sz.-András f.	Békés	12,730	79	Varjas f.	Temes	11,129	
Tisza Sz.-Imre f.	Szolnok	12,888		Gy.-Varsánd f.	Arad	10,668	
Priv. Sz.-Iván f.	Bács	11,172	111	Vaskut f.	Bács	17,043	130
Kun Sz.-Márt. m.v.	N.-Kun	26,732		Ó-Verbász f.	Bács	15,651	181
Szalk Sz.-Márt. mv.	Pest-Solt	11,850	100	Uj-Verbász f.	Bács	11,602	130
S. Sz.-Péter m. v.	Borsod	17,863		Vértes f.	É.-Bihar	11,444	
Sz.-Tamás m. v.	Bács	27,740		Világos m. v.	Arad	28,000	
Szerep f.	Bihar	18,000		Vinga m. v.	Temes	16,183	
M.-Sziget m. v.	Máramaros	21,125		Visnyó f.	Borsod	10,602	
Szintye f.	Arad	11,177		Zaránd m. v.	Arad	12,313	
Uj-Szivacz f.	Bács	24,642	247	Zsáka f.	Bihar	17,970	

Hogy ez előszámláltakon kivül még igen sok kiterjedt határu községek találkoznak az országban, mellyek közt különös említést érdemel Kecskemét, Kassa városa, mindenik a legkiterjedtebbek közé tartozó határral, és a hajdu városok mind egyenként, elismerem, azonban részint a hely szük volta, még inkább pedig adat hiányában, minden nagyobb kiterjedésü határt itt ki nem tehettem; világositásul egyébiránt azt jegyezhetem meg, hogy az előszámláltakon kivül még mintegy 100-ra mehet az olly helységek száma, mellyeknek határai 10,000 holdat haladnak; olly helység pedig, mellynek határkiterjedése 5—10,000 hold közt esik, csak nálam 317-van bejegyezve. Az ezen alol egész 2000 holdig terjedő határok számát pedig 3000-re tehetem. Legnagyobb pusztáink közül is felemlitek néhányat. Illyenek: Adacs, Pest-Solt megyében 20,000 hold, Külső és Belső-Derekegyháza 20,318 h. Csongrádban, Ágasegyháza, Pest-Solt megyében 12,000 h. Fábian Sebestyén Csongrádban 13,500 h. Fegyvernek Szolnokban 14,782 h. Kaszaper Csanádban 14,937 h. Lökösháza Aradban 14,000 h, Pusztaszer Csongrádban 13,000 h. Hortobágy É. Biharban 30,000 h. Vacs, Pest-Soltban 12,000 h. Keregyháza, Kis-Kun-

ságban, 13,684 h. Kocsér a legnevezetesebb agarászó hely a Jászságban Pest-Solttól körül véve 11,567 h. Szank a Kis-Kunságban 12,750 h. Kis-Balázs szinte a Kis-Kunságban 13,500 h. Lajos Mise ugyanott 29,277 hold.

25. §. Földbirtokos családok száma.

Fentebb a nepességi viszonyok közt, hol a népességnek foglalkozás szerinti megoszlását tárgyaltam: 1,201,834 számban mutattam ki a földmiveléssel foglalkozó családokat. Az adósorozati bizottmány Magyarországon különösen 1,534,818, a bánátban 255,449, s igy összesen 1,790,267-ben mutatja ki a földbirtokosok számát. Azonban a földbirtokos családok száma, a földmivelésssel foglalkozókétól különbözvén, az én számitásom máskép üt ki; mert különösen a napszámmal foglalkozókat, bár egy kis ingatlan birtokuk legyen nem lehet mindjárt mezőgazdasági tekintetben földbirtokosoknak venni, melly eset áll a gazdatisztekre és haszonbérlőkre nézve is: ellenben a másik osztályba sorozottak közül sokan vannak földbirtokosok: bár nem foglalkoznak földmiveléssel; és ez előleges megjegyzés után számitásom következő. Mint már „a nagyobb terjedtségü jószág birtokosok" czime alatt elő adtam, kisebb nagyobb hitelességü összе számitás szerint birtok kiterjedtségben 1000 holdat haladó osztály — — — — — — — — 3,600 család

Gazda tisztek haszonbérlők, s más hivatalnokok, kereskedők és iparosok közt földbirtokos: — — — — — 16,400 család

Kisebb nemes és polgári földbirtokos — — — — 235,208 „

Felszabadult urbéri telkes — — — — — — 545,252 „

A mezei, s iparos kézmives osztályból földbirtokos — 45,000 „

Összesen mezőgazdasági földbirtokos 845,460 család,

melly számmal a mivelés alatti összes földmennyiséget 31,907,080 holdat, elosztván, jut közép számmal minden családra átmérőleg birtokul 37 hold.

Hogy azonban voltaképen mikép oszlik meg a birtok, a nagyobb birtokosok iránt a fentebbiekben már adtam némi tájékozást. De valamint ezeknek pontosabb osztályzására, ugy a kisebb birtokosokra nézve még kevésbbé ismerek országot, hol azok birtoknagyság szerinti osztályzatokba sorolva, a földbirtoknak ekképen különböző kezek közti megoszlása szabatosabb számokkal meghatározva lett volna, s illy kimutatást minden statusgazdászati fontossága daczára, még olly országokból sem ismerek, hol a telekkönyvezésnek régen gyakorlatában vannak. Igy az ebbeli adatok nálunk is tökéletesen hiányzanak; ugy hogy még csak tájékozólag is meghatározni azt, hogy a kitett számu birtokosok közül mennyien vannak 10—20—30—40 sat. holdas birtokosok, erőmet teljesen meghaladja és pedig különösen a régibb nemesi és szabados osztályt illetőleg. Több tájékozást tehetek e tekintetben a felsza-

badult urbériségekre nézve; ámbár arra sem találok rá sehol, hogy hivatalosan össze lett volna valaha az egész országból számitva, miszerint a felvett és tudva levő urbéri telkeket hány egész, azon felül levő, s aztán fél, negyed, nyolczad sat. telkes jobbágyok mivelik. Azért annál nagyobb készséggel teszem, mennyire tehetem az ebbeli összeszámitást. Használom e kimutatáshoz részint egyes helységek beküldéseit, részint az előttem Magyarország leirásában dolgozó, munkám folyamában már többször tisztelt irók jeles gyüjteményeit; főkép pedig azon adatokat, mellyekben az 1848-diki még törvényes kormány által összehivott képviseleti országgyülésre küldendő követek választása végett a választók képességök kijelelésével választó kerületenként irattak össze. Nem állitom ez adatomat sem tökéletesnek; mert nagyon sok helyt több okoknál fogva még egész helységek is kimaradtak a választásból, annál több helyt pedig egyesek: de még is elégséges ez arra, hogy az országnak különböző hegyes és sik vidékeiről több megyéket összevetve, a tárgyalt kérdést illetőleg a földbirtoknak a birtokos kezek közti miképen való megoszlása iránt illendőleg világos képletet adjon. Ezek nyomán kimutatásom következő: az összesen 545,252 telkes gazda közül van az országban gazda, ki egy

egész teleknél többel bir: — — — — — — — —	17,262
egy egész telekkel biró: — — — — — — — —	48,599
félteleknél többel biró: — — — — — — — —	43,865
Fél telkes: — — — — — — — — — — —	173,119
Negyed telkes és féltelken alól: — — — — — — —	239,692
Negyed telken alól: — — — — — — — — —	22,715
Összesen:	545,252

A telek elaprózás különösen a hegyesebb vidékeken szembetünő, s a negyed telken alóli mennyiség nagyobb része mind a hegyes vidékekre esik, megjegyezvén, hogy mint e §. elején irányul tüztem, itt az olly apró részlet birtokosok, kiket gazdasági tekintetben földbirtokosnak mondani semmi szin alatt se is lehet, ide értve nincsenek.

26. §. A földbirtok parczellánkénti (darabonkénti) megoszlása.

Legelsőben az 1851-diki ideiglenes adósorozati bizottmány igyekezett a országban a földbirtoknak darabonkénti megoszlását számba venni, és ez Magyarországon 18,901,974-re, a bánátban 1,932,564-re összesen 20,834,538-ra teszi a topographiai numerust vagy is a parczellák számát. E számnak illy felette magasra telését egyedül az okozza; mert a darabokra osztást különböző helyeken az azt kezelő különböző egyének nagyon különböző szempontból vették fel. Ezt világossá teszi, ha ez adatot más országokkal összehasonlitjuk. Jelesen Franciaországban Soubiesnek a párisi mezőgazdák gyülésén

1850-ben tett jelentése szerint a földbirtoki részletek száma 1815-ben volt 10,083,731, — 1826-ban 10,236,693, — 1833-ban 10,750,000, — 1835-ben 10,893,528 — 1839-ben 10,998,720 — 1844-ben 11,124,213, s ez ezen progressiv növekedés után is még most sem szaporodott annyira, mint mennyire azt az adósorozati kimutatás Magyarországon találja. Pedig ha felnem vesszük is, hogy Francziország a jelenlegi Magyarországnál több mint kétszerte nagyobb, ismervén az ottani földviszonyokat, még sem lehet hinni, hogy nálunk már is nagyobb volna az alaprózottság, mint épen ott, hol a nagyobb néptömöttség mellett semmi minimum törvény nem vetett annak határt. — Mezőgazdasági tekintetben minden terület, melly egy birtokos keze alatt egy tagban összefügg, egy párczellának vagy egy darabnak veendő, bár különböző helyein különböző minőségü, s különböző használat alatti legyen is az, s az egy tulajdonos birtokát annak egyik tagjáról a másikra való közvetlen közlekedést gátló akadály, mint nagyobb patak, folyam, hegy sat. s közbeeső idegen birtok osztják parczellákra, s épen a birtoknak illyképeni megoszlása az, melly statusgazdászati szempontból is érdekkel bir. — Hogy illy szempontból véve fel, sokkal lejebb kell szálani az adósorozati bizottmány által kimutatott számnak, igen természetes. Azonban szomoruan kell megvallani, hogy ámbár sorsunkat e tekintetben is sok más tartományok, mint különösen a birodalmiak közül csehország, lombardia sat. irányában még kedvezőnek mondhatjuk, az mind e mellett épen nem kielégitő, s kivánatos. — Legyen elég az e tekintetbeni állapot kimutatására csak következő megjegyzéseket tennem : Ung megyében 8 egész telken felül, s 174 egész telket biró felszabadult urbéres mellett van 175 féltelken felül biró, 1749 fél és 4892-negyed telkes ; Ugocsában 9 egész telkes mellett, 6 fél telken felül biró, 278 fél, 914 negyed, 996 pedig negyed telken is alól biró ; Sárosban 102 egész telken felül biró, s 499 egész telkes mellett 1090 fél telken felül biró, 1819 fél, 2413 negyed, 2977 negyed telken is alól biró ; Árva-Thuróczban 83 egész telken felül biró, s 178 egész telkes mellett 667 fél telken felül biró, 1030 fél, 5553 negyed telkes gazda, az azon alól birók pedig számnélküliek.—Az északi hegyes vidékeken a telkeknek illy szerfeletti elaprózására nézve, a kormány által Trencsén, s Árva-Thurócz megyékben sat. végrehajtatott legközelebbi vizsgálatok után tett nép nyomor szomoru előterjesztése nyomán, a sok státus gazdászati kérdésekben nyomos tapintatu „Pesti napló“ azt jegyzi meg, hogy az ottani tul népesedést eredetileg egyenest az urbéri telkek tulságos feldarabolása, zsellér házak végtelen osztogatása, s az irtványok határtalan megtelepitése okozta, mire azon körülmény vezette a birtokosokat, mert nem számithatván azon vidékeken gabona dézmára, e helyett a füstpénzt igyekeztek szaporitani, azt tartván : ubi populus, ibi obulus s igy lett, hogy egy urbéri telek végetlen (124) részekre is osztatott, s minden

arasztnyi földön egyegy család alakult*)— De hogy az ország sikabb s jobb részein is még mennyire lehet széljelszorva a birtok, arról adjon képletet csak egy pár példa, mellyet az ország kellő közepéből, épen az ős Duna mellől az ottani legjobb határok közül hozok fel : Foktün Pest-Solt megyében egy negyed telek még csak 6—9 darabból áll : noha ezek annyira széljelfekszenek egymástól s távol a helységtől, hogy mig a gazda a „zászlói" földére eljut, addig keresztül kell menni a szomszéd uszodi határ egy részén, az ugynevezett kecskeméti és körömi pusztai földekre pedig magán Kalocsa városon és határának egy részén; a szomszéd Bogyiszlón meg már 16—17 darabban is fekszik $^1/_4$ telek, s gyakran két mérföldre van szana széljel egymástól. És ámbár e vidékről Dömsödtől Bajáig számos tudósitásokat vettem, tudósitóim közelibe sehol sem ismernek tagosztályt, sőt néhol állitják, hogy a nép még most is attól fél, miszerint ha tagosztályra megy a dolog, nem kapja többé meg földeit a volt kiterjedésben. — Nemes Magasiban Vas megyében a kemenesi erdőnek a birtokos helységek közt történt felosztása után következett tagosztálykor az egész határ, melly összesen 4,384 holdat tesz, 336 közbirtokos közt osztatott fel, kik közül egyetlenegy van, kinek birtoka 200 holdat meghalad, 100 holdat vagy azonfelül birnak hatan, 50 holdtól 100-ig szinte hatan, 20-tól 50-ig negyvenen, 10-től 20-ig negyvenegyen, 10 holdon alól pedig birnak 242-ten. Fehérben, Czeczén, Szent-Iványon, de különösen Tinódon annyira elterjedtek a föld elaprózások , miszerint vannak — nem a beltelkekben, hol igen gyakoriak — de kint a távolabb fekvő dülőkben 40, 30, 20 sőt 10 — mond tiz négyszeg ölnyi birtok részletek, mellyeket birtokosaik, ha lehetséges, mivelés alatt tartanak, s ez eset a volt nemesi birtok közt van. Hány illy eset lehet az országban? Valóban a birtok rendezés és tagosztály országunkban még felette sok teendőket talál; mert ámbár több törvényeink rendelkeznek a birtok rendezésről és tagositásról; mind az által alig mondhatjuk, hogy a helységeket értve országunknak eddigelé $^1/_{10}$ része rendezve és tagositva van. Ez iránt adjon fogalmat a következő §.

27. §. Határ rendezések és a tagosztály.

A tagosztályt s rendbeszedést tárgyalják az 1836-ki törvényeknek több szakaszai; különösen pedig a VI. törvényczikk, melly a legelők elkülönzéséről, s a X-ik, melly a határok szabályozásáról beszél. XII-ik melly magát a tagosztályt tárgyalja, legujabb törvényeink közül pedig ide vág az 1853. mart. 2-án kiadott két cs. kir. nyilt parancs. **)

Legrendezettebb határokat mutathat az országban Moson megye, azután

---

*) L. Pesti Napló 1855—1476. sz.

**) Birodalmi törvénylap, 38. sz. 26. §.

az egész Bánát, Bácskaság és Arad, hol bár az ujabb tagosztályon kevés határ ment keresztül : de többnyire már eleve, különösen az ezen tájakon levő számos uj telepítvények a Maria Theresia urbariuma után szabályoztatván, jobb elrendezéssel dicsekedhetnek, mint sok legujabban tagositott helységek.

Mind a határok szabályozására, legelő elkülönzésre, mind a tagositásra nézve az ország egyéb részeitől különösen megkülönbözteti magát a tul a dunai rész; noha e részen is még alig haladja $^1/_6$-dát a szabályozott helységek határa az összes mennyiségnek, s a tagosztályzottak számát tetemesen haladják azok, hol csak legelő elkülönzés történt.

A gazdasági lapok 1850. évi 2-ik száma az országbani szabályozott határok számát a régi felosztás szerint megyénként mutatván ki, ugy találja, hogy összesen 13,728 helység közül a szabályozás helyben hagyatott 762 helységben, a szabályozás még nem volt helyben hagyva, de az ez iránti felmérés már megtörtént 1330 helységben, egészen minden rendezés s felmérés nélkül volt pedig 11,636. Itt a szabályozásnál arányositás, legelő elkülönzés sat. össze van véve.

Én az eddigelé voltaképen tagositott helységek számát Magyarországban s a Bánátban 500 körül találom, mellyeknek összes határ területök 1,840,240 holdra megy, s azon 593,777 lélek lakik, s ugy tapasztalom, hogy a tagosztályok létesitésében a tul a dunai rész vagyis a soproni kerület után, hozzá véve ehez a Pest-budai kerületnek tul a dunai részét, e tekintetben nyomban a nagyváradi kerület következik, hol az iparkamara hivatalos jelentése szerint a közigazgatási kerülethez tartozó 1,112 községi határok közül tagositva van eddigelé 172; és pedig Arad megyében 176 határ közül 11, Békés-Csanádban 44 közül 5, Észak-Biharban 158 közül 24, Dél-Biharban 319 közül 18, Szathmárban 263 közül 67, Szabolcsban 152 közül 47. — Közönségesen azt lehet tapasztalni, hogy legjobban igyekeztek a tagositáson a nagyobb közbirtokosságok s ugyanazért a pusztai határok tagositása átalában meghaladja a helységekét, annyira, hogy a sik vidékeken ritkán lehet közbirtokossági pusztát találni, melly már tagositva ne volna; a tagositott helységek közt is épen azok teszik a többséget, hol illy nagyobb közbirtokossági esetek fordultak elő, s illy helyeken gyakran van arra is eset, hogy a közbirtokosság, vagy annak egy bizonyos része tagositott, a nép s egy másik rész még széljelhagyta földeit.

Nincs czélom a tagositott községeket egyenként mind elő számlálni; miután azonban a példa ád ösztönt, mire tanuságul szolgál az, hogy a tagositások vidékek szerint szinte telepeket képezni látszanak, ugy hogy ugyanazon megyének is vannak vidékei, hol egy helység megkezdte a tagositást, többen mentek utánna, másutt csak névről ismerik a tagosztályt; tehát nem lesz érdektelen minden vidékről néhány tagositott s rendbeszedett helységet

névszerint megemliteni, egyuttal tájékozást tevén az e tárgy körüli érdekes mozgalmakról. — Igy tagosztály történt Poson megyében: Deákiban, Nádszeghen, Hochstetnón, Závodon, Szereden; Semptén és Sopornyán pedig, mellyek gr. EszterházyKároly szeredi urodalmához tartoznak, szinte megtörténtek az illető felmérések: de a kihasitás az urodalom legnagyobb kárára még eddig foganatba nem vétethetett. Alsó-Nyitrában Dicskén, Szőllősön, Czétényben, Nemes-Kosztolányban történt tagosztály, különösen nemes Kosztolány vidékén a legtöbb helyeken végbe van az vive és pedig nagy részt barátságos uton, mások átalában felmérve várják a végbevitelt. Komárom megyében Ekelen (1844) Érsek-Leélen, Nagy-Leélen, Kis-Keszin, Aranyoson, Füsön, Alsó-Lakon, Szilason, Vizváron, Keszegfalván még a legelők is felosztattak; tagosztályok történtek még Apácza-Szakáloson, Ekecsen, Megyercsen, Ó-Szőnyben, Kolthán, Csehin, Jászfalun, Csuzon, Szemerén; Bars megyében: Verebély, Kis és Nagy-Fájkürt, Fakó-Vezekény, Bese, Zsitva- és Sziget-Gyarmat, Füs, Kis-Lóth, Nagy és Kis-Ohaj, Besenyő, Nagy-Lüle, Nagy Málas, Nagy és Kis-Endrőd, Dereslény, puszta Sz.-Kereszt, Szódó, Nagy-Szelezsény helységekben; Nógrádban tagositottak: Jobbágyi, Kökényes, Lőrinczi, Miksi, Nötincs, Palotás, Rád, Keszeg; Kosdon pedig ugyane czélból 1854-ben méretett fel a határ. Még Liptóban is történtek tagositások; és pedig 1847 Liptó-Szentkereszten, Prjechodon, 1848 Fiacsiczon, 1852 Motkó-Sz.-Kereszten, 1853 Kis-Palugyán, 1854 Király-Lubellán.

Borsodban tagosittatott: Felső-Abrány, Eger Farmos, Bába, Berente, Bodva, Borsod, Tard, Cserépfalu, Cserépváralja, Vatta, Emőd, Dédes, Ivánka, Sajó-Petri, Senye, Sajó-Vámos, Pálfala; ez utóbbi két szomszéd helységben gr. Keglevich János földeit mind a kettőből egy tagba egyesitette, s ez által ezek még többet nyertek kezeltetésök czélszerüségében. Felmérve vannak pedig tagosztály alá Arnóth, Mályi, Hangács, Nyomár; aztán Eger Lövő, Nagy-Mihály, Alsó-Nyárad, melly utóbbi helyeken szinte tiz év óta csak csekély össze nem férhetési különbség gátolja a tagosztályt, mellyeket mellőzve, régen több hasznát vehette volna már mind a két fél a tagosztálynak, mint mennyi nyereséget az egyenetlenségnek részére való eldöléséből várhat. Pest-Pilisben tagositattak: Aszód, Domony, Fóth, Dab, Áporka, Gomba, Irsa, Tapió-Szele, Pánd; Pest-Solt megyében Szolnok-Abony, Ó-Kécske s innen több példát felhozni is alig lehet, mert némelly ujabb telepitvényü rendezett helységeket, mint Kis-Harta, Keczel, Császártöltés kivéve, a többiek csaknem kivétel nélkül a régi rendezetlen állapotban vannak, bár több közbeeső pusztai birtokok tagositása itt is szolgáltathatna példát a tagos birtok előnyeire: hanem megfoghatatlan, hogy micsoda baleszmék tartják vissza az ország kellő közepén a gazdag földü Dunamentének tös-gyökeres magyar népét a tagosztály előnyeinek óhajtásától. Heves megyében tagositattak: Pétervására, Erdő-

Kövesd, Terpes, Apcz, Hasznos, Poroszló; gróf Károlyi György debrői urodalmában pedig a határ felmérések átalában megtörténtek s a folyamatba vett tagositási perek még 1847-ben felküldettek a királyi táblára, s az idő óta bíróság hiányában hallgatnak s mind a két fél nagy kárára gátolják a tagositásokat s legelő elkülönöztetéseket. Szolnok megyében tagositottak: Tisza-Beő, Tiszaföldvár, T. Szalók, Tószeg, Várkony, Vezseny; a felmérés pedig kevés hiján minden helységben megtörtént. Csongrádban: Csongrád, Szentes, Holdmező-Vásárhely már régen nagy tagu tanyás gazdaságot üznek, valamint Szolnok megyében Mező-Tur is, s azért e helyeken a rendbeszedés csak a legelő elkülönzésre szoritkozott. — Fehér megyében a szent-mihályi urodalom régóta tagositva van, Sár-Kereszturon $18^{39}/_{40}$-ben ment végbe a tagositás, Sár-Bogárd, Martonvásár, Bottyán, Baracska tagositottak, Polgárdi, Acsa, Alcsuth pedig a legrendbeszedettebb helységek közé tartoznak. Csákváron is a lejárathoz közelget már az urbéri per, mellyet a nép egy kisebb töredéke azon rosz indulatu hibás fogalommal izgatott fel, hogy a volt jó földesurat sajátjából is kiforgassa, s ez által a rég megtörténhetett tagosztály késleltetésével kárt tett főkép a nép jobb felének, a nélkül hogy magának legkissebbet használt volna. Egyébiránt Fehér megyéről megjegyzendő, hogy az, különösen pedig annak sármelléki vidéke, vagyis a sárkereszturi járás, nemcsak felső Magyarország minden megyéi közt, hanem az egész országban kiterjedéséhez képest aránylagosan legtöbb és legnagyobb tagositott pusztai birtokokat képes felmutatni, s ez eset épen azon vidéken van, hol fentebb az elaprózásnál a legnagyobb tulsággal találkoztunk; bár itt sem mondhatjuk, hogy a tagositásoknál is mindenütt különös czélszerü elővigyázattal történt volna az eljárás, mint azt alább kimutatandjuk. — Esztergamban: Bana, Csep, Kömlőd, Ászár, Ketthely, Kis-Igmánd tagosztályzottak, Ácson pedig be van fejezve a tagosztályi per s a nép óhajtva várja a végrehajtást; Kocson most történik a felmérés, bevégeztével az ide való nép is azonnal tagosztályhoz fog. A Kis-Kunságban Kun-Szent-Miklós, Laczháza, Szabadszálás dicsekedhetnek tagosztálylyal. A Nagy-Kunságban: Madaras 1838-ban, Kun-Hegyes 1839., Karczag 1845, Kis-Ujszálás 1850, Tur-kevi 1851, (ez a legelőt is elkülönzötte) Kun-Szent-Márton 1853ban összebbitette birtokait.

Baranyában legelő elkülönzés, rendbeszedés és felmérés is igen sok helységben történt: de tagosztály ezekhez aránylag kevés; különös említést érdemlenek a tagosztályzottak közt, Nyárád és Majs a bélyei urodalomban, mellyek még 1847ben tagositatván, azóta mezőgazdasági előhaladásuknak szembetünő jeleit adják. — Tolnában, hol Kokasd helység volt az egész országban az első, melly az 1836ki törvények értelmében magát örökösen megváltotta, Bölcskén, Madocsán (csak az uraságok 1854) Kajdacson történt tagosztály s ez mind közbirtokosoké. Tolna mezővárosa 1828ban különözte

el magát földesurától, ujabb időben pedig átlátva a lakosság, hogy legelő részöket magok között felosztani üdvösebb, ezt is foganatba vette, a legüdvösebb eredménynyel; Faddon ez előtt pár évvel lépett a szabályozás életbe, dicséretökre az illetőknek, hol ifju Bartal György, mint egyik főbb birtokos békitő nemtőként szerepelt, s ez eredményezte, hogy a legbarátságosabb módon váltak meg a földes urak volt jobbágyaiktól. A Döry családot illetett helységekben, jelesen: Zombán, Tevelen, K. Doroghon, Ladományban, Szárazdon, K. Kovácsiban a legelő elkülönzés még 1847ben tökéletesen végrehajtatott, Miszlán 1846ban különöztetett el a legelő. Igy Nagy-Székely, Nagy-Dorog, Kis-Székely, Simontornya, Ozora, Pinczehely mind elkülönözve vannak; Szent-Lőrinczen pedig gróf Apponyi Gyula és Rudolf testvérek kezdeményezése következtében mind a tagosztályt, mire a nép igen hajlandó, mind a legelő elkülönzést tárgyaló munkálatok erélyes foganatositás alatt vannak; ugyszinte Uzdon. Somogyban: Zádor, Gyöngyösmellék, Pettend, Dobsza, Gárdony, Drávatamási, ugyszinte Somogyvár és Köröshegy tagosztályzottak; Maroson, Juthon folyamatban van a munka, gróf Hunyady Jósef kéthelyi urodalmában pedig a legelső tagosztály még 1817ben történt Balaton-Berény helységben: azonban itt a legelő még most sincs elkülönözve, bár az urodalomhoz tartozó többi helységekben az már a tagosztálylyal együtt átalában megtörtént; jelesen Kéthelyen 1842ben, Balaton-Ujlakon 1843ban, Mesztegnyőn 1844ben és Varjas-Kéren 1845ben. Az iharos berényi urodalomhoz tartozó berényi, liszói, szentpéteri községekben a volt jobbágyok földeikre, az iharosiak és csicsóiak pedig mind földre, mind legelőre nézve elkülönöztetvén, az uraság részéről egy részben itt is megtörtént a tagosztály: de a népség egymás közt rendbeszedetlenül van. Veszprém megyében Sikátor, Szilas-Balhás, Bozsok tagositottak, Balaton fő Kájár szinte még 1843 körül tagositatott s a nagyobb birtokosok egy tagban vették ki illetőségöket, ugy szinte az egyházi és helységi hivatalnokok, a kisebb birtokosok ellenben és a nép ekkor is szét osztoztak, ez az eset áll Lepsényben, Siófokon és Fokszabadin. Mező-Szentgyörgyön az egyik birtokos ág közt hasonlókép már régen megtörtént a tagosztály; a többiek azonban az akkori elkülönzés alkalmával szerteszét osztozván mostonában akarnak tagositani s elkülönködni, miután a birtok egy tagban léte tetemes előnyeit átlátták. Kenese több mint 50 évig folyt szabályozási per és kisérletek után végre 1852ben lett elkülönözve és szabályozva. Enyéng még 1806ban szabályoztatott, 1846ban pedig az urodalmi földek a lakosságéitól elkülönöztetvén, tagositattak; azóta a tagositás eszmélyéhez a lakosság nagy része is hajlik, mi rövid időn foganatba is fog vétetni. Elkülönzéskor minden egész jobbágytelekhez törvényes itélet után 12 hold (1200 □ ölivel) legelő adatott, s a zsellérek illetőségöket azonnal eke alá felosztották, a telkesek pedig mai napig közösen használják. —

Vas megyében az egész Kemenesalján csaknem mindenütt megtörtént a tagosztály, különösen a kemenesi felső vidéken egy közbirtokosság sincs már a nélkül : nevezetesen Magyar-Gencs, Högyész, Nemes-Magasi, Vönöczk, Merse, Sz.-Márton, Nemes-Dömölk, kemenesi Sömjén, K.-Mihályfa, Csönge, Ostfi-Asszonyfa, Simonyi, Mesteri, Alsó-Káld, Kis-Somlyó, Hetye, Köcsk, Pálfa, Kocs, Bába mind tagositottak. A körmendi urodalomban M.-Szecsőd, Hollós, Nádasd, Hology még 1844 és 1846ik években át estek a tagosztályon, legelő sőt erdő elkülönzésen is, Bucsu 1848ban, Egyházas-Radócz, Kis-Sároslak, Radócz-Ujfalu helységekben pedig, minthogy e három helységnek egészen elkülönzött határa tulajdonképen nem volt, 1849ben együtt ment végbe a tagositás, egyszerre hasitatván ki minden birtokosnak egy erdei, egy réti, egy belső és egy külső telki illetőség, Puszta-Radóczon 1850-ben hason módon, Kis-Kölkeden pedig 1853ban esett tagositás. Ikervárott, Rába-Kovácsiban s vidékén tagosztály s legelő elkülönzés többnyire mindenütt és pedig 1848 után; Pinkafő 1843, Olad, See, Dozmat, Torony helységek 1846, Perenye, Ják, Nárai, Csajta, Gasztony, Rátót 1847ben tagositottak, Rohoncz, Hodász, Dornok, Német-Szent-Mihály, Sámfalva, Csém, Inczéd, Vörösvár, Monyorókerék, Szent-Péter és Füzes már régen elkülönöztettek; ismét Csákány 1848ban, Német-Szecsőd, Rába sz. Mihály 1850, Jakabháza 1852, Felső-Lő (Oberschütz) 1853ban lettek tagositva sat. A felmérések a még tagositatlan urbéri területek nagyobb részén is megtörténtek már : igy a monyorókeréki, füzesi, német-ujvári, körmendi, rohonczi, őrségi, vépi (a volt jobbágyok közt a tagosztály most van folyamatban, az urodalmi regulatio még 1805ben megtörtént) urodalmakban: nemkülönben mozognak a szalónaki, sz. gothárdi, alhaui és felső-lendvai urodalmak; az őrségen pedig Felső-Alsó-Őr Őri Sziget, bár tagositva nincsenek : de különösen a szorosan tartott mezei rendőrségre s gazdaságaik külrüli szorgalmukra nézve a legkitünőbb helységek közé tartoznak az országban. Zalában gr. Széchenyi István urodalmához tartozó négy helységben u. m. Pölöskén, Balkon, Tötösön és Náprádfalván mindenütt még 1848 előtt befejeztetett mind a legelő elkülönzés, mind a tagosztály. Sopronban Babóth, Boz, Kis és Nagy Czenk, Mihályi, Hegykő, Jobbaháza, Kisfalud, Makkos-Hegye, Alsó-Felső Pásztori, Szil-Sárkány, Simaháza, Alsó-Felső Szopor, Vadosfa, Beled, Vásárosfalu, Páli, Sebeháza, Tót-Keresztur, Némethi, Potyond, Bogyoszló, Csorna, Badonyhely, Kis Tata, Fárád, Dör, Szany, Csanak sat. — Győr megyében Kis-Pécz, Táth tagosztályzottak.

Zemplénben Velejte még 1846ban tagosztályoztatott, aztán Borsi, Bári, Toronya, Zsadány s itt különösen Terebes és Gálszécs vidéke tett e tekintetben előhaladást; Velkenye határa szinte felméretett 1854ben s kivált az urodalom ohajtva várja az 1853. évi martius 2-ki nyilt parancs életbe léptetését, mert a legeltetés nagy részint erdei levén, az a volt jobbágyok által az

urodalom tetemes kárával, a népségnek pedig semmi előmenetelével használtatik. Gömörben Tamásfalva, Jánosi, Pálfalva, Feled, Serki vannak tagosztályozva, Putnokon is az aranyositás még 1822ben véghez ment a közbirtokosság közt, később pedig különösen gróf Serényi urodalma földeit a népségétől is teljesen elkülönözvén tagositotta, ugyszinte Mále helység is tagositva van. Rima-Szombatban, melly kézmü ipar tekintetében egész országban jelesen kitünteti magát, sőt földipar tekintetében sem hisszük, hogy értelmes lakosai önként hátra akarnának maradni, mindazáltal még semmi tagosztály s rendbeszedés nem lépett életbe, mert még jobb módu földbirtokosai közt is nem kevesen találtatnak, kik az átalánosan hasznosul elismert tagositással nem tudnak megbarátkozni; történt azonban itt is már annyi, hogy a három nyomásra osztott földeken divatozó ugar nyomás a legközelebb mult évben eltöröltetvén, most már földeivel mindenki szabadon rendelkezhetik; ezenkivül a legelőre nézve is jött be a marhák különfélesége szerint némi elkülönzés. Abauj-Tornában Encs, Enyiczke, Forró, Korlát, Vilmány és Visoly helységek tagositvák, Somodiban szinte be van már a tagositási per fejezve. Szepes megyében még eddig kevés helyen történt tagosztály, leginkább történt pedig csak olly helyeken, hol közbirtokosságok léteznek u. m.: Petróczon, Görgőn, Filiczen, Gánóczon, Kissóczon, Toporczon, Machalfalván, Farkasfalván és a Horáni pusztán. Több más határok fel vannak ugyan mérve: de az illető perek még befejezetlenek. Ungh alsó vidékén tagosztályzottak: Baranya, Bozos, Bátfa, Bés, Bezeő, Császlócz, Csicser, Homok, Iske, Kapos, Minaj, Őr-Darma, Pinkócz, Vajkócz. Ez emlitett megyéken kivül pedig azt lehet mondani, hogy a kassai kerületben áll legalantabb fokon az egész országban a határrendezés és tagositás, ugy hogy bár arányositás s felmérés több helyeken történt, de tagosztályzott helységet, hacsak Sárosból nem kerül még, a fentebb emlitett öt megyén kivül az egész kerületből alig tudnék csak egyetlenegyet is felmutatni, névszerint Ung felső vidékén, Ugocsában, Máramarosban Huszt környékén tudósitóim illyenek lételét kereken tagadják, sőt e vidékeken a legelő elkülönzés is a ritkaságok közé tartozik.

Arad megyében a tagosztályzott helységek nagy része főherczeg István kis-jenői urodalmához tartozik, hol az urodalom földei tagositásánál két szomszéd helységekből való egyesitést is örömest gyakorlott; Zarándon és Varsándon is végbe ment mind külső, mind belső telkekre nézve a rendezés, valamint a legelő elkülönzés is még 1847-ben, Panáth, s vele együtt némelly még József császár alatt telepitett helyek már megszálásokkor olly rendesen osztattak fel, hogy a tagosztályt egész kényelemmel nélkülözik: de a legelő elkülönzést több helyeken szivesen óhajtanák. Itt meg kell jegyezni, hogy a hol a közbirtokosok és földes urak voltaképen megtették is magok közt a tagosztályt, a nép nem igen követte példájokat, mire az oláh nép lomha tunya-

sága, más részt több helyt az szolgáltatott indokat, hogy a határok leginkább M. Theresia urbáriuma szerint rendeztettek. Észak-Biharban tagosztályzottak: Csokaj, Álmosd, Vértes, Ér-Adony, Ér-Semlyén, Ér-Zelind, Ottomány, Janka, Nádudvar, Téglás, Balmaz-Ujváros, Polgár. Azonban Böszörményben is a tagositási munkálatok már befejezve levén a végrehajtás közel váratik. Dél-Biharban: Geszt, Inánd, Szántó, Fugyi-Vásárhely, Nagy-Kereki, Zsáka; Békés megyében Szarvas, Békés, Békés-Csaba (tagosztály még 1816-ban, legelő elkülönzés 1844-ben), Gyoma; Szabolcsban, Nyiregyháza, Pap, Gyüre, Gyulaháza, Kékcse, Uj-Fejértó; ugy szinte Kis-Várdán is még 1848-ban bevégeztetett mind a tagosztály, mind a legelőelkülönzés, s az elkülönzött legelő használatára nézve közönséges arányul minden két vékás illetőségre egy darab nagy marha tarthatás szabatott ki. Jelenleg függő tárgyalás alatt van a tagosztály Ajakon, Döghében, Jékén, és a mándoki urodalomban. Szathmár megyében végre hol e kerületben legnagyobb a tagositási szám, véghezment a többek közt Aranyos megyesen, Dengelegen, Gilvácson és Homoródon, Remetemezőn, Apán, Patóházán és Sárközön. — Szinyér-váralján pedig a tagositási per lejárt, s végrehajtást vár.

28. §. A tagosztály létesitésének módja, s eredménye különböző helyeken.

Az allodialis birtokok körül azt lehet tapasztalni, hogy azok rétet, legelőt, szántóföldekkel egyesitve vagy egy vagy gyakran több darabokban tagositattak, s semmi közlegelőt magok részére nem hagytak; ellenben a volt urbéres birtokosok közt ritka eset, hogy a legelő is felosztatott volna, hanem vagy kiadatván abból a kis házasokat illető rész, s aztán a földes gazdák illetősége együtt, vagy gyakrabban az egész közlegelőnek maradt; a földek pedig osztályzat szerint a rétekkel együtt ismét több szakaszokba lettek felosztva. Jelesen Komárom megyében Ekelben az egész határ felében curia, felében birtok számra osztatván fel a közös legelő, minden egyes birtokos két darabban kapta ki egész illetőségét, ugy-hogy mindenik kapott a dombosabb vagy is szántóföldrészből, valamint a laposabb azaz vizenyős rét és legelő részből is; az osztás pedig ugy ment, hogy azok, kiknek sorsa a legelőre dült szántóföldekben jutott, szántóföldjök lábján legelő részöket is azzal egy darabba, rétjöket pedig másik darabba a határ északi részén kapták; ellenben kiknek szántóföld illetőségöket a sors a szántóföldek déli részén adta ki: azok rét és legelő illetőségöket kapták egy darabba, másikba a szántóföldet; a kis birtokosoknak pedig együtt véve szabad választás engedtetett, s ezek aztán ugy osztoztak egymás közt szinte két tagban. Az egész csalóközre nézve áll azon megjegyzés, hogy ott a tagosztály egy tagban teljes lehetetlen, mert a határok igen hosszasan nyulnak, s laposok által vannak szaggatva, ugy-hogy egy

részök a Dunára szegelve dombos szántóföld, más pedig lapos és vizes legelő és rét. Illy formán hosszába hasgatni a birtokokat kicsinys égök miatt nem lehet, keresztbe szaggatva pedig némellyeknek mind szántóföld, másoknak mind vizjárta rét és legelő jutna. Épen az illy összeütközések kiegyenlitésének nem tudása vagy nem akarása idézte elő Fehérmegyében több helyeken azon minden haszon nélkül történt tagositásokat, mellyeket igazi nevökön inkább birtok kinyujtóztatásnak lehetne nevezni. Igy Rétszilason vannak 10, 8, 6, 4 holdas birtokok, mellyek az egész puszta hosszában körül belöl 2000 vont ölnyi hosszusággal vannak kimetszve. Következőleg a 10 holdas birtokba csak 6 öl, a négy holdasba pedig csak 2 öl 3 láb szélesség jutott. Szent-Iványon még tulságosabb a felosztás, miután a pusztának hossza 3000 vont ölet halad, s még is minden birtokos az egész puszta hoszszában osztozott, csak azért, hogy minden kinek javából rosszából, szántóföld, rét, legelő egyaránt jusson. Itt aztán lehet látni olly birtokokat, mellyek egy öl szélességben 3000 ölnél hosszabban végig nyujtóznak az egész pusztán; lehet látni 200—300 holdnyi nagyobb birtokokat, mellyek szélességben szinte csupán 80—100 vont ölre terjednek. Illy tagositó osztályok, bár nem ennyire rendkivüliek történtek F. Sár-Bogárdon, Alsó-Körtvélyesen és Baracson; az effelék nem csuda ha nem eredményeznek tagosztály után várható sikert. — Ekelben miután, mint láttuk a legelő szinte tagosztályba vétetett, azt mindenkinek szabadságára bizatott tetszése szerint használni; ugyanazért azt a kisebb birtokosok, mint nagyobb részén vizmenteset felszántották; a nagyobbak meghagyva külön egyenként tulajdon marháikkal legeltetik, a legnagyobb birtokosok pedig idegen marhát is fogadnak fel pásztoraik elibe, egy darab nagy marhától 2 pft. fübér fizettetvén egész legeltetési időn átal. Aranyoson a kisebb birtokosok legelő illetőségöket közösen fenhagyták, s közös pásztort tartván, az arányt ugy állapitották meg, hogy minden két hold illetőségre egy nagy darab marhát legyen szabad tartani, a kinek marhája nincs, az legelő illetőségéhez képest fogadhat fübérést. Az ekecsi, apácza-szakállosi és megyercsi volt jobbágyok szinte egy darabban hagyták legelő illetőségöket, s ezek urbér telek mennyiség szerint alapitván meg a marhatartást, azt minden $^1/_4$ telek után 3—4 darabban szabták meg. Esztergam megyében Kömlődön az összetagositott legelő többnyire már szántóföldül feltöretett, s a mesterséges takarmány termesztés egészen napi rendre jött; Kökényesen Nógrád megyében még a közlakosok is felosztották, s összetagositották legelőjöket, azt átalában fel is szántván, istálon tartott marhájok azóta bár számra kevesebb, de jobb, s több hasznot ád. Szabolcsban Papon szinte nemcsak az uraságok, hanem még a köz lakosság is mind egyetlen egy tagba kapta ki minden illetőségét, s már is több paraszt gazda sikeresen megkezdte a luczerna termesztést, marháit istálón tartván szembetünő haszonnal. Kis-Fáj Kürtön Bars megyében a földesurak minden

illetőségöket egy tagban vették ki, de a jobbágy birtokosokat semmikép sem lehetvén meggyőzni a jobb ügy felöl, nékiek illetőségeik három tagban adattak ki, s nyolczan a legelőt is külön együtt kivánták. Rétet csak azok kaptak, kiknek földjök végében létezett: a földes urak közül egyenkivül senki sem kapott. Erdő a jobbágyokat nem illetvén, azon a földesurak magok osztoztak, és pedig ugy hogy fél sőt egy negyed hold részletekben is ment az széljel, mellyeknek nagyobb része természetes, hogy aztán irtás alá került. Nagy-Fáj-Kürthön némellyek egész illetőségöket t. i. szántóföldet, rétet, erdőt, melly egyuttal közlegelőül is szolgált, mind egy tagban kapták ki, mások csak szántóföldet és rétet együtt, az erdő részletet pedig külön vették azon arányban a mint tetszésök tartotta, mert sokan a kisebb birtokosok közül több szántóföldet és rétet kivántak, mint az előtt volt nékiek, a nagyobb birtokosok pedig az erdőt szivesen elfogadták. Az előbbi erdő részleteit köteles volt mindenki, ha azt az uj tulajdonos meg nem váltotta, egy évforgása alatt levágatni, következőleg az uj birtokos csak erdőföldet és vágást kapott, de ha a szerencse uj birtokát némelly volt erdő részleteihez terelte, másoktól pedig uj részletébe esett erdejök fáját megszerezni sikerült, ugy könnyen megvetette egy az eddiginél czélszerübb erdőmivelés alapját, mint az különösen Bende Péter urnak sikerült. — Vas megyében a kemenesalji nagy erdőséghez, mellytől vette az ujabb felosztás előtt a megyének kemenesalji járása nevezetét, a körülötte fekvő közbirtokosságok mindnyájan Ostffy joggal tartottak igényt, s benne előbb egészen közösen használták a legelőt és fáizást, későbben pedig irtogatni külön kezdték, s az igy szerzett szántóföldeket minden helység maga határjához csatolgatta. Jól őrködtek azonban a birtokosok, hogy a szomszéd urbéres helységek bele ne jőjenek az erdő használatának birtokába, mi még is minden elővigyázat daczára megtörtént, mert Pór-Magasi a gróf Eszterházy család birtokába jövén, ezen jogon az uraság neve alatt a jobbágyság nagy kiterjedésü irtásokat tett, gróf Cziráky pedig több kemenesalji helységekben kisebb belső birtokokat szerezvén össze, kenyeri és kecskédi jobbágyaival irtatta a szép majoru királykuti pusztát. Igy veszendőségnek indulván a közös birtok 1835-ben január 15-én Kis-Czellben történt egyesség szerint határoztatott el az egész kemenes aljának Hőgyész, Nemes-Magasi, Vönöczk, Sömjén, Mihályfa, Simonyi, Ostffy-Asszonyfa, és Csönge közbirtokosságok által lakott helységek, ugy szinte gróf Eszterházy Miklós mint Pór-Magasinak és gróf Cziráky Antal (most János) mint a királykuti pusztának birtokosai közt egyenlő részekben való felosztatása. Erre következtek a már mindenütt véghez ment tagositások, hol az egyes birtokosok erdő részletőket is többnyire egy tagban kapták ki, s az a kisebbek által már csaknem átalában ki is irtatott, s kövecses sekély rétegü silány szántóföldül használtatik. A soproni és Vas megyei tagositásokról megjegyzendő, hogy ott több

helyeken, különösen hol a közlegelő is felosztatott, a szántóföldek közt az itató kutak körül, mellyekre előre különös számitási figyelem történt, delelő, legelő, darabok, mit közönségesen koplalóknak neveznek, hagyattak. Veszprémben Balatonfő Kajáron a köznép együtt meghagyta közlegelőjét, a régi birtokosok földeikkel összetagositották. Bozsokon szinte hagytak a lakosok közlegelőt, egyéb földeiket egy tagban vették ki. A közbirtokosok pedig minden birtokaikat együvé összetagositották, csupán a falu mellékén osztottak mintegy pótlék képen egymás közt aránylagos luczernásokat, s tagosztály óta a föld ára szemlátomást emelkedik. Hevesben, Pétervásáron, Erdő-Kövesden és Terpesen a közlegelők megmaradtak, sőt a földek is három dülőben adattak ki, azért ezt a lakosok közül sokan még csak tagosztálynak sem tartják. Csongrád megyében Vásárhelyen a legelő felosztatott a lakosok közt. Minden egész telek után jutott 28 hold, minden házaszsellérnek pedig adatott 4 hold, a földes gazdák a külső legelőket foglaltak el, a kisházasoknak a belsőket hagyván. Igy ezen az országunkban kiterjedésének nagyságára nézve a negyedik helyet foglaló határban minden közös gulya és ménes megszünt, legfeljebb itt-ott két három gazda egymás szomszédságában tart közösen legelőt és pásztort, hol aztán szarvasmarha és ló vegyesen jár. A szinte elkülönzött rétségekből az urodalmi részt is a város haszonbérli, hol az egyébre nem alkalmas részeken jár a sertés, a többi pedig nád gyéken és széna takaritás után szabadul fel a marhának birtok szerint. Szentes szinte illy intézkedéseket léptetett életbe. Kis-Kun Sz.-Miklóson csak a belső határi földek és rétek tagositattak, s miután a természet ezt is éles megkülönböztetéssel három félére különzötte el, ugymint fekete, homok és szik területre, melly utóbbi adja a rétségekkel együtt a kaszálót, tehát a tagositás is három még pedig egymástól távol eső helyeken osztotta ki az egyesek birtokát, és csak kevesen lehettek olly szerencsések, hogy kaszálójok is vagy a fekete vagy a homok földi osztálynál jutott volna ki. A legelő megmaradt ezutánra is minden rendezés nélkül közösen; a pusztai birtokok szinte, mellyek közül Kerekegyháza 2, Orgovány 6, Szank pedig szinte 8 mérföldnyire van a várostól még ezután várják az arányositást, melly azonban már pör alatt van. — Békés megyében Szarvason szinte csak a szántóföldek és rétek tagositattak, mellyekből 56 hold méretett egy egész telek után; a köznyomásból egy illy telek után 32 hold esett 1200 □ ölivel, egy egy házas zsellér pedig kapott négy holdat, melly összegből a regalék megváltására egy egy telek 8 holdat, minden házaszsellér pedig külön 1 holdat engedett által, az igy megmaradt közlegelő aztán az állat nemek szerint különöztetett el, s legfeljebb az esik meg néha, hogy a juhok becsapnak a sertés legelőre. Észak-Biharban Álmosdon a birtokos osztály legelőjét is átalában tagositotta; a köz lakosság ellenben közösnek hagyta a részére jutott, s elkülönzött legelőt, azt ugy szabályozván, hogy

azon egy ½ telek földes gazda 4 darab igavonó jószágot, 2 tehenet és 4 sertést tarthasson, ehez aránylag a kisebb telek állománnyal birók, a zsellérek pedig vagy két igavonó jószágot vagy két tehenet, s azon kivül egy sertést tarthatnak. Érsemlyénben, s Ottományban is csak a földesurak tagositották össze, a volt jobbágyak pedig három fordulóra osztották földeiket; ugy szinte Csokajon, hol mindenütt csak a köznép közt van közlegelő hagyva, s az jelesen Csokajan ugy szabályoztatott, hogy minden kisházasnak négy darab nagy marhát legyen szabad a közlegelön tartani, s 8 kisházast vevén egy egész telekre, ehez aránylag tarthatnak a telkesek. Itt a földesurak közt a határ különböző osztályokba soroztatván, minden birtokos szabadon választotta az osztályt, mellyből egész tagját kiadatni ohajtotta, s kevésnek lett oka megbánni, ki a sokkal nagyobb kiterjedés által vezéreltetve a legrosszabb földet választotta is, valamint maig is az tartja magát legszerencsésebbnek, ki legkisebb kiterjedésü holdakban kapta ki illetőségét. — Erdő illetőséget leginkább csak Szathmárban gróf Károlyi György, és Sopronban herczeg Eszterházy Pál és gróf Széchenyi Lajos részéről találok, hogy osztattak volna a lakosoknak: például Sopron megyében Keczölön, Kövesden, Szathmárban, Kálmándon sat.

29. §. Conbinativ levonatok a tagosztályzásokból, azok eredményéből, s a minimum és maximum kérdése.

Ugy látszik, hogy urbér felszabadulás óta a tagosztályok történésének legnagyobb akadályára van az urbéri törvényszékek hiánya, mi miatt a már megkezdett, söt sok bevégzett tagosztályi perek hallgatnak, a megindulandók pedig nem kezdeményeztethetnek; mi annál szomoritóbb, mivel a tagosztálynak egyszer neki indult nép, nehogy bizonytalanság fejében idegennek tegyen javitást, rendesen elhanyagolja földjét, s maga is dologtalanná válik. A jobb lét iránti meggyőződésnél fogva már a sik vidékeken és a miveltebb népség közt, ritka hely találkozik, melly ellene szegülne a tagosztály behozatalának, s azt leginkább csak olly helyeken nem óhajtja a népség, hol mint számos magánosan birt nagyobb urodalmakban, különösen pedig a papi jószágokon, nem levén a földes uraságnak majoros gazdasága, annak része is néhol csekély bér fizetés mellett, máshol teljesen ingyen a nép használata alatt van. Ott azonban hol a birtokosok rajta vannak, s a két fél átlátván a hátramaradásból kárát, s közös előnyét az ügy siettetéséből, egymás irányában egy kevéssé engedékeny, minden biróság hiányában, legszebb barátságos uton, még most is jönnek apránként tagositások teljesedésbe.

A hol legyőzhetlen akadályok gátolják az egy tagbani kihasitást, s veszik igényletbe a birtoknak több helyeken osztályozva való kiadását, ott az illy körülmény ellen nincs szó, és sokkal helyesebben történik a birtoknak

több tagbani kiadása, mintsem a tagok alakjának olly aránytalanitása, millyet a fentebbi 28. §-ban kimutattunk; de könnyen elhárítható, s kiegyenlithető kis ok miatt darabolni ismét szét az egy kéz alá tartozó birtokot, ellenkezik a tagosztály szép és üdvös czéljával; ugyanez oknál fogva a köznép közt a tagosztálynál leggyakrabban előforduló többfelé dülőzést helyben hagyni épen nem lehet, valamint azon gyakori esetet sem, hogy a közlegelők tagosztály után is több helyen rendezetlenül hagyatnak.

Annak, hogy közbirtokosságokban a volt földesurak birtokaikhoz többnyire legelő illetőségeiket is összetagositják, s a ritkább esetek közé tartozik hogy tagositott, s legelő elkülönzött határban közbirtokosság közlegelőt hagyott volna, azon következése van, hogy a földesurak a legelő kedvéért igyekeznek volt jobbágy telkeket szerezni, s ez által a köznép kezéről elkerül a föld.

Rosz következést eddigelé a tagosztály csak az erdő pusztitásokra nézve mutat, olly helyeken, hol az erdő tagosztály következtében nagyon elapróztatott. Azonban még e hiány is könnyen pótolható volna és pedig csekély szorgalom által, ha a tagositott földek rendeszedett mesgyéi előfákkal körül ültettetnének, mire eddigelé ritkán van eset.

Még ollyan helyeken is hol a legelőt a köznép is felosztván, a közlegeltetés megszünt, azt lehet tapasztalni, hogy a nép teljesen meg van a tagosztály eredményével elégedve, sőt mihelyt a takarmány termesztésre rászokott, daczára a közlegelő nem létének, földmivelésével együtt barom tenyésztése is nagyobb virágzásnak indult.

Azonban azt lehet tapasztalni, hogy minimum és maximum törvényeink, sem e tekintetben semmi némü rendszabó, s gátló intézkedés nem levén, a legtökéletesebben tagositott, s legszebb sikerü birtok is részint osztály részint eladogatás következtében ismét széljel oszlik, s minden tagositási igyekezetünk mellett uj birtok elaprózásnak nézünk elibe.

Körömöm kivül esik itt a birtok egy tagban maradás, s a minimum és maximum törvények iránt minden oldalról meghányt okadatoló tárgyalást tenni, azért nézeteimet e tárgyat illetőleg csak rövid pontokban foglalom.

1. Olly helyeken, hol akármelly ok a birtoknak egy tagbani kiadatását gátolja, sem pedig egyes gazdáknak illetőségöket, még ha tetszenék is nékiek, egytagban kivenni meg nem engedtethetik: adassék különösen a volt jobbágy telkeknél szabadság s hozassék divatba, hogy egyesek a külön tagba kivett illetőségeiket egymás közt összecserélhessék. Sőt miután a jobbágy telek jelentősége a felszabadulás által tagosztály után már teljesen megszünt, az egy telekhez tartozó külön tagu illetőségek egyenkénti eladása is engedtessék meg.

2. A minimumot ugy ohajtanám meghatároztatni, hogy azon föld tagok, mellyek tagosztálykor 100 holdon alól estek, tagosztályzott mennyisé-

gökön alól többé el ne osztathassanak, azután a 200 holdig lévő tagot csak két felé, az ezen felül levő legnagyobbat is pedig csak legfeljebb négy felé legyen szabad osztani eredeti tagnagyságából. Illy intézkedések a telekkönyvi bejegyzéseknél is sok zavarnak vennék elejét, s általában azon jó következésök fogna lenni, hogy a birtokon osztozandó család tagok nem támaszkodván mindnyájan a kis ősi osztalékra, igyekeznének máshol vagyont szerezni, vagy azon, hogy osztályos feleiket a jószágból kifizethessék; mások pedig több kilátást remélvén egyéb szorgalmi ágnál, a birtokos osztály közül is adnák magokat kéz-, gyáriparra és kereskedésre s az osztály utoni kielégitetés utján pénzhez jutván ez által hatalmas lendületet adnának az ipar és kereskedés kifejlésének. A hatalmas Albion egy részben illy intézkedéseknek köszöni ipara és kereskedése felvirágzását.

3. A maximumnak épen nem szabnék semmi határt; mert a birtok összehalmozódástól sokkal kevésbbé lehet félni mai időben már, mint az elaprózástól, meg habár valaki szorgalom által tetemes vagy rendkivüli terjedtségü birtokat szerezne is kezei közé; annak mivelésére az emberi segitséget nem nélkülözhetvén, ugy is megoszlanék s talán még több egyének közt a birtok jövödelme, mintsem ha aránytalanul több birtokos kezei közt volna ugyanazon birtok.

Jegyzés. Az országnak nincs minimum és maximum törvénye : de Nyiregyháza város alkotott azt saját kebelében, s itt városi élő statutum szerint 5 holdnál kisebb, 60 holdnál pedig nagyobb birtoka egy lakosnak sem lehet. Azonban itt is tévesztve van a czél, mire véleményem szerint inkább törekedni kellett volna. Jelesen a föld a lakosok közt eredetileg kötélalj szerint osztatott ki, az elnevezést vévén a kötéltől, mellyel a mérés történt. Ezen kötél 30 öles volt s ennyi volt a kimért föld szélessége, hosszában pedig a szekér keréknek 15szöri fordulása számittatott egy kötélnek, s 21 illyen kötél tette a föld hosszát; jelenleg egy kötélalja 10 holdat tesz 1600 □ ölivel. Eredetileg birtokát minden gazda egy tagban kapta ki, s most is még sokan egy tagban birják: de több helyen annyira fel van már darabolva, hogy némelly kötélalj 8—10 darabból áll, pedig a város csak 1753-ik évben van megülve. Ez ennyire való elaprózásnak főokozója volt az, hogy ha több kötélaljon osztoztak a felek, nem lévén e tekintetben szabályozó rendelkezés, többnyire mindenik osztályos fél a külön fekvő kötélaljakból egyenként részt huzott.

30. §. A föld becse, a haszonbér és az örök ár.

Veszprém megyében Balatonfő Kajáron egy 1000 □ ölivel számitott hold jó föld évi haszonbére 8, alábbvalóé 5—6 pft, örök áron középárban 100 pfton kél, tagosztály előtt alig volt becse, urbér felszabadulás óta pedig

20 pfrttal emelkedett holdanként. Eladások az eladósodott volt urbéresek közt gyakrabban történnek, mint a közbirtokosok között. Lepsényben szinte a körül áll az örök ár és haszonbér, mint Kajáron, s különösen volt nemes birtokot 100 pfton alól vehetni csak nagy ritkaság, volt jobbágytelket inkább, mert ennek közönségesen valamivel olcsóbb az ára, mit okoz az, hogy annak egy része még most köz legelő, meg nem egy tagban van a birtok, s a külön részleteket egy más nélkül eladni nem lehet; azonban az illy földeknél is csak akkor tapasztalható az olcsóbbság, ha a föld ház és belső telek nélkül adatik el, mire főkép a nagyobb részlet telkek elosztása ad alkalmat. Urbér alkalmával igen csekély árért lehetett urbéres telket venni, például 1847ben ugyanitt egy féltelek házzal s belső telekkel együtt 452 pftért kelt el, most pedig ugyan ollyannak 2600—2800 pft körül van a folyó ára. A kis házasok itt ritkán szerezhetnek földet, mert nincs pénzök: de meg a birtok elaprózva nem levén, miután csak 5 negyed telkes gazda van, a többi fél telkes és egész, tehát mikor osztály alá jő is a birtok, inkább elhasogatják, mint eladnák a telket s eladásra nem sürün kerül a dolog, mind a mellett a napszámosoknak száma a kis házasokban sem növekszik. Enyéngen gyéren adatnak haszonbérbe földek, a haszonbér azonban kisebb bérleteknél holdanként 5 pftig felrug; egyes holdtól kukoricza, burgonya vagy mohar alá 6 pftig is, kivált a szomszéd bozsoki határban. Egy negyed volt jobbágy telek örök ára, melly 8 hold szántóföld, $^1/_4$ hold belső telek vagy pótlék, 3 hold köz legelői illetőségből, egy kis konyhakertből, mintegy $^1/_8$ hold rétből, kis kenderföldből összesen mintegy 12 holdból áll 1200 □ ölével, épület nélkül 500—540 p.forint. $1^1/_2$ holdból álló zsellér házhozi föld 120 pft. 1844ben féltelek épülettel együtt 300 pfton kelt, 1846ban már 480, és 1847ben pedig 560 pftig emelkedett. A szomszéd bozsoki határban, melly semmivel sem jobb, sőt még sok részben hibásabb fekvésü és vegyületü föld, mint az enyéngi, mióta az 1852ben tagositatott nagyobb tömegekben is 100 pftig emelkedett a föld ára, sőt még ez áron is ritkán lehet kapni, bár eladások eléggé fordulnak elő. Különösen Enyéngen a mult szük esztendők és terhes fizetések nagyon megszaporitották az eladó földek számát, mellyek többnyire negyed telkenkint jőnek áruba s ismét telkes gazdák által vásároltatnak meg, több gyermekeik számára; mert itt jó módu házas zsellérek nincsenek s ezért azok nem hogy földet szerezhetnének, sőt a magokét is sürün adogatják. — Tolna megyében Nagy-Székelyben egy hold föld évi haszonbére 9—10 pft, örök áru eladásra felette ritkán kerülnek földek, ugy hogy az örök ár állását urbér felszabadulás óta megmondani sem lehet. Az előtt a helység magyar lakosai részéről esett néha eladás, s ezt a vagyonos német lakosok szerzették össze olcsó pénzért. Szent-Lőrinczen a földhaszonbér 1200 □ öles holdanként évi 10—12 pfton áll, örök ár 100—120 pftig rug. Eladás a szántóföldeknél csak

ritka tünemények közé tartozik, mert a nép igyekező és vagyonos, hanem szőlőknél gyakoribb s az a földekhez aránylag olcsó. Mindenki még a házatlan zsellér is törekednék pedig itt föld után s van is még ezek közül is mindeniknek egyegy kis földbirtoka. Öcsényben holdanként nem lehet földet venni, hanem ¼ teleknek ára 1200—1500 pfrt szokott lenni, urbér felszabadulás előtt pedig csak 300 pfrt volt. Eladás ritka eset s csak akkor fordul elő, ha a szülék elhalván munkára még tehetetlen árvák maradnak *) A régi kisházas és házatlan zsellérek földet nem szerezhetvén, szőlőt igyekeznek venni. Baranya megyében Siklóson csak a körül levő pusztákon lehet haszonbérbe földet szerezni, a városi nép s kisebb birtokosok, ha akad is földjök, mit magok miveltetni nem akarnak, inkább feliből adják. Egyébiránt a földhaszonbére 8 pft körül szokott lenni holdanként; közép örök ár 100 pft, vannak jó földek, mellyek 200 pftig is elkelnek, holott urbér felszabadulás előtt rendes ár 28—32, legfeljebb 40 pft volt. Az eladások azonban igen gyakoriak, mind a mellett kisházasok ritkán tesznek uj vételt, sőt régi birtokaikat leggyakrabban ők adogatják. Nagy-Harsányban egy láncz föld haszonbére, melly 1000 □ ölet tesz s itt holdszámban megyen, 4—8 pft. Egy illyen hold középszerü föld ára pedig 80 pft körül áll s már két annyira emelkedett, mint volt urbér felszabadulás előtt. Eladások ritkák, s igy a régi kisházasok és zsellérek bár igyekeznének földet szerezni; de pénztelenségökön kivül ez oknál fogva sem tehetik, de a napszámosok számának ez vagy más oknál fogvai szaporodását nem lehet tapasztalni. Vörösmarthon a haszonbér 6—8 pft körül áll holdanként. Örök áron urbér felszabadulás előtt ugy szólván becse sem volt a földnek; példa erre, hogy kevéssel azelőtt egy ½ telkes ház, istállóval, pajtával együtt 61 pftért nehezen kelt el, az urbéri teher még az épületek árát is leszállitván, most egy hold föld már 40—50 pftért könnyen elkelne; hanem ritkán fordul elő eladásra eset; mert mindenki igyekszik most már megtartani a keveset, a mie van; ugyanazért a kisházasok sem juthatnak földhöz, de számok nem is szaporodik. — Somogy megyében Istvándin 1200 □ öles hold haszonbére 4—6 pft, örök áron ugyanaz 50—70 pftig kél, melly itt az urbér felszabadulás előttihez képest tizszerezett ár; de éven által 3—4 eladás alig jön elő, s a kisházasok pedig már csak azért sem szerezhetnek fekvő

*) A földára folytonos emelkedésben van, a neveletlen ártatlanokat vétek az illy jövendőjü birtoktól megfosztani, holott az urbér felszabadulás óta megszünt a földnek azon terhe, melly annak tulajdonosát urbéri munkára tehetős egyénnek kivánta. A magasan álló haszonbér a megmaradó földbirtok után is elég segitséget ad az elmaradt árvák felnevelésére, kivált olly helyeken, hol a haszonbérbeadások a nélkül is ritkán fordulnak elő. Illy bérbeadásokkal a kisebb pénzértékü, de igyekező néposztály közül is soknak alkalom szolgáltatik szorgalmának sikeres felhasználására.

birtokot, mert pénzök nincs. Város Hidvégen jobb minőségü föld haszonbére 5, alább valóé 3—4 pft; örök ár közép számban 100 pft 1200 □ öles holdanként. Felszabadulás óta az előttihez képest 50 száztolival emelkedett. Eladások gyakoriak : de a volt zsellérek nem szereznek s szaporodik a napszámból élők száma. Vas megyében mellőzve a leghegyesebb vidékeket, hol majd igen rosz s azért sokszor a henye nép közt igen olcsó földek találkoznak, például a nyugoti részeken 1—4 pftig lehet haszonbérleni, s haszonbéres igy is ritkán akad, az örök ár 60—80 pft körül, majd a jobb vegyületü földek a szorgalmatos nép közt minden arany feletti árban állanak: egyébütt a megye partos és sikabb vidékein 1000 □ öles holdnak legalsó haszonbére 4—5 pft, közép ár 6—8, felső 8—10 pft; különösen emelkedett pedig a haszonbér a Kemenesalján, főkép Nemes-Magasiban, hol 1000 □ ölyni jó földért 12—14 sőt 16 pft évi haszonbér is fizettetik. Ugyancsak a föld és körülmények nagy különbözőségénél fogva az örök ár is felette változó. Igy Magasiban s a szomszéd határokban, hol a föld hasonló silány, a cseri (erdő) birtok fa nélkül igen olcsóért 30—40 pftért is néha kapható : de már a kissé jobb, rozstermő földek 80, 90, 100 pfrtért kelnek, kivált Magasiban, egyébütt ezekre 60 pfton áll a középár. A legjobb földek végre ugyancsak Magasiban 160—200 sőt egyes holdanként 240—260 pftra is felmennek, midőn a szomszéd határokban 120 pfton áll a közép ár, holdját mindég 1000 □ ölivel értve. Magasi után az egész Kemenesaljon legnagyobb ára van a földnek Vönöczkön. Nem sokat különböz a földárra nézve a megye egyéb partos és sik része sem s különösen Körmenden s a miveltebb helyeken 160 pft holdanként még nagyon a közép árhoz tartozik. Pór-Magosiban felszabadulás előtt egy egész urbér telek ára épületestől 1600 pft körül állott, most 5—6000 pftért könnyen elkél. Igy van a sor Herény vidékén s minden felé a megyében. Különösen hol a tagosztályok megtörténtek, ott lehet a földek áremelkedését szembetünőleg észrevenni, és pedig nem a népesség szaporodása, hanem egyenest a miatt, hogy megszokja a nép nagyobb szorgalom, jobb munka és gyakoribb trágyázás után több hasznát venni a földnek. És ezen körülményekből azt kellene hinni, hogy a nép jóléte emelkedésben van; ez az egyesekre nézve voltaképen igy is áll : azonban fájdalom! sokakra nézve ellenkezőleg van a dolog; mert a gabonának nagyobb ára, a több jövedelem, nagyobb kiadásokra csábitja a népet s kivált a nők hiuságok kielégitésében egymással vetekszenek; a férfiak pedig nem veszik észre, midőn a zsidó korcsmárosnál a hitelre fogyasztott, drágasága mellett rosz bor és pálinka ára százakra telik. — Sopron megyében jelesen pedig Harkán szinte 120 pft egy hold föld közép ára, s az eladás ritka. — Győr megyében és pedig Mező-Eörs vidékén a haszonbér 10—13 vfton áll, egy hold középszerü földnek örök ára pedig 250 vftra is felrug, melly több mint két annyi, mint a föld ára köz-

vetlen az urbér felszabadulás előtt az akkor is már szabad nemesi birtokokra nézve állott. Eladás azonban ritkán s leginkább elárverezés utján akkor fordul elő, ha az apa elhalván, neveletlen árvák maradnak, mint okát adják azért, hogy az árvák részére a pénz biztosittassék, pedig mostanában még inkább fekvő birtokban kivánja minden okos előrelátó ember pénzét biztositani. A kis házasok nemcsak azért nem szerezhetnek földet, mert kevés az eladó, hanem azért is, mert az hold számra el nem adathatván fél, vagy csak negyed telkenként sem birnak az árával. Kis-Péczen egy hold jobb féle földért közel a faluhoz megadnak évenkint 8—12, távolabb 6—8 pft haszonbért, örökár az igen középszerütől is 70—100 pft, Téthen haszonbér 3—5, örökár 40—80 pft.

Poson megyében Zsigárd környékén egy 1200 □ öles hold föld közép ára 80 pft: de ritkán jön eladásra eset. A hegyentul névszerint Malaczkán ámbár hitvány kövecses porond a föld, mégis 100 pft egy holdnak rendes ára, haszonbért pedig 10—15 pftot is megadnak, sőt egy kaszás rétért, melly csak 800 □ öl gyakran 15—20 pft haszonbéren felül még az adót is a bérlő fizeti. Az örök ár urbér felszabadulás után $^2/_3$-dal rugott feljebb; azonban most már a felettebbi aránytalanság alább szállott s az 1847diki árhoz képest az emelkedés $^1/_3$-don áll. Eladások bár gyakran fordulnak elő: de a régi kis házasok pénzetlenségök miatt birtokot nem szerezhetvén, e vidéken a napszámosok száma szaporodásban van. — Komárom megyében a Csalóközben jelesen pedig Ekelben, a föld haszonbére igen különböző. A ki birtokát átalában vagyis szántóföldet, rétet s legelőt együtt, nagyobb mennyiségben ad ki több évekre, kap évenként holdjától 1 ft 48 krt pp.; ki épen szántóföldet, azt azonban jót roszat vegyesen ad több évekre, felmegy holdjától 2 ft 12 krig pp.; de már a viztől ment jobbféle szántóföldek árát 3 ft 30 pkrajczárjával sem tartják drágának, ha pedig kukoricza, vagy más kapás vetemény alá kisebb darabokban csak egy év számra osztatnak ki a földek, akkor árok holdanként 5 pftra felrug. A legjobb rétnek évi haszonbére holdanként több évre kivéve 1 ft 30 kr., rosszabbaké 1 pft, jobbféle legelőké 1 pft, roszszabbaké 30 pkr, vannak azonban olly apró darab és rosz legelők is, mellyeket semmi árért sem lehet kiadni. A jó helyen lévő szántóföldek örök ára holdanként 60—70 pft, rosszabbaké 50, még rosszabbaké 30—40 pft; jó réte 40, középszerüé 30, roszé 20; jó legelőjé 30, roszé 15 pft; mindezeket pedig csak kisebb darabokban értve; mert ha nagyban adatnak el földek, mindenféle földet egyre másra 35—40 pftért szokás számitani. És azt lehet mondani, hogy a föld vegyületéhez és vidékhez képest illy olcsó föld nincs sehol az országban, ugyanazért a népség forrón ohajtva kiáltja: oh viz szabályozás jöjjön el a te országod, mert egyedül te biztosithatod szorgalmas munkánk után földünk jutalmazó jövödelmét, s teheted bátorságossá az izzadó földmivesnek most minden pil-

lanaton veszedelem által fenyegetett reményét! — Az öreg Duna melletti curialis birtokokban már 20—30 pfttal feljebb áll az örök ár, az itt kimutatott kulcsnál; a volt jobbágy helységekről pedig itt megjegyzendő, hogy a holdanként való eladás tilos levén, negyed, fél és egész telkenként már három annyira rugott az örök ár, mint volt felszabadulás előtt; mit főkép emelnek a tagosztályok; ugyannyira, hogy a melly telket felszabadulás előtt 320 pftért könnyen meg lehetett venni, most azért 1000—1200 pftot örömest megadnak, s az öreg Duna melletti helységekben, hol a föld töltések és csatornázások által némileg vizmentesitve van, mint Nagy-Keszin, Kolos-Némán, Csicsón, egy egész felszabadult urbér teleknek ára, melly előbb 800 pft alig volt, most közép számmal 2400 pfton áll. Az eladások a köznép közt kevésbe, a curialis helységekben pedig különösen olly helyeken gyakoriak, hol még tagosztály nem történt, s ezt okozza leginkább a mostanában több éven át előfordult rosz termés, főkép az egy pár nagyon vizes esztendő, mellyeknek következtében a földre rótt nagy terheket a régi nemes embernek ezek hordozásához szokatlan vállai, különösen a kényelmes megélhetés sulya mellett, felette de nagyon nehezen viselik; miszerint azt lehet mondani, hogy e vidékeken sokkal könnyebben él a régi zsellér ember, mint a volt kisbirtokos; azért azoknak száma nem is szaporodik, hanem igyekeznek földet szerezni. — Barsban Fájkürtön és vidékén 60—80 pft egy hold szántóföld örök ára, haszonbér 4—5 pft. Hontban azonban már névszerint Szokolán egy posoni mérő alá való vagy is 800 □ öl földnek haszonbérbe 6 pftra felmegyen, midőn egy 1200 □ öles holdnak örök ára 50—60 pfton áll, melly ár a felszabadulás előttihez képest csak 8—10 pftnyi emelkedést mutat : mind a mellett a kis házasok, bár igyekeznének, örök birtok szerzéshez, főkép a gyér eladások miatt nem juthatnak, és nevekedésben van a napszámosok száma. Vámos-Mikolán pedig alig emlékeznek rá mikor föld örök áron eladás történt volna; mert hogy birtokát megtarthassa, itt a pénzben szorult ember még most is csak zálogba adja jószágát : haszonbérlet meg épen nincs szokásban, s igy a föld jelenlegi örök árát kipuhatolni sem lehet. A szomszédban Ipoly-Pásztón 10—12 pft egy 1200 □ öles hold évi haszonbére. 1836ik év előtt örök áron csak az irtvány földek adathatván el, azoknak ára holdanként 20 pft volt, 1836ik év után, midőn az örök birtok jog az urbéri földekre nézve is megadatott 30 pftra emelkedett az ár, az urbériség eltörlésével pedig 60—62 pftra felment; azonban az urbér felszabadulás óta ezen helyben csak egyetlenegy ½ teleknyi fekvőség adatott el már régebben, mellyet volt házas zsellér vett meg, a második eladás egy ¼ telekben épen ez idén történt; ezt szinte házas zsellér vette meg ház és belső telek nélkül 240 pftért; igy e két eladásból a föld folyó áráról itélni nagyon kevéssé lehet : de azon látszatosságot örömest kihoznám a két összejött esetből, mintha

a régi szegény házas zsellérek anyagi jóllete emelkednék; ha az inkább-inkább sürödő osztozások a fekvő birtok felettébbi elaprózását annyira nem juttatta volna, hogy a szalag szélességnyire osztott földek közt az osztó barazdák majd több helyet foglalnak már, mint maga a tulajdonképeni termő rész. S épen e körülménynek tulajdonitható, hogy a föld ára is, bár emelkedést mutat, de e népes és szorgalmas vidéken, sem más vidékekkel, sem kivált a haszonbérrel, miután a haszonbéri használat alá kerülő földek inkább eggyüve összefüggők szoktak lenni, épen nem tart arányt. — Nógrád megyében Kosdon csak telek számra adatik a föld, s $^1/_4$ telek közép ára, melly 1200 □ ölivel 6 hold szántóföldből, s mintegy $1^1/_2$ hold kaszáló rétből áll, belsőség nélkül 500 pft; eladás azonban gyér, s a legfőbb élelem kereset mód szőlőmivelés levén, a kisházasok inkább is szőlőt, mint földet igyekeznek szerezni, s ez által az ugynevezett kapások (értsd szőlőkapás) száma naponként szaporodik. Kékkőn alig megy 2 pfton felül a haszonbér, pedig ritkán kerül. Örök ár telkenként véve 24 pftba jő holdja; eladás szinte gyér.

Pest-Pilis megyében a Szentendrei szigetben Tóthfalun egy $^1/_4$ rész volt urbértelek haszonbére évenként 40 pft, örök áron most már 800 pfton elkél; urbér felszabadulás előtt pedig 100—120 pft. volt. Az eladások gyérek, s a volt zsellérek inkább csak szőlő szerzésen igyekeznek. — Pest-Solt megyében N.-Körösön már 1851-ben elkelt egy 1200 □ öles hold föld 280 pfton, s most a közép ár ezen áll, vannak azonban olly földek is, mellyeknek ára 10—20 holdas tagokban 400 sőt 600 pftig felmegyen; a város alatt 1852-ben kiosztott füves kerteknek 1 □ öle 48 pkrjával árverés utján folyvást kelt; s azt lehet mondani hogy a föld ára, daczára a város roppant kiterjedésü határának, sehol magasabban nem áll az országban, mint épen itt; noha a pusztai birtokok itt is olcsóbbak; de még a várostól 2—$2^1/_2$ mérföldnyire fekvő tanyaföldek is elkelnek 120 sőt gyakran 200 pfton. Hanem a haszonbér az örök árhoz képest nem áll magasan, s közép ár 1200 □ öles holdtól 8 pft, melly különös jó földeknél egész 12 pftig felemelkedik, csak egyetlen egy esetet tudok, hogy az kis tagban 19 pftig felemelkedett, s ez volt már 1852-ben; de az óta illy kivételes eset lehet több is. A pusztai birtokon közép haszonbér 5—8 pft. közt változik. Itt a földbirtok után való vágy még a legszegényebb emberben is annyira hágott, hogy a vevő ritkán nézi azt valjon megéri-e a birtok az árt, hanem van-e zsebében annyi, sőt ha nem kell a birtokért mindjárt fizetni, ez iránt is ritkán vet magával számot. Legközelebb mult esztendőben ugyancsak a nagy-körösiekből alakult bizonyos társaság vett meg a szomszéd törtelyi határon mintegy két ezer néhányszáz holdból álló pusztai birtokot, itt már olcsóbba jött a föld, mint akárhol a magok határán, mert osztályzat szerint a legjobb résznek, melly jó rozsot, sőt tiszta buzát is megtermő fekete homok sik fekvésü föld, 1200 □ öles holdja 80, a

középszerünek 50, az utolsó osztálynak alig 20 pftba esik, miután a birtokon volt sok majorsági épületek ára, sőt kisebb részben némelly fa ültetmények is tetemes sommát pótoltak vissza az összes vétel árból. Az illy egyesülési eszme, melly a nagy-kőrösiek közt, dicséretökre legyen mondva, élénk gyakorlatnak örvend, miután már több birtokokat igy szerzettek, s osztottak fel egymás közt, igen életre való gondolat, arra nézve, hogy olcsóbb árért szegényebb ember is könnyebben szép fekvő birtokhoz juthasson, s e gyakorlattal bár haszonbérre nézve több vidékeken : de örök vételt illetőleg egyedül Pest-Solt megyében találkozunk nagyobb kiterjedésben az országban. Jelesen a kis-hartaiak ugyancsak illy társaságban vették meg még 1846-ban Mikla és Bojár pusztáknak egy részét, összesen mintegy 3700 holdat, 203,445 pfton, miszerint 58 pftba jött nékik átmérőleg egy hold. Egy más részt ugyancsak Mikla pusztából pedig a Duna patajiak vásárlottak, kik a megvett részt több dülőkre osztályozva negyed, fél és egész telkenként osztották ki egymás közt, s egy illy negyed telek ára, melly három dülőben 12 holdat foglalt 1200 □ ölivel még 1852-ben csak 1200 váltó vagy is 480 pft volt, most azonban az ár itt is már majd két ennyire emelkedett. — Duna-Vecse város a Földváry osztatlan családtól közösen haszonbérelt pusztai birtokától egyre másra 34 pkrt fizet holdanként, a tetétleni, szüle, ölle és máriházi pusztán már egyeseknél 4 pftig felmegy a haszonbér; ha pedig kukoricza alá vált valaki földet, akkor egy lánczért, melly 1000 □ ölre rug, is megad annyit. Egy hold kilső föld közép áron 40 pfért kél : de a belső földek, s a szőlőbeliekért már 200 pftot is megadnak. Az eladások minden napiak, igyekszik azonban tehetsége szerint minden ember fekvőt szerezni, s Duna-Vecsén házatlan zsellér is kevés van, kinek valami kis birtoka nem volna. Bogyiszlón haszonbérbe ritkán lehet földet venni, a helység azonban néhány holdat adott ki 5 pfjával. Örök áron csak telekszámra történvén eladás ¼ teleknek melly 9—10 darabban széljel fekszik, ára 1000 pft, eladás legritkább eset. Fogtün szinte ritka eset a haszonbérelhetés, szántóföldnél is felmegy a haszonbér holdanként 10 pftra, kerti vetemény alá pedig, mi itt nagyban, szántás után miveltetik 12—16 pftot megadnak. Örök áron ¼ telek 1800—2000 pftért kél, kerti vetemény alá való földnek holdjáért pedig 400 pftot is örömest fizetnek; gyakori eladások azonban nincsenek, s hogy kis házas vagy házatlan zsellér telkes földet birt volna szerezni, arra mostanában nincs eset. — Fehér megyében Csákváron 5—6 pft egy hold haszonbére, örök ára 70—80 pft, s ez urbér felszabadulás óta 8—9 pftal alig emelkedett, s telek számra gyakori eladások fordulnak elő, mellyeket igyekeznek a kis házasok is hasznokra forditani. Már Baracskán 8—10 pftra felmegy a haszonbér és pedig 1100 □ öles holdaktól, s az örök ár közép számban 100—120 pfton áll. — Esztergam megyében Ácson 4—6 pfton áll a haszonbér, az örök ár 60 pft,

megjegyezvén, hogy urbér felszabadulás előtt alig volt 20; az eladások azonban telkenként történnek, s bár gyakoriak, de a kisházasok árokat igy nem birván, azok inkább csak szőlőket szereznek, s mihelyt egy kis birtokra verekedtek, azonnal uraknak tartván magokat, drágul a napszám. Kocson egy $^1/_8$ volt urbér telek haszonbére, melly legelőn, s keves réten kivül mintegy 8 catastralis holdat foglal (miután régi szabályzatlanok a telkek) évi haszonbére 40—50 pft, örök ára pedig belsőség nélkül 1000 pftra felmegy, s különösen, mióta a helység rövid időn tagosztálynak néz elibe, még inkább emelkedik. Az 1848-ik év után közvetlen gyakori eladások történtek: de csak ugy, hogy kinek $^4/_8$ $^5/_8$ $^3/_8$ $^7/_8$ telke volt, eladott belőle egy nyolczadot, mert nyolczad számra oszlanak a telkek, egész birtok eladás csak kihalás esetén történik, mostanában pedig minden eladás nagyon meggyérült, s igy a zselléreknek nem birnak földre vergődni, sőt azok száma mult időkről inkább sok henye, s gondatlan telkes gazda által szaporodott. — Csongrád megyében Szegváron nagy tagban véve 4—6 pftra megy 1100 □ öles holdanként a föld haszonbére, kissebb részletekben pedig 10—12 pftra felrug, különösen a mult évben köttetett szerződvények illy magasak. Örök áron egy 14 holdat számító $^1/_4$ telek ára 2400—2800 pft, s urbér felszabadulás óta az az előtti árhoz képest ötszörösen emelkedett; eladások igen gyérek, s e két ok idézi elő, hogy zselléreknek földbirtokhoz jutni még csak kilátások sem lehet. Szentesen a haszonbér a közelebbi években tetemesen felrugott, s jelenleg a szántóföld holdjáért 8—12 pft, kaszálóért 6—8, legelőért 4—6 pft sőt közel a városhoz kisebb részletekben 1200 □ öles holdakért egyre másra 18 pft évi bér is fizettetik. A város közelében egy illy hold örök ára 200, távolabb 100—150 pft. A földárára nézve az urbér felszabadulás itt semmit sem eredményezett; mert a város magát volt földesuraitól gróf Károlyi István, Lajos és György uraktól még 1836-ik, s illetőleg 1837-ik évben megváltotta, s ugyanazért már 1848 előtt elég magasan állott a földára, s azótai följebb emelkedése a gabona árával tart párhuzamot. Mind a határ mind a város népessége nagy levén, az eladások gyakoriak: de vevő is találkozik elég, s az iparkodóbb zsellérek is földbirtokra törekedvén, ez oknál fogva kivált nagyobb munka idején nem kevéssé lesz érezhető a munkások hiánya. Holdmező vásárhelyen egy 1100 □ öles hold jobb minőségü földnek haszonbére a város körül 8—12 pftig felrug, kilső birtok rendes bére 7—8 pft. Örök áron a pusztai földek is elkelnek 120-130 pftjával, holott legelő elkülönzés előtt 50—60 pftért széltire lehetett venni. A határ roppant nagy levén, eladások elég gyakran történnek, s van módjában szerezni a ki arra képes, mire a kisebb értékü házatlan zselléreknek is alkalmat ad az, hogy legelő elkülönzéskor a volt házas zselléreknek egyenként 4 hold legelő illetőség adatott ki, mellyet sokan egészen, mások, nem levén ez iránt semmi gátvető rendszabály,

részletekben adnak vesznek, s a házatlan zselléreknek illyeténképen földhöz jutása által különösen nagyobb munka idején érezhetőleg mutatkozik a napszámos munkás kezekbeni fogyatkozás. — Szolnok megyében a legközelebbi évben a marfüi pusztán több száz holdra menő birtok birói árverés utján holdanként 80 pftjával kelt el; a póoi pusztán régebben egy hold legjobb tiszta buza termő földnek haszonbére 2—3 pft volt, s ehez még csak nem is mérték holdszámra a földet; a kik kevéssel ez előtt, első kézből vettek ki nagyobb tagu birtokot már mérve ugyan, de csak 4 pftjával fizetik, második kézből pedig ujabban 6—7 sőt 9 pfton is adják. — A Jász-Kunságban Kis-Kun Szent-Miklóson a város alatti föld haszonbére holdanként 6—7 pft, távolabb eső fekete föld 4 pft, homok 1—2 pft, ugy a kaszáló is 1—2 pft; pusztai birtokon szántóföld a szerint a mint tanya van rajta vagy nincs 3—5 pft. Vegyes tagban véve pedig egy 20 redemtionalis forintos földnek, melly kaszálóval együtt 16 holdat tesz, 40 pft évi bére. Örök áron ugyanez 800—1000 pftért kél, s igy holdanként 50—60 pftba jő, de pusztai birtok szinte elkél ennyiért. Félegyházán az egész Jász-Kun kerületben legmagasabb a föld ára, s itt 200 pftos hold föld sem ritkaság, 100—120 pftért még a pusztai birtok is bátran elkél, s a lakosok a velők közös Jakabszállási pusztán még a Szabadszállásiak részét is nagyon összeszedegetik. Halason a néhány év óta emelkedő gabona ár a föld haszonbérét szinte felrugtatta az az előttihez képest, s már a legközelebb történt haszonbérleteknél egy 1600 □ öles hold földtől egyre másra 5 pft évi bér fizettetik; örökár 80—120 pft, s naponként növekedésben van. Roppant nagy levén a határ, fordul elő sok eladás: azonban azt lehet még is mondani, hogy a nép földjétől nehezen válik meg: de ha szerencsétlenség vagy más ok miatt kénytelen földét áruba vetni, jó vevőre minden esetre számithat. Béres emberek, s más cselédek, különösen a juhászok minden módon igyekeznek földbirtokot szerezni: de a napszámosok a nagy napszám mellett is alig birnak élni, mert nem levén folytonos keresetök, a heverő napok felemésztik a munka idő megtakaritott feleslegét. Mind az által bár ezek annálfogva földbirtokra nem juthatnak, még is gyérül a napszámból elők száma; mert mihelyt két rosz lovat bir szerezni a szegény ember, napszám helyett örömestebb azok kinzásával keresi kenyerét. A jászsághoz különösen pedig Alsó-Szent-Györgyhez, Fényszaruhoz és Jász-Apathihoz tartozó karai és kocséri pusztán, hol a nép közt eddigelé minden 32 évben uj osztás alá szoktak jöni a földek, ugy divatozik a haszonbérlet és pedig Karán inkább, mint Kocséron, hogy a földek egész az uj osztásig adatnak ki, s a bér fizetés vagy egyszerre, vagy rövid időközi részletekben előre, s nem évenként történik, illy módon minden öl szélességétől a földnek, mellynek hossza 500 folyó öl s igy 500 □ ölet foglal, ezelőtt évenként 6—10 váltó garas számittatott, később 1851 táján felment 20—24 pkrra, most már 30—40 pkrra rug. Holdan-

ként pedig rövidebb időre és pedig nagyobb tagokban már e pusztákon is felhágott a haszonbér 5— 6 pftra. — Heves megyében Pétervásárán egy ½ felszabadult telek rendes haszonbére 20 pft, örök ára 6—800 pft, de az eladások igen ritkák. — Borsodban Mező-Kövesden, ha kisebb tagu földek adatnak ki őszi alá, holdanként 12, tavaszi alá 8 pft szokott bérök lenni, telkenként pedig ¼ teleknek haszonbére, mellyhez van négy hold őszi, négy hold tavaszi alá való föld és 4 hold ugar, 42 pft fizettetik s a föld után köteles adó és közmunka terheket szinte bérlő viseli. Illy negyed telek örök ára, mellyhez még az itt kimutatott szántóföldeken kivül 3 darab összesen mintegy 1½ hold kaszálóból s egy kis kenderföldből álló illetőség is járul, 1000 pft körül van, urbér idejében legfeljebb 400 pft volt; eladás éven át 5—6 fordul elő; s az a helybeli lakosok közt könnyen gazdára talál: de zsellér ember nem tud földbirtokhoz jutni, sőt azok közt az elszegényedés észrevehető s időnként szaporodik számok. Ez egész megyében talán Mező-Keresztesen legolcsóbb a föld, hol mult évben egy ½ telek birói becsü áron 360 pftra becsültetett belső telekkel együtt s igy megérte a másodszori árverelést.

Gömörben Rima-Szombaton a távolabb eső földek haszonbére 4 pft 48 kr., a közelebbieké 8 pft, a jobbak pedig holdanként 12 pftért is bérlőt találnak. Örök ár legalsó 80 pft, azután felmegy 140—160 sőt 200 pftig s még ezen felül is, s az eladások gyakoriak. — Abaujban Gönczön 8—12 pft, sőt néha 14 is egy köblös föld haszonbére; örök ár 100 pft s a föld urbér alatt régebben sem levén, ez előtt is e körül állott. Igen elaprózott levén a határ felette gyakoriak: de csak aprólék részletekben az eladások. Zsujtán haszonbér 8—10, örökár 80—100 pft, gyér az eladás. Vizsolyban egy egész telek, melly áll 22 hold szántóföldből 1100 □ ölivel, 6 kaszás rétből 800 □ ölivel s 6 hold legelőből 1200 □ ölivel, 3000 pftért kél, mi urbér felszabadulás előtt 600—700 pft volt. — Zemplén megyében S.-A.-Ujhelyen eddig csak 4 pftig emelkedett holdanként a haszonbér, az örök ár pedig, melly ezelőtt 24 pft volt, most 50 pfton áll s az eladások gyakoriak. Velejtén az uraság 201 hold földet osztott ki a népség közt nem pénz, hanem szemtermés haszonbérbe, a földbe vetett gabonából 8½ véka száraz és kirostált szemet fizettetvén holdjáért, a gabona árához képest ez e vidéken, hol a földnek örök ára holdanként 24—30 pftnál alig rug feljebb, felette magas haszonbér; azonban készpénzért itt is olcsóbb a föld s jósága szerint 3—4 pfton, néha még ezen is alól áll; hanem a nép örömestebb fizet még most is, zsákjából többet, mint zsebéből sokkal kevesebbet. Örök áron i eladás nagyon gyér. Ung megyében Nagy-Bereznán, sőt egyre másra az egész szolgabirói járásban ¼ telek évi haszonbére, melly körülbelöl 6 hold földből áll, összesen csak 2, legfeljebb 5 mond öt pft, örök áron pedig telek számban holdját 3—4, mond három négy pftért meg lehet venni, s felszabadulás óta sem tetszik meg legkevesebbé is az

áremelkedés, fordul pedig elő annyi eladás, hogy vevő alig akad rá, s mégis a volt kisházasok és zsellérek de csak egy cseppet sem igyekeznek valami kis birtok megörökitésén. De már Ungváron, hol a városi népnek egy talpalatnyi földe sincs, magas a föld haszonbér, 8—10 pftra felmegy holdanként; sőt van Ungvár mellett egy Ung vize hagyta tér, melly az urodalom által ½ holdas darabokba hasogattatva, illy darabonként árverésen 6—12 pftjával adatott ki; Nagy-Kapos vidékén 6—7 pft, a Latorcza közön 2—3 pft a haszonbér. Örök áron pedig ugyan e vidékeken 40—45 pft a jobbféle földek ára, de ugy látszik, hogy felszabadulás óta az allodialis földekhez mérve még itt is lefelé ment az ár, nem hogy emelkedett volna, a nép nagyon szegényedik, s a napszámosok a szaporodással együtt egészen tengésnek indultak. Bereg-Ugocsa megyében Nagy-Szőlősön holdanként 2—6 pft közt ingadozik a haszonbér, egy hold középszerü föld örök ára pedig 24—28 pftra felhág s felszabadulás óta 25 száztolival emelkedett. Eladások igen ritkák; mert a felszabadultak földjökhöz ragaszkodnak; csak némelly korhely s könnyelmü kinszerül leginkább az adótól szoritatva különben aprólék földeitől megválni s nagyobbszerü 25—50 holdas vásárlás vagy eladás az utóbbi 6 év alatt elő nem fordult. A volt zsellérek földhöz ritkán jutnak. S mind ez áll kevés különbséggel az egész szolgabirói járásról. — Máramarosban Huszton is felmegyen már egy hold föld haszonbére 2-től 5 pftig, az örök ár pedig 30—40 pfton áll, s egy harmaddal emelkedett az 1848-ik év előttihez képest. Eladások gyakran fordulnak elő, de a régi földetlenek azért nem igyekeznek birtokra sőt szaporodik a két kézi munkából élő napszámosok száma. A hegyesebb vidéken azonban szintolly olcsó, sőt olcsóbb a föld ára, mint Ungban Nagy-Berezna környékén. B. Loprestinek mult években mintegy 30,000 holdas vételnél nem jött egészen 1 pftba egyre másra egy hold. — Szepes megyében különböző helyeken a helybeli körülmények szerint igen változik a földhaszonbér, s némelly silány határokon egy 1600 □ öles hold bére alig megy 1 pftra, mig jó helyeken, mint Lőcse, Igló, Szepes-Váralja, Hunfalva, 8—20 pftra is emelkedik; szintugy faluhelyen 80—120 pftért vehetni egy hold jó földet, mig jobb határokon, nevezetesen a fentebb emlitett helyeken 200—500 pftig is felrug néha egy hold föld ára: azonban még Késmárkon is 1855 febr. 2án közzé tett birói becsü szerint több tagokból álló birtokoknak becsü ára holdanként 60 pft volt. Ezek silány földek voltak.

Szabolcs megyében Kis-Várdán 4—8 pftig van holdanként a földbér örökár 40—100 pftig, s ez felszabadulás óta 50 száztolival emelkedett, de nem igen lehet venni, mert a határ a népességhez csekély s eladásra felette ritkán kerül a dolog. — Szathmár megyében Szinyérváralján a Szamos iszapolta földeket 5—8 pftig bérbe lehet adni 1200 □ öles holdanként: de a magasabb helyen fekvők sehogy sem kellenek, mivel a gazdák a tagositási

per lejártát várva földeiket nagyon elhanyagolván, azok felette elsoványodtak, trágyázni pedig az osztály végbemenetele előtt senki sem akarván, azok mit sem teremnek. Örök ár nagyobb tagban középszerü földön 24—30 pft, kis tagban s jobb helyen sokkal drágább, s igy urbér felszabadulás előtt is felment 16—20 pftra; eladások gyakoriak: de a kis házas nem szerez semmit; mert inkább pálinkára adja a renyhe oláh nép a mit keres, s a gégéjére keni, mintsem földbe fektetné, és e körülmény a napszámosok szaporodását eszközli: de javulás és erő gyarapodás ott sem tapasztalható. — Éjszak-Biharban Ér-Keserün már jó föld, mellyért 3—4 pft évi bért adnak; közép örök ár pedig 40 pft; urbér idején 20—24 volt; eladások ritkák. Álmosdon 3—5 pft közt változik a haszonbér, örök áron felmegy holdanként 1100 □ ölivel 50—60 pftig; emelkedése nem igen észrevehető s eladások gyakran fordulnak elő, mert sok kis birtokos van. Csokajon a haszonbér Almosdhoz hasonlólag áll, az örök ár 60—70 pft, sőt a mult év utóján akadt már olly gazda is, ki 100 pftban szabta meg 1100 □ öles holdanként eladó földének árát. ¼ felszabadult urbér telek ára, mellyhez 6 hold szántóföld 2 hold rét járul öt tagban széljel és 8 darab marhára közlegelő, 800 pft; eladások a volt urbéri földek közt ritkábban, de az allodialisok közt gyakrabban fordulnak elő. Debreczenben a városhoz közelebb eső pusztákon és belső határban 60—80 pftig megy fel a föld ára. Hajdu Böszörményben 4—10 pftig megy fel a haszonbér 1600 □ öles holdtól, közép örök ár 80 pft: de mióta a tagositás küszöbén áll a város nagyon emelkedik s bár a határkiterjedésnél fogva gyakori eladások fordulnak elő, mind az által nehezen lehet földet venni, mert a meddig csak lehet mindenki inkább kezd ragaszkodni birtokához. Kabán egy 1600 □ öles hold jó földnek 10—14 pftra is felmegy évi bére, örök árban 100 pfton kél, melly felszabadulás előtt 40 pft volt. Az eladás gyakori s ugy látszik a földetlen emberek száma szaporodik. — Dél-Biharban Élesden egy hold földtől 20 pkrtól 1 pft 12 krig megy a haszonbér; örök ár 20 pft körül áll, felszabadulás előtt pedig 4—5 pft volt. Kötegyánon mult évben egy több tagra oszlott nagyobb birtok 48 pftjával kelt holdanként. Sarkadon a haszonbér 2 pft 24 krtól felmegy 5 ft 36 pkrig, örök ár 45—80ig, urbér felszabadulás előttihez képest négyszeresen emelkedett az ár s folyvást emelkedésben van és bár gyakran fordulnak elő eladások, a volt kisházasok nem igen szerezhetnek birtokot, azért ámbár irtás földek vannak kezeiken, növekszik a napszámból élők száma. — Békés-Csanádban Nagy-Lakon egy egész telek évi haszonbére, mellyhez 56 hold föld van 1100 □ ölivel, belsőség nélkül 400 pft s minden adófizetést a bérlő visel. Az örök ár ¼ telektől 1200—1600 pft, melly 1848 előtt 320—300 pfton kelt; s eladások bár gyakoriak, a a volt kisházasok nem képesek telek földhez jutni s a napszámosok száma szaporodik. Szarvason ez idő szerint a föld haszonbére 5—8 pft, 1100 □

öles holdtól; közép örök ár 120 pengő forint, felszabadulás előtt 50—60 pft volt, már akkor váltság alatt levén a város. És mióta az adó magasabb fokra hágott, az álladalmi kölcsön létre jött, azon felül pedig az örök váltságot a szerződés szerint a volt földesurnak, e mellett az adó forintok után az urbér pótlékot is fizetni tartoznak a lakosok, azóta gyakoriak az eladások, s ez alkalmat a volt házas zsellérek tehetségök szerint igyekeznek felhasználni. Szeghalmon még 1 pftos haszonbérek is akadnak, de felmegy a bér 4—5ig, örök ár közép számmal 80 pfton áll, s 1848dikihoz képest 50 száztolival nevekedett, eladások néha fordulnak elő; a kisházasok nem szerezhetnek fekvőt s a napszámból élők száma szaporodik. Déva-Ványán a föld évi haszonbére 1—4 pftig megyen; örök ár 30—50 pft, de örök eladás ritka. Gyulán 1100 □ öles holdnak nagyobb tagban 4—8, kisebben s jobbféle földnek 10—12 pft az évi haszonbére, vetemény földnek 60—80 □ ölenként kiosztva pedig a város közelében 15—20 pft évi bért is behoz egy hold. Közép örök ár jelenleg 100 pft, urbéri földet értvén, mellyhez még közlegelői járandóság is van, remélhetőleg minden [illegible] után 2 hold; 1848 előtt illy föld ára 40 pft volt; allodialis föld valamivel olcsóbb, holdja 80 pft körül állván: de ha jó, az is elkél 100 pfton. Egy év óta sokkal kevesebb az eladó föld, mint azelőtt. A régi jobbágyzselléreknek azon része, melly eddig sem napszámból élt; hanem vagy valamivel üzérkedett, vagy jutalmazóbb szolgálatból nyert táplálékot, s mesterséget üzött, gyakran szerez fekvő birtokot: de napszámos féle zsellér ritkán. Mind a mellett a napszámosok szaporodását nem lehet észrevenni; mert ezek nyáron át örömest elhuzódnak a szomszéd kamarai pusztákra, hol takarás által többet kereshetnek, mint tulajdon határukban. Ezenkivül minden zsellér igyekszik egy pár lovacskát tartani, s inkább mint fuvaros vagy részes nyomtató élősködik, mintsem napszámba járna; különben ugy látszik, hogy a kisebb paraszt földes gazdák szegényednek inkább, mintsem vagyonosodásban előhaladnának. Gyomán egy 1,100 □ öles hold föld haszonbére 3—6 pft. A tanyai földek $^1/_4$ teleknél kevesebb mennyiségben nem szoktak, s nem is adathatnak el, s egy illy $^1/_4$ középszerü telek örök ára, melly áll 7 hold (1600 □ öles) tanyai szántóföldből, 1 vékás előhalmi pótlék földből, 3 h. kaszálóból, 4 hold közlegelőből: 1100 pft; zsellér föld, melly áll $3^1/_2$ hold (1200 □ öles) szántóföldből 300 pft körül kél. Tanya föld eladás ritka. A napszámosokat különösen megkevesitette az, hogy a házas zsellérek közt a legelő illetőség kiosztatott. Békés-Csabán legujabb időben 6—9 pft egy hold föld évi bére, örök ár 100 pft, de 120—150 pfton is kelnek jobb földek; 1848 előtt pedig 30—40 pftért lehetett venni. Az eladások gyakoriak: de leginkább csak helybeliek vesznek, s beköltözések nem szaporitják a város népességét; sőt a napszámból élő nép különösen fogy az által; mert szüntelen költözködik a körülfekvő kamarai pusztákra.

Bács megyében Cservenkán egy egész telek évi haszonbére, melly áll 54 osztályzott holdból, még a mult évben alig ment 320 pftra, most valamivel feljebb rug, Szivaczon pedig ettől csak egy óránnyira, nagyobb levén ott a földipar kifejlettség, már 800 pftra emelkedik; az örök ár, telek számra történvén az eladás holdanként 180—200 pftra jön, ezelőtt 100—120 pft volt. Eladások gyakran fordulnak elő; mert az adó magassága mellett, a magas kamatu pénzen hitelbe vett földeket, hogy e terhöktől szabaduljanak sokan annyival is inkább kénytelenek eladni, mivel az árváktárának megváltozott kezelési módja, honnan sok embernek volt az előtt kilátása szükségeit olcsó vagy legalább rendes kamatu pénzzel fedezni, most már ezen kilátást is elzárta a lakosság elől. Piroson szinte telek számra történvén a haszonbérbe adás, ebből számitva holdanként 8—11 pftra jön. Egy $^1/_4$ telek örök ára 2500—2600 pft, felszabadulás előtt 900—1000 pft volt. Eladás nagyon ritka; hogy pedig régi kis házas ember vett volna földet, arra mostanában példát sem lehet felhozni: de azért a napszámosok száma nem szaporodik. A Bácskaságról általában azt lehet mondani, hogy ott a haszonbér naponta annyira emelkedik, hogy a nagyobb kiterjedésü pusztai gazdaságokat kezdi egészen feloszlatni. Ez különösen tapasztalható az olly tájokon, hol a puszták a német és iparosabb magyar helységekkel szomszédosok. Illy körülménynél fogva megemlitést érdemel a kincstárnak Kis-Sztapár nevü pusztája, melly tavasz vetés alá két fordulóra osztva árverés mellett következő évi haszonbérért adatott ki: 2200 □ öles lánczanként kukoricza termelés alá 48 pfton, zab alá 54 pft 2 kron; mi több ezen kivül még ugyanezen földeken a fekete ugar legeltetési jogáért Gergely naptól őszi bevetésig az ugarlási és keverési munkálatok minden legkevesebb kolátozását mellőzve 11 pft 24 pkr. legeltetési bér fizettetik. Ezen legeltetési bér magasságát azonban ugy látszik leginkább azon körülmény idézte elő, mivel a helységek részint az államkölcsön, részint egyéb szükségeik teljesithetése tekintetéből a közlegelők nagyobb részét haszonbérbe adván feltörették, mi által ugyan a legelő tér nagyon megkevesbült: de épen e körülménynek a föld haszonbér árára nézve kellett volna mérsékletet előidézni.

E kimutatásból röviden következő levonásokat lehet tenni: Közép ára a földeknek az országban 70—80 pfton áll. Elvontan legolcsóbb földek vannak Ung, Bereg-Ugocsa, Zemplén megyék hegyes vidékein, aránylag pedig a Csalóközben, a Kunság némelly részén és itt ott Pest-Solt megye Duna menti vidékein. Az urbér felszabadulás mindenütt legalább két, többnyire pedig 5—6 annyira rugtatta az örök árt, mint azelőtt, s a közlekedés alkalmának gyarapodásán kivül annak legfőbb emelésére szolgál mostanában a tagosztály.

V. SZAKASZ.

A forgalom eszközei, ipar és kereskedés.

31. §. Pénz.

Pénzügyünket a magas kormány után a bécsi bank képviseli. Az 1855. január 11-diki „Wiener-Zeitung“ terjedelmes kimutatást közöl ennek állásáról; ugyanazon lapban a 20 év óta vert arany, ezüst, s réz pénz mennyiség is ki van mutatva.

Az 1848-dik évtől bezárólag 1853-ig az austriai birodalom valamennyi pénzverő hivatalaiban veretett aranypénz 1848-ban érték szerint : 4,780,203 ft 50 kr., 1849-ben : 4,784,627 ft, 1850-ben : 5,425,858 ft 50 kr., 1851-ben : 7,539,976 ft, 1852-ben : 11,171,150 ft, 1853-ban : 9,844,663 ft. Ezüstpénz 1848-ban : 16,039,012 ft 6 kr. 1849-ben : 18,084,922 ft 14 kr, 1850-ben : 8,363,785 ft 53 kr., 1851-ben : 4,673,873 ft, 1852-ben : 4,989,960 ft, 1853-ban : 16,576,346 ft, s igy arany összesen : 43,546,478 ft 40 kr., ezüst : 68,727,899 ft 13 kr., együtt : 112,274,377 ft 53 kr. ezüst pénz értékre vive. (Öst. Corresp.)

A birodalomban forgalomban levő bankjegyek mennyisége magának a banknak 1855 február 1-én tett hivatalos jelentése szerint 382,658,566 pftra megy. Különféle vert ércz pénz mennyi legyen forgalomban ? azt határozottan megmondani nem tudom; annyival inkább; mert mostanában a változó agio annak egy részét ládafenékre szegezte, más részét pedig főkép a külföldeli kereskedés utján ki szivárogtatta az országból. Miután azonban a bécsi bank ugyancsak 1855 jan. 30-árol 45,633,462 pftban mutatja ki bankszerüleg vert conventios pénz készletét : ugyanennyit tájékozólag a forgalomban levőre is fel lehet venni.

A kész pénzt képviselik, s gyakran annak helyét egészen pótolják a status papirosok, egyéb részvény jegyek, főkép a váltók.

Hogy az ez alapokon forgalomban levőkép valószinüleg felvehető összes pénz mennyiség mikép oszlik meg a birodalom különböző tartományai közt, különösen mennyi esik abból épen Magyarországra ? ismét olly kérdés, mire egyenesen felelni lehetetlen. Azért meg kell elégednem itt csupán némelly olly adatok közlésével, mellyekből országunknak más korona tartományok irányábani pénzforgalmáról tájékozást tenni lehet.

A bécsi banknak 1855 február 1-én tett hivatalos jelentése szerint 5—92 napos leszámitolásai (Escompt) különböző tartományokban következőleg állottak : Prágában : 3,440,567, Brünben : 1,798,064, Pesten : 3,341,316, Triestben : 5,799,067, Lembergben : 652,598, Grátzban : 295,400, Linzben : 598,235, Ollmützben : 499,999, Troppauban : 499,368, Brassóban : 269,266 forint pengő pénzben.

Az 1854-diki állam kölcsönhöz járultak.

Tartomány neve	aláírt somma	befizettetett 1855. jan. 20-ig
	ezüst forintokban	
Alsó-Austria és Bécs	107,989,656	40,868,792
Felső-Austria	17,126,443	7,039,322
Salzburg	2,444,420	962,838
Tirol és Vorarlberg	11,428,592	3,101,766
Stajerország	11,419,552	3,555,910
Koronthán	2,931,802	800,604
Krain	4,698,401	1,217,908
Tengerpart és Triest	22,098,219	3,512,033
Dalmáthon	1,631,611	622,918
Csehország	70,808,003	18,551,640
Morvarország	30,574,256	8,866,615
Szilezia	6,293,019	1,930,683
Galitia lembergi kerület	11,724,530	1,904,326
„ krakói „	8,589,410	1,261,174
Bukovina	2,753,620	303,430
Magyarország Budapesti kerület	24,752,488	3,381,062
„ posoni „	16,726,199	1,836,394
„ soproni „	21,683,511	1,615,512
„ kassai „	7,548,064	443,279
„ nagy-váradi „	13,515,670	1,366,689
Temesi bánát s szerbvajdaság	20,236,340	1,778,340
Horvát és tótország	5,579,750	818,252
Erdélyország	13,434,354	1,547,747
Lombárdia	37,954,740	8,381,569
Velenczei királyság	24,616,761	6,310,989
Katona végvidék s a katonaság	8,229,066	256,487
Összesen :	506,788,477	122,238,279

32. §. Utak, s egyéb közlekedési eszközök.

1. Állam és országutak. A fő közlekedési utakat, állam és országutakra különböztetvén, Albrecht cs. kir. főherczeg ő fenségének, mint az ország katonai és polgári főkormányzójának 1854 junius 16-áról 13,331 sz. alatt kiadott, s a Magyarországot illető országos kormánylap azon évi XII-dik darabjának 20 száma alatt közlött rendelete szabta ki, intézkedvén egyszersmind azoknak ingyen kiszolgáltatandó közmunka általi helyre állításáról és fentartásáról. Ez idő óta kezdenek javulni az országutak, söt néhol rendelet következtében fákkal körülültettetnek. Azonban még nagyon sok van hátra, hogy országutainkat csak közelitőleg középszerüeknek is mondhassuk. Legjobb utak vannak az országban : Moson, Torna, Ugocsa megyékben, s néhol a

felsőbb vidékeken. Tul a duna utai átalában jobbak, mint tul a tiszáéi. Tul a Dunán különösen Fehér megye kezd jó figyelmet forditani főutjaira : ott már rendes utcsinálók vannak, kiknek az országutak mentin van lakásuk, s a hol baja esik az utnak, kötelességök mindjárt kiigazitani, esőzés alkalmával pedig vigyázni, hogy a viz az uton meg ne álljon. Legroszabb utjai vannak a sik alföldnek, hol a jó utkészitésre való anyag, a kő és kavics hiányzik; különösen Békés-Csanád megye minden igyekezet mellett sem képes mind addig jó karba állitni utait, mig ennek szálitására illendő alkalom nem nyilik.

Az országutakon kivül eső mellékutak átalában véve az egész országban az igazitás nyomát alig viselik magokon.

2. Vasutak. A délkeleti vasutvonal Bécstől Szolnokig $50\frac{1}{2}$ mérföldre terjed, mellyből Neudorfon kezdve 42 mérföld esik Magyarország határain belöl. Czeglédtől, Szegedig a már szinte megnyitott vasut 15 mérföld. Ezentul Soprontol Bécsujvárosig van $4\frac{2}{8}$ mérföld gőz-, Posontól Szeredig $8\frac{2}{8}$ mérföld ló erőre. Készülőben van a Sopron-, Győr-, Ó-Szőnyi vonal, melly onnan tovább Fejérvár felé szándékoltatik megnyujtatni, továbbá a Szolnok-debreczeni és nagy-váradi vonal; tervelve vannak végre következő vonalok : Sopron-Nagy-kanizsai, buda-fejérvár-nagy-kanizsai, pécs-mohácsi, czegléd-miskolczi, ipolyi, miskolcz-debreczeni, debreczen-máramaros-szigeti, szeged-temesvári sat. vonalak.

3. Vizi közlekedés. A Duna és Tisza mind közönséges, mind pedig gőzhajózás által nagy befolyást gyakoról a gazdaságra; a Dráva sokkal kisebb mértékben : de a Maros ismét inkább. A csatornák közt a Ferencz és Bega csatorna különösen főtényezőkül szolgálnak a gabona kereskedésnél. Ezeken kivül összes vizeink alig érdemlenek említést; mert inkább csak lefelé levén hajózhatók, rajtok csupán a faszálitás, talp kereskedés és tutajozás megyen, s még gyümölcs is, ha a Köröst és Vágot kivesszük, alig fordul meg. Szabályozás után egyébiránt igen nagy fontossággal fognának birni a mezőgazdaságra nézve vizi közlekedés tekintetéből különösen a következő vizek : Az Árva, Vágh, Garan, Ipoly, Sajó, Bodrog mellék vizeivel főkép a Latorczával és Ondavával, Szamos, és a három Körözs.

33. §. Nevezetesebb iparos helyek.

Pest-Pilis megye. Hogy országunknak mind kereskedési, mind kézmű s gyár ipara Budapesten központosul, közönségesen tudva van. Ezek után említésre méltó iparos helyek itt Vácz, Sz.-Endre és Aszód. Esztergam megyében Esztergam és Tata különösen a tatai tóvárossal együtt képviselik az ipart. — Fejér megyében főiparoshely Székes Fejérvár, aztán Moor, hanem némelly Duna menti helyeknek, mint Ercsi, Pentele szinte szép iparuk van, bár fő élelmi ágok nem abban áll. — Pest-Solt megyének egyetlen helye sincs

mellynek főélelmi forrását az ipar tenné. Legtöbb iparossal ellátottak azonban : Kecskemét, Kalocsa, Nagy-Körös. — Csongrádban roppant kiterjedésü határa Szegedet is nagy részt földmivelésre utalja : de azért Uj-Szegeddel együtt véve szép ipar kifejlést mutathat, s méltán foglal hazánk iparos városai közt helyet. — Szolnok megyében szinte nincs kitünőleg iparos hely : de Szolnok, s utánna Tisza-Füred még is foglalhatnak e sorozatban helyet. — A Jászkunságban egyedül Jászberény az, mi említést érdemel; bár ezzel nem azt akarom állitani, hogy a többi népes helységekben legszükségesebb mesteremberek sincsenek. Vannak igen is. — Hevesben, Eger és Gyöngyös szép ipart mutathatnak, s különösen Eger a szomszéd Borsod megyei Miskolcz várossal együtt, hazánk legiparosabb városai közé tartozik.

Gömör megyét ugy szólván egy kis hámor és gyár telepnek lehetne mondani az országban, s itt sok helyet tudnék elsorolni, ha Magyarország ipar statisticáját dolgoznám. Most legyen elég Rima-Szombatot, Rosnyót, mellyek bár nem a nagynépességü, de legiparosabb városaink közé tartoznak, aztán Jolsvát, Putnokot, Csetneket, Nagy-Röczét, Ratkót, Dobsinát, Tiszolczot megemlitenem. — Szepes megyét geographiai helyzete főkép az iparra utalja; van is az iparnak a XVI. szepesi városok közül többekben, ugy szinte Lőcsén, Késmárkon, Gölniczbányán, Szomolnokon sat. szép kifejlettsége. — Abauj-Tornában Kassa viszi a főszerepet, melly nemcsak központját képezi több körülte fekvő megyék iparának; hanem az ország Galicziával való kereskedésének is közvetitő főhelyéül szolgál; utánna a két Meczenzéf különösen vas ipar, Göncz és Szikszó, Jászó, Szepsi szinte némi tekintetben érdemlenek említést. — Zemplénnek, Tokaj, Sáros-Patak és főkép Sátoralja Ujhely a főbb iparos helyei : de kitünő szepet az országban egyik sem viszen. — Ung megyében Ungvárt kell megemlitenem. — Sárosban Eperjesnek szépen kifejlett ipara és kereskedése van, sőt Bárfa is népessége szerint hazánk iparosabb helyei közé számitandó; jó iparos helyek még Kis-Szeben és Nagy-Sáros. — Beregh-Ugocsának legnevezetesebb iparos helye Munkács, azután Beregszász, majd Nagy-Szőlős és inkább kereskedésre nézve Tisza-Ujlak. — Máramarosban Szigeth iparára nézve az egész országban nevezetes helyet foglal, különösen szálitó kereskedése fogna pedig országos fontosságuvá válni a debreczen-szigeti tervbe vett vasut által.

Szathmár megyében még Szathmárnak és Nagy-Károlynak ipara sem bir országos fontossággal, bár számos mesterembereivel mindenik pótolja egy részben vidéke szükségét, fontosabb ezeknél, sőt országos fontossággal bir Nagybánya, s vidéke ipara bányászati tekintetben. — Szabolcsban még a legtöbb mesterembert, s ipart mutatható Nyiregyháza sem lép az ország mű iparosabb helyei sorába. — Ellenben Észak-Biharban különösen eddigelé Debreczen tartatott Magyarország második iparos városának. Van is ennek nagy

számü kézmüvesi osztálya, sok kereskedője, európa hirü fontos kereskedése, s népes vásárai. De népességéhez, a lehetőséghez, s megkivántatósághoz aránylag még csekély; mert bár a tul a tiszai vidék nyers termékekben gazdag kereskedésének, s igy a gyári, s gyarmati árukkali kereskedésnek központját egy részben eddigelé is Debreczen képezte: de roppant határkiterjedése, melly nagyobb részben földmivelésre vonta széljel népét, főkép pedig minden jó közlekedési alkalmaktól való elzártsága nagy akadály volt ipara kifejlésében, s ezen csak a majdan elkészülendő vasut segithetend. Ezenkivül még Székelyhid érdemel kis mértékben a megyében említést. — Dél-Bihar Nagy-Váradot országosan nevezetes iparos és kereskedő helyül mutatja fel. De ezenkivül itt is, még ha Margittát kis mértékben megemlitem, a többinek iparos tekintetbeni megemlitése szükségtelen. — Békés-Csanádban Gyula és Makó viszik a fő de nem országos szerepet. — Aradban Aradvárosának ipara a legfontosabbak közé tartozik az országban; de ezenkivül aztán itt, ha csak Radnát kis részben nem, alig is lehet többet említésbe tenni.

A bánátnak ipara főkép Temesváron, aztán Nagy-Becskereken és Lugoson központosul; megemlitendő még Versecz és Lippa, többiek ha bár bányászatra nézve, mint Oravicza, Bogsán, Dognácska sat. birnak is érdekkel: de kézmü ipar tekintetében kevés jelentőségre emelkedtek. De Uj-Becsét mint Nagy és Uj-Becskerek, Temesvár és Páncsova mellett, mellyek a bánáti gabonakereskedés főhelyei, egyik legelső gabona kereskedő várost a monarchiában, emlitetlenül itt sem hagyhatom. — A Bácskaság iparának főfészkeit a három királyi városban Ujvidéken, Zomboron és Szabadkán, majd Baján találja. De közönséges mesteremberekkel kivált a Ferencz csatorna környéki helyek szinte illendőleg ellátvák.

Baranya megyében Pécs város ipara országos jelentőségre emelkedett. Mohács és Siklós szinte szép iparuak, sőt Pécsvárad is némi említést érdemel. — Tolnának főiparos helye minden esetre Szegszárd. De Duna-Földvár, Bonyhád, Tolna, Paks szinte szép iparral birnak — Somogyban Kaposvár és Szigetvár a fő helyek. — Zalában Nagy-Kanizsának ipara különösen kereskedés tekintetében országos jelentékenységü; mert Pest és Horváthország közt eddigelé is a kereskedési egybeköttetést főkép Nagy-Kanizsa vitte, s ez a tervelt vasutak több felőli összejövetele által igen szép kifejlésnek néz elibe. Zala-Egerszeg, Keszthely és Sümegh szinte, bár korán sem kifejlett, de szép iparu helyeink közé tartoznak. — Vas megyében Szombathely és Kőszeg jelentőségre nézve egymás közt vetekszenek: szembetünő ipart mutatnak még Körmend és Alsó-Lendva, sőt itt az apróbb népességü helyek közül is népességökhöz képest szép iparu hellyeket lehetne felemliteni. — Veszprémben Pápa egyik az ország legiparosabb helyei közül, Veszprém szinte nem sokkal marad hátra, ugy Palotának kisebb népességü helyeink közt jeles ipara van.

— Sopronban Sopron az ország legelső rangu iparos helyei közt fog helyet, s bár a más két királyi városokban, s mezővárosokban is szükséghez képest illő számmal vannak kézmüvesek : de az egész megyének ipara főkép Sopronban központosul. — Győr megyében Győr város szinte méltán tündöklik Magyarország legiparosabb helyei közt, s e tekintetben a korral haladóbb és igyekezőbb népet, mint a győri, keveset lehet az országban felmutatni. — Mosonban nem kifejlett : de még is Magyaróvár ipara, sok alföldi sokkal népesebb városok mellett méltán fog helyet. Gabona kereskedésre nézve pedig Moson és Nezsider a legelső kereskedő helyekkel vetekszenek.

Poson megyében Poson városnak ipara országos jelentékenységü, bár a vasut s dunamelletti kedvező fekvésének daczára, a birodalmi fővároshoz Bécshez való közelsége, annak népességi s iparos szelleméveli arányban való kifejlesztésére nagyon lankasztólag szolgál. Ezen kivül Somorja, Szered magok körökben, sőt még Modor és Bazin is illendő jelentőségüek. — Felső-Nyitrában Nagy-Szombat és Szakolcza viszik a főszerepet : de Szénásfalu, Miava, Sasvár, Holics szinte szép jelentékenységüek. — Alsó-Nyitrában Nyitra, Érsek-Ujvár, Galgócz, majd Ó-Tura, Baán a főhelyek. — Komáromban Komárom városán kivül ipart keveset lehet emliteni. — Barsban a bányászati tekintetben igen fontos Körmöcz és Ujbánya városokon kivül, melylyek kézmü ipart is szépet mutathatnak, jeles ipar kifejlettséggel bir Léva. — Trencsénben Trencsén és Zsolna a főhelyek. — Árva-Thuróczban magoknak a főhelyeknek Alsó-Kubinnak és Thurócz Szentmártonnak is kevés ipar kifejlettségök van. — Többel dicsekedhetnek Liptóban Liptó-Szentmiklós és Rózsahegy. — Zólyomban pedig már Beszterczebánya méltán legiparosabb helyeink közé számláltatik, s a bányászaton kivül is Breznóbánya, Ó-Zólyom, Radvány, Korpona sat. szép ipart mutathatnak. — Hontban Selmecz és Bélabánya együtt nemcsak bányászatra : de egyéb iparra is főhelyek s kivülök Ipolyság érdemli meg kisebb mértékben az iparos nevet. — Végre Nógrád, csak mellékesen emlitvén a gácsi posztógyárt, miután egyes iparvállalatok különös kitüntetését előadásomban eddigelé egészen kerültem s ezt is csak azért emlitem, mert nemében legrégibb nagyszerü vállalatként áll fen és pedig szép sikerrel az országban, főkép két jeles iparu helyet mutathat Losonsonczot és Balassa-Gyarmatot.

34. §. Országos vásárok.

Nem tartottam érdemesnek pontos kutatást vinni véghez az iránt, hogy hány helyen és hány vásár esik az országban, csak a naptárakban rendesen bejegyezve levő vásárokat vettem fel, mellyeknek jól tudom, hogy sok hijok van s mégis összesen Magyarországon a Bánáttal együtt 632 helyen 2,517 vásárt találtam; s igy minden 5 □ mérföldre esik egy vásáros hely, s levonva

a vasárnap és ünnepnapokat az esztendőnek minden napjára több mint 8 vásár. Ezt ugyan én magában is sokallom : de még több fog ez lenni, ha felgondoljuk, hogy sok vásár két három nap eltart. Hogy a vásárok országunkban ennyire felszaporodtak, azt nem a nagy forgalomnak, hanem egyedül annak lehet tulajdonitani, miszerint a vásárjog után járó jövedelem mind a volt földesuraknak, mind a községeknek nagy ösztönül szolgált azok szaporitásán való igyekezetre. Mennyi munkás napszám fel van ezek által haszontalanul emésztve!

Nevezetesebb vásárok; Tolna megyében : Szegszárdi vásár lóra, borra, pálinkakereskedésre; simontornyai szarvasmarhára, különösen ökrökre és pedig hizott ökrökre nézve is; ezek után leglátogatogatottabbak a tolnai, tamásii mindenik bires lóvásár, a tolnai zöldségről is nevezetes, kölesdi marhavásár, paksi és pinczehelyi. — Baranyában : Mohács, Német-Boly, Pécs, Sz.-Király, Siklós hires baromvásárokat tartanak, Vaiszlónak pedig sertésvására nevezetes. — Somogy megyében : szigetvári april 24-ki marha- és lóvásár; istvándii april 27ki marhavásár, barcsi sertés és tinóvásár, séllyei sertvésvásár; látogatottabb vásárok még az iharos berényi és kaposvári. — Veszprém megyében Veszprém és Pápa országos vásárokat is népeseket tartanak : de heti vásáraik ezeknél sokkal nevezetesebbek; még megemlithetők a nagyvásonyi és mező-komáromi baromvásárok. — Zalában Nagy-Kanizsa s utána Zala-Egerszeg, Alsó-Lendva és Sümeg vásárai legnevezetesebbek, első országos fontossággal is bir. Letenyének baromvására nevezetes. Vas megyében Szombathely, és Körmend viszik a főszerepet; nevezetes még a német szent-mihályi és jánosházi barom s a vasvári len, kender és vászonvásár. — Sopron megyében mint főkereskedő városnak vásárai is minden tekintetben Sopronnak legnevezetesebbek, ezek közt különösen a virághéti baromvásár; azután a csornai barom vásár. Moson megyében a magyar-óvári vásáron kivül a többi alig érdemel említést. — Ugy szinte Győr megyében, ha a különösen lóvásárairól országos nevezetességü Győrt kiveszszük alig találunk megemlitendőt.

Esztergam megyében még az esztergami és tatai vásárok se birnak valami különös nevezetességgel; a kis-béri annyiban hogy a vászon és fanemüeket itt lehet ezen vidéken legolcsóbbért vásárlani. — Fejérmegyében a fejérvári vásár baromra, főzelékre sőt egyebekre nézve is országos nevezetességgel bir; a seregélyesi lovairól nevezetes; a moóri szinte elég látogatott, a csákvári baromvásár pedig e vidéken a legnevezetesebbek közül való. — Hogy Pest-Pilis megyében a pesti négy országos vásár europai nevezetességü s a világkereskedésben is szerepet játszik, mondanom sem kell : de aztán ez annyira elnyeli a vidék vásárait, hogy hacsak a váczi vásárt meg nem említem, különösen pedig a nagykátai hires baromvásárokat ki nem emelem, itt

több ismertetni valóm nem marad. — Pest-Solt megyében Kecskeméten, N.-Kőrösen, Czegléden, Abonyban több napig eltartó népes vásárok esnek, mellyeket az ország messzebb vidékeiről is különösen az adók számosan látogatnak, Juniusban Kecskeméten különös juhvásár; ugyanitt s N.-Kőrösön a martiusi vásárok szalonnára és zsiradékra nézve kiemelendők, Kalocsán a sertés vásár, ugyanitt s Duna-Patajon ősszel a hajma s zöldség vásár. — A A Jász-Kunságban a félegyházi baromvásár legnevezetesebb, majd a szabadszállási, halasi, ugyszinte a jászberényi, jászapáthi, kardszagi és kunszentmártoni baromvásárokat lehet a nevezetesebbek közé sorolni. — Csongrád megyében a szegedi vásár mindenféle nyers productumokra nézve nagy szerepet visz, a holdmező vásárhelyi és szentesi baromvásárok pedig a legnevezetesebbek közé tartoznak az országban. — Ugy szinte Szolnok megyében a mező-turi baromvásár. A szolnoki és tiszafüredi sokkal csekélyebb jelentékenységüek. — Heves megyében az egri vásárok az elsők, mellyek baromvásárról is nevezetesek. Ezután emlithető a gyöngyösi. — Borsodban a miskolczi vásárok igen népesek szoktak lenni, s mind lóra mind szarvasmarhára, különösen pedig gabonára nevezetesek, M.-Kövesden a Jósefnapi vásár szarvasmarhára és lóra nézve, ugy szinte a csáthi marhavásárok emlitendők.

Nógrád megyében a losonczi vásár, kivált gyapjura nézve országos fontossággal bir s azt külföldi kereskedők is látogatják. Bár elég népesek: de sokkal kevesebb jelentékenységüek ennél a balassa-gyarmathiak. — Hontban Ipolyság vásárai ipar czikkekre nézve elég nevezetesek: a bánya városokban inkább a hetivásárok érdemlenek említést. — Barsban hires a nagysarlói baromvásár, a lévai lóvásár, ugyanez az iparczikkekre nézve is. — Komárom megyében a komáromi vásárnak sincs különös jelentékenysége; de a guttai, ó-szönyi és nagy megyeri barom vásárok némileg megemlitést érdemlenek, Párkányon pedig a Simon-judásnapi káposzta vásár nevezetes. — Alsó-Nyitrában nevezetes lóvásárok esnek N.-Tapolcsányon, Galgóczon; Érsek-Ujváron pedig egyuttal baromvásár is, a nagytapolcsányi tavaszi gyapju vásár pedig a gyapju árára nézve az egész vidékre határzó. — Poson megyében legnevezetesebb vásár gabonára a somorjai: szarvasmarhára nézve a szenczi. Népes baromvásárok esnek még Gajáron, Malaczkán, Csötörtökön, Szerdahelyen, Szereden, Nyárasdon, Vásáruton, melly utóbbi helyen különösen jó fajta lovakat lehet venni. — Felső-Nyitra megyében Nagyszombat hires posztó s gyapju vásárokat tart, ugy szinte baromvására is nevezetes; kevésbbé fontosak a holicsi s szeniczi baromvásárok. — Trencsén megyében Trencsénen kivül Zsolna és Kisutcza-Ujhely érdemlenek említést. — Árva-Thurócz megyében a tót-prónai és tersztennai barom- és lóvásárok legnevezetesebbek. — Liptóban Liptó-Szent-Miklóson és Rózsahegyen kivül, mellyek elég népes vásárokat tartanak, a többit emliteni alig lehet. — Zólyom

megyében legnépesebb a beszterczebányai, majd a breznói vásár, s emlitendő még a detvai juhvásár.

Gömörben a rimaszombati vásárok iparmüvekre nézve első helyet érdemlenek, ugyan itt a szarvasmarha és lóvásárok is nevezetesek. Gabonára nézve legnevezetesebb a putnoki vásár; ugyanez szarvasmarhára, a rimaszécsi pedig különösen jó lovakra nézve nevezetes. — Abauj-Tornában országos fontosságuak a kassai vásárok. Legnevezetesebb baromvásár a szikszói, a jászói és nagyidai pedig különösen sertésekre nézve hires: ugyszinte igen népes vásárokat tart Göncz és Szepsi. — Szepes megyének kereskedése élénk ugyan és fontos, mind a mellett helybeli vásárai közül különös nevezetességeket előmutatni nem lehet; mert szorgalmas lakosai ipar készitményeiket többnyire magok hordják le a szomszéd megyei vásárokra, s a nyert terményeket szinte magok hordják onnan fel. Igy bár Késmárkon, Iglón, Lőcsén sat. elég népes vásárok esnek: de a heti vásárok ezeknél fontosabbak. — Zemplén megyében leglátogatottabb vásár a s.-a.-ujhelyi és gálszécsi, melly mindenik gabonára és marhára nézve egyaránt nevezetes, Nagy-Mihályon pedig különösen a baromvásár emlitendő. — Sárosban Kis-Szebennek szentgyörgynapi juhvására a leghiresebbek közé tartozik, mellyen 5—6000 fejős juh szokott megjelenni s Sáros és Szepes megyére nézve ez szokta meghatározni a juh azon évi árát. A nagy-sárosi virágvasárnapi vásár főkép sódorra, a mártonnapi pedig fagyura, juhra és kecskebőrre nézve nevezetes; hires vásárok esnek még Berzeviczén, Hétharson és Palocsán. — Ung megyében egyedül az ungvári vásár érdemel különös említést, melly azonban mind gabonára s egyéb terményekre, mind szarvasmarhára nézve elég nevezetes; hozzá még a nagy-bereznai barom vásárok emlithetők. — Bereg-Ugocsában nevezetes vásárt emliteni alig lehet. A leglátogatottabbak közé tartoznak: a tisza-ujlaki, melly kézmüiről nevezetes, a fekete ardói baromvásár és a beregszászi. — Máramarosban a szigethi vásár iparczikkekre s nyers terményekre nézve nevezetes, a szomszéd tartományokból is kitünően látogattatván: baromvásáraira lengyel és erdélyi lovak, bukovinai marhák egész csapatokkal szoktak hajtatni; ugy szinte nevezetes a huszti baromvásár, a técsői pedig e vidékén legjelentékenyebb. — Szathmár megyében Szathmár-Némethi, Nagy-Károly, Nagy-Bánya, Szinyér-Váralja vásárai legnevezetesebbek, mellyeket moldvai és bukovinai kereskedők is meglátogatnak marháikkal, ezentul gabonára, borra s iparczikkekre nézve is első helyen állanak. Nevezetesebb baromvásárok esnek: Szalkán, Csengeren, Erdődön. — Szabolcs megyének vásárai közt a nyiregyházi sem bir valami nagy jelentőséggel, bár legnépesebb; de Kis-Várdán és Nagy-Madán, N.-Kallón népes baromvásárok esnek. — Éjszak-Bihar megyében a debreczeni vásárok európai jelentőséget vivtak ki magoknak, s mellette a székelyhidi, diószegi s de-

recskei vásárok bár elég népesek, saját vidékökön kivül nem sok jelentőséggel birnak. — Dél-Bihar megyében a nagyváradi vásár, habár ipar és nyers terményekre nézve a debreczeninek utánna áll s az országos nevezetesség mellett európai hirt még nem vivott ki magának : de az itteni baromvásár a debreczenit alkalmasint felülmulja, s azt lehet mondani, hogy baromvásárlás végett a nagyváradi vásárokat az ország legtöbb vidékeiről megkeresik. Ezután leghiresebbek a megyében a szalontai, margitai és belényesi vásárok. — Békés-Csanádban a gyulai vásár gabonára, lóra, marhára, ugyszinte a makói vásárok nevezetesek; hires marhavásárok esnek Gyomán, Békésen, Nagy-Lakon; ugyszinte Szarvason a Mátyásnapi baromvásár igen látogatott, a Tamásnapi sertésekről nevezetes. — Arad megyében az aradi vásár mind iparczikkek, mind nyers termények, mind végre barmokra nézve országos jelentőséggel bir. Hires baromvásárok esnek még Világoson, Simándon és Zarándon Magyar-Pécskán az alföldön igen nevezetes baromvásáron kivül, különösen emlitendő a sz. György napi cseléd vásár, mellyre nemcsak a cselédek nagy tömege jelenik meg : hanem 20 mérföldről is eljönnek a földbirtokosok és haszonbérlő gazdák, férfi és nő cselédeket fogadni.

A Bánátban a temesvári és nagybecskereki országos vásárok sem vergődtek azon fontos jelentőségre, mellyre a vidék körülményei s nyers termékekbeni gazdagsága szerint jutniok kellett volna. Nyers termény s különösen gabonakereskedése e vidékeknek inkább piaczokon, s legtöbbnyire minden meghatározott időn s vásáron kivül üzetik; ugy hogy bár különösen az oláh nép nagy kedvelője lévén a vásároknak, azokat igen tömegesen látogatja : de ha az emlitett kettőhöz a lugosi vásárokat felhozom, többet emlitenem alig kell, megjegyezvén még, hogy a német telepek közelében eső vásárokon főkép a szép lovak és csikók szembetünők. — Bácskában különösen Szabadka ló és szarvasmarha, Ujvidék, Ó-Futak, Petrovácz szinte szarvasmarha, Temerin e mellett juh, Baja pedig gabona és sertés vásárjairól hires.

35. §. Piarcz és hetivásár.

Mező gazdasági tekintetben én a heti vásárokat sok tekintetben fontosabbaknak tartom, mint az országos vásárokat, sőt nézetem szerint áll ugyanez az ipar érdekében is, a minthogy rendesen az iparos helyeknek, vagy az iparos vidék középpontjául szolgáló városoknak szoktak legjobb piaczaik lenni. Nem veszem itt figyelembe az olly piaczokat, mellyeken minden nagyobb helységben naponként kisebb nagyobb mértékben főkép gyümölcs s élelem nemü árulás történik : mégis hogy hány legyen az országban a heti vásárokat tartó helyek száma? miután ezek tartása nagyobb részt csak vidéki megszokáson alapszik, meghatározni nem tudom, csak tájékozó összeszedést

sem találván azok iránt : de a mennyire kutatásomnak kimutathatni sikerült 300-zon felül találom azoknak számát.

Tolnában Szegszárdnak, Duna-Földvárnak, Paksnak, majd Hőgyésznek és Bonyhádnak vannak legnépesebb heti vásáraik, s különösen az elsőbbek a Duna mind két oldaláról több mérföldekről erősen látogattatnak. Tolnánál pedig gabonával hajóra legnagyobb rakodás történik. — Baranya megyének Pécsett van a legelső hetivásoros piacza : de Mohács és Siklós hetivásárai szinte igen látogatottak. A megyének legalsó része pedig Tótországba Eszékre piaczoz által, — Somogy megyében Kaposvár és Szigetvár a fő heti vásáros helyek. — De legnagyobb részét e megyének valamint a körül fekvő megyéknek is egy részben Zala megyében Nagy-Kanizsa, másban Veszprém megyében Veszprém város hetivására és piacza foglalja el, mellyeknek piaczaik különösen gabonára nézve az országban a legelsők közé tartoznak, horvát és stajerországi gabona vásárlók által is erősen látogattatván; ugy szinte a keszthelyi, zala-egerszeghi és alsó-lendvai piaczok és hetivásárok. Veszprém megyében pedig Veszprémen kivül főnevezetességü, s egyik a legjobb piaczok közül a pápai, majd a veszprém-palotai piacz. — Vas megyében Szombathely, Kőszeg, Körmend, Szentgotthárd, Felső-Eőr, Pinkafő, Kis-Czell tartanak legnépesek hetivásárokat. — Sopronban a soproni hetivásár sokak felett országosnak beillenék. — Moson megyében Mosonnak és Nezsidernek országos jelentőségü gabona piaczaik vannak; Magyar-Óvár hetivásárai inkább konyhai s élelmi szükségletekre terjeszkednek. — Győr város piacza nemcsak gabonára nézve egy a legfontosabbak közül való az országban : hanem az egész vidék által leg is inkább látogatott.

Poson megyében főpiaczok a posoni, szeredi, különösen pedig a somorjai, melly gabonára nézve legdrágább. — Felső-Nyitra megyében a nagyszombathi, gabonára nézve pedig legnevezetesebb a vág-ujhelyi, mellyet a morvaországiak kiválón nagy mértékben megkeresnek. — Alsó-Nyitrában a nyitrai és kivált az érsek-ujvári, — Trencsén megyében a trencséni, zsolnai és csattzai, Árva-Thuróczban az Alsó-Kubini, — Liptóban a liptó-szentmiklósi és rózsahegyi, — Barsban lévai és körmöczbányai, — Zólyomban beszterczebányai, — Hontban Ipolysághi és Selmeczi, — Komárom megyében komáromi, Nógrádban pedig a losonczi és B.-gyarmathi piaczok az elsők.

Esztergam megyeben népes hetivásárokat tartanak Tata és Esztergam. — Fejér megyében Fejérvár és Moor hetivásárai a legelsők, mellyeket a szomszéd megyék is erősen látogatnak. — Pest-Pilis megyében Buda-Pestnek népes piaczainál gabonára nézve drágább a váczi-piacz. — Pest-Solt megyében Kecskemét elég népes piaczokat tart, s ezt, s a nagy-kőrösit tiszta buzájokkal még a tul a tiszaiak is tömegesen megkeresik : de a vétel inkább csak a helybeliekre van szoritkozva. — Az egész Jász-Kunságban, ha csak Jász-

Berényt meg nem említem, nevezetes piacz és hetivásár egy sincs. — Szolnok megyében a szolnoki hetivásár népes, s a számos vidéki látogatók részére illőleg szerepel, ugy szinte a Tisza-füredi. — Csongrád megyében csupán a szegedi piacz; Hevesben az egeri, gyöngyösi; Borsodban pedig a miskolczi visznek nagyobb szerepet.

Gömör megyében Putnok piacza és hetivásárai gabonára nézve első helyen állanak: de igen népes hetivásárokat tart Rima-Szombat és Rosnyó is. — Abauj-Tornában, Alsó-Meczenzéf, Jászó hetivásárait a szepesiek is különösen gabonáért nagy számmal látogatják: de Kassának hetivásárai legnépesebbek. — Zemplénben Sátaralja-Ujhely, Tokaj, — Ung megyében Ungvár tartanak legnépesebb hetivásárokat; 1852 óta pedig Nagy-Berezna hetivásárai is szarvas marhára nézve figyelmet kezdenek érdemleni. — Sárosban, Eperjes és Bártfa a fő hetivásáros helyek; — Bereg-Ugocsában, Tisza-Ujlak, Munkács és Beregszász népes piaczuak; — Máramarosban pedig Szigeth nevezetes.

Szathmár megyében Szathmárnak és Nagy-Károlynak legnépesebb hetivásárai vannak ugyan; de a gabona Szinyérváljan, s különösen Nagy-Bányán és Felső-Bányán mindég jobb kelendőséggel bir. — Szabolcsból a legnagyobb piaczu hely Nyiregyháza maga is inkább Debreczenbe, sőt néha Tokajra piaczoz. — Észak-Biharban a Nagy-Kunságból sőt Békés felső részéből, s Szabolcs megye szomszéd részeiből is erősen látogatott debreczeni piaczon kivül, említést érdemel még a székelyhidi hetivásár. — Dél-Biharban, Nagy-Várad hetivásárai a közelebb fekvő vidékeket illetőleg országos vásáraival vetekszenek, de nevezetes hetivásárokat tart még Margitta, különösen gabonára nézve, mellyeket a szomszéd erdélyiek is nagy számmal látogatnak: továbbá Belényes és Rézbánya. — Békés-Csanádban legelsők a gyulai hetivásárok, mind baromra, mind gabonára; aztán a makóiak, hol a marosi hajókra nagy rakodás történik. — Aradban minden tekintetben Arad viszi a fő szerepet.

Temes megyében Temesvár után Lippa, Versecz következik. — Krassóban Lugos foglalja a fő helyet, majd Facset: de gabonára nézve a bánya városok piaczai is jó kelendőséggel birnak. — Torontálban, Uj-Becse az egész monarchiában nevezetes gabona piacz és rakodó hely; ugy Nagy-Becskerek piacza különösen gabonára nézve egy a legnevezetesebbek közül, s vetekszik az uj-becseivel. Uj-Arad, N.-Szent-Miklós, ujabban pedig Csóka, Szanád, Csanád, Perjámos szinte szép gabona piaczal dicsekszenek. — A Bácskában, Szabadka, Zombor nagy piaczokat tartanak: de fogyasztások inkább csak helybeli; Ujvidék piaczán a kereskedés és vidéki fogyasztás több elénkséggel bir: de még is gabonára nézve főpiaczok és rakadó helyek Baja, Török-Kanizsa és Kula.

E tájékozást a gabonára nézve következő táblás kimutatással toldom meg.

Gabona drágaságra nézve a megyék sorra igy következnek.

Megye neve	legdrágább piacz a megyében	legolcsóbb piacz	legnagyobb piacz
Legdrágább megyék			
Árva-Thurócz	—	—	Alsó-Kubin
Szepes	Löcse, Késmárk	—	Szomolnok
Trencsén	Vág Beszt., K. u. Ujh.	—	Trencsén
Máramaros	M.-Szigeth	—	M.-Szigeth
Sáros	Bártfa	—	Kis-Szeben
Bereg-Ugocsa	Munkács	—	Tisza-Ujlak
Gömör	Dobsina, Tiszolcz	—	Putnok, Rosnyó
Sopron	—	—	Sopron
Zólyom	Breznóbánya	—	Korpona
Poson	Bazin	—	Somorja
Olcsóbb megyék			
Felsö-Nyitra	Sassin, N.-Szombat	Miava	Vág-Ujhely
Alsó-Nyitra	Baán	Érsekujvár	Érsek-Ujvár
Zemplén	Tokaj, Varannó	Sátoralja-Ujhely	S. a. Ujhely
Abauj-Torna	Göncz, Meczenzéf	Szikszó	Kassa
Szathmár	N.-Bánya, Sz. Váralja	Nagy-Károly	Szathmár
Nógrád	—	—	Losoncz
Közép drágaságuak			
Ung	Nagy-Berezna	—	Ungvár
Pest-Pilis	Vácz, Soroksár	—	Pest
Borsod	Miskolcz	—	Miskolcz
Moson	Nezsider	—	Moson
Vas	Köszeg	—	Szombathely
Esztergam	Tata	—	—
Zala	Sümeg, Z.-Egerszeg	—	N. Kanizsa,
Szabolcs	Ny.-Bátor, K.-Várda	—	N.-Kálló
Észak-Bihar	Székelyhid	Böszörmény	Debreczen
Dél-Bihar	Margitta	—	N.-Várad
Pest-Solt	Czegléd, K.-Körös	Kecskemét	—
Heves	Pásztó	—	Gyöngyös, Eger
Győr	—	—	Győr
Veszprém	Palota	—	Veszprém
Olcsóbb megyék			
Tolna	D.-Földvár, Tolna	Paks	Szegszárd
Békés-Csanád	Gyula	N.-Lak, Makó	Gyula, Makó
Szolnok	Füred	—	Szolnok
Jászság	—	—	—
Somogy	Szigetvár	—	—
Legolcsóbb megyék			
Arad	—	—	Arad
Csongrád	—	—	Szeged

A bácskaság olcsóbb, mint a bánát, a bánátban legolcsóbb piacz a perjámosi: de a temesváritól ez nem sokat különböz, legdrágább az uj-becsei, melly $^1/_{12}$—$^1/_{10}$-del mindég fentebb áll, mint akár a temesvári akár a nagy-becskereki.

36. §. A gabona ára az ország különböző részein különböző időben.

Ennek kimutatására szolgáljon a következő táblázat.

Idő	Vidék	Posoni mérő vagy két véka váltó forintokban és dénárokban											
		buza		rozs		árpa		zab		kukoricza		széna mázsa	
		ft	kr.	ft	kr	ft	kr.	ft	kr.	ft	kr.	ft	kr.
1824-ik évi közép ár	Poson	3	56	1	82	1	32	—	99	1	70	—	—
	Budapest	2	92	1	57	1	2	—	85	1	24	—	—
	Kassa	3	53	2	16	1	54	1	13	1	83	—	—
	Sopron	3	57	1	96	1	50	1	16	1	73	—	—
	Debreczen	2	90	1	68	1	20	—	91	1	34	—	—
	Pécs	2	81	1	46	1	10	—	77	1	33	—	—
	Zólyom	3	94	2	42	1	79	1	13	—	—	—	—
	Bácska	2	38	1	51	—	62	—	57	—	89	—	—
	Temesvár	2	15	1	17	—	59	—	60	—	77	—	—
1836-tól 1845-ig közép ár	Poson	5	13	3	59	2	84	2	5	3	64	2	30
	Budapest	4	34	3	—	2	29	1	90	2	86	2	57
	Kassa	5	44	3	63	2	74	1	73	3	49	2	29
	Sopron	5	8	3	55	2	96	2	15	3	63	1	78
	Debreczen	4	42	2	94	2	33	1	74	2	96	2	23
	Pécs	4	34	2	88	2	33	1	78	2	83	2	15
	Zólyom	5	77	4	9	3	44	2	—	4	59	2	—
	Bácska	4	9	2	87	1	98	1	59	2	55	1	79
	Temesvár	3	96	2	73	2	3	1	83	2	42	3	9
1851 juliusban	Budapest	6	43	4	70	3	77	3	95	5	1	3	14
	Sopron	7	29	5	63	4	62	4	57	5	97	3	41
	Kassa	10	12	7	18	5	61	4	87	6	77	3	5
	Poson	8	58	7	—	5	95	4	72	6	33	3	10
	Nagy-Várad	6	22	4	2	3	21	3	45	4	19	3	36
1851 decemberben	Budapest	7	28	5	29	3	99	3	12	3	95	3	52
	Sopron	7	81	5	69	4	57	3	43	4	99	3	60
	Kassa	10	37	7	59	5	70	3	7	6	79	2	92
	Poson	10	8	8	21	6	75	3	70	6	55	3	33
	Nagy-Várad	7	20	4	61	3	46	2	90	3	97	3	96
1852 jul. „ dec. 1853 jul. „ dec. 1854 dec.	Magyarország, szerbvajdaság és a temesi bánát különböző helyeit összevéve közép árban	8	63	6	52	5	70	4	14	6	5	—	—
		8	96	7	35	5	58	4	55	6	15	—	—
		8	35	6	75	5	35	4	45	5	91	—	—
		12	8	8	15	6	5	3	95	6	38	—	—
		17	32	13	63	7	87	5	38	10	88	—	—

Tegyünk ehez a legujabb időből egy kis egybevető kimutatást a több osztrák, s némelly külföldi tartományokkal.

1855-ik év	Piacz megnevezése	Alsó austriai mérő ára pengő pénzben (1 alsó-austriai mérő, annyi mint 0,88,410 posoni mérő, egy posoni mérő annyi mint 1,01616 alsó-austriai mérő.)									
		buza		rozs		árpa		zab		kukoricza	
		ft	kr.	ft	kr.	ft	kr.	ft	kr.	ft	kr.
máj. 2	Buda-Pest (Magyarország)	7	12	4	20	3	15	2	—	3	20
ápr. 21	Bécs (Alsó-Austria)	7	24	5	—	3	36	2	6	—	—
„ 9	Wels (Felső-Ausztria)	7	50	6	12	4	10	2	12	—	—
„ 7	Olmütz (Morvaország)	8	20	6	38	4	52	2	35	—	—
„ 14	Prága (Csehország)	7	25	6	1	4	33	2	3	—	—
„ 7	Lemberg (Galiczia)	7	46	5	33	—	—	2	59	—	—
„ 6	Grátz (Stájerország)	7	14	5	40	4	30	2	37	3	54
„ 7	Klagenfurt (Koronthán)	6	33	4	25	4	33	2	15	4	55
„ 7	München (Bajorország)	6	36	5	40	—	—	—	—	—	—
mart. 22	Boroszló (Poroszország)	5	28	4	51	3	44	2	12	—	—
ápr. 12	Berlin (Poroszország)	6	35	4	25	—	—	—	—	—	—
„ 11	Stettin (Poroszország)	6	10	4	16	—	—	—	—	—	—
mart. 16	Hamburg (Szabadváros)	8	45	5	45	4	18	3	8	—	—
apr. 6	Amsterdám (Holland)	7	55	5	5	—	—	—	—	—	—
„ 4	Páris (Francziaország)	6	52	4	—	—	—	—	—	—	—
„ 9	London (Angolország)	9	13	—	—	—	—	—	—	—	—

E kimutatásból az világlik ki, hogy a földmivelésre utalt Magyarországon, melly a bánáttal együtt nemcsak az osztrák birodalom, hanem Európa gabona tárháza lehetne, s kellene lennie : drágább a gabona, mint a népes Párisban, egész Poroszországban, sat. A prágai magasabb ár alig látszik fedezni az innen odáig való vitelbért. Ha pedig Magyarország északi vidékeit felvesszük, akkor Londonnal állunk egy fokon, hol legmagasabb az ár az európai világ kereskedésben. Ki a hirlapi közléseket illy egybehasonlitási uton folytonos figyelemmel kiséri, országunkat illetőleg efféle tekintetekben sok anomaliának jöhet nyomára.

37. §. Főbb kiviteli czikkek.

A kiviteli forgalom iránt csak nagyon hiányos adatokat lehetnék képes közleni : mivel a helyet foglalni nem akarom. Azért figyelmeztetésül megelégszem annak megjegyzésével, hogy főbb kivételi czikkek mezőgazdaságunk köréből : mindenféle gabona, kender, len, szarvasmarha, sertés, gyapju sat. levén itt ismét különösen azon anomalia tünik fel, hogy mig gabonánknak legközelebbi fő piacza Bécs : addig a bécsi és pesti gőzmalmok liszt szállitást tesznek le Temesvárra és vidékére s a kettős vitelbér után is nye-

reséget látnak : sőt rászorulunk Bécs és Alsó Ausztria olájára : holott az olaj pogácsát a mi marháink is örömest megennék.

VI. SZAKASZ.

A mezőgazdaság kifejlésének eszközei, s annak kifejlettségi foka.

38. §. Gazdasági tanintézetek.

Jelenleg az országban egyetlen egy gazdasági tanintézet van életben : a magyaróvári államintézet.

Emlékezzünk meg röviden a megszüntekről.

1790 tájon állittatott fel Békés megyében Szarvason Tessedik Antal által a szarvasi practico-oeconomicum institutum, melly felállitójának halálával régen elenyészett, következése s eredménye azonban még most is meglátszik a nép gazdaságán.

1803 táján állitotta fel gróf Festetics György Zala megyében a keszthelyi Georgicont, melly legelső nagyobbszerü gazdasági intézet volt az országban, s sok jeles gazdáink köszönik ezen intézetnek kiképeztetésöket. Ez 1850-ben lett megszüntetve.

184⁰/₁ben állott fel gróf Károlyi Lajos és gr. Batthányi Kazmér pártfogása alatt Vas megyében a rohonczi gazdasági intézet ; azonban pár év mulva, mielőtt életének valódi jelenségét adhatta volna, megszünt.

Ugyanez idő tájon keletkezett a nagykőrösi mezőgazdasági tanszék, melly a kecskeméti és nagykőrösi iskolák közt ez időtájon folyt vetélkedési viták eredménye levén, a didacticai és pedagogiai tanszékek mellé állitatott fel, s czélja volt a néptanitókat gazdasági ismeretekkel képezni. A város ajándékozott az intézetnek 25 holdnyi próba telket. Karika Pál, mint az intézet első tanára 1840 őszén kezdette meg előadásait. 1848ban pedig leköszönvén, helyébe ugyanazon év november 10én Galgóczi Károly fogadta el a tanszéket. Ez, hogy a még alig megindulásának első pontján álló próba telki gazdaságot s magát az intézetet annál biztosabban kifejthesse, 8 évig tartandó szerződést kötött a n.-kőrösi egyházi testülettel, melly szerződés nyomán az intézet földét 82 holdra felszaporitotta, ettől magát évenkénti 400 pft haszonbér fizetésre kötelezvén, a példány gazdaságot előlegesen megalapitott s elfogadott terv szerint saját költségén 8 év alatt ugy igérte berendezni és felállitani, hogy azt az egyházi testület a 8 év kitelése után az ugyanakkor kimutatandó javitások és találtató beruházások becsüára szerint magához válthassa. Azonban mielőtt még az intézet illy kezeltetésével másfél év eltölt volna, a magas kormánynak a gymnasiumokat szabályozó rendelete következtében, hogy az egyházi testület iskoláját 12 tanárral ellátott főgymnasiummá

alakithassa, megtörténvén előbb a fentebb emlitett szerződés felbontása, az intézet földe a rajta már megkezdett szőlő s gyümölcsfa ültetvényekkel együtt örök áron eladatott, igy a gazdasági tanszék is a csakugyan nyilvánossá lett főgymnasiumban teljesen megszünt.

1846. taján kezdett felállani Czegléden az ugynevezett szőkehalmi majoros gazdákat képző intézet, mellyet Török János a magyar gazdasági egyesületnek azon időbeni titoknoka, részvények utján állitott fel. Ez 1850ben érte enyészetét.

Ugyanez idő tájon Diószeghi és Karap urak pártfogása alatt állott fel Éjszak-Biharban a zeleméri árvaintézet, melly különösen a selyemtenyésztést tüzte czéljául. Ezt az 1848-diki események szüntették meg.

A magyaróvári intézetet Albert cs. k. főherczeg alapitotta 1818ban, kinek a m.-óvári, előbb a felséges királynéknak özvegyi dijul szolgáló urodalmat Mária Theresia királynénk, megváltoztatva az előbbi jogviszonyt leányával ugy nevezett tüpénzül ajándékozta; Wittman Antal urodalmi kormányzó volt legfőbb eszköz és tényező az intézet megalapitásában, mellynek alapitási főpontjai következők voltak. Ezen intézet mindenkor családi magán intézet marad, annyiban mennyiben a főherczegi család szabadon rendelkezik a tantárgyak meghatározásáról, s a tanitók választásáról. A tanitók fizetési tőkéjéül rendeltetik Nézsideren a régi paulinusok fundusa, melly mintegy kilencz sessiót foglal magában; s ha ez elég nem lenne, akkor minden urodalmi investiturák lekötelezvék. Az urodalom fog gondoskodni, hogy a tanuló fiatalság illendő áron ellátást nyerjen, sőt hat kitünőbb fiatalt 120 pft szorgalmi jutalommal ellát, kik az urodalomnál rendes alkalmaztatást is nyernek. Ha pedig valamelly külső vagy belső harcz s más veszedelem az intézetet feldulná, szabad tetszésétől függ a főherczegi családnak az intézeti alapot más szent czélra forditani. Ezen pontok I. Ferencz császár és királyunk által is megerősitettek. Ezen urodalmat a főherczegné Sándor főherczegnek Magyarország volt Nádorának végrendelé, ennek elhunyta után Károly főherczegre, erről mostani birtokosa Albrecht cs. k. főherczegre s Magyarország jelenlegi katonai és polgári főkormányzójára jutott. Az intézet pedig közegyességre épült legfelsőbb rendezés következtében 1850ben álladalmi köz és nyilvános intézetté alakult által s mint illyen 1850 november 5én nyittatott meg.

Ez intézet elsőbb magának a tervelőnek Wittmann Antal urodalmi kormányzónak gondnoksága alatt állott 1832-ig; ekkor Kleyle Joachim udvari tanácsos vette át a gondnokságot. Tanárok voltak benne következők: Dr. Liebald Julius 1818—1819-ig, Klingenstein 1819ben; Schachner Károly 1820—1834ig; Kalt Péter 1819—1832ig; Orcony Adolf 1820—1829ig; Kanyó Mihály 1820—1839ig; Hayne Jósef 1829—1832ig; Pollák Ignácz

1832—1840ig; Torkos J. 1834—1835ig; Kopecz Gusztáv 1835—1848ig, Kenner Wilhelm 1838—1841ig; Masch Antal 1840—1850ig, kinek főtanársága alatt ment át az intézet az álladalom kezére; Reitman Ignácz 1839—1846ig; Jummerspach Frigyes 1845—1850ig. Az átadásig mintegy 800 tanulókat számlált az intézet, s mindég növekedőben levén a tanulói népesség, az évi legnagyobb szám 1848ik év előtti időre esik. Az állam által történt átvételkor következőleg alakult a tanári kar: Intézeti igazgató: Pabst Vilmos-Frigyes cs. k. osztálytanácsos egyszersmind intézeti tanár. Tanárok: dr. Masch Antal, dr. Moser Ignácz, Jummerspach Frigyes, Kolacsek Ervin (az intézettől bucsut vevén Selmeczre költözött), Hecker Lajos (jelenleg a főherczegi czukorgyár igazgatója Mosonban) Heberlandt Frigyes, b. Wangenheim Albert, Hecke Jósef, kik a megjegyzett kettőt kivéve jelenleg is működésben vannak, s Hecker Lajos eltávoztával hozzájok járult 1854ben Müller N. tanár. — Államintézetté alakulás óta pedig félévenként kimutatva következő volt a tanulók száma. 185$^0/_1$ téli félévről nincs adatom. — 1851 nyári félév 26 magyar, 11 austriai, 4 cseh, 3 gallicziából való, 3 morva és szileziai, 3 erdélyországi, 2 horvát és szlavon, 1 stájer, 2 a szerb fejedelemségből való, 1 sweiczi, 1 kurhesseni, 1 würtembergi, összesen 58; — 185$^1/_2$ téli félévben: 39 magyarországi s a vajdaságból való, 16 osztrák, 12 cseh, 7 gallicziai, 4 erdélyi, 3 morva és szileziai, 3 horvát és szlavon, 2 stájer, 1 tyrol, 1 illyr, 2 a szerb fejedelemségből való, 1 nagy oláhországi, 1 kurhesseni, 1 sweiczi, 1 württembergi, összesen 94; — 1852 nyári félév 33 magyarországi s szerb vajdasági, 13 cseh, 11 osztrák, 8 gallicziai, 5 morva és szileziai, 4 erdélyi, 2 horvát, 2 stájer, 2 tirol, 1 salzburgi, 1 kraini, 2 a szerb fejedelemségből való, 1 hessendarmstadti, 1 kurhesseni, 1 sweiczi, 1 szászmeiningeni, 1 bajor, összesen 89; — 185$^2/_3$ téli félév 30 magyarországi, 22 cseh, 10 osztrák, 10 gallicziai, 5 morva, 4 stájer, 3 szileziai, 2 tirol, 2 erdélyi, 2 a vajdaságból való, 1 salzburgi, 2 poroszországi, 2 bajor, 2 hessendarmstadti, 1 sweiczi, összesen 98; — 1853 nyári félév: 22 magyarországi, 22 cseh, 7 osztrák, 6 gallicziai, 5 morva, 2 stájer, 2 szileziai, 3 tirol, 2 erdélyi, 2 a vajdaságból való, 1 salzburgi, 1 tengerpart vidéki, 1 porosz, 1 hessen-darmstadti, összesen 77; — 185$^3/_4$ téli félév: 41 magyarországi, 22 cseh, 11 morva, 7 osztrák, 7 gallicziai, 5 a vajdaságból való, 4 szileziai, 3 stájer, 2 horvát, 2 erdélyi, 1 tirol, 1 krajni, 1 a tengerpartvidéki, 2 porosz, 2 hessendarmstadti, 1 bajor, 1 württembergi, összesen 113; — 1854 nyári félév: 34 magyarországi, 19 cseh, 8 morva, 8 osztrák, 5 gallicziai, 6 a vajdaságból való, 4 szileziai, 2 stájer, 1 horvát, 2 erdélyi, 1 krajni, 1 a tengerpart vidéki, 1 bajor, 1 szász, 2 a szerb fejedelemségből való, összesen 95; — 185$^4/_5$ téli félév: 50 magyarországi, 12 osztrák, 9 cseh, 8 morva, 8 gallicziai, 7 a vajdaságból való, 4 osztrák-szileziai, 3 stájer, 2 erdélyi, 1 krajni, 1 szlavon, 2

porosz, 1 szász, 2 a szerb fejedelemségből való, összesen 110, és igy az eddig kimutatható nyolcz iskolai fél éven keresztül 734re ment a tanulók száma, kik közt 297 volt a magyar és szerb vajdasági. Ezen az összes tanulóknak nem épen sok hiján felét tevő szám mellett a mező gazdasági értelmesség gyarapodásának örvendetes jeléül szolgál, hogy a tanulók közt birtokosaink család tagjaival is találkozunk. Ezek közt a kitett idő alatt örömmel említjük meg a következőket: Halász Gyula Veszprémben Szilasról, b. Podmaniczky László, Birly Lajos Pestről, gr. Steinlein-Saalenstein Szemerédről, gr. Széchényi György Peresztegről (gr. Széchényi Lajos fia) Szentimrey Sándor Vajdáról Biharban, Fráter Béla Terebesről Szathmárban, Freyseysen János, Munkácsról, Kállay Ignácz Nagy-Kallóból, Lónyay Gábor Deregnyőről (Lónyay Gábor fia) Plathy Árpád Visokáról, Semsey András (Jób fia) Kassáról, gr. Széchenyi László Peresztegről, Lónyay Ödön Deregnyőről, Fejérváry Miklós Vinnáról, Fráter Gábor Halászról, Koós Pál Zsarnóról Abauj-Tornából, Kovács Ágoston Aradról, b. Duka Ödön Temesvárról, Geréby László Adácsról Pest-Pilisből, Hertelendy Gyula Pestről, Jósa András Nagy-Váradról, Melczer Gyula Kassáról gr. Migazzy Sándor Pécsről, b. Nikolics Milos a Vajdaságból, Oszlányi József és Parcsetics Sándor Temesvárról.

Az intézeti tantárgyak következők: A téli félévben 1. alaptudományok: Anatomia, Physiologia, Mineralogia és Geognosia, mindezek Masch; természet és vegytan Moser, aritmethica Haberland tanár alatt. — 2. Tulajdonképeni gazdasági tudományok: Egyetemes növény mivelés, erdőszet Wangenheim tanár alatt; egyetemes állat s különösen juhtenyésztés és a mezőgazdasági üzlettan Pabst igazgató tanár alatt; ló- és sertéstenyésztés és állatgyógytan Masch tanár alatt, szőlőmivelés Köhler intézeti főkertész alatt. — 3. Segédtudományok: Technologia Hecke; építészet Jummerspach tanár alatt; Rajz Haberlandt; Gazdasági könyvvezetés Hecke t. alatt. — A nyári félévben: 1. Alap tudományok: Földészeti vegytan Moser; Climatologia Masch; Botanica s zoologia Haberlandt tanárok alatt. 2. tulajdonképeni mezőgazdasági tudományok: Növénytermesztés s erdőszet Wangenheim; szarvasmarhatenyésztés Pabst; selyembogár tenyésztés Müller tanár alatt. Gyümölcs- szőlőtenyésztési s egyéb mutatványok az illetők alatt folynak. 3. Segédtudományok: Technologia Müller; mechanica, Moser, földmértan s lejtőzés és rajz Haberlandt, építészet Jummerspach, állatorvostan Masch, Földbirtok becslés tudománya Pabst igazgató tanár alatt, ki egyszersmind Magyar-Óvár gazdasági viszonyainak ismertetését is előadja. — Segédeszközökül szolgálnak a tanitás körül az intézeti könyvtár, gyüjtemények és laboratoriumok, a füvészkert, a 63 holdat tevő intézeti kisérlet és gyakorlati telken kivül, a sok tekintetben nevezetes s különféle gazdasági ágakkal ellátott főherczegi egész urodalom. — A tanfolyam

két évre van szabva. Cs. k. főherczeg Albrecht részéről a stipendiumok még folyvást megvannak, s a hat stipendiatus a 120 pftnyi segélydij mellett kap 20 pft mellékletet, e felett 60 pft elengedtetik nékik az egész tanfolyamra fizettetni szokott 120 pftnyi tandijból. Ezenkivül a status részéről vagyontalan ifjak szabadhelyi engedményezésekkel segitetnek, olly formán, hogy tandij fizetésre tehetetlen szegénységök bebizonyitása mellett, folyamodás utján 120 pftnyi kétévi egész tandij nékik elengedtetik. Illy segélyes hely szinte van hat. Vannak végre ollyanok, kiknek csak fél tandij engedtetik el. Ezért hasonlag folyamodni kell, s az igy segélyzettek száma határzatlan és változó. Egyébiránt az intézetbe juthatás s ottani körülmények iránt megkeresésre az intézeti igazgatóság felvilágositással szivesen szolgál.

Mint szinte a mezőgazdaság egyik ágába vágó intézetet, meg kell itt emlitenem a virágzásban fenálló selmeczi erdőszi academiát; végre a dr Encz Ferencz és társainak pesti fanöveldéjével összekötött, s ugyancsak dr. Encz Ferencz által vezetett pesti gazdasági kertész intézetet, melly 1853ban nyilván meg, cs. k. főherczeg Albrecht katonai és polgári kormányzó ő fenségének méltányló kegyelmes leiratát már keletkezése első esztendejében kiérdemlette. Dicséretökre emlitem meg itt némelly községeknek, hogy tanitvány küldötteik által siettek ez intézetet használni. Első kitüntetést érdemel ezek közt Kalocsa város, mellynek a többek közt Halas, Niregyháza, Holdmező-Vásárhely ez utóbbi különösen két közköltségen kiképzendő tanitvány küldéssel követték igyekező példáját.

1848. előtt a magyar gazdazági egyesület központon Pesten egy központi gazdasági intézetet szándékozván létesiteni, a czélból több tanárokul képzendő ifjakat külföldön részvény utján gyült költségen utaztatott: de ma már ez igyekezet tervnek is megszünt. Azonban hogy miképen lehetne és kellene Magyarországon szaporitani a gazdasági tanintézeteket, eziránt a magyar gazdasági egyesület még 1850ben legfelsőbb helyre felterjesztést tett; ugyanez évben a gazdasági lapok is több értekezéseket hoztak e tárgy körül, különösen pedig az azon első félévi 34 és 39ik számok. Én midőn jelen mezőgazdasági statisticámhoz az adatokat gyüjteném, a gazdasági községekhez intézett körleveleimben e tárgyra czélzólag különös kérdő pontot tettem fel, hogy valljon „látja-e szükségesnek s volna-e képes és hajlandó a közönség egy a népiskolával összekötendő kis gazdasági példányintézet, gyümölcsöskert, vagy talán egy efféle önálló intézet felállitására valamit áldozni, hol a nép gyermekei a mezőgazdaság tudományában gyakorlati oktatást nyernének, és mintegy mennyire terjedhetne s miféle feltételek alatt a községnek ebbeli ajánlata?“ E kérdésemre csaknem minden oldalról szives óhajtással találkoztam ugyan: de több helyen a lehetetlenségek közé lett az óhajtás tettlegesitése sorolva; jó akarat és igyekezet igérést, sőt tehetség

nyilvánitást azonban több helyről : de valósággal határozott nyilatkozatot se honnan sem kaptam. Hadd foglaljanak itt helyet az e tekintetben figyelmet érdemlőbb nyilatkozatok : Komárom megyéből Ekelből tudósitásom következőleg szól : „Illy kis példány intézet felállitása igen kivánatos volna, s ez kicsinyben Csalóközben jelenleg már készülőben is van. De hogy illy czélra, a mostani terhes körülmények közt az egy puszta földön kivül ajánlatok tétethessenek, alig remélhető. Az egyházi lelki pásztoroktól és elöljároktól azonban sok függ, kik ha ezen tárgyat felkarolva, lelkesen kivánják eszközleni, bizony a késő maradék előtt is nagy érdemeket szereznek. Szükség e czélhoz előre készülve a még tagosztályt nem szenvedett helységeket figyelmeztetni, hogy e tárgyról tagosztály alkalmával részére való telek kiszakitás tekintetében megemlékezzenek. Egyébiránt Csalóközben már több helyeken felsőbb rendelet következtében iskola kertek jeleltettek ki, mellyeknek ha egyéb jó következése nem lenne is, annyi minden esetre remélhető, hogy az iskolás gyermekek az azokbani oltogatás következtében a fabecsülésére szokván, megszünnek pusztitó ellenségei lenni az előfáknak.“ — Hajdu Böszörményből : „Községünk valamint a tudományos pályára lépni kivánó kebelbeli növendékek számára örömest áldozva, 1700 óta fentartja gymnasiumát : ugy a mező gazdaság terén egykor majd haszonnal működendő ifjaink szükségletéhez képest kész a lehető áldozat tételre. Illy czélbol örömest ajánlana fel egy darab terrenumot, hol polgári iskolabeli növendékeink a mezőgazdaság tudományában gyakorlati oktatást nyerjenek : de e föld rész csak a tagositás alkalmával leszen kiadható ; sőt hajlandó községünk a szükséges előkészületek s eszközök beszerzésére nézve is ajánlatot tenni, csakhogy mindezek kizárólag a kitüzött czélra forditassanak.“ Rima-Szombatból „Illynemü intézet felállitására mind a város képes és hajlandó is lenne áldozni.“ Ácsról Esztergam megyéből „Szükségesnek látná ugyan a helység illyféle intézet felállitását s a népiskolávali összekötését : azonban ehez jelen körülményei közt egyéb segedelemmel alig járulhatna, minthogy földet adna a gazdasági kert felállitására. Az eredményre nézve azonban nagy akadály, hogy jelenleg még iskolai tanitóink is illyenek körül kevés kivétellel, országszerte tapasztalatlanok.“ — Kocsról szinte Esztergamból : „Egy gyümölcstenyésztési iskolát szándékozik a község létesiteni, hol a gyermekek az oltást, fa ültetés sat. megtanulják : de ez is csak tagosztály után létesülhet, mert most még minden talpalatnyi föld az urasággal közös.“ Holdmező Vásárhely városa szinte igen hasznosnak és szükségesnek is látja illy intézetnek a nép iskolák mellé való felállitását s ennek létesítése iránt már intézkedéseket tett. — Enyéngről Veszprém megyéből : „E potnál is ismét egy fajvonását emlitem meg magyar népünknek, melly szerint ámbár ép erős elmével, s könnyen lelkesithető nemes hajlamokkal bir, s minden jóra fogékonyságát tagadni nem lehet : mégis

illyenek eszközlése mostani zilált sat. állapotjában csak a hatalom tekintélyének közbejöttével lenne lehetséges : de ekkor aztán igen is könnyen és siker duzs eredményekkel. Egyébiránt községünk szigoruan okszerü beligazgatás és kezelés mellett eléggé tehetős lehetne illy intézet létesitésére s e tekintetben többi közt csak ő herczegsége volt kegyelmes földes urunk Batthyány Fülöp által elkülönzés alkalmával különösen a község javára ajándékozott s egy tagban 80 holdat tevő jó földet emlitem meg.“ Duna-Vecse város Pest-Solt megyében „minden jónak előmozditója és pártolója levén, sokra áldoz, ugy egy illy intézetre, ha serkentő volna, a legnagyobb áldozatot képes és hajlandó volna megtenni.“ Szarvas Békés megyében „nagyobbszerü gazdasági példány intézet felállitására, mostani helyzetében ugyan nem képes (miután a földes uraságnak szerződésileg kötelezett örök váltság fizetése, tetemes országos kölcsön, s még e mellett az adó után kivetett urbéri kárpótlás is nyomja a várost) de van a város kebelében egy gazdasági fiókegyesület, mellynek van egy nagy gyümölcsös kertje, s ennek jelenleg egyik elemi iskola tanitó levén gondnoka, az ottani oktatás után eredhető jóban az iskolai növendékek is részesülnek.“

39. §. Gazdasági egyesületek, s a mező gazdaságra befolyással biró tudományos és iparos társulatok.

Magyar gazdasági egyesület; alapitásának dicsősége kizárólag a nagy Széchenyi Istváné, ki az 1826ki országgyülés alatt Posonban tartott lóverseny sikerülte után, Eszterházy Mihály, Károlyi György grófok és Wesselényi Miklós báróval egyesülve, egy pályafuttatási társulatban tette le ennek első alapját, melly 1828ban számos pártfogókkal gyarapodván, lótenyésztő társasággá, 1830ban pedig miután már 1829-ben az állammutató egyesületet kebelébe vonta „állattenyésztő társasággá“ alakult; 1835ben végre a mindinkább növekedő részvét következtében kettő hiján 500-ra szaporodott tagszámmal negyedik korszakát érte el, s müködését az egész mezőgazdaságra kiterjesztvén „Gazdasági egyesület“ czimet vett fel. Czélja ezen egyesületnek alapszabályainak szavai szerint „a honi mezei gazdaság minden ágát a jövedelmezés azon fokára emelni, mellyre a tudományok, müvészetek és viszonyaink teljes ismerete által lehetséges és e végre munkálkodása köréhez tartozott : a) minden a mezei gazdaságra vonatkozó hasznos tudományt valamint azon ujabb ismereteket és találmányokat, mellyek hasznos léte tapasztalás által igazoltatik, pártolni és terjeszteni. b) alapos és biztos tudományt szerezni magának a mezei gazdaság minden ágára nézve azon állapotról, mellyen az jelenleg van; kitanulni azon akadályokat, mellyek kifejlését gátolják, s módokat találni, mellyek gyarapodását eszközlendik. c) Idegen nyelven irt és a mezei gazdaságot illető közhasznu munkákat és iratokat

anya nyelvünkre fordittatni, és gazdasági viszonyainkhoz alkalmazva a hazában terjeszteni. d) a mezei munkákat könnyebbitő eszközöket megismertetni, azokat készitő alkalmas mesterembereket és müvészeket szerezni, pártolni és mindenek felett állandóan megtelepiteni. e) a Pesten évenkint tartandó állatmutatást szintugy, mint minden gazdasági termesztmények és müvek mutatását kiterjedtebb divatba hozni. f) jutalomkérdéseket és jutalom feladásokat tüzni ki; továbbá magyar nyelven irt jeles gazdasági könyveket és hasznos müszeri, chemiai vagy uj gazdasági ágat tárgyazó felfedezéseket megjutalmazni. g) jeles gazdákat emlékjelek által megtisztelni; gazdasági tisztek, juhászok és egyéb cselédek kimivelését nyilvános megbirálás után megkülönböztetések és jutalmak által előmozditani. h) a hazában fenálló minden gazdasági intézetről tudományt szerezvén, azok használását elősegélleni és gazdasági nevelő intézetek felállitására hazánkfiait buzditani. i) jeles magaviseletü s alkalmas ifjakat a hazai s külföldi jelesebb gazdaságok megismerésére az egyesület költségén utaztatni s tapasztalásaikat közhirül adni. Végre k) különös igyekezete leendett az egyesületnek az adózó nép sorában levő számos mezei gazdák közt gazdasági hasznos ismeretek terjesztése által jó példákkal és jutalmakkal ipart s ezzel nagyobb vagyonosságot eszközleni.“ E czéljainak elérésére az egyesület több szakosztályokra volt oszolva u. m. földészeti, állattenyésztési, kertészeti, mütani, erdőszeti, s ismeretterjesztő szakosztályokra. 1837-ben folyóiratot inditott meg, melly egész 1848ig Magyar gazda czim alatt állott fen. A mezeinaptárnak több mint évenként 60,000 példánybani közrebocsátása által nagy hatást gyakorlott a nép gazdászati értelmességének emelésére. Az alcsuthi urodalom leirásával megkezdette a jelesebb urodalmak tüzetes ismertetését; több jeles gazdasági munkák közt a bérrendszer és robot és dézma kérdéseinek megfejtéséhez jutalmazott pályamunkákkal járult, évenkint termény-gyümölcs-, állat mutatásokat tartott sat. Budán felállitotta az országos faiskolát, Pesten pedig a gyümölcsös kertet; sőt az üllei uton a köztelek felépitése is az egyesület kifolyása, mellyben felállitandott központi gazdasági intézetről már fentebb emlékeztem. Illy müködések közt tagjainak száma 1847ben már 1300-n felül volt szaporodva és vidéken mintegy 13 gazdasági fiókegyesület állott vele egybeköttetésben.

Azonban ez egyesület is egyike amaz intézeteknek, mellyekre az 184⅘-diki viharos idők csapásai sulyosan nehezültek, az egyesületi élet rugékonysága a haza veszedelmének bánatos érzete alatt merev zsibbadásba sülyedt, s lankadtságából azóta sem volt képes felocsudni többé. A mély álom időszaka 1849-ik év kezdetétől 1851-ki mártius 16-ig tartott, midőn is legfelsőbb helyről tartatni engedett közgyülésen az egylet ügyei vitelével megbizott Heinrich Nep. János egyleti választmányi tag vezérlete alatt 1849-ki julius

21-ke óta egyleti tagokból alakult bizottmány az egyesületnek ez időszaki helyzetéről jelentését beadá. E jelentésből az tünt ki, hogy a forgalomból kitiltott Kossuth pénz jegyekben 2726 pftnak beszolgáltatása által az egyleti pénztár annyira kiürült, miszerint még a szőlő és gyümölcsfa iskola munkáltatási költségei sem fedeztethettek. E szükségből a magas kormány segitette ki az egyesületet 1849 augustus 7-én kelt intézménye mellett kamat nélkül adván az egyesületnek 2000 pftnyi kölcsönt. Ugyancsak a nevezett közgyülés előtt tett kimutatás szerint tett az egyleten fekvő teher 51,282 ft 14 kr. pengő pénzben. A jövödelmek, s kiadások mérlege pedig következő számadatokban terjesztetett elő : 1849-ben összes bevétel 7589 ft 2 kr. ; kiadás 7278 ft 37 kr. ; maradvány 1850-re 313 ft 25 kr. ; ez évi jövödelem 4156 ft 44 kr. kiadás 3625 ft. 45 kr. maradvány 1851-re 530 ft 59 kr. — Ez idő óta azonban az egyesület életét nyilvánosnak alig lehet mondani. Vezényletét folytonosan Heinrich Nep. János ur viszi. Egyetlen hivatalnoka Morócz István ur, ki a pénztárt, s szőlő iskolai felügyeletet kezeli. Alap szabályai legfelsőbb helyre felvannak ugyan terjesztve : de megerősitések még váratik. Az országos faiskola pesti alkalmatlan helyét változtatni óhajtván, a budai szőlőiskola melletti egyesületi telekre való átköltözéssel foglalkozik. A budai szőlőiskola egy vinczellér munkálata alatt fenáll, s ezen kivül jövödelmet ad az egyesületnek : a közteleki haszonbér, némelly alapitási, s egyéb tőkék kamatjai, s a részvény dijak, mellyeket némelly tagok még fizetnek. Költségeit nem tudom. Életének fő jelét legközelebb 1854-ben juniusi pesti vásárkor a köztelken rendezett gazdasági gép kiállitáson láttam, melly kiállitás ezután évenkint, igy az idén is megtartatik.

A már szép számmal fenállott gazdasági fiók egyesületek megszüntek, s köztök egyedül a Vas megyei fiók egyesület fenállása van tudomásomra Szombathelyen.

A királyi magyar természet tudományi társulat, czélja hazánkat természet tudományilag megismertetni, s itt a tárgy rokonságnál fogva emlitendő. Ez 1841-ben keletkezett, az óta folytonosan fenáll, s most is eréjesen müködik Pesten.

Magyarhoni földtani társulat felsőbb helyről inditás következtében 1850-ben állott fel Pesten.

A gazdasági egyesülettel e társulatok összeható kifolyása lett a nemzeti muzeum teremeiben rendezett terménytárlat, mellyből keletkezett aztán a most már évenkint tartatni szokott virágkiállitás szinte a nemzeti muzeumban, mellyen disz-, konyha-, és gyümölcskerti productumok szoktak felmutattatni. Az országos terménytárlatra Kubinyi Ágoston a magyar nemzeti muzeum igazgatója tette meg, a magyar gazdasági egyesületnek 1851 május 22 és 23-án tartott közgyülésén az inditványt, s az ugyonazon év november 11-én

nyittatott meg legelőször. Munkám körén kivül: de mint maganemében elsőről szabad legyen kevéssé bövebben szólni e terménytárlatról. Kiállitott tárgyak voltak következők: Buza 28 különféle Torontál, Békés, Csongrád, Heves, Szolnok, Zemplén, Nógrád, Pest, Fejér, Veszprém, Baranya és Tolna megyékből. Rozs 13 felé. Árpa 14, zab 7 féle. E fő gabona fajokon kivül szemes termesztmények voltak: tenkely, kukoricza, repcze, köles, hajdina, csicseri borsó, ipar és takarmány növények különféle magvai, rizs, a hüvelyes vetemények borsó és bab végetlen sok változatokban, lóbab, lencse sat. Kerti vetemények és virágok; mezei növények és fák magvai. Zöldség nemüek, mindenféle gyümölcsök alma, körte sat. dinnye, uborka, tök, paprika, paradicsomalma, répa és gyöknemüek, gyógy, s ipar növények gyökerei, burgonya több mint 100 faj: dohány, gyapot, aszalt, s becsinált gyümölcsök, vaj, sajt, különféle borok, selyem, kender, len, gyapju sat. E terménytárlat november 16-án záratott be. Második országos ipartárlat kezdete 1853 oct. 23-án vége nov. 15-én. Itt a kiállitás a fentebb elősorolt tárgyakhoz egy nevezetessel, gazdasági gépek kiállitásával szaporodott. — Miért ne szenteljek bár terjedelméhez képest szükkörre szoritott munkámban egy lapot az e terménytárlatokon jutalmazottak névsorának? hiszen olly örömest sorolnám elő mind azt, mi kedvező szint ad mezőgazdászatunk fejlettségének, s követésre ösztönül szolgálhat.

1851 fő jutalom nyertesek voltak Toperczer Tamás Vas megyéből vetemény magvaiért, kertészetünk élén müködvén. (árulja is a magvakat), Urbanek Ferencz majthényi plebános Poson megyében, legnagyobb, legritkább, s legujabb fajokban gazdag gyümölcs küldeményéért, Siebenfreind János nagyszombati gyógyszerész 100 különféle burgonya, s selyem küldeményeért, Kovács Gyula muzeumi őr, ki Magyarország flórájának magvait állitá ki 1000 példányban. Továbbá jutalmat nyertek: Horhy Mihály legszebb árpa, szép buza, repcze, kukoricza és takarmánymagvak, Kubinyi Ágoston sulyos rozs, buza, árpa, zab, kukoricza, paszuly; Darvas Zsuzsi kisasszony legszebb lencse, szép rozs, buza; Nagy Áloizia asszony igen szépen fehéritett len és kenderküldeményeikért. Augusz Antal legjelesebb szegszárdi veres bor, Szirmay Ödön és Mezőssy László legjelesebb hegyaljai, Varga Lajos balatonmelléki, b. Podmaniczky János penczi, Joó János egri veres és fehér, Havas József legjelesebb kőbányai bor küldeményeikért. Gyümölcstenyésztés osztályában Tamássy Károly, Debreczenből, Gáspárik Kazmér váczi nagy prépost, Grawen Lajos Zemplénből sat. sat.

1853-ban *Aranyéremre érdemesittettek.* Albrecht cs. k. fhg. Magyarorsz. kat. és polg. kormányzójának magyaróvári uradalma; — jeles finomságu gyapju-, a Kleyleféle eke- s kitünő minőségü dara küldeményért. Szász Coburg Gothai Auguszt fejedelmi herczeg rimaszéesi gazdasági gépgyára kiállitott jeles készületü, s olcsó, számos gazdasági gépeiért. Bezerédj István a bekül-

dött, és saját jószágán termesztett selyemért. Urbanek Ferencz, majthényi plebános a legszebb, legjobban meghatározott, kétszáz fajt felülhaladó alma és körte küldeményeért. — *Ezüstéremre érdemesittettek.* Albrecht cs. kir. főherczeg Ő fensége bellyei uradalma, beküldött villányi boraiért. Szász Coburg Gothai Auguszt fejedelmi herczeg vacsi uradalma sokféle jeles gazdasági terményeiért. Báró Augusz Antal jeles 1841. szekszárdi boraiért. Herczeg Batthyányi Fülöp enyingi uradalma jeles buza, rozs, árpa, zab stb. gazdasági terményekért. Beniczky Mária, Sándor Zsigmondné kitünő szépségü gyümölcseiért. Bokor Ferdinánd, czenki kovács a Garretféle vetőgépért. Darvas Zsuzsánna kisasszony kitünő gazdasági és kertészeti terményekért. Dobák Antal szép buza, tönköly, árpa, zab, pohánka, és jeles liptói turó küldeményekért. Dr. Entz és társai a pesti fanöveldéjökből kiállitott szép gyümölcsökért. Fejős János szekszárdi bortermesztő 1846-diki legjelesebb szekszárdi boráért. Ferjencsik Samu jolsvai ev. lelkész, szép és gazdag gyümölcs küldeményeért. Gasparik Kázmér váczi nagy prépost kitünő szépségü alma küldeményeért. Ghyczy Ignácz igen szép, s jeles alma küldeményeért. Glocker Károly herczeg Batthyány Fülöp enyingi udvari kertésze legszámosabb faju, s igen jeles alma küldeményeért. Gróf Gyulai Lajos szép erdélyi alma küldeményeért, mellyek nagyobb részben még eddig Magyarországban ismeretlenek. Jalics F. A. borkereskedő kiállitott sokféle jeles boraiért. Kubinyi Ágoston kir. tanácsos és muzeumi igazgató — a kiállitott Nógrád megyei agyagok, s azokból égetett jeles fedél-cserép és tégla példányok, s érczek küldeményeért. A losonczi ipar-vegygyár a beküldött kőszénért, jeles nickel és kobalt gyártmányaiért. B. Palochay Aloizia szép, gazdag sok jeles fajt tartalmazó gyümölcs küldeményeért. B. Sina György ercsi urodalma buza, árpa, zab, kukoricza, repcze, luczerna, stájer lóher, bükköny sat. jeles termékekért. Gr. Széchenyi Lajos somogyvári urodalma jeles buza, rozs, árpa, kukoricza sat. gazdasági terményekért. Szilassy György legsulyosabb buza, 33 féle paszuly és gyümölcs küldeményeért. Tamássy Károly debreczeni gyógyszerész számos faju, tudományosan kezelt, több magyar fajt tartalmazó gyümölcs küldeményeért. D. Toperczer Tamás 163 fajból álló burgonya küldeményeért. Vidacs István pesti gazdasági pépész jeles ekéjeiért, különösen az 1848ik ekéjeért. Pesti hengermalom, ismeretes jelességü liszt és dara küldeményeért. — *Bronzéremre érdemesittettek.* Érdy Borbála asszony szép gyümölcseiért. Farkas István, pesti gépész, a Hornsbyféle szóró rosta és ekéjeért. Fedisch József, hg Eszterházy Pál kismártoni udvari kertésze, ananászokért. Felber Ignácz czenki lakatos, ekéi és Howardféle vasboronájaért. Gallauner J. maccaroni gyára, az olaszhoz hasonló maccaroniért. Hampel Antal ritka szépségü és nagyságu karfiolért. Havas-Ponlatier Teréz asszony, szép selymeért. Koller Ferencz legjelesebb tétényi ürmös bor és kukoricza küldeményeért. Ko-

vács Ferencz, cs. k. kapitány buza, árpa, zab, repcze és kerti terméuyek küldeményeért. Lackenbacher Anna asszony szép selymeért. Lackenbacher Jakab, sokféle és jeles tök küldeményeért. Dr. Málnay Ignácz, szép gyümölcseért, és feltünö finomságu kecskeméti fehér boraért. Hochecker Amalia, Mátray Gáborné, szép gyümölcseért. Martinelli Rupp Eleonóra asszony selyemküldeményeért. Mészáros János, czenki kovács, kiállitott ekéjeért. Mihályfy Antal szabad ég alatt termesztett szép gránát almájaért. Modrovich Ignácz, szép almáiért. Nagy Mihály, temesvári borkereskedő többféle jó boraiért. Kubinyi Josefa b. Nyáry Antalnö több hónapig eltartható jeles vajért. Ocker és társai, virágkereskedők, jeles kerti terméuyeikért és diszitésre adott szép Dahliákért. Pecz Armin, ludoviceumi főkertész jeles kerti terméuyeiért. Dr Pólya Jósef jeles kerti terméuyeiért. B. Podmaniczky Armin, szép almáiért. B. Prónay Gábor, nagy pimperczitromjaiért. Scheffer Jósef Kubinyi Ágoston ur videfalvi kertésze gyümölcs és kerti küldeményeiért. Szijj Sámuel pesti gépész, Ugaziféle vetőgépe és szecskavágójáért. Straka Károly gyümölcs küldeményeért. Thirring Károly, zurányi közbirtokos, geognosticai fontosságu 12 féle föld küldeményeért. Walther János számos gyümölcs küldeményeért.

Magyar erdőszegyesület 1851-ben alakult, s junius 30-án gróf Königsegg Gusztáv elnöklete alatt Esztergamban tartotta első gyülését.

Ipar kamrák az uj kormányrendszer következtében minden közigazgatási kerületekben állitattak fel. Szerkezetöknél fogva inkább a kézmü gyár ipar és kereskedés előmozditására szolgálnak ugyan : de mennyiben a mezőgazdaság figyelembe vétele is felsőbb helyről kötelességökké van téve, melly kötelességet jelentéseiben eddigelé a magyarországi 5 és temesi iparkamarák közt a nagyváradi teljesitette legpontosabban és kimeritőbben, utánna a temesvári érdemelvén kiemelést; annyiban a mezőgazdaságra is nagy befolyásuk lehetne.

Buda-pesti borcsarnok Havas Jósef kir. tanácsos ur inditványozása nyomán 1854 jan. 16án tartotta első alakitó gyulését.

Lófuttatási társulat különválva a magyar gazdasági egyesülettől fenáll s pesti juniusi vásár alkalmával szokta több rendü jutalmakkal ellátott lóversenyeit tartani.

Jégverés ellen kölcsönösen biztositó magyar egyesület. Keletkezett 1843. febr. 5 s azóta Pestről mint központról az országban széljel levő ügyviselői által erélyes müködésben fennáll.

Pesti Lloyd az ugyancsak Pesten fenálló több kereskedelmi társaságok közt, szinte itt különösen felemlitendő, mennyiben egyik fő feladata mező gazdasági vállalkozások megindítására alkalmat nyujtani s teremeiben a termesztő gazdák és kereskedők közt való szerződések kötése végett találkozást eszközleni.

Szegszárdon Fejös János kezdeményezésére most van egy borkereskedési részvény egyesület keletkezőben. — Szarvason gyümölcstenyésztő kis gazdasági egyesület áll fen.

40. §. Irodalom.

Körömön kivül esik itt gazdászati irodalmunk történetét tárgyalni. Magyar irodalmunknak a gazdászatot illető termékeinek elsorolását se várja itt tőlem senki. Szük körömhöz képest ennek előadásában csak legutóbbi két évünk állására szoritkozom. Ez idő alatt megjelent.

1. Folyóirat Gazdasági lapok czime alatt, Korizmics László vezérlete mellett, Morócz István által szerkesztve. Ez 1850 óta áll fen s utódja a magyar gazdasági egyesület által kiadott Magyar gazdának. Előfizetői 1000—1200 körül szoknak lenni. Ezen kivül tulajdonképeni gazdasági folyóiratunk nincs. Azonban különösen a német nyelven szerkesztett pesti Lloyd status- és mezőgazdasági czikkeket gyakran hoz; valamint a népszerü Vasárnapi Ujságban és Pesti Naplóban is gyakran találkozunk ide vágó megvitatásokkal.

2. Gazdasági könyvek. Lónyai Gábor Pabst mezőgazdasági tanát forditotta le. Mezei Gazda czim alatt Galgóczi Károly a mezei gazdászat különböző ágait dolgozta ki. Szinte Galgóczi Károly a kertészet kézi könyvét bocsátotta közre, ugyanettől Koppe hires porosz gazdasági munkája a hetedik kiadás után forditva jelent meg. A „mezei gazdaság könyvé"n, melly Steffens angol nagy jelességü munkája után dolgozva, e tudományban eddigelé megjelent minden magyar munkák közt legkimeritőbb fogna lenni, többek közremunkálásával különösen Benkő Dániel, Korizmics László és Morócz István dolgoznak. Havas Jósef szőlőmivelési munkán dolgozik. Dr. Encz Ferencz kertészeti füzeteket adott ki. Tótfalusi Miklós magyar gazda mint kertész munkáját ujra átdolgozta. Ugyan-ő tőle Schlipf J. A. mezőgazdasági könyve 3-ik forditásban, dr Szabó Davidtól bortermelés hegyaljai kézi könyve jelent meg. Ezután mellőzve a kisebb dolgozatokat megemlitem Leibiczernek német nyelven ismeretes munkáját, melly Stamm Fernánd által átdolgozva harmadik kiadásban jelent meg. Ezenkivül az e két év alatt nagy erélyességet kifejtett nép irodalmi munkák jeles gazdasági értekezéseket hoztak.

41. §. Hitelbank s takarék magtárak.

Hitelbank intézettel, bár mennyire sürgeti ezt s megmutatja üdvös voltát és szükségességét a napi sajtó, eddigelé nem dicsekedhetünk. Ez iránt a pénzügy ministerium következőleg nyilatkozik : „A hitelintézetek szaporitása az ipar számára és biztositéki bankok azon koronaországokban, melylyekben a földmivelés tulsullyal bir, a pénzügyministerium folytonos figyelmének tárgyai. Egyébiránt a fenálló alsóausztriai beszámitolási intézet által a többi koronaországoknak már uj mutatás van adva, hogy az ipar és

kereskedés (magában értetődik a gazdászat is) az állam egyenes pénzsegélyének igénybe vétele nélkül mikép segithet magán.“ Lásd Pesti Napló 1855. jan. 6-án.

Takarék magtárak. Az 1847ik évet közvetlen megelőző időkben dicséretes mozgalom kezdett ébredezni a takarék magtárak felállitása körül. Igy Borsodban 1843ban Szemere Bertalan alispánsága alatt főkép az ő lelkes buzditására keletkezett egy nemesi magtár, mellynek tőkéje 285 köböl gabona és 205 köböl árpa volt, e mellett külön az adózók magtárának alapja 169 köböl gabonára és 129 köböl árpára rugott s 1847ben már 1000 köböl körül volt szaporodva. Mező-Kövesden ugyanekkor 228¾ köböl gabona, 18 köböl árpa és 8 köböl zab volt a takarék magtári alap. Kövágó-Örsön Zalában; a vály völgyi helységeknek Gömörben Alsó-Vályon szinte van takarék magtáruk, mellynek lételét Bodon Antal urnak fogja köszönni a késő maradék is. A magtár 1200 köbölre van számitva. Igy Torontál megyében Kumánd, Melencze, Basahid, Nagy-Jécsa szinte dicsekedtek takarék magtárakkal; jelenleg a Bánátban illyet egyedül Német-Szent-Péteren tudok fenállani. Biharban is számos takarék magtárak létesültek 1844től fogva. Az ujabb időben ezek alakulása nagyon megcsökkent, sőt a fenállottak közül nemcsak mint emlitém a Bánátban: de egyébütt is sok megszünt: holott a takarék magtárakban nemcsak a szegénységre nézve van szük termés idején felette nagy segitség, sőt én a mező gazdasági hitelbankokat épen a takarék magtárak alapján vélném legczélszerübben s legkönnyebb szerrel alapitani. Ujabb időben egyedül Gömör megye mutat ezen takarék magtárak alakitása körül némi élénkséget. Jelesen itt 1848ban kezdett alakulni részvények utján a pelsőczi takarék magtár, melly 1851ben megnyilván, ez első megnyilása alkalmával már 1800 köböl gabonát kölcsönzött ki s legfelsőbb helyen is megerősitett alapszabályait 1852ben tevén közre, mondhatni legnagyobbszerü illyféle intézet jelenleg az országban. Putnokon szinte le van téve a magtár épület alapja. Rima-Szombatban ez előtt pár évvel szinte nagy mozgalmak kezdettek ez ügyben. Ezen kivül bár a még Jankovich ur administratorsága alatt ez előtt 12—13 évvel összetett s ugyanakkor kölcsön ki is osztott megyei takarék magtári alapnak most nyomát is alig lehetne találni, de ujlag több helységekben forgatnak már kisebb mennyiségü gabonát kikölcsönzések utján, mellyet szivesen illy magtárak előleges alapjának tekintünk.

42. §. Gazdasági gépgyárak és gépészek.

Kétség kivül legnagyobbszerü gazdasági gépgyár az országban Vidacs István gazdasági gépgyára Pesten, melly 1851 óta saját vas öntődével egybeköttetvén, mindennemü gazdasági gépeket és eszközöket (cséplő gépeket,

vető gépeket, ekéket sat.) az angolokkal és amerikaiakkal vetekvő minőségben készit. Készitményei különösen elterjedt kelendőségnek örvendnek. Ezután jön Farkas István és Kollerich, majd Szijj Sámuel gazdasági gépgyára szinte Pesten. Ugyanitt Wittwindisch B. gépgyára gőzgépek s műmalmok mellett gazdasági eszközök készitésével szinte kiterjedten foglalkozik. — Hoffmann J. D., különösen pedig Werther Frigyes gépgyára, melly a nagyobbszerüek közt 1842-ik évóta legrégebben áll fen Budán, gazdasági gépek mellett különösen gőzgépek, lóerőre való gépelyek sat. készitését üzi. Ruszwurm H. 1852-ben Budán felállitott, ugy szinte Kuntzen H. G. gépgyára főkép gőzmalmokat épit. A pesti henger malom gyára szinte gyakorol különféle gépkészitést. Végre Teplin Károly Pesten inkább csak famunkából kerülő gazdasági gépek, mint rosták, szecskavágók sat. de néha cséplő gépek készitését is végzi.

Buda-pesten kivül hg. Cóburg rimaszécsi gépgyára Gömörben illendő kiterjedéssel s kellendőséggel bir. Nagy-Czenken igen jeles ekék mellett, egyéb gazdasági gépek készitésében szinte jeles előhaladás történt. A gőzmalmok mellett rendesen vannak kisebb nagyobb kiterjedésü gépgyárak. Ezeken kivül némely uraságok tartanak urodalmaikban mükovácsokat, ugy egyes mesteremberek is, kivált Fejérmegyében és Vasban, készitenek ekéket, apróbb szerszámokat s gazdasági gépeket: de terjedtebb üzletü gépgyárt az országban nem ismerek.

Hogy vashámoraink kaszák, kapák sat. készitését több helyt üzik; favilla, lapát, szekér s más faeszközökkel pedig az erdős hegyi lakosok látnak el benünket, ezt bővebben emliteni feleslegesnek tartom.

43. §. Jelesebb gazdák és gazdaságok a felsőbb és közép körben.

Különös bővségével sem a jeles gazdaságoknak sem a jeles gazdáknak épen nem dicsekedhetünk, s kénytelenek vagyunk bevallani minden tekintetbeni hátramaradásunkat. Mind a mellett örömest megvallom, hogy sok jeles gazdaság lehet, mellynek ismeretével én nem birok; még több jeles gazda, kinek ismeretére minden igyekezetem mellett sem juthattam. Azonban illy hiányos ismeretek mellett is csupa szerénykedésből miért mulasztanám el igénybe venni azon hasznot, melly az illy ismertetésből egyetemes mezőgazdászatunk előmenetelére háromolhat? miért tagadnám meg az ismert vagy velem megismertetett jelesek kitüntetését? holott e sorozatnak főkép a követésbeni irányadásnál fogva nagy fontosságot tulajdonitok. Bár minden foglatosságban ismerhetnénk jelesebbjeinket s azok alkotásait körülményesen, hogy mehetnénk bátran a fény után, melly azokról sugárzik. Ki azonban talán legjelesebb ismerőseit s az általa ismert legjelesebb gazdaságokat sorozatomban

nem találja: bocsásson meg: mert sajátlag szerzett ismeretemen kivül csak tudósítóim utmutatására kellett támaszkodnom. — Fokozatot tenni itt sem czélom sem képességem; s azon minden esetrei megjegyzés után, mit már többször felmutatni alkalmam volt; hogy a többi közigazgatási kerületek felett különösen a tul dunai rész tünteti ki magát, teszem sorra az elsorolást, a mint a vidékek következnek.

Hogy Moson megyében Albrecht cs. k. főherczegnek a mezei gazdaság ugy szólván minden ágában annyira felszerelt magyaróvári urodalma, miszerint benne a selyem tenyésztésen kivül hiányzó gazdasági ágat alig emlithetnék, a Mária ligeti rétöntözést különösen kiemelvén, országunk legjelesebb urodalmai közé tartozik, közönségesen tudva van: de igen jeles urodalom gróf Zichy Ferraris Bódog oroszvári, hol a kertészet s a csunyi juhászat különösen emlitendő, és báró Sina J. szent-miklósi urodalma is; sőt átalában a moson megyei urodalmakról azt lehet megjegyeznem, hogy egyenként országunk jobb rendszerrel kezelt uradalmai közé tartoznak. — Sopron megyében kiválóan kitünik gróf Széchenyi Istvánnak hazánk egyik legjelesebb gazdája Hajnik János kormányzó tiszttartó ur által kezeltetett nagy-czenki urodalma, hol egyebek közt a selyemtenyésztés jeles előhaladásnak örvend, s a czélszerü gazdasági gépek különösen kettős ekék terjesztésében az urodalmi kormányzó urnak nagy érdemei vannak. Továbbá jeles urodalmak gróf Széchényi Lajos horpácsi urodalma, herczeg Eszterházy Pál urodalmai, bár még bennök nincs mindenütt behozva a tagosztály és váltó gazdaság. Itt megemlitést érdemel különösen Smalbonnes György angol haszonbérlő által az urodalomtól bérlett német-kereszturi gazdaság; a csornai premonstrei rend csornai, a pécsi püspökség szanyi, ugy gróf Festetics Sándor egyedi urodalmát szinte a jelesebbek közé lehet számlálni; a kisebb gazdaságok közt pedig igazán példány gazdaságokat lehet találni, köztök különösen jeles lévén Rohonczy Ignácz ur gazdasága Pinnyén, és Baditz Imre s László testvéreké Szil-Sárkányban, kiknek tagjait közönségesen legrendezettebbeknek tartják az egész Rába-közön. Egyébiránt a Rábaközt, mint hazánk egyik legjelesebb gazdasági vidékét, a maga helyén különösen fogom megismertetni, melly uton több jeles gazdákkal és gazdaságokkal lesz alkalmunk megismerkedni. — Vas megyében kitünők: gróf Erdődy Sándor vépi urodalma Csik János urod. felügyelő ur kezelése alatt, báró Mesznil Viktor bakófai urodalma, mellynek tisztje Kovács Ádám. E két urodalom alagcsővezéssel is el van látva. Herczeg Batthyány Fülöp körmendi és német-ujvári urodalma, amott de Rivó József, itt Szaivert József levén a vezető tiszttartók; továbbá gróf Károlyi Lajos páty-surányi, gróf Batthány Zsigmond csákányi, hol jeles sweiczi tehenészet, megnézést érdemlő kézi ménes s vizerőre épitett cséplőgép látható, s a földek fasorokkal szegélyzettek, gr. Festetics György vasvári urodalma, jeles juhászattal; hg. Wrede

váthi urodalma és az ikervári urodalom szinte a jelesebbek közé tartoznak. A kisebb majoros gazdaságok közt igen jelesek vannak: főkép kitünő Gotthárd István ur gazdasága a szünösei pusztán Szombathely mellett, Hodossy József uré Kis-Sáros-Lakon, Karcsay Sándoré Kis-Kölkeden, b. Mikos-é Sorki-Ujfaluban, Szegedy kamarás uré Kis-Unyomban, Zarka Nep. Jánosé Nagy-Kölkeden, Zarka Sándoré Jaákon, Sitkei Nagy Sándoré a kemenesalján Sitkén s több helyeken, Radó Ignáczé különösen magyar Gencsen, Boda uré Vönöczkön és Hetyén. Jeles gazdák még: Berzsenyi Miklós ur K. Sömjénben, Nirtith urak Mihályfán, s Maár Eduard haszonbérlő Tilalmas pusztán. — Zalamegyében jeles elsőséget visz Krajner Imre urod. kormány elnök ur vezénylete alatt gróf Festetics Tassiló keszthelyi urodalma: de különösen jövedelmeztetésre nézve czélszerü berendeztetésénél fogva nagy figyelmet érdemel gróf Széchényi Istvánnak pölöskei urodalma, melly Kollár János urodalmi számtartó ur kezelése alatt azt lehet mondani, nagyságához aránylag legnagyobb állattenyésztést üz az országban. — Somogymegyének sok jeles gazdaságai vannak. Egyik a legjelesebb ezek közt, söt az országban is igen kitünő helyet érdemel gróf Hunyady József kéthelyi urodalma Vásony György urod. tisztartó ur felügyelete alatt. Továbbá jelesek gr. Hunyady Ferencz marczali, hol Csáby János kormányzó tisztartó ur viszi a kezelést, az Inkey család iharos-berényi, mellynek kezelője Bausch Zsigmond korm. tisztartó, gróf Festetics György csurgói: (szép gulya, ménes, és nagy mennyiségben a hizodalmas mangalicza faj sertés), gróf Széchényi Lajos somogyvári urodalma Lejtényi György tisztartó alatt. Igen jeles gazdaságok folynak Festetics Ágoston ur birtokain, (finom juhászat és ménes), ugy szinte Czindery László ur ladi és szigetvári urodalmaiban s gróf Wickenburg ádándi jószágán, hol sok jeles gazdasági gépek vannak használatban. (Ez most haszonbérben van). A kisebb majoros gazdaságok közt legjelesebbek közül való Kunt Vincze ur gazdasága Fajszon, (czélszerü földmivelés s jeles juhászat) Somsich Miklósé Sörnyén (finom birka). A gazdák közt pedig megemlitem még Somogyi József haszonbérlöt Istvándin és Nagy János ispánt, ki báró Szina György zádori jeles ménesét kezeli. — Baranyában a bellyei, Mayer Antal urod. felügyelő ur alatt; (Különösen Sátoristye olasz modoru fasorokkal igen szépen rendezett puszta); továbbá a dárdai, bolyi, siklósi, (kivált a dázsoni, czuni és palaji majorokban) Kühnel Ferencz alatt a sz. lörinczi urodalmak viszik a főszerepet. — Tolna megyében hg. Eszterházy Pál ozorai (Tamásin rét öntzöéssel) dombóvári, gróf Viczaiak ireghi, gróf Apponyiak kölesdi urodalmai elég jeles gazdaságokat folytatnak: valamint báró Szina Györgynek tolnai urodalmában el kell ismerni a rendezettebb gazdasági czélszerüséget, hol különösen a kajmadi pusztán egy szeszgyárral együtt e vidéken egyébütt nem létező gözmalom látható. Mindazáltal legjelesebb gazdaságot találunk az egész megyében Bezerédj

István urnál a hidjai pusztán, melly szembetünő terjedelmü birtokban a gazdasági iparnak több ágait példányképen lehet felmutatni, hol a selyem tenyésztés teljes virágzásnak örvend, s az egy angol kerthez hasonló egész birtok élöpélda gyanánt szolgálhat, hogy mint kell és lehet a leghaszonvehetlenebb futó homokot valóságos édenné varázsolni. Itt mindennemü gyümölcsfa faj szerint külön osztályokban diszelg; az eperfákkal szegélyzett s sorozott legelök tejet, vajat, gyapjut, selymet együtt adnak. Vannak finom juh nyájak, nemesitett ménes kicsiben; pompás szölömivelés kertileg; rendes vetés forgásokkal jövedelmes földmivelés. Nem különben jeles gazdaságok üzetnek az ide szomszéd Alsó- és Felsö-Tengelicz pusztákon. — Miszlán szinte igen jeles gazdasága van nemes-kéri Kiss Pál volt fiumei kormányzó urnak. Itt is van rendes selyem tenyésztés, selyemgombolitó intézet; pompás szeszgyár, egy a völgyről a hegyre a gyárbelsejébe a szükséges vizet szivattyuzó nagyszerü géppel; igen fényesen rendezett angol kert; keletről szerzett mintegy 150 legnemesebb fajból alakitott példány szölö; s a hegyes helyiség mostohasága daczára is meglepö ennyi szépségek mondhatni elbájolják az utazót, látván, hogy a szorgalom és befektetés a csüggedhetlenség kiséretében a kopár hegytetök honában is paradicsomot, ott pedig aranybányát tud teremteni. — Veszprém megyében kiemelem hg. Batthány Fülöp enyéngi urodalmát Farkas Imre urod. tisztartó ur jeles kezelése alatt, gróf Eszterházy László s testvérei rhédei urodalmát, mellynek igazgató tisztartója Farkas Ferencz, Festetics Ágoston igen jeles déghi (földmivelés, juhászat, ménes és marha tenyésztés tekintetében), s gróf Somogyi lovász-patanai, gr. Amade marczaltöi, gr. Eszterházy Miklós mezölaki urodalmát, s itt különösen a mátyusházi gazdaságot, Nagy Démen jeles gazdaságot folytat Szabadhegyi Antal ur kinél 1855-ben kezd müködni a környéken legelsö cséplögép. — Györ megyében egyes jeles gazdaságok szinte többen találkoznak, mellyek közt fökép kitüntetést érdemel a szolga-györi gazdaság Hunkár Sándor és Mihály testvér birtokosok kezelése alatt; jelesek a szentpáli (b. Szinái igen jeles ménes), ménföi, csigi és hali pusztai majorságok.

Poson megyében jeles gazdaságok gróf Eszterházy Józsefné cseklészi, gróf Eszterházy Vinczéné és gróf Zichy Ferencz diószeghi, Gyokó család magyarbéli és gróf Eszterházy Károly szeredi urodalma, melly daczára mostani helyzetének kitünö jelesen kezeltetik; igy gróf Pálffy János királyfai urodalma, hol Heuffel János urodalmi kormánytanácsos urat Posonyban országunk legjelesebb gazdái közt, ugy szinte Krascsenics János urod. tisztartó urat Királyfán meg kell emlitenem, szinte a jelesebben kezelt urodalmak közé tartozik. Van itt jeles tehenészet, igen finom törzsjuhászat, melly jelenleg gyapju bövités tekintetéből a csunyi törzsök nyájból szerzett kosokkal kereszteztetik. Csak takarmány mag a mult 1854-dik évben 3000, ez idén

pedig 5000 pfton felül menő értékben vettetett el az urodalomban, s némely takarmány magvakra nézve már a mult évben az urodalom is megkezdte az eladást. Herczeg Pállffy Antal ur urodalmaiban, mellyeket Entresz Károly urod. kormányzó ur vezényel, különös említést érdemel a károlyházi ispánság a Morva folyó mentében, hol a vidéknek legjelesebb juhászata nagy gonddal kezeltetik. Ugyanezen hegyentuli vidéken gróf Kollonich nagy-levárdi földészeti gazdasága szorgalomra mutat, s gróf Pálffy Leopold ur stomfai birtokában a haszonbérileg kezelt franczhofi major figyelmet érdemel. — Legjelesebb gazdáink közt különösen a juhászatot illetőleg megemlitem Czilherth Robert urat törzs juhnyájával együtt Guthoron. — A két Nyitra megye négy igazán példány gazdaságot mutathat. Ezek a cs. k. holicsi urodalom; gróf Károlyi Lajos tótmegyeri urodalma Otocska Ignácz felügyelő ur jeles kezelése alatt, gróf Hunyady Ferencz ürményi urodalma, melly a boldogult Appel Károly urod. felügyelő urnak köszöni első rendezését, ki országunknak három fiaiban legjelesebbjeink közt tündöklő gazdákat adott s most is egyik fia Appel Gusztáv viszi az urodalom felügyeletét; gróf Zay Károly bucsányi urodalma, melly minta jelességü urodalom kiszabott feltételek alatt magokat gazda tisztekké képezni akaró egyéneknek is meg van nyitva. Említést érdemel még gróf Pálffy bajmóczi urodalma, kivált Koss helységi majorsága; ugy gr. Keglevich János kis-tapolcsányi urodalma. — Komárom megyében: hg. Pálffy Antal bátorkeszi urodalma, a föld czélszerü mivelésében, gazdasági eszközök használatában, szőlő mivelésben, juhászatban sat. jelesen előhaladt, a csuzi közbirtokosság tágas határán jeles váltó gazdaságot folytat, gróf Eszterházy Vinczéné született hg. Lichtenstein Sofia apácza szakálosi urodalma, földmivelésre ugy mint marhatenyésztésre jeles. Gr. Waldstein János csicsói urod. Legjelesebb gazdaságok vannak ezen kivül a csalóközben Szent-Pálon, Felaranyoson, Ujtelken, Ontopán, Nagy-Lélen, Füsön; a tul dunai részen szinte említést érdemel az ó-szőnyi urodalom, hol a harkályi pusztán egy kis váltó gazdaság is üzetik. — Barsban egyedül hg. Eszterházy Pál lévai urodalmát, mellyet még a mult években a jeles Benkő Dániel kezelt, s aztán gr. Eszterházy Jánosné zelizi urodalmát említhetem meg. De említést érdemel Fájkürthön azon szorgalom is, mellyet Bende Péter ur gazdasága körül kifejt. — Hontban s az e kerülethez tartozó felsőbb megyékben nincs különös megemlíteni valóm. — Nógrádban egyenlő közép karban állanak az urodalmak. Báró Balassa Antal kékkői urodalma mostoha vidéke mellett is jeles kezeltetésben részesül, hol a tehenészet, ménes és juhászat nézést érdemlenek. A majoros gazdaságok közt szinte valóban jelesek tünnek fel. Illyenek gróf de la Motte Antal szalatnyai, Szentiványi Vincze tolmácsi, Török János gazdasága Podrecsánon sat.

Esztergam megyében elől emlitvén a cs. k. bábolnai ménes intézetet,

herczeg Lichtenstein Alajos ácsi urodalma, a kis-béri kamarai urodalom, melly ujabban ménes intézetté kezd alakulni, gróf Eszterházy Miklós tatai és gesztesi urodalma több majorokban jeles váltó gazdaságokat és állattenyésztést mutathatnak. Gróf Sándor Moricz bajnai urodalma jeles ménessel, s juhmosó intézettel van ellátva. A kisebb majorságok közt különös említést érdemel Sárközy József ur fasorokkal, gyümölcsültetvényekkel szépen rendezett, s váltóilag kezelt gazdasága Kömlődön, Ghyczy Ignácz uré Kis-Igmándon. A makki pusztán Békeffy János haszonbérlő ur szinte a környéken igen jeles gazdaságot folytat, s mind tehenészete, juhászata, mind lótenyésztése kiemelendő. — A fejérmegyeiek közt több országszerte példányul beillő gazdaságok találkoznak, mellyeknek koronájok a cs. k. főherczeg József boldogult nádorunk által teremtett, s minden tekintetben jeles alcsuthi urodalom, mellynek tisztjei közt kitüntetést érdemel a Marek testvérpár Antal és Károly. Ez után jelesek : gróf Zichy János örökösök nagy-lángi, (különösen lótenyésztésre nézve) b. Szina ercsi (mellyen gróf Lilien birtoka alatt legelőször indult meg az okszerübb gazdálkodás a megyében) és érdi (földmivelésre) gróf Brunszwick Ferencz mártonvásári (minden tekintetben, főkép a czélszerü gazdasági gépek használatára nézve) gróf Zichy Edmund szent-mihályi (Boda Imre korm. tisztartó kezelése alatt), a czisterczirend előszállási, a kamara bicskei urodalma; ugy szinte gróf Zichy Domokos ur szentiványi (különösen „Ödön" majorsága Huszár Imre számtartó kezelése alatt), b. Splényi Henrik bárándi, gróf Batthyány Imre szabad-battyáni, gróf Batthány István polgárdi, gróf Niczkyek szilas-balhási gazdaságában a föld mivelés kitünő renddel és jeles szorgalommal üzetik. Igen jelesek a csillag majori és jakabszállási gazdaságok, ez utóbbi Horhy Mihály egyik országszerte legjelesebb gazdánknak köszönvén rendeztetését, egész Fejér megye gazdaságának kifejtésére nagy befolyást gyakorolt. Több közbirtokos urak különösen a nagy-hantosi és baracsi majorságokban, melly utóbbi pusztán gazdálkodik jelenleg Horhy Mihály ur is, szinte jeles gazdaságokat, s együtt állattenyésztést folytatnak. — Pest-Pilis megyében herczeg Coburg vacs pusztai gazdasága, melly szeszgyárral, gözmalommal, jeles állattenyésztéssel, s juhászattal el van látva, a legjelesebb rendezetüek közé tartozik, hol a fasorokkal szegélyzett táblákon üzött váltó gazdaság mellett, a gazdasági gépek legczélszerübb használatnak örvendnek. Gróf Sándor Móricznak, Dávid Alajos ur felügyelete alatt levő biai urodalma, melly a bajnaival egybeköttetésben áll, bár még tökéletesen rendezve nincs : de sok tekintetben említést érdemel. A gombai közbirtokosság, Pándon Szilassy urak szinte szépen rendezett gazdaságot folytatnak. Pirényi Sándor ur sőreg pusztai haszonbéri gazdasága hasonlag említést érdemel. — Pest-Solt megyében még átalában egészen külterjüek a gazdaságok, s bár illy szempontból sokan szép rendezést követtek el gazdaságaikon, s az állatte-

nyésztésben is jeles szorgalmat fejtenek ki, mint Geréby Rudolf haszonbérlő ur juhászatával és lótenyésztésével az adacsi pusztán, az a bonyi urodalomban többen, a községi nagyobb birtokosok közt szinte némellyek : de itt példány rendezetü gazdaságot felemliteni még sem tudok. — Csongrád megyében a gróf Károlyiak derekegyházi és szentes-vásárhelyi urodalmait kell megemlitenem, melyeket Érkövy Adolf és Szendrey Ignácz urodalmi felügyelő urak vezetnek. — Szolnok megyében urodalom nincs : de vannak igazán jövödelemre rendezett majorsági gazdaságok : kivált a fegyverneki, kengyeli pusztán a roffi sat. közbirtokosság közt; a tomaji pusztán pedig Lejeune testvérek haszonbérleti gazdasága mind földmivelés, mind állattenyésztés tekintetében igazán peldányul szolgálhat; igy a pooi pusztán szinte figyelmet érdemel Mocsy György urnak haszonbérletileg jól rendezett és jól szerelt gazdasága. De legjelesebb gazdáink közt nem hagyhatom itt emlitetlenül Farkas Károly urat, a fegyverneki pusztán, ki különös szerencsés szenvedélylyel van ujabb meg ujabb gazdaságok berendezése iránt. — Heves megyében gróf Károlyi György, Roykó János felügyelő ur által kezelt aldebrői jeles és herczeg Coburg hevesi rendszeres urodalmát kell kiemelnem. — Borsodban szinte herczeg Coburg cserépváraljai és edelényi, majd gróf Keglevich Jánosnak Szentgyörgyvölgyi Szép Sámuel ur felügyelete alatt levő sajóvámosi urodalma jönek emlités alá. Itt egyes közbirtokosok szinte már többen jeles rendezést tettek gazdaságaikon. Szép gazdasága van Ragályi Tamás örökösinek Borsodon, több közbirtokosoknak Senyén. Itt különösen Máriássy László ur, mig el nem öregedett, igen szorgalmas gazda volt, s gazdaságát e vidék kisebb birtokosai közt legjobban rendezte. Szathmáry Pál Zsolczán szinte a legszorgalmasabb s rendszeretőbb gazdák egyike, s méltó, hogy Máriássy László ur mellett emlitessék. Miklós Ferencz ur Finkén szinte a legjelesebb gazdák közül való volt : de már ő is elöregedett. Több közbirtokosoknál igen sajnálandó, hogy szép tag gazdaságaikat sidó haszonbérre bocsátják. Jeles gazdaságaik vannak még Fáy Antal urnak Vattán, Fáy Alajos és gróf Erdődy Györgynek Emődön, Szalay Antal urnak Tibold-Daróczon, Özv. Majthényi Pálné asszonynak és Majthényi Jósa urnak Nyáradon, Szeghő Józsefnek Eger-Farmoson, Mocsáry Andrásnak Szemerén sat. Nyéken a nagy számu közbirtokosság vételkedve mulja felül egymást a gazdaság kezelésben.

Gömör megyében báró Serényi János putnoki urodalma Czabalay András tisztartó ur kormánya alatt méltó példánya a vidéknek; herczeg Coburg balogvári és rima-szécsi urodalma pedig, melly gazdasági gép gyárral is el van látva, érdeme szerint áll annak mellette; gróf Andrássy György krasznahorkai urodalmát szinte meg kell emlitenem. Hevessy Bertalan ur Tornalján, Bodon Antal ur Alsó-Vályon a jobb gazdák közt emlitendők. — Abauj-Torna megyében illő szorgalmat fejtenek ki az urodalmak, s nagyon egyenlők : mind

a mellett kiemelést érdemlenek a többi közt Kassaváros forrói urodalma, hol a szorgalmas földmivelés mellett nagy szeszgyár, s jól osztályzott birka tenyésztés létezik (Haszonbérben van) : özvegy b. Meskó Jakabnő enyiczkei urodalma Barcza Soma felügyelete alatt, s gróf Péchy család bodóköváraljai urodalma jeles tehenészettel. Kassán emlitendő Földváry János urnak igen nagy szorgalommal üzött váltó gazdasága. Szepes megyében herczeg Coburg káposzta-falvi és a szepesi püspök schavniki urodalma érdemlenek kivételt a többi közül, mellyekben föképen az erdőségek czélszerün rendezvék és a gazdászat is okszerüen kezeltetik, a kisebb birtokosok közt különös kitüntetést érdemel Wieland András ur Farkasfalván, ki nemcsak a fatenyésztésre fordit különös szorgalmat : hanem a mostoha vidék daczára tagos birtokán jeles váltó gazdaságot üz. — Sáros megyében példányul Bujanovich Eduard ur bökii igen jeles gazdaságát tudom megemlitni. — Zemplén megyében gróf Andrássy György monoki urodalma Kegyes Imre tisztartósága alatt, gróf Andrássy Károlynő töketerebesi, Zsolnay Dávid kormánya alatt, gróf Sztáray Albertnő nagy-mihályi, gróf Barkóczy János szécs-polyánkai urodalma emlitendők ; ugy szinte boldogult gróf Vay Károly személyes szorgalma által rendezett bári, Semsey Jób urnak pedig saczai gazdasága a legjelesebbek közé tartozik. Leleszen a czisterczi rendü papságnak példányul szolgálható gazdasága van. Legjelesebb, s legokszerübb gazdáink közt pedig meg kell emlitenem Lónyay Gábor urat, Deregnyön, ki szép kiterjedésü birtokain több vidékeken jeles gazdaságokat folytat; a szőlőszet két mecenasát pedig különösen a hegyalján herczeg Brettzenheim Ferdinánd és b. Sennyey Pál urakban mutathatom fel. — A felsőbb megyékben szinte ápránként szép szorgalom fejledezik némelly gazdaságok körül, igy gróf Schönborn urodalmai több tekintetben jeles ipart fejtenek ki : de a mindinkább mostohává változó vidék még is nem engedi, hogy azokban még most minden ágaikban kifejlett példány gazdaságokat keressünk. Mint igyekezőbb gazdák meg emlithetők mind az által : Ujhelyi János Karácsfalván Bereg-Ugocsában, Pogány Károly Urmezön Máramarosban jeles ménesével, Ungh megyében végre : Bernáth Sigmond Tarnóczon, kinél a czélszerü gazdasági gépek alkalmazásban vannak, Horváth Gábor Iskében, Bernáth Simon Vajánban, és gróf Barkóczy Jánosnak bezei birtoka.

Szathmárban a gróf Károlyiak több urodalmai szép szorgalmat fejtenek ki, s mind földmivelésben jeles rendezést, mind állattenyésztésben szép előhaladást mutathatnak : báró Vécsey örökösök Sárközön szinte meglehetős gazdaságot fojtatnak. — Szabolcsban pedig gróf Barkóczy János jánki urodalma, Berczik László felügyelete alatt, és a gróf Dessewffy család sz.-mihályi urodalma, viszik a fő szerepet: de jeles gazdaságot folytat báró Horváth János is Papon. E megye gazdaságainak szinte, mint sok helyt az országban, a sidó haszonbér a legmegölőbb nyavalyája. — Észak-Bihar megyében sem tudok

ugyan épen példány képen kezelt urodalmat emliteni : de körülményeihez képest a legjobban rendezett gazdaságok közül való b. Mandl Lajos nagy-létai urodalma, hol a gyapolyi pusztán Irinyi János felügyelő ur éréjessége váltó gazdaságot létesitett, özv. Lónyay József grófnő gazdasága N.-Kágyán szinte váltó rendszerrel és jeles ménessel ; ugy gróf Stubenberg József székelyhidi urodalma meglehetősen rendezett, felszerelt, s több ujabbszerü gazdasági gépeket használ ; megemlitem még gróf Zichy Ferencz tetétleni gazdaságát. — Dél Biharban kitünők gróf Csáky keresztszeg-apáthi urodalma, mellyet a boldogult Kollárszky Pál által létesitett magyar faj gulya, a marha tenyésztésben legelső helyre emel az országban. Tisza Lajos ur geszti, s gróf Almássy Kálmán sarkadi urodalma szinte a jelesebbek közé tartozik a vidéken, s több ágaiban, különösen a sarkadi a szép faju marhára nézve szép kifejlést mutat. — Békés-Csanádban mellőzvén a mezőhegyesi cs. k. ménes intézetet, s ennek gazdaságát, bár itt is általában külterjüeknek kell a gazdaságokat mondanom, gróf Károlyi György orosházi szépen és jövödelmesen kezelt urodalmát, különösen kiskoru gróf Wenkheim Kristina kigyósi gazdaságát, s b. Wenkheim László körösladányi urodalmát emlitem meg ; s megjegyzem, hogy a jobbszerü gazdasági gépek és eszközök e megyében szép elterjedéssel birnak. Bodoky Károly körös szabályzási főmérnök ur nemcsak saját birtokán folytat jeles váltógazdaságot, s vezetése alatt Körös-Ladányon megkezdetett az alagcsövezés : hanem kitüntetendő említést érdemelnek vegytani vizsgálatai, mellyekkel a vidéki földfajok gazdasági ismertetésére törekszik. Beliczay József ur csorvási és csabai saját birtokain folytatott váltó gazdaságával, szinte a vidék legjelesebb gazdái közé tartozik. — Aradban gróf Waldstein boros-sebesi, gróf Gyulay Ferencz fazekas-varsándi (az érdemes Jankó József felügyelete alatt) s Csernovics Péter mácsai urodalma meglehetős kifejlésnek örvend, sőt egyéb kisebb nagyobb birtokosok is mind az állattenyésztésben, mind okszerübb gépek és eszközök czélszerü használatában jeles előhaladást tettek : de főpéldányul lehet nemcsak a vidéken, sőt az országban felmutatni, István cs. k. főherczegnek Kralicz Antal tisztartó ur kezelése alatt levő kis-jenői urodalmát, hol nemcsak a minden tekintetben nemes különféle állattenyésztés, a gépek általános használata : de a legrendezettebb váltó gazdaság is több majorokban kitünő jelességgel virágzik.

A bánátban, megjegyezvén, hogy minden esetre itt találtatnak az országban a legszebb jövödelmü, s legtisztább haszonnal kezelt urodalmak és gazdaságok, mellyeknek birtokosaik, ha bár meghagyták is kiterjedt földeiket a külterjüségi kezeltetés alatt : de a jobbféle eszközöknek, s gépeknek közönséges elterjedtsége által még is jó mivelést követnek : kiemelem Csekonics János ur zsombolyi, b. Fechtig Armin és Károly bulcsi, b. Lipthay gottlóbi (jeles és csinos kertészettel Lovrinban), István főherczeg tisza szent-miklósi,

Karácsonyi család beodrai, és a jelenleg kamarai elemëri urodalmakat; különösen megemlitendő gazdaságok pedig, mellyek az okszerübb kezeltetésben előhaladnak: b. Izdenczyé Monostoron, Fejér Józsefé Uj-Becsén, gróf Zelinszkyé Uj-Aradon, Karácsonyi Guidóé Bánlakon, Báró Billotté Sz.-Huberten, Bogdanowits Willibaldé Pardányon, Damaszkin Istváné Haydusiczán, Báró Szina Györgyé több helyeken, jelesen pedig Nagyfalun, Gyika Tivadaré Dézsánfalván, Arizi Pálé Topolyán, ki Magyarországon egyedül üzi a rizs termesztést, igen példás és megtekintést érdemlő csatornázásokkal, s egyéb elrendezéssel, b. Lopresti családé Birda, Szkulya és Merczifalva helységekben, Gorove családé Gattáján, Hollósy családé Gertenyesen, b. Pidoll Ignáczé Ferendián sat. — A bácskaságban jól kezelt urodalom a Mayer János ur jankováczi urodalma Rézler György felügyelete alatt, b. Rédl család stanicsicsi urodalma, mellynek kormányzó tisztartója a jeles Nagy Károly, itt különös figyelmet érdemel Rasztina puszta; van itt igen nemes lótenyésztés, juhászat, tehenészet, ritka faju sertés nyáj. — Gróf Chotek ó-futaki urodalma a forradalmi elpusztulásából ujra éledez, s az ujonnan alakitott Uj-Majorban gépek használására, okszerü kezelésre nézve jeles előhaladást tesz, báró Kraj topolyai urodalmát veje gróf Zichy vevén át, az előbb is jeles urodalmat még nagyobbszerüvé, s jelesebbé igyekszik tenni. Ezeken kivül számos uraságok szép és jövödelmes gazdaságokat üznek. Szépek a Latinovich család majorságai: de különös emlitést érdemel Zákó István ur kis minta majorsága a dubokai pusztán, hol a gazdászat egészen uj alakban tünik fel, s a legczélszerübb eszközökre, s gépekre tett áldozatok kamattal térnek vissza. Nem hallgathatom el még a szabadkai határban a Vojnits család több igen szépen rendezett gazdaságait.

44. §. A köznép gazdasági miveltsége.

Népünk gazdasági értelmességét kifejlettnek sehol sem lehet mondani az országban. Szorgalmi tekintetben több helyek érdemlenek dicséretet.

Moson megyét már gyakran kitüntettem: itt is dicsérőleg lehet róla szólanom. A nép illőleg szorgalmas, foglalkozásában ügyes, s azért vagyonos is. Kitünőbb gazdasági községek: Moson, Sz.-János igen vagyonos lakosaival, Zarándfalva, Szent-Miklós, Lébeny. — Sopron szinte jelesebb gazdasági iparral és kifejlettséggel bir. Miután azonban itt a Rába közt, mint hazánk egyik legjelesebb gazdasági vidékét külön czélom leirni, itt mellőzöm a bővebb ismertetést. — Vas megyének népe igen szép előhaladást tett a mező gazdasági iparban. Az örségi helységek Alsó-Felsö-Őr, Őri-Sziget sat. egész egy kis szorgalom telepet képeznek s különösen dicséretet érdemel a szigoru rendőrség, mellyet határaikban fentartanak. Szombathely vidékén alig lehet különbséget tenni a helységek közt, hogy mellyik igyekezőbb, sok helyt itt s

másutt is a megyében a tagosztályzott helységek szinte váltó rendszerhez hasonló gazdaságot üznek, fekete ugart ritkán, leginkább csak tiszta buza alá tartanak, rendesen trágyáznak : takarmány plántákat gyöknemüeket mivelnek s néhol az istálozást is behozták, szerszámaik jók, hires e vidéken az egyház radóczi vas talpu eke. Különösen a répcze melléki helységek még a marha hizlalást is szorgalommal üzik. — Zala megyében a keszthelyi intézet jótékonysága s a gróf Festetics urodalmaiban létező jobb rendszer a népre is szép sikerrel kiterjedt s a balaton vidékét szinte hazánk legigyekezőbb gazdasági vidékéül kell emlitenem. — Somogy helységei közt többen kivált a lótenyésztésre nézve tettek előhaladást, földiparra nézve meg kell említenem Szulok német helységet. — Baranya népe nem áll még ott a mező gazdasági ipar kifejlésében, hol a megelőző megyéké : de találkoznak itt is iparkodó helyek. Siklós, Nagy- és Kis-Harsány, Villány, Gyüd számos magokat jól biró gazdákat mutathat. Tolna megye minden tekintetben legjelesebb megyéink közé tartozik, a mező gazdasági értelmességnek a nép közt való előhaladásában is jelesen megkülönbözteti magát. Legkitünőbb helységek : Nagy-Székely, Szent-Lőrincz, Nagy-Dorog, Simonytornya, Gyönk. Nagy-Székely különösen jeles szorgalmat fejt ki hegyes határának haszonvehetőbbé tételében, a trágyát 1—2 órányira fekvő helységekben is összevásárolván elhordja saját határára, de aztán a hegyeken több és szebb buzát termeszt, mint sok más áldottabb határu községek. Megemlithetők még Madocsa, Györköny, Keér és Fadd. — Veszprém megyének ugy nevezett mezőföldi része szinte a legnevezetesebb gazdasági vidékek közül való, itt is a gazdasági értelmesség illendőleg fejlett, jelesebb községek : Lajos-Komárom, Enyéng, Lepsény, Balatonfő-Kajár, Dégh ; de Pápa környékét szinte a kifejlettebb s iparkodóbb vidékek közé lehet sorolnom, hol kiemelem Dém és Lovászpatona községeket. — Győr megyében a több igyekező helységek közt emlitendők Tét, Kajár, Koronczó, Szemere, Kis-Pécz, Pér és Mező-Eörs.

Sokan Fejérmegyét állitják legkifejlettebb gazdasági iparu megyének az egész országban. Meghajlom a fejérmegyei nép szorgalma előtt : mindazáltal én ezt állitani nem merem ; hanem megadom a császárnak a mi a császáré, Tolna, Vas, Sopron megyének, itt különösen a Rába köznek, meg azontul is az országban több vidékeknek, mindeniknek a mi a magáé. Ez előkelő véleményt a számos jelesen kezelt urodalmak, mellyeket fentebb megismertettem s különösen a főországutak mentin számos valóban dicséretet érdemlő helységek kitünő szorgalma idézte elő. Azonban ezek igazán a mutató végei a megyének : a metsző végén itt is akadnak sok ollyanok, mellyek méltatlanul osztoznának a rendkivüli dicséretben. A legkitünőbb helységek közt emlitendők : Martonvásár, Érd, Duna-Pentele, Herczegfalva, Polgárdi, Acsa, Alcsuth. — Esztergam megye gazdasági kifejlettsége igen középszerü : de az

Esztergam és Tata körül fekvő német helységek szép szorgalmuak; a magyarok közt némileg kitünnek: Kis-Bér, Kömlőd, Szend, Ászár, Ács, Kocs, Csep és Kis-Igmánd. — Pest-Pilis megyében nem vonom ugyan le sem a dunántuli német helységekről, mint Zsámbék sat. sem az inneniekről, mint különösen Soroksár, Takson, Haraszti, Vecsés, Iklad az érdemes dicséretet, hol rendes trágyázással igen szorgalmasan üzetik a gazdaság: mindazáltal daczára annak, hogy a Pesti-Lloyd némelly legközelebbi számában az ó-budai népet állitotta az országban legszorgalmasabb, gondosabb és tisztább munkáju föld és szőlőmivelőnek: azt mondom, hogy Pest-Pilis megye épen nem teszi a magyar mezőgazdasági kifejlettség központját: mert ha a néhány német helységen tul a dabi, dömsödi, monori s még egykét magyar helységi nép szorgalmát kivesszük, a többi helységeket igen középszerüeknek kell elismernünk. — Nem különben áll a dolog Pest-Solt megyében, hol nagy határkiterjedésü igen vagyonos helységeket igen: de Kis-Hartán kivül különösen kitüntetendő szorgalmu helységet nem ismerek, járván a földmivelés régi megszokott kerék vágányában, mellyen az ős apák unokáik előtt jártanak. — A Kis-Kunság, Jászság, sőt Nagy-Kunság, Heves s Szolnok megye szinte nagyon megállhat ez emlitett megyék mellett. E vidékek gazdag határain értelmetlennek épen nem lehet a népet mondani: de a kevesebb szorgalom mellett is bőkezü természet nagyon kényelmessé tette azt, s lehet ugyan itt látni jó vetéseket, vagyonos paraszt gazdákat, kik közül soknak birtoka a tul a dunai középrendü földesurakéval vetekszik: hanem tisztán mivelt földet, rendes trágyázást, gondosan vezetett s jó karban tartott állattenyésztést ritkaság. Arra azonban van elég példa, hogy a földes gazdának, ki csak egy kis jó nap süssön rá (azaz közép bő esztendő járjon), izzad a maga zsirjában (azaz duzskálkodik) mihelyt rosszabbra fordul az idő, nincs ujig való kenyere; rudja mellett meg emelgetik az ökröt. A kinek nem szüre, ne vegye magára; én se adom ezt a gúnyát minden emberre: mert hála Istennek, vannak már ezen a mi alföldi vidékünkön is egyes igazán igyekező szorgalmas gazdák; ezután meg többre rá segit a jó Isten; csak népnevelés és közértelmesség, mire e vidék a reál és vasárnapi iskolák létesitése által az egész országban legkitünőbb szorgalommal törekszik, minél előbb jöjön a te országod! Már Csongrád megyében nekem tisztábbnak tetszik a földmivelési munka, mint az iménti emlitettekben; bár itt is némelly esztendőkben sok a gazos vetés. Különösen Csongrádon, Szentesen, Holdmező-Vásárhelyen és Mindszenten számos egyaránt jó módu, igyekező s csinos rendtartó gazdákat lehet látni. Szeged szinte a legelőre haladóbb városok közé tartozik s legtöbb áldozatot tesz pusztai földmives népe értelmességének nevelésére. [1] — Borsodban a Bodva

[1] Jelenleg 18 pusztai iskola áll fen a szegedi határban, lesz még 6; a h. m. vásárhelyi határban van 8 protestans és 3 kath., mindszentiben 5, csongrádiban 2

és Bánvölgy kitünik a többi közül. Bánhorváton a nép közt divatozik a takarmány termesztés. Bárcza, Mályinka, Kondó, Sajó-Lád, Belső-Böcs, Dorogma, Parasznya helységeket különösen dicséretes szorgalmu nép lakja. Hangácsot a szorgalom példányképének tartják e vidéken: de tagosztályt még nem tudván létesiteni, igen bajos a nagyon messze szerteszéljel fekvő földeken a gazdálkodás, azért a nép szegény. Az alsó rész a hevesi és tiszai oldalon ellentéte e vidéknek s a gyönyörü fekvésü, de hanyagul mivelt sovány mély határokon álomra mutat minden s ébren egyedül van a jó természet.

A posoni és kassai kerületek népe több szorgalommal és fáradsággal él ugyan, mint az alföldi sikság lakói: mert a szükség kínszeriti a föld rendesebb trágyázására és jobb megmivelésére: de ha ezen a szükség által előidézett nagyobb szorgalomtól, melly mellett a még sok helyt ös erőben levő alföldi földek valóban buja termést volnának képesek adni, s virágzóvá válhatna az állattenyésztés, abstrahálunk: akkor az e vidéki népség gazdasági értelmességét s kifejlettségét sem lehet az alföldiénél feljebb fokozni. A jobb vidékek, Hontnak, Barsnak Garan menti része, egész Komárom megye, a Csalóköz, Nyitra alsó része, a Vághvölgy, Mura völgy, Poson sik vidékei, mind nagyon megállhatnak egymás mellett, s ha némellyekben van is egyik vidéknek vagy helységnek elsősége a másik felett, mint kitünnek a posoni alsó csalóközi helységek Böös, Vásárut körül csikó nevelés, a felső vágvölgyiek Nyitra-Zsámbokrét, Ns. Kosztolán körül tinó nevelés, Negyed, Farkasd, helységek zöldség termesztés által sat. de az egyetemes gazdaságot illetőleg kevés különbséget lehet köztök tenni. Nógrádban legigyekezőbb helységek közé tartoznak Jobbágyi és Kökényes, Liptóban Liptó-Sz.-Kereszt, Prjechod Fiacsicz, Motko-Sz.-Kereszt, Kis-Palugya, Király-Lubella, hol tagosztály is mindenütt történt. —

A Kassa kerületi részen Gömör, Abauj-Torna, Szepes megye népe s Zemplénnek alsó vidéke országunk szorgalmasabb népei közé tartozik s a Sajó völgyön, Hernád völgyön, különösen Zemplénben Gálszécs, Terebes és Velejte körül illőleg kezelt paraszt gazdaságokat lehet látni. Különösen a Kassa városi nép nemcsak szorgalmas: hanem ügyes is gazdasági foglalkozásai körül. Gál-Szécsnek, Visolynak méh-szorgalmu népe van. A bodrogköz népét a sok árviz rendkivüli szorgalom kifejtésére kínszeriti: de a bajon való segitésben értelmesség és igyekezet hiány miatt tesped. Azonban mind itt, mind a posoni kerületben minél mostohábbá kezd lenni a vidék: a nép is annál tunyább s a nyomorgó nélkülözésben keresi renyhességének menedékét.

---

pusztai iskola, kalocsai határban (Pest-Solt) 15, kömpöczi pusztán 1, kecskemétin 2. majsain (Kiskun) 1, van azontul a félegyházi pusztákon; aztán Fejér megyében Előszálás, Alap és Sz.-Iván pusztákon sat.

Az egész nagyváradi kerületre, ha a mostoha hegyes vidékeket kiveszszük, rá illik azon jellemzés, mit Pest-Solt megyéről s a Budapesti kerületben összefoglalva többekről mondottam. Még itt Békés-Csanád megye leginkább megkülönbözteti magát; mert ebben, Gyoma, Békés, Békés-Csaba, Szarvas, Orosháza illő értelmességi előhaladást fejtenek ki; Nyiregyházát pedig Szabolcsban hazánk legiparkodóbb földmivelő helyei közt kell megemlitenem. A hegyes vidékek mezőgazdasági kifejlettségéről Szathmárban, a két Biharban és Aradban fentebb 18 §ban az azt lakó oláh népről tett jellemzés világosan szól.

A bánáti és bácskasági német helységek buja földeiken csinos és szorgalmas gazdaságot folytatnak, a takarmány termesztést csaknem átalában üzik: de a magyar és szerb helységekben is láthatni elég csinos, bár nem egész szorgalommal s a buja földre méltó értelmességgel üzött gazdaságot. Jelesebb gazdasági községek: Sándorháza, Orczidorf, Marienfeld, N.-Szent-Miklós, Nagy-Jécsa, Perjamos, Billjet, Rittberg; Cservenka, Ó-Kér, Kula, Verbász, Morovicza.

MÁSODIK RÉSZ.

Tulajdonképeni mezőgazdasági statistica.

E részt négy szakaszra osztottam fel. Az első szakasz tárgyalja : a mezőgazdaság kezelési viszonyait, második : magát tulajdonképen a földmivelést, harmadik : az állattenyésztést, negyedik : a mezőgazdasággal egy beköttetésben levő iparvállalatok ismertetését. A szakaszok illetőleg több czikkekre oszolnak.

I. SZAKASZ.

A mezőgazdaság kezelési viszonyai.

1-sö Czik.

A gazdálkodás különböző gyakorlott módjai.

45. §. Saját személyes, aztán gazdasági tisztek általi gazdálkodás és a haszonbérlet.

A gazda vagy személyesen vezeti gazdaságát, vagy tisztek által, vagy végre haszonbérileg kezelteti.

Igen természetes, hogy a személyes felügyelet alatt kezelt gazdaságok száma legtöbb az országban, miután a közép és alsóbb rend gazdaságát csaknem átalában illyennek lehet venni, kikhez a haszonbérlők is felveendök, saját egyéniségöket illetőleg ezek gazdasága szinte személyes vezetés alatt levén. — A nagyobb birtokosok jószágaikat tisztek által kezeltetik, s az illy gazdálkodás kiterjedtségéről az országban utasitó felvilágositást ad a gazdatisztek száma. — Az urbéri tartozások megszüntetése nagyon megcsökkentette a tisztek általi kezeltetést, sőt ugyanaz a kisebb birtokosok közt is apasztotta a tulajdon földjökön saját személyökben gazdálkodók számát : mert daczára a moratoriumnak, melly a birtokosoknak eladósodott részét védte ugyan a hitelezők általi megtámadtatástól ; hiteltintézetek hiányában, s a magánutoni hitel nyerés nehézségei mellett, hogy a megszünt robot erő pótolva legyen, s a helyett majorsági erő állittathassék fel, még a jobb birtokosok is sokan kinszerülve, mások a czélszerübbség iránti meggyőződés által vezettetve legalább egy részét birtokuknak haszonbérbe bocsátották. Igy a haszonbérbe bocsátott birtokok száma mind az urodalmak, mind a középrendi birtokosok részéről

tetemesen szaporodott. A kamarai jószágok csaknem átalában haszonbérbe adattak; ugy herczeg Eszterházy urodalmai közül Sopronban, Barsban többek, gróf Széchényi Lajos, gróf Nákó Sándor, gróf Keglevich János némelly urodalmai sat. sőt csaknem átalában divatba jött, hogy a különben tisztek által vagy személyesen kezelt jószágokban kisebb részletekben a nép közt is osztattassanak ki haszonbérbe földek.

Angolországban rendes haszonbér rendszer van kifejelve. Hazánkban az ujabb kiterjedés után is megmaradt az régi tökéletlenségében. Elterjedt gyakorlatban van a csak egy évre vagy egy termés alá való bérbeadás. Legszokottabb a 3 év, de most már 6-évig is gyakrabban terjeszkednek : hanem a 10-12 évig, s azon felül való bérbeadás a ritkaságok közé tartozik. A bérleti idő megnyujtása gyakrabban a kiadón, és csak igen ritkán a bérbe vevőn mulik, kivált nagyobb birtokoknál : mi kedvező bizonyságot tesz arrol, hogy válalkozó ügyes haszonbérlőkben nem fogna épen nagy hiány lenni : ha bérrendszerünk kifejlésre juthatna.

A kedvezőbb bérleti feltételek néhány angol bérlőt is édesitettek hazánkba, kik közt az általok folytatott jeles gazdaság tekintetéből már fentebb a 43. §-ban, ugy szinte itt megemlitendők : Smalbonnes György Sopronban Kereszturon, és Leiune testvérek Hevesben a tomaji pusztán. Azonban a nagyobb haszonbérletek egy nagy része, különösen Aradban, Szabolcsban, Zemplénben, s egyébütt e vidékeken, ugy szinte Nyitra, Trencsén, Liptó sat. vidéken sidó kézre került; melly nemzet az általa előbb egészen mellőzött mezőgazdaságnak a változott körülményeknél fogva annyira neki adta magát, hogy Pesten egy a földmivelést az izraeliták közt terjesztő társulat áll fen.

46. §. Kül és belterjü gazdaság, közönséges dülös paraszt és majoros vagy tanyás gazdaság.

Legnagyobb része az országunkbani gazdaságoknak egészen külterjüleg üzetik, hol inkább arra van igyekezet forditva, hogy minél kevesebb erővel és beruházással, minél nagyobb kiterjedésben folyjon a gazdaság; mintsem hogy kisebb, tökéletesebb és czélszerübb berendezés és kezelés által minél kisebb kiterjedésből minél nagyobb tiszta haszon eredményeztessék. Csak ujabban kezdenek átmenni némelly gazdaságok tagositott birtokaikon a váltó rendszernek és istálózásnak behozatalával némileg a belterjüségbe : egészen belterjü gazdaságok pedig a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak; hol a földmivelés és állattenyésztés a hozzáillő gazdasági ipar vállalatokkal is összekötve, egyik gazdasági ág a másikra levén alapitva, teljes arányban és összehangzásban volna egymáshoz.

A köznép közt nagy részint az urbéri felosztás következtében az egész országban egy aránt, tul a dunán szintugy, mint tul a tiszán a dülőkre osz-

tott gazdálkodás van elterjedve; és pedig illyképen a helyiségek különfélesége szerint, kivált a még rendezetlen helyeken, határozatlan dirib darabokra oszlanak széljel a földek. E berendezés következtében egyetlen belső gazdasági udvarából kénytelen a gazda az egész helység határában szerte széljel fekvő földeit mivelni, ugyan oda egyhelyre takaritván össze azok termését. E körülmény munka közben a faluból a földekre való ki és haza járással, miszerint reggel kimegy a munkás, estve haza jön, sőt sok helyen az igás jószágnak déli etetésre s itatásra is haza kell menni a helységbe, igen sok munka időt elraból. Különösen az aránytalan nagy kiterjedésü határokban jár ez felette sok idő veszteséggel és alkalmatlansággal, millyen határok mint fentebb 24. §-ban kimutattam, kivált alföldi vidékeinken számosan találkoznak hazánkban. A rendezetlen és tagositatlan birtokos rendi gazdálkodásnál is nagyobb részt áll ezen alkalmatlanság.

Alföldi vidékeink némelly nagyobb határaiban, különösen hol pusztai birtokok vannak a nép kezén, már régibb idő óta a tanyás gazdaság van divatban; miszerint a gazda kissé nagyobb tagu földjén kint tanyát épit, munka közben kivül lakik, marháit kivül tartja és telelteti, termését kivált a szálas terméket csak tanyáján takaritja össze. Illy gazdálkodás létezik: a jász-kunsági pusztai határokon; Kecskemét, N.-Körös, Czegléd, Szolnok-Abony határain, Csongrád, Békés-Csanád, Szolnok megye nagyobb helységeinek határain, a Hajdu kerületben, Debreczen, Nyiregyháza határain sat. sőt ujabban némelly apróbb helységek is, mellyek földeiket összetagositották, azokon tanyákat épitettek. Igy a bácskaság, különösen a királyi városok és tiszai koronai kerület határain tanyás gazdaságot üz. — Ezekkel egyenlőknek tekinthetők, nagyságok aránya szerint a majoros gazdaságok. — Különösen belterjüleg üzött gazdaságban igen nagy előny, ha igy a gazda mintegy egészen benne lehet gazdaságában. Csak az az egy hiba, hogy az apró tanyák könnyen zsiványfészkekké fajulnak; mellyen azonban segit a hatósági szoros rendőrség.

2-ik Czik.

Mezőgazdasági tiszti és segéd személyzet.

47. §. Gazdatisztek, azok alkalmazása és képeztetése.

A 15. §-ban a gazdatisztek számát 4,958 családra vagy is hivatalos főre tettem. — Találkoznak ezek közt igen sok jelesek, s közülök már sokat a 43. §-ban legjelesebb gazdáink közt ismertettem; sokan vannak, kiken nem magokon, sem ismeretökön, képességökön, szorgalmukon és akaratukon mulik, hogy magokat legjelesebb gazdáknak bizonyitsák be és ismertessék meg, s bár a jeles jó gazdatisztek bővségével épen nem dicsekedhetünk, sőt intézetben tudományosan képzett aránylag kevés van köztök: mind az által átalában

azt lehet felölök megjegyezni, hogy hazánk polgárainak ezen osztálya a legfelvilágosodottabb, practicusabb s igyekezőbb osztályának egyike, melly az előhaladást kedveli, az irodalmat kitünőleg pártolja s naponként józan értelmességi növekedésben van. Viszonyaikat következőkben tárgyalom:

A gazdatisztek képzése s honnan szerzik az urodalmak tisztjeiket: Mennyi lehet a gazdatisztek közt a tudományos intézetben képzett? szám szerint meghatározni nem tudom. Erről csak némi képletet adhat a magyaróvári gazdatiszt képző tanintézet leirásánál annak keletkezése óta ott tanult egyéneknek a 38 §-ban kitett száma, mellyet ha mind egyenesen magyarországi s most is hivataloskodó gazdatisztnek vennénk s a számot a keszthelyi megszünt intézet részére megkettőznénk, még is kevésnek találnánk gazdaságunkhoz képest. Azonban csak a m. óvári intézethez tartozott m. óvári és bellyei urodalmakat találom az országban ollyanoknak, mellyek leendő tisztjeiktől intézeti képzettséget bár nem kizárolagos: de fökellékként kivántak. A többi urodalmak részint irnoki és gyakornoki alkalmazás után magok nevelik tisztjeiket, részint máshonnani meghivás s ajánlkozás után pótolják a hiányt s az alkalmaztatásra nézve bár kedvesen veszik: de egyenesen meg nem kivánják az intézeti képzettséget. Tájékozásul e tárgy körül lássunk némelly urodalmakat:

Cs. k. Fő-herczeg Albrecth m. óvári és bellyei urodalmában a tisztek felvételére nézve mint említém, fökellék, hogy azok a m. óvári gazdasági tanintézetet jó bizonyitványokkal elvégezzék, bár mostani tisztjei közt is vannak még különösen az erdőszeti szakban olly egyének, kik intézetben nem végzettek. Gróf Eszterházy Károly szeredi urodalma maga képezi tiszteit akkép, hogy alkalmatos ifjak gyakornokokul fogadtatván, ezekből ha megfelelnek a várakozásnak, irnokok s aztán tisztek lesznek, a jelen tiszti kar közt gazdasági pályát intézetben egy sem végzett. Gróf Széchenyi Lajos urodalmaiban egyéb iskolai tudományok jól végzésén kivül figyelem van arra, hogy a felveendő ifjak némi gazdasági tudományokat is végeztek légyen, kik aztán az urodalmak körében elegendő gyakorlati tapasztalat szerzés után neveztetnek tisztekké. A somogyvári urodalomban a mostani tiszti kar közt ketten vannak ollyanok, kik intézetben pályát végzettek u. m. Lejtényi György tisztartó és Kriszt Sándor ispán. Czindery László ur urodalmi tisztjei szinte nagyobb részt az irnokokból saját gazdasága körében neveltetnek, s mikor illyen egyén alkalmazandó nincs, akkor történik a pótlás más urodalmakból. A mostani tisztikar közt gazdasági intézetben egy sem volt. — Gróf Károlyi György aldebrői s ugy egyéb urodalmaiban dicséretes iskolai bizonyitványokkal ellátott fiatal emberek, kik legalább a bölcsészeti iskolai tanulmányokat végezték, vétetnek fel gyakornokokul, kik felvételénél főkép a grófi urodalmak keblében szolgált és szolgáló tisztek

gyermekeire fő figyelem van, bár e nem kizáró kellék s idegenek is elfogadtatnak; a gyakornokokból irnokok levén, igy tovább a gyakorlati téren tiszteket magok képeznek az urodalmak, megjegyezvén, hogy midőn az irnokok tisztekké előléptetnének, tartoznak az urodalmi tisztség előtt gazdasági vizsgálat alá adni magokat. Ez urodalmakban különösen állandók szoktak a tisztek lenni. — Gróf Hunyady József kéthelyi s egyéb urodalmai ugyanezen eljárást gyakorolják, s a rendes iskolai pályát dicséretesen végzett s jó bizonyitványokkal ellátott ifjak elsőbb az urodalmi tisztek mellé mint gyakornokok, utóbb fizetéssel ellátott irnokok, alkalmaztatnak, hol elméletileg és gyakorlatilag a marha tenyésztés, földmivelés és különösen gazdasági számadások vezetésében kiképeztetvén, ha e közben szorgalom által magokat kitüntették, előforduló alkalommal gazdatisztekké léptettetnek elő. A mostani tisztikar a jeles kéthelyi uradalomban, mind az uradalomban nyerte kiképeztetését. — B. Redl család stanicsicsi uradalma tisztjeit rendesen maga neveli, vannak azonban esetek. hogy máshol képzett tisztek is befogadtatnak; igy a mostani urad. tiszttartó Nagy Károly az óvári intézetben tanulván, több példány gazdaságokban, ezek közt különösen hg. Eszterházy Pál ozorai uradalmában követett gyakorlati pályája után jutott az uradalom kormányára. — Gr. Serényi János putnoki uradalma többnyire más uradalmakból ajánlás utján tölti be tiszti karában a hiányt; erre azonban ritkán nyilik alkalom; mert régi, a helyhez gyakorlott tisztjei vannak, kiket csak kihalás utján változtat. — Arosnyói püspöki uradalmak tisztjeiket csődutján szerzik, ha betöltésre szükség van, a mostani tisztek közt Császár Rézső a keszthelyi intézetben végzett. — Gróf Keglevich János uradalmai számára a tisztek főkép vagy a sajóvámosi vagy a kis-tapolcsányi uradalomban nevekesznek s még eddig az volt a gyakorlat, hogy ki ezen uradalmakban tiszt akart lenni, annak elsőbbet gyakornoknak, aztán fizetéssel ellátva irnoknak kellett lenni, hanem most közelébb van rá eset, hogy gróf Festeticsnél szolgált tiszt lett alkalmazva egyenest számtartói hivatalra. A sajó-vámosi s hozzá tartozó uradalmi tisztség közül csak a kormányzó Szentgyögyvölgyi Szép Sámuel s az encsi számtartó Kern Tófor voltak a keszthelyi intézetben. — Gr. Zichy Károly nagy-looki uradalma tisztjeit főkép még élő elaggott, vagy elhunyt tisztjeinek utódaiból szerzi előbb irnoki állásban képezvén ki őket, helyes viselet s kellő értelmiség bebizonyitása után lépteti elő, szoros figyelembe vételével ekkor s később is a feljebb léptetésekben a szolgálati időnek és kitüntetett érdemeknek. A mostani tiszti kar közt gazdasági intézetben pályát egy sem végzett. Ez eset áll gróf Zichy Ferencz seregélyesi uradalmában is. — Az Inkey-család iharos berényi uradalma tisztjeit részint szinte maga neveli, részint jelesebb gazdaságokból szerzi; különösen erdőszeti tisztjei mind más uradalmakból valók; intézetben pályát végzett mostani

tiszti kara közt kettő van: Jugovich Dávid számadó ispán és Fülöp László gazda-ispán mindenik a keszthelyi intézetből. — B. Mandl Lajos n. létai uradalma a mennyiben neki vállnak, saját uradalmi irnokait alkalmazza tisztekül, vagy máshonnan jó hirben álló egyénekből pótolja a hiányt; mostani tiszti kara közt a m. óvári intézetben végzett Pfiszterer Sándor kasznár. — Hg. Batthány Fülöp körmendi s ugy egyéb uradalmai főkép gyakornokaik s ugy irnokaikból magok nevelik tiszteiket. A körmendi urad. jelen tiszti kara közt de Rivó József kormányzó tiszttartó a m. óvári intézetben pályázott. — Gróf Eszterházy testvérek rédei uradalma különös figyelemmel van arra, hogy már gazdasági intézetben tanult egyéneket alkalmazzon irnokokul s ezeket lépteti tisztekképen elő: de van eset hogy már más uradalmakban szolgált tapasztalt tisztek is fogadtatnak fel. Jelenleg három irnoki allomás van ürességben. — Gróf Sándor Móricz uradalmai hasonlókép legtöbb eddigiekhez irnoki előléptetések által tölti be tiszti ürességeit; de mennyire lehet nagyon igyekszik azon, hogy intézetben képzett jeles tiszteket máshonnan is szerezzen. A biai és bajnai uradalom mostani tiszti kara közt: Dávid Alajos uradalmi felügyelő a magán uton végzett gazdászati tudományokból a még akkor létezett pesti egyetemi gazdászati tanár előtt letett vizsga után nyert bizonyitványt. (A pesti József ipartanodához most is van felsőbbleg kinevezve egy gazdászati magán oktató: de tanitványai nem lévén, nem tart oktatást.) Gangel János számvevő a m. óvári, Jakabházy Móor a keszthelyi, Bartenverper Frigyes külföldi intézetben végzettek pályát, mindenik intéző tiszt levén az uradalomnál, Emperl József pedig a jeles Klauzál Imre előadásaiból nyerte gazdászati ismereteit (a fájdalom korán megszünt rohonczi intézetnek gazdászatunkban felejthetlen emlékü tanárától). — Gróf Széchenyi István pölöskei uradalmánál az összes uradalomnak igazgatósága, az ezen pályára magokat jelentő vagy folyamodó ifjak közül szokott választani irnokokat s ezek kiképeztetnek aztán az uradalomban tisztekké, kik azonban már felvétetésökkor mindjárt illő fizetésbe jönek. A felvételnél valamelly gazdasági intézetben előbb történt kiképeztetés eddigelé nem conditio sine qua non. — A pécsi káptalan uradalmaiban szinte saját keblökben növekszenek a tisztek: de ismerős jellemü és jelességü tisztek is alkalmaztatnak folyamodás után. A mostani tiszti kar közt Sághy Jakab urad. felügyelő a m. óvári, Szépe György ispán a keszthelyi intézetben végzettek pályát. — Gróf Zichy Edmund szent-mihályi uradalma maga neveli ugyan nagyobb részt gyakornokaiból és irnokaiból tisztjeit, kiket nagyobb kiképeztetésök tekintetéből egy néhány hónapig a jelesebb urodalmak meglátogatása és azokbani tapasztalat szerzés végett uradalmi költségen utaztatni is szokott: de néha jeles tiszteket a szükséghez képest máshonnan is elfogad. — Végre gróf Zay Károly bucsáni uradalma nemcsak saját és a többi grófi uradal-

mak számára nevel tiszteket: hanem ajánlkozó ifjakat gazdatisztekké való kiképezésre azontul is évenként meghatározott díjért felfogad.

48. §. Gazda tiszti fizetések; száztolizás; gazdatiszti nyugdij intézetek, s kegyuri ellátás.

A tiszti fizetések hazánkban legtöbbnyire több kevesebb készpénz, nagyobb részt deputatumok és marhatartási illetőségekből állanak. De itt is szokásom szerint követem az egyenkénti kimutatást, mi véleményem szerint az utmutatási, s irányadási használatra nézve legpracticusabb.

Gróf Károlyi György urodalmaiban a tiszti fizetések rangfokozat szerint, a deputatumokat lehetőleg mérséklett közép árra vive készpénzi járandóságaikkal együtt következők: Felügyelő fizetése 1500 pft, Intéző tisztartóé 1000 pft, Kasznáré : 700 pft, Ispáné 600 pft, Irnoké : 200 pft, Erdőmesteré : 800 pft, Erdőszé : 300 pft magában értetvén ezen kivül mindenütt a szabad lakás. E fizetés a különböző urodalmakban a foglalkozáshoz képest csekélyben változik. Száztóli rendszer egyébütt is : de különösen az aldebrői urodalomban az 1853-ik év eleje óta be van hozva. Ennek meghatározására az 1848-ik évet megelőző három éveknek átlaga kiszámitatván, ez vétetett sinormértékül, olly formán, hogy a mivel a méltóságos gróf által e mennyiségben megállapitott minimumot a jövödelem felül mulja, annak 20 száztolija a tisztség közt rang fokozat szerint, s ahoz képest, miként egyik vagy másik tiszt a jövödelem emelésére tényezőleg befolyt, felosztatik. E száztoli rendszer keletkezésétől számitott 12 évre van megállapitva. — A tisztek számára az egész gróf Károlyi család Károlyi István, Lajos és György testvérek birtokain rendszeres nyugdij intézet van; mellyről Nemes Csongrád megyéhez beadott alapitó oklevelet a lelkes Károlyi István következő szavakkal fejezte be : „Ezeket megállapitva, mint ezt Tek. nemes Csongrád megyéhez beadott ünnepélyes kötelező levelemben szentül fogadtam, s örököseimet is időmbeli tisztviselőimre, s ezeknek utódira nézve lekötelezteм, ugy itt is befejezésül megujitom érdemeikben elaggó tisztjeimnek azon uri igéretemet, hogy a pensionalis szabályok szerint reájok néző javadalmaktól, hacsak az V-ik czikkelyben érintett esetek reájok nem lesznek illeszthetők, soha el nem eshetnek — — — —. Kölcsönös viszonyunknak alapját, az egyes tisztviselőnek biztosságát ezennel rendithetlenül felépitvén, ugy reméllem, tisztségem háládatosságát, s a mi ebből természetesen következik, javaimra lelkes, csüggedetlen közremunkálását tökéletesen megérdemlettem, tüskés pályájának egy biztos jövendő nyugpontot állapitván.“ Ez alapitó szabályok szerint a tiszti fokozatba lépés az ispánságon kezdődvén, e rang elérése után kezdődik a tisztviselőnek nyugdij igényi képessége, s a nyugdijnak három osztálya levén az következő : első osztályba esnek azok, kik szolgálatba gyakornoki

vagy irászi hivataloskodásuktól avagy ujonnan felvétetésöktől (ha p. o. idő közben a családon kivül más uraságnál cserélték fel a hivataloskodást) és félbeszakadatlanul folytatva 40 esztendőket töltöttek el, s a kiknek a II-dik czik 6. §. szerint egyszerü kivánságukra penziojokat a család megadni kötelezte magát. Ezekre nézve esztendei penzioul utolszor viselt hivataluk után kijárt rendszeres fizetésök és deputatumjok, a kihagyandók kihagyásával egész volt mennyiségben határoztatik : kihagyandók pedig : a szabad lakás, vagy lakásbér, a tiszti procentuatio, az irnok tartásbeli, kocsi reparatióbeli, intertentionalis, vagy személyes akármi néven nevezendő aucta és adjuta, a lótartás után járó zab, széna, szalma, s egyéb illetmény, a cancellária beli, s végre a vaj és ser járandóság. Ugyanezen első osztályba esnek az olly tisztviselők is, kik félbeszakadatlanul csak 35 évet töltöttek be : de testi erejökben meg fogyván a vagy más természeti csapás által, egyébiránt hiven folytatott szolgálatjok további viselésére alkalmatlanokká válnak. A második osztályba jönek, kik félbeszakadatlanul csak 25 évet töltöttek hivataloskodásban, ezek utólszori fizetésöknek és deputatumjoknak felét nyerik esztendei pensioul a fentebbiek szerint a kihagyandók kihagyásával. A harmadik osztályba azok jönek, kik csak 15 évet töltöttek folytonos szolgálatban, s ezek fizetésök egy harmadát kapják penzioul. Kik azon alól lesznek szolgálatra alkalmatlanná, kegyelmi jótéteményezést várhatnak. Az özvegyek ha férjeik actualis szolgálatban haltak el, az azoknak kijárandott egész nyugdijt huzzák, csupán a széna illetőség teljes levonásával, kiknek férjeik pedig pensióban haltak el, azok nyugdijának felét huzzák minden levonás nélkül; ha a férjek a pensionaltatásra igényt adó legalsó 15 év előtt hüséges szolgálatban haltak el, azon esetre bár férjeiknek még igényök nem volt, az özvegyeknek a harmadik osztályu illetőség után nyugdijok kiadatik. Az árvákra nézve minden fiu árvára 60, leányra 30 pft adatik, s ha az illyen fiu árvák a philosophicus cursust csak első osztályával is végzették, s jó erkölcsüek, többi idegenek felett az urodalmi szolgálatba vétetés részökre biztositatik. — Gróf Sándor Móricz biai és bajnai urodalmában a tiszti fizetések készpénzre vive közép számmal mintegy következők : Felügyelőé 3000 pft. Számvevőé 800 pft, tollnoké : 250 pft. Gazdasági intézőké : 600 pft, ezenkivül ezeknek kerületjökhez képest száztoliok jár, melly szinte évenként 200—300 pftra felrug. Az ellenőr fizetése 500 pft, ki szeszgyárt kezelvén, a tiszta jövödelemből 1²/₃ száztolit huz. — A nyugdij az urodalomban csak kegyelem utján eszközöltetik : de nincs reá példa, hogy érdemes elaggott gazdatiszt, vagy annak özvegye, akár hátramaradt árvái nyugdijjali megvigasztaltatás nélkül hagyattak volna; sőt még az urodalmi cselédség is a legalsóbb fokozatig részeltetve van a földesuri kegyelemben. — Gróf Serényi János putnoki urodalmában az eladott gyapjunak mázsájától, gabonának posoni mérejétől, tüzifának bécsi ölétől

accidentia levén a tiszteknek engedve, a készpénzből, termesztményekből, s földhasználatból álló fizetések a tisztség igényeit megelégedés szerint kielégitik. Rendszeresitett nyugdij intézet nincs: hanem érdem utánni kegyes uri rendelkezés van gyakorolva. — Herczeg Batthyány Fülöp körmendi urodalmában csupán készpénzi fizetés: tisztartóé: 700 pft, számtartóé: 600, ispáné: 350 pft. Rendszeresitett nyugdij intézet ugyan nincsen: azonban ő herczegsége magas kegyéből minden érdemes elaggott és szolgálatra nem képes tiszt, ugy az özvegyek és árvák, sőt még a cselédek is ellátlatnak nyugdijjal. Enyéngi urodalomban; kormányzó tisztartó fizetése készpénzben: 750 pft, számadó ispánoké; 350, tiszti irnoké: 200, ispáni irnoké: 184. körvadászé: 300, vadászsegédeké: 50 pft. mérnöké: 300, Orvosé: 200 pft (ezek mellék praxist is visznek). E készpénz fizetésen kivül az illendő terménybeli és egyéb deputatum jelenleg drágasági pótlékkal van szaporitva; ugy szinte a tiszti gyermekek nevelésére nevelési segélyezés adatik. Nyugdij mint a herczeg többi urodalmaiban. — A báró Rédl családnál készpénz fizetés; tisztartóé: 500, számtartóé: 120, ispáné: 100 pft. A deputatum igen jó, mellyel a tisztség teljesen meg van elégedve. Száztolizás nincs, csak a szeszgyár után jár a kezelő tisztnek minden fok után 1 kr. Rendszeres nyugdij intézet sincs: de minden elaggott érdemes tiszt fizetésének felével bizonyosan, sőt gyakran egész fizetésével szokott nyugdijaztatni. — Czidery László urodalmaiban a fizetések régi rendszer szerint vannak: de jutalmul átalában és külön ágak szerint száztóli adatik a tiszteknek, mellynek alapjául elsőbb kiszámitott régibb, vagy előre meghatározott jövödelem, s ismét a termény javitott minősége szolgál. Nyugdij intézet nincs: de erre minden előre való igéret nélkül mindenkor számolhat az érdemes tiszt; holott eddigelé még cselédjeit sem hagyta az uraság illyképeni jutalmazás nélkül. — Az Inkey család Iharos berényi urodalmában a tiszti fizetéseket következő táblázat mutatja:

Rang fokozat	készpénz	bor	buza	rozs	árpa	zab	hajdina	kukoricza	füzelék	kösö	tüzifa	sertvés makkoltatá	marha legeltetés	föld	széna	szalma
	vft.	akó	posoni mérő							font	öl	darab		hold	szekér	
Számv. évi fizet.	650	26	40	60	12	—	12	—	2	200	20	30	16	3¾	16	8
Tisztar ó „	810	26	34	60	10	—	10	30	2	150	40	30	14	4	14	10
Számtartó „	475	20	25	35	6	—	6	—	2	100	20	15	6	3¾	8	3
Ispán „	275	15	20	30	—	—	—	—	1	60	15	8	4	2¼	4	2
Fővadász „	400	15	20	30	2	78	2	—	1	100	24	9	6	3¾	6	4
Körvadász „	166	15	20	30	—	—	—	—	1	50	15	8	4	2¼	4	2
Irnok „	166	6	8	16	—	—	—	—	—	50	6	4	2	—	2	2

A tisztség részére semmi rendszeresitett nyugdij intézet ugyan nincs: de az azt kiérdemlő idősebb hivatalnokok uri kegyelem utján erre minden-

kor számot tarthatnak. — Gróf Széchenyi István pölöskei urodalmában a száztolizás már régibb idő óta behozva van, s ehez képest a tiszti rendes fizetések ugy vannak alkalmazva, hogy azok által minden tisztnek állapotjához mért subsistentiája biztositatván, a szásztoli rendszer nyomán a tisztek és ifjak közt jutalom czim alatt bizonyos rangfokozatos arány szerint kiosztatni szokott jövödelemből az illetők által későbbi napokra megtakaritás történhessék. — Gróf Zichy Edmund szent-mihályi urodalmában tiszti fizetések : kormányzó tisztartóé : készpénz 300 pft, szemes gabona 150 posoni mérő, bor 15 akó, só 200 font, gyertya 27 font, tüzifa 14 öl, takarmány 15 szekér, szántóföld $6^{12}/_{16}$ hold, marha tartás 10 darab, sertvés tartás 8 darab. Gazdasági ispányoké : készpénz : 90 pft, szemes gabona 66 posoni mérő, bor 12 akó, só 200 font, tüzifa 4 öl, takarmány 8 szekér, szántóföld $3^1/_2$ hold, marha tartás 4 darab, sertés tartás szinte 4, s ezenkivül minden eladott posoni mérő gabona után 1 váltó garas. Nyugdij uri kegyelem utján. — Báró Mandl Lajos nagylétai urodalmában : a felügyelői fizetés jutalomképen a rendesnél most tetemesen javitott, a többi tiszteké következő : Számtartóé és kasznáré némi accidentialis kevés különbséggel egyenlő levén készpénz 200 pft, 12 posoni mérő tisztabuza, 36 posoni mérő kétszeres, 30 posoni mérő csös tengeri, $10^2/_4$ akó ó bor, 12 öl fa, 1 kövér sertés, 4 hold szántóföld, 2 lótartás kocsis fizetéssel és 2 tehén tartás, a gyapoji tiszté egy lótartással több. Nyugdij huzamosabb hüséges szolgálat után uri kegyelemből. — Gróf Eszterházy Károly szeredi urodalmában tiszti fokozatos fizetések :

Rang fokozat	készpénz pengőben		bor	buza	rozs	árpa	főzelék	tüzifa	tehén tartás	föld
	ft	kr.	bécsi akó	bécsi mérő				öl	darab	pos. mérő
Urod. ügyvéd évi fizetése	600	—	$11^1/_2$	21	40	—	4	15	3	3
Tisztartó „	600	—	$15^1/_4$	36	96	30	6	24	4	8
Számvevő és számtartó	269	36	$15^1/_4$	21	60	—	6	30	4	4
Kasznár	160	48	$9^1/_2$	17	52	12	4	15	4	4
Ispánok	120	48	$9^1/_2$	17	52	12	4	15	4	4
Postakezelő	120	48	$9^1/_2$	$10^3/_4$	40	—	4	15	2	4
Játói ellenőr	120	48	$9^1/_2$	$10^3/_4$	40	—	4	15	2	4
Szeredi vámkezelő	111	12	$4^3/_4$	$7^1/_2$	30	—	3	10	2	2
Fővadász	152	48	$9^1/_2$	17	52	12	4	15	—	4

Tisztartónak szabad lótartás. Procentuatio nincs behozva, csak az eladott gabonától jár az illető kezelő tisztségnek minden mérő után 1 váltó garas, a vadásznak pedig minden eladott ölfától 6 pkr.

Gróf Hunyady József kéthelyi urodalmában tiszti fizetések :

Rang fokozat	készpénz	bor	buza	rozs	zab	csöves kukoricza	só	főtt vaj	marha legeltetés	sertés egeltetés	széna	szalma	tüzifa	szántó föld
	pft	akó	posoni mérő				font		darab		szekér		öl	hold
Ügyész fizetése	300	10	24	30	30	50	100	—	10	12	3	3	10	2
Tisztartó „	260	12	32	50	30	80	100	—	15	16	5	5	18	4
Számvevő „	260	12	32	50	30	80	100	—	15	16	5	5	18	3
Számtartó „	200	10	28	40	15	60	50	—	12	14	4	4	14	3
Ispán „	120	10	20	28	—	50	50	—	9	12	2	2	10	3
Ellenör „	100	8	16	20	—	30	50	—	4	8	2	2	8	1
Irnok „	60	6	10	16	—	30	30	30	—	—	—	—	6	—
Mérnök „	120	6	12	20	12	30	50	—	6	8	2	2	9	2
Orvos „	120	10	20	28	—	50	50	—	9	12	2	2	10	2
Baromorvos „	120	6	20	28	12	40	50	60	—	—	—	—	8	2
Fővadász „	120	10	20	40	26	50	80	—	9	14	3	3	12	3
Alvadász „	80	8	13	24	—	40	50	—	6	10	2	2	9	2
Kertész „	100	6	16	24	—	30	50	—	2	8	1	1	6	1

Ezen kivül tart az urodalom a gazdasági tisztek használatára kocsikat, lovakat, és kocsisokat. Minden tiszt kineveztetése napjától azonnal rangjához szabott egész fizetést huz. A száztolizás már régi időktől következőleg van behozva : Az eladott szarvasmarhákért, juhokért, gyapjuért, mindenféle gabona nemekért és szeszért bejövő készpénzből $^1/_{100}$ jár a tisztségnek, melly összegből tisztartónak $^{10}/_{32}$ rész, számtartónak $^6/_{32}$, ispánnak $^4/_{32}$, ellenörnek $^2/_{32}$, és irnoknak $^1/_{32}$ rész adatik. Az eladott fáért és gubacsért $^3/_{100}$ toli jár, mellyből $^2/_3$ az illető kerületi vadász $^1/_3$ pedig az ellenörködő gazdatiszt részére esik. Ezen kivül mellékpénz (accidentia) képen jár vadászoknak és erdőszöknek az erdei kártételekért bejövő kárpótlásnak $^1/_3$ része, ugy minden agyonlött rókától 1 ft 12 krpp. farkastól 4 pft, kárttevő nagyobb madártól 2—3 pkr. kissebbtől $^1/_2$ pkr. — Sőt a cselédség is van szorgalomra ösztönözve mellékpénz által. Igy a juhászati cselédségnek minden egy felnevelt báránytól 3 pkr, ugy minden egy mázsa gyapjutól 1 pft; tehenészeti cselédségnek minden egy felnevelt borjutól 30 pkr., csikósoknak minden egy felnevelt csikótól 2 pft jutalom dij fizettetik. Az uraság kegyességéből minden tiszt szolgálata idejéhez és kifejtett szorgalmához mért nyugdijt kap, ugy a tisztek özvegyei és gyermekei; sőt az elöregedett cselédek, vagy a szolgálatban elhaltaknak özvegyeik és árváik is részesülnek az illyenképeni uraságí kegyelemben. — A rosnyói püspöki urodalmakban a tisztek fizetése a megcsökkent jövödelemhez képest javitva következendő; rosnyói számtartó : készpénz : 160 pft, irodai pótlék 8 pft, szállásbér 60 pft; termesztményekben; buza : 12 posoni mérő, rozs 24 p. m., árpa 4 p. m., főzelék 1 p. m.,

só 1 mázsa, 1 darab hizott sertés, tüzifa 12 öl, egy darab tehén tartás, és kapás növények alá való föld. Urodalmi igazgatósági irnoké: 220 pft, szabadszálás, fütés és világitás. Rosnyói erdész; készpénz 180 pft, irodai pótlék: 4 pft, buza 16 p. m., rozs 26 p. m., árpa 4 p. m., főzelék 2 p. m., só 1 mázsa, egy darab hizott sertés, 15 öl tüzifa, 1 tehéntartás, erdő kihágásokból $^1/_3$ rész. Sajópüspöki kasznár 120 pft, irodai pótlék 10 pft. szabadlakás, buza 10 p. m., rozs 30 p. m., árpa 4 p. m., zab 4 p. m., főzelék 2 p. m., só 80 font, hizott sertés 1, tüzifa 12 öl, két tehén tartás, erdő kihágásokból $^1/_3$. — Somodi ellenőri ispán; készpénz 140 pft, irodai pótlék 6 pft, szabadlakás, buza 10 p. m. rozs 20 p. m., árpa 4 p. m., főzelék 1 p. m., só 1 mázsa, egy hizott sertés, 6 font gyertya, 12 öl tüzifa, 2 tehén tartás, kapás növények alá föld. A száztoli járulék egy 10 évi jövödelem után kimutatott közép tiszta jövödelem arányához képest meg van a tiszteknek ajánlva, azonban még ebben teljes megállapodás nem történt. Nyugdijjal a tiztek s özvegyeik kegyelem utján láttatnak el s jelenleg is van az urodalomnak nyugdijt huzó özvegye.

Egyébiránt mellőzve a tiszti fizetések további sorolását, a tiszti száztolizást érdeklőleg még következőket közölhetek. Cs. k. főherczeg Albrecht bellyei urodalmában nincsen ugyan száztolizás, hanem a gazdászati és erdőszeti személyzet a müködési körhöz aránylag egy bizonyos átalányt huz. Az óvári urodalomban ugy van a tiszti állapot berendezve, hogy fizetési fokozat állapittatván meg a tisztségek közt, a magát kitüntető tiszt fokozatosan jobb jobb fizetésbe jöhet, a nélkül, hogy tiszti állását változtatni kelljen. — Gr. Eszterházy Károly nagy-looki urodalmában iparpénz czim alatti accidentia van életbe léptetve. — Apécsi káptalan urodalmaiban az évi jövödelemből levonatván a tiszti bezárt és megvizsgált számadások szerint a költség, az igy felülmaradó részből, ipardij czim alatt rangfokozat szerint $^1/_{100}$-toli osztatik ki a tisztek közt. — Gróf Forgács Alajosné született gr. Batthyány Izabella urodalmaiban régebben szinte az eladott termékek mennyisége után volt szabva a tiszteknek járuléki jövödelem, miután azonban e rendszer azt idézte elő, hogy az eladások ugyan nagyon megszaporodtak: de később maga az urodalom sokszor két árán volt kénytelen megvenni a termést, mit előbb eladott, annálfogva e rendszer megszüntettetvén ujlagosan tiszta jövödelem utáni száztolizás van czélba véve. — Gróf Károlyi Lajos surány-megyeri, vásárhelyi, erdődi és surány-patyi urodalmaiban ünnepélyes oklevéllel következő főpontok szerint alapitotta meg a száztoli rendszert. 1. tiz évi jövödelmezés után egy bizonyos jövödelmi átalag állapitatott meg, mellyen alól száztoli nem jár, az ezen megállapitott jövödelmet haladó mennyiségtől pedig a tisztek $^{20}/_{100}$toli osztalékot huznak. 2. Minden jövödelem készpénzül határoztatik meg s ebbe betudandó minden olly kiadás is, melly az előleges költségvetésen kivül esik, s mint illyen, az ura-

ságtól vagy főpénztártól akár uj beruházásokra s javitmányokra akár egyéb kiadásokra utalványoztatott, az uj beruházásoknak sat. azonban illető ötös kamatjai kiadásba tudatnak s ezek leszámitatván tőlök száztoli nem jár, de az álladalmi kincstárba szolgáltatott földadó szinte készpénzi beszolgáltatásul fogadtatik el. 3. Az igy eső szátoli az urodalmak közt azon arány szerint osztatik el, a mint azok a jövödelmet a főpénztárba beadták, s ebben a jövödelmet előállitó illető tisztek következő arány szerint részesülnek a) központi ügyvéd minden egyes urodalom után $^1/_2$ s igy összesen 2 osztóval, b) az összes birtoki számvevő minden egyes urodalom után 1, s igy összesen 4 osztóval, ebből azonban kiadja segéde vagy irnoka száztóli járandóságát is, azon közép arány szerint, mint az egyes urodalmak irnokainak jut, c) az urodalmi felügyelők a felügyeletök alatt álló urodalmak jövödelme után 3 osztóval, d) a rendező tiszttartók vagy számtartók a rendelkezésök alatt álló urodalom után szinte három osztóval, e) urodalmi rendes mérnökök, számtartók vagy pénztárnokok, juhászati intézők, kasznárok, számvizsgálók és számadó ispánok, vagy magtárnokok fejenként egy osztóval, f) számadást nem vezető harmad rendü ispánok, számvevőségi és gazdasági ellenőrök, segédek és irnokok fejenként $^1/_3$ rész osztóval, g) a válaji tiszttartó, mig ezen állomás fenálland az erdődi urodalom után, kivételkép két osztóval. E száztóli rendszer 10 évre van kiterjesztve keltjétől 1851-ik évtől számitva, s megtartására az örökösök is kötelezetnek. — Milly üdvös legyen az illy száztóli rendszer, annak bizonyitására felhozom, hogy a gróf Zichy örökösök nagy lángi urodalmában szinte előbbi kiszámitott és szorosan megalapitott tiszta jövödelmen felül Pirényi Sándor jószág igazgatósága alatt behozott száztoli rendszer következtében az urodalmi tisztség első évben 6000 már harmadik évben 50,000 pftban osztozott 20 száztoli levén részére engedve, ez üdvös rendszer azonban itt Pirényi Sándor igazgatásbóli eltávoztával bizonyos ok miatt megszünt.

Rendszeres tiszti nyugdij intézetek tudomásom szerint a gróf Károlyi család már emlitett nyugdij intézetén kivül következő urodalmakban léteznek: Beszterczei püspöki, veszprémi és pécsi káptalani (az utóbbi helyen egy alapitvány) zirczi apátsági; továbbá a cs. k. családi, főherczeg Albrecht, hg Coburg, gr. Dessewffy Józsefné, a maria-theresia lovag rend báttaszéki, hg Lippe dárdai, hg Erdődi Pálffy Antal urodalmaiban s ezen kivül van Torontál megyében egy nyugdij intézet, mellyet a gazdatisztek magok alakitottak egymás közt. Az uraságok kegyességéből részint az elöregedett hivatalnokok részint azoknak özvegyeik és árváik nyug és segélydijakkal jutalmaztatnak rendesebben következő urodalmakban: egri érseki, egri káptalani, nagyváradi deák káptalani, csornai prépostsági, sz. gotthárdi cisterci rendi, sz. István első magyar királyról czimzett n.-szombati papnö-

veldei urodalmakban; továbbá: gróf Apponyi örökösök, gróf Barkóczy János, gr. Batthyány Zsigmond, gr. Csáky Antal, Csekonics János, gr. Dessewffy Ferencz, gr. Erdődy Józsefné, gr. Erdődy Kajetán, gr. Erdődy Sándor, gr. Eszterházy Józsefné, gr. Eszterházy Jánosné, gr. Eszterházy örökösök rédei, gr. Festetics Tassilo, gr. Forgács testvérek Zsigmond, Kálmán, István, Miklós, gr. Gyulay Ferencz, gr. Keglevich János, gr. Klobusiczky Nep. János, Mayer János, Marczibányi, Marich Dávid, gr. Ráday Gedeon, gr. Széchen család, gr. Széchenyi Lajos és István, b. Szina, gr. Sztáray Albertnő, Ürményi család, gr. Zichy senioratus, id. gr. Zichy Ferencz és a Thurzó örökösök s gr. Viczay örökösök urodalmaiban. Gróf Wenkheim család gyulai urodalmában szinte létezik kegyelmi nyugdijazás, s abban most is többen részesülnek. Boldogult idősb gr. Wenckheim József végrendeletiben huzamosabb ideig szolgáló tisztjeinek fejenként 4000 pftot hagyományozott; ezenkivül a kigyósi és békési urodalomban minden nyugalmazott tiszt egész fizetését holtiglan huzza, mellyet özvegye is megtart.

49. §. Gazdasági cselédek.

Cseléd rendszerünk nincs, s ennek minden felé nagyon érezzük hiányát. Egyébiránt némelly mozgalmak ennek létesitésében is történtek már, mind a kormány részéről, mind az irodalom utján.

Előadásomban meg kell különböztetnem az urasági és közgazdasági cselédeket egymástól, mivelhogy azok fogadásában és kitartásában lényeges különbség van, a mennyiben az urasági cselédek nagyon ritka kivétellel átalában magok kosztján elők szoktak lenni.

1. Urasági cselédek. A putnoki urodalomban: a cselédeket sz. Mihály napkor szokták fogadni, kik aztán uj esztendőkor állnak helyre (az ujévi helyre állás csaknem kivétel nélkül áll egyébütt is a gazdasági cselédekre nézve: a fogadási idő változóbb). 4 ökör mellé fogadtatik egy nagy és egy kis béres, 4 ló mellé egy nagy és egy kis kocsis. Azonban a munka szántás boronálás sat. többnyire kettős fogattal történik és csak a terhesebb munka végeztetik négyesben. Nős cselédeket könnyebb kapni, mint nőtleneket. A nagy béresek átalában nősök szoktak lenni s ezek fizetése; 80 vft, 4 posoni mérő tiszta buza, 18 p. m. rozs, 24 font só, 2 öl tüzifa, 750 □ öl föld használat, sertés és tehén legeltetés. Kis kocsisnak, kis béresnek bére: 50 vft, 2 p. m. buza, 12 p. m. rozs, 4 itcze olvasztott vaj, 18 font kő só, 1 öl tüzifa, 300 □ öl föld használat. — Arosnyói püspöki urodalmakban a cselédek fogadására nézve bizonyos rendszer nem követtetik, jó cselédet nehéz kapni, mert e vidéken a cselédek semmi szolgálati bizonyitványokkal nincsenek ellátva, s ha akad az ember történetesen jó cselédre, azt nehéz kielégiteni, dologtalan cselédekben sem nagy a választás. —

A sajóvámosi urodalom a cselédek fogadásánál szorgosan ügyel ugyan a jó erkölcsre és szorgalomra : de keményen ügyel arra is, hogy a cseléd jó bánásban részesüljön s fizetését mindenkor rendesen pontos időben megkapja ; minek folytán jó cselédei vannak, kik ritkán változnak : de mikor kell, kap is eleget s cseléd hiányában nincs panasz. Egy nagy béres bére szokott lenni 75 vft, 2 köböl buza, 8 köböl kenyérnek való gabona, rendesen rozs, 2 öl fa, egy darab marha teleltetés s 2 vékás föld használat; a kis béresé egy öl fával s a két vékás földdel kevesebb, a béres gazdáé pedig 10 vfttal több. — A szeredi urodalomban a cselédség csak szolgálati bizonyitványok mellett s válogatva fogadtatik fel, mert bőven ajánlkozik. Magán gazda ugyan e vidéken is nehezen jut alkalmatos szolgához, mivel nős, gyermekes embert ritkán fogad : de annál számosabban kopogtatnak be a majorokba a nős szolgálat keresők, hol a nőtlenség, ha bár előny : de nem föltétlenül megkivántató. A bérek következők : a) egy vadász-é 56 pft, 6 bécsi mérő buza, 26 m. rozs, 3 m. főzelék, 4 öl keményfa, 250 kéve lágy rőzse, 2 posoni mérős föld használat. b) vadász legény vagy erdőkerülőé : 32 pft 48 kr. 3 mérő buza, 15 m. rozs, 1 m. főzelék, 2 öl fa, 100 kéve lágy rőzse, 2 posoni mérős föld. c) egy csőszé : 27 pft 24 kr., 3 mérő buza, 18 mérő rozs, 2 mérő főzelék, 300 kéve kemény rőzse, 20 font só, 1 m. föld. — d) hajdué : mindenben ugy mint a csőszé. — e) kocsisé : 30 pft 48 kr., 4 m. buza, 20 m. rozs, 3 m. árpa, 1 m. főzelék, 300 kéve k. rőzse, 25 font só, 1 m. föld. — f) béresé vagy ostorosé : 22 pft, 4 m. buza, 20 m. rozs, 3 m. árpa, 1 m. főzelék, 25 font só, 1 m. föld, 200 k. k. rőzse. — g) juhász gazdáé : 65 pft 30 kr., $5^3/_4$ bécsi akó bor, 12 m. buza, 30 m. rozs, 12 m. árpa, 2 m. főzelék, 300 k. k. rőzse, 50 font só, 1 tehéntartás, 2 p. m. föld. — h) bojtáré : 25 pft, 4 m. buza, 18 m. rozs, 1 m. főzelék, 200 k. k. rőzse, 20 font só, 1 pm. föld használat. — A stanicsicsi urodalomban kizárólag csak magyar cseléd fogadtatik, mert ez a munkában legkitartóbb e vidéken, és ez jól, de igen jól fizettetik, azért a cselédség mind régi szolga, firól fira örökösödő. Számtalan évek óta fel nem mondott egy cseléd sem, s arra is ritkán igen ritkán van eset, hogy az uraságnak kellessék valakin kiadni. A cselédek nagyobb része feleséges s maga kosztján élő, de vannak nőtlen béresek is bentartáson. A fizetésben fokozatos előléptetés tartatik, minek sok jó oldalát tapasztalja az urodalom ; ennélfogva a bérek sokféleképen különbözők. — A somogyvári urodalomban a cselédek többnyire mind családosok, kiknek gyermekeik is határozott bér mellett alkalmaztatnak az urodalom körül előforduló könnyebb munkálatokra : különösen nős cselédet eleget lehet kapni, nőtlent ritkán ; az ide valók a marhatartáshoz nagyon ragaszkodnak, ugy annyira, hogy csak ott kapni jobb cselédeket, hol marhatartást is enged az urodalom a bérben. — Az aldebrői urodalomban fogadtatnak

ugyan évenkint cselédek s kapni is ha kell: de többnyire több idejüek a szolgák, s nem ritka az olly cseléd, ki 10, 15, 20 söt több éveket töltött már az urodalomnáli szolgálatban. A cselédek munkásságának és hüségének ösztönzésére minden az első éven tul töltött egy egy évi szolgálat után 1 pft évi bér pótlékot kap különbség nélkül minden cseléd, s e növekedés tart 10 évig (a rendetleneket természetes elküldi az urodalom) s ez után aztán megáll a pótlék folytonosan 10 pfton. A fizetések egyébiránt készpénzben és termesztményi járandóságokban szoktak történni, mellyek általában pénzbeli közép árra vive a bérek következők: egy paraszt gazda vagy hajdu bére évenként 200—220, egy juhász számadóé: 120—130, gazdasági s erdei kerülőé 80—90, juhász bojtáré: 120—130 pft körül rug fel. — A *kéthelyi urodalomnál* van elég kinálkozó cseléd s lehet a cselédfogadásnál válogatni, igy elég jók a cselédek, kik egyszersmind állandók; mert elmenni ritkán szoktak az urodalomtól, elküldetni is csak hibájok végett; bérök a béreseknek következő: 20 pft, 6 posoni mérő buza, 20 p. m. rozs, 20 font só, 2 darab marhára és 4 sertésre legeltetés, 1 szekér sarju széna, egy szekér szalma, 1 hold kukoricza föld, kender, káposzta föld, kis házi kert és $2^2/_4$ öl tüzi fa; nyári erősebb munkáknál naponként kap minden cseléd egy egy meszely bort, ugy a beteg cselédek urodalmi orvos által ingyen orvosoltatnak. — A *vépi urodalomnál* cselédet könnyen lehet kapni, még idő közben is; egy béres vagy major kocsis évi fizetése: 16 pft, 5 mérő buza, 18 mérő rozs, egy hold kukoricza föld, egy darab szarvasmarha téli nyári tartás, 4 szekér tüzelőfa, $^1/_4$ hold kender és káposzta föld. — A *pölöskei urodalomnál* szinte könnyen lehet cselédeket kapni: de ezek értelmességi tekintetében még sok kivánni való volna. Egy major gazdának akár hajdunak bére: 32—40 pft, 8 p. m. buza, 16—20 p. m. kenyérnek való gabona, leginkább rozs, 25 font só, 2 tehén, 1 darab növendék marha és 2 darab sertés téli nyári tartás $1—1^1/_2$ hold föld. — Egy béres bére: 16 pft, 6 p. m. buza, 16 p. m. kenyérnek való, $^2/_4$ p. m. főzelék, 20 font só, 1 d. tehén, 1 d. nevendék marha s két sertés tartás; $^7/_8$ hold föld. — A *pécsi káptalan urodalmainál* szent Mihálykor levén a cseléd fogadás ideje, uj évkor maga az urodalom hordózkodtatja a cselédet helyre. Lehet elegendőt kapni, kik közt vannak jók: de ugyancsak rosszak is ám, kivált azóta, mióta a cseléd felett az uri hatalom eltöröltetett, nincs félelem. Bérök a béreseknek következő: 22 pft, 24 posoni mérő gabona, 4 akó bor, 3 öl fa, 25 font só, 1 hold kukoricza föld, lakás és kert; ezen feljül a maradandó cseléd, kit az urodalom megmarasztásra érdemesnek talál, kap uj évkor szolgálati idejéhez mérsékelt ajándék jutalmat. — A *biai és bajnai urodalomban*, a terményeket pénzértékre vive, elsőbb cselédek évi bére 240, szekeres béresé és kocsisé 220, kis béresé s kis kocsisé 200 pft körül rug fel. Bentar-

tásban semmiféle cseléd nem részesül. Fele a cselédségnek házas, másik fele nötlenek közül szokott fogadtatni, minden pár vonó marha mellé 1 egyén számítatván; egyébiránt elegendő és jótulajdonságu cselédeket lehet kapni. – A szentmihályi uradalomnál Fehér megyében nincs szükség a cselédek számában; munkásságra nézve is meglehetőseket lehet kapni. Fizetése egy béresnek következő: 40 vft. 8 posoni m. tisztabuza, 20 pm. rozs, 8 pm. árpa, 30 font só, $1^9/_{16}$ hold föld, 2 d. marha, 3 d. sertés tartás, lakás és tüzelőfa. — Aradban a fazekas varsándi uradalom körül az egész vidéken olly rosz az ur és cseléd közt fenálló viszony, hogy a hazában alig van mássa. Egyébiránt a cselédeket némelly helyen Szent György napra máshol ujesztendőre fogadják; Magyar Pécskán Sz. György napkor esik nagy cseléd vásár. De a fazekas varsándi és kis jenői uradalmakban uj évkor változnak a cselédek. Hogy semmi cseléd rendszer nincsen, az okozza azt, hogy a jó cseléd is ritka, elegendőt pedig kapni nem lehet; mert a vidék nagyon oláhos, az oláh pedig dologtalan; s ha akad jó cseléd, csak a magyarok közül akad, ki aztán nagyon megfizetteti magát. A fazekas varsándi uradalom azért sokba is keriti magának a jó cseléd megválogatást. A fizeteseknél egyébiránt örömest mindenkor az élelmi szerek szaporításának ad elsőbbséget; mert az a tapasztalás, hogy nincs leverőbb a cselédre nézve, kivált ha számosabb magával van, — pedig főkép csak ezek közt találkoznak megállapodottabbak és jobbakmintha elegendő kenyere s élelme nincsen. Egyébiránt a béresek bére következő ez uradalomnál: 16 köböl buza, 2 köböl szemes kukoricza, egy véka főzelék, egy mázsa szalonna, 40 font só, egész felső öltözet ruha, vagy is: egy hosszu, egy rövid szürkankó, egy szür-nadrág, 2 pár csizma, 3 pár bocskor, egy kalap; van ezen kivül $^1/_2$ hold föld vetemény alá, mit az uraság felszántat, de megmiveltetését a cseléd viteti végbe, egy téli s egy nyári marha tartás; készpénz végre az olly cselédeknek, kiknek magoknak levén házuk, cselédjeik számára lakásra szükségök nincs 17, az ollyanoknak pedig kiknek az uraság ad lakást 12 pft.; e bér mellett nem a szegődségbe csak ösztönzésül, s hogy a cselédség a korcsmázást annyival inkább kerülje, minden sátoros vagy kettős ünnepen kap minden cseléd fejenként egy pár ittze bort. Ezen elősorolt fizetés egyébiránt kevés kivétellel, leginkább pedig azzal, hogy a gabona kevesebb s bor nem adatik, mindenhol szokásos a vidéken. — A nagylétai uradalomnál: a juhászok és kondások (kanász)változási ideje majd Mihály majd György nap. Egy számadó juhász fizetése: 40 pft. 8 p. m. buza, 32 p. m. rozs, 50 font só, 4 hold föld, minden felnevelt báránytól 2 pkr., melly a bojtárokkal közös, 10 öl fa. Bojtár bére: 18 pft., 2 p. m. buza, 23 pm. rozs, 1 öl fa, 25 font só, 1 hold föld, 1 szür és osztalék a bárány nevelési jutalomból. Számadó kanász bére: 12 pft., $1^1/_2$ pm. buza, 24 pm, rozs, 1 öl fa, 1 kövér sertés, 50 font só, 4 hold föld, 1 szür, 1 kalap, egy pár nadrág

és egy kankó, 3 pár bocskor, 2 pár fejér ruha, 8 darab sertés teleltetés; a bojtárjáé: 8 pft., 1½ pm. buza, 24 pm. rozs, 1 öl fa, 1 kövérsertés, 4 darab sertés teleltetés, 25 font só, 1 hold föld, 1 szür, 1 kalap, szür nadrág kankóval, 3 pár bocskor, 2 pár fehér ruha. A többi gazdasági cselédek uj évben szoktak változni s év végével egy hónappal előbb van a marasztás és felmondás s már az egy hónap is sok az eleresztendővel való bajoskodásra Most illy szük kenyér idején lehet cselédet kapni eleget; de ha bőven van a kenyér, akor alig, a jó pedig ollyan ritka mint a fejér holló. Magok kosztján levén a cselédek, egy béres bére következő: 19 ft. 12 kr. pp. 2 pm. tiszta buza, 24 pm. rozs, egy süldő sertés, egy szekér gaj fa, 50 font só, 12 font szalonna, mellyet csak dolog idején leginkább junius, julius és augustus hónapokban kapnak ki, egy hold tengeri (kukoricza) föld, 1 kalap, 1 guba, szür nadrág kankóval, 2 pár csizma, 1 pár bocskor. — B. Mesznil bakófai uradalmában cselédeket könnyü kapni, kivált feleségeseket, béresek bére: 18 pft., 8 pm. buza, 16 pm. kenyérnek való, egy hold tavaszi alá való föld, 1 d. szarvas marha, és 2 d. sertés legeltetés, tüzi fa 3 szekértől 6-ig. Bentartásra csak ostoros gyerkőczök fogadtatnak. — Abellyei uradalomnál főbb cselédek, mint hajduk, birkamester, sajtos, kovács sat. bére 30—100 pft. kész pénz, termesztményekben: 30 mérő kétszeres, 12 m. csőves kukoricza, 5—8 öl kemény fa, ¼ hold burgonya föld. Alsóbb rendü cselédek: mint kocsisok, béresek, juhászok sat. kik évenként szoktak fogadtatni, s dicséretet mondani felölök nem lehet, mert közönségesen hanyagok, munkarestek, vigyázatlanok, azért is szolgálatban nem szoktak tartósak lenni, bére következő: 28—30 pfrt., 24 pm. kétszeres, 12 m. csőves kukoricza, 100 fej káposzta, 24 font só, 3 öl kemény fa, ¼ hold burgonya föld. A magyar-óvári uradalomnál béres cselédek fizetése 40—60 pftra rug a tartáson kivül. Ezeket az illető majorosok fogadván fel, tartásukról azok gondoskodnak, ugyanazért azok huzzák a termesztményi illetőséget. Elegendő jó cselédet kapni nehéz; mert a környéken a népesség gyér, a kisföldbirtokosok, a parasztok többnyire vagyonossak, s magok nem dolgozván, cselédeiket minden uraságnál jobban fizetik. — A hold mező vásárhelyi uradalomban egy öreg béres bére: készpénz ruha váltsággal együtt 35 ft. 25 kr. pp., 25 pm. kétszeres buza, 12 pm. árpa, $1^{30}/_{72}$ pm. főzelék, 50 font só, 2 pár csizma, 2 pár bocskor, 2 hold kukoricza föld, egy tehén és két öreg sertés, két malacz tartás s elegendő fütő szalma. Kis-béresé: 30 pft. 36 kr., 23 pm. kétszeres buza, 10 pm. árpa, $1^{30}/_{72}$ pm. főzelék, 50 font só, 2 pár csizma, 2 pár bocskor, 2 hold kukoricza föld, egy tehén, két öreg sertés és két malacz tartás s fütő szalma. Tartatnak azonban az esztendős béreseken kivül hónapszámos béresek is a 8 dolog idői hónapokra, kiknek bérök havonként: 2 pft. 30 kr.—3 pftig, 1 pm. kétszeres, 8 ittze kása, 6 font szalonna, 2 font só. Juhász fizetése: 36 pft. 40 kr., 26

pm. kétszeres buza, 8 pm. árpa, 1 pm. főzelék, 50 font só, $1^1/_2$ hold kukoricza föld, 1 d. tehén- és 2 d. öreg sertés- s ismét 2 d. malacz tartás, szabad fütő. Cselédeket ritkán lehet elegendő számmal kapni, a jó és állandó cseléd pedig még annál nagyobb ritkaság. — Az iharos berényi uradalomban egy béresnek évi fizetése: 30 vft., 8 pm. buza, 20 pm. rozs, 3 öl fa, $1^1/_8$ hold kaszáló rét, 2 d. marha legeltetés, 2 d. sertés makkoltatás, egy szekér szalma, szabad lakás és kert, minden adóját a cselédnek, betegsége esetére az orvost és orvosi szekeret az uraság fizeti. Cselédet lehet ugyan elegendőt kapni: de jót igen keveset, s a cselédek mindenkor csak egy évre szoktak fogadtatni. — Végre a körmendi uradalomban egy béres évi bére: 24 pft., 20 pm. gabona, 4 öl fa, $1^1/_2$ hold tavaszi alá való föld, 1 tehén tartás. Minden béres kezén rendesen 4 ökör van s a szekerező munka többnyire négyes igával, de a szántás kettősbe történik s ekkor a felesleges pár ökrök mellé szántó napszámosok fogadtatnak 20—24 pkr. napi bérrel. Cselédet lehet kapni eleget, de jó kivált nőtelen cseléd kevés, a higgadtabb feleségesek közt azonban több találkozik. Már az enyingi urodalom jó cselédek hiányában semmi szükséget sem lát. A cselédek igen állandók szoktak lenni, 30—40 évig elszolgálnak. Egy szekeres béres fizetése 25 pft., elegendő deputatum és egy pár darab marha tartás. A beteg cselédek uradalmi költségen gyógyittatnak s elöregedésökre kegyelmi eltartásban részesülnek.

2. Közönséges gazdasági cselédek: Észak Bihar megyében Hajdu-Böszörményben, cselédeket lehet kapni, ha bár nem is mindég könnyen, bérök a béreseknek ha bentartósak 10 pft., egy guba, 2 pár csizma, 2 pár fejér ruha, 1 kalap, 1 nyakkendő, 2 köblös föld, egyik gabona, másik kukoricza alá, mellyet a gazda vet el saját magjával. Ha pedig magok kosztján vannak a cselédek akkor bérök 10 pft., 10 köböl rozs, 3 köböl buza, mindenik megőrölve, 6 véka főzelék (kása, paszuly és lencse) egy mázsa szalonna, 30 font só, két köbölnyi vetés (ugy mint fentebb) egész ruha, guba, kalap, nyakkendő, 2 pár fejér ruha, 2 pár csizma, 1 öl gaj fa, és lakás. És igy a cseléd bér amazokra nézve 80—100 pft., ezekre nézve 200 pft. körül van. E tájon Balmaz Ujvároson és Debreczenben még drágább cselédek vannak. Kabán 100—110 pftra rug egy béresnek vagy kocsisnak bére a gazda kosztján. — Álmosdon cselédeket kapni igen nehéz, s annál fogva egyik gazda a másikra vervén azoknak bérét, az felette magas és változó, ugy hogy középbért meghatározni sem lehet. Dél-Bihar megyében Sarkadon a gazda kosztján 80, magáén 160 pft. körül megy egy jó béres bére. Ugyan e megyében Élesden van elég cseléd de biz a bérök a gazda kosztján is fel megy 100—120 pftra, s átalában minden cselédek bentartósak. Békés megyében Szeghalmon cselédek csak nagy bajjal kaphatók s többnyire bentartósak; egy béres bére 300—450 vftra rug. Szarvason szinte ezen kép áll

a dolog, sőt valamivel feljebb hág a bér. Déva-Ványán nem különben. Békés-Csabán pedig részletesen következő egy béres bére: 60—80 vft., 10—12 köböl élet, 1 mázsa szalonna, némelly ruha féle, 1—2 darab marha tartás, 2 hold kukoricza föld, és ez a gazda kenyerén, a cseléd kosztján pedig ehez még 20 köböl élet szokott járulni, illyenek azonban nagyon kevesen akadnak. Gyulán jó cselédeket kapni nehéz. Ezek a paraszt gazdáknál bentartósak, a honoratioroknál többnyire magok kosztján élők. Egy nagy béres évi bére 50—60 pft. s tartás, vagy maga kosztján e mellé kap: 10—12 köböl buzát, 4—6 k. árpát, 1—2 hold kukoricza földet bevetve, 50—80 font szalonnát, 50 font sót, 2 pár csizmát, 2 véka főzeléket, fütést, örlést, lakást, kender-, krumpli, dinnye s más apró vetemény földet. Sütő-főző szolgáló bére 24—40 pft. kisebb nőcselédé: 16—20 pft. s koszt. Gyomán 1850 óta részint katonai sorozások, részint a kis házas lakosok legelőjének kivágatása következtében, kik az illy földeknek sikereshasználása által magok kitartására nézve nagyon sokat nyertek, a dolgozó kezek a cselédeket illetőleg különösen meg fogytak s kivált egy kevéssé jobb termésü esztendőben nagyon érzékeny e tekintetben a fogyatkozás; egy jó béres évi bére egyébiránt 120—160 pftig rug fel bentartás mellett. Szabolcsban Kis-várda környéken sokkal olcsóbb a cseléd, mint az eddig említett helyeken, még mostanában kivált lehet is eleget kapni: a béresek bére a gazdáknál hol bentartósak 30—40 pftig megy fel; uraságoknál magok kosztján 100 pft. körül. — Szathmárban Szinyérváralja vidékén van cseléd elég. Egy jó béres vagy kocsis bére: 30—40 vft., 10 köböl élet, egy harisnya-posztó nadrág és ujas, mellény, guba, kalap, 3 pár csizma, 1 szekér széna, 1 hold föld tavaszi vetemény alá, a gazda kosztján. Tisztán készpénzre a cselédek nem szegődnek, különösen a ruha nemut nem akarják kihagyni, pedig az legbajosabb a gazdára nézve: hanem hét számra is kaphatók és szokásban vannak a hetes cselédek: s ekkor egy kocsis vagy béres havi fizetése 8—10 vft., élelmi szerül pedig kap 2 véka gabonát, 4 font szalonnát és 2 font sót.

Pest-Pilis megyében Tótfalun helyből ésa környékből lehet kapni elég cselédet: egy béresbére a gazda kosztján 50 vft, 2 pár csizma, 2 pár fehér ruha. Igy van a dolog Dömsödön is, csak hogy itt már drágább a bér, mert 40—60 pftig felrug, itt is nagyobb részint csak bentartósak levén. — Pest-Solt megyében Fogthün cselédet nem valami könnyü kapni, egy jó béres bére a gazda kosztján 160 vftra felmegy: de a legutolsó béresé sincs 70 vfton alól. Bogyiszlón is cseléd kevés van, az is többnyire vidéki. De már Izsákon lehet kapni könnyen eleget, s egy öreg béres bére körül belöl 50 pft, 12 véka árpa, 10 véka rozs, 3 véka tiszta, 2 pár uj czizma, 10 mond tiz darab marha tartás, 1 hold kukoricza föld, 4 véka krumpli alá való föld, egy véka kender mag alá való föld és szabadfütés. — Második béres bére körülbelöl: 50 pft 2 pár

csizma, 1 hold kukoricza föld, öt darab marha tartás, és ezen bérrel bentartósak. — Nagy-Körösön egyaránt divatozik mind a benttartós, mind a conventiós cseléd (igy neveztetik a saját kenyerén élő) azon különbséggel, hogy a kisebb gazdák, kik nagyobb részt cselédeikkel magok is egy kenyéren vannak, általában bentartósokat, a nagyobb gazdák örömestebb conventiósokat fogadnak. Cselédet nem böven : de illendő mennyiségben lehet kapni : hanem jóságra nézve bizony kevés találkozik köztök csak valamennyi dicséretre is méltó, sőt a cselédek rosszasága iránt közönséges a panasz. Egy jóra való béresnek bére, ki rakodni és vetni is tud bentartás mellett 80—100 vft, 15—20 véka rozs, két pár czizma, fél hold kukoricza föld, egy szekér szalma, néhol 1—2 marha teleltetés. A maga kosztján elönek bére : 40—50 vft. 60—75 véka gabona, mellyből 5—8 tiszta, a többi rendesen fele árpa, fele rozs, s ebből annyit öröltet meg a gazda mennyire a cselédnek szüksége van, vagy ki van kötve. 40—50 font szalonna, valamivel kevesebb só, 2—3 véka eleség kása, bab, sat. egy pár uj, egy pár fejelés czizma, 2—4 birka bőr, ködmönnek sat. ½—1 hold kukoricza föld, 1—2 szekér szalma, 1 véka kender mag alá való föld, szabadlakás a cseléd háznépe számára is, 1—2 marha teleltetés. Más féle ruha nemüt az emlitetteken kivül, a gazdák örömest kikerülik. Illy szerződvényes szegödségre egyébiránt leginkább csak feleséges cselédek akadnak, kik közt azonban több jó találkozik, mint a nőtlenek közt, bár sok baja van a gazdának házuk népével. Kocsisok általában bentartósok, s az efféle béresekkel bérök kis különbséggel egyenlő. Egyébiránt tanyás gazdaság üzetvén a város több mérföldekre kiterjedt határán, ha a bentartós cseléd kivül dolgozik, akkor heti eleség szokott neki kiméretni, egy emberre egy hétre két kenyér (8 fontos körül millyen 5 sül egy vékából) 1 font szalonna, 4 ittze főzelék, (tarhonya és kása) ½ meszely só. Kécskén különös a cselédbér s az csekélynek látszik szegödség alkalmával : de mire ki kell fizetni sokszor igen sokra megy. Cselédet azonban lehet illendőleg, s elég jót kapni. Egy jó béres bére bentartáson 50—60 vft, egy pár csizma, meg néha valami, s egyéb semmi. Hanem többnyire a gazda a cselédjeivel szokván feltakarni az életet : a cseléd ott huzza a rendes takaró bért, melly a szerint a mint több vagy kevesebb a vetés, ennél fogva változó. A legnagyobb paraszt gazdáknál pedig és egyébütt hol a béres nem takar : annyi jár a cselédnek, mennyit egy takaró a gazda tarlaján keres. — A Nagy-Kunságban : Kunhegyesen igen nehéz cselédet kapni, s bentartás mellett is felrug egy jó béres bére 120—150 pftra. Igy áll a dolog Madarason, s egyéb Nagy-Kunhelységekben is. — A kiskunságban Kun-Szent-Miklósen a cselédek ellen sok a panasz, s még rosszakat sem lehet böven kapni. Közép bére egy közönséges béresnek 40 pft, az igazán jóé pedig, ki faragni is tud 100 pftra felmegy, s aztán 1 hold kukoricza föld, 1—5 darab marha teleltetés nyaraltatás. Kis-Kun-Halason rosz cse-

lédet még csak lehet eleget kapni : de jóban nagy a szükség. Mind bentartósak levén a cselédek, egy béres bére 160—200 vft. Átalában a Kunsági és Pest-Solt megyei helységekről megjegyzendő, hogy a cselédbérnél igen tetemes kiadás a marha tartás, melly egy részről ugyan nagy biztositékot ad a gazdának, s örömestebb is fogadna olly cselédet, kinek van valamije, az levén közönséges tapasztalat, hogy ki igyekszik magának, jobban igyekszik az a gazdájának is : de a sok marhatartás még is felette terheli a gazdát. — Borsodban, Mezö-Kövesden lehet ugyan cselédet kapni, de jót felette keveset. Egy béres bére 35—40 vft, 6—8 köböl gabona, vagy e helyett egy hold kész vetés, mellyet a gazda takaritat össze, csizma, egy malacz, $^1/_2$ vékás kenderföld, egy vékás krumpli vagy kukoriczaföld fölszántva. — Csongrád megyében Szegváron egy öreg béres bére bentartáson kivül is felmegy 400 vftra, s több kevesebb készpénzen kivül szokott lenni a szegödségben : egész ruha, ebben subát, egy kankót egy szür nadrágot vagy posztó gombos nadrágot (reithosen) 2 pár csizmát, kalapot, 2 pár fehér ruhát értve, 10—12 köböl gabona, fele buza, fele árpa, egy harmadfü üsző, egy esztendös disznó, 2 darab marha teleltetés, 2 kocsi tüzre való, $^1/_4$ hold kukoricza föld (1 láncz) szántással és haza takaritással. Semmivel sem olcsóbb, sőt drágább ennél a cseléd Vásárhelyen, pedig jó ritkán találkozik. — Szolnok megyében a poói pusztán béresek, s egyéb cselédek éve, mint átalában az országban uj évkor kezdödik, a pásztoroké Sz.-Mihály vagy Sz.-György nap. Van cselédnek való elég, kik magok jobban felkeresik a pusztai gazdákat, mint a városiakat, s mig a szomszéd Tur és Török-Szent-Miklós népes városokban sok gazdák cseléd dolgából szükséget látnak addig a pusztai gazdák az iránt keveset panaszolhatnak. A pusztai cselédek többnyire mind conventióra vannak, s heti eleségre, (ha csak valami kis gazdánál nem) talán egy sincs. Közönséges közép bére egy béresnek 40 vft, 18 köböl élet, mellyből 12 buza, 6 árpa. — 2 véka kása, 40 font só, 1000 □ öl kukoriczaföld, 100 □ öl kenderföld, egy darab fias tehén téli nyári tartás, sertést nyáron 2—3 darabot tarthatnak az uraság földin, egy pár uj marhabör és egy pár lóbör fejelés csizma, két birkabör ködmennek. Ugyanezen bére van a gulyásnak is, csak az öreg béres szokott 5 vftal és 1 köböl buzával többet kapni. Juhászok bére pedig : 40 darab birka tartás, 9 köböl buza, egy köböl árpa, kukoricza és kenderföld, mint más cselédnek : de csizma és birkabör ezeknek nem jár. — Heves megyében Pétervásáron bentartás mellett a béres bér 20—24 pft, 6—7 posoni mérö buza, magok kosztján a buza 30 mérőig felrug, aztán föld és ruhabeli apróságok. Fejér megyében Sár-Bogárdon feleséges béres bére : 12 pft, 2 pár czizma, 1 hold öszi, 1 hold tavaszi vetés, 10 p. m. öszi, ugyannyi tavaszi gabona, hus és só, $^1/_2$ mázsa körül, családjának lakás, s a béresné által tétetni szokott aprólékos munka fejében $^1/_2$ hold kukoricza, s $^1/_{12}$ hold kenderföld. Nötlen cseléd bére

a gazda kosztján 40—45 pft. Igy a cseléd megvárja naponta kétszer a főtt ételt, s hetenként háromszor hust. Esztergam megyében Kis-Bérett lehet cselédet kapni eleget. Első rendü férfi cseléd bére maga kosztján; 30 pft, 6 p. m. buza, 24 p. m. kétszeres, 2 p. m. árpa, 3 öl tüzifa (botos) 1 tehén tartás, 4 sertés tartás, s két hold szántottföld használata. — Ácson a közbirtokos uraknál magok kosztján levén a cselédek, béres bér: 50—60 vft. 12 p. m. buza, 12 p. m rozs, 10 p. m. árpa, 1 hold kukoricza föld, 2 öl fa, 25 font szalonna, 25—30 font só, 50 font marhahus, egy pár uj, egy pár fejelés csizma. Gazdáknál pedig hol a cselédek bentartósak: 30—40 vft, ¼ hold őszi, és ¼ hold tavaszi vetés, egy pár uj, egy pár fejelés csizma, s egy egész öltözet ruha. Kocson szinte mind bentartós a cseléd a gazdáknál. Béres szolga fizetése: 50—60 vft, 8—10 mérő buza, egy pár uj egy pár fejelés csizma, 2 pár fehér ruha, kocsisoknak kik lóval bánnak előkötény párosával, aztán ¼ hold (láncz) kukoricza vagy burgonya alá való föld. Itt jegyzést érdemel, hogy még közönségesen alig pengett a megyei takarék magtárak tervezése, s már Kocson a cselédek közt a takarék magtározás régen divatban volt. A szolga kinek 8 mérő buza bére van, ezt gazdájától kivevén, májusban kiadja kölcsön, s minden négy mérőre kap egyet, s igy augusztus végével bejön neki 8 helyett 10, s ha az adós két három évig megtartja magánál a nélkül hogy kamatját megadná, már nagy összegre telik. Figyelmet érdemel, hogy az illy kölcsönzés csak kéz alatt megy és noha irásban a felek soha sem szerződnek, még is ritka eset, hogy biróságra kerülne a dolog, annál inkább, hogy valaki bár régi adósságot is eltagadna.

Abauj-Torna megyében Gönczön nincs szükség cseléd dolgában. Béres és kocsisbér: 36—40 pft. és koszt. Zsujtán valamivel lentebb áll a bér 70—80 vft körül, s itt kinkosztosok is divatozván: ezek bére: 30 vft. 8 köböl gabona, 1 köböl főzelék, 40—50 font só, 2 szekér fa, 1 köbölnyi őszi vagy tavaszi vetés. Visolyban bentartáson 30—32 pft; kinkoszton 30 pft, 2 köböl buza, 6 köböl rozs, 2 öl fa, 1 darab marha teleltetés, egy vékás kukoriczaföld, ugyanannyi burgonya alá, s egy véka kender mag alá való föld a béres bére. Gömörben van cseléd elég: Csetneken többnyire minden cseléd bentartós levén egy kocsis bére 35—45, béresé 30—35, szakácsnéé 20—40, szolgálóé 18—22 pftra rug fel. — Rima-Szombatban egy nagy béres bére bent koszton 40 pft. Kintartáson feleséges béresnek: 8 pft. 16—20 kila (köböl) kenyérnek való, egy kila főzelék, 20 font só, 20 font turó, 20 font szalonna, kukoricza, kender, krumpli föld. — Zemplénben, S. a. Ujhelyen kaphatni cselédet eleget. Egy béres bére 80 vft, két pár csizma, kocsisé négy ló mellé 90—100 vft és csizma, s a cselédek közönségesen bentartósak. Gálszécsen cseléd könnyen kapható, mert sok jön le a felföldről, az ugy nevezett Krajnáról, söt Gácsországból is. A nőteleneket bentartósokul, a feleségeseket

magok kosztján élőkül szokás fogadni : benttartás mellett kocsis, béres bér 50 vft, kint koszton (convention) a készpénz és ruha bér szinte felmegy 40 vft körül, ezen kivül kapnak 2 köböl buzát, 6 köböl kenyérnek való gabonát, 2 köböl árpát, 2 véka főzeléket, 20 font sót, egy tehén tartást és 1½ köblös földet tavaszi vetés alá. — Ung megyében Nagy-Bereznán és vidékén bátran el lehet mondani, hogy legolcsóbb a cseléd az egész országban : de jósággal különösen szorgalommal, s tehetséggel sem dicsekedhetnek ám, férfi cseléd bére sem megy évenként 8 pfton igen felül, s e mellé némelly csekély értékü ruha nemü járul még, s átalában bentartás. De már magában Ungvár városban, s a megyének ezen alól eső vidékén 80 vft a cseléd bér. — Bereg-Ugocsában Nagy-Szőlősön az évenkénti katona sorozás megnehezitette a cseléd fogadást, s jó béres bére 40—50 pftra rug a gazda kosztján, kinkosztosok csak az uraságnál levén. Huszton pedig Máramarosban havi bérre is lehetvén elég cselédet kapni, havi bérök 2—5 pft szokott lenni tartáson kivül.

Peson megye hegyentuli vidékén Malaczkán nem nehéz cselédet kapni. Uraságoknál kint koszton egy öreg béres bére 32 pft, 16 p. m. rozs, 4 p. m. buza, 32 font só, 12 font zsiradék, 75 font marha hus, 1 p. m. böjti eleség közönségesen köles kása, 4 öl fa, 2 p. m. alá való föld rendesen tavaszi vagy burgonya alá, szabad lakás. Egy ostoros bére : 24 pft, élelmezése a béresnél levén erre jár, 2 p. m. buza, 9 p. m. rozs, ⅛ p. m böjti eleség, az egyéb élelmezésnek fele a béreséből. Kisebb gazdáknál bentartáson a szolga bére : 20—24 pft, egy pár saru, két pár fejér ruha, kalap, néhol felváltva a ruhák helyett 1 hosszu szür. — Zsigárdon egy szolga (béres) bére 60—70—80 vft, két pár csizma, két pár fejér ruha ; szolgálóé 17—20 vft, két hosszu ing, egy pár csizma, két keszkenő, két előkötény. A cselédek átalában bentartósak, lehet kapni eleget, s nem is nagyon rosszak. Komárom megyében a csalóközben cselédet kaphatni eleget minden helységben, bár a gyakoribb katona állitás miatt a fiatalság megfogyván, most nehezebben, mind az előtt : ugyanazért fizetésök is sokkal feljebb ment. A bér benttartás mellett egy jó embernyi béresé : 35 vft, 10 p. m. buza, két pár csizma egyik uj másik fejelés, egy nadrágnak való posztó, kalap, ½ hold kukoricza föld, ½ mérő kender mag alá való föld, 1 zsák alá krumpli föld, 2 marha tartás. A magok kosztján élő béresek bére : 32 vft, 10 p. m. buza, 11 p. m. rozs, 11 p. m. árpa, 2 p. méröről való zöld őszi vetés, egy hold kukoriczaföld, egy zsák alá krumpli föld, ½ mérős kenderföld, fütésre és főzésre elegendő tüzelő, két marha tartás, lud és disznó legelő (tagosztály, s legelő felosztás levén). Egyébiránt fiatalabb cselédeket olcsóbb bérre is lehet kapni. — Alsó-Nyitra megyében Nemes-Kosztolányon egy két év óta, mióta t. i. megdrágult az élelem, s más oknál fogva is a nép szegényül, lehet ugyan kapni cselédet eleget : de rosszat, s a jóban válogatni épen nem lehet. Három négy évvel ez előtt még ⅓ da a majoros

cselédeknek is ostoros név alatt nőtlen és bentartós volt : a mostani gyakori ujonczozás ezeket egészen elfogyasztotta és most már a majorokban átalában kinkosztos feleséges emberek a béresek, sőt a gazdáknál is kezd divatba jöni az efféle cseléd fogadás, pedig ezen vidéken sok a baj a szálásadással s a cselédek háza népével. Egyébiránt egy béres bére kintartás mellett 18 vft, 2 pm. buza, 10 pm. rozs, 8 pm. árpa, 1 pm. főzelék, 4 itcze vaj, 18 font turó, 18 font só, s ezután kap krumpli, kender és káposzta alá összesen mintegy $^3/_4$ hold földet s lakást. — Bars megyében Fájkürtön : egy maga kosztján élő béres fizetése : lakás, tüzelő mennyi kell, 40 vft, 4 pm. buza, 22 pm. rozs, 4 pm. árpa, 1 mérő főzelék, 30 font só, 30 font turó, 8 itcze vaj, kukoricza alá 1 p. mérős föld, krumpli és kender alá is egy darab és zöldséges kert; kaszáláskor és takaráskor pedig napjában háromszor pálinka, gyüjtéskor a béres asszonyok segiteni tartoznak, ezek részére akkor külön tartás jár. A béres gazda bére néhány véka gabonával s pár forinttal több szokott lenni s ezenkivül ennek van turó és vaj helyett egy tehéntartás, a pályinka pedig mindennap kijár. Egy ostoros fizetése tartáson kivül 30—40 vft, 8 p. m. rozs, két öltöző fehér nemü. Egy tehenész suhancznak : 25 vft, 4 p. m. rozs, egy pár csizma és 2 pár fehérnemü; szolgálóé 25—30 vft, két pár csizma, 16 röf vászon, nagy kendő. A cselédek közönségesen Mindenszentek napján változnak, juhászok Demeterkor. — Hontban Vámos Mikolán kivált jóra való cselédet nehéz kapni. Évi bére egy bentartott béres szolgának 130—140 vftra rug, s ezenkivül ha helybeli és földje van, azt megszokta a gazda neki szegődményében szántatni s ha a cseléd ruháját nem a gazda házánál mossák, a mosónénak egy szekér fát köteles a gazda adni (Legtöbb vidékeken nem is tud a gazda a cseléd ruhája mosásáról, hanem a bentartós cselédek is kivált a Duna Tisza közön egy szekér szalmát rendesebben mosonéjok számára szoktak szegődségbe tenni, mit aztán helyre is szállit a gazda, a kimérés azon igával levén, mellyel a cseléd dolgozik) Szokolán is igen nehéz a cseléd fogadás. Már Ipoly-Pásztón könnyü cselédet fogadni, kivált az idén volt elég; egy béres szolga bére : 100—130 vft, s mind bentartósak. Konyha szolgáló bére 40—50 vft. — Nógrádban Diós-Jenőn sincs szükség ezekben : egész férfi cseléd bére 40 pft, nőcselédé 22 pft, kin kosztra itt talán meg se fogadnának semmiféle cselédet. — Liptóban közönséges cselédbér egy béresnek 100 vft körül és tartás; maga kosztján 15—20 vft kész pénz : 21 p. m. gabona, 25 font só, 20 font siradék, egy hordó káposzta, 3 vagy 4 pár bocskor, egy pár csizma, egy kevés krumpli és len alá való föld.

Tolna megyében Sz. Lőrincz magyar helységben mind férfi mind nő cselédet eleget lehet kapni; mert a 112 telkes gazda mellett 180 házas és 40—50 házatlan zsellér levén, ezeknek fiai, leányai örömest vállalkoznak szolgálatra, kik többnyire bentartósak levén egy embernyi szolga bére 70—

80 vft s egy marhatartás, szolgálóké 50—60 vft. A kik magok kosztján élnek kapnak 30 vftot, 24 pm. őszi gabonát, egy hold tavaszi vetemény alá való földet, 30 font hust, 30 font sót, egy pár szekérnyi tüzre való szalmát s egy pár csizmát. De már a körülfekvő német helységekben nehezebb a cseléd fogadás s drágább is. Nagy-Szokolban csak nötelen cselédek vannak s ezek bentartósak a gazdáknál; mert mihelyt egy kis erőre vergődik a szolga, s megházasodik; azonnal igyekszik egy kis házat szerezni és minthogy terjedelmes urodalmakkal, mint hg Eszterházyé, hg Battythyányé, gr. Viczayaké van környezve a helység, könnyen jutván feles és harmados földhöz, a dolgozni szerető szorgalmas ember cseléd bér nélkül is könnyen s tisztességesen megél; egyébiránt egy béres szolga bére 50—60 vft, s e mellé szür, csizma s egyéb aprólék. — Bölcskén az uraságok könnyebben kapnak cselédet, mint a paraszt gazdák; mert amazok feleségeseket is fogadnak; s egy illy kinkosztos béres bére : 40—50 vft, 20—24 p. m. rozs, 1 hold rozs vetés, 1 hold árpa vetés, 1 hold kukoricza vetés, $^1/_4$ hold krumpli föld, egy kis kender és káposzta föld, 1—2 darab marhatartás, 2 sertés nyaraltatás, s uraságoknál bentartós cseléd nem is igen van szokásban. Paraszt gazdáknál leginkább csak fiatal suhancz cselédek levén bentartáson bérök 40—50 vft. Öcsényben cselédet nem igen lehet kapni s egy jó meglett férfi cseléd bére a gazda kosztján is felmegy 100—150 vftra. — Baranya megyében Siklóson cselédet kapni ugyan könnyü : de bérök a vidékhez képest drága : mert egy béres bére a gazda kenyerén 40—50 pft, e mellett külső belső ruházat. De már Kopácson felette nehéz a cseléd kapás s tartással együtt 60—80 pftig szokott a béres szolga bére lenni. Nagy-Harsányban pedig helyből kapni cselédet a legnagyobb ritkaság; de jönek aztán vidékről, kiknek bérök 20—40 pft s mellé némelly aprólék levén, még nagyon kiállható. Vörösmarton 30—60 pengő forintig megy fel egy béres bére. — Somogyban Istvándin bajos cselédet kapni. Bentartás mellett egy béres bére 24—40 pft. Maga kosztján 16—20 pft, 8 pm. buza, 16—20 pm. rozs, egy szekér anya széna, egy szekér sarju, vagy e helyett egy hold rét, egy hold tavaszi alá való, $^1/_8$ hold kender s káposzta föld, 2 darab szarvas marha és 3 darab sertés nyaraltatás. — Veszprém megyében Enyingen cselédeket 1848. óta folyvást sokkal nehezebb kapni, mint az előtt. A gazdáknak bentartós cselédeik levén, egy jóra való szolga bére 80—90 vft. Balatonfő-Kajáron az uraságok most is könnyen kapnak cselédeket : de a kissebb birtokuak itt is nehezebben, mint 1848. előtt. Vannak bentartósak, s magok kosztján élők is és ez utóbbiak főkép az uraságoknál. A bentartósak bére 30—80 vft, egy vagy két pár csizma, ugyanannyi pár fejér ruha; a legelőkelőbb cselédek e mellé még egy hold kukoricza földet is kapnak felszántva, további munkáltatását magok pénzes erővel tétetvén. A magok kosztján élő feleséges béresek bére lakáson és

szabad tüzelőn kivül 35—45 vft, 20—24 mérő gabona, t. i. buza, rozs, árpa, 1 hold őszi vetés szántva s bele való maggal, több kevesebb font só, hus, s mellé némi főzelék, megjegyezvén, hogy a szükséges gabonát is a gazda örölteti meg. Lepsényben is a nagyobb földbirtokosok cselédet a mennyi szükséges könnyen kapnak, mert ezek kintartásra fogadják azokat s azért hozzájok feleségesek is szegődhetnek. Illy módon egy béres bére kevés eltéréssel itt s a vidéken is következő: 40 vft, 6 posoni m. tiszta buza, 12 mérő rozs, 12 mérő árpa, 50 font só, egy hold őszi vagy tavaszi vetés hozzá való maggal, egy hold kukoricza föld fölszántva, haza hordva, egy mértze (véka) kendermag alá való föld, káposztás kert, szabad tüzelő és szabad lakás. Kis béresek bére mintegy felényi. A kisebb gazdáknál bentartással 100—110 vftra rug egy jó szolga bére. — Vas megyében az egész kemenesalján talán a nemes-magasi cselédek a legdrágábbak: daczára a birtok igen nagy elaprózottságának. A férfi cselédek többnyire nőtelenek s bentartósak levén fizetésök: 50—60 vft, 9—10 p. m. rozs és néhol egy pár csizma; holott a többi kemenesalji helységekben 20—25 vfttal s két pos. mérő rozszsal is kevesebb fizettetik. A feleséges szolgák bére magok kosztján 30—40 vft, 5 p. m. buza, 19—21 p. m. rozs, ½—1 hold tavaszi alá való föld, ¼ p. m. bab, 25 font só, 25 font hus, lakás és egy szekér fa; s ez már egyéb vidékbeli cselédek bérével is inkább megegyez. — Egyházas Radóczon s vidékén a mostani szük években könnyen kaphatók a cselédek. Bentartós cseléd fizetése: 60—80 vft, 2 pár uj csizma, 2 pár fehér ruha. Maga kosztján élőé: 25—30 vft, 6 posoni mérő buza, 12 p. m. rozs, 4 p. m. árpa, 2 pár csizma, 1 hold föld, 1 marhatartás. Ikervár környékén szinte könnyen lehet cselédet kapni, s a gazda kosztján, egy rideg legénynek, ki már jól tud kaszálni a fizetése 60—80 vft, 2 pár csizma, 2 pár fejér ruha. Feleséges cselédnek maga kosztján: 40 vft, 24 p. m. gabona, 2 pár csizma, ½ hold kukoricza föld, káposzta és kender föld, 1 tehén tartás, 2 öl fa vagy e helyett négy szekérrel és szabad lakás.— Herényen és vidékén cselédben hiány nincs. Ezek a nagyobb gazdaságokban többnyire feleségesek s magok kosztján élők levén bérök: 12—18 pft, 24 p. m. szemes gabona, mellyből 8 tiszta, ¾—¾ hold föld, 3—4 szekér tüzifa, 1—2 darab tehén és ugyanannyi sertéstartás, ezt azonban kezdik pénzzel pótolni, mivel sok izetlenséget idéz elő, s egy tehéntartás váltságára kap a cseléd 30 vftot, sertésére 3 p. m. árpát. A gazda kosztján élő nőtlen szolga évi bére 50—60, szolgálóké 20—28 sőt néha 32 pftra felrug. Vas megye egész nyugoti része Rohoncz, Borostyánkő, Szalónak sat. vidékén, a négyszeg mérföldenkénti nagy népességnél fogva a cselédségben sőt napszámos kezekben is annyira gazdag, hogy a gazdaság és ipar bárminő ágaiban is elég munkás kéz van rendelkezés alatt. A kisebb gazdák cselédeikkel kész pénzben és bentartásra szerződnek; s igy egy erős férfi cseléd évi fizetése

30—45 pft, szolgálóé : 12—16 pft. A nagyobb gazdaságokban többnyire feleséges s kint kosztoló cselédek vannak, bérök : 8—10 pft, 16—18 posoni mérő gabona, miből 6—8 buza, 15—20 font hus, 20—25 font só, $^2/_4$—$^3/_4$ hold kukoricza, burgonya vagy burgundi répa alá való föld, egy darab szarvasmarha s szintannyi sertés tartás, elegendő tüzifa, szabad lakás.

A bácskaságban Piroson béres bére 100—120 vft, 7—8 pesti mérő buza, 3—4 pesti mérő zab, ugyanannyi árpa, 2 pár csizma, $^1/_2$ véka kender föld, szalma tüzelni, s e mellett bentartás. Cservenkán a cselédet özönnel lehet kapni helyben is : de különösen a vidéki magyar és tót legények kapósak, takaros munkájok végett : hanem a cseléd bér igen magas; mert egy jó béres bére nagyobb gazdáknál, hol tehát több munka feltételeztetik, mint az apróbbaknál 4—500 vftra felrug, kivált a kocsisoké, és e mellett még tartás, mert maga kosztján élő cseléd az egész helységben talán egy sincs.

50. §. Napszámosok, egyéb munkások, takarók, aratók.

A bácskaságban Cservenka helysége a többi magyarországi helységek közt ugy szólván egy kis Angliát képez, mennyiben itt igen gazdag lakosok vannak. Ezek a szegénységnek adnak keresetet eleget, igy a napszámosok száma igen nagy levén, azok könnyen is kaphatók egész aratás utántól tavaszig. Tavasszal azonban ugyan megszükül, vagy inkább csak megritkul a napszámosok száma; mert Sz.-György nap után el szoktak széledni a napszámosok, le egész Belgrádig, és téglavetéssel keresik leggazdagabb napszámaikat, melly uton koszt nélkül naponta 2—3 pftra rámennek. E körülmény az itthon maradtak napszámát is felveri. De aratásra ismét haza térnek a téglavetők, ekkorra itthon még gazdagabb kereset nyilván számokra; mert boldog évben egy apa gyermekével, kit kettőzöül maga mellé vehet, megkeres 6 héti takaráson 12 pesti mérő buzát, 25 mérő zabot, 6 m. árpát és 2 m. kölest. Egyébiránt a rendes napszám Cservenkán télen koszttal 24, koszt nélkül 36, nyáron koszttal 36, a nélkül 48 kr. pengő pénzben.— Piroson már nehéz napszámost kapni, mert a nép a vidékről, mind a szomszéd szeremségi szőlőhegyekre jár dolgozni, hol tavasszal 3—4 söt 5 váltó forintot is keres egy ember naponta, egy pengő forinton alól pedig a napszám soha sincs, mindég a maga kosztján értve, melly mellé ugyan a szőlős gazda még rendesen bort és pálinkát ad. Kukoricza kapálást itthon az asszonyok végzik s ezeknek napszáma illyenkor 1 ft 30 kr. váltóban a magok kosztján : de nyáron férfi munkást csak közönséges napszámoskép kapni, kivált kaszálásra, a legnagyobb feladat volna; hanem a kaszáltatásnál a részes takarókkal való egyesség által segit magán a gazda. — A tul a tiszai részen, hol sem nevezetesebb szőlő hegy közelibe nincs, sem a téglavetés nem foglalja el annyira a népességet, valamivel könnyebb a napszámosokkal való állapot, csak

hogy az oláh vidékek meg a hanyag munkással vannak nagyon megakadva: de bővséggel ott sem lehet dicsekedni. Temesvár körül még 1 pftra felmegy a rendes nyári napszám. Lugos körül 40—50 pkr., hanem takaráskor mindenütt felhág 2 pftig maga kosztján.

Aradmegyében Zarándon, Fazekas-varsándon, mióta az urbériség megszünt, az óta a lakosság sokkal több földet mivelvén, a napszámos is sokkal kevesebb és drágább, mint az előtt; ugy annyira, hogy, mig a vagyonosabb német lakosok kaszálásukat vagy kukoricza kapálásukat el nem végzik: addig a majorsági gazdaságnak állani kell: mert a napszám 1 pfttól 1 ft. 12 krrig felmegy s e mellett koszt; ezt nagy gazdaságnál kiállni nem lehet. Azért az urasági majorokban ugy van segitve a dolgon, hogy ugyanannyi számu esztendős gyalog béres fogadtatik, a hány igás béres van, s ezeknek fizetésök egyenlők. Gyomláló gyermekek is megkapnak itt naponként 12—18 pkrt; és az egész vidékre e tekintetben nagyon illik azon diák közpélda szó „ager major domino.“ — Észak-Biharban Nagy-Létán a napszám bér télben 12—14 pkr. tavasztól kezdve nyáron át 30—48 pkrig. sőt sokszor 1 pft. a maga kenyerén, arról pedig szó sem lehet, hogy elegendő napszámost lehessen kapni; mert mint jóbbágy a legtehetősebb ember is szolgált, most az ollyan természetes hogy másnak nem dolgozik pénzért: de még a meglevő szegény munkást is egy részben elfoglalja, s annál kevesebb napszámos jut a különben is a robot vesztés által megszaporodott urasági munkákra; meg nagyon fogyasztja e vidéken a gazdaság körül szükséges munkás kezeket a közel levő érmelléki szőlőhegy, annyival inkább, mert az előtt annak egy nagy része szinte robot erővel volt megmivelve, és meg mivel most is örömestebb megy oda a munkás, mint más napszámba, s mihelyt beáll a szőlő munka, nagyon érezhető egyébütt a fogyatkozás. A takarást az uradalom szakmányosokkal végeztetvén, ad minden 1200 □ öles hold lábas gabona után élelemre $^1/_4$ pm. rozs lisztet, $^1/_2$ font sót, 2 font hust, 1 font szalonnát, s 1 meszely pálinkát, azon kivül a terméshez képest 10—15-dik keresztet részképen. A lakosok adnak háztól tartást, és minden hold feltakarásáért $1^1/_2$—2 pm. tiszta szemet, vagy kereszt részt a terméshez képest. — Álmosdon a napszám bér nyári időben 2 vftig felmegyen, midőn pedig legolcsóbb a legrövidebb téli napon 50 vkr. mindég a munkás saját kosztján értve: de elegendő napszámost nehéz kapni; ugy szinte takarókat és nyomtatókat. Nyomtatni egyébiránt a mezőségről, Hajdu városokból és Nagy-Kunságból is eljárnak e vidékre, s ha ezek nem járnának, ugy a termés sokszor nyomtatlan maradna. A takarók élelmezés mellett részre szoktak szegődni, melly rendesen 10—13-ik kereszt szokott lenni. A nyomtatók a takaróknál mindég egygyel feljebb szoktak lenni magok kosztján, s azért ebéd vékát kapnak minden harmadik mérés után. — Ér-Keserün napszámost igen nehéz kapni.

Szorgosabb időben a férfi napszám 20—40 pkr. a szerint a mint tavasz, nyár, vagy őszi munka folyik; nő napszám 12—20 pkr. a magok kenyerén, a gazda kenyerén 6—8 pkr. számitatik le a bérből. Tulajdonképeni szakmányban e vidéken ha a téli favágást ide nem veszük csak némelly szőlők szoktak miveltetni: de ebben kevés a köszönet; mert az ugy dolgoztatott szőlők az egész szakmánybér lefizetése mellett szemlátomást romlanak. Takarók s nyomtatók szüke miatt a kisebb gazdák aratása is elszokott itt jó termés idején 4—5 hétig tartani, a nyomtatás pedig sokszor tavaszra marad; egyébiránt az aratók 8—12-én, a nyomtatók egygyel feljebb szoktak lenni tartás mellett. — Kabán a napszám tavaszszal 24, kapálás idején 36 - 48, őszszel ismét 30 pkr. körül van, mindég a gazda kenyerén, s kitelik elég napszámos a helységből. Szakmányban való dolgoztatás csak a szőlőkre nézve divatozik, s 200 □ ölnyi szőlőnek minden szükséges munkájától fizet a gazda 4—5 pftot, beleértvén már ebbe az eleséget. A takarást a gazda a maga cselédjeivel vagy ha ugy hozza a sor magával, pénzes napszámosokkal szokta megtenni, s részbe takarás nem divatozik. Hajdu-Böszörményben téli napszám 16—24, nyári 40—48 pkr. mindég a gazda kenyéren. Elég napszámost kivált a nyári évszakokban ritkán lehet kapni; részint mert a lakosok Debreczenben hét számra szoktak beszegődni, részint mert a pusztákon kivált a zsidó haszonbérlőknél örömestebb állanak el, mint a városi gazdáknál; mert ott a magok kosztján 1 pftot s a mult évben 1 ft 12 pkrt. is kapván, huzamosan dolgozhatnak. A szakmányban való dolgoztatás régebben csak a szőlőknél volt meg, közelebbi években azonban a kaszáltatásnál és tengeri kapálásnál is kezd divatba jöni. Kaszálásnál 1100 □ öltől fizettetik 1 pft; tengeri kapálásnál illyen formán van az egyesség: 1 köblös (1600 □ öl) földtől fizettetik 3 pft., ½ véka rozs, ¼ véka buza, 3 ittze paszuly, 3 ittze kása, 3 font szalonna, minden kapálási munkáért értve. Szőlő munkánál, értve az elfödést, kinyitást, metszést, homlitást, karóütést, kétszeri vagy háromszori kapálást, karókihuzást, egy nyilas után, melly 800 □ ölet tesz, fizettetik: 1 köböl rozs, 2 véka buza, 1 köblös föld tengeri alá megszántva, ½ véka kása, 8 font szalonna, 8 font só, és egy uj kapa (széles vagy nyitó). Takarókat könnyen lehet kapni akár idegeneket, akár helybelieket. A mult évben 8—16-án takartak, a millyen volt az élet. De már nyomtatókat nehéz kapni; mert a helybeliek csak akkor szegődnek el, ha a magokét el végezték, sőt ekkor is örömestebb mennek a nyirbe. Egyébiránt rendesen ugy végzik a nyomtatást, mint a hogy a takarás ment. Ennek oka az, mivel a behordás is a nyomtatással jár, éjjel hordja a nyomtató a kévés életet, mit nappal elnyomtat. De ha hordani nem kell, akkor egygyel feljebb van a nyomtatás. Ebéd véka mind a takaróknak mind a nyomtatóknak a második mérés után adatik. — Dél-Bihar megyében Élesden télen át és tavaszszal 1 vft a munkás bér, munka szaporo-

dáskor 25,—30—35 váltó garasra felmegy mindég a munkás maga kenyerén: de nem épen bőven van még itt sem a napszámos. Kevés buza és egyéb gabona termesztetvén e vidéken mindenki csak maga takarit s nincs szükség nyomtatókra sem. — Sarkadon a napszámost tavaszszal a gazda kenyerén 20, a magáén 30 krajczárjával fizetik, mi nyáron át 48 pkrig s 1 pftig szokott felmenni, különbségül napi élelemre 10 pkrt. számitván. Napszámos van elég. Szakmányban dolgoztatás kaszálásnál és takarásnál divatozik. Kaszálásnál egy hold (1600 □ öles) füvet 3 pftért kaszálnak le, gyüjtenek fel és boglyáznak össze az uraságí táblákon. Takarásnál rendesen 10-dik részét kapja a takaró — 11-diket a nyomtató; de daczára a napszámosok elegendő számának takaró és nyomtató szükebben van. — Békés megyében. Szeghalmon téli napszám maga kenyerén 30—50, a gazda kosztján 25—30 váltó krajczár, nyári napokban a gazda kenyerén 1 vft. magáén 1 ft. 30, s legszorgosabb időn, mindőn a gazda kenyerén ennyire megy, magáén 2 vft. Egyébiránt a gazdák néha panaszkodnak hogy nehéz napszámost kapni, az uradalmi tisztek állitása szerint pedig a majoros gazdaságok ezekben soha sem látnak hiányt; minek oka ott rejlik, hogy az uraságoknál sokkal több és folytonosabb levén a munka, azok huzamos időre szerződnek rendes munkásaikkal, mig a kisebb gazdák ezt nem tehetik. Szakmányban dolgoztatás itt is a kaszáltatásnál divatozik leginkább s ez aránylag igen olcsóba jön: mert egy 1200 □ öles hold rétnek lekaszáltatása, felgyüjtetése és összebaglyáztatása illy uton 3 vftnál többe alig jön. Takarókat és nyomtatókat könnyen kaphatni: az őszi gabonát 10-n, a tavaszit 9-én szokták takarni a gazda kosztján paraszt gazdaságokban; az uraságoknál pedig egyre másra őszi tavaszi 13—14-én megyen, minden harmadik fordulóban kenyér rész, s még azontul 100-ra egy ráadást szoktak a takaróknak adni. — Szarvason a napszám nyáron tartással együtt 42 pkr. a nélkül 1 pft, télen a gazda kosztján 18, magáén 26 pkr. Takaró nyomtató kapható elég s a buza 11-én, árpa 10-én szokott takartatni, kenyérrész a harmadik rész után. — Nagy-Lakon téli napszám 1 ft, 40 kr., nyáron 2 ft.—2 ft. 30 kr. váltóban a gazda kosztján. Takarás s nyomtatás 11—12-én megy. — Békés-Csabán, különösen a nyári főmunkákban gyakran nehéz napszámost kapni s illyenkor legolcsóbb napi bér 1 pft. a gazda kosztján, a maga kosztján pedig 1 ft. 30 pkr., sőt néha 2 pftig felmegy. Gyulán napszámost kapni igen nehéz, s elegendőt ritkaság, napi bér következő; januarban és februárban: 20—24, martius és aprilisben 24—30, majusban 30—40, juniusban 40—48 pkr., juliusban 1 pft.—1 pft. 24, augustusban 1 pft. 24—1 pft. 30, septemberben 1 pft. 30—1 pft. 12 pkr., (sürgős takarási és takarodás munkáknál e hónapokban 2 pft. is fizettetik), octoberben 40—36, novemberben 30—24, decemberben 24—20 pkr. mindenkor a maga kosztján, a gazdáén 10—15 pkrral olcsóbb. Szakmányban való dolgoztatás

szénatakaritásnál, szőlőmunkánál s néha takarásnál van szokásban. Egy hold kaszálótól 1 pft. 24—1 pft. 48 pkrig szokott fizettetni, kaszálásért és felgyüjtésért, a hordás a gazda terhe, szőlőnél a tőkéktől ezer számra megy az alku. Az uraság rendesen 4, a lakosság 3 pftot fizet ezer tőkétől, s minden 10,000 tőke után egy kapát; ezért a szakmányos tartozik a szőlőt kinyitni, megmetszeni, felkarózni, meglapjázni, bekötözni, érés alá kapálni, megkacsozni, befedni s végre a karókat felszedni. Kinek vetései jók, takarót és nyomtatót 9—13-án tartás mellett elég könnyen kap: de roszakra sokszor épen nem, s az illyet a vetőmag mennyiségért szokták letakarni. — Gyomán tavaszszal már a szántásnál elkezdve a napi bér a gazda kenyerén 20 pkr., kapálásnál 30, kaszálásnál 36—40 pkr., maga kenyerén pedig 6—8 pkrral több. Napszámos sokszor megszükül. Takarókból és nyomtatókból is szük világ van, s e munka 8—9—dén szokott végbe menni a gazda kenyerén. — Déva-Ványán tavaszi napszám 24 pkr., nyári 1 pft — 1 pft 12, őszi 30 pkr. mindég a gazda kenyerén. Szakmányban 1 hold föld felszántása 2 pft, ugy szinte egy 1200 □ öles hold kaszáló tökéletes feltisztitása 2 pft. Helyben ámbár igen nagy a határ: de ez részint viz járta, részint a közösség járma alatt bár emberek emléke óta folyvást a község által haszonbérlett közlegelő levén, igen kevés gabona terem, ugy hogy a 47000holdas határ 4—5000 lélek népességét gabonával nem birja kitartani; hanem a körül fekvő vidéknek piaczul szolgál, itt pedig főkincs a nád, s fő életmód a baromtenyésztés, és takaróra, s nyomtatóra kevés szükség, minden gazda könnyen elvégezhetvén a magáét; sőt még a helybeli lakosok más vidékre is eljárnak főkép nyomtatni; melly munkából csak késő összel térnek vissza. — Szabolcsban Kis-Várdán nyáron szük a napszámos: de szorgos dolog időn kivül van elég. Egy kapás napszám maga kenyerén 30 pkr., a gazdáén 12—16, kaszás maga kenyerén 1 pft, a gazdáén 30 pkr. Téli napszám felényi. Takarókat és nyomtatókat lehet kapni könnyen, uraságoknál megszabott eleségre, a gazdáknál a gazda kosztján; tavaj a takaró és nyomtató rész 18—22-dike volt. — Szathmárban Szinyérváralján, s környékén tavaszi napszám 50 vkrtól 1 vftig, kapáláskor 1 vfttól 1 ft 30 krig, kaszáláskor 2 ft 30 krtól 3 ftig váltóban. Aratásnál az arató 1 ft 30 krt — 2 vftot, a kéve kötő és kereszt rakó 2—3 vftot szokott kapni, minden munkánál az élelmezés csak egy ebédből áll a gazda részéről, ahoz is a munkás maga kenyerét eszi. Szakmányba főkép a zab kaszálást szokták tenni, holdját rendesen 2 ft 30 kr. — 3 vftjával, melly takarókaszával vágatván kévébe szedése még holdanként 1 ft — 1 ft 30 kr. váltóban kerül. A csürökben szokásos cséplés a gabona árhoz képest 10—14-én megyen, s a különféle gabonában nem tesznek különbséget, ebéd rész a harmadik mérés után.

Pest-Pilis megyében Dömsödön tavasszal a napszám a gazda ke-

nyerén 18, kaszáláskor 30 pkr., maga kenyerén 48 pkr. Takarás tavaszi 11, őszi 12-én szokott menni. — Tótfaluban téli napszám 18—20 pkr. koszt nélkül, az év egyéb részeiben 30 pkr., koszttal együtt pedig 12—20 pkr. — Pest-Solt megyében Bogyiszlón napszám a kerti veteményezésnél 21—22 kr., kender, s len munkánál 25 kr. váltóban és koszt, kaszáláskor a munkáskenyerén kaszás 2 vft 30 vkr., gyüjtő 45 vkr. Egy öl fát 1 ft 30 — 1 vft 40 krért szoktak hajóra behordani vagy fölvágni. Takarást minden gazda maga végzi. — Fogthün : kapás napszám 36 kr., gyomláló 15 kr., kaszás 1 vft mind a gazda kosztján, koszt nélkül a kaszás 1 vft 30 kr. Takarni a lakosok más vidékre is eljárnak, takarás, s nyomtatás 11—12-dén megy. — Izsákon a napszámos maga kenyerén télen 20—24 pkr., tavasszal, s ősszel 30 pkr., nyáron 1 pft, pedig van napszámos bőven. Takarás 10—11-én. — Nagy-Kőrösön tavaszi rendes napszám szőlő nyitáson kezdve 16—20 váltó garas, már első kukoricza kapáláskor 25, kaszáláskor pedig 35—40 váltógarasra felrug mindég a gazda kenyerén; a munkás maga kenyerén 8—10 vgarassal több; de igy sokkal nehezebb napszámost kapni, mert tavasszal már a szegény ember körül szük az élelem. Mostanában e kitettnél még magasabbra kezd a napszám hágni; és a gazda kenyerén sem ritkaság az 1 pftos, maga kenyerén pedig a 3 vft kaszás. A napszámosok számát a felső vidékről, legingább Nógrádból és Heves Mátra vidékéről lejövő palóczság szaporitja, sőt ujabb időben a tótok is le kezdenek, kivált kaszálásra szokni : de ezeknek sokkal kevesebb hasznokat lehet venni, mint a helybelieknek, pedig tetemesen többet esznek, s felszámitva rendesen többe jön általok a dolgoztatás. A pusztai birtokosok a szomszéd helységekből olcsóbb napszámmal vannak ellátva. Szakmányba dolgoztatás a szőlőknél már régen divatban van, egyéb munkánál kaszálásnál, kapálásnál sőt takarásnál ujabban kezd divatba jöni : s ha jó szakmányos találkozik, a napszámhoz aránylag ezzel mind a munkás, mind a gazda nagyon jól szokott kijönni. Takarók járnak a kőrösi földre is vidékről : de a kőrösiek szinte nagyon lejárnak Szolnok vagy Békés sőt Csongrád megyébe is. A takarás 10—12-én szokott menni, nagyobb gazdaságoknál néha van különbség téve a tavaszi és őszi vetés közt, amaz eggyel feljebb, ez lejebb takartatván. A takarás általában kaszával megy, az őszi rendesen csomóba kötöztetik, tavasziból az árpa ritkán. Egy karra 50—80 véka vetés szokott számitatni. A takaró marok verőt vagy kettőzőt maga fogad maga mellé, s ennek bére 12—14 vft, s egy pár bocskor, s ha jó a tarló 1—2 véka zab. Élelemmel a takaró tartja. A takaró pedig a gazdától ritkán kap egyenesen élelmezést, csupán is csak akkor, ha kis gazdaságban a gazda vele együtt takar. Egyébkor vagy ebéd részre vagy conventióra szokott lenni. Conventios eleség jár egy takarónak kettőzőjével együtt 4 véka rozs, 1 véka tiszta, mit a gazda többnyire meg is őrlet, 6—8 ittze eleség (kása) két font só, 6 font szalonna, s néha

mellé 2 font hus, s ezentul sütni, s tüzelni való szalmát meghatározott mennyiségben a gazda ád, sőt a hol több takarók vannak együtt nagyobb gazdaságokban vizes edényről, s főző vasfazékról szinte a gazda gondoskodik. Az ebéd rész mindég a második olvasás után megy ki, s felényi szokott lenni, mint a takaró rész, s ekkor aztán a gazdának nincs semmire gondja. A takarók kötelesek a részért megtenni a berakodásnál való segitséget, s a részelés megtörténvén a gazda része jön először asztagba, ugy a takaró rész; és ezt a kévés gabonánál megis teszik, hanem mihelyt bagjába van gyüjtve a letakart élet: nem akarják, akár lehet azt vontatni, akár szekéren kell hordani. A gazda tartozik rendesen elnyomtatni a részt is, és pedig azt elébb a magáénál, s aztán haza szállitani a szemet. De pusztai birtoknál, hol szekeres takarók is szoktak lenni, a kik lovainak legelőt kénytelen a gazda, ha egyéb nincs a tarlón engedni, s ezért ezeknek kötelessége a takarók szamára hordóval hordani vizet, a conventiós eleséget kihordani, s takaró társai körül egyéb illy aprólékos szolgálatokat tenni; a maga könnyebbségére a takaró rész elnyomtatását és haza szállitását ha lehet ezen szekeres takarók vállára szokta a gazda háritani. Egyébiránt a takarásért minden takaró 2—3 kaszás napszámot szokott a gazda kenyerén egyéb fizetés nélkül dolgozni. Kecskeméten rendesen valamivel olcsóbb a napszám, mint Nagy-Körösön, a takarók pedig ugy fogadtatnak, hogy egyuttal nyomtatásnál villások is legyenek, s ezeknek vagy 7—8-ad rész jár e két munkáért és tartás vagy conventió, vagy gyakran a takarásért kihuzzák a 11—12-dik részt, nyomtatásnál pedig 12—16—20 kr. napszámjok jár, s ugyancsak illy olcsó napszámért jó gabona takarás mellett egész széna kaszálásra vagy meghatározott napszámra is meg szokták és meglehet a takarókat fogadni.—Szolnok megyében Szolnokban a kukoriczának második megkapálása vagy a töltögetés szokott a takarók kötelességéve tétetni átalában; itt a takaró rész közönségesen a 12-ik, s rendesen kosztot ad a gazda a munkásnak. Behordásnál a takaró nem segit, hanem részelés után elnyomtatván a gazda a részt, haza szálitja (még a szomszéd helységekbe 4—5 mfre is, honnan szoktak többnyire a takarók kerülni) a szemet, de szalma részbe nem megy. Itt nem szokott a takaróknak kettőzőjök lenni. A napszám itt igen változó, s iránta nagyon határoz, hogy a vasut és Tisza körül hogy kerül a munka. — A poói pusztára rendesen Turrol járnak napszámosok, s ezek bére magok kenyerén a mint kisebb vagy nagyobb a dolog idő 24—45 pkrig szokott lenni. Megemlitést érdemel azon különös szokás, mit e munkások különösen kaszálás idején követnek: reggel 6—7 óra közt főznek (lebbencset, tarhonyát, vagy kását vasfazékban) addig természetesen napfelkölttől dolgozván, ha ettek, kalapálnak, melly két munkával mintegy másfél óra telik el; délben két óra kell evésre, alvásra és kalapálásra, akkor nem szoktak főzni; hanem ozsonnára főznek ismét, s evés után kalapálnak; az ozsonnát

minél később szeretik tenni, 6—7 óra közt, azt tartván, hogy igy nem kell vacsora : csak szombaton csapnak korábbban ozsonát; mert akkor ha mint rendesebben egész héten át a pusztában és pedig egy urnál dolgoztak, ki kell őket fizetni és a szombatot is egész napba számitva, ozsona után haza takarosznak. — A rendes gazdának rendes takarói szoktak már lenni a vidéken, s a rendes takaró is régi gazdájához tart; vannak olly gazdák, kiknél, ha a több takarók köz változnak is néha az egyének : de ugyanaz a takaró társaság dolgozik 10—15 éven keresztül. Csak a társaság fejével alkuszik a gazda, kikötött takarási idő rendesen négy hét, s ez alatt a társaság kötelessége annyi kézről gondoskodni, hogy a gabona rakásra menjen, tiz hold őszivetést szoktak közönségesen egy emberre számitni, a tavaszi ráadás; őszi 12-én tavaszi 11-én megyen, részelés szalmában történik, a gazda elnyomtatja a részt, s haza szálitja a szemet. Az élelmezés conventiora megy; Egy pár emberre azaz egy takaróra marokverőjével együtt, 1 véka buza megörletve, két font szalonna, négy ittze kása, négy font hus, ¼ ittze só, ugy szinte a buzához ismét ¼ ittze só szokott adatni heti eleségül. — Heves megyében Pétervásárán napszámos a gazda kenyerén 12—18—24 pkr., maga kenyerén 18—24—30 pkr. elegendő napszámost nehéz kapni; hanem takarót és nyomtatót könnyü 13—15-én. E vidéken a szőlőmivelés vesz el sok napszámot, s ennek következtében nagyon terhel i a gazdát az, hogy más munkánál is megkivánják a munkások napszámok mellé a bort. — Csongrád megyében Szegvárott téli napszám tartással 45 vkr., őszi és tavaszi 1 vft — 1 ft 15 kr. kaszálásban pedig 2 vft 30 krra felmegyen, aratásban pedig igy sem lehet napszámost kapni, sőt már második kukoricza kapálásnál szük. Magt kosztján napszámos igen ritkán van. Szakmányban dolgoztatás csak kapálásnál divatozik igen gyéren. Takarók 14—15-én szoktak lenni; mult évben az őszi 13-án, tavaszi 12-én ment. Itt, s Szentes vidékén kaszával takarván, nem szokták felkévézni az életet, hanem a tiszta buza is, mellyből áll a rendes őszi termés, mindég csak bagjába gyüjtetik. — Hold M.-Vásárhelyen napszám tavasszal a gazda kenyerén 30—36 pkr., nyáron 1 pft és 1 ft 12 krpp., később ősszel 48—36 pkr., tartás nélkül 10—15 pkrral drágább; nyáron át sokszor szükiben van a munkás. De takarókat lehet kapni; ezek egyuttal a gazda lovai mellé nyomtatásra villásokul is megszoktak fogadtatni; mind a két munkára összesen 7-ed — 8-ad részén, kik aztán a gazda kosztján vannak. — A kunságban Kunhegyesen tavasszal a napszám 1 vft, májusban 1 vft 15 kr. nyárban 1 vft 40 kr. mindég bentartással, napszámost kapni nehéz. Takarók többnyire Gömörből, Borsodból, s a szomszéd Heves megyéből járnak, s az őszi, s tavaszi életet egyre másra 13-án takarják. A nyomtatás 14-én vagy eggyel mindég feljebb történik, mint a takarás. Madarason tavaj az őszi 13-án, tavaszi 12-én ment. E körül áll az ügy az egész nagy-

Kunságban. A napszám drágaságára, s szükvoltára nézve nagy befolyással van, hogy itt az asszonyok, s fejér cselédek semmi kilső munkát sem szoktak dolgozni; a nyomtatásra nézve pedig említést érdemel, hogy nyomtatót ritka gazda fogad, sőt még villást is kevés: hanem tulajdon cselédjeivel gabonáját vagy akkor nyomtatgatja, mikor az őszi szántásnak ideje volna, vagy elébb elvégezvén a vetést, későbbre hagyja a nyomtatást, mikor már megszokott romlani az idő, s igy semmi sincs bizonyosabb, mint hogy egyik vagy másik munka megkésvén, okvetlen kárt vall a gazda, holott a nagy-kunságból sokan még az érmellékére, s Szathmár megyébe is eljárnak nyomtatni. A cséplést csak hirből ismerik. — Kun-Szent-Miklóson a napszám az év különböző szakaiban 20 pktól, — 1 pftig változik a gazda kosztján. Napszámosok dolgában sokszor szük világ volna: hanem a gazdák ugy szoktak magokon segiteni, hogy a városházánál beiratván magokat, hogy kinek kinek nyarat szaka hány napszámosra lesz állandóan szüksége, aztán a városházától feljön valaki Pestre, itt a kaszálás előtt nagy számmal össze sereglő felföldi tótok közül megfogadja a szükséges mennyiséget, leviszi magával, s kiosztja a bejegyzés szerint a gazdák közt; ezek aztán olcsóbbért szoktak dolgozni, mint a helybelick; mert napi bérök 20—24 pkr. és tartás: de sok időbe kerül mig erőre jönek, s a jó helybeliekkel egyenlő mennyiségü munkát képesek tenni. Takarók szinte találkoznak helybeliek: de vidékről is járnak, különösen svábok, kik élelmezés mellett tavaszit 10—11, őszit 12—13-án szokták takarni. A részelés szalmául történik, mit a gazda elnyomtat, s a helybelieknek szemet, szalmát haza takarit, a vidékieknek szalma részök fejében csak a szemet. De a takarók nem segitnek berakodni; hanem erre külön villást kell fogadni, kinek heti bére 2 véka buza, s egy véka zab szokott lenni tartással. Némellyek azonban itt is próbálgatnák már Kecskemétiesen fogadni a takarókat és nyomtatókat, kivált a kerekegyházi pusztán. Halason télen és korán tavasszal 30 vkr. a napszám, melly csakhamar 1 ft 15, kaszáláskor 1 ft 30 — 2 vft, aratáskor pedig 2 ft 30 krig emelkedik, mindenkor a gazda kosztján. Van elég napszámos, kivált jó kosztra. Aratókat és nyomtatókat eleget lehet kapni 10—13-án; sőt az idevaló nép bácskába és bánátba is eljár aratni. — Borsod megyében Mező-Kövesden többbyire a gazda kenyerén van a napszámos; igy kapálásnál fejér személy bére 30, férfié 50 vkr. kaszásbér 1 ft 15, gyüjtő bér 45 vkr. Maga kenyerén kaszás 1 pft, kapás fejér személy 50 vkr. férfi 1 ft 15 vkr. — 1 ft 30-ig. A nép vidékre is eljár dolgozni; valamint takarni, s nyomtatni a helybeli gazdák magok szokván, a munkások mind két dologra lejárnak az alföldre. — Esztergam megyében Ácson téli napszám 36—45 vkr. tavaszi 50 vkr. — 1 vft, nyári 1 ft 15 — 1 ft 40 krig maga kosztján, a gazda kenyerén pedig felényi. Mind aratókat, mind nyomtatókat könnyen kaphatni, rész 11-ik a gazda kosztján, vagy conventióra; és takarást rendesen

két hétre vagy egy pár nappal többre számitván ez időre szokott adatni egy aratónak 1 posoni mérő rozs, ½ pm. buza, főzelék helyett pedig 1 ft. 30 vkr. és tüzelő a mennyi kell. Kisbérett minden 100 csomó vagy kereszt gabonából 4 ebéd részt számitnak. — Kocson volna nép elég, napszámost kapni mégis nehéz, mert itt a napszámba járókat csaknem egész nyáron át azok foglalják el, kik takarást adnak azoknak: jelesen minden gazdának meg van a maga rendes aratója, vagyis inkább minden rendes arató nagyon oda tart rendes gazdájához, köteles levén az aratásért minden mezei munkán megjelenni; kinél ha az aratásért kikötött néhány napot ledolgozta, aztán pénzért dolgozik s csak akkor mehet máshoz, ha gazdájának nincs rá szüksége. A napszám 20 vkrtól—1 ft. 20 krig változik a gazda kosztján. Takarás ollyan formán megy, mint Ácson; nyomtatásra a csalóköziek is eljárnak e vidékre s az 12- 11-én szokott menni; százra négy kenyérrész; majorságokban pedig a 9-ik részt szokták kiadni, mellybe már a kenyérrész is bele van tudva. — Fejér megyében Csákváron napszám az év különböző szakaiban 20—36 pkr., kaszáláskor 48 pkr., aratáskor 1 pft. mindég a maga kenyerén, van napszámos mindenkor elég. Szakmányban dolgoztatás csupán szőlő munkánál divatozik, s egy katastralis holdnyi szőlőnek bemunkáltatása, értvén kinyitást, metszést, karóverést, háromszori kötözést, gyomlálást (irtást) és háromszori kapálást általában 40—50 pftba kerül. Aratás, nyomtatás 9-én megy ebéd rész nélkül. Sár-Bogárdon tavaszi és őszi napszám 18—24, nyári 24—48 pkr. közt változik. Takarók élelmezés mellett 12—13, a nélkül 10-dén szoktak lenni, lójárás czim alatt szolgálnak az aratók fejenként 3—4 napot, mellyért a gazda szérüjére behordván a takaró részt, el nyomtatja.

Tolna megyében Szent-Lőrinczen napszámost lehet kapni könnyen mindenkor, az egy aratás idejét kivéve, télen koszt mellett férfi napszám 30 kr. a nélkül 40—45, leány napszám 24—30 vkr.; tavaszszal szőlőmunkánál férfi 36, nő 25 vkr. s koszt, a nélkül amaz 50, ez 36—40 vkr., nyáron kaszás 1ft. 15 kr., maga kenyerén 2 vft. gyüjtő 30 vkr. és koszt. Aratók könnyen kaphatók, őszire 12. tavaszira 10-én, kiknek vagy a gazda ad tartást, vagy minden második rész után ebéd rész jár. — Nagy-szokolban különösen nyomtatókat nagyon könnyen kapni; mert sok ló tenyésztetik, 13-án szokott a nyomtatás menni, minden második mérés után ebéd részre, vagy e nélkül 10-én. — Bölcskén a napszám télen 10—12 vgaras és koszt, a nélkül 15 vgaras, azután felmegyen 16,—20—35 vgarasra, melly mellé mindég legalább egy ittze bor jár; az uraságok igy fizetik a napszámost s könnyen is kapnak; mert hozzájok olcsóbbért is örömestebb megy a munkás, mint paraszt gazdához: de kevésszer van ott szükség rájok: mert az urak ugy nevezett földbéreseket tartanak, kik feles kukoricza, feles krumpli földeket fogván fel, ezekért napszámot szolgálnak, ugy szinte az aratók is ugy

nevezett lójárásban (diákosan discretionak nevezik) legalább egy-egy pár kaszás s szint annyi gyüjtő napszámra kötelezik magokat. Madocsán koszt mellett a gazdák 15—25 vgarast rendesen fizetnek, s ez ezen vidéken már nagy napszám: de aztán ki is veszik a munkáson: a honnan harmad napig egymás után ritka munkás marad meg paraszt gazdánál, hanem ha egy kis pénzt keresett, negyedik napra örömest elmegy, ha hivják az urakhoz pihenni. Szakmányban az urak kaszálóikat szokták rendesen kiadni, s egy hold rét feltakaritásáért negyed fél váltó forint fizettetik, mellyre akadnak ügyes paraszt gazda válalkozók, kik aztán azon igyekeznek, hogy ha mások által tetetik is, még olcsóbbért kijöjenek az összetakaritással; benne értetvén ebben a kaszálástól a felbagjázásig. A takarók és nyomtatók eddig paraszt gazdáknál 10-én voltak koszt mellett, de már 11-én és 12-dén is kezdenek akadni, sőt 10-én koszt nélkül is; igy megy ez az uraknál; nyomtatás pedig 13-dán második mérés után ebéd. — Öcsényben már szükebb a napszám, mert közel van a szegszárdi szőlőhegy, s bérök az év különböző szakaiban 40 vktól 1 vft. 30-ig felmegyen a gazda kosztján. Takarók s nyomtatók 10-én dolgoznak koszt mellett. — Baranyában Siklósan napszámost lehet kapni eleget, kapás bére a gazda kenyerén 20—30 pkr., kaszás bér 36—40 pkr. aratónak napszámban $^1/_8$ köből azaz $^1/_2$ véka buza fizettetik. Egyébiránt a kaszást jobbadán általában fogadják szakmányra. Nagyobb mennyiségnél részre az aratás még eddigelé megyei limitatio szerint megyen. — Kopácson kapás bér 1 ft—1 ft. 15 kr., kaszás 1 ft. 30—2 ft. váltóban és koszt, mellyet ugyan nagyon megkivánnak s a gazdag tartás mellett is sokszor nehéz napszámost kapni. Takaróra és nyomtatóra Kopácson nincs szükség, inkább az idevalók járnak el más vidékre, hol ősziből 10—12-én, zabból 8-án dolgoznak a bácskaságban. — Vörösmarton férfi napszám 30—40 pkr., nő napszám 20—24 pkr. a maga kosztján; kapható napszámos mindig elég. Takarás s nyomtatás külön 10-én megyen: de ha mind két munka egy kézre adatik, akkor a kettőt 8-án is elválalják s ehez tartás egyikhez sem jár; mindenkép könnyü munkást kapni. — Nagy-Harsányban különböző idő s munka szerint 20—40 pkrig áll a napszám a gazda kenyerén, s koszt mellett az italnak is meg kell lenni. Egyébiránt napszámba az ide való nép csak akkor megyen, ha más dolgot nem talál s a szükség kínszeriti. A szakmányban dolgoztatás kaszálásnál, gyüjtésnél, aratásnál és szőlő munkánál egyaránt divatozik s a szakmánybér vagy készpénzben vagy gabonában szokott meghatároztatni és igen különböző. Takarókat nehéz kapni: de nyomtatót könnyü 9—11-dik részért. — Somogyban Istvándin nyári napszám a gazda kosztján 20—30 pkr., maga kosztján 30—40 pkr. s mellé 2 ittze bor, egyéb évszakokban a gazda kenyerén 14—20, magáén 20—30 pkr. Egyébiránt itt kevés idegen kézre levén szüksége a lakosságnak, többnyire ha kell kölcsönösen segitik egymást, azért valamint napszámost,

ugy takarót is nehéz kapni s egy aratási napszámért ⅛ köböl buzát is kérnek s adnak; nyomtatók könnyebben akadnak 9—10-én. — Város-Hidvégen maga kenyerén 30—40 kr. a nyári napszám, téli fél-ennyi, valamint ha a gazda ád kosztot, akkor is rendesen felényi. Aratók 10—12-én dolgoznak a gazda kenyerén, nyomtatók ugyanennyiért, csakhogy ezeknél már ebbe az ebéd rész is bele van tudva az utóbbi két évi gyakorlat szerint. — Veszprém megyében Enyéngen a gazdák rendesen kosztot is adnak a munkásnak s épen azért könnyebben kapnak, mint az urak, kik egészen csak készpénzt akarnak fizetni; mind a mellett ellehet mondani, hogy munkás kezek hiányában akármellyik helyen is ritkán szenved a gazdaság hátramaradást. Téli napszám tartás nélkül erős munkára 45—50 kr., kerti könnyebb munkára 30—33, nyári kapás napszám 1 ft., kaszás 1 ft. 12—1 ft. 30 kr. váltóban koszt nélkül; bentartásra pedig 18—24—30 vkr. Szakmányban dolgoztatás csak épitkezéseknél divatozik. Takarókat, nyomtatókat, könnyen lehet kapni; áratás 12-én megy koszt mellett, nyomtatás szinte; vagy koszt fejében minden 100 után 4; de nyomtatóra kevés szükség, mert azt a gazdák magok végzik. Cséplés nincs divatban. — Balatonfő-kajáron télen és kora tavaszszal a napszám 50 vkr. kukoricza porhalástól első kapálásig 1 vft., első kaszáláskor 1 ft. 15 kr.—1 ft. 30 krig, aratásban, sarju kaszáláskor, nyomtatás idején 2 ft—2 ft. 30 kr. mindég váltóban és koszt nélkül, a gazda kosztján pedig 25—30 vkrral kevesebb, és napszámost mindég lehet kapni eleget. Aratók, nyomtatók, buzából 12-ik, kétszeresből és rozsból 11-ik, árpából és zabból 10-ik részt kapják, s ha magok kenyerén dolgoznak, minden második olvasás után egy kenyér rész megy ki, nyomtatásnál azonban kezdik divatba hozni azt, hogy ösziböl, tavasziból egyaránt 10-dik rész adatván, a kenyér rész elmarad. — Lepsényben szinte azonkép áll a napszám mint Kajáron. Aratókat itt mindég böven lehet kapni: de nyomtatókból böesztendökben megszükül a világ. — Vas megyében a Kemenes alján tavaszi és öszi napszám bér bentartás mellett 21—25 vkr., kaszáláskor 30—40 vkr.; maga kenyerén a munkásnak mindég két annyi, hanem a kaszásnak egy ittze bor igy is kijár. Soványabb földü és urbéres helyeken könnyebb napszámost kapni: de a közbirtokosságokban: daczára a föld nagy elaprózottságának és bönépességnek is nehéz; azért ugy szoktak a nagyobb birtokosok magokon segiteni, hogy megvannak bizonyos embereik, kiknek holmi apróbb szolgálatokat tesznek, kukoricza és burgonya alá feliből földet adnak s igy azok viszont a szükséges napszámot részint tartozásban, részint meghatározott s némileg olcsóbb napi bérért teljesitik. Az aratás 12-én történik koszt mellett, vagy szegödött eleségre, melly minden pár emberre ½ pm. buza, 2 pm. rozs, 6 ittze bab, 6 font szalonna, 6 font hus, 6 font só szokott lenni s hozzá két szekér fa, az egész takarás időre. Nyomtatni csak buzát, árpát és zabot szoktak, a rozs csépeltetik. A

nyomtatást a nagyobb gazdák, kik lovakat tartanak, magok végzik, villásokat fogadván átalában megszabott bérért, mások 10-ik rész mellett tartást adnak: de gyakorlottabb a cséplés, mit rendesen ugyanazok végeznek, kik takartak. Kisebb gazdáknál, hol télire nem marad csépelni való, 11-én magok kenyerén is elcsépelnek. — Egyházas-Radóczon s vidékén nyári kaszás napszám 1 ft. 15—1 ft 30 kr s egy ittze bor, gyüjtő s kapás napszám 42—50 kr, arató 50 kr váltóban mind a maga kenyerén; a gazda kosztján pedig kaszás 1 vft, gyüjtő, kapás 36 vkr., télen cséplő napszám 50 vkr.; ölfa vágóé ölszámra 1 ft. 45—2 vft; napszámost rendesen mindég lehet kapni. Nyomtatás nincs szokásban. Aratókat és cséplőket a stajerország széli németek közül igen könnyen lehet kapni, s az aratást és cséplést kérők egész télen által ostromolják a gazdát. Aratás, cséplés egyaránt 13-án megyen s mellette koszt, koszt nélkül 10-én. — Ikervár vidékén téli időben egy favágónak maga kosztján 12-15 váltó garas, nőnek 8 vgaras napszám fizettetik. Nyáron kaszás bér 1 vft.: de maga kosztján néha 1 pftig felmegyen, arató leány napi bére 1 vft. gyüjtőé 10—15 vgaras mind maga kenyerén. Aratók s cséplők koszt mellett 13-án, a nélkül 10-én vannak, s könnyen kaphatók. — Herényen s vidékén martius utoljától egész juniusig az erősebb munkást igénylő napi bér 20—24, gyengébb 12—16, juniustól augustusig kaszás sat. bér 30—36, gyüjőé sat. 20—24, septembertől decemberig átalánosan 12—20 pkr szokott lenni; néha fordul elő szorult idő mikor a bér magasabbra hág. A takarást és cséplést a megye nyugoti részeiből jövő munkások végzik, kik nagyobb gazdaságoknál az átadandó gabona mennyiséghez aránylag 30—40—100 hold kaszálót is tartoznak az aratásból és cséplésből kerülő haszonért lekaszálni, melly munkánál a gazda rendesen csak kosztot ad. Az aratás a gazda kosztján 13-án, a nélkül 11-én szokott menni. A megye nyugoti részén Pinkafő, Borostyánkő, Szalónak sat. körül kaszás napszám 20—24, más gyalog napszám 10—12 pkrjával fizettetik, koszt mellett, a nélkül 26—30 s 16—18 pkr. Ennyire ez időben az viszi fel e vidéken a napszámot; mert az ide való népség leszokott az alsóbb vidékekre a megyébe, Zalába, Veszprémbe, Somogyba (az ott ugy nevezett vandalusok) járni dologra, ugyanazért mig a dologra való vándorlás be nem következik, vagy már onnan visszakerült a nép, felinél is olcsóbb s átalában igen olcsó a napszám. A hol szükség van aratókra és cséplőkre ott a gazda kosztján itt mindenik munka 14én, koszt nélkül 12-én szokott menni; s mindenik munkát rendesen ugyanazon munkások tevén, aránylag az aratáshoz képest néhány hold kaszáló összetakaritása itt is szokott kötelességökben állani. — Moson megyében Lébényen a napszám télen nagyon csekély, de nincs is rá szükség; hanem a mint kinyilik a munka idő 24—30 pkrig felrug mindég a gazda kosztján s nehéz munkást kapni, s a munkások a régi robothoz akarván tartani magokat, se reggel, se estve nem akarják kitölteni az időt:

délben pedig hosszasan tartják az alvást. Báró Szina szent-miklósi czukorgyára különösen megfogyasztja e vidéken a napszámost, mellyhez a több ezer holdakra menő répatermesztés nagy tényezőül járul, ugy hogy bár sok tót, morva, cseh munkás vándorol ide, mégis a legkisebb dologtehető gyerek is el van foglalva dolog időn. Szakmányban az uraságok kaszálóikat szokták ledolgoztatni. Arató, nyomtató elég, amazok 11én, ezek 12én dolgoznak tartartás mellett, a nélkül minden 100 után, 4 ebéd rész. — Győr megyében Mezö-Eőrsön kaszás napszám 1 vft és koszt, uraságoknál, hol több napszám iránt van biztositva a munkás, koszt nélkül 25 vgaras, gyüjtő és kapás 15, anya széna kaszálásra könnyebb napszámost kapni, mint sarjura, mert már ekkor a pusztákon dolgozik széljel a népség, valamint a kapás is néha szük; mert annyi a feliből dolgozott föld, hogy az első kapálást ott éri a második. Takarókat és nyomtatókat igen könnyen lehet kapni s mindenik munka 11-én megyen tartás mellett; nagyobb helyeken pedig e helyett minden egyénre $1\frac{1}{2}$ pm. rozs, $\frac{1}{2}$ pm. buza, 1 font só, s 1 vft zsiradékra szokott adatni. Eddig szalmául ment az arató részelés : de mostanában szokássá kezd válni, hogy csak szem adassék a munkásnak, a gazda a rész szalmát megtartván, s a munkás erre is rá áll, mert különben ha lemond, tiz akad egy helyett. — Kis-Péczen tavasszal a gazda kosztján 30—36 vkr a kapás, kaszás 1 vft, gyüjtő s gyomláló 25—30 vkr; maga kosztján kaszás 1 ft 30 vkr, gyüjtő 50—60 vkr s ezt e vidéken nagyon drágának tartják, összel pedig még feljebb megy a napszám kivált sarju kaszálásnál, midőn csépléssel, nyomtatással vannak elfoglalva az emberek : hanem azért napszámost mindég lehet eleget könnyen kapni, kivált ha egy kis bort vagy pálinkát igér az ember. Szakmányba dolgoztatás leginkább csak szőlő metszésnél van némileg divatban, midőn egy hold szőlő megmetszése 4 vft körül kerül. Aratók és nyomtatók bőven kaphatók. Mind aratók mind cséplők buzából 12, rozsból 11, árpából, zabból, kölesből 10ik részt szokták kapni, tartás mellett, a nélkül ebéd részt 100 után négyet. — Téthen kapás bér maga kenyerén 24, kaszásé 36, gyüjtőé 20—24 pkr. Napszámosokból nyáron néha szükség van s ezen a birtokosok kukoricza és burgonya föld feliből való kiosztása által segitenek, melly uton 4—6 napszámot szoktak szolgáltatni holdjától, felit kaszás, felit gyüjtő napszámot. Aratók könnyen kaphatók, buzából 12, rozsból 11, tavaszból 10ik rész járván, élelmül minden személyre 1 pm. rozs, $\frac{1}{2}$ buza, s 30—36 pkr adatik és tüzre való : de a mostani drágaság következtében olcsóbb egyesség is kezd keletkezni. Nyomtatókat és cséplőket szinte könnyü kapni az aratási egyesség mellett, ebéd részül minden 30-ra adatván 1.

Poson megyében Zsigárdon kapásnak 5—6—7 vgaras, kaszásnak 10—12 vgaras a napszáma a gazda kenyerén, van napszámos a mennyi kell. Az aratók 10én dolgoznak ; de napszámban is szoktak; egyébiránt kevésre

van szükség, mert többnyire letakarja kiki a magáét. Malaczkán tavaszszal közönséges napszámos 20, később kaszás 36, gyüjtő 16—18 pkr. a maga kenyerén, koszttal együtt mindég 8—10 pkrral kevesebb. Aratásnál és nyomtatásnál 17 után mindég 2 rész szokott kimenni, mellyben aztán a tartás is benne van. — Alsó-Nyitrában Ujlakon 12 pkrtól 24-ig megy fel a napszám a gazda kenyerén, koszt nélkül kaszás 30—36; de pálinkát igy is mindég kell adni napjában négyszer, ugy hogy az ujlaki urodalom mig gyöngyös patai jószágán Heves megyében a magyarok közt 60—70 akó bort fogyaszt éven át a napszámosokra, addig a nyitrai birtokokon a tótok közt pálinkából fogy el csak nem e mennyiség. Nemes Kosztolánon a téli és tavaszi hónapokban kaszálásig, férfi napszám 30—45, nő napszám 18—30 vkr. kaszáláskor s a nyári holnapokban férfiaknak 50 vktól — 1 ft 15 vkrig, nőknek 36—50 vkrig fizettetik; aratás után ősz végéig pedig ismét a tavaszi bérek állanak vissza, mindég koszt nélkül értve; mert az uraságok, kiknek több napszámosra van szükségök, kosztot nem adnak; hanem jár a fennevezett béren felül reggel és estve minden emberre egy-egy meszely pálinka. Egyébkor mindég lehet elég napszámost könnyen kapni; hanem takarásra eljár a nép más vidékre, s ekkor megyszükül a napszámos. Hanem takarót ekkor is lehet könnyen kapni, takarás 12-én megyen, az élelmezés conventiora, gabona, vaj, só, hus deputatum mellett. Cséplés átalában 10-én koszt nélkül, s a részen felül minden 100 pmérő után fizettetik még 2 vft. Nyomtatás egyátalában nincs szokásban. — Komárom megyében a Csalóközben Ekelben kaszás napszám 1 ft 15 kr. s tartás, tartás nélkül 2 vft 2 vft 30 kr. Gyüjtő napszám férfiaké bentartva 50 vkr — 1 vft, nőké 30—36 vkr, magok kosztján férfiaké 1 ft 30 — 2 vft, nőké 50 vkr, ősszel és tavasszal benttartva férfiaké 36, nőké 25—30 vkr, magok kosztján férfiaké 50, nőké 36 vkr, télen férfi 30, nő 18, magok kosztján férfi 45, nő 30 kr váltóban. Napszámost mióta a tót vidékekről nem jönek, szorgosb munka idején nehéz kapni, s Guttára s a felsőbb helységekbe kell értök küldeni, minthogy a Komáromtól távolabb eső helységekben több a kéz s olcsóbb a napszámos. Szakmányba dolgoztatás krumpli szedésnél van némileg szokásban, mit 10—11ik részért szednek fel; egyébiránt kaszálókat feliből harmadából itt is adnak ki, nádvágást pedig 4-én megteszik. Nyomtatókat könnyen lehet kapni, mivel a hol még tagosztály nincs, ott a gazdák a magok heverő lovaikkal nyomtatnak, a hol pedig megtörtént a tagosztály, ott a zsellérek és kisebb birtokosok, vagy a szomszéd helységbeliek elég számmal jelentkeznek, 11—12én menvén a nyomtatás, tartás fejében minden 100 után négy: ha pedig tartásra vannak a villások, akkor a kenyér részt a gazda szokta kihuzni, s igy aztán a rész számitásnál, meg van egy kevés gazdálkodva. Igy áll az aratás is, mi a mult évben átalában 12-én ment. A cséplést csak mostanában kezdik felkapni szinte 11—

12-én, ebéd részre, ha pedig tiszta zsuppot csinálnak, akkor minden 100 kéve zsuppra ¼ pmérő pótlék adatik. — Barsban Fájkürtön a napszám különböző időkben 30 vkrtól 1 ft 30 vkrig szokott lenni maga kosztján, van azonban ujabb időben eset rá, hogy 1 pftig is felemelkedett; és e bérek mellé még a pálinkának napjában négyszer ki kell járni. Volna napszámos elég; mégis az urak zsellérek tartásával segitnek magokon, kiknek aztán nem kell annyi pálinka. Egy zsellérnek fizetése lakáson kivül szabad faizás, 4 kereszt rozs, keresztjét 26 kévéjével, 4 kereszt árpa, egy szekér széna beszállitva, kis kert, ½ vékás kender föld, s ezért dolgozik a zsellér 80—100 napot; a kinek pedig csak lakás, faizás és kert van adva az 3—4 napig kaszál s fizet 30 vftot. Az aratók ősziből 12-, tavasziból 11-ik részt kapják, élelmökre jár két hétre minden párra ½ véka buza, 1 pm. rozs, 8 itcze eleség, 2 font turó, 2 font só, 1 font szalonna, ½ itcze vaj, 4 font hus. A munka kezdeténél és koszoru huzáskor s elmenetel alkalmával áldomásul pálinka. Az arató részneknek haza szállitását a gazda minden gabona féléből egyegy kereszttel szokta megváltani. Cséplés levén itt kizárólag divatban az is őszi 12-, tavaszi 11-én megyen, minden második mérés után kenyér részre s ezenfelül kapnak a cséplők minden 100 köből után 1 pftot, 100 kéve zsup kötésre pedig 30 pkrt. — Hont megyében Vámos-Mikolán szőlőnyitás, metszés, kapálás, ha a gazda csak reggelit ad 50 vkr, ha egész napra ád kosztot 36 vkr, tisztán koszt nélkül 1 vft, később kaszálásra emelkedik a napszám koszt nélkül 1 ft 30 vkrig, hogy lehete elég napszámost kapni? nagyon függ a koszt minőségétől. Aratni a felsőbb vidékekről lejárnak a tótok, s ezek 12-én aratnak, mert arató részöket messzebb kell szállitani, a helybeliek 11-én szoktak; nyomtatás 12én, cséplés 11-én megyen, tartás vagy ebéd rész mellett. — Ipoly-Pásztón szőlő kötözésnél, kapálásnál s széna gyüjtésnél a napszám tartás mellett 10 pkr, maga kosztján két annyi, kaszás koszton 1 vft, a nélkül 1 vft 30 kr. munkást kaphatni bár mikor. Megjegyzést érdemel mind az által, hogy mig az urbériség fenállott, sokkal könnyebben lehetett munkást kapni, ha a magasult bért számitásba nem vesszük is; akkor robotot szolgált s azon tul még az egész telkes is elküldé családja tagjait napszámba, vagy máskép pénzért munkára és mind e mellett hamarébb és talán jobban elvégezte a maga dolgát mint most; most pedig maga is napszámost hiv és fizet és ugy látszik nagyon akarja érezni, hogy egyszerre kis földesur lett belőle, s nagyon szit ahoz a régi pipás nemes emberi kis közbirtokos kényelem kereséshez. De az aratást és nyomtatást még is jobban magok kezdik most már megtenni, mint az előtt, s aratóra s nyomtatóra vagy cséplőre kevés szükség van; pedig e megye felsőbb vidékeiről sőt Zólyomból is járnak le tótok, kik 12—13-án aratnának tartás mellett (Itt egy kereszt vagy csomó 22 kévéből áll); nyomtatás, mire Barsból is jönnének, tartás mellett 12-én megyen. — Szokolán ta-

vaszi napszám koszt mellett 12 pkr, a nélkül 24—30, melly kaszáláskor 40—45 krig felmegyen, hozzá napjára 2 itcze bor mindég kijárván. Néha megszükül a napszám. Takarás, nyomtatás 11-, 13-án. — Nógrádban Kosdon kapás bér maga kenyerén 24—30, kaszásbér 36—48 pkr. — Diós-Jenőn tavasszal erősebb munkánál a gazda kosztján 12—16, nyárban 30—36, könnyebb munkánál pedig 10—20 pkr a napi bér, napszámosok dolgában nincs szükség; ugy szinte takarókat és nyomtatókat is könnyü kapni őszire 13-án, tavaszira 12-én. — Kékkőn tavasszal férfi munkás 20, nő 12, kapáláskor férfi 24, nő 15 pkr, kaszálásra feljebb 30—32 krig megy, mindég a maga kosztján; hanem e bér mellé mindenkor napjára férfinak $^1/_4$, nőnek vagy asszonynak $^1/_8$ itcze pálinka jár. Napszámost csak sarju kaszáláskor nehéz kapni, mert akkorra a vidéki lakosság elmegyen más vidékre takarni, itthon takaróra alig levén szükség. Nyomtatás nem divatozik, hanem a cséplés 12-13-án megy, ebédrész 36 vagy 39-ik véka után szokott adatni. Liptóban télen át könnyen lehet elegendő napszámost kapni: de nyáron, tavaszszal és őszkor szükebb a munkás kéz: mert ekkor a nép egy része talpfa szálitással, ölfa vágással foglalkozik, más része pedig még kikelettel lemegyen Pestre s az alsóbb vidékekre, onnan csak késő összel térvén vissza. Egyébiránt a birtokosoknál a napszám curialis zsellérekkel nagy részben pótolva van, s azontul az esztendős cselédek mellett kevésre van szükség. Takarók 10—13ik részért szoktak lenni. Férfi napszám maga kosztján 20—24 pkr felsőbb áron, nő napszám 10 pkr, koszttal együtt 4 pkr, s amazok csak magok kosztján, ezek inkább a gazda kosztjára szoktak fogadtatni.

Gömör megyében Rima-Szombaton, legdrágább a napszám kukoricza kapálás alkalmával, mikor, kivált ha arra alkalmas idő jár, reggeli és vacsora mellett 24—30 pkrig felverik egymásra a napszámot a gazdák: de azért napszámból fogyatkozás nincs, mert a körüllevő helységekből is bejár a nép napszámra. A széna takarást többnyire a szomszéd helységbeliek szokták megtenni, negyed részért egész a behordásig; mások a csoportosan lejáró garanvidéki és galicziai tótoknak adják ki a kaszálást s széna takaritást s fizetnek holdanként 48 pkrt néha 1 pftot s csak a hordás a gazda baja. Az aratás bent koszton 16- 17-én, de takartatnak csupa pénzért is holdanként 3 pftot fizetvén, mikor a hordás egészen a gazda baja. Csupán cséplés van divatban, nyomtatás nincs. Legtöbb gazdának csűre vagy cseplő pajtája levén, ott megy a cséplés, mit a lejáró felső vidéki tótok 16—17én sőt most már 20-án is hirtelen végrehajtanak. — Csetneken egy pár év óta megszükült, megdrágult a napszám: de azért van ám sok más vidékhez képest elég napszámos meg olcsó. Mult évben koszt nélkül, de mindég pálinka mellett volt a napszám tavaszszal férfinak 18—20, nyárban 30, összel 36—40 pkr, nőnapszámosnak, ki szinte kikivánja a pálinkát, tavasszal 10—18, nyárban 16—18

összel 12—6 pkr, de sarjut harmadán, sőt ötödén szoktak összetakaritani. Aratás 14—17én megyen részben : nagyobb részt azonban pénzesekkel arattatnak. Cséplés 13—16án. Szepesben nevezetesen pedig Farkasfalván s vidékén, sőt egyébütt is a napszámosok háromfélék t. i. vagy ollyanok, kiknek a gazda lakást és némelly haszonvételeket enged, és kik télen át többnyire a 11-, 12-, 13-ik részért egyszersmind cséplők szoktak lenni, és ekkor nyaranta a gazda kosztján 10—15 pkrért dolgoznak; vagy pedig idegenek, kik koszt mellett 20—24 pkrt kapnak : ezeken kivül vannak harmadszor a curialis zsellérek, kiknek az uraság házat, földet, rétet, legelőt adván, ezérti tartozásukat megszabott munkával szolgálják le. Takaró nem sok kell. — Abauj-Tornában Gönczön kapás napszám jó koszt mellett 18 pkr s kétszer pálinka napjában, kaszás bér 30 pkr s ötször pálinka napjában. Napszámost mindég lehet kapni eleget, mert a vidékről is bejárnak napszámra. Szakmányban a város fizet téglavetésnél 7, cserépnél 8 pftot ezritől. Aratókat lehet könnyen kapni s az arató leány bére napjára 10 pkr s koszt. Nyomtatás nincs divatban; a cséplést a felföldről letóduló tótok végzik; a mult 1854ik évben őszi tavaszi egyaránt 16-án ment. — Zsujtán a napszám széna kaszáláskor koszt mellett 20 pkr, napjában háromszori pálinkával, más munkáknál 12—14 pkr. Tavasszal néha nehéz napszámost kapni, mivel ekkor a hegyaljára járnak az emberek, hol sokkal nagyobb a napszám. egyébkor azonban van elég. Takarást, cséplést helybeli zsellér emberek végzik koszt nélkül 10én. — Vizsolyban a paraszt gazdáknak nagyon kevés napszámra van szükségök : azért a helybeli nép a közellevő hegyaljára szokott járni dolgozni, s mikor itthon nincsenek, nehezen kap napszámost, a kinek kell s a bér kaplálaskor 20, kaszáláskor 30 pkra felmegyen koszttal együtt és napjában kétszer pálinka. Takarók helyből kikerülnek, az ebédrészt is betudva 10—11én dolgoznak; nyomtatás divatban nem lévén, a cséplést többnyire a vándor tótok szokták teljesiteni, csak az a baj, hogy késő ősszel vergődnek elő, második járóba, mikor már a hol takartak, ha kellett a cséplést is elvégezték egy soron. — Zemplénben Gálszécsen, Velejtén az uraknál a munkás maga kenyerén szokott lenni s a kaszás bére igy 50, más férfi munkás-é 36 vkr. Kaszálás szakmányban is divatozik különböző alkura, a takarást pedig nagy részint pénzes napszámosok teszik, kepe részben 12-én megyen koszt nélkül. Nyomtatás helyett itt is csupán a cséplés. — Sátoralja-Ujhelyen tehát a hegyalja legnépesebb városában tavasszal a napszám a munkás maga kenyerén 40 vkron kezdődik s felmegy 1 ft 30 krig, váltóban, munkás van mindég elég; szakmányban dolgoztatás kaszálásnál és szőlőmunkáltatásnál van divatban, különböző alku szerint. Takarók nem igen kellenek. Nyomtatás helyett csupán cséplés 15—16-án történik. — Ung megyében Ungvárott napszámost mindenkor lehet kapni eleget; de a vidéken sem hiányzik sehol.

Itt helyben tavasszal a szőllőmunkánál 16—20, nyárban 20—24, ősszel 15—16 pkr. a napszám, mindenkor a munkás maga kenyerén, s ez igy áll egyéb munkáknál is. A vidéki helységekben már kosztot is szoktak adni a gazdák: s ekkor aztán a napszám 10—14 pkr. Aratók, cséplők mindenkor kaphatók elegendő mennyiségben s e munkákra a felső vidéki oroszok az ugynevezett Krajnáról s máshonnan szoktak lejárni s bő esztendőben 11-én, szükben pedig 20—24-én is dolgoznak, mindég a gazda kosztján; vannak azonban olyan helyek, hol nem tekintve a bő- vagy szükesztendőre egyaránt 10-én dolgoznak koszt nélkül. A cséplés szintazonkép megyen. — Nagy-Bereznán télben 6 pkrtól 10-ig, nyárban 6—12 pkrig áll a napszám egyszeri ételadás mellett; kaszás 20—24 pkr. s ez megvárja napjában háromszor a pálinkát. Alföldi aratás idején megszükül a napszámosok száma; mert mind oda lent van, a ki csak mehet, de egyébkor nagyon is bő. Aratóra és cseplőre nincs szükség, kiki könnyen elbirván végezni a magáét. — Bereg-Ugocsában Nagy-Szőlősön: a napszám ősszel 40, tavasz elején 50, tavasz végén és nyáron 60 vkr., melly ha a mezei munka összetolul néha egész 1 ft. 30 vkrig felemelkedik, s a kaszás rendesen 1 ft. 15 kr.—1 ft. 30 kr. váltóban mindég a napszámos maga kosztján értve, mert ha a gazda ád ételt, akkor felényi vagy kevésbé szorgos munkánál annál is kevesebb a bér. Napszámosban nincs hiány; mert Máramaros megye Verhovina nevü mostoha vidékéről már tavasz nyiltával csaknem az egész lakosság leözömlik e vidékre s innen alább és csak késő ősszel tér vissza. Ezen verhovinaiak hires kaszások: de egyéb munkájokra, minthogy sokat esznek és keveset dolgoznak, csak akkor szorul a gazda, ha más munkást nem kap. Aratókat, nyomtatókat és cséplőket könnyü kapni; az arató rész a gabonaárához képest 15—16-ik szokott lenni s e mellé a gazda kosztot ad, vagy minden harmadik olvasás után ebéd részt. 1854-ben a gabonának a rendkivüli viszonyok által előidézett magas ára következtében 25-én csépeltek és nyomtattak. — Máramarosban Huszton télben 12—16, tavasszal és ősszel 16—20, nyárban 20—40 pkr. a napszám koszt nélkül, de estve pálinka mellett és van napszámos elég, ugy hogy a mi kevés gabona terem, azt is napszámosokkal szokták letakartatni és elcsépeltetni.

51. §. A napszám ára különféle országokban.

A mezőgazdasági munkáknál a napszám ára már az 1850-ik évi tavaszon következő országokban következő volt: Rheingauban (a Rajna mellett) étel nélkül férfi napszám 24—30, nő napszám 16—20; Frankfurtban étellel férfi 12—15, asszony 8—12, ugyanott étellel kétszer annyi, Darmstadtban étel nélkül férfi 24, asszony 16; Württembergben étel nélkül férfi 20—24, asszony 16—20; Bajorhonban étel nélkül férfi 16—20, asszony 12—17, Karinthiában és Krainban 16—24; Alsó-Austriában (Bécsen kivül) 20—24;

Felső-Austriában 16—20; Csehországban 10—16; Morvában és Sileziában 10—14; Galiciában 8—12; a tengerparton 20—30; Tirolban szintazonkép 20—30 kr. volt a napszám közép ára pengő pénzben koszt nélkül; asszonyok napszáma valamivel csekélyebb; természetes, hogy valamint nagyobb dolog időre e napszám azon évben is emelkedett, ugy hogy kaszálás körül másfél—kétannyira felment, ugy szinte azóta ott is mint nálunk emelkedésben van; és ha a napszámok ezen árát hazánk némelly vidékein, különösen pedig a kassai közigaztatási kerületben létező bérekkel összevetjük, az eredmény oda fog mutatni, hogy hazánkban a gyáripar kifejlődését sok vidékeken épen nem a munkás kéz hiány, vagy napszámbeli drágaság okozza, valamint a gazdaság kifejlésében is az legkevesebb akadály. Ehez még pótlékul az erdélyországi és stejerországi napszámot csatolom ide: Erdélyben Brassó és Szeben környéken mezőgazdaságnál a munkások ugyan közönségesen nem napszámra, hanem mint béresek, szolgák, majorosok szegődtetnek, vagy pedig bizonyos részre fogadtatnak fel: de napszámosokat is lehet fogadni, s ezek napi bére közönséges munkánál 24—30 pkr. s sokszor több is koszt nélkül. Stájerországban Grätz környékén földmivelés körül egy férfi napszámos napi bére évi középszám szerint 26, asszonyé 20, gyermeké 10—20 pkr.; távolabb a fővárostól faluhelyeken férfié 20—30, asszonyé 18—24, gyermeké 6—18 pkr. koszt mellett, koszt nélkül 8—10—20 pkrral több.

52. §. Feles szántók és részes munkások.

A kapás növényeknek feliből, harmadából való miveltetése közönségesen elterjedt szokás az országban; gabonaféléknek illyképeni termesztése, vagy az egész földmivelésnek illy feles vagy harmados szántók általi üzése nem mindenütt van divatban, s hol nagyobb kiterjedésben gyakoroltatik, leginkább kisebb birtokosok, hivatalnokok, mesteremberek s különösen özvegy asszonyok sat. földein van elterjedve; kik magok nem levén képesek viselni a földmivelés egész terhét, még is némi fáradságot örömest szentelnek rá, hogy földjeikből a közönségesen nyerhető haszonbérnél remélhetőleg nagyobb jövödelmet vegyenek.

A komárommegyei Csalóközben a kukoricza és burgonya-földek ugy szoktak feliből kiadatni, hogy ha a földtulajdonos kukoricza alá megszántatja a földet, akkor a felfogó munkás szolgál minden 1200 □ öles holdtól vagy a maga kenyerén 4, vagy a gazdáén 6 kaszás napszámot, krumpli-földtől minden zsák krumpli alá való után maga kenyerén 1, a gazdáén $1\frac{1}{2}$ napot. Ha pedig a feles szántja a földet, akkor minden hold után 1 kaszás vagy 2 gyüjtő napot szolgál. Kendert nem feliből, hanem csak napszám árendába szoktak vetni, ugy hogy 1 véka kendermag alá elkészített földtől szolgál a vető 3—4 kaszás napszámot s aztán az egész termés az övé. Ha pedig valaki

buzát, árpát, zabot sat. vét felibe, azért nem csak napot nem szolgál, sőt a termésből harmada vető magot is vissza szokta kapni, azon okon; mert a vető a rendesen előforduló tavaszi árvizek miatt munkáját és a drága vető magot mindég koczkáztatja. Egyébütt az egész posoni kerületben felette gyéren van szokásban még a kapás növényeknek feliből miveltetése is, mert a gazdák örömestebb pénzes erővel müveltetik földeiket; a munkás meg inkább bérbe vesz, ha kap, mintsem feliből dolgozzék; napszámot annyival kevésbé szolgál a feles földtől; sőt Alsó-Nyitrában Nemes-Kosztolánban, hol pedig, mint az 50 §-ból kitetszik, nem valami drága a napszám: olly esetek fordulnak elő a szegény kis házas zsellérek földeinél, kiknek magoknak nincs erejök megszántani a földet, hogy a földtulajdonos fele magot ad, fele munkát megtesz; a másik csak szánt a részére s oda adja fele termését. Gabonavetés körül pedig az előforduló gyér esetekben a fele magot mindenütt a földtulajdonos adja; s aztán a takaró rész meg az írtványföldeknél még köteles tizedtartozás a közösből megy ki, nyomtatni s a nyomtatott szemet betakarítni a feles sehol sem tartozik. Igaz, hogy ezeken a vidékeken nem is egy szántásba esik a vetés, mint többnyire az alföldön: de trágyázni a földet vagy arra csak a földbirtokos trágyáját is kihordani a feles itt sem szokta s ha igen, arra különös egyesség kell, mi természetes ismét a földtulajdonos részére terhes.

Rima-Szombatban mind a tavaszi alá, mind az ugar dülőbe eső földek közt szoktak kiadatni felibe földek kukoricza alá, mellyet a szomszéd helységbeliek vesznek ki leginkább; kik szántáson kezdve minden munkát megtesznek a földön, vető magot adnak és a feletermést egészen tisztítva készen szálitják a gazda udvarára, vagy egy mértföldnyi távolságra, a hová a gazda rendeli. Gabonaföldek kiadásánál legközönségesebb egyesség, hogy a szántó őszi alá 3, tavaszi alá két szántást megtesz, vető magot ad, elvét, közösből kimenő részre feltakarit, s helyre szállitja a gazdának a szalmás gabona felét, többi aztán a gazda gondja. Hanem jutalomképen, ki többet szánt, a gazda rétjét is, ha van meg szokta kapni kaszálásra harmadából, mellyet mindenképen összetakaritván, $^2/_3$-át beszállitja a gazdának. Egyébütt gyár Gömör megyében a feliből való dolgoztatás; valamint Szepesben s az egész kassai kerület hegyesebb vidékein is. — Zemplénben Velejtén ritka ugyan a részért való dolgoztatás: de ha leginkább kukoriczánál fordul elő vagy egyébkor, minden munka s a vetőmag a felesé, a feletermés készen beszállitva a gazdáé. Legközelebb az uraság 201 hold földet nem felibe, hanem magbérbe adott ki a helybeli lakosoknak, holdanként $8^1/_2$ véka száraz és kirostált magért. Sátoralja-Ujhelyen szinte divatban van ezen maghaszonbér s őszi alávaló földektől 6 véka szemet szoktak adni, holdanként, mellyből 2 véka tiszta, 4 rozs. A kukoriczaföldek felesek. — Gönczön kukoricza, burgonya, kender s egyéb vetemény földek is adatnak feliből, sőt a feles szántókkali egész termesztés

divatban van, mindenik esetben csak földet adván a tulajdonos, egyéb munka s mag terhet a mivelő visel s aztán egyenlőn osztoznak. De kisebb, különösen szükebb határu helyeken Abaujban sincs divatban az efféle miveltetés. Ungvár környékén szinte egészen ismeretlen a feles szántó, sőt egyes vetemény földeket is gyéren adnak feliből és illyenkor a munka s mag teher a feletermés helyreszállitásáig a feles kötelessége. Már fentebb ugyanezen megyében Nagy-Bereznán adnák a földeket feliből harmadából vagy ugy a hogy akadna rá mivelő: de a sovány földek ingyen sem kellenek mivelés alá; a jobbakat pedig inkább kikölcsönzött pénz kamatjában veszik mivelés alá, mire sokszor van alkalom, mert a lakosok egyrésze marhával kereskedvén sokszor örömest oda adja földjét mivelés alá kölcsön kapott pénz kamatja fejében. — Nagy-Szőlősön csak kukoriczánál divatozik az efféle munkáltatás: és ha jó a föld, akkor a feles mivelő minden munkát megtesz, fel is tisztitja a kukoriczát, de be nem mindenkor szálátja a földtulajdonost illető felét: ha pedig rosszabb a föld, akkor még a szántás is a földtulajdonos terhe, vagy csak harmadát kapja a termésnek. Igy áll az eset Máramarosban Huszton is, hol néha gabona is miveltetik illyképen; sőt egyébütt szinte az egész környéken.

Szinyér-Váralján a Szamos járta földek ritkán adatnak felibe, mert ezek a Szamos kövér iszapja által kövéritetvén jobbak a hátasabb fekvésüeknél: hanem inkább pénzessel mivelteti őket gazdájok évről évre egyaránt tengerit termesztvén bennök, vagy 5—8 pftért holdját haszonbérbe adja. A magasabban fekvő árviz nem járta földeket már adnák örömest feliből, ha vennék: de ezek annyira gyengék, hogy igy nem kellenek, hanem ezelőtt magvára szoktak kiadatni, ugy hogy egy hold földért, ha zabot vetett bele, 1 köből zabot, ha rozsot, 1 köből rozsot fizetett a használó: de mióta felment a gabona ára, azóta igy sem kellenek. Kis-Várdán gabonatermesztésre nincsenek feles szántók; hanem kukoriczára igen, s akkor a tulajdonos földet ad: egyebet mindent a feles tesz meg s még a kukoricza közt termett babnak, paszulynak, töknek felét is készen szállitja be a gazdának. — Hajdu-Böszörményben kukoricza-, burgonya- s kendertermesztés ugyan különös nagyban nem megyen, hanem mindenik szokott feliből, harmadából is miveltetni. A feliből miveltetésnél az egyesség illyen forma: a földtulajdonos felemagot ad s kétszeri kapálásra fizet felitől a földnek minden köblös után 30 pkrt., sőt mióta feljebb ment a napszám, rendesen 1 pftot; a feles pedig szántást, vetést, kétszeri kapálást, letörést, a gazdát illető fele rész tisztitva való hazaszállitását, szóval minden munkát tartozik megtenni: hanem a csőszbér közösből megy ki. Nagyobb tagu tanyaföldeken, ha jó a föld, vannak olly egyességek is, hogy a gazda csak földet ad, mégis egészen megfelezi a termést. A harmadosok rendesen gyalogsoru emberek szoktak lenni, s ezeknek a gazda szántván meg, sőt már be is vetvén a kukoricza földet, ők csak a kétszeri kapálást s feltisz-

titást teszik meg s ezért kapják a termésnek egyharmadát, mellyet napszám szolgálatért egyesség utján haza is szállit a gazda nékiek. A kukoricza szárral nem sokat gondolnak, mert az ezen az egész környéken, sőt észak Bihar megyének egyéb, különösen érmelléki részén is kint szokott a földön veszni, s ősszel ott töri össze a marha, a mi pedig utánna megmarad, azt télen át a szegénység hordja el füteni, vagy tavasszal leszántatik. Kendernél az áztatás és törés sohasem illeti a felest. Gabonavetésnél a feles szántókkal való egyesség igy megy: a földtulajdonos ad fele magot, a takaró rész közösből megy ki; a feles pedig megszántja, beveti a földet, letakartat, behord és elnyomtat, nyomtató rész nem jár, hanem ekkor a földesgazda ad kosztot, a feles meg ismét nyomtatás után szemet szalmát a gazdának helyre takarít. Sőt még e felett apró fuvarozási szolgálatokat is szoktak a földtulajdonosok magok részére kikötni, például örletést, fahozást az erdőről, egy két fuvart a szomszéd helységbe sat., sőt a jobb tanyaföldeknél még felevető magot sem ad a tulajdonos, még is örömest elvállalják, kivált ha kaszáló is van a földhöz; hanem harmadából való mivelésre, mióta mindennek felment az ára, már még sem akad ember. — Álmosdon a feles kukoriczamivelő a megmunkáláson és hazatakaritáson kivül holdanként egy gyalog napszámot szolgál, a kukoricza közt termesztett bab, paszuly nem feleztetik meg, hanem minden hold után kap a gazda 3 ittze paszulyt akár terem, akár nem; őszi vetés alá csak ugy szokták feliből felfogni a földet, ha fele magot a gazda ad; különben a termésnek csak harmada a gazdáé, mert három szántásba szokott az őszi vettetni. Nagy-Létán meg már a kukoriczaföldek is csak harmadából adatnak, olly formán, hogy ha a földtulajdonos maga szántatja fel és vetteti be, akkor a mivelő tartozik bemunkálni, feltakaritani s harmadát kapja a termésnek; ha pedig a mivelő szántja és veti a földet, akkor a gazda kapja a termés harmadát. Igy megy kevés különbséggel a sor az egész vidéken. Csokajon pedig a gabonaföldeknek magbérbe való kiadása is divatban van s 1100 □ öles holdtól egy köböl, néha 5 véka buzát is megadnak, ha jó a föld, a felesség pedig ugy megy, mint Álmosdon. Sarkadon háromszor szántanak szinte őszi alá, még sem ad a földtulajdonos magot a földbe, hanem az egész mag s minden mivelési teher a feles szántót illeti. — Egész Békés megyében a kukoriczaföldeknek feliből, harmadából való kiadása ugy divatozik, mint már többször előadatott, azon különbséggel, hogy már itt többet adnak a kukoriczaszárra, mint Biharban s a feles azt is betartozik a gazdának takaritani, a harmadosnak pedig szárvágás fejiben hazatakaritja a gazda a terméstt; gabona féléknél ritkán ad a földtulajdonos a feles szántónak magot s ezt én csak Szeghalmon tudom rendes szokásnak. Szarvason különösen az egész vető mag adás mellett még a fele pélyvát is oda takaritja a feles szántó, hová a gazda parancsolja.

Kun-Hegyesen kukoriczaföldet rendesen következő feltétel mellett szokás részmivelésre kiadni: a gazda megszántja, elveti a földet; a feles kétszer vagy háromszor megkapálja (mert sokszor háromszori kapálást is tesz a jó munkás s igy terem aztán sok kukoriczája), feltakaritja, szárat, mindent összetisztit s a gazda neki is haza szálitja a fele termést, hanem ő szolgál a gazdának minden hold földtől 4 kaszás napszámot. Ha gabona alá adatik feles szántónak a föld: akkor fele magot ugyan a gazda ad, hanem a szántó az utolsó összetakaritásig minden munkát megtevén, azontul egész éven át szükséges örléssel ellátja a gazdát, a legközelebbi helyekre, ha kocsis kell, például mesteremberekнél a közel vásárokra ingyen fuvaroz, szüretkor bort, tüzre valót a szőlőből hazatakarít. Kun-Madarason a gazda által már elvetett kukoriczaföld kétszeri megkapálásáért s egyéb munkájáért $^2/_5$ részt kap a részmivelő. A feles szántóknál még a kunhegyesi egyesség felett a gazda rétjén termett néhány vontató széna hazatakaritása is ki szokott kötve lenni, miután a rétek nem szoktak a földekkel felibe adatni. — A poói pusztán, ha a földes gazda szántatja a kukoriczaföldet: akkor szolgál a feles minden 1200 □ öles hold után 4 kaszás napszámot s aztán vetést, minden munkát megtevén a termést egészen feltisztitja, a szárat kévékbe felkötözi, s kapja a csöves termésnek felét, szárból osztalék néki nem járván, s a gazda hazaszálitja a magáét. Ha pedig a feles szántja a földet, akkor csöves és szártermés egyaránt osztalékra megy: hanem a feles tartozik a gazdának is mindent helyre takaritani s szolgál azon felül minden hold után egy kaszás és egy gyüjtő napszámot. Turiak és török-szent-miklósiak szokták leginkább igy kivenni a földeket, s mindkét módon már februariusban sok válalkozó jelentgeti magát a gazdáknál. — Szegváron kukoriczánál csak földet ad a gazda, aztán az utolsó szár betakaritásig minden munkát megtesz a feles, s egyaránt oszlik meg a termés. Gabonaföld feléből adásánál pedig minden 14 hold után még egy köblöt szokott a feles a gazdának elvetni és megmivelni; magot az egészbe a gazda adván, s amaz még a ráadásul mivelt egyköbölnek is letakaritását s elnyomtatását rész nélkül megteszi. Már Vásárhelyen fölszántva is adnak ki kukoriczaföldet feléből, akkor a szántás fejében szolgál a feles holdanként 3—4 kaszás napszámot. — Nagy-Kőrösön a kukoriczaföld részlet = portio számra adatik feliből, egy részlet ezelőtt mindég 500 ölet telt, azaz annyi földet, mellynek 20 lépés a szélessége, 100 a hossza; hanem mióta a katastralis holdakra való beszélés inkább divatba kezd jöni, azóta elkezdtek a gazdák 4 portionak venni egy katastralis holdat, s igy közönséges szokás szerint egy vékás föld egy portiót tevén, 400 □ ölre üt annak menynyisége. Ha a földet a gazda szántja; akkor vető magot adván s minden munkát megtevén a feles, minden portió után szolgál, homokos földön 2 — fekete földön 3 kaszás napszámot, s igy jó földön holdanként 12 kaszás nap-

szám esik, szárat a gyalog munkás ritkán kap, hanem aztán a nélkül ritkán is szokta azt összetakaritani. Bab s egyéb melléktermékek vagy szinte felesek, vagy általában történik rájok az egyesség s egy portió után 4—5 ittze babot ad a feles. Burgonyaföldtől rendesen nem szolgál a feles napszámot, vagy ha igen jó a föld legfeljebb minden zsák burgonyavetés után egy gyüjtőt. Sokkal gyakrabban megesik, hogy még magot is a gazda ad a krumpliföldbe uj fejében, mit a feles neki aztán az öt illető felerészből egészen megád. Az illyen gyalog soros munkások semmit se szoktak a gazdának hazatakaritani. Hanem ha jószágos embernek ad valaki akár krumpli akár kukoricza alá földet, az mindent hazatakarít s meg is szántja a földet: de gyalog napszámot nem szolgál; azonban ha jó a föld s közel fekszik a városhoz, akkor vagy minden portió után megtesz nem nagyon messze fekvő földről szénával vagy más rakományból egy terhes fordulást, vagy ugyanannyi földet felszánt, mennyit maga kukoriczával bevét, mellyet aztán a gazda kioszthat más gyalog sorosoknak napszám szolgálat fejében. Én 1852-ben nagyobb részét tavaszi alá jövő földeimnek a feles szántó kukoriczaföldesekkel miveltettem meg, kik ugyanannyi földet, mennyit kukoriczával feliből bevetettek, részemre árpa s zab alá felszántván el is vetettek és elboronáltak. Igy nemcsak a tavaszi munkánál kiméltem meg jószágomat, s kevesebb erővel többet vetettem, mintsem tehettem volna: hanem előre megkaptam a kukoriczaföldesektől a szolgálatot, kiken kivált ha a kukoriczára egy kevéssé rosz idő jár, a kaszálási gyalog soros munkát nehéz megvenni; ugyanazért mostanában ugy kezdték kiadni a gazdák gyalog sorosoknak kukoricza földeiket, hogy vagy felét a napszámnak vagy az egész napszámbért előre készpénzül kivánják s igy egy portió kukoriczaföldért 1 pft. 1 ft. 12 kr. napszámdij szokott fizettetni. Több éven keresztül én a burgonyaföldet nem feliből, hanem magbérre adtam; olly formán, hogy én felszántván a földet, minden zsák krumpli alá 100 □ ölet mértem ki, s aztán a vetőtől azt kivántam, hogy a mi krumplimagot az én részemre vetne el, azt ne vesse el, hanem eladván, adja nekem az árát; igy a mit vetett, annak termése egészen a mivelőé lett; én pedig 1 pft. és 3 vft. körül levén egy zsák krumplinak az ára, egy katastralis holdnyi felszántott homokos burgonya alá való földből bevettem előre 16—19 pftnyi hasznot; sőt nyertem azt, hogy magának mivelvén a munkás az egészet, jobban megmivelte a földet, mint tette volna feliből, sőt némellyik még meg is trágyázta azt, s következőleg jó rozsföld lett a burgonyaföldből. Illyképen rendesen több válalkozó akadt, mint mennyi földet kiosztásra szántam. Az egész feles szántóknak igen nagy divatja van Körösön, s egészen külterjű levén a gazdálkodás mód, sokan ollyanok is miveltetik feliből földeiket, kik különben magok is gazdálkodnak; és mindenkor örömest akadnak válalkozók a feles földekre. Az egyesség nagyon különböző. A magadáson s egész be-

takaritáson kivül rendesen némelly szolgálatot is szokott a feles szántó tenni, mellynek mennyisége függ a feliből kiadott birtok mennyiségétől, minőségétől s főkép attól, hogy kaszáló rét van-e a birtokhoz vagy nincs, mi tetemesen szaporitja a szolgálat számát. Illy szolgálatok szoktak lenni: meghatározott mennyiségű vagy egész éven át szükséges őrlés, szüretelésnél szükséges igás napszám, failletőségnek az erdőről való hazatakaritása, némellykor pedig szántás: jelesen nékem a várostól $2^1/_2$ mfre fekvő tetétleni pusztán ugy volt kiadva földem feliből, hogy a feles szántó az egésznek $^1/_7$ részét egyenest az én részemre tartozott megmivelni, az én magommal elvetni s elboronálni, ennek aztán egyéb terhe az egyém volt, a többi $^6/_7$ rész a feles magjával levén bevetve egészen feles volt, takaró s nyomtató rész közösből menvén ki; a város közelében ugyanakkor $^1/_4$ részét vetették és szántották a földnek ugynevezett angaria fejében, a feliből kiadott földtől; rét egyik helyt sem levén a feleseknek adva; mert rét mellé adással örömest szántanak angariában annyit, mint mennyi a rét. Az arató és nyomtató rész közösből szokott kimenni. Sokan nem csak itt, hanem az egész Alföldön, hol tanyás gazdaság folyik, a földön kint lakó feles szántó kertészeket tartanak; ezekkel nagyon különböző az egyesség. — Duna-Vecse környéken szolgálatok nincsenek: hanem sokhelyt az arató részt is egészen a feles viseli, de a nyomtatás a gazda terhe, s a feles mindent csak szalmában takarít helyre.

Tolna megyében Bölcske körül van ugyan divatban némileg a feles földmivelés s itt még a feliből adó nem kiván szolgálatot a mivelőtől, de egyébütt a helységekben még kukoriczaföldek is gyéren osztatnak ki és inkább csak az uraságok által. Szent Lőrinczen különösen, ha kaphatnak illy feles földet, 10 gyalog napot is szolgálnak egy holdtól. Már a városokban könnyebb igy földet kapni. Hg. Eszterházy ozorai és dombóvári kiterjedt uradalmai pedig egész kiterjedésben gyakorolják az efféle kiosztást s ez által kedvelt kereset módot szolgáltatnak a népnek, holdanként 1—2 gyalog napszámot kivánván a kukoriczaföldtől. — Egész Baranyában nagyon gyéren van divatban a feles mivelés, Siklóson, Pécsen, Mohácson, ha a mesteremberek és kereskedők feliből adják földeiket, sőt másutt is szolgálat nélkül szoktak kiadatni, magot is adván a földdel, melly a közös termésből szokott nekik visszaadatni. — Somogyban Istvándin a kukoriczaföldet tartozik a feles mivelő maga trágyájával megtrágyázni, s ugy kapja a fele terméstt, ha pedig a gazda trágyáztat, akkor csak harmada jár a mivelőnek. — Veszprém megyében gyéren van a feliből adás szokásban, mert a nép kukoricza alá is örömestebb vál 5 pftért 1100 öles holdját, mintsem feliből; hanem a hol feliből adatnak földek akár kukoricza, akár más gabona alá, ott a feles a mag adással együtt mindennemü munkát megtevén, holdanként még egy pár napszámot szolgál; az enyéngi uraságnál minden hold feles kukoricza után egy

hold rét összetakaritását szoktak kivánni. A kukoricza szárral itt se sokat gondolnak, mert az sokszor, mint Biharban, kint szokott a földjén veszni, legfeljebb a hegyét szedik el takarmánynak. — Vas megyében Herény és Szombathely környéken kukoricza, krumpli alá nagyon divatban van a földek feliből kiadása, s a válalkozó azt lehet mondani legtöbb terhet visel az égész országhan a néki átengedett földtől; hanem más gabona alá ritkább a feles szántó, az az hogy ollyan birtokos, a ki kiadná földjét. Kukoricza, krumpli alatt a gazda megszántatván a földet, egyéb munkát mindent a feles tesz meg, magot is ad, s egészen összetakarit, és minden 600—900 □ ölnyi részlettől, a mint jobb vagy rosszabb a föld, szolgál 15—20 gyalog napszámot, s ez igy van a megye egész nyugoti részén, hol a nagyobb birtokosok szoktak igy földet kiadni. Radócz körül nem kapni feles földet: de már a kemenesalján könnyebben. Itt ha a tulajdonos megszántja kukoricza, vagy burgonya alá a földet, mert más alatt nem igen van feliből föld, akkor a feles minden hold után 5—6 gyalog napszámot szolgál, s egészen egyaránt oszlik meg a termés: de ugy is szokott a föld kiadatni, hogy a válalkozó meg szántja, maga trágyájával megtrágyázza a földet, s bevetvén kapás növénnyel az egész termést ő veszi el; hanem következő évben a megtrágyázott, s megmivelt földnek ismét egész haszna a gazdáé lesz és vettet bele rendesen rozsot, buzát vagy a mit akar.— A Rábaközről a III. Részben szólok, más különben gyér Sopron megyében a feliből adás, valamint Mosonban is; Győr megyében inkább divatozik: de inkább csak kukoricza és burgonyánál: Kis-Péczen a gazda szántván meg a földet, ezért szolgál a feles minden hold után 4 napszámot, azontul mindenik féle veteménynél magot ad, a felszedésig minden munkát meg tesz, s a gazda haza viszi az őtet illető fele részt. Téthen hasonlóan megy a dolog, sőt itt már 6 napszámot szolgálnak egy hold föld után, felét kaszás, másik felét gyalog napszámot. Mező-Eörsön még meg ugyan annyi gyüjtő nap is jár, mint a hány kaszás, s igy egy hold után 6— kaszás és 6 gyüjtő napszám; sőt itt ollyan szokás is van: de gyérebben, a burgonya vetésnél, hogy magot a gazda ad, s ekkor a mivelő csak egy harmadát kapja a termésnek.

3-ik Czik.

Instructionalis lelettár.

53. §. Épületek.

1. Kényelmi épületek. Nem mondhatnám, hogy a jeles kastélyoknak bőviben van országunk, de izlés tekintetében az ujabb időkben előhaladást kezd venni épitészetünk. A kastélyok fentartási költség tekintetében különösen bele vágnak a gazdaságba, mind az által rendre számlálni a meglevőket, itt körömön kivül esik, s erre nézve legyen elég megjegyeznem csak

következőket. Poson megye számos és nagyszerü kastélyokat mutathat. Alsó-Nyitrában gróf Károlyi Lajos tót-megyeri kastélyát talán legszebbnek lehet mondani. Komáromban herczeg Pálffy Antalnak Bátorkeszin van jeles kastélya. Fejér és Esztergam megyét szinte számos nagyszerü kastélyok diszesitik : az alcsuthi, csákvári, kis-béri, polgárdi, martonvásári, nagylángi kastélyok a jelesebbek közé tartoznak. Egyébütt a tul a dunai részen szinte sok jeles kastély van, mellyek közt különösen kitüntetem még herczeg Eszterházy Pál eszterházai és gróf Zichy Bódog oroszvári igen szép kastélyát. — A budapesti kerület nem sok nagyszerü kastélyokkal dicsekedhetik; s ezek közt csak a gödölleit emlitem meg. A kassai kerületben Abauj-Torna megye sőt még a mostohább vidékek is olly nagyszerü kastélyokat mutathatnak : hogy a szemlélő önkénytelen teszi kérdésbe : mi vonta a régi kor naggyait e mostoha vidékekre, hogy itt épitsék fel dicsőségök hajlékát? De már a nagy-váradi kerület ismét a pesti példáját követi, s a mi nagyobbszerü épületek vannak, ujabb kor szüleményei. Ujabbkori kastélyokat legizletesebbeket mutathat a temesi bánát.

Egyéb épületeknél az urasági gazdaságok gyakran két szélsőségben látszanak lenni. Több helyeken a szükséges gazdasági épületek is hiányzanak, a meglevők jó karban létellel épen nem dicsekedhetnek. Máshol a gazdasági javitás a felette költséges épületeken van kezdve, mellyek majd lehetlenné teszik a hitet, hogy mellettök, kivált egyéb körülményeket összevéve, jövödelmes gazdaságot lehessen gyanitani.

Falvaink közönségesen nagyon rendetlenek, s rosszul épültek : a közönséges gazdák ritka helyen vannak elegendőleg ellátva gazdaságaik folytatását kielégitő, annál kevésbbé ahoz kényelmet adó épületekkel. Jól épült helység ritkaság. A bánáti és bácskasági német helységek azonban az egész osztrák birodalomban a legrendesebb és legszebb helységek közé tartoznak. Igy az ország egyéb részeiben is az ujabb német telepek elég rendesek, szépek, s épületeikkel a kényelmet is megadják a gazdának. Utánnok a magyar helységek következnek, mellyek közt az alföldön és különösen a soproni kerületben elég rendesek találkoznak. De már a hegyi oláh, orosz és tót; a nagyváradi, kassai és posoni kerületekben csaknem átalában fa házakban lakik, rend, tisztaság és kényelem nélkül, többnyire barmaival, disznójával egy azon hajlékban. — Pajtát a németek csaknem kivétel nélkül mindenütt tartanak : a magyarok s egyéb nemzetüek közt a soproni kerület felső részén, a posoni kerület Dunára dülő megyéiben, a kassai kerületben Gömör megyében, s azontul néhol a fásabb vidékeken még Szathmárban is Szinyérváralja környékén, s a német helységekben tartanak; egyébütt majd kivétel nélkül mindenütt az ismeretlen használatu épületek közé tartozik, sőt vannak olly helyek az országban, mint a kis-kunság, hol a juh istálót is csaknem feleslegesnek tartják,

s találkoznak juh nyájak, mint Kun-Szent-Miklóson, mellyek teljes életökben nem voltak fedél alatt. — A gabona eltartására legközönségesebb alkalmatosság a verem; hanem erre inkább csak az alföldi gazdáknak van szükségök; mert a felföldi nép gazdák kamráikban is könnyen elteszik termésöket; a nagyobb birtoku uraságoknak pedig valamint itt, ugy egyébhol az országban szilárd falból épült magtáraik szoktak lenni. Egyébiránt partos helyen a kerek, lapos vidéken a sir-vermek vannak szokásban. [1]) Mint a maga nemében nevezetességet emlitem meg Fejér megyében Nagy-Hantoson gr. Batthány svédmódra épült nagyszerü magtárát.

54. §. Gépek és eszközök.

Az uraságok gazdaságait vevén sinormértékül, átalában az egész országban legnagyobb figyelmet vontak magokra a jó szántó ekék, hengerek, vasboronák, a rétgyalu, szénagyüjtő és vontatógép, a szelelő rosta, szecska vágó, kukoricza morsoló és a cséplő gépek. E gépek legnagyobb része a jelesebbekül megismertetett urodalmakban, ugy szinte a sorzó, kapáló, töltögető, irtó ekék, s vető gépek több helyt használatban vannak; valamint a kisebb birtoku okszerü gazdák közt is különösen némelly vidékeken naponként gyarapodó elterjedésnek örvendnek. Én az első cséplő gépet 1843-ban hg. Eszterházy Pál ozorai urodalmában Tamásin láttam dolgozni az országban. Ez időből négy cséplő gépnél több tudomásomra nincs. Jelenleg a 12 évi közön 400-n felül van szaporodva azok száma, mellyek közül Vidacs István pesti gépész gyárából mintegy 160 került. többi részint egyéb belföldi gyárosoktól, részint külföldről való. A gyüjtő és vontató gépek Fejér megyéből kezdtek venni nagyobb elterjedést, hol e tekintetben Horhy Mihály urnak köszön a gazda közönség legtöbbet. A vetőre szántó kettős ekék egyik főterjesztőjét Hajnik János nagy-czenki kormányzó tisztartóban tiszteljük. — De közönségesen még a kézi erőt kimélő gépek is ott sem tudtak elterjedni, hol a gaz-

*) Hain többször emlitett birodalmi statisticájának II. kötete 31-ik lapján különösen a gabonának veremben tartására nézve nagy felsőhajtással jegyzi meg „asiatische Wirtschaft.“ Istenem de különböző a természet! Hain ur azt nem szereti hogy veremben van a buza, én meg már akkor busulok, ha nincs benne; meg a komoly angol farmérnek is sokkal jobb kedve van, mig tele verem áll az udvarán; mert ambár az angol gazdászatra már Hain ur is nehezen mondaná „asiatische Wirtschaft“ mégis még az angolok is szokták verembe tartani a gabonát. El is áll az ott csak jól el legyen készitve a verem, s hely fekvés legyen hozzá, mint akármelly magtárban; a hol pedig nincs veremnek való hely, s könnyen felveszi a viz, ott magyarországon sem ásnak vermet; és némelly szentesi és vásárhelyi paraszt gazda fenálló magtára becsületére válnék sok alsó-ausztriai uraságnak, kire már csak ugyan nem lehetne ráfogni az asiai czimet, melly ellen ugyan épen nincs okom: de nem is szabadkozom; mert a chinaiak sat. is ásiában folytatják a gazdaságot.

dasági munkák körül a kézhiány nagyon érezhető, s minden előhaladásunk daczára, még a jobb féle gépeknek és eszközöknek, kivált a nép közt, gyér használata van, mellynek oka nem egyedül a gépeket készitő gépészek és mesteremberek hiányában: hanem egyszersmind és nagyobb részt gazdasági értelmességünk fejletlenségében fekszik.

Az egész kassai kerületben az ujabb gazdasági eszközöket a nép látásból alig ismeri; közönségesen azt is tartja, hogy mostoha vidékének földe ki sem fizetné a jobb, s annálfogva nagyobb áru szerszámmal való mivelést; és azért használja, mit ős apáitól örökölött, s minden valamire való paraszt ember maga meg tud készitteni. Hanem a vas fogast nem lehet, s nem szokták a keményföldü hegyes vidékeken nélkülözni. Még Gömörben legnagyobb előhaladás történt e vidéken a jobb gépekre nézve, mellyre hg. Coburg rimaszécsi gépgyára legnagyobb befolyást gyakorol. Itt nemcsak a herczegi urodalmakban, azután különösen a putnoki urodalomban, s még némelly uraságoknál láthatni különféle gépeket: hanem már a paraszt gazdák is itt-ott vasekékkel dolgoznak, fogast használnak. Azonkép Abauj-Tornában a kassai szorgalmas földmivelő nép közt, s egyébütt a jobb helyeken, aztán Zemplénnek alsó vidékén, hol a terebesi urodalom legtöbb gépeket használ, Velejte, Gálszécs körül jó vasekék, s fogasok némileg el vannak terjedve, az uraságok szecska vágot is rendesen használnak.

A nagy-váradi kerületben sem sok előhaladást tettek közönségesen véve a jobb eszközök a népközt: mind az által a jobb módu helységekben sokkal több gazda dolgozik jó vasekékkel, mint a kassai kerületben. Ez ekék közt találkoznak ugyan egészen öntött vas ekék, vaskormánnyal: de gyakoribbak a deszka kormánnyal készitett vastalpuak. Ezentul az aczelas keményebb földü vidékeken, a jobb gazdáknál közönségesek a vas fogasok, imitt-amott a henger, sőt ugyanezeknél néhol, az uraknál pedig rendesen van szecskavágó és szelelő rosta; valamint némelly urak cséplő gépet, rét gyalut, széna gyüjtőt, vontatógépet és vetőgépet is használnak. Vidékenként adjanak felvilágositást a következő jegyzetek.

D é va-Ványán a vidacs féle vasekék nagyon elkezdtek mostanában divatba jöni. Vidacs pesti gép gyára hetenként negyven egyvasu szántó ekét állit össze, s ennek nagyobb része az alföldre takaroszik le. A nagy-létai urodalom igyekszik a legujabb gazdasági gépeket beszerezni: de vannak még régi fa ekéi is, sem cséplőgép alkalmazásával nem dicsekedhetik. Szathmár megyében különösen annak felső vidékén, nagy ritkaságul láthatni egy két Munkácsról került vasekét, mellynek ha valami része megbomlik, e környéken nem levén csak ahoz értő kovács sem, használhatlanná válik. E tekintetben nagyon óhajtandó volna, egy ügyes gépésznek Szathmáron való megtelepedése, hol az a népnek a jobb gazdasági gépek iránt való hajlandóságán

épitve, jó üzletre számithatna. Ekéken kivül egyéb gépek : sorjegyzők, vető-, aratógépek, kapáló ekék egészen ismeretlenek. — Békés-Csabán az értelmesebb osztály többnyire vas ekékkel szánt, a köznép marad a réginél. Gyomán kezdik már a gazdák mostanában használni a vas ekéket, vas boronát, sőt hengert is sokan alkalmaznak, miután annak a mag földbe nyomására való jó hatását elvitathatlanul tapasztalják. Hajdu Böszörményben használja már egy két gazda a vasekéket, ugy szinte Szarvason az uraságok és némelly tapasztaltabb gazdák, kiknél egyéb jobbféle gazdasági szerszámok is láthatók : de a nép csak lassan megy utánnok. Szeghalmon vasboronát használ a nép is : de vaseke egyedül Kárász ur gazdaságában látható.

A budapesti kerület a népet illetőleg kevéssel különböz a nagy-váraditól : de az urodalmak, különösen a fejérmegyeiek csaknem átalában, s ezek közt főkép az alcsuthi, martonvásári, ercsi urodalom, ugy a kisebb birtokosok jószága, Pest-Pilis megyében a vacsi urodalom ugy szólván legjobban el vannak látva gépekkel az egész országban. — Vidékenként Kun-Szent-Miklóson a vasboronát legalább a jobb móduaknál közönségesnek lehet mondani; vaseke is találkozik egy kettő : de többnyire csak vastalpu, fakormányu, helybeli készitmény, hanem azért jól jár, 6—8 pftba kerül egy taliga nélkül, ugy van imitt amott henger. Dömsödön szinte kezdenek a vasekék és fogasok divatba jöni. — Nagy-Kőrösön 1848-ban még csak az akkor fenállott gazdasági intézetnek volt egy zugmajer féle vasekéje. 1849-ben közlő vitte be a legelső öntöttvas vidacs ekét, s ekkor öt illy vaseke lett a 80,000 holdnyi határban nyolcz mérföld távolságnyira Pesttől, most 50—60-ra felmehet azok száma : de helyben készült vastalpu ekék már az előtt, ugy szinte vasboronák divatoztak. — Most tavasszal a nagy-kőrösi határhoz tartozó Szentkirályi pusztától küldött fel hozzám egy szegény pusztai tanyán lakó kertész ember 19 pftot azon kéressel, hogy miután ő „Mezei gazda“ czimü munkámnak hűséges olvasója levén, több tanuságai közt átlátja, hogy csakugyan jobb munkát lehet tenni a vasekével mint a fával, s a jobb munka ki is adja a jobb szerszám árát, küldenék neki egy jóféle vasekét, taliga nélkül, mert taligát maga is tud csinálni. Köldöttem az igyekező jó embernek, s küldök ezután is, a kik illy ügyben bizodalommal megkeresnek. — Tótfaluban a Szent-Endre szigeten a vasekék, s szelelő rosták mostanában kezdenek lábra kapni; a vasekék Pestről kerülvén, a rosták helyben készitetnek. — Kocson a nép közt is szépen divatoznak a vasekék, vasboronák, a gurgók vagy hengerek iránt pedig most már azt tartja a nép, hogy a föld rögösségénél fogva azokat nélkülözni sem lehet. Csákváron szinte igen használtatnak a vasboronák és hengerek : de ekéket még leginkább maga készit a nép fából. — Szegváron divatban vannak a vasekék, vasboronák, melly utóbbiakat a föld rögössége és taraczkos volta nagyon is megkivánja; aztán néhány egyszerü szecskavágó, s répavágó. Hold-Mező-

Vásárhelyen közönségesen használnak a lakosok vasekéket, vasboronákat és hengereket. Az egész Nagy-Kunságban nagyon kevés vasekét, több vasboronát : de még kevesebb szecskavágót láthatni.

Győr megyében Mező-Eörsön régebb idő óta vastalpu ekéket használnak már, mellyeken ujabb időben ugyan semmi sem javult : de a hengert ujabban kapták fel. Kis Péczen van már két előbb kelő birtokosnak szelelő és rostáló gépe. Téthen a czenki és vidacsféle vasekék átalános divatba kezdenek jöni a közbirtokosság közt. Veszprémnek Győr megyével szomszédos részén Nagy-Démen Szabadhegyi Antal urnál müködött 1854-ben e vidéken az első cséplőgép. — Lébényben most már a nép is többnyire vasekéket használ, divatban vannak a vasboronák, sőt némellyek a hengert is nagy haszonnal használják. Ugy szinte Moson megye Austriával szomszédos vidékein már 1841 körül divatozott a henger, sőt töltegető ekét is kezdtek némellyek használni. Sopronban a nagy-czenki urodalom különösen dicséretes közre munkálást fejt ki a gazdasági gépek terjesztésében. — A kemenesalján a gazdasági eszközök még nagyon csak a régi félék : azért négy hüvelyknél mélyebb szántást ritka helyen látni; ősszel használtatik a vasfogas, a hengert csak most kezdik ismerni. Vas megye nyugoti, déli, északi részén majd mindenütt a radóczi vastalpu vagy ahoz hasonló ekék vannak divatban, vasborona, s henger szinte közönséges, a közbirtokosoknál és nagyobb uraságoknál a hét fogu irtó ekék is szép elterjedésnek örvendnek, s különösen a mag földalá hozatalára használtatnak. — Baranyában Nagy-Harsányban néhány gazdának maga készitette kukoricza töltögető ekéje van, a fafogu fogas borona közönséges. Vörösmarton, s egyébütt is divatoznak a nép közt a kukoricza töltögetők. Tolnában Szent-Lőrinczen közönséges jó vastalpu ekék és vasfogasok elterjedtek, egyébként a közönségesen használt tolnai eke régi jó hirben áll.

A posoni egész kerületben, ha az egyes uraságok gazdaságát letudom a népgazdaság köréből nagyon keveset lehet mondani a jobbféle gépek elterjedésére nézve.

A bánátban és bácskaságban a birtokos osztály legdicséretesebb szorgalommal igyekszik a jobb eszközök, s mindenféle gazdasági gépek használatán : de a nép egyre csak a réginél marad.

55. §. Igás jószág, s az igás napszám.

Ugy látszik országunkban a mezőgazdaság körül az ökör sokkal inkább van iga alá használva mint a ló. — Az uraságok szántási munka alá, s egyébként gazdaság körüli foglalkozásaiknál átalában ökröket használnak; ritka eset az, hol ló van szántásra alkalmazva, valamint bival igen kevés. De azért a könnyebb munkákra és fuvarozásra, járásra kelésre a szükséghez képest illendőleg el vannak látva a gazdaságok lovakkal is, s a magyar birtokos

rend bár ügyességét a tenyésztésben nem annyira : de a lovak iránt nemzeti vele született előszeretetét mindenütt kimutatja. A magyar köznép csak némelly alföldi vidékeken, s olly helyeken ad előnyt a lovaknak az ökör felett, hol egyszersmind a fuvarozás egyik főágát teszi az élelem keresetnek : azon megjegyzéssel, hogy a jobb móduak, kik kétféle igát tarthatnak, itt is teljesen megtartják az ökröket gazdasági használataik körül; csak a szegényebbek ragaszkodnak inkább a lótartáshoz. De a német helységekről közönségesen azt lehet elmondani, hogy bennök sokkal több a ló, mint az ökör, s ritka német helység az, melly körülményeinél fogva az ökörnek adna elsőbbséget. Különösen a bánáti, bácskai, somogyi, tolnai német helységek igás lovaik után még a csikó nevelésre is dicséretes gondot és szorgalmat forditanak. Az oláhnak, orosznak, tótnak ismét inkább az ökör kedves.

Egyes vidékek, s helyek szerint e tekintetben az ügy következőleg áll.

Ungvárt és vidékén a gazdászatban inkább ökrök alkalmaztatnak iga alá, mert azok kitartása könnyebb, mint a lovaké : hanem a Latorcza vidékén hol a viz iszapolás gyakran márhavészt, mételyt idéz elő, ez oknál fogva inkább lovakat használnak. Pénzes szántót, igás napszámost, fuvarost lehet itt kapni mindenfelé könnyen, s mostanában egy napi szántás 2 pft, ez előtt 1 ft 20 kr. volt koszt nélkül. A fuvarosbér nagyon felemelkedett; különben iránta az ut minősége sokat határoz. Az igás jószág jó karban szokott lenni. Nagy-Berezna vidékén a könnyebb kitartás tekintetéből szinte inkább az ökör levén használatban, az meglehetős karban szokott lenni, s pénzes szántót 48 pkrtól — 1 ft 12 krig lehet kapni. — Nagy Szőlősön, s vidékén mind a nép mind az uraságok rendesen ökröt tartanak iga alá, mellyek tartásának általános előnyein kivül főleg azon körülmény hat kártékonyan a lótartásra, mert N.-Szőlősön mint áliomás és hivatal székhelyen gyakori előfogatok szükségeltetvén, a lovakat sokszor az ekéből is ki kell fogni. Meg még illy helyeken ha az ökröket szinte elhajtják is terhes előfogat alá : az ökröt illyenkor sem lehet annyira terhelni, mint a lovat, sem zavartatás által nem romlik a jószág, fő pedig az, hogy az ökrös előfogatos ez okoknál fogva nagyobb részt ment az előfogatoló sokszor tulságos gorombaságától. Az igás jószág kivált hol nem cseléd kézre van bizva, jó karban szokott lenni. Pénzes szántót lehet ugyan : de inkább csak a tavaszi szántás vége felé kapni; napi bére 5—6 vft. A fuvarozás nagyon megdrágult, s 6—8 vftot elkérnek könnyü fuvartól naponta. — Huszton a hegyes vidék teszi használhatóbbá az ökröt a lovaknál; s meg az orosznak hajlandósága is inkább huz ehez : hanem az igás jószág rosz karban, s satnya szokott lenni; mert kivált a szegényebb orosz nép már 2 éves korában igára fogja a borjut. Igás napszámost csak nagy árért lehet kapni : egy hold föld felszántása 3—4 pft, egy mérföldnyi fuvar 1 ft — 1 ft 12 kr. pp. — Abauj-Tornában Gönczön iga alá egyaránt van használatban mind ökör mind ló; sőt

mivel a ló olcsóbb és könnyebben szerezhető mint az ökör; azonkivül a gönczi lakosok gyümölcs és gabona kereskedéssel foglalkozni, s mesteremberekkel vásárra járni szoktak: tehát több lovat tartanak, mint ökröt. De a lótartásról nem sok dicséretet lehet mondani; mert mig az ökrök legalább a jobb gazdáknál jó karban vannak: addig a lovak a népnél a lehető legrosszabbak, mivel olcsó és rosz fajta lovakat vesznek, aztán a zab drága levén, nem szoktak abrakolni, s nagyon lehajtják azokat. Pénzes szántót, igás napszámost lehet kapni, s 2 marhától 3 vft szokott lenni a napi bér és koszt. A szomszéd helységekből: Zsujtáról, Hidas-Németiről, Ruszkáról, Telkibányáról is szoktak bejárni kivált tavasszal szántók és igás napszámosok, s ezek béré kosztnélkül 4 vft. Hanem fuvarost kapni nehéz; mert a gönczi lovas emberek csak magok hasznára nyereségre szoktak járni különböző piaczokra gyümölcscsel és gabona kereskedésben; azon kivül legfeljebb mesteremberekkel mennek: de utasokat, kivált távolabb helyre szálitani nem szeretnek; egyébiránt a fuvarosbér mérföldenként 1 ft 30 — 2 vftig szokott lenni üres kocsival, vagy könnyü teherrel. Teher számra Kassa 4 mföld levén, odáig egy zsák gabonát vagy burgonyát 50 vkrért visznek.—Zsujtán valamint Visolyban egyaránt használtatik iga alá ló és ökör, bár Visolyban a sok előfogatoltatási terheltetés miatt mostanában sok gazda letett a lótartásról; különben is kevés gondot fordítnak a lóra, többet az ökörre, s amazok nagyon hitványok, ezek jóbbak szoktak lenni; pedig a legelő kopár levén, jobb helye volna itt a lónak, mint az ökörnek. Egy igás napszám szántásnál 1 ft 12, hordakozásnál 2 ft 36 kr. pp. — Rima-Szombaton alig van öt gazda, ki földmivelés végett lovakat tart; hanem közönségesen ökrök vannak divatban; mert tartások kevesebb költséggel, s veszteséggel jár, mint a lovaké, s ezek meglehetős jó karban szoktak lenni, ámbár alkalmas ökör járás számukra nem levén, csaknem egész nyáron át istálón kell őket tartani, s legelőre leginkább csak rét szabadulás után néhány napra hajtathatnak. Csetnek körül, s a hegyesebb vidékeken annyival inkább az ökör van divatban, s ez jobb is mint a kevés apró ló, mi tartatik. De fuvarozásra nemcsak a helybeliek, hanem az egész megyében több helyek illendő számmal tartanak lovakat, s azoknál, kik hosszu fuvarra szoktak járni már nagyobb és jobb lovakat is lehet látni; mellyek iga alatt kitartók; mert a megyének szépen fejlett ipara a fuvarozásnál nem megvetendő keresetet ad. Igás napszámos Rima-Szombatban tavaszi szántásnál 3—4 vft, egy hold földet kukoricza alá 2 ft — 2 ft 12 krért szántanak fel pengő pénzben. Egy mérföldre fuvaros 48 pkr. — 1 pft. Csetneken 3—4 vft az igás napszám. — Zemplénben S. a. Ujhelyen inkább ökör van a gazdaság körül divatban, mint ló; mert az ökörtartást kevesebbe kerülőnek tartják, pedig a város körül, s a szomszéd vidékeken a mindenfelé kavicsozott utakon való járás kelésben gyakran megsántulnak az ökrök, patkolásukhoz meg nem értenek, nincs is az divatban, és

illyen helyen sokan méltán adhatnának előnyt a lónak. Egyébiránt az igás jószág, jó legelője levén jó karban szokott lenni; s pénzért mindenféle munkára lehet elég igás erőt kapni. Egy holdat 4 vftért szántanak; egy állomásra 1 ft 30 — 2 vft a fuvarbér. Velejtén a lakosok szinte inkább ökröket mint lovakat tartanak, s alig van 2—3 gazdának lova, az is rosz: hanem az ökrök jó karban szoktak lenni. Pénzes szántót napszámra, s egyéb igás munkást 3 vfton lehet kapni: de fuvarost állomásonként 1 ft — 1 ft 12 pkrért is nehéz.

Szathmár megyében Szinyérváralján, sőt vidékén is igen kevés a ló, s inkább ökör az igavonó állat. Ezt nemcsak az okozza, hogy a vidéki oláh főkép jobb szereti az ökröt; hanem a lovaknak örökös előfogatoltatása. Közös ohajtás Szinyérváralján bérbe adni az előfogatolást és ez intézkedés nagyon előmozditaná a jó lovak szaporodását; mellyeket most az előfogatolás és feneketlen sáros utak miatti nagy terheltetés következtében csak vázaknak, lóforma apró csiribiri állatkáknak lehet mondani s mellettök, de különben is az ökrök jó karban szoktak lenni. Pénzes szántó napi bére 4—5 vft. Fuvaros s egyéb igás napszámos télen 2 ft. 30 kr.—3 vft., két marhával, nyáron 1 vfttal több. 20 kévés gabonakeresztet a távolsághoz képest 15 vkrért hordanak be s raknak össze. — Szabolcsban Kis-Várdán ökör és ló egyaránt használtatik iga alá, melly mindenik meglehetős állapotban szokott lenni. De pénzes szántót és igás napszámost nehéz kapni. Fuvarost könnyebb, egyébiránt napi bére mindeniknek 2 pft. körül van. — Nyiregyházán több az ökör, mint a ló; mindenik illendő jó karban van. Ámbár elég előfogatolás terheli a várost: de ez ellen a népnek semmi panasza. Mert haszonbérbe levén az adva, a bérlők rendesen nyolcz előfogattal állnak készen s a népre csak rendkivüli esetekben kerül a sor. — Hajdu-Böszörményben inkább ló van szokásban mint ökör. Ez a szokás a legrégibb időből s a katonás világból is eredhet ugyan: de kétségen kivül most főkép azért uralkodó, mert a nagy kiterjedésü határban az egyes birtokok nagyon széljel feküvén, hordáskor, mikor az időt különösen meg kell becsülni, ökörrel nem lehetne meggyőzni a munkát; meg nyomtatásnál is kell a ló; egyébiránt mostanában ökröket is inkább, sőt teheneket is kezdenek szántásra használni. Az igás jószág télen által csak meglehetős karban van, de a kikelettől fogva késő őszig tartó folytonos munka nagyon megviseli őket. Szántást 3 pftjával tesznek egy holdat, igás napszámost és fuvarost 2 pftjával lehet kapni napjára eleget. A debreczeni ember is sokkal jobb szereti a lovat mint az ökröt s nyeregből szánt lovon, nagy ló-szekere elibe pedig 6—8 lovat is befog egyszerre. — Kabán hasonlókép a ló van szokásban, mert az aszályos aprófüvü mezőn az jobban megél. Egy hold föld felszántása 3 pft. — Álmosdon, Nagy-Létán, Érkeserün s egyébütt az érmelléken ökör ló egyaránt divatozik: de az ökör mindég jobb mint a ló. Igás napszámost nehéz kapni s ennek napi bére szántásnál s

egyébkor 2 pft., fuvarost kapni még nehezebb, s az 3 pftot is elkér napjára. Lentebb Nagyvárad környékén van ugyan ló is elég: de sokkal több az ökör, Bihar városában különösen lovas gazda alig van egykettő. Mező Sas környékén a teheneket is gyakran igázzák s négy tehenet együtt egy ekébe vagy szekér előtt látni nem ritkaság. Az ország uthoz közelebb fekvő helységeknek, mellyek közt némellyek messzire is fuvaroznak, elég jó lovaik szoktak lenni, de a fuvarbér drága, kivált az utasokra nézve; mert az erre való ember ollyan, mint a pusztai magyar kocsmáros, a mindennapi vendégnek sokat ingyen is ad, a vidéki utason ugy huzza ki, a hogy és a mikor tudja. — Sarkadon egyaránt van ló, ökör: de az ökrök sokkal jobbak mint a lovak. Fuvarbér egy állomásra 2 pft. — A dévaványai ember lovat sokkal kevesebbet tart iga alá mint ökröt, s lovaik leginkább azoknak vannak, kik falukra náddal szoktak fuvarozni, azok is aprófajták. Ökreiket munka után megszokták hizlalni s ugy adják el, azért azok rendesen szépek: nem is kedveli az ide való ember az igás napszámba való dolgozást. — Békés-Csaba távol fekvő tanyaföldei miatt inkább lovat tart: de a nem szokott valami jó karban lenni; mert sokszor egész télen át szalmát eszik. Igás napszámost felette nehéz kapni, a fuvaros méreg drága. Gyomán szinte csak a módosabb gazdáknak van ökrök, kik kétféle jószágot tarthatnak. A lovak rosz karban szoktak lenni, mert nem hogy abrakkal, de jó szénával se győzik tartani a gazdák, a közteher és sok munka meg lecsigázza őket. Igás napszámost azonban mégis csak lehet kapni illendő áron, fuvarbér mázsánként egy mértföldre jó utban 6, roszban 10 pkr. — Szeghalmon csak az uraságoknak s jobb gazdáknak van ökrök; a szegényebbek átalában lovat tartanak, mert az az apró szikes mezőn iga alatt jobban megél: de azért az igás jószág, csak némelly gazdákat kivéve, többnyire rosz karban áll. Pénzes napszámost nehezen lehet kapni; egy hold földet 5—6 vftért szántanak: fuvaros könnyebben akad télen nyáron, s Nagy-Váradra, mellyet közönségesen 6 mérföldnek tartanak, csakhogy az ördög mérte aztán azt a mérföldet és annak is elszakadt a láncza, 6—7 s mikor legdrágább 10 vft. a rendes kocsibér, s ha teherrel mennek belejön egy ut harmadnapba. — Nagy-Lakon ökre szegény embernek kevés van, s az ökröt csak az olly gazdák szeretik, kik lovat is tarthatnak mellette: hanem azért fuvarost kapni nehéz, az igás napszámosnak pedig két marhája igától 5 vft. a bére. Igy van a sor Szarvason is, hol szinte ló, ökör közönségesen szalmán telelvén, a tavaszi mezőtől várja a gazda a jószág felüdülését.

A Nagy-Kunságban közönségesen inkább ló mint ökör használtatik iga alá, mert a hol volna is ökör számára jó mező, feleszi azt a birka; istálon tartani pedig igás jószágot, hallatlan dolog. A jobb gazdák lovai meglehetős jók, tömött apró testü magyar fajok, főkép Kis-Ujszálláson van elég jó ló: de a szegénységéi bizony mindenütt nagyon rosz karban szoktak lenni. Igás

napszámost nehéz kapni; egy hold szántás 5—6 vft., négyes igával kelletvén szántani, miután kettő nem birja a nehéz földet. Közönséges könnyü fuvar állomásonként 3—4 vft. s ezt könnyebb kapni. — Mező-Turon egyaránt van ló, ökör divatban; a szegénységnél azonban inkább a ló, mert a piaczozást messzebb helyekre kellvén tenni, a lónak több hasznát lehet venni e czélra. A jobb gazdák czimeres szép ökröket, erős, csontos lovakat tartanak s igás jószáguk közönségesen jó karban van. A szegénységnél itt is mint csaknem mindenütt megvan a hiba, hogy különösen csikait nagyon korán fogja iga alá s az által elsatnyitja azokat; a tinókkal több kimélettel bánik. E megjegyzések állanak egyéb Szolnok megyei helységekről is, s magán Szolnokon elkezdve: Török-Sz.-Miklóson, Czibakházán, Öcsödön, Földváron s a Tisza másik oldalán iga alatt mindenütt kevesebb az ökör, mint a ló, s jobb gazdák jó csontos lovakat tartanak s szép magyar csikókat nevelnek. — Csongrádon, Szentesen már szaporodik az ökrök száma, Szegváron pedig leginkább csak ökör van iga alatt; mert itt azt teleltetni, nyaraltatni sokkal könnyebbnek tartják a gazdák mint a lovat: hanem ez azért ritkán van jó karban, és pénzes szántót ugy szólván kapni sem lehet, vagy ha igen, akkor 4 pft egy hold föld egyszeri felszántása, elvetése s elboronálása. De a kis házas zsellérek meg általánosan lovat tartván, fuvaros könnyen akad: csakhogy millyen? onnan itélhető, hogy annyi rosz ló, mint mennyi Szegvárról a zsellérek kezéről kikerülne, alig találkoznék más helységében ns Csongrád megyének: pedig nem azért ám, mintha egyébütt a környéken is nagyon jó lovak volnának. Koránt sem. A fuvarbér egyébiránt Szegvárról Szegedig, melly 5 mérföld, téli utban 5—6 pft; arra keveset néz a magyar ember, hogy üres-e a kocsi, vagy könnyü a teher; mert mikor üres vagy könnyü terhü kocsira alkuszik, az a mondás; mindegy csak el kell menni annyira; más kérdés, ha teher alá hivják: no már ekkor aztán van tekintet a teherre. Kecskemétről vagy akár Aradról, mi jó formán egyenlő távolságra van, azon különbséggel, hogy Kecskemét felé a homokon sárban, Arad felé pedig a fekete földön száraz időben szokott jobb ut lenni, egy akó borért 2 ft 15 kr—2 ft 30 kr fizettetik váltóban. — A vásárhelyi ember is jobb szereti gazdasága körül az ökröt, mint a lovat, s lovat csak jövésre menésre s fuvarozásra szokott tartani. Az ökrök jó karban tartatnak és szépek; lovak erős csontuak s szinte meglehetős karban szoktak lenni. Igás napszámost nehéz kapni, s egy hold szántásért 3—4 pft fizettetik: de fuvaros, miután a házas zsellérek is egy-egy pár lovat sokan tartanak, több és olcsóbb.— Mind a Kis-Kunságban mind a Jászságban ló, ökör egyaránt van iga alatt, mert a puszták távolléte a gazdákat szinte kínszeriti a lótartásra, mellyhez hozzá járul a természeti hajlam. A hivatalos összeirások azonban azt mutatják ki: hogy e helyeken inkább az ökrök igáztatnak. De ugyanezek a kancza lovakhoz képest sok helyt szinte a borzasztóságig 3—4 annyira találják

a herélt lovak számát.— Hevesben Pétervásáron és vidékén már ismét inkább ló, mintsem ökör van iga alatt; mert szarvasmarhának való takarmány a rétek zsemlékessége miatt nem igen terem, a ló is rosz karban szokott lenni. Szántót 3 vftjával napjára könnyebb kapni mint fuvarost. A miskolczi ország ut melletti helységek gazdasági foglalkozásaik mellett örömest fuvarozván általában inkább lovakat tartanak, és szoktak is, kivált a Pestre bejáró s meszszebb fuvarokra nagy terhek alá elszegődni szokó kocsisoknak jó és gyors lovaik lenni. — Ez az eset áll Borsodban is; de már a Sajó völgyön kivált némelly helységekben több az ökör mint a ló. — A Bánvölgyön ismét inkább lovas gazdák vannak, s itt e tekintetben főkép csak Mályinka a kivétel, hol régebben lovat látni alig lehetett s még a nászmenetek is ökrös szekéren tétettek: hanem ujabban a közel vasgyárak itt is többeknek fuvarozásra alkalmat adván, kezdik a lótartást. — Pest-Solt megyében Abonyban főkép csak a jobb gazdák tartanak ökröket; a szegényebbeknek csontos jó lovaik vannak. Ez az eset áll Czegléden, Rékason, Györgyén, Nagy-Kátán és egyébütt e vidéken. A nagy kőrösiek már tulajdonképen a földmivelés körül sokkal jobb szeretik az ökröt, mint a lovat, gazdaságosabbnak is tartván azt; ugyanazért kisebb gazda ember is, hacsak nem fuvaroz, rendesen ökröt tart; sőt még fuvarba Pestig is eljárnak ökrös szekerekkel. Nagyobb gazda ember lovon ritkán szánt, hanem azt csak kocsizásra, nyomtatásra s hordakozásra tartja. De a szegényebb sorsu földetlen emberek közül soknak a ló ad kenyeret: nagy divatja levén a gyümölcscsel s egyéb mindenfélével való kofálkodásnak. Az igás jószág, ha kiveszünk némelly egyesekét, ritkán van jó karban, sőt ámbár igen nagy kiterjedésü a mező: de az könnyü táplálékot adó homokos levén, ha látszik is valahogy a jószág, erőtlen szokott lenni, annyival inkább mivel általában külterjüleg üzetvén a gazdaság földbirtokukhoz aránylag, még a legjobb gazdák is ritkán tartanak elegendő igás jószágot. A lovak különösen hitványságukról hiresek a vidékén; és bátran el lehet mondani, hogy a nagykőrösi kocsik elől több rosz lovat megnyuznak, mint a mennyi jó csikót utánok nevelnek; megjegyezvén, hogy az efféle állitásokat mindég a közönségről és nem egyes jó igyekezetü gazdákról kell érteni. — Kecskeméten mind a használatra, mind a jó karban lételre nézve ugyan azt mondhatom az igás jószágot illetőleg, mit Körösről mondottam; s ha talán több dicsérettel akarnék szólani, magok a kecskemétiek azt mondanák: ne hizelegj szomszéd! Nagy-Körösön az igás napszámos a gyalog napszámhoz képest nem drága: néha 2 vftért felszántanak kivált összel, ha azt mezőn lehet tenni egy 1200 □ öles hold földet, rendesen azonban a szántó bér holdanként 3—4 vft közt áll, koszt nélkül. Szakmányba kiadva több holdat, igy közönségesen ki lehet vele jönni. Egy véka vetés munkája egyszeri szántás, vetés és boronálás 2 vftjával szokott menni. De a fuvarbér aránylag drága

Pestig 8 mfre 10—12 pft harmadnapra, sőt egy állomásnyira is elkérnek 2—3 pftot. — Izsákon szinte inkább ökröt tartanak a gazdasági munkákra, mint lovat, mert azt tartják, hogy a ló nagyon sebesen jár s hamar leszaladja a szegény gazdát: hanem azért az ökör is rendesen rosz karban van, kivált cseléd kezén; mert az ide való cseléd bár nagyon szereti maga részére kialkudni a marhatartást, ugy hogy annyi marhatartása talán sehol sincs az országban a cselédnek, mint épen itt: de nagyon gondatlan a jószág körül. Igás napszámos bére tavasszal szántásnál vagy más munkánál 1 ft 30 kr, őszszel 1 ft 12 kr. körül áll, fuvaros bér mérföldenként 40—50 kr p. pénzben. — Bogyiszlón inkább ló van iga alá szokásban; mert a szántóföldek messze, szinte két mérföldnyire is fekszenek a helységtől, s lóval annyira könnyebben megy a mivelés; de meg a határ gyakran árvizzel levén boritva, a vizek közt biztosabban járnak a gyeplő által igazgatható lovak, mint a szóra se mindenkor hallgató ökör. Az igás jószágnak millyen karban léte a jó Istentől és a mezőtől függ. Szántó napszámos 3 vft, fuvar 5 vft egy napra s a kocsisnak bor, a lónak zab. — Már Fogthün mind ló mind ökör egyaránt van használatban s mindeniket elég jó karban levőnek lehet mondani. Szántó s egyéb igás napszám 5—6 vft. — A hartai sváboknak ökreik, lovaik egyaránt jók vannak: ökröket azonban csak a nagyobb gazdák tartanak. — Soltón aránylag kevés az ökör, s még a félhelyes gazda ökröt ritkán tart; hanem lova 5—6 megvan az igába: de ezek jóságáról nem sok a dicséret. Igy van az állapot Duna-Vecsén is, hol azonban egy kicsivel talán még is több jó ló találkozik. — Dömsödön több az ökör mint a ló, mert az hitványabb takarmányon megél. Igás napszámost nem igen lehet kapni, szántás holdjától 2 pft, fuvarállomásonként az időhöz képest 1—2 pft. S e vidékről általában azt lehet mondani, hogy a szegénység is földmivelésre inkább tartja az ökröt, mint a lovat, még ott is, hol jó lónak való szénája terem; mert a szénának Pesten nagy ára levén, azt oda szokta befuvarozni, melly fuvarozásra az ökör szinte elég alkalmas, otthon pedig jobban kitelel szalmán, s ugyanazért épen nem is szokott az e vidéki nép igás jószága valami nagy erőben lenni. Kivételt szenvednek a német helységek s egy pár curialis nemes helység, mint Bugyi és Áporka, hol a régi restaurationalis nemesség jobb szereti a lovat, mint az ökröt, s szoktak is meglehetős lovaik lenni, igy a németeknek is: de ezek aztán csak nagyon csinnyán hordják a szénát Pestre. — Tótfaluban gazdálkodás tekintetében inkább az ökor: de a hajóvontatás is divatban levén, ló is illendő számmal tartatik s az igás jószág jó karban szokott lenni Fuvarost, igás napszámost egyaránt könnyü kapni, pénzes szántó napi bére 3 vft. — Fejér megyében közönségesen véve több a ló, mint az ökör s ökröt főkép a módosabbak tartanak. Néhol igen jó karban szokott a járó jószág lenni; s kivált a martonvásáriak, seregelyesiek, polgárdiak, soponyaiak. is, főbb helyekképő

a főországutak mentiben jó lovakat tartanak. Egyébütt is többnyire megadom a fejérmegyei népnek e tekintetben a dicséretet. — Esztergamban Kis-Bérett inkább ökör van iga alatt mint ló, főkép mert kevés zab terem : de az ökör jó közép karban szokott lenni. Igás napszámosra számitni nem lehet, fuvarost kapni nehéz. — Ácson is inkább ökör divatozik, mintsem ló, s lóval csak kisebb gazdák szántanak, hanem mindenik féle marha illendő jó karban tartatik, s mindenféle igás napszámost, sőt fuvarost is könnyü kapni, csakhogy drágán ; egy hold föld felszántása 4—5 vft ; egy igás napszám szintannyi, fuvaros egy mérföldre 1 pft. — Kocson szántásra inkább ökör, egyéb munkára ló használtatik s ritka gazda, kinek ökre is lova is ne volna : hanem az igás marha nem szokott épen a legjobb karban lenni, kivált nyáron ; mert bár nagy a legelő, de ha két három hétig eső nincs, kopár a mező s sinlődik a barom, bent istálón pedig még senki sem tartja barmát. Szántót egy napra 4 vftért lehet kapni : de csak akkor, ha valaki elvégezte már a maga dolgát ; fuvaros is csak munka szün időn akad 5—6 vftért egy állomásra. A nyergesujfalusiak, nagy-igmándiak hires fuvarosok levén sebes és jó lovakat tartanak : de gazdaság körül nálok is divatozik az ökör. Ezek a fuvarosok 6—8 pftot sőt többet is megszoktak keresni naponként.

Győr megyében Mező-Eörsön szántásra s gazdasága körül minden ember ökröt tart, valaki csak teheti : hanem lova is szokott lenni majd minden gazdának, részint az önkéntes fuvarozás, részint a sokszor kerülő előfogatolás tekintetéből ; s mivel széna elég terem, az igás jószág rendesen jó karban van. Fuvarost könnyen kaphatni : bére könnyü teher alatt egy állomásra 4—8 vft, teherrel gabona alatt 1. p. m. után 12 vkr.. Kis-Péczen az ökör szám többre megy, mint a lovaké ; azonban lovat is nemcsak a közbirtokosok : hanem a volt jobbágyok is tartanak, s lovakon szántanak : de jobban használják fuvar alá. Csak középszerü állapotban szokott az igás jószág lenni. Téthen hasonlókép inkább ökör, mint ló van használva, mert ezek kitartása könnyebben esik ; sokan meg azért hagytak fel mostanában a lótartással ; mert jelenleg Téth helysége nagy országutban esvén előfogatolással felette terhelt, melly terheltetést a még meglevő lovas gazdák most már még inkább éreznek. Hanem az igás jószág tagosztály óta sokkal jobb, mint az előtt : de pénzes napszámost és fuvarost még is nehéz kapni. Igás napszámos napi bére 3 vft. Fuvaros Győrre vagy Pápára, melly mindenik 1½ állomás 2 pft. Veszprém megyében B. Kajáron, Lepsényben a jobb móduak lovaik mellett ökröket is tartván, inkább ökrökkel üzik a gazdaságot : hanem a szegényebbeknek közönségesen lovaik vannak, kiknek fuvarozás és nyomtatás is egyik életmódjokat teszi ; igavonó barmaikat igyekeznek a lakosok jó karban tartani. Egy holdat 1 pft—1 pft 12 krt. lehet szántatni, boronálással együtt 30 vkrral több. Fuvar egy állomásra 3—5 vft s a nagyon szorgos munka időt kivéve lehet

kapni mindég. Enyéngen szintezenkép van az állapot. — Nagy-Szokolban egyaránt van ugyan ló ökör iga alatt; de a jó lovak tartásához a lakosok még is kitünő hajlandóságot mutatnak. A nagyszékeli németek közt aránylag kevés a lovas gazda, sokkal több az ökrös; mert a határ és vidék hegyes: hanem a mi ló van, az jó, ökröket pedig különösen szépeket lehet látni. Fuvarost kapni nehéz. Igy van a körülmény a körülbelőli vidéken fekvő hegyesebb határu helységekben. Bölcskén a tehetősebbek örömestebb tartanak ökröt, mint lovat; hanem az igás jószág rosz karban szokott lenni. Madocsán mind ló, mind ökör szépecske s itt egészen kedvetölt negédes ökör tartók is többen vannak. Bölcskén pénzes szántás és fuvarozás nagyban üzetik, kivált ökörrel. A szántás nem igen dicséretre méltólag téve holdanként vagy napszám szerint 3—3½ vft, ez előtt 1—1 vft 30 vkr volt. Fuvarnál napi bér szint ezenkép; hanem a hajó vontatással nagyon kezdenek felhagyni. Már a Sárviz sikján levő helységek, jobb szeretik a lovat, mint az ökröt; különösen a szentlőrinczieknek egyfelől a legelő kevés volta miatt, másfelől pedig mivel igavonó lovaik rendszerint mind kanczák levén, csikó nevelésből több hasznot vesznek, mint ökreikből a talán rosszabb takarmánynyal való kitarthatás után kerülne. A lovak jók szoktak lenni; de az ökör is a mi van mind szép és kövér, mert azok számára a szomszéd pusztákon szoktak legelőt bérleni. Fovarozás ugyan nem kedves kenyerük a lakosoknak: hanem azért 4—5 vftért lehet fuvarost kapni egy állomásra. Egy hold szántás s igás napszám 3—4 vft. — Öcsényben iga alá leginkább lovat tartanak, mert a legelő mocsáros levén, a mételynek nincs ugy kitéve a ló, mint az ökör. Az igás jószág jó karban szokott lenni. Igás napszám 5—6 vft. — Baranyában, Vörösmarthon szinte több a ló mint az ökör, különösen a szegényebbek csak lovat tartanak; mert földjök kevés levén a nyomtatás és fuvarozás kereseti águkul szolgál. Jó közép karban szokott a jószág lenni. Egy hold szántásért 1 pft, fuvarban pedig egy napra 2 pft is szokott fizettetni. — Nagy-Harsányban nagyon kevés gazda tart ökröt; mert a legelő kevés. Hanem gazdaságához képest lovat se tart eleget s az rendesen gyenge, azért a szántást két gazda összefogva szokta végzeni; a honnan pénzes szántót, igás napszámost nem igen lehet kapni: de fuvarba elmennek rövid utra s bérük élelmezés nélkül 1—2 pft egy napra. Siklóson földmivelés körül inkább ökör van használatban, mintsem ló; mert az ökrön, ha meghibásodik sem veszt annyit a gazda, mint a lovon; meg befolyással van erre azon városi rendtartás is, hogy itt az ökrös gazda nem köteles előfogatra menni; hanem e helyett a város munkáját teszi, s a lovas gazdákon közmunkánál segit. De a Siklós körül fekvő helységekben ritka gazdának nincs lova, és pedig meglehetős jó lovakat szoktak tartani s az előfogatok azokból szoktak berendeltetni. A pénzes szántó itt igen drága, egy hold földnek egyszeri szántása 5 pft; pedig a kereskedők és mester emberek

földei többnyire feles szántó kezén vannak. Fuvaros Pécsig két állomásig 3 pft ha üresen megy is; Kopácson jármos ökröt jó formán nem is látni a helységben; mert részint a vizenyős mező, melly a szarvasmarhának mételyt okozna, jobban megfelel a lónak, részint a nép fuvarozni szokott; de lovat se sokat nevelnek a helybeliek, hanem veszik. Fuvarost könnyü kapni; sőt Eszéken maga szokta felkeresni a kopácsi ember a teher szállitást s onnan Pestig 4—5 vftot, Pécsig 1 ft 30 — 1 fr. 40 krt szoktak kapni mázsájától. — Istvándin a lakosság általában lovat használ iga alatt; mert szuntelen fuvaroz; hanem a lovak aprók és rosszak szoktak lenni. Igás napszámost, pénzes szántót alig; hanem fuvarost messze teher alá mindég lehet kapni. Fuvarbér könnyü teherrel egy állomásra 23—30 pkr nehéz teher alá több mérföldre mázsánként 8—10 pkr. Város-Hidvégen szinte inkább ló van iga alatt, mint ökör; mert nyáron az ökör legelő szüke miatt nem igen élhet; hanem azért a jobb módu gazdák ökroket is tartanak. A jószág nagyon középszerü karban levén szántó egy napra vagy egy holdra 3 vft, fuvarbér egy mfre 2 vft. — Vasban Radóczon s környékén iga alá inkább ökröt, mint lovat tartanak; azért mert kevés széna teremvén könnyebb az ökröt kitartani, s könnyebb is itt a gazdának az ökör mellett pénzre szert tenni; mert kinek szénája vagy egyéb takarmánya van, megszokta azt hizlalni s ugy jó áron eladván, mindég olcsóbbat vesz. A lóról pedig azt tartják, hogy az tönkre juttatja a kisbirtoku földmives embert mind anyagilag, mind erkölcsileg; mert először, hogy lova az istállóban ne álljon, azután szenvedélyből fuvarozásra szokván, elhanyagolja gazdasági dolgait, s utközben leghamarább rákap a boritalra, minél fogva a nagy kocsis ember rendesen részeges is szokott lenni. Az igás marhák itt jó karban vannak, és pedig tagosztály óta, mióta többnyire istállón tartatnak, sokkal jobban, mint az előtt Igás napszámost általában nehéz kapni: de azért ha kap az ember nem drága: mert egy hold szántást 3 vft 30 kr, egy állomásnyi fuvart 3—4 vftért megtesznek.— Ikervár környékén is nemcsak az uraságok, hanem a közlakosok is inkább ökörrel, mint lóval munkálják földeiket s erre egy ok az ökör előnyei közül az: mert sokkal jobb és bővebb trágyát ád az ökör mint a ló; mire az idevaló ember sokat hajt. Az igás marhák jó karban szoknak lenni. Pénzes szántónak napjára 1 pft, fuvarosnak egy postaállomásra 6 vft is szokott bére lenni, ha fuvarba ökörrel menni nem lehet, s kivált szorgos dolog időn nehéz fuvarost kapni. — Herényen helyben leginkább ökör használtatik a gazdaság körül s igy nagyobb részt a körül fekvő helységekben is, s az ökröket itt folytonosan adják veszik, s sokan hizlalják. De valamint helyben ugy a vidéken is vannak számos gazdák, kik különösen a fuvarozás, mire a közel Kőszeg, Szombathely, a nagy bécsi országut elég alkalmat ad, és csikó nevelés kedvéért jobb szeretnek lovakat venni igájok alá, s jó csontos csikókat szoktak kocsi után nevelni, más külön-

ben is jó karban szokott az igás jószág lenni. Pénzes szántó napi bére 1—1 ft 30 pkr. Fuvarbér nagyon különböző s 1—4 pft közt változik állomásonként. Igy áll a körülmény Vas megye nyugoti részén is. A Kemenesalján pedig különösen inkább szeretik az ökröt, mint a lovat, itt is egyik főszempont a trágya levén, és az ökrök illendő jó karban szoktak lenni; azok közt pedig, kik csupán lovakat tartanak, alig van néhány gazda, ki különösen télen kissé hosszabb utra vagy csak 10 mázsa teher alá is el merne szegődni. Más különben is itt igás napszámost csak munka szünidőben lehet kapni; a nép kölcsön szokott egymáson segiteni. Fuvarbér közel egy állomásra 1 ft 36 kr, távolabbra állomásonként 2 pftot is elkérnek. — Sopronban a rábaközi helységek közt némellyek igen jó lovakat tartanak: de földeit még itt is a ki csak teheti inkább ökrön szokta mivelni, s lovakon főkép csak a németek dolgoznak a megyében. — Mosonban egyaránt van ugyan ló ökör használat alatt: de a jobb határu helységek, mellyeknek jobb legelőjök van s jobb szénájok terem, inkább igyekeznek az ökör tartáson, s lovat szántásra kevésbbé használnak: a hanság vidékieknek több lovuk van. Lébényben különösen inkább ló, mint ökör igáztatik: de a lónak jó karban ítélelét nem lehet dicsérni. Igás napszám, s fuvaros bér egy állomásra 2 pft.

Poson megyében Zsigárdon szokásban van ugyan az ökör: de több lovat tartanak iga alatt; igy szinte Vásárut és Bőös környékén, s az e vidéki népség lovai bár aprók; de jó test állásuak és jó karban szoktak lenni. Igás napszámost és fuvarost egyaránt lehet kapni, igásnapi bér 2 vft. fuvarbér egy mérföldre 1 ft 15 kr. szokott lenni váltóban. A hegyentuli részen Malaczka körül több az ökör mint a ló, mire egyik okul szolgál, mert itt a marha hizlalás a kisebb gazdák közt is divatozik, s sokan ökreiket meghizlalván, jó nyereséget látnak azokból. A Posonhoz legközelébb eső helységekben szaporább a lovak száma. Nyitrában az alsóbb részi helységek, s mellyek nagyobb közlekedési utak mellett esnek, tartanak inkább lovat, bár a jobb gazdák itt is örömestebb mivelik ökrökkel földeiket, különösen Ns. Kosztolán vidékén pedig nagyon kevés a ló. Itt a lakosoknak egyik főüzletök levén a tinó nevelés, magok nevelik igás ökreiket, s betanitás és darabideig való használat után szép nyereséggel adják el. Ez előtt kivált a nagyobb birtokosoknál rendesen rosz karban volt a jószág, mostanában dicséretesen nevekszik az e tekintetbeni szorgalom. A közgazdáknál pedig különösen kiemelni lehet a jószágra forditott jó gondot. Pénzes szántót, s igás napszámost Kosztolánban igen könnyü kapni. Szántó napszám tavasszal 2 — 2 ft 30 kr. váltóban, nyáron 3 vft, hanem e mellé reggel és estve ki kell járni az egy-egy meszely pálinkának. Ez olcsó napszámot azonban főkép a legközelebbi 3—4 évi szüktermés idézi elő, minek következtében a nép pénz hiányt érezvén, munka utján igyekszik azt kiérdemleni. Ez előtt, mig jobb termések voltak, s kevesebb teher volt a

nép nyakán, sokszor magas bérért se lehetett különösen igás munkást kapni. Komárom megyében a csalóközi részen, s vidékén földmivelő gazda inkább ökröt tart mint lovat, már csak azért is, mert a föld kivált tavasszal az agyagos és szikes helyeken, olly nehéz szántatu, hogy az itt használatban levő apró lovakon meg sem lehetne szántani: hanem nagyobb részt négy ökörrel kell a tavaszi szántást tenni. Lovat inkább csak gyengébb munkára, fuvarozásra és nyomtatásra szoktak tartani, kivált a szegényebbek, kiknek effélékből van főkeresetök. Az igás marha nem szokott valami különös jó karban lenni; mert a nehéz utak, nehéz munka, nehéz takarodás nagyon megcsigázza azt. Komáromhoz közel eső helységekben egy hold földet 5 vftért szántanak, távolabb 4, a felső csalóközi részen pedig 3 vftért, tavasszal drágább, mert nehezebb a föld, mint másszor: hanem ha ugy kisse több mennyiségbe válalja valaki a szántást átalában, akkor egyre másra egy pftjával meglehet tétetni. Napszámba 1 pftért szántanak, ha, tagosztály levén, a föld tulajdonos legelőt ad a szántó baromnak. De szántót dolog időn nehéz kapni, s előre kell gondoskodni felőle, hanem fuvarost, kivált könnyü teher alá, mit a gyengébb erejü zsellérek is elvállalhatnak, könnyebb, s állomásonként 1 pft a kocsi bér, s 4 vftért a megye szélső helységeiből jövet menetre is meglehet fogadni egész napra a kocsist Komáromig. — A duna jobb oldalán eső Szöny m.-városban nagy divatjában levén a fuvarozás, többnyire a gazdák sebes jó lovakat tartanak: de otthon a földmivelést ezek közt is a jobb móduak ökrökkel üzik. — Hontban Vámos-Mikolán a nép inkább ökröket tart, mert rét kevés levén, könnyebb ennek teleltetése; hanem az igás jószág gyenge karban áll. Pénzes szántóbére tartás nélkül 1 pft, koszt mellett 1 ft 30 kr. váltó; az igas napszám is e körül, sőt valamivel olcsóbb; helyből Szobig egy öl fát 9 vftért szálitanak: de a jószág gyengesége miatt az ide való ember nagyon csak kénytelenségből fuvaroz. Ipoly-Pásztón egyaránt van ló, ökör iga alatt, s boldogabb időben jó is szokott lenni mindenféle igás barom: de 1853ban az iszap a réteket nagyon megrontotta, 1854-ben meg a szárazság apasztotta el a széna termést, s azért e két évben bizony csak középszerü a barom: hanem majd megjavul, ha lehet; mert a nép szeret gondot forditni igás jószágára. Szántó napibére benttartva 2 vft, maga kenyerén 2 vft 30 vkr. fuvaros 2—3 pft egy napra, a fának ölét Szobig 5 ft 20 — 5 ft 40 krt szálitják pengő pénzben. Szokolán inkább ökör, mint ló van használatban; s ezt azért szeretik jobban a lakosok, mert a határ hegyes, meg a föld nehéz munkálatu, s jobban győzi könnyebb kitartás mellett is a munkát: azonban ez is gyakran rosz karban van, mert a gazda nehéz munkáján kivül, a dunára, s a vasuti állomáshoz való fafuvarozás nagyon megrontja; más munkára felette nehéz igás napszámost kapni. — Diós-Jenőn szinte inkább ökröt tartanak a gazdák, s nagyban szoktak fuvarozni fát; hanem a körül fekvő helységekben több ló van. A jenőiek

jó karban tartják az igás jószágot, lehet is, kivéve takarás idejét, könnyen kapni igás munkást; és a szántó napibére 3, fuvarosé egy napra, egy statiora 5 vft körül. — Kékkön az urodalom lovakkal és ökrökkel egyaránt dolgoztat: hanem a lakosok többnyire apró faju lovakat tartanak; mellyek csak középszerü karban szoktak lenni; illyen két lovas eke napi bére 3 ft 30 kr., kocsisbér egy állomásra 3—4 ft váltóban.

A bácskaságban iga alatt több a ló, mint a ökör; különösen Cservenkán, Piroson ökrösgazda jó formán nem is találtatik. A német és magyar helységek egyuttal különösen szép lovakat tartanak. Ökör főkép csak azon helységekben van, mellyeknek inkább kiterjedt legelőik vannak. — A bánáti német helységek kizárólag lótartók, s azt lehet mondani, ezek kocsija előtt lehet a magyarországi nép közt látni a legjobb lovakat, mellyek a velök veteketö tolnai és somogyi lovakat igen sok helyen meghaladják. Különösen Biljet, Perjámos, Jécsa igen jó lótartartó helyek. Ökröt alig egy két gazda tart. Legtöbb ökör van e vidéken az oláhok kezén, kik kivált a krassói hegyesebb vidékeken már sokkal több ökröt mint lovat tartanak.

56. §. Haszonra tartott és trágyakészitö heverö jószág.

Hogy külterjüleg üzött gazdaságainkban, mellyek inkább csak szokásra, mintsem számitásra vannak alapitva, a rendes trágyázást pedig átalában nélkülözik, kevés arány van az állattenyésztés és földmivelés közt, könnyen meg fogható dolog. A néhány rendezettebb gazdaságok kevés száma csak kivétel eszközlésre is alig elégséges. Hanem az állattenyésztés kiterjedését közönségesen az szabályozza, hogy mennyi a rét, mennyi a legelő, millyen módu a gazda, vagy vagyonos a vidék és helység; miségét pedig a vidéki szokáson, s egyéni hajlamon kivül, hogy miféle jószág nem vész el a meglevő takarmányon?.

Hain az 1850-diki összeirás nyomán következő számokban mutatja ki az országunkban tenyésztett különféle, s itt felvételbe jöhető barmok számát.

Tartomány neve	ló	szarvas marha	juh	sertés	összesen
Magyarország	1,104,993	2,358,664	6,029,876	1,750,000	12,243,533
Vajdaság s Bánát	397,388	406,295	1,186,171	460,300	2,450,154
Összesen	1,502,381	2,764,959	7,216,047	3,210,300	14,693,687

E szám felette igen kevés. Igy nemcsak az összes mivelés alatti földből, juhot sertést egyaránt véve, két holdra se jut egy darab: hanem a juhokat és sertéseket tizével marha számra visszavivén, az igy kijövő 5,667,340 darabra, összesen 9,310,247 katastralis holdat tevő tiszta rét és legelő mennyiségünk-

ből egyenként jön 1½ hold. Maga Hain a lovak összeirását tartja a többek közt tökéletesebbnek; mert arra a katonaságnak szükséges lovak beszerezhetése felöli tájékozhatás tekintetéből, legtöbb figyelem fordittatott. Az egész kimutatásra azonban azt jegyzi meg, hogy nagyon megette áll az igazságnak. Ezt okozza egy részt azon balvelemény, melly még a régebben összeirva volt korona tartományokban is terjengett, különösen a lovakra nézve, hogy a kormány szükség esetén árfizetés nélkül foglalandja le az összeirott lovakat; más részt, mert az összeirás december végén és január elején történvén, ekkorra a gazdák rendesen eladogatják a felesleges jószágot, mit teleltetni nem akarnak. Ez utóbbi ok áll némileg: de azt Magyarországon soha sem hallottam, hogy valaki az összeirott jószágnak a kormány általi ingyen elfoglaltatásától félt volna, sőt a kibecsültetési kinszer sem jutott eszibe senkinek. Hanem fő és egyedüli ok volt az eltagadásra 1850-ben csakugy, mint az előtt az, mert adót vetettek rá; s az elhallgatás eszközlésére az adás-vevés előkelő ürügyül szolgál, miután csak a rendesen tartott jószág számot lehet adó alá felvenni. És ez igy lesz mind addig, mig csak lábalól könnyen elmozditható ingatlan vagyon, kivált járó jószág lesz egyenesen megadóztatva.

Ugyanazért mellőzvén a tenyésztett jószág meglevő számának lehetetlen meghatározásával való küszködést, inkább azt igyekszem itt kimutatni, miszerint mennyinek kellene annak lenni, hogy a földmivelésünkhöz megkivántató trágya illőleg fedezve legyen, s gazdaságunk e tekintetben középszerü jó karba juthasson. Erre nézve számitásom következő. A trágyázandó szántóföldek, szőlők és kertek összes mennyisége: 13,756,171 hold. Hat éven számitván ismételt áttrágyázást, ebből az évenként áttrágyázandó egy hatodrész: 2,292,695 hold, mellyre átmérőleg holdanként 20 szekérrel, vagy is 200 mázsájával kell: 458,539,000 mázsa trágya. Ehhez, miután közép számmal egy nagy marha egy télen át 50 mázsa érett trágyát adhat, kell: 9,170,780 darab nagy marha. A sertéseket, miután trágyájok a gazdaságra nézve nem annyira fontos, s kitartásokat is a jó legelőkről, egyenest az erdőkre és mocsáros helyekre óhajtom utalni, kihagyván, e mennyiséget a lovak, szarvasmarhák, s juhok közt osztom meg; még pedig tekintve a különféle állatok tenyésztési fontosságát, a hat részletre osztott egészből 3 osztót vevén a szarvasmarhákra, 2-őt a juhokra, egyet a lovakra, esik lovakra 1,528,463, szarvasmarhára: 4,585,389, juhokra: 3,056,926 nagy darab marha érték. A lovak és szarvas marhák értékét a borjuk és csikók fejében, mellyekből közönséges számitás szerint kettő jön egy nagy darab számra, egy negyeddel megszaporitván, juhot pedig tizet vevén egy marha számba, igy lesz az eredmény: 1,910,576 darab ló, 5,731,736 szarvasmarha, 30,569,260 darab juh; összesen 38,211,572. A lovakból és ökrökből a szükséges igavonókat egyaránt véve, s a 12,874,209 hold szántóföldből minden pár igás jószágra 40 holdat szá-

mitván, kell mindenik féléből külön: 321,855 pár, vagyis összesen: 1,287,420 darab gazdasági igás jószág.

E mennyiséget ugyan mostani takarmány termelésünk mellett nem birnánk kiteleltetni: de ha 5,440,882 hold kiterjedésü gyeplegelőnk $^1/_3$ dát 1,813,627 holdat feltörjük, a többinek javitására forditandó gond, s a tarló és réti legelő pótléknak magán használata mellett, igy is biztosan fedezve levén a nyári kitartás, az igy 14,687,836 holdra szaporodott szántóföldnek, nem egyharmadát, mi most nagyobb részint üresen ugarnak marad, hanem csak egy negyedét 3,671,959 holdat szánván a 3,869,365 hold meglevő rét mellé takarmány termesztésre, az igy 7,541,324 hold földön holdanként 30 mázsájával könnyen teremhető 226,239,720 mázsához, csak 48,883,680 mázsát kell a szalmának és gyári baromtakarmány hulladékoknak sat. fedezni, hogy a 9,170,780 nagy darab számu barom mennyiség 160 teleltetési napra középszámmal darabonként 30 mázsával vett 275,123,400 mázsa szükséges takarmány kiteljék.

II. SZAKASZ.

Föld mivelés.

1-sö Czik.

A föld mivelés átalánosan: s azután a telek, vagy szántó föld mivelés s ezzel kapcsolatban a kaszáló rétek, és legelők.

57. §. Telkesités, a körüli mozgalmak és munkálatok.

Az első rész, II-ik szakasz 10. §-ban kimutattam a termő föld mivevelési ágak szerinti megoszlását; már előbb a 9. §-ban tett kimutatásom szerint pedig a terméktelen és még telkesithető föld mennyisége 1,859,190 holdra rug.

Nem terjeszhedhetem itt az országban történt valamennyi telkesitések megemlitésére: mind az által ösztönül a jóbani előmenetelre, különösen a homokkötések, vizlecsapolások, mocsárszáritások, és alagcsővezések tekintetében következő rövid ismertetést teszek:

1. Homok kötés. Az ácsi erdő Esztergam megyében homokon van ültetve. Azontul kivált az urasági rész homok földei fasorokkal nemcsak ékesitetnek, hanem homok ellen is védve vannak. Komárom megyében Herkál pusztán 500 holdnyi homok ültetvény van, melly elsöben nyár, jegenye-, ákácz, nyir és tölgyfákkal jó sikerrel ültettetett ki, 1813- óta pedig fenyő fa tenyésztés is kezdetett. Lókert pusztának Esztergam megyében egy részben homokos legelője rendesen sorozott fákkal egészen ki van ültetve. Az itt előforduló fák ákácz, bikk, köris, glediczia, ailant, nyár, nyir, jegenye. Sö-

vényháza határának földe Győr megyében nagy részben folyó homok volt, de az uraság szorgalma által fákkal és szőlőtőkékkel beültettetett. Czeglédvárosa Pest-solt megyében 600 holdon felül menő erdőt ültetett a homokon; azon kivül 1813 táján osztott ki egy nagy darab sivatag térséget, mellyen ültetett szép szőlők uj ugyeroknak neveztetnek. Nagy és Kis Hantos Fejér megyében igen szép ujonnan ültetett és rendben tartott homok erdővel dicsekedhetik. Nagy Körösön Pest-solt megyében az ujonnan ültetett homok erdők eddigelé 1798 holdat foglalnak el, az ültetési költség összesen 3875 pftra rug, nagyobb részben kanadai nyárfából s aztán egyéb féle nyárfákból és ákáczfából áll, 1200 öles holdjának kiültetése 1 ft. 12 pkrba került. Az ültetés nagyobban 1847-ben kezdetett s ennek gyarapítására 1855-ik évre 2000pft. van a városi pénztárnál költségvetésbe felvéve. Ezen kivül bánom név alatt 200 hold körül menő mennyiséget osztott ki a város szőlőknek, mellyek tőkékkel beültetetvén csaknem a legjobb bort termik a határban. Ugyancsak a város birtokában levő nyársapáti pusztán két gazda homokos földét többnyire szomszéd czeglédi lakosoknak osztotta ki szőlőkül, mellyen most már a legszebben rendbe szedett szőlők viritanak. Kecskemét városa szinte azon megyében a homok erdő ültetésben szép előhaladást tett s az eddig a határnak külön féle részein beültetett mennyiséget becsü szerint 1000 holdon felül tehetni; a városhoz közelebb eső rész pedig szőlőknek osztatott ki. Csongrád városa határában ugyanazon nevü megyében a Tiszaparton a mámai csárdán belöl az ugy nevezett Erzsébet erdő talán legelső homok ültetés az országban, és ez már olly szép öreg fákkal díszeskedik, hogy a hajdani holdmező-vásárhelyi gulya kút mellé is becsületes itató vályu került volna belőle. Kis és Nagy Lók Fejér megyében gróf Zichy Károly homok ültetés erdejével. Paks Tolna megyében homokos legelőjének egy részét fákkal ültette be. Szomszédjában Német-Kéren szinte vannak homok ültetések. Szabadszállás a Kis Kunságban már régi homok erdő ültetéseket mutathat. Nyiregyházának Szabolcs megyében 1006 hold erdeje van mind homokon. Örkényen Pest-Pilis megyében a buczkákat megkezdték több helyt erdő ültetésekkel szaggatni. Ugyanazon megyében a pótharaszti pusztán Balla Károly ur a nagy-körösiektől épen a homok kötés tekintetéből 32 évre bérben tartott mintegy 3000 holdnyi földjén több rendbeli nagy mennyiségü erdő ültetésein kivül, a szomszéd Monor, Falu-Vasad, Üllő s egyéb helységbelieknek s a helybeli pusztaiaknak kiosztott homokokon annyi szőlőt ültetetett, hogy csupán a dézma évenként több 100 akó borra felmegyen, melly ha jó pinczébe kerül tartósságára és ízletességére nézve a jobb féle hegyi borokkal vetekszik. Nádudvaron Pest-solt megyében erdők több helyen vannak ültetve a homok megkötésére. Keczelnek ugyanazon megyében van a homokon 700 hold régibb szőleje, 800 hold uj ültetés szőleje, 50 hold az ugy nevezett nyíresi szőlő, 50 hold fejér homoki szőlő,

40 hold helység erdeje, 40 hold helység csukástói erdeje, 800 hold szarkási erdő. Kis Kun Halast bőven ellátják homok erdei fával.

2. Mocsár szárítás és viz lecsapolás. Bánhidán Esztergam megyében volt a faluhoz közel délnek egy nagy tó, melly leeresztetvén, most egy részben nádat terem, nagyobb részt pedig buja kaszálóul szolgál. A bellyei uradalomban Baranya megyében a Karasicza hajdan igen sok posványságot hagyott maga után: de az uradalom egy 18,800 öl hosszu és 10—18 öl széles csatornát ásatván csak eddig 5700 hold jó rét szabadult meg a viztől. Ez uradalom szomszédságában a dárdai uradalom is sok mocsár szárításairól nevezetes. Veszprém megyében a papkeszi és litéri határokban volt ez előtt egy Dáka nevü tó, melly sást, nádat, gyéként termett, s jó ízü apró halakkal bővölködött; de csatornára vételtén részint szántó földdé, részint kaszállóvá változtattatott által. Ugyanazon megyében Marczaltő határa ez előtt felette mocsáros volt: de gróf Amade Antal roppant költségü csatornákkal a Marczal posványaiból a vizet egyenesen a Rábába vezettetvén az által több ezer holdat viz alól felszabaditott. Mezö-Lakon pedig gróf Eszterházy Kázmérnö száríttatta ki a Marczal és Bitva posványait. Itt a fö csatorna, mellybe a Bitva eresztetett egész Görzsönyig 4000 folyó ölet tesz s keresztül megy Békás helysége, Kamond és Szijmező puszták határain s a fö csatornába vezetett több mellékes csatornák által nemcsak magának nyert meg az uraság 2000 hold legjobb földet; hanem a népnek és szomszéd helységeknek is tetemes hasznot okozott. Moson megyében a Hanság kiszárítására Albrecht főherczeg és herczeg Eszterházy uradalmai igen sokat tettek, s munkálatuk következése lett, hogy Szent Péteren fölül már is egy egész pusztát lehetett a Hanságból kiszakitani, mi az előtt viz alatt volt; e mellett a viz alól kiszabadult rész igen sok torfát szolgáltat, melly tégla égetésre s szeszgyárhoz s ujabban a mosoni czukor gyárhoz használtatik. Ugyancsak Moson megyében Szent Miklóson báró Szinának czukor gyára turfával dolgozik, annak használata által miután a turfát adó helyet előbb lekellett csapolni, a felvágott helyeken sok jó földnek birtokába jön. Sárosdon Fejér megyében van egy nem nagyon rég ültetett Josephina nevü liget. Ez ez előtt hasztalan posványság s homokos mocsár hely volt; most a lelkes grófnő szorgalma által angol kert formára, mesterséges fasorokkal keresztül hasitott kies erdő, kiterjedése 100 hold, mellyen kivül még a készitésénél elkövetett viz szabályozások és lecsapolások sok szép földeket s réteket mentettek meg a viztől. Tisza Szolóknál Szolnok megyében kezdődik a Mirkó gátja, melly a Nagy Kunságon keresztül 17 órányira temérdek földet mentett meg a Tisza árjától, hol még a mult század közepén káka és nád uralkodott. E gát még az 1853-diki nagy árnak ellentállott: de már az 1855-diki meggyőzte. Illyen rendkivüli nagy árvizre, mint ez idei a most élő emberek nem is em-

lékeznek. Azonban az okozott rendkivüli károk ösztönül fognak szolgálni, hogy az illetők a vizszabályozásokhoz erősebb eszközökkel és eréjesebben hozzá lássanak. Nagy Körös város alatt elfolyó nagy ér 1851-ik évben szabályozott árokra vétetvén, a mellékén az által a viz rongálásaitól megszabadult földek, mintegy 150 hold kisebb részletekben füves kertekül osztattak ki, s olly jó kaszálók váltak belölök, hogy holdja 5--6 söt 800 pfton is kél, rendesen azonban csak 3—800 □ öles darabokban van megoszolva. Ezen kivül az ugy nevezett gáti mocsárnak is nagy része megszabadult a viztől, mellyből értekező 1851-ben tulajdon kezeivel szántotta fel a legelső földet, nagyobb része azonban még nincs mivelés alá véve: hanem legelőnek használtatik. Örkényen Pest-Solt megyében 1851-ben kezdetett meg a viz lecsapolás, s a Csikosérnek szabályozása egész eréjjel halad előre. Székelyhidnál Észak Bihar megyében az Ér vizének, melly nevet ád a hires bort termö Érmelléknek, lassu menetelében azonban sok posványságot hagy maga után, szabályozása már munkába vétetvén, eddig is sok föld menekült meg a posványos viztől. Ugyanazon folyó a csokaji, kis és nagy kágyai, s több más határokon már rendes árokra véve és szabályozva levén, környéke igen kezd száradni s a viz alól felszabadult földek jó rétekké válnak, a többi rész pedig sok és igen szép nádat terem. Pallinon Zemplén megyében Inkey János cs. k. kamarás a posványokat nagy költséggel kiszáritatván, ott hol régen béka porontyok tanyáztak, most juhokkal s szarvas marhákkal ellepett szép legelöt, virágzó réteket s egy szép angol kertet láthatni. Temes megyében Paulison a helység alatt levő nagy mocsár már nagy részben kiszáritatott. Poson megyében a szeredi uradalomban viz lecsapolások történtek a mult évben a felső-játói pusztán, hol a viz állás egész táblákat-, továbbá a palóczi pusztán, hol a kaszáló rétnek egész harmadát el szokta boritani. Itt a csatornára tett költségek majd nem már az első évben kifizették magokat, amott is az eredmény a legszebb reményekre jogosit. Szent Lörinczen Tolna megyében a nádor csatorna által kiszárított hajdan posványos ugy nevezett füzfás kertekben annyira virágzó gyümölcstenyésztés üzetik, hogy még a két állomásra fekvő duna-földvári piaczra is több száz mérőnként szállitják a szilvát Torontál megyében a Tisza vidéken Szegedhez 1 órányira Vedres' áza pusztai magyar falu egész lételét a viz lecsapolásnak s ugy szólván egyetlen egy embernek a halhatlan emlékü Vedres Istvánnak Szegedváros egykori mérnökének köszöni. Ugyan is Szeged környékén mind a Tisza, mind a Maros alacsony partjait gyakran áthágta, s többek közt azon nagy térséget, melly Szeged, Gyála és Szent-István közt fekszik, elboritá s belőle haszonvehetlen posványt képezett. Vedres ezt fájlalván, magán emberhez mérve óriási munkához fogott, s Szeged városának, melly akkor a szőregi uradalmat a kamarától ideiglenesen birta, és a kamarának enge-

delmével 3500 holdat probára kihasitott s ennek használását 23 évre megnyerte. Ő tüstént 3000 öl hosszu töltést hányatván, ez által pusztáját az árviz további berontásától megóvta; árkokkal a vizet lecsapolván, igy az egész földet kiszárította; az egész határt szántó földekre, legelőkre, rétekre osztotta, egy darabot erdő ültetvénynek is hagyván; lakházakat s gazdasági épületeket emeltetett; egy szóval kevés évek leforgása alatt a posványos békatanyát a legvirágzóbb gazdasággá voltoztatta. Mi több ámbár az 1813- és 1816-diki szerfelett nagy árvizek töltéseit elszaggatták, épületeit megrongálták, vagy semmivé tették, mégis honfias lelkes vállalatában nem csüggedt, sőt kettőztetett iparral kevés idő alatt mindent helyre állitván, gazdaságát a virágzásnak még sokkal nagyobb fokára emelte és nevéről neveztetik most is Vedresháza. A sárviznek az ugy nevezett nádor csatornája által Veszprém, Fejér és Tolna megyékben 69,805 hold mocsár föld lett tökéletesen kiszárítva és mivelhetővé tevé. Somogyban, Baranyában s ismét Tolnában pedig a kaposi vagy Zichy csatorna egybe köttetésben a Sió csatornájával 86,000 hold földet szabaditott fel viz alól: a mellett hogy ezen csatornák mind hajózhatókká lettek s a kereskedési közlekedés tetemes elő-mozdítására szolgálnak. Bács megyében a Ferencz csatornája, a Bánátban a Bega csatorna szinte hajót hordó csatornák ugyan: de egyszersmind vizek és mocsárok szárításra nagy befolyást gyakorolnak. Esztergam megyében a tatai uradalomban a mikovényi csatorna által a tatai, tóvárosi, szomódi és naszáli határokban kiszáritott több ezer hold föld szolgál 1747 óta jo szántó földül és gazdag kaszálóul.

Mellőzve az apróbb tervezéseket jelenleg három nagyobbszerü vizszabályozó társulat van az országban működésben. Első a Tisza szabályozó társulat, mellyhez a kormány szinte tettleges részvétellel járul, s vele a Tisza menetelén több kisebb társulatok egybeköttetésben vannak. Másik a Sió-kaposi társulat, melly félbenhagyott munkáját ujabban megint egész erővel igyekszik megkezdeni Harmadik efféle nagyobbszerü társulat legutóbb keletkezett tul a Tiszán a körözsök szabályozására. A Maros szabályozásán már 1847. előtt elkezdtek mozgani, az 1855ki rendkivüli árviz pedig a Szamoson, Krasznán elkezdve, lefelé a Tiszának Dunába szakadásáig több vizek szabályozásának eszméjét penditette meg, mellyekről azonban még lényegesen irni nem tudok. A Duna szabályozását egyenesen a kormány vezeti.

3. Alagcsövezés (drainage). A legelső alagcsövezés Magyarországon Vas megyében történt b. Mesznil Viktor jószágon Bakófán 1852-ben. Ugyanis a mintegy 800 holdból álló tagositott majorsági birtok szántóföldeinek nagy része olly lapályos levén, miszerint nemcsak a gyakori hóolvadás, hanem középszerü esözés miatt is a lapályos területeken levő vetések megsemmisülnének, vagy pedig a föld czélszerü használását azok vizenyőssége

egész éven át akadályozná; a minden üdvöst hön felkarolni ohajtó báró, a fenforgó bajoknak nyilt lecsapoló árkokkal való elháritásának lehetetlenségéről való meggyőződés után, vissza nem riadván a tetemes költségektől elhatározta, hogy szép fekvésü kies birtokának lapályosabb részeit skott-minta szerint alagcsöveztetni fogja. E czélból Hollán Ernő mérnök kiséretében meglátogatá hg Schwarzenberg wittingaui jószágát Csehországban, hol az alagcsövezés már a legkedvezők sikerrel létesitve van. A meglepő eredmény által lelkesülten térvén vissza Bécsbe, itt a földmivelési ministerium osztályfönöke, Bischoff Ede ur részéről, buzgó törekvése s terveinek azonnali kivitele körül annyi méltánylással és hathatós gyámolitással találkozott, hogy néki, a m. kormány által Angliából mintául meghozatott cserépcső-nyomógép s csatornázási ásó-eszközök használatra készségesen átengedtettek. A csőnyomógép, melly napjában 5000 darab csövet készitett el, Szombathelyen tüstént müködésbe tétetvén, a vállalkozó báró Bakófán Hollán Ernő ur által a lejtmérést (nivellatio) megkezdeté, s a földminősége megvizsgáltatván, több mint 200 holdnyi vizáthatlan agyagföldnek, tehát ollyannak, mellyen a viz megáll, alagcsövezéséhez fogatott. 1852. évi oct. 7én már két hold készen volt s a megyéből összesereglett számos gazdák közszemleletére bocsáttatott. A csövek szabályszerüleg pontosan 4 lábnyi mélységre s egymással 6 lábnyi távolságra fektetvék, és jóllehet berakások s a csatornák kiegyenlitése csak néhány nappal előbb végeztetett be a szemlélés előtt, a szakértők teljes megelégedésére mégis kitünt, hogy a földalatti viz leszivárgása valamennyi elvezető csöven tökéletesen megindult, következőleg az alagcsövezés czélja : a vizenyős vadvizes föld kiszikkasztása sikerült. 1853ban midőn már nemcsak csősajtoló gépe, hanem egész csö-gyára lett az urodalomnak, mellynek alkotó részei : szárogató épület, egy lóerejü iszapoló gép, egető kemencze, 12 hold lett alagcsővezve; ezenkivül nemcsak maga szükségeit fedezte az urodalom, hanem kisebb megrendeléseket is elfogadott s kielégitett Müsbach bécsi gyáros gyártmányaival vetekvő legtökéletesebb alagcsövekkel. 1854-ben alagcsöveztetett 18 hold, folyó 1855ik évre 30 hold van kitüzve. Első évben a kezdeményezéshez Hollan Ernő ur adta az utasitást és tervet, az idő óta Kovács Ádám urod. felügyelő ur kezeli. Az alagcsővek ezere magának az urodalomnak, kis kedvezéssel számitva, 14 pftba kerül, megrendelések 18 pftjával fogadtatnak el.

Gróf Erdődy Sándor vépi urodalma szinte 1852ben kezdte meg az alagcsövezést, azóta szép sikerrel használja és folytatja. A csövek b. Mesznil gyárából szereztetnek s egy folyó ölnyi alagcsövezet, csövet s mindenféle münkát betudva, körülbelül 14 pkrba kerül. Sopron megyében Ruprech János ur alagcsöveztetett sajtoskáli birtokán 2 hold földet igen jó eredménynyel 1853ban. Itt Ditz József mérnök ur vezette a munkát.1854ben a sik alföldön

Békés megyében Körös-Ladányon b. Wenckheim László ur birtokán Bodoky Károly körösszabályozási főmérnök ur vezetése alatt szinte megtörtént az alagcsövezéssel az első próba.

Több alagcsövezés országunkból eddigelé tudomásomra nincs : hanem nyilt árkokkali kiszáritás több helyen, különösen a sopronmegyei Rábaközön divatban van. Azonban nincs sokat busulni okunk az effélékbeni hátramaradásunk felett : bárcsak jó földeinket közelebb érdeklő, és költséggel ugy szólván nem is járó, csak értelmességi kifejlést s józan belátást kivánó mivelési jobb fogásokban tennénk előbb erélyes előhaladást, hogy a nevekedett értelmesség gyarapuló jövödelméből hajthatnánk aztán végre a költséget is kivánó alagcsövezést s egyéb mezőgazdasági mesterfogásokat.

58. §. A föld mellékes használata.

Különösen Lombárdiában és a velenczei királyságban igen nagy divatban van a földeknek mellékes használata, melly czélból a szántóföldek mesgyéin, utak mellett sat, a hol csak a földön arra alkalmas üres helyett talál a mivelő, szőlő, gyümölcs és fa termeltetik. Jelesen a föld ekképeni használata következőleg áll :

Tartomány neve	Tiszta szántóföld		Eperfákkal kiültetett szántóföld		Szántóföld		Rizs földek	
					szőlővel ültetve	szőlővel és eperfával ültetve	tisztán	váltó gazdasággal
	száraz	öntözhető	száraz	öntözhető	száraz		öntözhető	
Lombárdia	141,6 0	150,000	229,000	290,700	249 500	322,400	22 000	48,600
Velenczei királyság	255,400	4,100	137,600	14,100	865,900	279,200	11,500	29,400

Az osztrák tengerparti tartományban van tiszta szántóföld 102,100, szőlővel kiültetve : 125,500, olajfákkal : 5,600, együtt olajfákkal és szőlővel 7000 hold. Dalmatiában tiszta szántóföld 244,700, gyümölcsfákkal beültetve ; 5400, szőlővel : 3800, olajfákkal : 17,600, együtt olajfákkal és szőlővel : 2100, ezenkivül különféle mellékhasználat alatt 12,200 hold. — A szántóföldeken kivül még a rétek és legelők állanak különösen gyümölcs és fatermelési mellék használat alatt.

Országunkban az efféle mellékhasználatoknak nagyon gyér divatjok van, daczára annak, hogy a földek mesgyéin ültetett fáknak a termésre való ártalmas befolyása iránt voltaképeni és alapos panaszt senkitől sem hallottam, sőt országutaink széleit is csak legujabb felsőbb rendeletek következtében kezdjük közönségesebben fákkal kiültetni. Tájékozást egyébiránt tegyen a következő ismertetés : Cs. k. főherczeg Albrecht magyaróvári és bélyei urodalmai közönségesen gyakorolják a szántóföldi tábláknak fasorokkali szegélyzését; különösen a marialigeti puszta a m.-óvári, a sátoristyei a béllyei urodalomban

szinte egy részben angol, másban franczia s olasz modoru diszkertet képeznek s mindenikben gyümölcsfák (eper, szilva) mellett szőlő is szerepel. Vas megyében több helyeken lehet látni egyes birtokos földtábláit fasorokkal szegélyezve : jelesen az ikervári urodalom táblái szederfákkal vannak körülültetve, gr. Batthyány Zsigmond csákányi urodalma e czélra kanadai s jegenye nyárfákat használ; azonban az efféle ültetéseknek kivált megerősödésökig felette sokat kell küzdeni a romboló kezek ártalmával, melly csak olly félre eső helyeken nem mutatkozik azokon, hol a közlekedési utaktól távol egyenest saját birtoka keblében vannak a tulajdonosnak. Téthen Győr megyében a tagoknak árkait a közbirtokosok szorgalmatosan beültetik ákácz és nyárfákkal, melly Téth nagy terjedelmü, előbb puszta kinézésü határát néhány évek után feltünőleg fogja szépiteni. Sopron megyében az okszerü gazdák közönségesen gyakorolják tagjaiknak fákkali szegélyzését s sok illyképen rendezett szép birtok szolgál diszére a Rábaköznek. A nagy-czenki urodalom selyemtenyésztés kedvéért szegélyzi eperfákkal földeit. Ugyancsak gr. Széchenyi István pölöskei urodalma Zalában eperfa földszegélyzetekkel készül a t. jdan megkezdendő selyemtenyésztéshez. Ezt gyakorolja Bezerédj István ur midjai birtokán Tolna megyében, hol a legelők is eperfa sorokkal szaggatvák s együtt adnak finom gyapjut, tejet, vajat és selymet.

Esztergam megyében a bábolnai puszta, igy a csémi puszta, az ácsi és kisbéri urodalmi földek egy része szépen szegélyezvék. A komlódi és csepi közbirtokosok szinte megkezdték tagjaiknak előfákkali kiszegélyzését. Fejérben az alcsuthi urodalmi tábláknak a viruló faszegélyzetek különös szép tekintetet adnak; a martonvásári s csaknem általában az urodalmak szinte gyakorolják a szegélyzeteket, hasonlókép a hantosi, ráczalmási, némelly baracskai és pettendi közbirtokosok. Borsod sajóvölgyi alsó részén a vámosi urodalom s némelly egyes birtokosok a vidéken szépen előhaladnak földeik szegélyzésében. Pest-Pilis megyében hg Coburg terjedelmes vacsi pusztája szép fasorokkal osztatik táblákra; igy a szilasi család pándi birtoka : de nagyon kevesen vannak azután a vidéken, kik ezeknek példáját követik. Pest-Solt megyében Nagy-Kőrösön, Kecskeméten az utolsó évtized óta dicséretes szorgalommal kezdik némelly kisebb birtokosok is körülültegetni tanyás földeiket, leginkább ákácz és kanadai nyárfát használván e czélra : hanem azontul az egész erdőtlen alföldi sikság, mind a Duna-Tisza közön, mind tul a Tiszán, mihelyt az ember Szolnokon tul a pooi pusztát elhagyja, hol még néhány tábla föld szélein lehet faszegélyzetet látni, annyira üres minden fától, hogy a madár megfárad a puszták messzeterjedt határán, hacsak előfán akar megszállani. A tanyák egyedül lebegnek a délibáb oczeánján, mint a sik tengeren társaitól eltévelyedett gálya s zöld lombu berek ritkán virul körülöttök, mellyel a szigeti kikötőnek képletét adná a tündéri látvány.

Alsó-Nyitra megyében gr. Károlyi Lajos tót-megyeri, s a gr. Hunyadiak ürményi urodalma gyakorolják a faszegélyzeteket. Barsban gr. Hunyady Ferencz alsó-pélyi birtokán az urasági földek eperfákkal osztatnak 25—30 holdas táblákra. A fájkürti közbirtokosság szinte kezdette a tagosztály bevégzése után beszegélyezni földeit s a kinek módjában állott külön csősszel felügyelni az ültetvényekre ez sikerült; egyebeknek füstbe ment jó igyekezetök; mert átokkal nehezedett gyenge ültetvényeikre a nép romboló keze. — Báró Meskóné enyiczkei urodalma Abauj megyében szinte örömest szépiti táblás földeit faszegélyzetekkel: de a rosz akaratu emberek itt is sok kárt tesznek az ültetvényekben. Gömörben Esztrényen és Luhovistyén az egész határ a szántóföldeken mindenfelé kiültetett gyümölcsfáktól egész egy gyümölcskertnek látszik. — Szathmár megyében Sárközön gr. Vécsey használja szántóföldein a fa szegélyzeteket. Aradban Kis Jenőn az urodalmi földek mérnökileg rendezett fasorokkal osztatnak táblákra.

Valóban annyira gyér hazánkban a földnek illy faszegélyzetekkeli mellékes használata, hogy jóformán statisticai nevezetességül illenek be a kevés birtokok, mellyeknek föld táblái élőfákkal szegélyezve vannak, holott a faszegélyzet, kivált az erdőtlen alföldnek nemcsak tetemes szépitésére szolgálna: hanem a fatermelés által egyik legérzettebb szükségének pótlására könnyü szerrel és olcsó uton tetemes segítséget adna, egyszersmind csökkentené rendkivüli aszályosságát, és ez szigoru mezei rendőrség mellett, daczára a nép romboló hajlamának, csakugyan kivihető volna.

59. §. Földmivelési termény lelettár.

Hain kimutatásai szerint terem Magyarországon 11,186,000 osztrák mérő buza, 13,150,000 m. rozs, 11,530,000 m. szemes kukoricza, 14,425,000 m. árpa, 21,912,000 m. zab, 1,250,000 m. más gabona, (köles, rizs), 1,500,000 m. hüvelyes eleség: rozs értékre vive összesen: 69,191,000 mérő. A bánátban és szerbvajdaságban terem: 3,469,000 m. buza, 2,171,000 m. rozs, 2,976,000 m. kukoricza, 1,525,000 m. árpa, 2,997,000 m. zab, 175,000 m. más gabona, 360,000 m. hüvelyes féle; rozs értékre vive összesen: 13,710,000 osztrák m. Igy Magyarországon közép arányban ad egy hold föld 7, 3. a bánátban 7, 8. magot. Az 1851ki ideiglenes adósorozati bizottmány pénzértékben következőleg határozza meg a szántóföldek tiszta jövödelmét; posoni kerületben: 7,129,684, ft 47¼ kr; sopronban: 7,300,777 ft 15 kr.; budapestiben: 7,815,082 ft 34 kr; kassaiban 2,958,732 ft 55 kr.; nagyváradiban: 6,201,240 ft 19 kr; temesváriban: 17,702,227 ft 57 $^{8}/_{16}$ kr; összesen: 49,107,745 ft 47 $^{12}/_{16}$ kr. p. pénzben. Ismét Hain minden föld termékeink iránt következő táblás kimutatást ad, mit más birodalmi tartományokkal való egybehasonlithatás tekintetéből iktatok ide, tartózkodván annak birálatába bocsátkozástól.

Tartomány és közigazgatási kerület	Gabona és szalma	Gumó- és gyöknemüek, takarmány plánták	Kereskedési plánták	Kertészet	Bortermelés	Legelő	Erdőszet	Összesen
	pengő forintokban							
Alsó-Ausztria	41,498,000	8,720,000	534,000	526,000	10,284,000	14,572,000	12,572,000	88,706,000
Felsö-Austria	20,609,000	5,350,000	365,000	394,000	1,000	8,741,000	5,324,000	40,784,000
Salzburg	3,571,000	584,000	286,000	30,000	—	7,491,000	2,869,000	14,831,000
Stajerhon	35,994,000	6,017,000	960,000	338,000	5,602,000	19,157,000	10,508,000	78,576,000
Koronthán	9,709,000	2,894,000	459,000	75,000	5,000	9,002,000	3,495,000	25,639,000
Krain	10,156,000	4,103,000	293,000	185,000	1,236,000	10,441,000	3,201,000	29,615,000
Tengerpart	5,765,000	1,896,000	50,000	851,000	2,098,000	6,703,000	1,508,000	18,871,000
Tirol és Vorarlberg	12,304,000	4,402,000	1,950,000	532,000	3,736,000	27,181,000	10,386,000	60,491,000
Csehország	116,157,000	34,622,000	5,468,000	1,258,000	250,000	30,291,000	20,781,000	208,827,000
Morvaország	39,328,000	19,982,000	2,970,000	750,000	2,685,000	10,457,000	7,185,000	83,357,000
Szilézia	5,418,000	3,909,000	651,000	130,000	—	1,747,000	1,569,000	13,324,000
Galiczia	84,894,000	45,148,000	10,830,000	820,000	—	34,426,000	17,888,000	194,006,000
Bukowina	3,848,000	1,734,000	1,250,000	60,000	1,000	6,562,000	4,279,000	17,734,000
Dalmatia	2,777,000	294,000	15,000	935,000	3,900,000	6,347,000	1,736,000	16,004,000
Lombárdia	23,724,000	7,783,000	3,967,000	2,450,000	7,500,000	24,158,000	7,038,000	76,620,000
Velencze	15,201,000	6,039,000	2,150,000	1,682,000	11,753,000	32,538,000	4,514,000	73,877,000
Magyarország	170,373,000	48,025,000	15,018,000	2,475,000	66,037,000	60,066,000	40,743,000	402,737,000
Bánát és vajd.	33,408,000	5,254,000	6,920,000	820,000	13,023,000	16,457,000	6,393,000	82,275,000
Horvát és tótország	22,159,000	2,021,000	2,025,000	460,000	10,804,000	6,123,000	4,973,000	48,565,000
Erdélyország	29,183,000	2,906,000	5,320,000	1,050,000	4,518,000	16,184,000	15,101,000	74,262,000
Katona végv.	20,510,000	2,375,000	2,538,000	320,000	1,909,000	14,325,000	8,474,000	49,451,000
Monarchia	706,586,000	214,058,000	63,019,000	16,141,000	145,342,000	362,969,000	190,537,000	1,698,652,000

Termény mennyiségünk szabatosabb és bővebb kimutatására adatom nincsen. A termelés lehető mennyiségét az adott mivelés alatti föld mennyisége szerint tájékozólag számitgatni feleslegesnek tartom: hanem mezőgazdasági termékeink rovatát következőleg mutatom ki:

Gabonafélék: A négy fő gabonanem: tiszta buza, rozs, árpa, zab közönségesen elterjedt gabona termékeink s nincs egy megyéje sem az országnak, melly valamellyiknek teljesen hijjával volna: hanem a hegyesebb vidékek már Trencsénen elkezdve, igy Árva-Thurócz, Liptó, Szepes, aztán Zemplén, Ung, Bereg felső része, Sáros nagy része, Máramaros s egyébütt is a zordonabb vidékek felette kevés buzát termesztenek, sőt rozsot is belső szükségeik fedezésére épen elégtelent. Az árpa bővebben terem; mindazáltal legközönségesebb termékök e mostoha vidékeknek a zab, melly a burgonyával adja a fő élelmi czikket. Az egész Bánát, Bácsnak több része, főkép a Ferencz csatorna mentin, Békés-Csanád megye, Arad, Csongrádnak tul a tiszai része, Szolnok megye és a Nagy-Kunság azon vidékek, mellyek aczelos fekete földének kizárólagos főterméke a tiszta buza; nemkülönben Fejérben, annak alsó részét kivéve, Vasnak jobb vidékein, a Rábaközön, Tóközben, a Sziget- és Csalóközben, a Garan alsó részén, igy a Sajóvölgyön ez viszi a főszerepet. Azontul vannak ugyan egyes tiszta buza vidékek, mellyek termésök jóságára, néhol bővségére nézve is vetekszenek ez emlitett vidékekkel: de a tiszta buza elől a rozs foglalja el az első helyet, melly e megismertetett legjobb földü vidékek tiszta buza, legalább kétszeres kenyérrel élő, s a zordon vidékek zabkenyéren és burgonyán nyomorgó népén kivül, ha még a főkép kukoriczával élő oláhot kivesszük, legközönségesebben használt kenyérgabona az egész országban. Megjegyzem azonban, hogy a jobb vidékek egy része is házi szükségre keverve termeszti a rozsot és buzát és a kétszeres termesztésnek nagy divátja van, az levén közönséges tapasztalat, hogy a kétszeres gabona mindég jobban fizet, mint akármellyik külön: hanem kereskedésbe nagyon kevés kétszeres megyen. A termés jóságának fentartására s gyarapitására hasznosnak mutatkozó magváltoztatást leginkább a tiszta buzára nézve találom némelly urodalmaknál s egyes okszerübb gazdáknál gyakorlatban, s e czélra főkép a sulyos bánáti buza szokott időnként vettetni. Tavaszi buza, tavaszi rozs nagyon kevés vettetik, a jobb vidékeken csak szükségbe segitőképen, a zordonabbakon, különösen hol a hegyek közt a földnek őszi és kora tavaszi vizmosásokkal kell küzdeni, inkább. Az őszi árpa az alföldi vidékeken mostanában kezd kis mértékben divatba jőni. Köles a két sikságon inkább el van terjedve, mint a felsőbb vidékeken. Tenkely a szelid hegyes s néhol a dombos vidékeken termesztetik a soproni, posoni és kassai kerületekben; a magyar sik vidékeken a nép nevéről alig ismeri: hanem a Bánátban ismét néha találkozunk vele. Árva-Thuróczban ikricza név alatt

van egy gabonanem mivelés alatt, melly hasonló a rozshoz, annak helyét pótolja, a hideget jobban kiállja, vetése első évében takarmányt, második évben szemtermést ad. Rizst egyedül Arizy Pál ur termeszt Topolyán Torontál megyében. — Hogy kukoricza a zordon hegyes megyékben épen nem terem, fentebb éghajlatunk ismertetésénél megjegyzettem. Egyébütt közönségesen elterjedt termék: különösen az oláhnak ez a főterméke, főkép Bihar, Szabolcs, Szathmár megye, Bereg-Ugocsának alsó sik vidéke, a Duna-Tisza köz, Fejér megye s Veszprémnek ide vágó része, igy Baranya igen sok kukoriczát termesztenek, s egyébütt szinte a hol csak megterem, ez a legjobban elterjedt kapás növény az egész országban.

Hüvelyesek. Bab, paszuly, borsó közönségesen el vannak terjedve. A borsó és pedig a gömbölü borsó a felsőbb vidékeken a posoni és kassai kerületekben (Liptó, Árva-Thurócz, Szepes) egész táblákban nagyban termesztetik; az alsóbb részeken inkább a szegletes van divatban s némelly gazdák kivált a középrendi osztályból ezt s a babot ugarnövénykép kezdik használni: közönségesen azonban és a nép közt, kiváltkép a fekete homokos vidékeken kukoricza közt mellék termesztményül szolgál. Lencsét a felső részen szinte termeszt a nép: de az alsón nagyon keveset; az urodalmak s középrendi uraságok és gazdák, különösen magok szükségére gyakrabban. Hajdinát az első rangu vidékeken nem ismerik. Tul a Dunán Fejérben, Győrben, Esztergamban nincs, Tolnának, Baranyának silányabb részein találkozik, Somogyban, Zalában, Vasban el van terjedve és gyakran tarlóba azon évi második termésül vettetik; azután Nógrádon kezdve a posoni, kassai kerület hegyes és dombos vidékein sok helyt egész kiterjedésben a zab és burgonya mellett harmadik főterméket képez.

Gumó és gyöknemüek: A burgonya, kivéve az igen kötött agyagos és szikes földü vidékeket, mellyek burgonya termesztésre egészen alkalmatlanok, egyébütt mindenütt közönséges az országban; különösn a felvidéki tótnak épen olly közönséges főterméke ez, mint az alvidéki oláhnak a kukoricza. Egyébiránt legtöbb burgonyát termesztnek a homokos vidékek, hol a burgonya szeszgyártás átalában, kiváltkép pedig a szabolcsi és szathmári vidékeken nagy divatba jött. Sőt Sárosban és Szepesben is állottak fel burgonya szeszgyárak: de ezeknek nagy részét a szeszgyártásra vetett adó megszüntette. Régebben a későn érő de bővebben termő fajok voltak elterjedve; később különösen házi szükségre, a kék jakab kezdett divatba jőni; most az igen sok fajok közt különösen a szeszgyárak körül a sárga őszi jakab birja a legnagyobb kiterjedést, melly bő termése s jósága mellett elég korán érik. Mióta a korábban érő fajok terjednek, ugy látszik legalább ott, hol nagyobb gonddal üzetik a termelés és a készlet eltartása, szünik a burgonya betegség. — A tul a dunai részen burgondi répa az uraságoknál rendesen, sőt sok helyt a nép közt is takarmányul közönségesen termesztetik, néhol a

kerek és tarló répa szinte el van terjedve, főkép Vas megyében. A czukorrépát némelly czukorgyárral ellátott urodalmak termesztik; a nép még Győr és Moson megyében a nagyszerü szentmiklósi és mosoni gyárak körül is gyéren nyul hozzá. Egyébütt az egész országban csak a burgondi répa tart még igen néhol egyes gazdáknál kiterjedtebb szerepet, s más répa fajok és gyöknemüek, ha bár találkoznak némelly helyek, mellyek a zöldség termesztéssel nagyban foglalkoznak, ezek foglalkozása inkább a kertészethez tartozván, egészen kertmivelésre vannak szoritva.

Takarmányplánták. Temes és Torontál megyékben különösen a német helyek trágyázott ugarjaikat muharral szokták bevetni. A bácskaságban s tul a Dunán Fejér s Tolna megyékben szinte van néhol divatja a muharnak : de egyébütt gyéren fordul elő. E helyett gyakorlottabb a bükköny, rendesen zabbal keverve, mit némellyek kövér földeikben második veteményül is termesztenek. A luczerna és stajer lóhere egyes uraságoknál kisebb kiterjedésben : de mindinkább gyakrabban fordul elő. A nép különösen tagosztályzott helyeken, hol természeti kaszálók hiányában van, szinte legsürübben e kettőhöz folyamodik. Némellyek a kukoriczának takarmányul termesztését a Tiszavidéken is gyakorolják. Győr és Esztergam megyében Téthen, Kis-Béren ez közönséges. A viztől lecsapolt uj állandó rétek készitésére előbb az angol perje, néhol veres lóherével keverve, használtatott, mostanában a szent timotheus fü kezd vagy magában vagy egyebekkel keverve elterjedni. Azonban a mesterséges takarmány termesztésben, bár kivált a felsöbb vidékeken naponként történik előhaladás, átalában véve nagyon hátra vagyunk az egész országban, különösen a magyar alföldi vidékeken. A fentebb névről emlitett megyék mellett még legközönségesebben el van terjedve a nép közt a takarmány termesztés Vas megyében.

Kereskedési plánták. Repczét a nagy és kis sikság termeszt, főkép Bács, Torontál, Csongrád, Békés-Csanád, Arad, Pest-Solt tiszai része és Szolnok megye, aztán a dunai oldalon Fejér, Tolna, Baranya. De csak a nagy és középrendi birtokosok közt s ott sem átalában van az elterjedve. A kis birtokosok közt, annyival inkább a nép jobb módu gazdái közt gyéren lehet azt látni; az emlitetteken kivül más vidékeken még kevésbbé. Mindenütt inkább öszi, mintsem tavaszi repcze miveltetik. Mákot a tolnamegyei német s némelly magyar (Sz.-Lörincz) helységek termesztenek nagyobb kiterjedésben. Egyébütt házi szükségre még az oláhság közt is van ugyan, de csak kisebb darabokban. Némelly helyeken, különösen Fejér megyében a máddal is kezdtek próbát tenni : de felhagyogatnak vele. Napraforgót a fejéri, tolnai helységek, meg néhol ez oldalon, aztán különösen a szabolcsiak termesztenek mellékveteményképen kukoricza földeik körül. A lennek az északi megyékben kivált Szepes, Sáros, Árva-Thurócz, Liptó, Trencsén, Zólyom söt Mára-

maros megyékben van fő hazája, de Vas megye szinte jelesen megkülönbözteti magát a többek közt; egyébütt kisebb kiterjedésben s nem olly közönségesen elterjedve termesztetik. Kendert leginkább a déli megyék termesztenek és pedig házi szükségre általában, kereskedésre kevésbbé : hanem közép Bács, aztán Pest-Soltnak alsó része eladásra is nagy mennyiségben kiállít, melly apathini név alatt 140—150,000 mázsa körül jön évenként kereskedésbe, s ha finomságára nézve nem is : de erejére nézve vetekszik a legjobb olasz kenderrel. Festő csülleng Magyarország több vidékein vadon tenyészik; mult év tizedekben a kormány részéről gazdaságilag való termesztésére tettek, különösen a katona végvidékeken ösztönzések, a legjobb fajta magvak osztatván ki. Azonban a történt kezdeményezési próbák egymás után megszüntek, s ennek termesztését a buzérral együtt még most is csak kicsibe egyes diletansok gyakorolják. A dohánytermesztés a monopolium behozatala ota felette sokat csökkent, ugy hogy a kormány egy részben külföldi termékkel kénytelen a belső szükségletet fedezni. A bánát és bácskaság után fődohánytermesztő vidék most a nagyváradi kerület. Itt 1852-ben következőleg állott a termelés

Megye	Összes helység szám	Helység szám, melylyek dohányt termesztettek	Termett dohány 1200 □ öles holdon	A termesztett dohány menyniyisége mázsa	Esik egy holdra termés font
Arad	176	21	1,451	4,741	3, 26
Békés	22	10	5,390	16,072	2, 98
Csanád	22	14	3,730	9,928	2, 66
Észak-Bihar	158	38	1,189	12,338	10, 41
Dél-Bihar	319	3	201	180	0, 89
Szathmár	263	84	2,491	10,679	4, 28
Szabolcs	152	78	3,360	38,700	11, 58
összesen	1,112	248	17,812	92,638	5, 20

1848 előtt évenkint 160,000 mázsa körül termesztett e vidék. Szeged környékén szinte nagyba megy még a dohány termelés : bár a régihez képest szinte csökkent. Csetnek mult évben 1080 mázsa dohányt adott a kincstárnak. Illő kiterjedésben üzik még a dohány-termelést : Pest-Solt megyének tisza része, Tolna, Sopron megye s még némelly baranyai, somogyi, jászsági és hevesi helységek. Komló több vidékeken vadon terem : némelly nagyobb serfőző házak főkép Zólyom, Szepes, Sopron megyékben mivelés által is termesztenek : ugy Békésben, Gyulán tétetett próba komlóval s ezt a helybeli serház csehkomlóval keverve használja. De egész komlótermésünk mind nagyon kevés s Csehországnak s az Enns vidékének e tekintetben piaczul szolgál az ország. A gyapot termesztést különösen Torontálban a Nákó

testvérek már 2-ik Jósef alatt meg akarták honositani; azonban a még most is csak némelly diletans kezek közt van.

60. §. Földmivelési rendszerek, s a föld megmunkálásának módja.

Az egész országban legközönségesebben a három nyomásos fekete ugaros földmivelési rendszer van elterjedve, mint nagy részben az urbéri felosztás és jogállapot következménye. E szerint egy nyomás mindég őszivel (rozs, buza, kétszeres), másik mindenféle tavaszival (árpa, zab, kukoricza, burgonya sat.) vettetik, harmadik üresen marad. Ott hol a nép kezén irtványföldek vannak, vagy máskülönben külön kukoricza, s veteményföldek osztattak, kimarad a kapás növény a nyomásos gazdaságból; sőt hol ezek nincsenek, leggyakrabban ott is kukoricza, burgonya alá vagy uraságoktól vált a nép földet, vagy feles és harmados földön miveli ezeket. Kölest ott és akkor termeszt, ha gyepföldhöz juthat; mi vagy uj földfelfogás (irtvány, legelő) alkalmával, vagy mint némelly szabad határokban (Lásd 20. §.) hol nagy bőségben levén a föld, gyakran több évekig elparlagoltatják, esik meg. A három nyomásos rendszer megszüntetését, s legalább vetett ugaros javitott rendszerré való átváltoztatását legtöbb helyen gátolja az ugar legeltetési közhasználat; kivált ott, hol gyakran az ugaron kivül egyéb közlegelő nincs, s a következő nyomás felszabadulásáig egyedül ezen jár mindenféle barom. És az efféle használattal együtt, az urbéri terheltetés megszünése óta a tagosztály nem lételén kivül, főkép a közönségesen divatban levő tarló felszabadulás az, melly az okszerü szabad földmivelés elibe legtöbb akadályt vét. Azonban naponként több helyek találkoznak, mellyek közegyetértéssel megszüntetvén az ugarlegeltetést, alkalmat adnak a jobb igyekezetü gazdáknak, kik trágyával győzik földeiket, hogy a fekete ugart vetetté változtatván, értelmességök jutalmául minden három év közt egy évi jövödelem szaporusággal megkamatoztathassák a földet. Illy rendszerrel némellyek trágyás ugarba kapás növényeket (kukoricza, burgonya), mások takarmány füveket (rendesen bükkönyt vagy kevertet, némelly vidékeken muhart) termesztenek; ismét mások nem az ugarnak, hanem tavaszi vagy őszi alá adván a trágyát, trágya nélkül vetik az ugart főkép hüvelyesekkel és burgonyával. A buja földü alföldön a fekete ugar a trágyázás rendes divatban létele nélkül van mellőzve. — Néhol csak két nyomás van; és pedig több helyt az egyik a föld rosszasága és a trágyázásnak szokatlan volta miatt, mindég ugarnak marad, a másik vegyesen vettetik a szükséghez képest őszi, tavaszi gabonával s egyéb mindenféle veteménnyel; máshol, mint a Rábaköz nagy részén, rendes divatu levén a trágyázás, az egyik nyomás gabona félékkel, másik trágyázott ugarkép takarmány és kapás nemüekkel van bevetve. — Az igazi váltórendszerrel általában véve nagyon

gyéren találkozunk. Leggyakrabban használják azt némelly közép rendi birtokosok tagositott földeiken Sopron és Vas megyében, azontul olly tagosztályzott helyeken, hol a közlegelők felosztattak időnként kezd a nép is hajlani e rendszerhez. De urodalmaink közt is van néhány, melly egészen váltógazdaságot követ; többen pedig, igy a legnagyobb uradalmak csak bizonyos majorjaikban üzik azt. E tárgy iránt a jelesebb gazdák és gazdaságok ismertetésénél a 43. §-ban adtam bővebb tájékozást. Főkép a nagyobb birtokokban akadályozza a váltórendszer behozatalát a gazdaság ekképeni felszerelésére megkivántató tőkehiány; miszerint rendezetlen pénzviszonyaink közt, az eddigi urbéres erőtől megfosztott tulajdonos már a majorsági mivelő felszereléssel is kimerül, nemhogy a trágya készitésre szükséges heverő barom számot előállitani volna képes. Ez ügyben némelly birtokosok, mig hitel intézeteink, s egyébként pénzviszonyaink kivánatosabban rendeztethetnek, az által adtak követésre érdemes példát, hogy kiterjedt birtokaik egy részét haszonbérbe bocsátottak, másikat pedig az ekképeni jövödelemből teljes váltógazdaságul felszerelték. A nép közt, melly ha a trágyakészités közönséges és még illetetlenül levő pótlék forrásait igénybe venné, szorgalom után könnyen ellátthatná magát szükséges trágyakészlettel, egyedül az értelmesség hiányában, melly még a gátló közterheltetési akadályokat is vonakszik megszüntetni, fenekszik a váltó rendszer behozatalábani késedelem oka. Az értelmes közép osztály van itt a jó ügybeni elöljárásra hivatva. E változó rendszerek mellett ugy lehet felvenni, hogy mivelés alatt levő szántóföldeink összes mennyiségének egy harmada évenként minden termék nélkül hever.

A trágyázásnak a tul a dunai megyékben, a posoni kerületben, legalább a jobb helyek közt rendes divatja van; a pesti kerületnek csak német és némelly tagosztályzott, s rendbeszedett helyein van az közönséges használatban: egyébütt csak némelly gazdák kezdegetik ujabb időben; a többi nemcsak alomszalmájának nagyobb részét tüzeli fel, hanem már kész trágyáját is tőzeggé készíti. Igy van ez a nagyváradi és a német helyek némi kivételével temesi kerületben is, hol sokan még ártalmasnak hiszik a trágyázást; mert megdül utánna az élet: de e buja vidékeken is nagyon fogy a föld ős ereje, s mindinkább szaporodnak az olly földek, mellyek bizony felvennék már a trágyát. A kassai kerület nagy részében szinte el van hanyagolva a trágyázás, s itt csak Gömör, Abauj, Szepes és Sáros megyék érdemlenek némi kivételt.

A tul a dunai részen és a felsőbb megyékben, a hol fekete ugart nem tartanak is, őszi alá rendesen három, sok helyt szinte négy, tavaszi alá legalább két szántást szoktak tenni. A sik alföldön többnyire kukoricza az őszi gabona elővetemenye, s az után buza, rozs csak egy szántásba vettetik; két szántást akkor se mindenütt és mindenkor kap a föld, ha kalászos után kalászos jön: pedig gyakran megesik, hogy buza buza után, árpa árpa után, vagy tavaszi

után őszi nyomon következik. Tavaszit pedig közönségesen egy tavaszi szántásba vetnek; mások a kötöttebb fekete földeken ősszel megtevén a szántást, tavasszal az érdes borozdákba csak belefogasolják a magot. Kapásnövény alá az egész országban felette kevés gazda szánt kétszer. A szántás mélységét illetőleg, azt lehet mondani: az egész országban fönt teszik a szántást, s csak egyes gazdák vannak, kik mély mivelés alatt tartják földeiket. Erre az olly vidékeken, a hol a trágyázásnak rendes divatja van, azt az okot adják, hogy a mélyen mivelt földre sokkal több trágya kell, mert ha keveset ad az ember, a vastag termő rétegben nagyon elvegyül, és meg se tetszik azon. A sekélyebben mivelt földet jobban ellehet győzni. Az alföldi ember meg azt tartja, hogy karczolás után is terem a jó föld, csak be lepje a szántás a magot és jó időt adjon rá az Isten; ha pedig a vadját forgatná fel az ember a földnek, hijában jönne aztán arra az áldás; azért minek bizonyos kárára mély szántással eröltetni az ökröt. Igazsága van mind a két félnek. Hanem innen van aztán, hogy mindenik vidéken egészen szorosan függ a termés az időjárástól. A fent mivelt földekben mihelyt egy kis jó esztendő van, megdül az élet, s hirtelen kiadván a sekélyrétegü föld a szalma nevelésre erejét, laza marad a kalász; ha pedig egy kis szárazság jár, fenékig kiszárad a föld, és buja ereje mellett verébtorru kalászt nevel. A mély miveletü földek mentebbek az időjárási befolyás e két szélsőségeitől. A mélyebb mivelés még a Nyitra völgyön legközönségesebben van gyakorolva.

Egyes helyeket illetőleg: Gönczön a lakosok a vetésben 3 nyomásos rendszert követnek; legközönségesebb forgás: rozs, utánna tavasz buza, harmadik évre ugar, mellyet megszoktak trágyázni, s krumplit vetnek bele; hanem nem minden gazda birván minden harmadik évben egészen megtrágyázni földét; sokaknál fele ugar trágyázatlan üresen marad, s csak a trágyázott másik fele vettetik be; mert a trágya nélküli vetés nagyon meghuzza a következő termést. Igy csak minden hat évben fordul a trágyázás. Visolyban hol az 1851-ben megtörtént tagosztály óta, mint szorgalmas méh müködik földei körül ugy a nép, mint az uraság, buza kevés, zab pedig épen nem termesztetik, s igy fő termék rozs és árpa levén, két dülő ezzel szokott bevettetni; a harmadik dülőt, ha vékonyan is, de rendesen megtrágyázza az ide való ember; mert azt tartja, hogy vékony trágya után is több termést ad a föld, ha minden harmadik esztendőben kapja azt, mintha többet kap, de csak hatodik évben egyszer. A trágyás ugart kukoriczával és burgonyával vetik. A kassai szorgalmas nép közül tagositott alaku földein, minden közlegelő nélkül többen igen szorgalmasan vitt váltó gazdaságot üznek, mind a föld megmunkálására, mind a jól trágyázásra kiváló szorgalmat forditván. Rima-Szombaton fő termék a buza és kukoricza, s nagy szorgalommal trágyázván a nép földeit, azt különböző változtatással folytonosan veti, őszinek kapás növény

után kétszer, egyébkor háromszor szánt. Velejtén a rendesen trágyázott 3 éves fordulos ugar nyomás bükkönnyel vettetik. S. a Ujhelyen nincs ugyan rendes divatja a trágyázásnak, hanem azért a közel földek bizonyos rendszer nélkül minden évben vettetnek; a távolibbak két nyomásra vannak osztva, mellyből egyik őszivel szokott vettetni, másik fekete ugarnak maradván tavaszkor mig az árvizek tartanak a marháknak és juhoknak legelőül szolgál. N.-Bereznán szintezen kép kettő a nyomás : de oda semmi nemü árviz nem jár. N.-Szőlősön felszabadulás óta erősen kezdi a nép ugar földeit trágyázni, mellyet aztán bükköny alá használ, ezután őszit, kapás növényt és tavaszit vet. A határ három nyomásra van ugyan felosztva : de azért négy vetőre használtatik, s az egésznek $^1/_4$-de rendesen kukoriczát terem. Huszton csak a legközelebbi földeket trágyázzák buza alá, a többi trágyázását a határ igen husszura nyulása akadályozza.

Duna-Vecsén mind a belső határban mind a pusztákon három nyomás levén, a felszabadult urbéri földeket, aztán a kender és kukoricza földeket nagyon kezdik trágyázni : de a tanya földeket távolságuk miatt nem lehet. Itt ugar szántás már csak őszi alá történik, az se rendesen, s a parlagon levő földbe is sokszor elveti a gazda egy szántásba a rozsot, tavaszi alá rendesen csak egyszer szántanak Szegváron három nyomás levén, az ugarnyomás kukoriczával vettetik, s az után jön az őszi, utánna tavaszi; tiszta ugar ritkán, s csak kivételes esetekben nagyon elkeményedett vagy gazosodott földeknél van. A trágyázás kezd divatba jöni, s azt rendesen télen át következő tavaszi vetés alá teszik. Egyébként közönségesen minden csak egy szántásba van vetve, ha nem kukoricza földbe jön, őszi alá kétszeri szántást némellyek kezdegetik. H. M.-Vásárhelyen a jobb gazdák tanyaföldeiken rendszeres vetés forgást gyakorolnak, őszi, tavaszi és kukoriczával; ki repczét is termeszt azt az őszi elibe bocsátván, alá trágyázott ugart mivel; mások trágyázott ugarban bükkönyt, s kevert takarmányt termesztenek az őszi előtt. A poói pusztán nincs ugyan tökéletesen megállapitott vetés rendszer : hanem sinormértékül következő rend tartatik szem előtt. Ugar rendesen repcze alá miveltetvén, ez keményen megtrágyáztatik, s az első ugar szántással jön bele kevert takarmány és tiszta bükköny. A kevertnél tisztán magában külön szokott elvettetni mind a bükköny mind a zab; mert az a tapasztalás, hogy ha zsákban vagy ponyván előbb összekevertetvén, együtt vettetik, a bükköny sulyosabb levén mint a zab, egyenlő karitással is kiljebb esik, s szakaszos lesz a vetés. A vetést sokszor kétszer fogasolni, azontul hengerezni is szokás, hogy a széna lekaszálása és felgyüjtése a föld göröngyegessége miatt akadályt ne találjon. Ezentul mindenkor még két szántás jön repcze alá, hogy igy az három szántás által jól elkészitett földbe jöjön. Repcze után rendesen buza jön : de ugyanez a körülmények szerint néha tiszta ugart is kap; kukoricza tarlóba pedig minél

ritkábban esik : de a kukoricza tarlót kivéve, mindenkor két szántás szokott alá adatni. A mag eltakarása leginkább csak fogasboronával történik; mert a fogas nyomaiba a téli nedvesség jobban beveszi magát; azontul a porhanyóra jól megmivelt földön kára tapasztaltatott annak, ha tövis boronávali megtöretés által egészen szálló porrá apróztatik el a föld felszine. A mult tavaszon a tövis boronával is elhuzatott repcze töviről elhordta a szél a port, mig a csak fogasolt teljes épen megmaradt; s bár az alföld szivos fekete agyag földei elég kötöttek : de azon vidéken, mellyet őszi és tavaszi időben romboló szelek tömegesen járnak, ezt figyelem elől soha sem téveszteni a gazdának mindenkor tanácsos. A tavaszi árpa, vagy zab kukoricza vagy buzatarlóba jön, amott mindenkor csak egy, itt néha mikor az időből kitelik, két szántás is adatván alája. A kukoricza szinte csak egy szántásba jön őszi vagy tavaszi gabona tarlóba Pétervásáron rendes divatja van a trágyázásnak, hanem tagosztálykor is három nyomásra osztatván a föld, fekete ugart tartanak, trágyázás leginkább árpa alá. Izsákon tőzegnek készitik a trágyát, s csak fekete ugarral javitják a földet. Kun-Madarason tengerivel vetett ugarba jö őszi, utánna tavaszi; a trágya tőzegnek készülvén, a föld belőle ritka gazdánál és keveset kap. Kis-Bérett ez előtt három nyomás volt, most kettő van; trágyázás rendes divatjában levén főkép kapásnövények vagy takarmány plánták alá szokott az adatni. Ácson trágyázott fekete ugart mivelnek őszi alá. Kocson három nyomás levén, az ugar nyomást is bevetik egy idő óta, mivel az a tapasztalás, hogy a zöld takarmány, kukoricza, krumpli, melly az ugarokba vettetik, semmi rövidséget nem okoz az utánna jövő őszi vetésnek. Trágyázás olly szükséges, hogy a nélkül termésre nem számithat a gazda, s minden vetőre szoktak trágyázni : de csak nagyon vékonyan; azt tartják, hogy a bő trágyázás csak szalmát nevel, ha pedig semmit se kap a föld, nincs neki mit visszafizessen a gazdának.

Nagy-Harsányban buza földbe kukoricza, tök, magvaskender jön, harmadik évre tiszta ugarnak marad az. Trágyázni csak a szőlőket szokták; a szántóföldeket a hegyekről az esővizzel lejövő iszap kövériti. Öcsényben csak a közelebbi földek trágyáztatnak, mellyek minden évben szoktak vettetni, és pedig egészen alföldi módra jön ezekbe kukoricza után egy szántásba őszi gabona; minek sikerülését nagyon akadályozza az, hogy itt nagyon későn érő kukoricza faj van elterjedve, melly miatt vagy megkésik a vetés, vagy miután korán kezdik a kukoricza szüretet, s egyik gazda nem hagyhatja a magáét bitang sorra töretlenül a másik letört kukoriczája mellett, tehát gyakran az éretlenség miatt a legvigyázóbb gazda kezén is elromlik a korán letört kukoricza; ugyanazért mostanában némellyek a helybeli lelkész által behozott egy az eddiginél apróbb csövü és szemü, de sokkal korábban érő kukoricza fajt kezdettek mivelni. A távol földek nem trágyáztatván, rajtok fekete ugar tar-

tatik. Siklóson lóhere, bükköny, muhar nagy mennyiségben termesztetvén, ezek alá gyakorolják a trágyázást, fekete ugar ritka : de aztán a vetés forgásban semmi bizonyos rendszert nem tartanak. Mező-Eörsön egy része a fekete ugarnak, a mit t. i. megbirnak trágyázni, be szokott vettetni bükkönynyel vagy muharral, néha lencsével, különben tavaszi alá is teszik némellyek a trágyázást. Nemes-Magasiban bizonyos rendszert nem követnek a vetésforgásban : hanem a trágyázást a mennyire tehetik szorgalmasan gyakorolják. és a föld parlagon pihentetése, ugy a fekete ugar rég megszünt. Enyéngen az ugarnyomásnak bükkönyös zabbal való bevetése kezd divatba jöni. Őszit három, tavaszit két, kapást csak egy szántásba vetnek. Nagy-Szokolban kitünő szorgalommmal szoktak a lakosok trágyázni, leggyakrabban tavaszi gabona alá, némellyek kukoricza, mások bükkönyös zab alá az ugarban. Nagy-Székelyben az ugarba dohánytermesztetik, ezután jön két szántásba buza, harmadik nyomásba tavaszi kalászosok, és minden féle kapás vetemény. Dohányt az ugarban, lóherét külön darabban, vagy kertjében minden gazda termeszt, a máknak szinte közönséges, s a trágyázásnak olly nagy divatja van, hogy még a szomszéd helységekbe is összevásárolván a lakosok a trágyát, elhordják saját határukba földeikre, s e munkát télen tavaszi, nyáron őszi alá egyaránt teszik, s az őszivetés alá előre kihordva a földszélen várja a trágya a megelőző vetemény felkerülését. Szent-Lőrinczen a nyomás ugyan kettő volna : de a gyakorlatban háromra van osztályozva. Őszi után kukoricza, ezután árpa, tavaszi repcze, dohány, mák, lencse, borsó egy osztályban szokott vettetni. A trágyázás legszorgalmatosabban gyakoroltatik, s télen nyáron egy aránt foly; télen árpa, repcze, dohány alá. A mi trágya ekkor kimarad vagy nyáron gyülik, azt, mig a tavaszi vetemények a földben vannak kihordják a gazdák földeik végére, s mihelyt fel szabadul a föld, őszi alá trágyáznak vele, mellyet az igy vékonyan trágyázott földbe mindég két szántásba szoktak vetni. Fekete ugar soha sem marad. Kis-Péczen csak a nagyobb földbirtokosok tartanak őszi alá fekete ugart, a kisebbek egyre vetik földeiket. Rendes vetés forgás őszi, kukoricza vagy burgonya, ezután árpa, zab. Őszi alá esik a rendes trágyázás nyáron, vannak azonban, kik vagy tavaszi gabona, vagy zöldtakarmány, sőt kukoricza alá szoktak trágyázni.

Malaczka körül trágyás ugarba kendert, burgonyát szoktak vetni, ezután őszi, utánna tavaszi jön; néhol a jobb földekben mindkétszer őszit vetnek. Csalóközben a nagyobb gazdák hármas nyomást tartanak, s a mit ugarjokból meg tudnak trágyázni, azt bükkönnyel vetik. A kisebb gazdák ugart nem hagynak, hanem csak két dülőre osztva vetnek, s rendetlenül bár : de lehetőleg igyekeznek földeiket trágya alatt tartani. Vámos-Mikolán, Ipoly-Pásztón csak kettő a nyomás, s tavaszi alá rendesen történik a trágyázás. Szokolán a nép nyomásos gazdaságát egészen rendetlenül üzi, s mióta a tagosztály meg-

pendült, épen nem trágyáz. Az urodalmi majorságon következő vetésforgással üzetik váltó gazdaság. 1. kukoricza trágyázva, 2. árpa lóherével, 3. lóher kaszáló, 4. szinte, 5. buza, 6. bükköny, 7. rozs, 8. zab. E rendszerrel 185% átlagi mérleg szerint termesztett a gazdaság egy 1600 □ öles holdon buzából 21⅙, rozsból 21 1/12, árpából 23½, zabból 23, kukoriczából 39 posoni mérőt, bükkönyből 38, lóheréből 33¾ mázsát. Burgonyából külön termett egy holdon 78 posoni mérő. A mikolai homokos földeken az urasági vetés forgás luczerna termesztéssel következő : 1. burgonya, vagy kukoricza trágyázva, 2. árpa luczernával, 3, 4, 5, 6, 7, luczerna kaszáló, 8. rozs, 9. csibehurlegelő, 10. rozs. E vetésforgás homokon is minden rét nélkül megállhat. Diós-Jenőn a három nyomásból az ugar nyomást is beszokták vetni főkép kapás növényekkel : de azért nincs rendes divatja a trágyázásnak : hanem Kosdon rendesen trágyáznak. Kékkőn lehető rendes trágyázással az urodalom három nyomásos gazdaságot folytat fekete ugar mellett; a nép sem földe mivelésében és vetésében, sem a trágyázásban nem tart bizonyos rendet. Nemes-Kosztolán körül sincs rendes divatja a trágyázásnak. Csak egy két ur üz váltó gazdaságot tagos birtokán, kik a takarmány termesztést szinte gyakorolván, a rendes trágyázást jobban győzik. Liptóban elhagyták a fekete ugart és a föld minden harmadik évben rendesen jól megtrágyáztatván, trágyás földbe borsó, lencse, burgonya, len, tatárka szokott vettetni; ezután jő két szántásba őszi, mellynek tarlaja még ősszel felszántatván második tavaszi szántásba árpával, zabbal vettetik. A nép földmivelési szorgalma az utolsó év tüzedben szembetünőleg nevekedett. A holicsi urodalomban buza alá néha tiszta ugart tartanak. A tavasziakat két őszi szántásba csak bele szokták boronálni, mert igy jobban bokrosodik a vetés, mit a téli nedvesség inkábbi megmaradásának lehet tulajdonitani. A trágyázást nemcsak rendesen gyakorolja : hanem idegen segitség nélkül annyira győzi az urodalom, hogy a kövér földekben a vetéseket gyakran kétszer háromszor meg kell sarlózni. A stájer és luczerni lóhere vetéseket gypszezni is szokás. A nyitra völgyön a földmivelés a tökély meglehetős fokán áll, szokatlan mély, csinos szorgalmat tanusitó szántás és mondhatni szép fogasolás jellemezvén azt. Miben a gazdák itt a szántás körül hibáznak, az a felette széles barázda, s a fogas boronának az ugar keverés és vetőre szántás közti nem alkalmazása. A trágyázás mód szinte hibás; azt rendesen vetőre szántás előtt tevén, jól el nem teregetik, s a mag eltakarásakor a fogasborona mind földszinre huzza. A burgonyát felette sürün ültetik az egész vidéken : azért nem kielégitő a termés. Barsban általában a három nyomásu gazdaság van divatban; kivéve némelly nagyobb gazdaságokat, hol attól történik egy kevés eltérés : de az ezekbeni javitás is inkább a szemtermés, mintsem a takarmány szaporitására levén irányozva, a marha tenyésztés általában nagyon korlátozott, s a szántóföldek, azt lehet mondani, illő trágyázásban sehol sem

részesülnek. A közlakosok néhol fekete ugar helyett, kukoriczát, babot, krumplit termesztenek, s a trágya egy részét ezek alá adják.

Gyomán tagosztály óta mind inkább jön divatba a trágyázás s most már pénzért is megveszik a trágyát. Leggyakrabban kukoricza, vagy árpa alá szokás trágyázni; azon kevesek, kik vetett takarmányt (zabos bükkönyt) termesztenek, ez alá szoktak. A buza a kukoricza tarlóba szokott jönni. Kétszer akármi vetemény alá ritka gazda szánt. Hajdu-Böszörményben tengeri után tavaszi jön, a tavaszi tarló pedig kétszer szántva jön őszi alá; a trágyázás kivételes eset. Békés-Csabán ismét kukoricza után vetnek buzát, némellyek pedig, kik a dohány termesztést gyakorolják, azután is ezt vetnek; hanem a trágyázás ritkaság. Gyulán a három nyomásu határban kezdték némellyek bevetegetni az ugart: de nem levén rendes gyakorlata a trágyázásnak, nagyon elsoványitották földeiket, ugy hogy az most már az árpát meg sem akarja termeni: azért ezek is visszatértek a közönségesen gyakorlott fekete ugaros gazdasághoz. Élesden gabona és tengeri váltogatják egymást a vetés forgásban, harmadik évre pedig ugarnak marad a föld, mellyet nagyon gyéren trágyáznak. Nagy-Lakon kukoriczával vetik az ugar nyomást, mellynek tarlójába buza jön, ezután árpa, s azon kevés gazda, ki néha trágyáz, ez utóbbi alá teszi azt. Szarvason szinte tengeri, buza, árpa a rendes vetés forgás, minden csak egy szántásba. Ezelőtt soha sem trágyáztak, mostanában kezdegetnek kukoricza alá. Álmosdon a közbirtokosok után a nép is kezdi követni a javitott három nyomásos gazdaságot, s ugar nyomásának egy részét trágyába bükkönynyel veti. Egyébiránt őszi alá háromszor, tavaszi alá kétszer szántanak

61. §. Kaszáló rétek.

A kaszáló rétek összes mennyisége 3,869,365 katastralis holdra rug. Hain összesen 84,088,000 mázsa széna értékre teszi széna és sarju termésünket, mellyhez a szerb vajdaság és bánát 21,840,000 mázsával járulván, ez összesen: 105,928,000 mázsára üt. Ehez a szinte utána az 59 §-ban 82,901,000 osztrák mérőre kimutatott szemtermés szalmáját csak 30,000,000 mázsa széna értékre véve, az utánna a sertéseken kivül 11,483,387 különbféle állatokból a juhokat tizével nagy darab számra véve 5,346,310 nagy darabra ütő állat mennyiségből esik egyre közel 26 mázsa, mellyhez hozzá járul a különféle gyök nemüekből, gazdasági iparvállalatok hulladékaiból, s még a szántó földekről sat. kerülő baromtakarmány.

Az ideiglenes adósorozati bizottmány Magyarországon 12,507,744, a bánátban 1,838,314, összesen 14,346,058 pftra teszi az összes rétek tiszta jövedelmét, ebben a velök összevett kertek jövedelme is benfoglaltatván.

Mesterséges rétöntözést egyedül Márialigeten tudok a magyaróvári

uradalomban Moson megyében, hol több száz holdakra menő rétség mesterségesen levén a czélnak megfelelőleg elegyengetve, a Lajthából vezetett csatornák által öntöztetik. Kisebb szerü rétöntözés van a béllyei uradalomban Baranyában, aztán a holicsi uradalomban, majd hg. Eszterházy ozorai uradalmában Tamasin, és lévai uradalmában Kelecsényen. A kelecsényi rétöntözés 1844-óta gyakoroltatik természetes csergetésü elárasztással 51 katastralis holdon. A berendezési költség 800 pft. körül rugott. Terem e rét közép arányban holdanként 40 mázsa anya szénát, s azon tul még az 1852-diki szük széna termés idön is adott 20 mázsa sarjut, holott öntözés előtt 13 mázsa alig volt összes termése. Ezeken kivül egyszerü elárasztást is alig tudok emliteni; holott kivált hegyesebb vidékeinken a számos folyamok és patakok a legszebb alkalmat adnák az efféle berendezésekre; különösen a Garan és Ipolyvölgy könnyen kis Olaszországgá volna alakitható. Azonban rétjeink nagy része a haszon elvételén kivül, a mivelő kéz nyomát alig érzi; azok trágyázása csaknem egészen divaton kivül van. Némelly uraságok kezdik ugyan már a rétgyalut használni: de a köznép rétjein nagy részint csak azon puczok durás terül el, mellyet a kasza felvág. A buja alföldön még nem tünik fel annyira csodakép a puczok durás: de a hegyesebb vidékeken is sok helyt alig látszik a rét tőle. Thurócz megye rétjei átalában egész a csodálkozásig puczok durásosak. Vizenyősségben szinte egyaránt szenvednek a rétek, különösen az alföldi rétségeknek csaknem felét ollyannak lehet tenni, melly birkának alkalmatlan savanyu szénát terem; jobb és bővebb termést egyedül aszályos esztendőben ad; nagyon esős évben pedig nemcsak semmit nem terem, s koplalásra jut a marha: hanem jövőre is káka vervén fel, még inkább megromlik a széna. Szóval a rétmivelésben még felette hátra vagyunk.

A széna takaritásra ott hol a mesterséges takarmány termesztésnek inkább divatja van, fordit a nép némi figyelmet. A liptói nép különösen ügyes és gondos széna takaritó. Ott még a vékony rendeket is széljelteregetik, hogy jó idővel hamar száradjon, s gondosan gyüjtik pajtára a jól készitett erőteljes szénát. Sok alföldi vidéken a kövér rét vastag rendje egész héten át illetetlenül hever, ha eső jön rá, kiázik a jó takarmány, s nem ritkán esik meg, hogy a szalmánál is alább való minden erejéből kivetkezett gazt gyüjt a gazda össze.

A sarju kaszálásnak a rét szabadulások igen nagy akadályára vannak. A Szent György napig a réteken csaknem átalában divatozó szabad legeltetés megkésleltetí az anya szénát, s a minden mivelési kéz nélkül való legelőkön mihelyt egy kevéssé felmelegszik az idő és eső rendesen nem jár elkopáruló mezők sokszor kínszeritik a gazdákat a rétnek sarju kaszálás előtti felszabaditására. Összes rétjeinknek egy negyedét alig lehet sarjutermőül felvenni.

62. §. Legelők. Rét és tarló felszabadulás s közlegeltetés.

A legelők 5,440,882 holdat foglalnak, s az innen kerülő tiszta hasznot az adósorozati bizottmány Magyarországon 5,643,926, a bánátban 2,069,617 ftra teszi. Ezekre még kevesebb gond van forditva nálunk, mint a rétekre; s a közlegelőkre a szó teljes értelmében rá illik a példa beszéd: „közös lónak turós a háta.“ Vetett legelőt csak felette ritka uraságok használnak tag birtokaikon, mint gróf Széchenyi István pölöskei uradalmában. Fentebb a 28-ik §-ban láttuk, hogy a nagyobb közbirtokosok tagosztály alkalmával külön vették ki legelőiket: azonkép némelly helységek is felosztották azt s feltörvén istálózást hoztak be, vagy pedig a nagyobb taguak külön egyedül, a kisebbek többen egyesülve használják illetőségöket legelőül; s illy helyeken látszik némi javulás: de kik köz legelőül hagyták, tagosztály után sem tesznek azon semni javitást. Más helységekben tagosztály vagy elkülönzés alkalmával is csak mennyiségre nézve lett meghatározva a legelő, egyébként régi rendetlenségben maradt. Egész pusztákat képezve szélesen kiterjedt legelőinknek egy részét gilicze, s disznótövis, mást kutyatej, öt ujju vad sikár fü, vad bodza sat. lepi, mit a marha nem eszik, vagy homok fuvás rongálja s mihelyt akár nagyon esős akár egy kissé aszályos idő jár, nagy kiterjedése daczára koplal rajta az aránylag csekély számu barom. A status kölcsön s meg nevekedett köz teher idézte ujabban némelly helyeken elő azon kedvező eredményt, hogy ezek pótlására a közlegelők egy része haszonbérbe adatván feltöretett, s ez által képesség adatik azoknak jobb és bővebb mező termésére s a különféle alkalmatlan dudvától való megszabadulásra. Igy Mihályfalva Észak-Biharban, Püspöki, Szántó Dél-Biharban, N.-Kőrös Pestsoltban, a Bácskában a csatorna mentin több helyek, Veszprémben Mező-Szent-György sat. nagyobb mennyiségü közlegelőket osztottak ki. Hanem Nyiregyházán már rég óta szokásban van a legelőknek efféle feltörések általi javitása; igy Kopács Baranyában minden évben 120 holdat szokott len alá kiosztani. Hevesen dinnye alá használtatik az efféle gyeptörés. Rendszer vagy arány még a tagosztályzott és rendezettebb határokban is ritka helyen van a legeltetésben: hanem tart kiki annyi jószágot, mennyit bir, s legel minden rendtartás nélkül mindenféle barom rakáson a közlegelön a hol tetszik; ugy hogy valóban csak kivétel képen lehet meg emliteni a helyeket, mellyek nem igy cselekszenek. Erre nézve már a tagosztály tárgyalásánál tettem némelly megjegyzéseket; hol a legelő elkülönzések is érintve voltak. A tarló és rét felszabadulás szinte átalában közönséges az egész országban. Ezt a nép még némelly tagosztályzott helységekben is megtartotta; holott ez van legnagyobb akadályára a szabad földmivelésnek, mert kivált néhol annyira zabolátlan, hogy a szomszéd alig várja a másikat, mig gabonájába vágja a sarlóját

s már kévei közt van jószágával, és ha egyszer valamelly dülőben megindult a takarás, tulajdon földén nyakra főre sietni kell a gazdának akár készült el tökéletesen a gabona akár nem; különben csakis a felszabadulás jussán kárpótlás nélkül összetöretik a lábon talált vetést; hogy a kévék betakarodjanak, azt várni ritkaság. Különösen a juhászokkal van e végett sok izetlenség; aztán a kurta pásztorok és ökrész gyerekek tesznek felette sok kárt, más olly terményt pedig, mi nem egyszerre takarodik a szomszédokéval vetni senki még csak gondolatba venni se nemerészelje. A rendőri törvények mellőzése óta, mióta a legkisebb mezei kár is rendes per utra van utasitva, a józanabb, különösen a birtokosabb osztály, az efféle visszaéléses használatok lehető megszünésében keresi és találja a tagosztályok legfőbb érdemét.

A közlegeltetést és a tarló s rét felszabadulást ekép összefoglalva, az egyes helységi rendezéseket illetőleg következő ismertetést teszek. Sz. Lőrinczen Tolna megyében tagosztály s legelő elkülönzés még nem lévén csak annyi rend tartathatik a legeltetésben, hogy az igás ökrök legelőjén tarló felszabadulásig semmi más barom nem jár: hanem a ló, tehén, borju csorda egy legelőn él, sertések külön. Rét és tarló szabaduláskor szinte az ökröké s más igás barmoké az elsőbbség. N.- Szokolban csak az igás ökörnek van külön legelője, hova más baromnak menni nem szabad. Mező-Eörsön Győr megyében a sertést nem eresztik más barom jó gyep legelőjére; hanem az urnapig ugaron, aztán a roszabb legelőkön, mit a barom már akkorra elhágy, végre tarlón jár; egyébként egész rendetlenség van. Nemes és Pór-Magasiban (Vasban) a juh legelő el van különözve a szarvas marhákétól; a tarló és rét először az iga vonóknak aztán a rideg marhának szokott felszabadulni; hanem a juhászok legelőször becsapnak rájok. Herény vidékén legtöbb helyen van némi rendezkedés a legelő használatára nézve; és néhol ökör csorda, tehén csorda, ló és sertés legelő egészen külön van, másutt az igás jószág együtt jár, külön a többi, a rét szabadulásra nézve pedig közönséges rend, hogy sarju kaszálás után várnak egy keveset, mig jól kihajt a fü s az épen őszi vetőre szántás alkalmára szabadul fel előbb az igás jószág számára, egy pár hét mulva egyéb barmoknak. E. Radóczon teheneknek és sertéseknek, mindeniknek külön legelőjök van, lovak, ökrök, együtt járnak s bár tagosztály volt, mégis meg van a tarló és rét felszabadulás: de Bucsuban el van törölve. Ikervárott az elkülönzött legelőből külön van kiszakitva egy darab az igás ökrök számára, mellyen egy-egy gazda tarthat négy ökröt; hanem a más legelőn annyit járathat, a mennyi jószága van. Lébényben csak az ökrök részére van külön tilos legelő; a rét és tarló felszabadulás legzabolátlanabbul üzetik. Sarjut kaszálni e végett nehéz. — Kis-Péczen rendes arány van a köz legeltetésre nézve. Minden ½ telkes gazda hajthat a köz legelőre 1 tehenet, 2 lovat, 2 sertést, a külön tilos ökör legelőre 2 ökröt. A tilos az ökrök

számára csak munka időn szabadul fel, egyébkor minden jószág még a sertés is külön pásztor alatt együtt jár. Téthen tagosztálykor csak a sertések számára hagyott fen a közönség minden volt egész telek után jutott 9 holdból ½ holdat közlegelőül, a többit felosztotta s más barmokra nézve megszünt a közlegeltetés.

Malaczka vidékén nagy divatja van a kurta pásztoroknak; rend a nép közt a közlegeltetésben semmi: hanem néhol az igás marha részére divatozik az itt ugy nevezett pünkösti legelő, t. i. kijeleltetik a közlegelőből egy darab jobb rész, hova Szent György napjától pünkösdig más jószágnak menni nem szabad. A komárom megyei csalóközben majdnem minden helység határában van némi legelő rendezés, rendesen külön levén legelő ökrök, birkák, lovak és apró marhák számára, juhoknak a legdombosabb, sertéseknek a leglaposabb rész jeleltetvén ki. A tarló szabadulást a tagosztályzott helyek egészen megszüntették. Másutt mind rét, mind tarló szabadulás meg van, és pedig sok helyen a rét szabadulás mindjárt az anya széna kaszálás után. Mert a közlegelők a tavaszi árvizektől későn szabadulván meg, tavaszszal is a pártosabb rétekre megy ki először a barom; hol sokszor annyira soká elmarad, miszerint e miatt nemcsak az anya széna kaszálás nagyon megkésik, hanem mennyiségében is tetemesen megapad, sarju kaszálásra meg nem marad idő. Aranyoson tagosztály előtt sokszor jött a népség azon kénytelenségre, hogy sokáig ellakott tavaszszal a jószág a dombosabb réteken; s ollyankor aztán ezek a kaszát is alig érdemlették többé; mióta megtörtént a tagosztály, magános gazdájok kezén mentek levén minden féle korai legeltetéstől, ezek adják a legjobb és legbövebb szénát, sőt sarjut is rendesen lehet rajtok kaszálni. Ócsán a Dodvág melletti legjobb rétek közül sok sinli a korai legeltetés kárát.

Kocson a nép illő rendet tart a legeltetésben. A legjobb legelő az ökröknek szokott kimutattatni, s ugy osztályoztatik az a lovak, tehenek, a rideg barom és juhok számára, a sertések pedig leginkább csak ugarokon járnak, honnan ha kimaradtak, akkor vizes, gödrös helyek vannak kimutatva számokra. A tarló és rét-felszabadulás meg van ugyan még: de nem egyszerre, hanem dülönként egymás után szabadul fel, ebben is rendet tartván a nép. Ácson a különféle barmok számára el van különözve a legelő. Tarló és rét felszabadulás mindég az igás barom részére történik először; különösen a rét juhoknak csak késő ősztől kora tavaszig szabad. Szegváron s vidékén, hol tanyás gazdaság üzetik, sehol sincs közönséges tarló felszabadulás: hanem rét szabadulás sarju kaszálás után igen. Izsákon külön van a legelő a különböző állatok számára. A rét szabadulás még anya széna kaszálás után mindjárt beáll s a miatt sarjut kaszálni soha sem lehet. Kun Szent-Miklóson hasonlókép a rétfelszabadulás akadályozza a sarju kaszálást: de a szántó

földeken tagosztály óta minden felszabadulás csak az egymásnak azt megengedő szomszédok közt van. Az e vidéki nagyobb határokban, ha egyébnek nem, legalább a birkának egyéb jószágokétól mindég külön legelője szokott lenni. Nagy-Kőrösön minden külön csapat marhaszámára, igy a juhoknak is külön van kimutatva a legelő.

Sátoralja-Ujhelyen csak az igás baromnak van külön legelője. A felszabadult kaszálókat csak őszszel járja a marha. Nagy-Szőlősön nincs különös közlegelő, hanem a határ ugar része szolgál annak, hol a különböző marha számára évenként külön szokott a legelő kijeleltetni. Gönczön az igás barom számára déli és éjjeli legelők vannak kimutatva, a tarló és rét felszabadulás renddel és nem egyszerre történik.

Szarvason minden állatnem számára el van különözve a legelő, s legfeljebb a sertések legelőjére csapnak át a juhok. Tarló és rét felszabadulás nincs, tanyás gazdaság üzetvén. Álmosdon a közlegelőn juhon kivül minden együtt jár. A tagosztályzott határban semminemü felszabadulás nincs, mindenki ura levén a magáénak. Kabán, Gyulán sat. mindenütt legfeljebb a juhok vannak kitiltva a marhák járásáról, a sertésekkel járván együtt. Még Békés-Csabán a mi kevés legelő a tagosztálytól fenmaradt azon külön járnak a különféle barmok: de sem tarló sem rét felszabadulás nem létezik. Gyomán rendesen elkülönözve van a legelő minden jószág számára; de a rét és tarló felszabadulás a tagosztály által sem szünvén meg, mikor ezek a nagy jószág számára felszabadulnak: akkor a juhok átmennek a marhák legelőjére, késő őszszel pedig ezeknek is felszabadul a tarló és rét. Hajdu-Böszörményben nincs ugyan a közlegelő használatra nézve sem rend sem arány, hanem annak javitására már 10 évvel ez előtt dicséretes kivételképen törekedett az elöljáróság. Jelesen kiosztott minden kivétel nélkül a földes gazdák közt 1000 holdon felül menő mennyiséget olly kikötéssel tiz évi használatra, hogy azon általában luczerna termesztessék, kétség kivül való levén, hogy a luczerna alá megtrágyázott s jól elkészitett föld tiz évi felszabadulással, midőn másik 1000 hold fogott feltörés alá kerülni, buja legelőül szolgáland. Azonban a küszöbön levő tagosztály az első kezdet után abban marasztotta ez üdvös intézkedést.

2-dik Czik.

Kertmivelés és gyümölcstenyésztés.

63. §. Konyha és disz kertészet.

Házi kert a lakházak után redesen szokott lenni. Az uraságok mükertészeket, a nagyobbak e mellett diszkertészeket tartanak. A nagyobb városokban s azok környékén több családoknak egyenesen üzleti életmódjok a

konyha kertészet, s a módosabbak asztalaira is képesek adni különféle izletes termékeket. Mind a mellett kertészetünknek a világ szinpadán még neve nincs. Nem állunk korántsem ott, hol az erfurti és párisi kertészek, kik sok különféle jeles minőségü kerti veteményeikről elhiresedtek; holott éghajlatunk a kerti veteményeknek különösen kedvez. Az erfurti torma a pesti piaczon is közkelendőségben áll: pedig azt mondják, hogy Kókán Pest mellett terem a világon a legjobb torma. — Főszerepet visz a kerti termékek közt a fejes káposzta, s minden vidéken vannak helyek, mellyek ezt szintugy jeles minőségben, mint kiterjedt mennyiségben termesztik, s a kilső káposztás kertek néhol egész táblákat foglalnak el, kedves eledele levén a káposzta mind magyarnak, németnek, mind tótnak. A kel és fodros káposzta még közönségesen el van terjedve: de a virágkel (karfiol) broccoli vagy spárgakel csak az uraságoknál és műkertészeknél van divatban. A karaláb, spenát, sáska, saláta félék szinte közönségesek, articsóka ritka. A nyulárnyék vagy spárga, homokos földeinken vadon terem: de mióta az uri rend izleletét megkedvelte, a kertekben is közönségessé kezd lenni. A hüvelyesek jelesebb fajai, fejér vaj bab, különféle borsók a nép közt is naponkint terjedelmesebb mivelést vesznek s kivált a felsőbb vidékek jeles minőségben állitják elő, hires a lőcsei, pribisi borsó: mind az által az uraságok asztalaira effélékből más tartományokból sok kerül. Zöldborsónak, zöldbabnak, paszulynak télire aszalva való elkészitése nincs szokásban; csak némelly gazdaasszonyok tudják még az azokkal való bánást. A téli éléstár egyébként is efféle izletességektől nagyon üres. Gyökér nemüek közül sárga répa, czékla, kerek répa, petrezselyem, zeller, torma, a retek különböző nemei közönségesek. A pesti, budai, kecskeméti kertészek olly jó téli retkeket termelnek, hogy az erfurtiaknak becsületökre válnék. A liptóiak, turócziak egy répanemet mivelnek, mellyet főzelékkép aszalva vagy is szárítva hoznak kereskedésbe. Veres és foghagyma különféle nemei s egyéb hagyma félék, az indárok közül tök, uborka, dinnye bőségben; a tök ujabban Amerikából került fekete magu és foszló bélü fajjal szaporodott; paradicsom almát a budapesti s más nagy városi kertészek téli befőzésre nagyban termesztenek. Igaz sáfrányt mult év tizedekben Tolna megye környékén nagyobb kiterjedésben kezdettek el termeszteni: de felhagytak vele, a kerti sáfrány bár kereskedésben festékül jövedelmező kelendősége volna, csak az igaz sáfrány pótlékaul termesztetik. A füszer növények közt a paprika az, mi legnagyobb terjedésben van mivelve, kömény imitt-amott a felső vidékeken a tótok közt kicsiben.

Hanem elvontan attól, hogy némelly kerti vetemények a kapás növények közé mellék növényekül vannak átvive, mint a hüvelyesek, s a tök, mások ugar növényekül egész kiterjedésben mivelteinek, mint szinte a hüvelyesek és némelly répa fajok; olly növények is áthágták nálunk a csupa kertmivelési

határt, mellyek még más országokban nem jöttek ki a keritések közül. Illyenek főkép a dinnye, veres és foghagyma, paprika, sárga répa és petrezselyem. A dinnye az alföldön egész szántó földi táblákat foglal el, gyeptörés használtatván alája. Legjelesebb görög dinnyéket termeszt az országban: Sámson Észak-Biharban, Heves és Csány Heves megyében. Szontagh Gusztáv jeles dinnyészünk „Szenvedelmes dinnyész" czimü jeles könyvében ezeket jegyzi meg. „Tapasztalásaim szerint nem lehet ugyan állitani, hogy honunk éghajlata és földe a dinnye egyik nemét a másik felett (sárgát vagy a görögöt) pártfogolná, s még is azon tény tagadhatlan, mikép nálunk egyetlen hires sárga dinnye faj sem létezik, midőn ellenben a hevesi, sámsoni, csányi görögök, a jászkun fehérbélü takácsdinnye sat. előkelő hirnévben részesülnek. Többet mondok: én sok évi kisérleteim után egy kitünő honi sárga dinnye válfajra sem tudtam szert tenni, midőn ellenben sok olasz, kis ázsiai, sőt perzsa görög dinnyét megprobálván, azokat hevesi dinnyéinkhez hozzá sem hasonlithatóknak találtam, ugy hogy most, midőn termesztett sárga dinnye válfajaim kivétel nélkül mind külföldről származnak, az egy tőlem állandóan mivelt görög dinnye válfajam hazai, pár barátim szivességéből a fegyverneki pusztáról (Szolnok megyében)származó. Okát é roppant különbségnek a sárga dinnyék vegyes termesztésében helyezem. Hevesen, Sámsonon, Fegyverneken kivált csak egy válfaj görög dinnyét termesztenek, jó földben, jó éghajlat alatt, jól mivelve, s a gyümölcs el nem korcsosodik"! Hagyma, zöldség, gyökér, paprika termesztésről legnevezetesebb vidékek: a Sárköz Pest-solt megyében, és pedig ott különösen: Ordas, Fogthü, Duna-Pataj, Szent-Benedek, Úszod helységek; a Ráczkevi duna sziget különösen sok sárga répát termeszt; Derecske és környéke Észak-Bihar, Sarkad Dél-Bihar, Kis-Várda és környéke Szabolcs megyében, mindenik különösen a veres és foghagyma, ezen magyar vanilia termesztéssel foglalkozván; azzal bejárja messze földön a körülte fekvő vidéket; végre Farkasd és Negyed helységek Poson megyében, mellyek különösen répa és gyökér nemüekkel fel Bécsig és le Pestig egyszersmind nevezetes kereskedést üznek, hajó terhenként hordván széljel termesztményöket. Ezekhez járul Kamocsa Komárom megyében, Korpona Zólyomban. Ezeken kivül az alföldi tanyás gazdaságokban több helyt üzik nagyban, kivált egyes, a tanyákon kint lakó pusztai kertészek, vagy ugy nevezett gányók a zöldség termesztést. Mint különös földmivelés módot, megérintem rövid szóval az efféle zöldség termesztési kezelést. Fogthün, mint általában e czélra kell, kövér és pedig nem uj trágyás, hanem régi trágya erőben levő föld szokott zöldség alá vétetni. Ezt ekével jól megmivelik, s midőn elkészült: ekkor a gazdaasszony mindenféle zöldség magvat, foghagyma, paprika, saláta, sárgarépa, petrezselem, néha zeller magvat is összekever, s elveti ugyanazon egy táblába. Legelőször megnől a saláta, és pedig

ritkán állván szépen megfejesedik, a nélkül, hogy ki kellett volna ültetni, s mielőtt valami akadályt tenne a többinek, már felszedetik. Augusztusban a hagyma kerül fel; ekkor elkezd a gyökér és sárga répa vastagodni és késő ősszel egészen jó testben hagyja el a földet. Egy hold kerti földbe 10 ittze hagyma magot szoktak venni, mi a főmennyiség, a többi járulékkép jön hozzá. Illy képen egy 1600 □ öles hold jól elvetett és jól megmunkált hagyma föld középszerü jó esztendőben átmérőleg bead 500 vft áru termést. Ez egy hold föld után ugyan igen tetemes haszon : hanem aztán tetemes is belőle a mivelési kiadás. Egy hold hagyma maggal bevetett földnek négyszeri gyomlálására felmegy 100 napszám; ezentul ősszel hét számra tölti a termesztő kocsijával lovával az eladásra való fuvarozásban az időt; mert elhordja az idevaló ember hagymaját Pest, Vácz, Moór, Fejérvár, Veszprém, Veszprém-Palota, Pécs, Mohács, Kecskemét, N.-Kőrös, Czegléd vidékeire, és ez emlitett városokban sárközi hagymás nélkül vásár alig esik. Egyébiránt feliből is szokták az efféle zöldséget miveltetni, mi körül az a szokás, hogy a földtulajdonos megszántja a földet; a feles pedig azontul végez minden munkát, s magot ad a földbe; azután felkerülvén a termés, a gazda a földön megfelezi azt, s haza szállítja a magáét : hanem még a választás (a hagyma kiválogatása, és osztályzása) és felfonás a feles kötelessége, melly munka alatt tartozik őt a gazda koszttal ellátni. Az uborka termesztésről különösen Nagy-Kőrösi emlitem meg; mert több uborkát alig termeszt egy hely a birodalomban, mint ez; 10—12 akós hordókban besavanyitván, száz meg száz kocsi számra hordja azt fel Pestre, és sokszor 30—40 kőrösi uborkás kocsi áll a pesti piaczon.

Az uri lakok és kastélyok mellett sőt kisebb lakházak körül is kisebb nagyobb kiterjedésü diszkertek szoktak lenni; mert a magyar szép-nem örömest kedvelője a diszkertészetnek : de mesterséges virágtenyésztéshez ritkán értünk. Legjelesebb és legnagyobbszerü diszkertek, többnyire angol modorra berendezve, láthatók az országban: Alcsuthon főhg Nádor József örököseinél Tót-Megyeren gr. Károlyi Lajosnál, Acsádon Szabolcsban Ábrányi Péternél, Lovas-Berényben (Fejér megye) gr. Czirákynál, Bucsán (Nyitra) gr. Zaynál, Csákváron (Fejér) gr. Eszterházy Miklósnál, Cseklészen (Poson) gr. Eszterházy Józsefnénél, Déghen (Veszprém) Festetics Ágostonnál, Fóthon (Pest-Pilis) gr. Károlyi Istvánnál, Enyéngen és Körmenden hg Batthyányinál, Ladon Czindery Lászlónál, Lovrinban b. Lopreszthynél, Mocsonakon a nyitrai püspöknél, Oroszváron gr. Zichy Ferraris Bódognál, Lovász-Patonán (Veszprém) gr. Somogyinál, Gödöllőn (Pest-Pilis) b. Szinánál, Tatán (Esztergam) gr. Eszterházy Miklósnál.

64. §. Gyümölcstenyésztés.

Angolországban, s az északi tartományokban csak drága csemegéül szolgál a gyümölcs; Franczia-, Olaszországban, s más déli tartományokban a

földnépének is egyik fő jövödelem ágát teszi, s a déli gyümölcs, mint czitrom, narancs, fige, szentjános-kenyér, gesztenye sat. a világ kereskedésnek is nem megvetendő tárgyául szolgál.

Magyarországon déli gyümölcsről ugyan szó sem lehet; mert az csak némelly kertészek által, kölönös gonddal és üvegházakban termesztetik: de éghajlatával megegyező gyümölcs dolgában az országnak némelly vidékei gazdagon meg vannak áldva; mások azonban, különösen az alföldi rónaságok igen szegények; bár a természet ezeket is felruházta a gyümölcstenyészésre megkivántató természeti kellékekkel; és csak a lakosok hanyagságában rejlik egyedüli ok, miért a gyümölcstenyésztés alkalmát, hasznát és kellemeit nélkülözniök kell.

Legszebb gyümölcs terem Sopron vidékén, hol mind a nép, mind az uraságok, kik közül többen kiterjedt szép gyümölcsösöket tartanak, jeles szorgalmat fordítnak a gyümölcsnemesitésre. Vasban Ikervár környéke fordit legtöbb gondot ez iparágra. De mindenek felett ki kell emelnem a megyében Szombathelyen Gotthárd István ur kiterjedt és igen jeles gyümölcsösét. — A körmendi urodalmi kesztész által nemisitett fák eladása gyakoroltatik. Zalában a Balaton melléke tünik ki; Somogyban szinte a Balaton tájon némelly helyeken ismét olly divatba kezd jöni a gyümölcstenyésztés, hogy rövid időn megint ellehet mondani Losonczy hármas kistükrének szavait „somot, almát, körtét itt eleget ehetsz.“ A kéthelyi urodalomnak jeles gyümölcsöse van. Hasonlókép nagyszerü és rendezett Veszprém megyében az enyéngi urodalmi gyümölcstenyésztés nemesitett fa eladással. Tolnában Szent-Lőrinczen a Nádor csatorna által kiszáritott régi füzfás kertekben annyi szilva terem, hogy Duna-földvárig szekér számra szálitja a lokosság. Bezerédj István urnak igen jeles gyümölcsöse van Hidján. Bölcskén az eddig is szép divatu gyümölcstenyésztés ujabban még nagyobb lendületet nyert az által, hogy némelly uraságok dunaszigeti földeket adogattak el a lakosok közt holdszámra, mellyeket azok aztán e czélra használnak fel. Baranya megyében a béllyei urodalomban a nagyobb majorsági táblák szilvafa sorokkal diszitvék; azontul Siklós, Villány és Pécs körül több helységek bőven üzik a gyümölcs termelést. Kis-Péczen (Győr) nagy divatja van az oltogatásnak.

Posonban, s vidékén divatozik mind a gyümölcstenyésztés mind a nemesités. E vidéken nemesitett fák adatnak el: Ivánkán az urodalom által, Urbanek Ferencz plébános ur által Majthényban, Sziebenfreund gyógyszerész ur által N.-Szombatban (F.-Nyitra), s Farkas Ferencz szered urodalmi tisztartó ur kertjében Vághán. Nemes-Kosztolánon (A.-Nyitra) a gyümölcsészet a birtokosok kertjeiben meglehetős ápolásnak örvend, s ott nemesebb faj gyümölcsök is találhatók. A köznépnél azonban a beszterczei szilván, s az itt ugy nevezett fejér és fekete körtén kivül más gyümölcs nem talál ápolásra. De

kitünteti magát ez iparágra nézve e vidéken három község: Racsicz, Dvornyik, és Vesztenicz, hol különösen cseresznye sok terem. E három falu nemcsak a közel vidéket; hanem Thurócz, és Trencsén megyéket is ellátja jó és szép cseresznyével. Nyitra-Pereszlényen a plebános kertből nemes faeladás van. Alsó-Pélen (Bars) a gyümölcstenyésztést olly szorgalommal üzi a nép, hogy az egész környék seregesen jár ide gyümölcsért, s drága pénzen fizeti azt. Az uraság (gr. Hunyady Ferencz) részéről ápolt 15 holdnyi gyümölcsös igen jó karban van. De értik a lakosok is szintugy a fanevelést, mint nemesitést; mert a legénység nagyobb része az uraságnál kertészeti szolgálatban növekedvén, szép gyakorlattal kerül onnan haza, s otthon is ügyesen üzi foglalatosságát. Sok paraszt gazda udvara egész élvezetet ad. A legnemesebb gyümölcsfajok: franczia ranett, aranyranett, fehér és szegeletes kalvil, vajkörte, kolmárkörte, izenpart közönségesen el vannak terjedve. Kosdon (Nógrád) s vidékén virágzik a gyümölcstenyésztés, Diós-Jenőn különösen nagy előhaladása van annak. E helyet a fa felette szereti, s a gyümölcsfák tartós életüek és igen vastagra, s nagyokra megnőnek. Cseresznye sok és jó; szilva, kajszin baraczk, alma, körte elég. Tolmácson Szentiványi Vincze urnak jeles gyümölcskertjéből nemesitett fák adatnak el. Kékkőn szinte ez a nép fő iparága s az ekkörüli szorgalomnak tulajdonitható, hogy itt különféle igen nemes gyümölcs találtatik. — A komárom megyei Csalóközben ez előtt nagyon nehezen tudták megfogamztatni a fát, s mihelyt annak gyökere az alsó atkás réteget elérte, az azonnal kiveszett. Ujabban áttörik az atkát és ugy teszik az ültetést: azóta kezd emelkedni a gyümölcsészet, s Nagy-Léélen, Ekelben, hol Pázmány Zsigmond ur gyümölcsfa tenyésztését különösen megemlitem, Ócsán, Thuri-Szakálason, Szilason, Keszegfalván, Guttán, Nagy-Keszin, Füsön, Csicsón, Apácza-Szakálason szép gyarapodásnak indulván, az oltogatás annyira dicséretes előhaladást tesz, hogy egy két év mulva Csalóköz nemcsak beéri az általa termesztett gyümölcscsel; hanem más vidéknek is adhat abból. Igen nagy tényező e tekintetben Ambrosz János megyei főnök ur buzditó rendelete; mellynél fogva minden helység köteles az országutak és földek mellékeit fákkal beültetni; az iskolákhoz pedig gyümölcsoltókerteket szakasztani, hol a tanuló gyermekek a fák ültetése, s nemesitése iránt oktattassanak. A fa sorolás még gyéren történik: de az oltó kertek kimutatása által már egészen foganatba van véve a rendelet, s a szép kezdet reményteljes jövőnek néz elibe.

Tatán (Esztergam megye) mind az urodalomnak, mind egyeseknek szép és jeles gyümölcs kerteik vannak. Itt 1847-ben egy gyümölcsfatenyésztő társulat volt alakulva, Miklós napját pedig gr. Eszterházy Miklós tiszteletére gyümölcskiállitás rendezéssel szokta volt megünnepelni az urodalmi tisztség. Kocsnak, hol a nép a gyümölcsészetben szinte előre törekvést tesz, igen nagy-

szemü cseresznyéje, Ácsnak kajszin baraczkja hires. Fejér megyében Fejérvár, Csákvár és Csóka körül sok és szép gyümölcs terem : de legtöbb szorgalmat fordítnak a gyümölcsészetre a ráczalmási közbirtokosok, kik közül sokaknak nagy kiterjedésü és szépen rendezett gyümölcsöseik vannak : főkép kitüntetvén magokat : Boronkay, Lehoczky és Márkus urak. A biai urodalomban (Pest-Pilis) a gazdászati kerületek faiskolákkal és kertészekkel elvannak látva, s mind vad mind nemesitett gyümölcsfa nagyobb mennyiségben növeltetik, mellynek következtében 3 nagyobbszerü gazdasági kerület főutai és birka csapásai fasorokkal ki vannak ültetve, az egyes táblák közei pedig hathat ölnyi távolságra ültettettek ki gyümölcsfákkal. Tóthfalu a szent-endrei szigetben oltogatásra nagy gondot fordit, Visegrád, s aztán a Budapest körül fekvő német helyek sok gyümölcsöt termelnek. A váczi, gödöllei, vörösegyházi, szadai szőlőket termérdek gyümölcsfa lepi : de nemesités körül kevés szorgalom. Dab helység a duna töltései körül való göndröket is gyümölcsössé készíti, s háza körül igyekszik a nép gyümölcs termelésre felhasználni a helyet, a hol csak egy fa elfér. Nagy-Körös, Kecskemét, Czegléd temérdek gyümölcsöt termel szőlős kerteiben : s gyakran százával áll az e városokból rakott kocsi gyümölcscsel terhelve a pesti piaczon : de a gyümölcs csak közönséges hitvány ; nemesitésre csak némellyek fordítnak figyelmet, kiknek termése otthon is könnyen elkelvén, piaczra ritkán kerül. A budapesti közigazgatási kerület alsó vidéke Szolnok, Csongrád megye, a Jászkunság sőt már Pest-Soltnak is egy része egészen szükséget lát gyümölcs dolgában : de Heves és Borsod megye sik része sem bövelkedik azzal. A Mátra vidéke, s a bükkhegy környék ismét inkább. Az aldebrői urodalomnak a parádi kerületben 18 holdnyi nemes gyümölcsöse van. A sajó-vámosi urodalom szinte dicséretes szorgalmat fejt ki, s eladásra is nevel nemesitett fákat. E vidéken, egyes birtokosoknak is vannak szép gyümölcsöseik.

Gyümölcstenyésztés tekintetében alkalmasint Gömör megyét lehet legelső helyre tenni az egész országban. Itt Csetnek, Rosnyó, és Jolsva fő fészkei ez iparágnak. Jolsvának egy előszállása van e tekintetben éjszakfele N.-Röcze, hol a jeles Gaján müködik, Csetneknek kettő : Hankova és Berdárka. Rosnyónak éjszaki részét a magas Ökörhegy zárja el, s e ponton a gyümölcstermelés tovább nem terjedhet. Jolsván pomologiai társulat keletkezett, mellynek igazgatója Valaszky orvos ur, legkitünőbb helybeli tagjai : Ferjencsik Sámuel evang. főesperes ur, s a derék néptanitó Laczkó, kinek növendékei szenvedelmes szemzők, oltók, s hernyó pusztitók. Csetneken Fabricius István a pomologiai matador. Ő, mint Gaján ur Röczén, kivált a körték nemesitését tartván szeme előtt, maga több nemes körtefajjal bir, mint a jólsvaiak összesen. Hankova és Berdárka gyönyörü fekvésü két falu, mivelt lakosokkal, kiknek házaik ugy szólván kertben állanak. Kerités itt nincs, még sem vész el

semmi, s hogy Berdárkárol valaki megyei tömlöczbe került volna, arra nem emlékezik senki. Jólsván az ugy nevezett Cseresznyés egy hegy oldalban minden nemü gyümölcsfákkal ellátott, több birtokosok kezén levő : de közös fölügyelés alatt álló roppant kert, hol Ferjencsik Sámuel ur része mintául szolgálhat az egész hazában. A pomologiai kert szinte egy domb déli oldalán van. Itt egy darab ujonnan ültetett szölő is van, korán érő jeles asztali fajokból mindenki által csak házi szükségére csemegéül ültetve. Az e vidéken termesztett gyümölcs sokasága mellett jó. Az alma és szilva laposabb helyeken, körték emelkedettebbeken, cseresznye kövér hegyoldalakon termesztetnek. Csetneken még őszi baraczk és mondola is található, s roppant nagyságu százados diófák. A kedvező fekvés annyira alkalmas helyet ad a fáknak, hogy itt a gyümölcsfák ugy szólván soha sem fagynak meg, s virágaikat a dér le nem csipi. Tudományos tekintetben Jólsva áll első helyen, hol már a külföld csaknem minden nemesebb faja található : de Csetnek és völgye gyümölcseli kereskedésre nézve meghaladja azt. Kivált ugynevezett sovár almát és beszterczei szilvát itt sokat termesztenek, s ezeket hol aszalják, hol lekvárrá főzik. Hankova és Berdárka magasabban feküvén, ott a gyümölcs később érik, s nem nagyon édes, hanem soká eláll. — A megye egyéb részeiben, ha bár nincs is illy kitünő szorgalom forditva rá, szinte több helyek tüntetik ki magokat. Rima-Szombat szölőhegyét főkép gyümölcsért miveli. A kies sajóvölgy melléke szép gyümölcsösökkel rakott. — Abaujban a gönczi szölőhegyek a temérdek gyümölcsfától a szölőt nehezen érlelik, különösen sok a cseresznye, mellyből évenként 15—20,000 váltóforintot bevesz a város. — N.-Szőlősön (Beregh-Ugocsa) most is jó karban van a gyümölcstenyésztés : de még szebb volna jövendője, ha szigoru rendőrség állitatnék a farongálók és gyümölcstolvajok ellen.

A Tiszahát fent Máramaroson elkezdve mindkét oldalon Beregh-Ugocsa, Ung, Zemplén megyében, azután Szathmárban és Szabolcsban egyaránt egész gyümölcs raktárokat képez. A Számosmente Szinyérváralja körül szinte, Arad, (kivált a lunkaságon, s az oláh vidékeken) mind két Bihar hegyes és dombos vidéke bővelkednek gyümölcsel, Debreczennek szép gyümölcsösei vannak, mellyekben a nemesités jelesen előhalad. Hajdu-Böszörményben többen jeles kerteket mivelnek, Álmosdon a közbirtokosság megkülönbözteti magát, Sarkadon szinte van elég és jó gyümölcs : de egyébütt a nagy-váradi kerület sik részei e tekintetben szegények. Csak Békés megyének vannak néhány helyei, hol a gyümölcstenyésztés ujabban némi előhaladást vett. Szarvason gyümölcstenyésztő egyesület van; Békés-Csabán Szemián Pál és Sztraka Károly evang. néptanitók vivén a főszerepet, évenként sok oltványokat szoktak eladni, melyek mindinkább nyernek kelendőségökben. Gyulán a német lakosok üzik főkép ez ipar ágat : de azontul is több lakosoknak, kivált a közép osztályból vannak

szép kerteik. Az uradalmi kertész nemesitett fákat eladásra tenyészt. Csak kár, hogy itt a gyümölcsösöket a Körözs vize járván, az sok kárt tesz.

Krassónak, Temesnek különösen oláh vidékei bővelkednek kiváltkép szilvával; még Torontál szőlős vidékein is csak illendőleg van gyümölcs, az uraságok a nemesitésre is gondot fordítnak: de már Bácsban, kivéve a rumai és illoki kerületeket, kevés.

Az egyes gyümölcs nemek közül minden vidéken leginkább el van terjedve a szilva, és pedig a beszterczei vagy magvaváló kék szilva. Az alsó vidékeken az oláhnak, kukoricza mellett szilva a második fő élelemszere: az orosznak nem különben. A nemesebb alma fajok közül a kalvillek csak ritka helyen s leginkább uraságí kertekben találhatók. Közönségesen elterjedt jó fajok: a törökbálint (türchische weidling), kivált a Tiszaháton a reinettok több fajai, mint a kormos, bőr, arany reinett, Beregh-Ugocsa és Szathmár megyében a sóvári; a jeges, sárközi és budai pogácsa almák több helyeken. Az igen jeles szercsika alma átjött ugyan a szeremségből Bácskába, de onnan tovább még gyéren terjedt. Ehez hasonló Gömörben a fentebb emlitett sovár alma. Gesztenyések vannak: Szathmár, Bihar, Nógrád, Hont, Poson, Vas, Zala, Somogy, Baranya és Sopron megyékben. Különös gyümölcsösök kivált a rétek mentin több vidékeken léteznek ugyan: legtöbb a Tiszaháton az ugy nevezett lunkaságokban, másutt a szőlők aljában: de miután az országos összeirás ezeket a kaszáló rétekkel és külső kertekkel együtt vette fel, menynyiségök hold szám szerint meg nem határozható: azonban még nálunk a gyümölcs tenyésztés fészke a szőlőhegy, hol sok helyen a gyümölcsfák rendetlenül széljel egész erdőt képeznek, a bortermelés tetemes kárára. — A gyümölcsnemesités és nemesitett fák eladása fentebb érintett gyér példáihoz, mellyek annak szolgálnak inkább bizonyságául, hogy a nemesitetlenül növekedő fák többnyire minden további mivelés nélkül egyedül a természetre hagyatnak, emlékezetbe kell itt még hoznom a gazdasági egyesület gyümölcsös kertjét és Dr. Entz Ferencz pesti fanöveldéjét, mellyekről fentebb a 38-k §-ban már emlékeztem.

Mi a gyümölcscsel való kereskedést illeti, az a gyümölcstenyésztésnek némelly helyeken való kedvező állása mellett is annyira alant fokon áll, miszerint daczára annak, hogy Nógrád alsó része, Vácz, Visegrád vidéke, s Pest körül a Duna mind két oldalán fekvő némelly helységek, ugy az alsóbb vidékekről különösen N.-Körös, Kecskemét sok gyümölcsöt feltakaritanak Pestre, mind az által a felső-ausztriaiaknak egész hajó terhenként hozni szokott gyümölcse a pesti piaczon rendes kelendőséget nyer, ki pedig gesztenyén, egy kevés aszalt szilván s dión kivül ugy szólván semmit sem visz az ország. Sopron vidéke, azután a nyitrai és barsi németek, ez utóbbiak kivált aszalt szilvát, „Brüner Zwetcken“ név alatt még legtöbb gyümölcsöt hoznak kül-

kereskedésbe. Belölről legélénkebb a felső Tiszahátnak a sik alsó vidékre való kereskedése; mert a sik alföldön, hol a kiterjedt pusztaságokon nyugpontul zöld bokrot alig talál a szem, örömestebb elcseréli a magyar nép gabonáját gyümölcsért, mintsem bőségben levő földjét gyümölcsfa ültetésekkel ékesitse. A Maroson és Körözsökön szinte járnak gyümölcscsel megrakott lápok.

Szilvából aszaltat, lekvárt, ugyan ebből szilva pálinkát, valamint imitt amott megyből s cseresznyéből szinte szeszes italokat kereskedésre is készitnek: de a gyümölcsnek egyéb használata, gyümölcs eczet, a zsidók által nagy mértékben készitett és eladott kénsavas egésségtelen viz eczet helyett, gyümölcs szörp, alma-, körtebor sat. készités még egészen ismeretlenek.

3-dik Czik.

Szőlőmivelés s borászat.

65. §. Szőlőmivelésünk állása.

Európában szőlőmivelés és bortermelés tekintetében Franczia ország foglalja az első helyet. Borai nemességét tekintve Magyarország ennek nyomban következik utánna. Fentebb a 11-ik §-ban 591,356 holdra mutattam ki Magyarország s a bánát szőlöterületének mennyiségét; a 10. §-ban megtettem e tekintetben az egybehasonlitást a birodalom többi tartományaival. Ez országban: Árva-Turócz, Liptó, Szepes, Sáros, Máramaros megyéket kivéve, egyébütt mendenütt termesztetik bor. Pest-Solt, Szabolcs, Szolnok, Jászkunság, Békés-Csanád, Csongrád megyékben átalában, Fejérnek Tolna és Veszprém megyéhez sarkalló homokos részén, Hevesnek a tisza vidéki alsó felén, Észak-Biharnak Debreczen és Derecske körül, Dél-Biharnak Szalonta körül fekvő vidékein, a Bácskaság és Torontál megye nagyobb részében s végre néhol még a felső kis sikságon csak kerti szőlők vannak, többnyire homok földön ültetve, mellyek összes szőlő területünknek mintegy egyhatodát tehetik; a többit egészen partos vagy hegyi szőlőkül lehet felvenni. Az adósorozati bizotmány a szőlők tiszta jövedelmét Magyarországon 3,351,695 pft. 12 krra, a vajdaságban és bánátban: 478,208 ft. 21 krra s igy összesen: 3,830,903 ft. 33 krra pp. teszi. Ha az 591,356 holdnyi szőlő terület mennyiségre holdanként 30 akó termést veszünk, ez 17,740,680 akóra üt, mellynek ára csak 3 pftjával 53,222,040 pfttot tesz. Hain fentebb az 58 §-ban közlött táblázat szerint: 66,037,000 pftra becsüli évi összes bor termésünket. Nemcsak a szőlőföld kiterjedése, hanem már az éghajlat által előidézett minősége tekintetéből is, egyik legfőbb terményét s jövedelem forrását teszi annakokáért az országnak a bor. Régenten a külföld nagy figyelmet is forditott Magyarországra a bor ügyében: de későbbi időkben a rosz kezelés a hitelt annyira

megrontotta, hogy a külföldi vevők egészen elidegenedtek, s borkereskedésünk annyira pangásba jött, miszerint országunk ezen egyik legfőbb arany bányáját a szőlőmivelést igen sokan elkezdették csupán szükséges rosznak (malum necessarium) tekinteni, melly a mivelési költséget egyedül a legszerencsésebb esetben téríti meg. Két fő ok járult ujabban bortermelésünk hanyatlásának előmozditására: egyik az urbéri tehermentesités következtében megdrágult napszám: másik a szőlőföld-adón kivül a borra vetett fogyasztási adó. Azonban a miveltebb szőlőmivelők egy nevezetes része, teljes meggyőződéssel e földmivelési iparág államgazdászati fontossága iránt, olly józan felfogással és törekvéssel igyekszik a szőlőmivelést nemzeti kincstárunk ez egyik legnagyobbszerü arany bányáját uj mivelés alá venni; miszerint azt lehet mondani, hogy a földmivelésnek egyik ága körül sem buzog olly részvét teljes mozgalom, mint épen e körül, mellytől az elhanyagolás bünéből való kitisztitást bizodalommal várni lehet.

Legjobb boresztendők voltak mostanában: 1806, 1811, 1812, 1822, 1823, 1827, 1830, 1834, 1841, 1846, 1852.

66. §. Országosan hires és legjelesebb borok és borvidékek.

Minden boraink közt legelső helyen áll a tokaji aszu bor; ezzel méltán vetekszik a ménesi, azután következik a ruszti, mellyeken kivül aszut csak némelly helyeken s nem rendesen csinálnak. Finom asztali boraink közt legelső helyen állanak a fejérek közül: a somlai, badacsoni, neszmélyi, magyaráthi, érmelléki, szerednyei, villányi, köbányai, varbóczi borok; a veresek közt: egri, visontai, szegszárdi, villányi, budai borok. Ezen bortermő vidékeket röviden megismertetem.

1. Aszubortermő vidékek. Nemcsak Magyarországon, hanem Európa szerte a legelső borok közé tartozik a tokaji, melly bel és külföldi kereskedésben egyaránt ismeretes levén, méltán neveztetik borok királyának.

A hegyalja, hol a tokaji bor terem, Zemplén megyében fekszik csak kis részben terjedvén Abaujra, s a karpát ágainak legdélibb fokát képezi, geographiai tekintetben az északi szélesség 48°9′ és 48°32′ s ferro szigetétől számitott keleti hosszuság 38°52′ és 39°22′ fokai közt. Kiterjedése 6—7 mérföld hosszuságban s 3—4 mf. szélességben, mintegy 14 □ mfdet tesz: de ebből allig 5 □ mf. van szőlővel beültetve, mellyen való szőlőterület 20,000 holdra terjed. Tokajon kivül hozzá tartoznak a következő helységek: Szántó (Abauj megye) Golop, Tálya, Rátka, Ond, Mád, Zombor, Tarczal, Olaszi-Liszka, Erdőbénye, Tolcsva, Bodrog-Keresztur, Erdő-horváthi (Abauj) Zsadány, Olaszi, Sáros-Patak, Sátoralja-Ujhely, Kis-Toronya. A természet e hegyet egészen bortermésre alkotta, akár az egésznek pompás alakzatát, akár az egyes hegyek s dombok keletdéli, déli, s délnyugoti fekvését, akár

végre a számtalan szőlőnek többnyire szelid lejtőségét és kerekded domboruságát tekintsük. Északfelé magasb, gyönyörü fákkal koronázott hegyormok emelkednek, a hideg szelek elleni oltalmul; délre a Tisza és Bodrog határtalan lapályai terülnek el, hogy innen a jótevő nap sugárait semmi ne akadályozza és a délről fejlödő, folyók kipárolgásai által termékenyitett meleg gözök hatását ne hátrálja. A földvegyület hol kötöttebb hol lazább agyag, többé kevésbbé elmállott és ahoz képest apróbb vagy öregebb porphir töredékkel vegyitve; eredetére nézve vulcani származásu, mellyben a kövek által a munkáltatás ugyan némileg nehezitve van: mind a mellett hol kellő mivelés nem hiányzik, elég porhanyó, s nyitott a levegő behatásának. Néhol homokos vegyület van, máshol nyirkos annyira, hogy a vadviz is mutatkozik. A földnek kötöttebbsége nem csekély tényező a hegyaljai bor zamatjában, melly itt is a könnyü vagy laza földben soha sem olly hathatós, mint a nehezebben vagy kötöttebben. Legfőbb szőlőfaj a formint; és ez egyszersmind legjelesebb mindenek közt. Ez hazánk sok vidékén más meg más nevezet alatt van elterjedve s hol nagyobb mennyiségben miveltetik, mindenütt jeles bor terem. Hogy a soproni Zapfner nem egyéb mint formint, kételkedni sem lehet; a Badacson-vidéki szigeti sem más; vannak bor vidékek, hol a zöldbajor nagy becsben tartatik, mi szinte, ha nem valóságos formint, legalább ugyanazon család tagja. Még Némethonba is bevitetett ezen dicső szőlőfaj különféle nevezet alatt. Mintegy 25 évvel ezelőtt pedig Francziaországba Lionel vidékére történt a Hegyaljáról nagy mennyiségü formint szálitás, hol is jelenleg édes bor terem, melly sok tekintetben hasonlitván a hegyaljaihoz, a csemege borok sorában nagy szerepet játszik. Hogy a hegyaljai aszu bornak jelességét csupán a formintnak kell tulajdonitani, azt minden ottani értelmesb bortermesztő nyiltan bevallja. E mellett elterjedt jó fajok a tokaji fehér (mehlweise) balafánt, leányszőlő, rozsás, hárslevelü, és muskatály. Fájdalom azonban hogy nemcsak ezek termesztetnek; hanem sokan a jóság rovására a mennyiségnek adván elsőbbséget, a bőven termő ugy nevezett kövérfaj szőlőket nagyon elszaporitották, megrontván ezáltal a régi jó hitelt. A hegyaljai nép, melly a rátkai németeket kivéve, törzsökös magyar, szorgalommal miveli: de nem épen a legczélszerübb módon szőleit. Legszebb munkát láthatni Ujhelyen. Az ujhelyi szőlőket kivéve a tőkék nem sorba, hanem összevissza vannak ültetve; azon indokból, hogy igy a lejtős helyeken az esőviz kevesebb kárt tegyen. Azonban ez a csinosság megrontásán kivül, lasitja a munkát s gátolja a lég és nap szabadabb behatását. Itt az ugy nevezett sima metszés divatos, mellynél fogva tavaszszal a szőlővessző egész a tőkefejig levágatik annyira, hogy mindég agyról kénytelen hajtani. Az agyról hajtás mindég több időbe kerül s nagyobb erejére esik a tőkének, mintha szemből hajthatná a vesszöt, és ez mind kevesiti, mind silányitja a

termést. [1]) Buda-Pest vidékén s másutt különösen a tul dunai hegyekben divatban van a választás gyomlálás vagy herélés, mi által a tőke vesszö-hajtásai megritkitatnak, csak bizonyos számu erősebb vessző hagyatván meg azokon részint idei gyümölcstermésre, részint következő évre számitva csapul; s ez nagyon kiméli a tőke erejét, elömozditja egyszersmind a termés jóságát. Hegyalján e mütételt nem gyakorolják; és e miatt a tökék inkább bokroknak, mintsem kellően és okszerüen mivelt szölötöknek látszanak. 20—25 vesszöt egy tökén látni nem ritkaság, mellyiken csak némellyiken csüng egy-egy fürt. Végre a kötözést nagyon alant szokták tenni, melly hasonlóan igen káros a fürtökre nézve. Fő baj még a hegyalján a szölöhegyi rend és felügyelet felette hiányos volta. A szüret rendesen october 20 után történik. Egyebek felett a tokaji bor sárgás-zöld szine, kövérsége, tüze, édessége, tartóssága, zamatja, főkép pedig csuda balzsami ereje által különbözteti meg magát. Több esztendöket egyre másra véve a hegyaljai összes termést 12,000 akó aszura, és 6000 akó máslásra lehet tenni. Régi jó időkben egy átalag (87 itcze) jó aszu bor 50—70 aranyon kelt, fiatalabb ó aszu ára 20—40, máslásé 15—20 arany volt. De mióta a külfölddel való kereskedés megcsökkent, különösen a lengyelek a hegyaljai szüretekről elmaradtak, azóta nagyon leszállott a bor ára. Erdőbényén van a legnagyohb pincze a hegyalján.

Ménes és a ménesi hegy Arad megyében fekszik, s a Fehér-Körözs és Maros közt Erdélyországból bejövő Karpátoknak végső hegysorozatát foglalja el. Hozzá tartoznak: Ménes, Ó- és Uj-Paulis, Gyorok, Kuvin, Kovasincz, Világos, Kladova. Az égaljat valami melegnek mondani nem lehet, sőt az gyakorta zordon, a karpáti szeleknek kitéve; a tél sokszor kemény, tartós, a nyár hüvös. A termő föld nem mindenütt egyenlő, de többnyire kavicscsal kevert, nyirkos veres agyagból áll, néhol az agyag sárgás s kavicstalan, bő termést, de aszut nem ád, földágya általában agyagpála. Nevezetesebb szölőfajok: fehér kadarka, fekete bajor, porcsin, fekete kirzsoza, lompó, mézes, fehér bodon, szemendriai. A ménesi bor setét vörös szine, tüze, édessége, más boroktól egészen különböző kedves zamatja s szegfühöz hasonló illatja által tünteti ki magát. E hegységet az uj-paulisi németséget, s némelly közbe lakó magyarokat kivéve, nagyobb részt oláhság

---

*) Minél közelebb áll a szölőfürt a földhöz, annál tökéletesebbé és édesebbé érlelödik az. A tőkére mivelt szölők termése jobb a lugosoknál: de emezeké bővebb. A 2—3 szemre való metszés eléggé eszközli a földhözi közelséget, s bősége által nem is rontja meg a jó termést. Sok faj szölő simára metszve nem terem. A budai agyagos szölökben csak a kék kadarka türi el a nagyon rövidre való metszést: de ha simára tisztitatik le vagy más oknál fogva tőről hajtani kénytelen, ez is gyéren hoz gyümölcsöt. A formitnak is csak erős növényi élete ad képességet a sima metszésnek tetemesebb kár nélküli kiállására.

miveli. A mivelés elég szorgalmatos; egyébiránt két féle modorral van követve. Minden szőlő utjára levén ültetve, a jobb helyeken, hol aszu terem, alacson tőkéket hagynak s egy- két szemre metszenek; a roszabb helyeken öt láb magasra neveltetik a tőke, mit erdélyi mivelésnek neveznek, (ezeket mint a lugosokat, befedésre leszokták huzni), aztán mindenik tőkén két—három vesszö meghagyatván, iv alakulag hajlitatik a tőkéhez vissza; az illyen szőlők metszését sokan kivált Paulis és Kuvin körül összel teszik. Az iv lekötés karó kiverés után szokott történni. Választás, sőt később midőn már a szőlő csaknem egészen érett, a lelevelezés is divatban van. A szüret octoberben esik, melly három izben történvén, előbb a fehér közönséges asztali bort adó, később a fekete, legkésőbb az aszut adó töpött szőlők szedetnek össze.

Ruszt és a ruszti hegy Sopron megyében fekszik a Fertő tava mellett, az északi szélesség 47°55′, keleti hosszuság 34°13′ alatt. A hegynek északra dülő fekvése először ugy látszik, hogy nem kedvező a bortermelésnek: de több összevágó körülmények nagyon helyre hozzák azt: mint az északról emelkedő Osztrák hegyek általi fedettség, a lapos fekvés, s szelid idő járás. A termő föld igen különbféle, hol sárgás, hol feketébb könnyü agyagos, kavicscsal és mész murvával vegyitve: de rétege rendesen sekély, s a földágy köves. Főszőlőfaj itt az ugy nevezett Zapfner, mellyet fentebb a tokaji forminttal egynek állitottunk; egyebek nagyon kis mértékben vannak elterjedve; mint: fejér bajor, fejér és veres muskatály, sielberweisze, kolm-raifler, zierfahnler, lagler. A szőlőket, mint Tokajon, sor nélkül mivelik; igen korán, sokan még februariusban hó alatt metszik. A vén tőkéket csak egy szemre szokták metszeni: de erőteljes fiatalokon minden tövön három félekép teszik a metszést; az egy szemre való közönséges metszést Lasz nak nevezik; eme három féle: Knieling, vagy Geschiefte-Knieling, Bogen és Hecken. A Knieling, egy két szemre levén a tavalyi vesszön meghagyva, monyas veszszőt hajt, a Bogennál (iv) a tavalyi vessző hosszura van meghagyva, mellyet ivre hajtlitva szabad végénél fogva földbe (a szőlőhátjába) temetnek, s lesz belőle az ugy nevezett bikás; a Hecken több éves cservessző döntésre meghagyva. Karót rendesen használnak a tőkék mellé. Itt nagyobb részt németség miveli a szőlőt. Az ide való összes termés 3—3500 akóra becsültetik.

A soproni hegyeken s aztán Poson megyében Szent Györgyön is termesztenek aszut: de ezek valamint a Nógrád megyében, Érmellékén, sőt Bereg-Ugocsa megyében néha termesztettek is csekélyebb minőségüek az emlitetteknél. Aszu borainknak magán a Rajna vidéken is van kellendő becsök: hová más bor terményünk bejutást nem nyér.

2. Fehér legfinomabb asztali borok és bor vidékek. A fehér finom borok közül leghiresebb a somlai bor.

A somlai hegy Veszprém megyében egyéb hegységektől külön válva

fekszik. Van négy osztálya u. m. somló-vásárhelyi, jenei, nagy szőlősi és dobai. A hegy földágy főalkotó része bazált kórhadvány, melly feljebb sárgás könnyü agyagos és szinte vulcanicus eredetü bazalt kórhadványos vegyülékből áll. Fő szőlőfajok: szigeti fehér, (ezt némellyek a tokaji formintal ismét egynek tartják) kék nyelü (azt tartják, hogy a szigeti fehér adja a somlai bornak a zamatosságot, a kék nyelü az erőt és tartósságot), fehér bajor, sárfehér, fehér szőlő (tokaji fehér, mehlweisze), rakszőlő. Színe e bornak zöldes sárga, ó korán sötétre változó. Az évi összes termést legfeljebb 25,000 akó körül lehet becsülni. Hajdanában itt is sor nélkül voltak mivelve a tőkék, most ennek nyomát alig engedi látni a szépen utjára való mivelés. A választás szokásban van.

Badacson a kies Balaton parton fekszik Zala megyében. A hegy jelentékeny magasságot ér el s lapos teteje lombos erdővel fedett. A néhol mutátkozó kraterek, s a feltünő láva hamu, a hegy és a termő föld vulcanicus eredetét nyilván mutatja; még már a bazalt girinczes hegy derékon elkezdődnek a szőlő ültetvények. Egyébbiránt a szőlőtermő föld főalkotó része bazalt korhadvány agyaggal, mészmurvával és márga földdel keverve, melly alábbfelé inkább sürüdik. A tulajdonképeni badacsonihoz hasonló bort adnak a kis-örsi és ábrahámi hegyek. Itt ugyanazon fajok a fők, miket a somlói hegyen láttunk. Az összes termést szinte mintegy 25,000 akóra lehet tenni, mellyből azonban kevés jön kereskedésbe, az egész hegy többnyire főbirtokos osztály kezén levén, kik saját szükségökre tartják fen a nemesebb termést. Különösen híres a badacsoni főtt ürmös.

Neszmély előbb Komárom, most Esztergam megyében fekszik a Duna jobb partján, s híres szőlőhegye, mellyel a szomszéd duna-almási is összefoglalandó, a Dunára fekszik. Földje meszes, kavicsos, sárga agyaggal vegyülve. Fő szőlőfaja a sárfejér. Borszine zöldes fejér, és nehezen érik. A neszmélyiek rövidre metszenek: de olly szépen s ügyesen megtisztitják a tőkét, a hogy kevés helyen lehet látni. Egyébként nem a legszorgalmasabb szőlőmunkások, és sok szőlő el van hanyagolva nálok.

Magyaráth, Arad megyében a ménesi hegy szomszédságában van. Szőlőföldének tulajdonsága is a ménesiével megegyez, sőt a Méneshez számított hegységek fehér bor termése szinte egy részben magyaráthi név alatt jön kereskedésbe, és az ott említett helységekhez még számítatnak: Ágris, Almás, Pankota, Muszka és Radna. Főfaj ezen bortermelésnél a dinka és piros muskatály.

Szerednye Ungh megyében, szőlőhegyének földe mészmurvával kevert sárga agyagos.

Az érmellék Észak-Biharmegyében terjed ki, az Ér és Berettyó folyamok közt. Az ezen szőlőhegységhez tartozó számos helységek közül

legkedvezőbb fekvéssel birnak következők: Vajda, Szentimre, Diószeg, Kóly, Jankafalva, Kis- és Nagy-Kágya, Székelyhid, Asszonyvására, Ottomány, Kereki, Szunyogd. E hegyeken a termőföld általában kevés homokkal és mésszel vegyitett sárga-veres agyagból áll, melly igen egésséges, tartós és kedves zamatu bort terem. Főszőlőfaj a bakator, a honnan a jobbféle érmelléki borok bakar melléknévvel jeleltetnek. Az érmelléki szőlők csapmetszésre miveltetnek.

Villány Baranyamegyében fekszik s főherczeg Albrecht bellyei uradalmához tartozik, és itt főkép az uradalom s a szomszéd siklósi uradalom kezdette a híres villányi veres bor mellett a fehéret terményelni és pedig kitünő sikerrel, nagy kiterjedésü ültetéseket tevén különösen a rajnai rieszlingből, igen finom fehér asztali borokat állított elő. E hegységről bővebben a vörös borok előadásánál emlékezünk.

Kőbánya a pesti határban fekszik, kevés mész murvával vegyült, homokos földdel. A kőbányai bor főkép Havas József cs. kir. tanácsos urnak köszöni már a külföldiek előtt is ujabban ismert jeles hirét. Havas József ur következő fajokat szaporit szőlőjében: vörös dinka, melly jól megérett korában az ide való fajok közt majd nem maga egyedül ad zamatot és fűszert a bornak, mézesfehér (Hönigler), ezer jó, és sárga dinka. A Höniglert Havas tanács ur hozta be a pesti hegyekbe a tétényi és budai hegyekből. Az előtt ezt terméketlensége végett mind kiirtották. A fentisztelt tanácsos ur jött nyomára annak, hogy e faj fiatal korán csakugyan nagyon keveset terem: de minél öregebb a tőke, csak az folytonosan jó erőben tartassék, annálinkább növekszik termékenysége. Az óta mások is örömest szaporitják. Havas tanácsos urnak 1852 óta van kőbányai szőlőjében próbaszőlő iskolája kiültetve, osztályozva következő fajokból: 1 badacsonyi és baranyai kéknyelü, 2 baranyai tökös, 3 baranyai tódor, 4 budavidéki aranyszőlő, 5 mirkovacza, (jufark neme, szeremi), 6 neszmélyi sárfehér, 7 budavidéki mézesfehér, 8 pesti fehérkadarka, 9 pesti zölddinka, 10 baranyai fügér, 11 pesti sárgadinka, 12 hegyaljai hólyagos furmint, 13 budavidéki tavitök (Seestock), 14 budapesti törökkadarka, 15 szilvani zöld és tramini a budai országos szőlőiskolából, 16 pesti vörös dinka, 17 érmelléki bakator, 18 bereghugocsai rózsás szőlő.

Varbócz híres bor termő szőlőjével Torna megyében fekszik.

3. Vörös legfinomabb asztali borok és borvidékek. A négy fő veres bort termő vidékek közül mellyiknek adjam az elsőséget, az iránt egyes pinczék foghatnának csak határozni. Azért a sort betürendben kezdem, bár mióta a budai hegyeken felette igen a termés szaporuságára néznek, sok pinczékben elmaradt a budai bor a többitől.

A budai hegyek közt legelső helyen áll a sashegy, de jeles borok

termenek a hegység egyéb részein is, sőt ide számíthatók a promontori és tétényi hegyek. A föld átalában mészköves, néhol fejér vagy sárga agyagos és nyírkos. Legjobban elterjedt szőlőfaj valamint minden magyar veres bort termő vidékeken a fekete kadarka, s körülbelől két harmadát ez tette kivált a régibb időben a budai szőlőknek, mióta a fehér bor inkább divatba jő, azóta kezdik szaporítani a dinkát és piros muskatályt, ezután jönek a rácz-fekete, fekete muskatály, mézes, hosszunyelű, némellyeknél fehér muskatály és fejér kadarka s aztán sok fekete bajor. A nép ügyes, tiszta és szorgalmatos szőlőmivelő volna, ugy hogy, hacsak az egri népet nem, tisztaság tekintetében keveset lehet az országban a budai szőlőmunkás mellé tenni. Azonban míg a soproniak, rusztiak, a hegyaljaiak és több nevezetes szőlőhegyiek jeles törelemmel várják be a végső szedésre még használható időt, ugy hogy sokszor hó lepi el a gerézdeket: addig a budaiak csupán azon félelemből, hogy a tömött és bőtermő fajok a különben is kövéren tartott földben rothadás által kárt ne szenvedjenek, mihelyest a szőlőnek $^1/_5$ része némi érettséget mutat és a swábhegy orma felhőkbe borul, vagy egy órányi eső járja meg a hegyeket, azonnal neki fognak az átalános szüretnek; ugy hogy nevezetesebb borvidéken sehol szüret korábban nem esik, mint Budán.

Egri és visontai hegyek Heves megyében fekszenek a Matra hegység alján, Gyöngyöstől elkezdve. Itt nevezetesebb bortermelő helyek, Visonta, Gyöngyös, Sár, Verpeléth, Tóth vagy Felső-Nána és Domoszló, Legjelesebb hegy a Sárhegy Visonta és Gyöngyös közt. Jeles bort termel szinte Al-Debrő. A föld bazalt és porphyr korhadványnyal vegyes, majd sürűbb vagy ritkább sárga agyagos, zordon tekintetü. Az egri részen vannak: Al-Magyar, Tihamér, Czigléd: de jó bort termelnek még Andornak, Ostoros, Maklár és Kis-Tálya helységek is. A föld magnesias másodképletü mésszel vegyült sárga agyagos, csiga kövületekkel sok helyt rakva, másutt könnyen omló margával vegyülve, kivált a Kis-Egyed hegyen. A visontai bor valamivel sötétebb színü szokott lenni, mint az egri, mindenik a burgundihoz hasonló kedves izt visel magán. A szőlők közönségesen karó nélkül, kurta metszéssel míveltetnek. Az egri nép különösen tiszta, ügyes és jó szőlőmunkás, a gyöngyösiek, visontaiak a pinczekezeléshez is jól értenek. Boldogult b. Brudern Visontán egy nagy darabot rajnai rieszlinggel, azután Burgundiából és a Vesuv vidékéről hozott különféle jeles fajokkal ültetett ki. Szőleje jeles alkotójának hirét még fentartja. gróf Károlyi Györgynek Aldebrői uradalmához tartozó Felső-Nána helységben van egy mintegy 10 holdnyi táblája kiültetve szinte rajnai rieszlinggel s több más rajnai jeles fajokkal s ez olly illatos s zamatos bort ád, hogy a visontai hegyen termett jeles borokat mind dicsőségesen felülhaladja.

A szegszárdi bor Tolna megyében terem s a szegszárdi különben

roppant kiterjedésü szőlőhegy termésen kivül, hasonló jóságuak s ugyanazon név alatt jönek kereskedésbe a decsi, várdombi, báttaszéki és bátai hegyek termései. Vörös borokon kivül a fejérek is jelesek, mellyeket kivált a decsiek még a veresnél nagyobb mennyiségben termelnek.

Villány Baranya megyében fekszik. Bora setét granát piros igen szép szine által tünik ki. Zamatját sokan a finom ananasz eper izhez hasonlitják; illatja kedves; ízében, bár milly ó legyen, megtart bizonyos édességet. E hegységhez tartoznak a siklósi, kövesdi, palkonyai, rácz-petrei, továbbá gyüdi, baáni, szentmiklósi, bodolyi, sepsei és kői hegyek, mellyek közül többen a villányi hegynél még jobb fekvésüek levén, a tulajdonképeni villányinál tökéletesebb italt szolgáltatnak: hanem minden esetre az egész hegység koronáját főherczeg Albrecht szőlejében különösen a Mosel vidékéről hozott nemes fajokból különös gonddal termelt bor teszi. Az uraságí szőlő Brunner rendszere szerint miveltetik: nagyobb mennyiségben levő fajok: veres portugisi, clevner, fehér-riesling, traminer, és burgundi. A nép elég ügyes és szorgalmas a szőlőmivelés körül. A szőlők kivált a veres bort termő tőkék alant rövid metszésre miveltetnek; a közbe előforduló fehérek szinte kitetszenek a többi közül, olly csutakosak. A karozás sőt választás is közönségesen nincs divatban. Baánon mint hazánk egyik legjelesebb szőlőszét megkell említenem Purmann Lőrincz városi jegyzőt, ki a legjelesebb fajokból álló szőlőjét példás szakértéssel kezeli.

67. §. A különböző vidékeken legjobb hirben álló s legjobb minőségü borok.

Az országnak csaknem minden szőlős vidékein, még néhol a sikságon is vannak olly borai, mellyek jóságokról magok vidékén elég ismeretesek, sőt közülök némellyek méltán vetekszenek az országos hirben álló legjobb borokkal, csakhogy az ismeretetésnek nem juthattak még azon magas polczára, hogy méltó helyöket elfoglalhassák.

Sopron vidéken a ruszti név alatt jövőkön kivül egyéb fertő parti helyeken, sőt magokon a sopron-városi hegyeken is jó minőségü fehér asztali borok teremnek, igy szinte a Fertő Moson megyei oldalán Gálos és Nezsider körül, mellyek „See wein“ név alatt az alsó-austriai borkereskedésben is ismeretesek. Nezsideren a m. óvári uradalomnak, kitünő borkereskedése van. A Sopronin kivül jobb borok e megyében: a rákosi, oggaui, megyesi, boozi mind a Fertő partján: azután dicsértetnek: a nyéki, németkereszturi, szentmargitai, loosi, és hidegségi, csepreghi, kövesdi, szentmiklósi és szakonyi. Vasmegyében a kőszegi s rohonczi borok a legjobbak és legerősebbek közé soroztatnak. Jó borok még a csekei, keresztesi, strémi,

szentkuti és büksi; továbbá nagyfalvi, badafalvi, ercsényi, borosgödri. Szombathelyen Stallner Ferencz ur szőlőszeink legjelesebbjei közt emlitendő. De az igazi borvidék az ugynevezett Tótság, hol a szőlőmivelés annyira elterjedt, hogy majd minden háztelekhez egyszersmind szőlő is tartozik, s ha rosz idő jön a borra, a szegény vindus tótnak valóban semmije sincs. Főtulajdonsága az idevaló bornak, hogy seprőn sokáig eláll, főfájást nagyobb ital után sem okoz, vizelletet hajt, s vidámságot szerez. Legjobban becsültetik a szentbenedeki, kükecsi, bokrácsi, szentbiborczi, dusanóczi, vesíczi. A kemenesalji vidéknek a sághi s kis-somlói hegyek adnak legjobb bort. Zala és Veszprém megye az első ranguakul megismertetteken kivül Balatonmelléki név alatt sok jó bort termel s hoz kereskedésbe. Jelesebb borok a sz. bénkállai, hol különösen édes bor terem, nemespécsöli, szentgyörgyi, szigligeti, kővágó-örsi, köves-kállai. A sólyi bor hasonlít a somlaihoz; jelesek még: a litéri, palotai, a felette édes vörösberényi, különösen pedig a zamatos és tiszta ízü zsörki. Somogyban kitünőbb borok közül valók: a gombai, horvátkuti, marczali, köröshegyi, hajmási, lellei mind a Balaton körül; továbbá a surdi, szentmihályi, bagolai és zákányi a Dráva melléken, melly utóbbit Somogyban legjobb bornak tartják. Az eddigi hegyek kevés kivétellel csak fehér, legfeljebb siller bort termelnek; már Somogyban veres is gyakrabban fordul elő. Baranyában Pécs körül több helységek igen jó ízü asztali, különösen fejér borokat termelnek. A pécsiek szőlőmivelési értelmességben és szorgalomban is jelesen kitüntetik magokat. Jelesebb borok: pécsi, szilvási, helyesfai, üszögi, hidasi, szilágyi, versendi, karancsi, berkesdi, pellérdi, és szentmiklóshegyi. Pellérden Czindery László ur jeles bor kezelést folytat. Szentmiklóson különösen a pécsi káptalan szigoru gonddal üzött bortermelése érdemel említést. Tolnában a szentlőrinczieknek az ujabban ültetett borjáti hegyen szegszárdival vetekvő jó bort termelnek; a paksi, németkéri, nagyszékelyi, gyönki, bölcskei borok szinte a jobbak közül valók; Bölcskén kiváló szorgalom fordítatik a bortermelésre.

A fejérvári hegyeken szinte meglehetős bor terem: de jelesebb ennél a csókai és moóri; a vaáli pedig legjelesebb fejér, ugy szinte a ráczalmási veres boraink közt fog helyet. Esztergamban a süttői bor a neszmélyivel vetekszik, jelesebbek még az esztergami és pilis-marothi borok. Pestet Pest Pilis megyén kivül főkép Nógrád és Fejér megyék tartják közönséges asztali borral. Jobb hírben álló és keresettebb borok e vidéken: tétényi, promontori, érdi, órási, borosjenői, bogdányi, pócsmegyeri, tótfalusi, különösen a szentendrei veres bor, továbbá kosdi, verőczei, rádi, penczi; ezek könnyü, de különösen izletes fehér borok, végre a csömöri és szadaiak, mellyek országos nevezetességet megérdemlenek, és a szomszéd Hevesmegyéből az apczi. A buda-pesti kerület területén a sik vidéken csak Soltnak

van jó veresbort termő szőlő hegye: a többi szőlők csaknem átalában homokon ültetett kertiek: hanem a nagykőrösi, kecskeméti, czeglédi szőlős kertekben azért bár könnyü italu gyenge, de olly tiszta izü veres és fejér borok termenek, hogy jó esztendőkben a jobbféle hegyi borokkal versenyeznek, e mellett, mi kerti szőlőkben ritkaság, ha jó pinczékbe kerülnek, állandók. E helyeken sokan meglehetős gondot forditnak kerti szőleikre, s a szőlőoltogatás is divatban van. Borsodban a miskolczi zamatos, erős és tartós borok méltán a legjobbféle fejér boraink közé tartoznak s itt valamint Geszten néha aszut is csinálnak. S. Sz. Péter, Csaba, Görömböly, Sajó-Keresztur, Emőd, Nyék, Kaza, Dédes hasonlókép jó borokat termelnek; a noszvaji az egrivel vetekszik.

Poson megye fehér asztali borai a jobbak közé számítatnak az országban. Legjelesebbek: a récsei, szentgyörgyi, prácsai (Weinern), grünaui, bazini, limbachi, modori, különösen a diósi, végre a dubovai. A szeredi urodalomhoz tartozó semptei és baábi hegyeken hajdan jó bor termett, s azt a külföldi vevők is örömest megkeresték. Ujabban a gazdák gondatlansága miatt a nemes tőkék csaknem egészen kivesztek. Az uradalom ismét szép igyekezetet fordít ez iparág helyre állítására. Barsban legkeresettebb bor a lévai. Hont megyében igen egésséges asztali többnyire fejér borok teremnek. Jóságára dicsértetik az össödi, szudi, lissói, tótbakai, vinári, nádasi, szelényi, nagymarosi és zebegényi. A siráki savanyó erős bor pezsgőnek igen alkalmas: kitünők még a vámos-mikolai borok, mellyek egyszersmind igen keresettek, s kétannyin kelnek mint rendesen a közönségesek. Nógrádban a fentebb már említett rádin, kosdin és penczin kivül jelesebb borok: a szanda-váraljai, jobbágyi, a kellemes izü bujáki, berczeli, csalári, legéndi, bodonyi, galambóczi, végre tolmácsi, berkenyei, verőczei, kékkői, melly helyeken egyszersmind fő élelmi ágát teszi a népségnek a bortermelés. Ecsegen néha aszut is termelnek.

Putnokon Gömör megyében nagyban üzetik a szőlőmivelés, s a Miskolcz felé vivő ország ut mellett végig nyuló szőlőhegynek szép fekvése van, melly régebben sor nélkül, most sorjára levén beültetve elég jó bort terem. Abauj-Tornában a hegyaljának ide eső részén kivül a bodókői és gönczi hegyek termései a hegyaljaiakkal vetekszenek. Régenten Göncz nevezetes kereskedést is üzött borral; hanem ujabban a szőlőmivelés elhanyagoltatván, inkább gyümölcsösökké, cseresnyésekké alakul át a hegység. Ezekután következnek az aszalói, szikszói, majd a kellemes zamatjáról és szép szinéről ismeretes hejczei, igy a fonyi, korláthi, kéri, alpári, a tornai részen a szőlősardói borok s itt a hegyalján kivül is több helyek készitnek helylyel közzel aszut. Beregh-Ugocsában a beregszászi és nagy-muzsaji borok hazánk legjobb borai közé valók s az itt csinált aszut némellyek a tokajihoz

hasonlítják. Nagy-Szőlősnek méltán ad jó bora nevet, s a szőlőt a nép szorgalommal ápolja.

Szathmárban Szinyérváralja vidéke a legjobb bor vidék, hol a szinyérváraljai, aranyos megyesi, apai, ujvárosi, misztótfalusi borok legjobban dicsértetnek. — Nagy Várad körül az Érmelléken kivül legjobb bor terem Tóthiban, Telegden, Örvenden, Biharon, Csatáron, Kovácsiban, Hegyköz-Pályiban, Száldobágyon, Fugyi Vásárhelyen.

A bánátban legelső helyen áll a bor termelésre és borjóságra nézve Versecz vidéke. A verseczi hegyhez tartoznak az északi oldalon Versecz, Kis és Nagy-Zredistye, Kudricz, Markovecz, keletfelé: Váradia, a déli oldalon Szolcsicza, Messicz, Jakuba és Kustély; különös, hogy a hegység az északi részen adja a legjobb termést. Jó borok termenek még Lippán, Keszinczen, Szilason, Gattáján, Guttenbrunban, Bruckenauban, Bencseken, Gyarmatán. Krassóban a barbózai bor dicsértetik legjobban. A bánáti borokról közönséges panasz a tartatlanság. Ezt a jó szőlőfajok meg nem választásának s a bő termő fajok mellett a föld bujaságának lehet tulajdonitani. Báró Szina birtokában Buzádon még e helység hajdani birtokosa Tököly ültetett ki 6 hold szőlőt rajnai jeles fajokkal; e szőlő olly tartós és jeles bort termett, hogy akója 12 éves korában az akkor itt halhatlan áron 24 pfton kelt el.

68. §. Borkereskedésünk.

Hogy a borkereskedés egyik legjövedelmesebb jövedelem forrását tehetné nemzet gazdászatunknak, arról az előzőkből az iránt levonható azon tanuság bizonyságot tesz, hogy volna mivel folytatni e kereskedést, sőt a mult időkből itélve a külföld is örömest fogadná termésünket. Hanem az a baj, hogy mig a külföldi jobb bor vidékek terméseik javitásán s szőlő mivelési rendszerök tökéletesitésén szorgalommal törekedtek: addig mi elhanyagoltuk azt, különösen pedig hátramaradtunk sőt mentünk a szüret és pincze kezelésben. Csak ujabban fejledezik uj törekvés ez iparág körül, melly eréjes előhaladásában szép reményekkel biztat. A buda-pesti borcsarnokról, a Szegszárdon keletkező borkereskedő társaságról a 39-dik §-ban emlékeztem; a hegyalján szinte van egy borkereskedő társulat alakulva; sőt hirlapi hir szerint Amerikában is alakul magyar borkereskedő társulat. Jelesebb bortermesztőink és kereskedőink mind a hazai (lásd 39. §.), mind a külföldi ipar mükiállitásokat és terménytárlatokat kitünő boraikkal gyakran megkeresik s dicséretes elismerést aratnak. Mint legvállalkozóbb borkereskedőink közül valókat emlitem meg Nagy Mihály urat Temesváron, ki Amerikába is tett szállitást, Fejős János urat Szegszárdon, Jalics Ferenczet Pesten. Mint boraink tengeren is szálithatóságának bizonyságát felhozom Jalics F. A és társa amerikai borszálitmányát, mellynek visszakerülése által sok tekintetben jeles

adatot szolgáltatott a sors kezünkbe. A czimzett pesti kereskedőház felszólitatván egy bécsi ház által, száz akó bort inditott Triest felé New-Yorkba A. C. Rossire kereskedőházhoz. A szállitmány következő borokból állott a) 1841-iki, b. Brudern féle rizling fehér bor Visontáról, b) 1841-iki somlóvásárhelyi, c) 1834-diki csepreghi Sopron megyéből, d) 1827-iki érmelléki bakarbor, e) 1841-iki visontai veres, f) 1841-iki villányi, g) 1841-iki egri, h) 1841-iki szent-endrei Pest Pilis megyéből, i) 1841-iki ménesi aszu. E borok 25 darab négy-négy akós jól elkészitett hordóban, mind egyikbe egy-egy itcze finom marseillei esprit töltetvén, 1846-ik év decemb. 25-kén inditattak el, Triesten keresztül, s Haile kapitány által kormányzott Coriolán hajón érkeztek 1847 julius 3-kán New-Yorkba. Azonban az illető, kinek számára Rossire kereskedő házhoz küldettek e borok, már ekkor Newyorkból eltávozott volt; s miután az a borok iránt nem intézkedett s arra tovább is haszontalanul várakozott a kereskedő ház, 1849-ik év april 3-kán tehát csaknem két egész évi veszteglés után, Abramó hajón a borok ismét Triestbe visszaindittattak. Érdekes tudni, hogy az észak amerikai vámvonalon e 100 akó borért 1497 pft. tehát minden akóért 14 ft $47^2/_5$ pkr. vám fizettetett. Ezen tetemes összeg azonban a visszautasitás alkalmával egészen vissza lett éritve. A borok ugyanazon év augustus első napjaiban érkeztek Triestbe, hol Jálics F. A. urnak, ki az eset felől már értesitve volt, kivánatára, a hordók hatóságilag felnyittatván, kitünt: mikép a borok minőségi tekintetben javult állapotban, de seprővel rakodtan s tetemes apadással érkeztek vissza. Az apadás négy év s hét hónap alatt 710 ittzére rugott. Az e czélra küldött borból a hordók feltöltetvén, majd öt évi vándorlás után 1851. dec. havában érkeztek vissza Pestre. A legforróbb év szakokban a tengeren tett kétszeri ut nem rontotta: de a csodálkozásig megjavitotta e borokat; mintha Andaluziának ege alatt növekedtek volna; a fehér borok mindannyian ambra szinüek, finom madeira zamat, s kifejlett olly kellemes illattal, millyent a hasonló hazai borok nem birnak felmutatni. Egyaránt mind egészen finomakká lettek: de mintha legkitünőbbé vált volna a csepreghi, össze sem hasonlithatóvá az ugyanazon hegyen termelt itthon maradtakkal; sőt a többiekben is nehezen felismerhető az eredetiség. A veres borok szinte mind megillatosodtak, annyira, mennyire ezt egyéb hazai borainknál észre venni nem lehet, s selejtesebb vegy részeiktől megtisztulva, egyaránt átlátszó valódi piros borok lettek. Legszeszesebb lett az egri, legillatosb a villányi. És a ménesi? — mintha orrod alá lehelnének Arábia minden füszerei. Csak az egy szent-endrei sinlette meg a hontoli elvállást s megeczetesedett; adván a képzelhető legfinomabb eczetet. Ez eset csalhatlan bizonysága, hogy jól kezelt boraink nemcsak kiállják a tengereni szállitást: hanem képesek is fognak lehetni a külföld méltánylatának kiérdemlésére.

4-ik Czik.

Erdőszet.

69. §. Erdőszetünk egyetemes állása.

A 10-ik §-ban erdeink összes mennyiségét 8,475,495 holdban mutattam ki. Ugyanott vizsgálat alá vettem: valjon mennyiben fedezi és fedezheti a kimutatott mennyiség faszükségletünket? A 11-ik §-ban az erdő mennyiség megyénkénti megoszlása van kimutatva. Az 59-ik §-ban Hain után Magyarországon 40,743,000, a temesi bánátban 6,393,000, pftra üt az erdők összes értéke. Az adó sorozati bizottmány a posoni kerületben 2,170,779, sopronban 1,686,622, buda-pestiben 1,009,671, kassaiban 1,141,807, nagyváradiban 645,925, temesiben 510,451; összesen 7,165,260 pftra becsülte az erdők évi tiszta jövedelmét. Ehez pótlásul azon megjegyzést adom, hogy: minden megyének és vidéknek ínkább csak hegyes és legfeljebb partos vidékein vannak kiterjedve az erdőségek: a sikságok pedig kisebb nagyobb mértékben általában szükséget látnak fa dolgában. Már a felső kis-sikság több vidékein, különösen hová más erdős vidékről vizen nem történhetik faszálitás, igen érezhető a faszükség; a nagy szikságon pedig nagy részt teljesen nélkülözni kell e tüzelőt, s nád, kukoricza-szár, szalma, csutka, főkép pedig marhaganéjból készitett és száritott tőzeg pótolják annak helyét. — Épen bőség még a hegyes vidékeken is egyedül ott van, hol a közlekedés elzárt levén, a fának kereskedésre való szálitása felette nagy akadálylyal és kevés haszonnal jár. Legfásabb vidékek: Árva-Thurócz, Liptó, Máramaros, Trencsén megye, Zemplénnek, Ungnak, és Bereg-Ugocsának felső vidéke; aztán Krassó, s Dél-Biharnak és Aradnak Erdélylyel határos keleti és észak-keleti része. De Baranya, Somogy, (a Balaton vidékét kis részben kivéve) Vasnak Stajerország felől eső fele szinte nem lát még semmi szükséget. A fa nemet illetőleg fő szerepet visz ez erdőségekben a fenyő, tölgy, bikk, cser; kisebb mennyiségben az ihar, éger, köris, hárs. A fenyőnek főkép Máramaros, Árva-Thurócz s Liptó a hazája: de találtatik az Posonon elkezdve mindenütt a legfelsőbb kárpáti megyékben; sőt le egész Krassóig mindenütt vannak kisebb mértékben fenyvesek, és még Baranyában a Mecsekhát, Vasban különösen a tótság szép fenyveseket mutathat. De a pompás czirbel fenyő és tiszta fa még Liptó, Thurócz, Máramaros vidékén is nagyon megfogyott. A szelidebb hegyes vidékeken különösen a bikk és tölgy terjedt el, kiváltkép Krassó, Somogy igen szép bikkesekkel bir, s azt lehet mondani, szerszámfáink közt az első rangot a bikkfa viseli, melly főkép az északi részeket foglalván el, gyönyörü sugár idomban az öreg fenyővel vetekvő magasságra növekszik. A lapályosabb helyeket terepélyes cser-, s tölgy foglalja el. Az emlitett helyeken kivül vannak még egyes vidékek a nagyobb hegységek

köröl, mellyek fában még illendőleg bővelkednek, mint az iránt az idézett 11-ik §. elég felvilágositást ad; hol a fenyőt kivéve, szinte az emlitett fanemek vannak legnagyobb mértékben elterjedve: de bizony minél közelebb esett a vidék a forgalmat előidéző iparos mozgalomhoz: annálinkább meg vannak fogyva az erdőségek, és még a rengetegségéről hires Bakony-erdő is 20 helység telepnek adván helyet, nagyon megritkult, több hajdan roppant erdejü hegyes vidékeken szinte számos üveghutát lehetne előszámlálni, melly fahiány miatt munkálataiban fenakadt.

A sik vidékeken a nyughatatlan haszonvágy pusztitotta ki az erdőségeket, melly a kiirtás után szántási mivelés által több hasznot látott a földből, mint a fa termelés adhatott. Főkép az ebbeli visszaélés vezérlette oda a törvényhozás figyelmét, hogy midőn még az 1548-diki 49-dik t. cz. által a közlekedés bátorságositása tekintetéből az utak mellékén az erdők kiirtása van megparancsolja: már különösen az 179⁰/₁-ik 57 és 1807-ik 20—21-ik t. cz. által ismét az erdő pusztitások ellen egyetemesen szigoru oltalmat rendeljen el. Ez utóbbi törvény czikkek által az erdőkrei felügyelet a megyéknek tétetvén szoros kötelességökké, bebizonyitott erdő pusztitás esetében hatalom adatott azoknak, bárkinek erdejét a legszigorubb zár alá helyezni, s ha mind a mellett a tulajdonos a pusztitástól vissza nem tartózkodik, őt tulajdonából végkép kivetkeztetni. Azonban a papiron maradt irott malaszt meg nem védte érdekeinket, s még ujabb időkben is történtek nagyszerü erdő irtások.

A hegyesebb vidékeken szénégetés, hamuzsir főzés, melly ezelőtt olly mértékben gyakoroltatott, hogy évenként a bentfogyasztott mennyiségen kivül, 40,000 mázsát vitt ki más tartományokba az ország (1822-től 1827-ig bezárólag az ausztriai örökös tartományokba 234,635, külföldre 5044 mázsa vitetett ki) azután gyári felhasználás, némelly közlekedési alkalommal biró helyen a kereskedés is igen sok fát felemészt ugyan: de mindez egyenes haszonba menvén egészen jogos kifogás fogyasztása ellen még sem lehet. Hanem legpusztitóbb veszedelme itt az erdőségeknek a rosz erdei gazdálkodás és a tulajdonoson kivül az erdő használata iránt idegenek jogositványa; főkép az urbéri faizás és erdei legeltetési jog.

A hegyes vidékeken nagy részt avas erdei gazdálkodás folyik; a nélkül hogy az uj erdő telepitésnek ültetés általi gyarapitásáról gondoskodva volna. A legeltetési jog, szabályzatlansága miatt, a sarju erdőgazdálkodás eredményit tökéletesen megrontja. Az urbéri faizás, következtében előidézett közösségi terhen kivül, legtöbb visszaélésekre ad alkalmat. — Még a fentebb emlitett 1807-ik törvény czikkek nem ismerik el jogositvány képen az urbéri faizást; sőt a 21. t. cz. 17. §-a szinte az erdők oltalmára azt rendeli: hogy a törvényhatóságok tekintélyöknél fogva oda törekedjenek, miszerint a pa-

rasztok házaikat ezentul fából ne épitsék, s a földesurak oda utasitatnak, hogy ha bár gyakorlatban lett volna is az, e czélra fát ne szolgáltassanak. Legelsőben az 183$^{0}/_{6}$-iki urbéri törvény, a jobbágyság erdei használatáról közelebbről rendelkezvén, emelte az eddigi gyakorlatot a nép részére joggá. És ennek folytán bár az ugyanezen évi XII. törvényczik a tagosztályi rendszabályokban, ujabban pedig az 184$^{7}/_{8}$ IX. és X. t. cz. már az alapokat is lerakta a volt földes ur és jobbágy közt az erdők felosztása és elkülönzése iránt; mindazáltal ugy látszik, épen ezen jogositvány az, mi nemcsak a kormány részéről hiteles hirek szerint kidolgozva levő üdvös erdei törvények közre bocsátását gátolja, sőt az urbéri biróságok kineveztetésének is késleltetésére szolgál.

Az emlitetteken kivül főkép pusztitják az erdőségeket a népes közbirtokossági tagosztályok, mellyek következtében az apró részletekre eltagolt erdőségek rendesen kiirtatnak. — A kemenesalji régi hirü nagy erdőség igy Sopronban az igen sok határokra kiterjedő nagy erdő, ugy szinte a rábaközi erdőségek nagyobb része illy eredetü kiirtogatások következtében jutottak csaknem teljes kipusztulásra. A népnek faizási jógával való visszaélésére legyen elég csak egy példa: Biharban, Aradban, Krassóban az ugy nevezett erdőháton, lunkaságon különösen az erdélyi szélek felé még igen szép erdeink vannak. E vidékeket nagyobb részt oláhság lakja. Az oláh következőleg bánik az erdőkkel: hogy kecskéi, juhai, ökrei és tehenei számára tavaszon bujább legelőt találjon, felgyujtja az erdőket s a levelekről, száraz galyakról elharapodzó tüz gyakran egész hegy oldalakat emészt meg. 1851 nov. 8—9 és 10-én illy pusztitás következtében égett meg temérdek fa a kies körösvölgy északi és déli hegylánczain. Hogy a vadak kárt ne tegyenek vetéseiben; szokása a hegyi oláhnak kis birtokát egészen körül keriteni. E czélra az erdei fiatal hajtásokat szokta kivagdalni, s azzal teszi a sövény fonást, s miután a keritést télen át feltüzeli, minden tavaszon ujra meg ujra ismétli az efféle fapusztitást. Fáizásra a kiszáradt fára és száraz galyra levén utasitva, a legszebb fákat már évvel előbb megszokta az oláh korán tavaszszal gyürüzni, sőt a gyürünél keresztül furja, hogy az ig aztán kiszáradván, törvényes jagánál fogva reá foglalást tehessen. Nyáron meg ha szárazság miatt nincs mezeje marhájának; ezt is fasarjadékkal és ombbal tartja; sőt ha lomhasága miatt nem gyüjtött télire elég takarmányt, zorulás esetében télen is lekoppasztja gyenge gajaiktól a fákat. Hát még a temérdek épület-, szerszám-, és tüzelő fa, mi takaréktalan gazdasága körül elbgy? A sikon egy kisebb szerü falu be fogná ugy szólván érni takarékos gazdálkodás mellett azon fa mennyiséggel, mellyet illyképen egyetlen egy oláh család éven át felemészt. Máskép van-e ez a hegyi orosz és tót közt, egyó hegyes és erdős vidékeken?

Hanyatlásunk felismerése talán megszünteti a baj mélyebb harapózását. — A kamarai erdőségek, mellyek szembetünőleg meghaladják terjedelmökkel a magán birtokosokét: szigorubb felügyelet alá vannak véve. A jelesebb urodalmak s gazdák erdeiket rendes vágási rendszer alá fogták; s szakértő erdőtisztekre bízták a kezelést. A sarju erdő gazdálkodás kivált mindinkább az erdőszeti czélszerü rendszabályoknak megfelőleg kezd kezeltetni; sőt némelly helyeken ültetések által is meg van kezdve a gyarapítás. A cs. kir. mezőhegyesi ménes intézet az alföldi sik erdőtlen vidéken annyi erdőt ültetett, hogy 1500 ölre menő évi faszükségletét saját fatermeléséből fedezheti. Baranya megyének Siklóson nézést érdemlő fanevelő iskolája van. Különösen a bellyei és bolyi urodalmak jeles gondot fordítnak erdeikre. Igy Somogyban hg Eszterházy, gr. Széchenyi, gr. Hunyady s Festetics Ágoston jószágai régibb idő óta jeles erdő kezelést gyakorolnak. Herczeg Eszterházy jószágain egyébütt is az egész országban, ugy szinte hg Batthyányién rendes az erdőgazdálkodás, bár még ezek, jelesen amaz Tolnában Szakcs, Kocsola, Kónyi vidékén, emez Veszprémben Enyéng körül kivált a hodosi puszta ujabban is tetettek nagyobbszerü irtásokat. Gr. Eszterházy Miklós tatai, gesztesi és csákvári urodalmaiban roppant kiterjedésü gyönyörü erdeiben legrendszeresebb erdőszetet folytat. A biai urodalomnak a közel 10,000 holdra terjedő erdő gazdasága nagyszerü faiskolákkal van ellátva, s évenként történnek nagy mennyiségü faültetések. Az alcsuthi uradalom, a putnoki urodalom sikerrel gyakorolja a megritkult fáju erdőföldeknek ültetések általi kfoltozását s ez utóbbi helyen fenyőfamagvakkal is történik uj erdővetés. Hg Coburg különösen a vacsi pusztán nagy kiterjedésü erdeifaiskolákat mivetet, s a vacsi erdő a Pesttől lefelé a tiszának terjedő sikságon legszebbnek tartatik. A gróf Károlyiak jószágain szigoru az erdő rendszabály. A sajóvámosi urodalom, hg Brettzenheim, Lónyai Gábor ur nagy gondot fordít kiterjedt erdeire. A kisjenői urodalomnak legrendszeresebb erdőszete van. Az ide tartozó erdőségek 15,089 holdat foglalnak 1100 □ ölivel. Ezek mind rónán feküsznek, s számjegyekkel ellátott, teljes négyszöget képező 100 holdas szakaszokra közlekedési utak által osztatnak el, egyszersmind a szakaszok körül levén árkolva. Az urbéri rendetlen fáizás már régen szabályoztatván, az erdő egyszersmind minden közlegeltetési tehertől felmentetett. Ily czélszerü erdei kezeltetés következtében, a tetemes uradalmi és urbéri faszükséglet kielégitése után is, kivált a fa évenként magasodó ára mellett, jövödelmi tiszta haszon évről évre nevezetes nevekedésben van. A homok kötések általi erdőgyarapodást az 57ik §ban megismertettem. De a nép kezt ezentul kevés figyelem van fordítva az erdőnevelésre s még olly helyen is többnyire pusztulásnak jut az erdő, hol a helység tagosztálykor saját birokául kapta azt ki. — Kunhegyesnek, a nagy sikság közepén rit-

kaság képen van két kis saját erdeje s ez annyira elpusztulásnak indult, hogy ma holnap a végetlen sikságon nem lesz a varjuknak hova megszállni, s aztán annál gyakrabban széljel rugdossák a szalma kazlokat. E vidék legnagyobb aszályosságát az egész országban igen nagy mértékben lehet az erdőtlenségnek lulajdonitani, s az erdő ültetések szorgalmatos felkarolása által legbiztosabban foghatna a vidék hatni az osztálytalanításra. Kitünő dicsérettel kell e tekintetben megemlítenem ez alföldi vidéken Hajdu-Böszörményt, melly igen jeles szorgalmat fejt ki erdei rendes kezelésében és gyarapításában. Jó kilátást ad jövendőre nézve azon körülmény, hogy az erdők kiméletére a hegyeink rétegeiben nagy mennyiségben rejtező köszén használata naponként jobb elterjedésnek örvend, sőt mint a magyaróvári és szent miklósi uradalomban a turfa használata is megkezdetett; mellyhez ha a szántó s egyéb gazdasági földeknek fatenyésztésre való mellékes használata, mellyről az 58ik §ban emlékeztünk, életre kap: akkor jövendőre a fa szükségtől remegésre az ok megszünik; mert szorgalom által csak közlekedési utai mellékén termelhet minden község annyi fát, mellyel kiméletes bánás mód által jóformán egész évi faszükséglete fedezve lesz.

70. §. A fa ára és fakereskedés.

Legnagyobb fa kereskedés folyik belföldi vizeink közül a Tiszán. Ennek főkép Máramaros és Bereg Ugocsa adják a fát; sőt a Bodrogba egyesülő vizek is vidékeikről szép mennyiséggel járulnak ahoz. A Tisza másik oldalán a Szamoson, három Körözsön sőt Berettyón is nevezetes faszállítás történik: hanem a marosi fakereskedés még jelentékenyebb ezeknél. E folyók mentin a nagyobb helységekben rendesen vannak farakodó és eladó helyek: de legnagyobb rakodó helyek a Tiszamentén Tiszaujlak, Tiszafüred, különösen pedig Szolnok és Szeged. A Maroson: Lippa, Arad, Makó. — A dunai oldalon a Vágh viszi a faszálitásban a főszerepet, mellyen Arva Thurócz, Liptó, Trencsén szálítja nagy mennyiségü fáját, s itt Hradeken kezdve szinte minden nagyobb helység tart farakodó helyeket. Legnagyobbak vannak ezek közt Rósahegyen, Zsolnán, Vág-Ujhelyen, főkép Szereden, különösen pedig Komáromban, melly város azt lehet mondani, egész országban legnagyobb kiterjedésben viszi a fa-, különösen épületfakereskedést, népe rendezett társaságokba egyesülve le egész a török szélekig több helyen tartván rakodó és eladó helyeket. Még a Garan és Ipoly szinte befoly a dunai folyók közül a fakereskedés előmozdítására: de a többiek egész a Dráváig keveset: hanem a Dunán Ausztriából is nem megvetendő fakereskedés üzetik, a Dráván pedig Stajer és Horvátország szálitja hozzánk nagy mennyiségben fakészletét. A Tiszamentén a sószállítás rendesen vizen és talpokon történvén a fenyő eladást főkép a cs. kir. sóházak mellé

állított szálhivatalok kezelik: azonkép egyébütt is hova vizen történhetik illy szállitás vannak efféle kormány hivatalok. Máskülönben magán kezek közt van a fakereskedés.

Szegeden 1780dik év körül a tüzifának öle 6—7 márjáson, tiz—tizenöt esztendővel később 5—6 fton, 1825ben a keményfának 13, lágynak 9, majd $185^3/_4$ ismét a keménynek 30—40, lágynak 20 vfton kelt; ugyancsak Csongrádmegyében, a roppant kiterjedésü tiszai rétségeknek, mik annyi tüzi gazt teremnek, tőszomszédságában, H. M. Vásárhelyen 1770ben egy öl keményfának 13 márjás, puhának 6 márjás vagyis 2 vft volt az ára, 1853ban pedig már amazért 25—30, ezért 15—20 vft fizettetett. Pesten 1847ben egy öl keményfát 6—7, gömbölyü dorong és puhafát 4—5 pftért lehetett venni; most kemény hasáb fának közönségesen téli időben 16—18, dorongnak vagy puhának 10—12 pft az ára; nyáron át egy pár forinttal olcsóbb. A hegyesebb és erdősebb vidékeken ez előtt a fáért csak a vágást és szállítási bért kellett megfizetni s sokszor az erdőn 1 vftért a legjobb erdei ölet meglehetett kapni. 1847 Diós-Győr körül, hol pedig üveghuták, papirosgyárak, nagy szorgalmu vashámorok dolgoznak, 3 vfrton kelt egy ölfa. Most nehezen van az országnak olly vidéke, hol ha pénzért kell venni, 2 pfton alol volna annak ára, mint az az alább következő kimutatásból kitetszik. — Még jelentékenyebb emelkedést mutat a tüzifánál az épület-, és szerszámfa ára; minek kimutatására csak az utóbbi 1832ki, 1852ki fa árakat hozom fel.

Szegeden egy szál fenyőnek ára volt

öles.	1832-ik évben				1852-ik évben				1854-ik évben			
	1ső osztály		2ik osztály		1ső osztály		2ik osztály		1ső osztály		2ik osztály	
	pft.	kr.	pft.	kr.	pft.	kr.	pft.	kr.	pft.	kr.	pft.	kr.
10	3	33	2	41	12	28	11	16	14	20	12	57
9	2	51	2	3	—	—	—	—	11	55	10	44
8	2	36	1	39	7	28	6	8	10	15	9	7
7	1	27	1	3	6	16	4	56	8	19	6	42
6	1	13	—	52	5	6	4	—	6	42	5	45

Fenyő zsindely ezre volt 1832ben 2 pft 54, 1852ben 5 pft, 1854ben 7 pft. Ugyanezen évek lefolyása alatt az oldalfák (ugynevezett oláhfa) darabja 18 pkról, 36—40 pkra, a kerék talpak száza 4 ft 48 król, 9 ft 30 kra, a küllők száza 40 pkról 2 ft. 48 pkra emelkedett. — Lippán 1852ben egy negyedtalp fenyő, mellyben 12 darab, $6^1/_2$ öles szálfenyő szokott lenni, a rajta levő 100 deszkával 180—200 pfton kelt. Egy köbláb (kubikschuh) szerszám cserfa 8—10, tölgy gerenda egy öl hosszu, 3 hüvelyk vastag 2 ft 24 kr. volt pengő pénzben: zsindelynek ezre 12—14, lécznek száza 13—18 pft, két öles hosszu, egy hüvelyk vastag deszka 48 pkr. $2^1/_2$ hüvelyk vas-

tag 1 ft 18 krpp. kadárfa 1—5 akós hordókra akónként 1 pft, 5—20 akósokra 48 pkr.

Pesten jelenleg következő az épületfa és szerszámfa ára:

Fenyő	12	11	10	9	8	7	6
	öles hosszuságu ára pengő pénzben						
	ft. |kr.	ft. |kr.	ft. |kr.	ft. |kr.	ft. |kr.	ft. |kr.	ft. |kr.
Első osztály	15 |—	13 |—	11 |—	8 |—	5 |—	3 |—	2 |30
Második osztály	12 |—	11 |—	9 |—	7 |—	4 |—	2 |—	1 |30
Harmadik osztály	10 |—	9 |—	7 |—	5 |—	7 |—	1 |30	1 |—

Zsindelynek ezre; árvai, 20″ hosszu 2½″—3½″ széles: 5 pft, ismét 18″ hosszu 2″—3″ széles: 3 pft 36 kr.; ugy nevezett tót zsindely, 16″ hosszu, 1½″—2½″ széles: 3 pft. Hidlás-, palló-, és közönséges deszka (mellynek hoszsza 2½ öl) 3″ vastag 1 pft 42 kr., 2″ vastag 1 ft 12 kr., 1½″ vastag 1 ft, 1¼″ vastag 42 pkr., 1″ vastag 33 pkr.; puha asztalos fenyő deszka valamivel drágább. Lécznek száza, 1¼″ vastag: 15 pft, 1″ vastag 12 pft. Horog és kutostorfa minősége szerint 30 pkrtól 1 pftig darabja. Bognárfa; rudnak és oldalnak való hasított bikk 54 pkr., tengelyfa 30 pkr. darabja; keréktalpnak száza 7 pft, küllőfáé: 3 pft 30 kr. Schwartner már 1798ban, midőn statisticáját irta, panaszkodott, hogy a fának utóbbi tiz év alatt ötven száztólival emelkedett az ára; azóta kétszáz száztolin felül megy az emelkedés. Különösen mióta a vasut megindult, melly többnyire fenyőt használ tüzelőül, azóta a legalább való fenyőnek és deszkának ára is majd 300 száztolival emelkedett a pesti piaczon: de egyébütt is mindenféle fának ára folyvást emelkedésben van. Enyéngen Veszprémben egy öl kemény fa helyre szálitva 8—10 pft. Kékkön Nógrádban az erdőségek kellő közepén egy öt öles tölgy gerenda, mellynek át mérője 15—16 hüvelyk, 7 ft 30 kr. szokott lenni, egy darab száru fa 40 pkr., Álmosdon, melly a tagosztály következtében kipusztitotta szép erdőségeit s most a bagaméri szomszéd erdőből látja el magát tüzifával, kint az erdőn 8 pftot fizetnek egy öl fáért. Szarvason Békés megyében 6 pft öle a puhafának s ez árt más helyekhez képest az tartja illy alant e vidéken, mert a Körözsön is történik faszálitás, meg a város nagy gondot fordit puhafa erdejére, s gátakat, utakat szorgalmasan fával körülültet. S. a. Ujhelyen 3—5 pftig, Ungváron hasonlókép illy formán áll a fa ára: hanem Ungnak lapályosabb tiszaháti részén, hol még most is örömest hozzá látnak az irtásokhoz, kint az erdőn még 6 vftos fa is találkozik; holott Máramarosban Huszton is felment már az ár 5 pftig. Gönczön Abaujban bikfa öle 8, tölgyfáé 7 vft, egy nyárfa gerenda 1 pf, tszarufa darabja 50 vkr.; egy szál kifaragott négy öles tölgyfa gerenda 6 vft. Nagykőrösön gyümölcs vagy puhafát még 5—6 pftért lehet venni, tölgyfának ára 10—12 pftra felmegyen,

pedig legtöbb erdeje van a duna-tisza közi alsó sikságon. Csák váron Fejér megyében a vértesi erdőség alatt 6 pft egy öl kemény hasáb fa, dorongfa 4, M. Eörsön, Kis-Péczen puhafa 5—6, keményfa 10—12 pft, igy áll az ár szinte magában Győrben. Liptóban keményfa öle 5, puháé 3 pft. — Ha igy megy az ár emelkedés, rövid időn eljön az idő, hogy czélszerü gazdálkodás mellett, kivált a mellék használatokat gubacs szedést, timárcser termelést, makkoltatást sat. is felvéve, szintannyi hasznot ád az erdő, mint a szántóföldi mivelés.

III. SZAKASZ.

Állattenyésztés.

71. §. Állattenyésztésünket érdeklőleg a mennyiség és fajiránti közelebbi tájékozás.

Az 56ik §ban tettem már e tárgy körül jegyzeteket. — Utolcsatolva e paragraphushoz e jegyzetek után csak azon czélból közlöm az 1850ki hivatalos összeirás szerint megyénként állattenyésztésünk állását, hogy az által némi tájékozást adjak, miszerint hol és melly vidéken micsoda állattenyésztés mintegy millyen mértékben van kiterjedve, melly tájékozást az idézett 56dik §ban a Szerbvajdaság s bánát-, valamint általában a sertések iránt való kimutatás egészit ki. Állattenyésztésünk kiterjedését egyetemesen érdeklőleg még bővebb tájékozás végett utasítanom kell az olvasót az 55ik §ra, melly az igás jószágrol, a 62ik §ra, melly a legelőkről sat. beszél, végre a 34dik §ra, hol a nevezetesebb országos vásárok vannak kimutatva. Csak következőkkel toldom még itt előadásomat. A nagyobb birtokosok közönségesen önállólag üzik az állattenyésztést. A nép közt általában községi pásztorok vannak. Juhok számára azonban csak némelly tolnai, nógrádi s más hegyes vidéki helységek tartanak községi pásztorokat, az alföldi vidékeken a sertésekre nézve van a gazdák közt nagy divatja a külön tartott ugynevezett kurta kanászoknak. A tul a dunai és felső vidéki helységek többnyire csak mindennap haza járó csordákat és méneseket tartanak: ellenben az alföldi tágas határu községeknek egész kora tavasztol kesö öszig folytonosan mezőn kint lakó gulyáik, méneseik és ökörcsordáik szoktak lenni, mellyeket hasonlóképp szabad ég alatt cserényeiknél kint tanyázó csikósok, gulyások és csordások őriznek; csak a fejős tehenek és borjucsorda jár naponként haza. Ezentul szinte kint háló sertésnyájak is vannak, mellyeknek azonban már a tul a dunai s más erdős vidékeken is nagy divatjok van.

E jegyzetek után az 1850ki hivatalos összeirás szerint a különböző állatok mennyiségét illetőleg kimutatásom következő:

Állatkimutatás az 1850ki hivatalos összeirás szerint.

Megyében.	Ló					Ökör, bika és bivaly.	Tehén.	Juh.
	Csikó 1—3*) évesig.	Csődör.	Kancza.	Herélt.	Összesen.			
Pest-Pilis . . .	5854	334	14665	21457	42310	22551	28870	160753
Pest-Solt . . .	3855	397	13188	18758	36148	17030	19869	154700
Esztergam . .	3544	90	7170	5377	16181	12432	10299	80034
Fehér	4930	183	13861	10221	29195	15720	17449	256976
Borsod	2383	164	9328	9485	21460	12033	20522	83324
Heves	5898	165	12842	11342	29247	13490	17691	159796
Szolnok	3608	243	8888	8782	21521	7467	11964	103701
Csongrád . . .	3521	724	10614	12208	27067	19111	20159	142323
Jász-Kunság . .	6832	358	17163	17074	41527	24209	29479	291631
Pozson	4577	180	11043	12052	27852	25688	33853	130665
Felső-Nyitra . .	3104	709	8708	9010	21531	20242	40409	169671
Alsó-Nyitra . .	6534	296	11878	11815	30523	27761	43662	325180
Trencsin . . .	976	175	3350	5463	9964	18722	39633	92718
Árva Thurécz .	1009	32	3166	7256	11463	19748	24899	76284
Liptó	721	20	1997	3755	6493	11510	16002	48382
Komárom . . .	2307	89	7523	7112	17031	7967	13048	82862
Bars	3096	192	7865	8787	19940	13223	18638	151300
Hont	2295	245	4886	6846	14272	15587	15205	154717
Nógrád	4193	122	10258	13313	27886	18263	16600	211031
Zólyom	1142	144	2687	5617	9590	10725	18376	63868
Sopron	4692	93	622	8952	10059	22549	29967	121721
Moson	5151	136	6401	6947	18635	19439	22193	86295
Győr	3210	88	4979	4318	12595	8674	10557	69913
Vas	5171	117	16009	4851	26148	33431	56019	194175
Veszprém . . .	2198	72	6918	6833	16021	21027	12379	136367
Zala	2639	55	9152	6736	18522	36091	34077	169091
Tolna	5561	173	15573	11035	32342	24494	25539	182890
Somogy	6031	254	15916	17576	39777	42325	45072	262180
Baranya	6899	254	17706	28061	52920	35071	36647	132784
Szepes	1480	137	5485	8691	15793	21869	41588	77002
Gömör	2633	108	6827	10757	20325	20399	22779	103594
Abauj-Torna . .	4466	182	7084	9222	20954	21543	32523	118313
Sáros	1143	99	5371	5756	12891	24783	34533	96487
Ungh	3375	67	6444	3708	13594	25703	27833	29120
Zemplén . . .	7854	212	18948	13186	40200	23128	68363	192812
Bereg-Ugocsa .	2655	97	5326	5782	13860	44237	51428	31722
Máramaros . . .	2072	31	3566	4597	10266	37004	37802	105438
Szathmár . . .	7905	130	14744	19316	42095	32629	53303	122167
Dél-Bihar . . .	3861	237	9861	15188	29247	21826	71465	123232
Észak-Bihar . .	5100	339	9236	11810	26485	58373	66877	122235
Szabolcs	9056	644	19543	20357	49600	28622	37995	256684
Arad	8616	375	17642	21525	48358	49575	53485	141014
Békés Csanád. .	12659	1101	25481	23964	53205	18668	26340	213854
Összesen . .	214318	9963	435614	475098	1104993	1023939	1324725	6029876

*) Hely szüke miatt a hivatalos kimutatásban a csikóknak év szerint megkülönböztetett mennyiségét összevontam.

72. §. Lótenyésztés különösen.

Ázsiai honából olly kitünő faj lovon jött a magyar mostani hazájába, hogy bátran el lehet mondani, miszerint az édes haza megszerzését, sőt megtárthatását is, erős karja után, nagy részben e nemes állatnak köszöni. — Hogy Árpád legelső köszöntésével lovat ajándékozott Zalán fejedelemnek, bizonyságot tesz e faj ázsiai eredetü jeles voltáról, s arrol hogy a magyar méltán mindenkor dicsekedőleg büszke volt lovára. — Ha tekintjük a harczokat, mellyeken a hős nemzetet lova dicsőséggel hordozta, a történetek lapjairól, térképek után egybe vetjük a helyiségi távolságot, hol villámsebességgel megjelent: lehetetlenség megbecsülő csudálatra nem gerjedni a nemes vér s kifejlett erő iránt, melly e roppant és terhes utakat kitartólag meggyőzte. Mig a törökkel való háboruk tartottak, megmaradt e fajló keleti eredetiségében; mert a háboruk általi közelebbi összeköttetés alkalmat adott nemes származásu keleti lovakkal időről időre való nemesítésre. A török kifizetése után azonban az áldott béke nyugalmas párnáin elkezdett puhulni a folytonos harczokban edzett nemzet, s megfelejtkezett a hadakban leghivebb bajtársáról, vele egy égalji származásu nemes lováról. A főbirtokosoknál elharapódzó fényüzés és pompa következtében spanyol és nápolyi lovak jöttek divatba, mert a kevélyen tartott fő, kos-orr, hattyu nyak, nagyobb termet, játékos viczkándiság jobban kielégitették a fényüző aristocratia kivánatait, mint a kevésbbé elfinomított, csínos ugyan, de kisebb testalkat mellett a lovaglásra és utazásra megkivántató egyenlő gyorsaság és kitartás. Innen a jó eredeti magyarfaj, az uri ménesekből lassanként kipusztitatván, csak a köznépnél s Erdély hegyesebb vidékein, a Hátszeg és Csik bérczei közt talált menedék helyet. E körülménynek igen szomoru következése lett a magyar lótenyésztésre. Mert a szinte keleti vér által nemesített spanyol lovak még nem ártottak ugyan tetemesen: de spanyolfaj leple alatt dán, német, olasz lovakból álló keverék lepte el a magyar méneseket, mellyek ezek által eredetiségekből kivetköztetve, a mult század második felében végkép elaljasodtak. — A lótenyésztés illy elaljasodását Mária Therézia gátolni akarván, ennek emelésére, különösen az adózók hasznát tekintve, 1777ben aug. 2án minden hatóságokhoz igen czélirányos rendeleteket bocsátott. Nem csekélyebb értékü ennél azon kegyelmes királyi leirat, melly 1804 april 20án a vegyes politicai s katonasági bizottság terve következésében közzététetett 1820ban pedig a mezőhegyesi katonai ménes intézetnek megparancsoltatott, hogy hágó méneket ne csak pénzért adjon el, mint az előtt, hanem illyeket a tartási költségek fedezése terhe alatt a magokat eziránt jelentő hatóságoknak szolgáltasson ki. E parancsolatnak engedelmeskedett a bábolnai ménes is. Fejedelmeink ez iparág emelésére törekvését gyámolitólag, ösztönt vévén a legmagasabb példaadástól, némelly gazdagabb birtokosok nagy áldozatokkal

jeles méneseket állítottak fel, mellyek bár nem gazdasági conbinationak, hanem főkép hazafiui fellobbanásnak levén eredményei, nagyobb részben csakhamar megszüntek ugyan: mindazáltal uj kifejlést s kivánatos előhaladást kezdtek adni elhanyagolt lótenyésztésünknek: ugyannyira, hogy ismét már 1827ben, mig az ország idegeneknek fizetett lóért 67,728 pftot, addig ugyanazoktól bevett 247,606 ftot, s igy egy év alatt 179,878 pftot nyert lótenyésztésén. Nagyhatással lettek e tárgy körül az ugyanez időtájon keletkezett több rendü lóverseny társulatok *), mellyeken a kitünésnek neki szokott magyar lovak később még a külföldi lóversenyeken is dicsőséggel pályáztak. A bécsi és prágai lóversenyeken a herczeg Eszterházy, gr. Hunyady, gr. Károlyi, gr. Festetics és Csapody-féle ló-bravourok fényesen tündöklenek. A főbb ranguak tisztán arabs és angol telivérrel, néha félvérrel kezdték nemesíteni méneseiket. A középrend dicsérettel törekedett ezeknek utánna. Itt állunk most a lótenyésztésben e két osztályra nézve. A nép közt a fajra nézve következőleg áll az ügy. A tisza vidéki magyar és rácz kezén, ámbár vegyülve, megvan még az eredeti magyarfaj, mellyből hogy elhanyagolt állapotjában sem veszett ki egészen a nemes keleti vér, bizonyitják a legközelebbi Napoleoni franczia hadjárat alkalmával az önkéntes lovasság, ugynevezett velítesek alá ugyan-e vidékről összeszedett lovak, mellyek a felette terhes hadjáratban nemhogy megromolva és lehajtva kerültek volna vissza, sőt olly javult állapotban tértek meg, miszerint a kincstár elárvereztetésekkor sokkal többet vett be érettök, mint mennyiben beszerzésök került. De ne menjünk tovább: bizonyság erre a legközelebbi forradalmi hadjárat, hol az önkénteseknek ütött kopott hitványoknak látszó lovai, a különben ugyan nagy részt közzülök került, de már neki edzett huszár lovakkal mindenütt kiállottak a versenyt; meg hol kell e tárgyban nagyobb bizonyság: mint az alföldi csikós vagy betyár ló? mellyen még a fokos fénykorában, ha három megye pandurja hajtotta az üldözöttet, egy puskalövésen kivül neki se nézett a betyár a bajnak: hanem még egy napi futás után neki vette lovát a Tiszának s ugy átusztatott rajta, hogy mire odébb kellett menni, Dunán innen, Tiszántul egész kényelemmel kipihente magát, és mégcsak kólikától sem féltette lovát. E jeles kitartásáért a magyarfaj lovat csakugyan némelly uraságok ujabban állított méneseikben tisztán tenyészteni, s beltenyésztés által nemesíteni is elkezdtek, kiktől remélhető a nemesvér eredetiségébeni visszaállítása. A németek kezén, igy nagyobb részt a tul a dunai s felső siksági magyarok kezén, kik különben legszebb lovakat tenyésztenek az országban, a nyugoti vegyitett faj van, azon különbséggel,

*) Lásd a gr. Széchenyi István inditására keletkezett lóversenytársulatot a 39ik §-ban; többekről alább lesz említés.

hogy a németek lovai több nyugotiassággal termetesebbek: a magyarokéi ellenben a keleti vér és faj nagyobb mértéke mellett apróbb termetüek: de győzősebbek és tüzesebbek. A felsőbb hegyes részeken apró podollai faj ló tenyészik, melly a tótság közt is a hegyes vidéknek neki edzett, tömött testü és győzős, de idomszépséget nagyon keveset visel magán, valamint gyorsaság tekintetében kevés dicséretet enged: hanem a jobb vidékeken s a magyarok közt itt is az alföldi fajjal inkább vegyülve lenni látszik.

Azonban a fentebbiek szerint lótenyésztésünknek mármár ismét nyiladozó virágzását az utóbbi kor, főkép az $184^{8}/_{9}$ki forradalmi események szomoru következése ujra hervadásnak indította: ugyhogy a legközelebbi katonai lóvásárlások nem tehetnek többé olly kedvező bizonyságot lótenyésztésünk állásáról, mint millyet a mult évtizedben tanusitottak.

A magas kormány hazai lótenyésztésünket fontos figyelmére méltatván, hogy ennek miben létéről pontos felvilágosítást nyerjen, az illető politicai hatóságok utján 1850- és 1851ben következő kérdő pontokra gyüjtött hivatalos adatokat: 1 Létezik-e a megyében valamelly közintézet a lótenyésztés előmozdítására? 2. Ha létezett, millyen volt, meddig állott fen, miért hagytak fel vele, s mi volt az eredménye? 3. Vannak-e a megye községeiben jobb faju ménlovak és hol? 4. Vannak-e a megyei birtokosoknak méneseik, kiknek, s milly állapotban vannak azok? 5. Előhaladt-e ujabb időben a lótenyésztés vagy hanyatlott? —

Azt hiszem: midőn lótenyésztésünk jelen állását akarom tárgyalni; legczélszerübben cselekszem, ha a magas kormány által kitüzött ime kérdésekre igyekszem megfelelni, s felhasználván az e kérdésekre hivatalosan beküldött adatokat, azokat ujabban gyüjtött adataimmal egészítem ki.

A kassai közigazgatási kerületben Beregh-Ugocsa megyében gr. Schönborn nagy-lucskai jószágán van egy magán hágató intézet, a hol létező ménessel 1848ban a grófnak Fogarason létezett ménese is egyesítetett. — Máramarosban a kincstári jószágokon volt egy hágató intézet, hová a mezőhegyesi cs. kir. ménesből minden évben küldetett egy ménló: de ez intézkedés a kincstárnak tetemes költségbe került s már több mint 25 éve megszünt. — Sáros megyében mintegy 60 év előtt birt b. Horváth egy ménessel, ez már régen, az Ujházi-féle ménes pedig Budaméron 1848ban ment tönkre. — Abauj megye részéről 1835ben 15 ménló vásároltatott; minthogy azonban tartásuk átlagosan évenként 2200 pft. 22 krba került, az évi jövedelem pedig csak mintegy 377 pftra ment, 1844ben a ménlovak eladattak. — Gömör megyében gr. Andrássynak volt egy hágató intézete Hosszuréten, mellyet szinte a részvétlenség szüntetett meg. — A birtokosok közül mind magok részére mind eladásra többen tenyésztenek jelesebb faj lovakat, kik gyakran méneikkel a hágatást idegeneknek is megengedik, bár illy

formán rendezett hágó intézet az egész kerületben jelenleg nincs. Gr. Schönborn már említett n. lucskai ménesén kivül jelesebb tenyész lovaik vannak: Zemplénben hg. Brezenheim Ferdinándnak Sáros-Patakon, gr. Klobusiczkinak Zétényben, gr. Majláthnak Perbenyiken, b. Vécseynek Szerdahelyen, a premontrei rendnek Leleszen, ismét Klobusiczkinak Csernyőn, gr. Andrássy Károlynénak Terebesen, Bárczy Andrásnak Hardicsán, Haller grófnőnek Dobrán, Bernáth Albertnek Kazsulán, gr. Károlyi Edének Radványban. Abaujban gr. Péchy és gr. Károlyi tüntetik ki magokat, Ungban pedig gr. Barkóczy Jánosnak van egy 50—60 darabra menő kis kézi ménese. Végre Máramarosban Urmezőn Pogány Károly ur tart egy a b. Vesselényi sibói híres ménesétől származott kis ménest. — A nép közt e kerületben épen nem tett a ló tenyésztés semmi előhaladást. Oka leginkább a hágó mének hiányában fekszik, mellyek közül közönséges fajuakat is csak nagyon némelly helységek tartanak, mindinkább satnyulást idéz pedig elő különösen azon körülmény, hogy a csikókat igen korán befogják. Csak Gömörben érdemel e tekintetben egy pár helység kivételt: mert itt Simonyi, Rima-Szécs, Hamva, Méhi, Csiz bár nem nagy termetü, de tömött husu, jó állásu, győzős és tartós jó lovakat nevelnek. Sáros megye többnyire a szomszéd Galicziából vásárol lovakat, s maga valamire valókat egyedül a Tapoly vidékén nevel.

A p o s o n i kerületben jelenleg szinte semmiféle közintézet nem létezik a lótenyésztés előmozdítására. Ez előtt némelly megyében a házi pénztár költségén tartottak néhány hágó csődört: de 1848 óta ezen intézkedés teljesen megszünt. Thurócz megyének 1846ig két hágó méne volt. Liptóban már 1791ben tartott a megye 4 csődört, mellyek 1806 körül enyésztek el. Árvának egész 1848ig volt néhány csődöre. Hontban előbb Gyerken, később Ipolysághon létezett a megyei hágó intézet, mellynek jóhatását még most is tapasztalhatni a közelebb fekvő helységek ménesein. Barsban 1833tól 1848ig a házi pénztárból hat hágó mén tartatott s ez idő alatt a lótenyésztés szemlátomást gyarapodott az egész megyében. Pélen gr. Hunyady Ferencz 1830tól fogva saját költségén tartott jeles csődöreit a nép lótenyésztésére áldozván, lófuttatások rendezése által is meglepő szép sikerrel tette virágzóva ez iparágat: de e nemes üzlet 1848 után megszünt. Komárom megye perbetei és párkányi járásában szinte jó sikerrel használtak 1848ig egy pár csődört. — Jobb fajta községi csődörök az egész kerületben gyéren találtatnak. Zólyom megyében csupán Detva, Pojnik, Dobronyiva, Tót-Pelsőcz, Babina, Nagy-Szalatnya és Szászi birnak azokkal. Barsban az említett megyei csődörök ivadékából még most is vannak meglehetős hágómének. Nógrádban majd minden községnek van ugyan saját csődöre: de csak közönséges származásu: ugyanez áll Hont megyéről. Árvában az egyes községek sehol sem birnak

csődörökkel s kanczáikat vagy a szomszéd Galicziában, vagy a magán birtokosoknál helylyel közzel találtató ménekkel hágatják. Poson megyében Hidas-Kürt jeles méneket szokott tartani: de Böös és Vásárut környéke szinte bár apró faju hanem jó test allásu és serény szép csikókat nevel. Nyitrában Nyitra-Vicsap, Ny.-Apáthi, Tornócz és Érsekujvár forditnak több gondot a lónevelésre. A morvaországgal határos felső nyitrai részek kanczáikat a miloticzi és biloviczi cs. kir. ménekkel szokták hágatni jó sikerrel: ellenben a Morvából minden tavasszal jönni szokott mének által kevés vagy semmi haszon nem háramlik a lótenyésztésre: mert azok erősek és izmosak ugyan: de semmi jobb vér bennök nem mutatkozik. A komáromi csalóközben a hajdanában virágzó lótenyésztést a tagosztályok előhaladása óta, a kevés szerencsével üzött szarvasmarhatenyésztés akarja elnyomni. De Nagy-Keszi, Csicsó, Aranyos még eddig jól tartja magát. A perbetei járásban Udvard és Perbete tünnek ki. — E kerületben a magán földesuri ménesek is nagyon megfogytak, s jelenleg alig van néhány uraság, kinél akár egyesek akár községek nemesebb csődörökkel hágathatnának. Illy magán intézet létezett a cs. kir. holicsi uradalomban Kopcsányon, melly ezelőtt mintegy 25 évvel, valószinüleg a juhtenyésztés terjesztése tekintetéből megszüntettetvén, a ménlovak Csehországba vitettek által. Legjelesebb ménes jelenleg az egész kerületben gr. Hunyady Jósef mező-keszi ménese, melly külföldön is jó hírben áll. Ez angol telivérü lovakat tenyészt, s csődöreit a községek s magán birtokosok lovai nemesítésére is átengedi, melly jó alkalmat Ürmény város lakói dicséretes igyekezettel használnak. Ezen ménesből vitetett 1814-ben a würtembergi korona örökös herczeg, most király I Wilhelm egy négy esztendős csődört 400 darab aranyért, s a ló annyira megtetszett néki, hogy különös levélben magasztaló kifejezésekkel köszönte meg. Appel Károly a gr. Hunyadyak jószág igazgatója volt az első, ki a nemesebb faju kanczák gazdaság körüli dolgoztatását megkezdette, s az óta ez uradalomban egy részét a gazdasági mindenféle munkáknak, a nemes kanczák végzik, a tenyésztés minden legkisebb hátramaradása nélkül; s a ménes-kitartási költség ekképeni könnyitésében, s igy a lótenyésztés jövedelmének szaporitásában több birtokosok követik a jó példát. Ugyancsak Alsó-Nyitra megyében Alsó-Játón van gr. Eszterházy Mihálynak szinte angol telivér ménese. Gróf Eszterházy Józefné galgóczi urodalmához tartozó lukabi ménes hajdan igen híres volt s igen erős csontu, többnyire fekete szinü szép nagy lovak növekszenek benne, de mióta maga a gróf meghalt, özvegye kezén hanyatlik. Van még Appel Károlynak: (a fennemlített boldogultnak fia) egy kis ménese Salgócskán, melly a jeles mező-keszi fajból ered. — Poson megyében nagyon megvan apadva a birtokosok közt a nemes lótenyésztés, ugyhogy gróf Eszterházy Mihály tallósi nagyon kis ménesén kivül, többet említeni alig lehet. Barsban

szinte egyedül Zelizen van gr. Eszterházy Jánosnénak derék ménesek, Komáromban pedig gr. Eszterházy Vinczénének Apácza-Szakáloson Nógrádban ez előtt 10—12 évvel Szantagh István puszta Szalatnyán szép lovakat tenyésztett, nem különben birt Beniczky ur egy kis, de nemes vérü ménessel a lázi pusztán; most majd csupán B. Balassa Antal ur emlitendő e tekintetben Kékkön. Egyébütt az egész kerületben, ha nevelnek is a birtokos urak egy két nemes vérü jó csikót: de tulajdonképeni nemes méneseket sehol sem tartanak. A nép Jobbágyi s Fülek-Püspöki körül nevel meglehetős lovakat.

A soproni közigazgatási kerületben Győr megyének nincs, nem is volt tulajdon ménes intézete: hanem néhány év óta álladalmi hágó méneket szokott a megye a cs. k. bábolnai ménes intézetből hozatni, mellyek Győrben levén felállitva, tartások az egyes községekre vettetik ki, s ezeket némelly községek, mint kivált Téth, Kis-Pécz, Mező-Örs dicséretesen kezdik használni. Azon kivül némelly helységek magok is tartanak jobb féle csődöröket, mint Kóny, Fehértó, Bödöge, Markota, Csécsény, Rába-Patona, Zámoly, Dunaszegh; azontul Enesén, Bezin, Hugodon szép csikók nevekszenek. Különben a Csiliz és Tóközben kiterjedésre nézve is nagy mértékben el van a lótenyésztés terjedve, hol nem ritkaság egy gazdánál 8—16 darab lovat látni. A sághi, kis és nagy-szent jánosi pusztán pedig hg. Lichtenstein méneséből angol faj csődörök szoktak hágatás végett kibéreltetni; ugyanazért vannak e megyében helylyel közzel szép lovak, mellyek közönségesen a nagyobb faj lovak közé számithatók. Hanem urasági nagyobb ménes kevés van. Legjelesebb b. Szina Jánosé (ozorai származásu) sz. Pál pusztán a szigetközben; aztán Rába-Patonán tart a győri káptalan néhány tenyész-kanczát: de csődör nem szokott velők lenni. — Veszprém megyébe ezelőtt a cs. k. bábolnai ménesből rendesen küldettek mének hágatás végett: ez 1848 körül pár évig megszünt; most ismét több helyen szoktak lenni felállitva: igy a mezőföld részére Lepsényben, melly intézkedés uj gyarapodást adand a lótenyésztésnek. De legtöbb hatással volt a vidék lótenyésztésének nemesitésére hg. Eszterházy Pálnak Ozora mellett a tóthi pusztán létezett országhirü ménese, az ugy nevezett Kula, melly többnyire angol faj igen jeles lovakból állott. Ez 1848-ban az Ozora körüli táborozások elől felhajtatott Eszterházára Sopron megyében s azóta onnan vissza nem is került. Egyéb birtokosoknak szinte vannak e megyében nemes csődörökkel ellátott illő karban álló méneseik: igy van a gr. Eszterházy testvéreknek Rédén, Ihász Imrének Hathalmon, gr. Eszterházy Miklósnak Mátyusházán, gr. Eszterházy Mihály és Károlynak a pápai uradalomban Károlyföldön; végre van Hunkár Sándor és Mihály testvéreknek 50 darabból álló jeles kézi ménesök Szolga-Győrött. Az egyes községek pedig azontul, hogy a jobb módu lakosok örömest felhasználják a nemes csődörökkeli hágatási alkalmat, rendesen kézből hágatásra

is szoknak bár közönséges faju: de jól megtermett szép csődöröket tartani. — Moson megyének nincs nem is volt ménes intézete. De Magyar-Óváron a mezö-hegyesi, Moson városban meg a Csapody féle hires ménesből vannak ménlovak. Különben is a lótenyésztés nincs elhanyagolva a lakosság közt, s mindenfelé lehet látni közép nagy termetü és szép lovakat a jobb módu gazdák kezén. Sokat tett a ló nemesitésre a régebben Parndorfon évenként tartatni szokott lóverseny, néhány megalapitott díjosztással. Sopron megyében a lónemesités végett a megye közköltségen 9 csődört szokott tartani, mellyek hágatás idején járásonként osztatnak széljel. Hg. Eszterházy mátyás-szigeti ménese Csorna mellett megszünt: hanem a hires ozorai vagy tóthi kula maradéka Eszterházán van. Ezen tul nagyobb méneseket a földesurak sem tartanak ugyan: de magok számára többen szép csikókat nevelnek. A nép közt legszebb és legtöbb lovat tenyésztenek hg. Eszterházy volt jobágyai a Rábaközön. Ezt főkép a herczegnek azon kegyessége eredményezte, hogy folyamodásra ingyen adattak a helységeknek a hires ozorai ménesből hágó csödörök. Innét a rábaközi lovak mind nagyságra, mind test-idomra nézve jeleségre emelkedtek, s az egész környéken elhiresedvén, a belőlök megszaparodott jövedelem még több kedvet adott a tenyésztőknek a nemesitésbeni igyekezetre. Azonban mióta az ozorai ménes megoszlott, s csak kisebb számu legjelesebb mének vannak még Eszterházán, nem gyakorolhatja többé a herczeg régi kegyességét és csak egy ménlovat szokott évenként felállitatni Csornán, melly 6 pftért teszi az ugrást. Mind a mellett a községek most már magok tartván nemesebb faj csödöreket, nem szállott alább a lótenyésztés, és azt lehet mondani jobb tüzü és szebb lovakon kevés vidéken jár a nép olly általánosan, mint kivált az alsó rábaközi magyar, vágtatva repitvén kocsiját sokszor négy elibe fogott sárkány. Legjelesebb lótenyésztő helyek: Barbacs, Bodonhely, Csanak, Fárad, Maglócza, Pordány, Szany, Szil, Tamási, Vicza Csepreghen ez előtt évenként voltak lófuttatások. — Vas megyében a házi és nemesi pénztárból időnként vettek csődöreket az ország nemesebb méneseiből, mellyek Szombathelyen a megye székhelyén tartattak s a közönség használatára igen mérséklett díjakért voltak átengedve. Most is rendesen 10 ménló áll a megye istálójában. Ezen kivül a megye eddig évenként kapott a bábolnai cs. k. ménesből 24—30 csödört, mellyek a megye minden vidékeire szétküldetnek, s ez által alkalom nyittatik bárkinek is nemesebb faju lovak tenyésztésére. E gondoskodás nincs eredmény nélkül; mert nemcsak egyes földmivesek, hanem több helységek, sőt egész vidékek jobb lovakra tettek szert s nem ritkaság a nép kezén 2—300 pftos sőt drágább értékü lovakat látni. Valószinüleg e hatósági eréjes gondoskodásnak kell tulajdonitani, hogy az egyes községek csődöreket nem tartanak: levén a nélkül elég alkalom mindenkinek legnemesebb csődörökkel hágatni kanczáit. Csupán azon tájak

tesznek e tekintetben kivételt, hol inkább nehéz igavonó lovakat tenyésztenek s itt a községek magok tartanak izmos és csontos ménlovakat. Ezt főkép a Kőszeg és Német-Ujvár körül fekvő helyek gyakorolják, melly részen kitünnek az erős, csontos lovak nevelésében Pinkafő, Felső-Lő és Sárosszék. Az egyes birtokosoknak nincsenek tulajdonképeni méneseik, és csak gróf Batthyányinak van egy kis házi ménese Csákányban. — Zala megyében mostanság ménes intézet nem létezik. Ez előtt tartott a megye közhasználatra 60 csődört: de ebből 1849-ki juliusban Dondorf cs. k. őrnagy 20 darabot elhajtatott, a többi pedig Vener cs. k. őrnagy jelenlétében elárvereztetett. Némelly községekben azonban találtatnak községileg tartott jobb féle csődörök kivált Z. Egerszeg és Kapornak körül, hol ugyanazért elég termetes és szép lovakat lehet látni. Különös megemlitést érdemel pedig e tekintetben Adriancz. Az egyes birtokosok közül gr. Festetics Taszilónak van keszthelyi urodalmában a fenéki pusztán jeles arabs eredetü ménese. Gróf Batthyány Károly is tart jeles ménest Szent-Gróton, mellyre különös gond forditatik; ezentul Bogyay Lajos és b. Puteáni József uraknak van kiterjedtebb nemes lótenyésztésök. — Somogy megyében 1848 előtt az adózó nép lovainak nemesitésére olly intézkedés állott fen, hogy egy kancza hágatásáért a megfogamzás esetében 3 pft. fizettetett a megye által a csődör tulajdonosának. Ennek az a jó eredménye volt, hogy e végre több föld birtokos tartván nemes faj csődöreket, a nép örömest igyekezett használni a nemes és szép lovakhoz való jutásra szolgáló költség nélküli könnyü alkalmat. Ezen kivül több felé rendezett lóverseny társulatok jutalom osztások által járultak a nép igyekezetének serkentéséhez s ez iparág teljes felvirágoztatásához; illy lóverseny létezett névszerint Hetesen. Ez intézkedések következése lett az, hogy lótenyésztésben Somogynak Magyarország egy megyéje is elibe nem hágott s Tolna, Torontál, Sopron, Vas ha utánna nem, csak mellette állott. Kétségkivül itt is vannak ugyan helységek, mellyek felette elmaradtak az előre törekvőktől: de különösen megkülönböztették magokat még e megyében is Attala, Pulya és Gelle helységek, aztán Aszaló, Magyar-Egres, Kánya, mellyek magok is tartottak s még most is tartanak hg. Eszterházy méneséből származó jeles csődöröket, és a magyar gazdasági egyesület által azon időben juniusi pesti vásár alkalmával rendezni szokott állat kiállitáson rendesen mindég e nevezett helységbeli csikók nyerték a paraszt csikók részére kitüzött jutalmakat. Azonban e hasznos és eredmény dús közintézkedéseket a forradalom mind megszüntette, s most csak saját erejökre vannak utalva a községek; melly miatt ha bár még nem látszik is, a szépen előre haladott jeles lótenyésztésben előbb-utóbb hanyatlás álland elő. Az egyes birtokosok közül ország szerte hires volt Csapody Pálnak ádándi ménese, melly a birtokkal együtt gróf Wickenburg kezébe ment által. Jeles méneseik vannak még

gr. Széchenyi Pálnak Marczaliban, az Inkey családnak Iharos-Berényben, melly a gr. Viczayakétól származik, gr. Festetics Györgynek Csurgón, Czindery Lászlónak Német-Ladán. b. Szina Györgynek Zádoron, Tassy Károlynak Görösgálon, Dóczy Jánosnak és gr. Somsich Adolfnak Babocsán, Szegedy Sándornak Inkén, Horváth Sándornak Bereznán, gr. Batthyány Jánosnak Balhásón, déghi Festetics Ágostonnak Böhönyén, Kund Vinczének Fajszon, Somsich Miklósnak Sárdon. E ménesek számra ugyan nagyon különböznek egymástól: de mind jó karban tartatnak. — Baranyában már 1805-ben vásároltattak a házi pénztárból megyei csődörök, ezen intézkedés azonban még 1831-ben megszünt, de némelly szorgalmasabb helyeken hátra hagyta jó eredményét, millyenek: N. Boly, N. Nyárad, Lantsuk, Szederkény, Hidas, Nádasd, Pétervárad. A birtokosok közül Albrecht cs. k. főherczegnek Sátoristyén, és hg. Lippének Dárdán van jó karban tartott ménese. — Tolna ez előtt tartott rendesen a mezőhegyesi cs. ménesből vásárlott nemes csődöröket, mellyek idő szakonként mérséklett díjért osztattak ki hágatás végett a helységek közt: de minden örvendetes hatása mellett ez intézkedés hamar megszünt. Hg. Eszterházy dombóvári és ozorai urodalmaiban részint ajándékban, részint igen jutányos díjért osztatott volt ki tóthi kulájából hágó méneket, s e jó tétemény hasonlag felette sokat emelt ez ipar ágon: de mióta a ménes az ozorai uradalomból 1848-ban elhajtatott, ennek is csak jó hire áll fen. Mind a mellett még a lótenyésztésbeni hanyatlás nem épen szembetünőleg érezhető. Magokat e tekintetben legkitünőbben megkülönböztető községek: Iregh, N. Szokoly, Szakcs, Kurd, Nyék, az alsóbb részen pedig különösen Sz.-Lőrincz, aztán általában a német helységekben igazán szép magas termetü lovakat lehet a nép kezén látni. A birtokosok közül Dőry Miklós és Lajos uraknak van ménesök Zombán, hol a közelebb fekvő községek kanczáikat mérséklett dijért hágathatják; van Kis Zsigmondnak kisebb szerü ménese nemes csődörökkel Pakson, gróf Vincsayaknak régi hirü ménesök Ireghen. Több uraságok szinte tartanak egyes jeles csődöröket és szép kanczákat.

A budapesti kerületben Heves megyének mintegy 25—30 évvel ez előtt voltak jobb fajta csődörei, mellyek tavaszszal a kijelelt helységekbe szétosztattak. Tanusitják ezen intézkedés jóvoltát különösen Kompolton a nép kezén látható nemesebb faj lovak: de a megye e gondoskodása csak hamar megszünt, s jelenleg jobb fajta csődörök a helységekben nincsenek; s az országuti fuvaros helységek az alsóbb vidékekről hordanak jobb lovakat, egyes birtokosok is kevés előmenetelt tesznek a nemesebb lovak nevelésében. — Szolnok megyében a mult év tizedben lófuttatási társulat állott fen Török sz. Miklóson: de ezt az 1848-diki forradalom feloszlatta. Jobb faju községi csődöröket tart a város Mező-Turon, mellyek rendesen a gróf Szapáry féle fegyverneki, néha pedig a mezőhegyesi cs. k. ménesből szoktak

szereztetni. Jó városi csődörök vannak Szolnokon is, mellyekkel kézből történik a hágatás, azontul a nagyobb községek szinte szoktak szép csődöröket tartani s láthatni is több helyt szép lovakat egyes gazdák kezén, igy Szolnokon, Czibakházán számos jó csikó növekszik: de a szegényebb nép egészen elhanyagolja ez iparágat. A birtokosok közül többeknek van nemes lótenyésztésök. Jeles ménes: b. Podmaniczky Jánosé puszta Marfün 400, gr. Szapáry Józsefé Fegyverneken 100, gr. Tiedge Lajosé Kürthön 70, Sréter Mihályé Szent Imrén 60, Zuber Antalé Kengyelen 40, (kanczáival dolgoztat) Papszász Ignáczé Igaron 40, Jalsoviczky Mihályé Marfün 20 darab lóval, a kisebb 10—15 darabból állókat nem emlitvén. A jobb módúaknál és birtokosoknál különös lendületet adott e vidéken a lótenyésztés nemesitésén és gyarapitásán való igyekezetnek az, hogy a cs. k. katonaság részére mostanában itt gyakori vásárlások történtek. — Pest-Solt megyében a lótenyésztésre czélzó ménes intézet sehol sem létezik. Kecskemét város községének volt ugyan illy intézete, melly mintegy 12 év alatt igen szép előmenetelt tett: de a város beligazgatása rendezésénél 1831-ben a házi kezelés eltöröltetése következtében a város ménese is elárvereztetett. A községeknek vannak ugyan egyes hágó méneik: de ezek csak közönséges fajuak. Nagyobb szerü ménes a birtokosok kezén sincs a megyében. De egyes birtokosok nemcsak saját lovaik, hanem idegenekéi számára is tartanak nemes csődöröket, s vannak számos tenyész kanczáik. Adacson özv. Gerébiné asszonynak, Vadkerten Lukács Antalnak, N.-Bócsán Tóth Mártonnak, Tasson Bernát Lajosnak, a sz. tamási pusztán Zaári Károlynak, Bojáron Halász Jenőnek, miklai pusztán Kegl Jánosnak, Tetétlenen if. Földváry Gábornak van nemes lótenyésztésök. A kecskeméti birtokosok közül szinte több jobb módu birtokosok forditnak szorgalmat lovaik nemesitésére, s ezeket, valamint a szomszéd nagy-körösieket is gyakran örömest megkeresi a cs. k. remontirozó bizottmány. Ez utóbbi helyen jelenleg Farkas Elek s Vajkó Pál urak lótenyésztése áll legkifejlettebb karban, kik nemes vérü csődöröket tartanak. A város is szokott ez előtt szép csődöröket tartani kézből hágatásra. Hanem a gazdaságnak közös ménesén csak közönséges faj csődöre van. Ez a ménes arról hiresedett el a vidéken, hogy minden esztendőben egyaránt rühes szokott lenni; s az elöljáróság e nyavalyát onnan minden igyekezete mellett, még baromorvosi segedelem felhasználása után sem tudja kiirtani. Ugyanazért mult években a jobb igyekezetü gazdák különös korlátos ménes tartására egyesültek össze, hová csak rühtől bizonyosan tiszta lovakat vettek be, melly ménes aztán nem rühesedett meg. — Pest-Pilis megye azonban előbb áll Pest-Soltnál lótenyésztés tekintetében. Itt több jeles ménesek vannak: u. m. b. Prónay Gábornak Acsán, gr. Károlyi Istvánnak Fóthon (káposztás-megyeri pusztán) Jurenák Vilmosnak a sz. lőrinczi pusztán, gr. Keglevich Gábor örököseinek N. Kátán: de

legnagyobb hg. Coburg Ferdinándnak Vacson. E ménes 1839-ben alapitatott hg. Czartoriszky és gr. Orlow féle angol és arabs eredetü tenyész lovakból. 1845-ben pedig rendeztetvén, részint angol telivér, részint hg. Eszterházy ozorai és gr. Hunyady mezö-keszi méneséből szerzett lovakkal szaporitatott. A méneses lovak száma átlagosan véve 200 db, a gazdaságban dolgozó tenyész kanczákon kivül. Tenyésztetnek tiszta angol fajta kocsis és nyerges, tiszta arabs nyerges lovak, s arabs apától és angol anyától származott vegyes fajuak. A legszebb s legnemesebb kanczák beltenyésztésre hagyatnak, a többiek s a fiatal csödörök részint a herczeg udvari használatára vitetnek Bécsbe, részint eladatnak, darabja 3—900 pfton. Elöleges megrendelések is történhetnek 3—4 éves csödörökre, csak a faj, nagyság és szin határoztassék meg. Jóllehet aprilis és octóber hónapokban Vacson évenként tartatik árverezés, azért az eladó darabok szabott áron mindenkor megkaphatók. Az eladásra nézve egyébiránt a birtokos herczegtől azon utasitás van adva, hogy a lótenyésztés emelése tekintetéből a szomszéd vidéki ménesekre különös figyelem forditassék s e végre csak apai és anyai részről tisztán leszármazott darabok adassanak. A saját szükséglet fedezésén felül, a szaporuság szerint 40—50 db. nemes ló szokott évenként áruba bocsátatni. Különben hágatásra egésséges idegen kanczák is nagyon mérséklett dijért elfogadtatnak. — A többi említett ménesekben szinte gyakorlatban van a dij melletti hágatás. — A községek közül Nagy Káta a boldogult gr. Keglevich Gábor szivességéből jutván nemes csödörökhöz jelesen megkülönbözteti magát: de jó lovakat nevel Györgye helység is. Igen nagy gondot forditnak a ló nevelésre a dunántuli német helységek: Békás Megyer, Vörösvár, Solmár, Üröm, Boros-Jenő, hol egyes lakosok hintókba bejllő saját nevelésü szép lovakon járnak. — A Jász-kunságban 1836-tól 1848-ig volt a három kerületnek a pákai közösen birt pusztán egy ménes intézete, mellyre kitünő gond forditatott, annyira hogy ennek nemesitése olly szép haladást tett, miszerint utóbbi időkben egyes darabok ebből 4—500 pfton adattak el. Mind a mellett 1848-ban belátván a kerületek közgyülése, miként ezen ménes fentartása évenként a pusztának csaknem egész hasznát felemészti, azt eladni rendelte. E ménesből vettek több jászkun községek nemesebb faju mént. Ezen kivül a közméneseken minden község tehetsége szerint tart olcsóbb, vagy drágább községi csödöröket. Mindazáltal általában kevés elöhaladás történt a nemesebb lótenyésztésre nézve. Nevekszenek ugyan több helyeken, mint Jász Berényben, Félegyházán, Szabadszálláson, Halason egyeseknél szép csikók: de leginkább csak közönséges fajuak, azontul pedig több helyt inkább hátramenetel, mint előre haladás tapasztalható. Halasról ez előtt 40—50 remondát hajtottak el évenként a huszár ezredek számára, most alig egy-kettőt. — Fejér megyében igen jeles ménesek vannak: illyenek gr. Zichy örökösöké Nagy-Lángon,

gr. Zichy Ferenczé Seregélyesen, gróf Batthyányi Istváné Polgárdin, gróf Lambergé a kisfaludi pusztán, fő hg. József nádor örököseié göböljárási pusztán. A nagy-lángi ménes mintegy 140 év óta áll fen, régi nevezetes országos hirü, s nagy mennyiségü telivér anyakanczákkal és ménlovakkal ellátva, a szomszéd védékbeli lakosság lovainak nemesitésére is igen jó befolyást gyakorol. Az egész 600 darab ló körül számlál, s valóban egy illy nagy számu ménesnek olly kitünő jó karbani fentartása, mint millyenben az folytonosan van, Zichy Camil grófot dicsőséggel engedi legjelesebb lótenyésztőink közé sorolni. A seregélyesi és polgárdi ménes kicsiny terjedelnü ugyan, de azért szinte hathatós előmozditója a vidéki ló nemesedésnek; mindkettő 1812-ben állitatott fel. Ez emlitettekhez járul még Előszálláson a zirczi apátság jeles és nagy számu ménese, melly egyszersmind vidéke számára hágató intézetül szolgál. E ménes ez előtt 20—25 évvel nagyon el volt hanyagolva, uj jó karba állitatását egyedül Villax Ferdinánd mostani zirczi apátnak köszöni, ki apáttá választatása alkalmával azonnal figyelembe kezdte ezt venni, s most az egész puszta lótenyésztésre és nemesitésre levén berendezve, minden gazdasági munkák e ménes által végeztetnek. Gróf Zichy Károlynak jó paraszt ménese van Töbörzsökön. Kisebbszerü méneseik vannak: Gróf Károlyi Györgynek a nagy károlyi fajból Csurgón, Jankovich Józsefnek Rácz-Almáson, Szluha Imre és Sándornak Czeczén, Salamon uraknak Alap pusztán. — Átalában véve pedig Fejér megyében még a helységek is meglehetős gondot forditnak a lótenyésztésre, s azontul, hogy az emlitett ménesek körül sok igyekező gazda vesz magának alkalmat nemes és szép csikókat nevelni, tartanak a helységek közönséges jó csődöröket. — Legkitünőbbek: Seregélyes, Soponya, Polgárdi, N.-Perkáta, Pentele, Bicske, Hanzsabék (Érd.) Sóskut. — Esztergam megye az országban létező két cs. k. katonai ménes intézeteknek egyikével dicsekszik, a bábolnai ménessel. Ez intézet átalában arab faj lovakból áll, időnként eredeti arab faj csődörökkel frissitetik. Szokott pedig állani 6—700 darabból, melly közt 200 körül csődör. Ezek közül néhány darab a szomszéd megyéknek hágatás végett ki szokott osztatni, mellyért az intézet csak a gondviselő legény és hágó mén tartását követeli. A felesleges hágó mének egyébiránt innen Radóczra Bukovinába, Pieberbe Stajerországba s néha Mezőhegyesre szoktak vitetni. Ujabban a kis-béri urodalomnak a kormány birtokába jövetele által tetemes gyarapodást vett ez intézet, 1853-ban itt szinte ménes állittatván fel. Kisszerü, de jeles darabokból álló ménese van még e megyében hg. Lichtenstein Alajosnak Ácson; de főkép emlitendő. gr. Sándor Móriczé a gyarmathi pusztán. Ez áll 20 db. jóbbára telivér arabs törzsü kanczákból, és 4 telivér angol csődörökből; ezeken kivül stajer kanczáknak angol ménekkeli párositása által neveltetnek itt jó sikerrel gazdasági hámos lovak. E három ménes ide-

genek számára is meg levén hágatás tekintetéből nyitva, a birtokosok lótenyésztése nemesitésére is hathatós befolyást gyakorol. Azonban a népről, bár közte egyesek szinte nevelnek szép csikókat, épen nem lehet mondani, hogy nagyon igyekeznék felhasználni a kedvező alkalmat; és e tekintetben csak N. Igmánd, Bana, Tárkány, Szend, Alsó-, Felső Galla, Környe, Dorog, és Leányvár tüntetik ki némileg magokat. Ács szinte jó méneket tart, mellyeket minden második évben szokott változtatni.

A nagyváradi kerületben Békés-Csanád megyében Mezőhegyesen van a cs. k. legnagyobb kiterjedésü katonai ménes. Ezt II. József állitotta fel s kétség kivül nagy szerüségével minden európai hason intézetekkel megmérközik. A lovak száma 3000 körül szokott lenni. Alapitása alkalmával eleinte tisztán csak magyar fajló tenyésztetett e ménesben. Később jöttek hozzá erdélyi és czirkasziai mének és kanczák, majd 1790-ben keleti származásuak, 1802-ben és 1804-ben mecklenburgi anyalovak, 1803-ban spanyol, majd nápolyi csődörök, 1811-ben pedig moldvai kanczák. Az ausztriai seregek által 1814 és 1815-ben Francziaországban prédául nyert normanni és arab származásu lovak nagyobb része szinte ide jött, nem sokára pedig ezután a lippizai és kladrubi császári ménesekből ismét spanyol eredetü mének küldettek. Ujabb időben végre arab és más keleti származásu lovak vásároltattak. Hogy ezen különböző tenyész állatok nagyon vegyült vérüvé tették e ménest, igen természetes. Néhány évek óta azonban idegen tenyészlovak vételével felhagytak s legfelebb tiszta arabs fajok szereztetnek, s a bábolnai ménes tisztábban megőrzött faja ültettetik által ide. És mióta a bentenyésző fajok is osztályokba szin és faj szerint elkülönöztettek, s a megállapodott fajra való törekvés szigoruan szemelött tartatik, meglepő szép eredménynyel örvendeztet a szakértő eljárás. Régibb időben innen is szoktak volt kiosztatni a megyéknek hágó mének, most kevésbbé; különben is ugy látszik hogy a nép érdektelensége miatt még a legközelebbi vidék lónemesitésére nézve is megtörött e nagyszerü intézetnek hatása. A csanádi részen egyedül Sajtény helységnek van innen származott nemesebbb faju csődöre, mellyen kivül szép lovakat tenyészt még Apátfalva. A békési részen eső jó módu helységek valamivel több előhaladást mutatnak különösen Mező-Berény jobb fajta lovait a mezőhegyesi ménesből szerzett csődöröknek köszöni. Sokan itt nagy kitesjedésben üzik a lótenyésztést. Békés-Csabán vannak ollyan gazdák, kik 10—15 darab csikót eladnak évenként, elég csontosok is az erre való csikók: s kár, hogy csak közönséges fajuak. — A birtokosok közül kisebb szerü ménesök s jelesebb lótenyésztésök van gr. Wenkheim Krisztinának a kigyósi pusztán, a gr. Wenkheim testvéreknek Gyulán, b. Wenkheim Lászlónak Körös-Ladányon, gr. Almássynak Kétegyházán, gr. Blankensteinnak Füzes-Gyarmaton, melly ménesekben most is vannak ugyan angol teli vér

csődörök: mindazáltal a mult időkhöz képest nemesedésbeni előhaladások megcsökkent. — Arad megyében lónemesités tekintetéből nincs köz ménes intézet. De egyes birtokosoknál jeles faju ménesek léteznek. Igen nemes faju lovak tenyésznek a sikulai, mácsai, petrisi és almási uradalmakban; másod rendü ménesek vannak Seprősön, Lökösházán, Altyesen és Nádason. Az egyes községek közül Pécskán, Szemlakon, Glogováczon, Uj-Panáthon, Sz. Annán, Eleken és sz. Mártonban tartanak jobb minőségü csődöröket, s e helyeken a lovak minőségre nézve megis haladják a többi községeknek erőtelen s a korai befogás miatt gyenge test kifejlettségü lovait. — Dél-Biharban ménesbeli nemesebb lovai egyedül Tisza Lajosnak vannak Geszten. Ezen kivül néhány birtokosnál találkoznak telivér mének: jelesen gr. Csákynál Pankotán, és Beniczky Adolfnál Cséffán. Azontul nemesebb lótenyésztése van Gázsi Jánosnak M. Peterden, Fráter Jakabnak Terebesen, Baranyi Károlynak Micskén. — Észak-Biharban a megyei birtokosok közül többeknek vannak apró méneseik meglehetős állapotban s nemes vérü csődörökkel. Legkitünőbb azonban gr. Stubenberg ménese Székely hidon, s özv. Lónyay Józsefnő szült. gr. Batthyányi Károlináé Nagy-Kágyán. Szép méneseket tartanak: Semsey Lajos és b. Dőry Lajos Balmaz-Ujvároson, gr. Vay Ábrahám Csegén, gr. Desseffy Emil Sz. Mihályon, Szunyog Albert Esztáron. Angol vérü csikai vannak Patay Józsefnek Bájon, félvér angol és arabs keverék csődörrel Orosz Istvánnak Doroghon. Különösen Debreczen városnak az ohati pusztán van egy jó vérü hazai lovakból álló ménese, mellyből derék kocsis és hátas lovak válnak, s ebből 1836-ban állittatott fel az ugy nevezett czifra ménes, hova a nagyobb és nemesebb anyakanczák kiválogattatván, most már igen szép csikók nevekszenek benne; 1843-ban a gazdasági egyesület által Debreczenben rendezett állatkiállitás alkalmával e ménesből nyerte el a jutalmat egy két éves csikó. A debreczeni polgárságnak van ezen kivül mindenik gulya mellett egy-egy ménese, hol szinte jó csontos lovak nevekszenek ugyan: de nemesitésre nincs figyelem. A megyei községekben rendesen vannak szinte de csak közönséges csődörök; s ujabb időben különösen alább szálitotta a lótenyésztést azon ok, hogy az 1848/9-diki táborozáskor legtöbb helyek csődörei a cs. k. orosz hadsereg átvonulása alkalmával elvitettek s a községek a jelen pénzszük időben ujabb jobb féle csődöröket szerezni nem voltak képesek: Mezőhegyesről pedig álladalmi ménlovak ez időben nem adatnak szét a községekbe. De azon igyekezet, mellyet Hajdu-Böszörmény nemcsak lovai, hanem egyéb állatnemek nemesitésére nézve is kifejt, különös dicséretet érdemel. Szabolcs megyében kisebb szerü jeles méneseik vannak: Ónody Pálnak Eszláron, gr. Dessewffy Ágostonnak Királytelken, Kállay Gusztávnak szinte Eszláron, néhány jobb faju angol telivér ménnel, gr. Degenfeld Imrének Baktán, gr. Vay Ábrahámnak Berkeszen. — Szathmárban legjelesebb gróf

Károlyi György két ménese Nagy-Károlyban, mellyek egyike angol vérü, a másik nemesitett magyar faj s mindkettő virágzó jó karban és gyarapodásban. Ezen kivül a megyei birtokosok közül kisebb nagyobb mértékben többen üzik a lótenyésztést s még különösen a gróf Vécseyek Sárközön nemes vérü lovakat tartanak. A népközt inkább csak a gr. Károlyiak uradalmaihoz tartozó, különösen Fény, Csanálos, Vállaj s más Nagy-Károly körüli helységek tünnek ki, mellyek az urasági ménesből birnak csődöröket.

A temesvári kerületben legjelesebb ménese volt b. Fechtignek bulcsi urodalmában Czellán, melly Somogy megyéből Lengyel-Tóthiból került ide által: de ez néhány évvel ez előtt megszünt. Most a bánáti részen vannak ugyan az igen birtokos uraknak szép lovaik, ugyanazok tartanak egyes nemes csődöröket s nevelnek, de inkább csak magok szükségére jeles csikókat: de rendezett ménes egy sincs. A bácskai részen igen jeles kis ménese van Zákó Istvánnak Dubokán, kinek lovai gyorsaságukról hiresek: továbbá b. Rédlnek a rasztinai pusztán s Mayer Jánosnak Kis-Száláson. A nép közül a torontál megyei német helységek, ugy szinte néhány temesiek első helyen állnak a lótenyésztésre nézve az egész országban, itt is legkitünőbb helységek levén e tekintetben Márienfeld (Nagy terem) Perjamos, Szárcsa, Biljet, Kis-Becskerek, Nagy-Jécsa, Szépfalu, Orczifalva és Morovicza, mellyek a Tolna, Somogy, Sopron, Vas megyeieket is meghaladják annyiban, hogy bennök egyaránt minden gazda kezén közönségesebb a jó ló; sőt az ide való lovak termetökre nézve is kitünnek amazok felett: hanem gyorsaságuk és tartósságuk ellen van némi panasz, miben az emlitettek csakugyan előttök állnak. Ezt okozza főkép az, hogy a buja földön és buja tartás mellett az ide való ló hirtelen nő, különben is a nép a felettébbi kimélet által nagyon elkényezteti őket, a tenyésztésben meg bizonyos czélt nem tüzvén ki maga elibe, megelégszik azzal, hogy közönséges gazdasági foglalatosságait derék lovain kiméletes bánás mellett mindenkor jól elvégezhesse. Különösen nyereg alá kevés válik e lovakból. Ugy hogy kitartásra a ráczoknak apró: de tömött testü és tüzes lovaik sokkal jobban dicsértetnek, millyen fajta lovak tenyésztésében kiváltkép Basahid jelesen megkülönbözteti magát. Még igyebb áll a dolog a bácskai részen, hol a németek kezein szinte szemre szép, magas termetü lovak vannak: de ezek többnyire vékony elfinomitott csontuak: hamar pusztulók, s ritkán válik közülök izmos termetü és tartós, melly általános megjegyzés alól csak némelly Ferencz csatorna melléki helyek engednek kivételt, közönségesen pedig a németek lovait a magyarok s ráczok zömök, széles szügyü, csinos termetü tüzes lovai mind teher alatt, mind futásbani győzésre meghaladják.

Jelenleg a lótenyésztés előmozditására egyetlen nagyobbszerü és közönséges versenytársulat áll fen az országban, melly szembetünő jutalmak

osztásával pesti juniusi (medárdnapi) vásár alkalmával a Rákos mezőn szokta tartani versenyeit. E társulatnál e folyó 1855-ik évi verseny alkalmával következő pályadijak voltak kitüzve: 1) Eszterházy dij 500 pft, ebből 400 pft az első, 100 pft a második lóé, futhat minden az austriai birodalomban ellett ló. 2) mezei gazdák dija; ez évenként adakozásokból szokott gyülni, jelenleg az első ló dija 100 darab két forintos ezüst tallér, másodiké 40, harmadiké 20 pft, futhatnak mezei gazdák saját lovai, 3) Északi német dij 1000 pft, futhat a száraz földön termett minden ló. 4) asszonyságok dija 100 arany. 5) nemzeti dij 200 arany 30 aranyos serlegben, Magyarországban ellett 3 éves csikókra. 5 gr. Károlyi István megujitott tétversenye 5000 pft, 6) Hazafi dij 100 arany Magyarországban ellett kanczákra. 7) Széchenyi dij 100 arany 8) b. Biel tétversenye 1200 pft. 9) Vadász és ostor dij. 10) Batthyány-Hunyady dij 100 arany. 11) Eladó dij 500 pft.

73. §. Szarvasmarha tenyésztés.

A magyarországi marha faj magas termete, hószin fejérsége, hosszu felnyuló szép idomu szarva által minden európai szarvasmarha faj közt jelesen meg különbözteti magát. E szép marha faj hazája a magyarországi két nagyobb sikság, különösen pedig a Tisza melléke. Itt, de más vidékeken is számos uraságok tisztán megőrzött s beltenyésztés által nemesitett szép gulyákat tartanak ebből. Sőt mig lovainkon az eredeti magyar faj kinyomatja még a Tisza vidéken is alig látszik, hanem a gondatlanság következtében a nép kezén tenyésző lovakban is nem nemesedve, de tetemesen korcsosodva általában vegyült a faj, ugy hogy ha lehetséges lesz, az igazi magyar lófaj helyre állitását csak egyes ujabb igyekezetü jeles tenyésztőknek fogjuk köszönhetni, kik közül némellyek Erdélyből, leginkább a székely földről szerzett lovaikat tiszta kezelés alá vették: addig a szarvas marha több vidékeken a nép közt is megtartotta eredeti typusát. A két sikságon és mindenfelé az országban e marha faj van elterjedve legnagyobb mértékben, melly más marha felett, mind iga alá használhatóságra, mind hizékonyságra és hus ízre, kiváltképen pedig fagyusságra nézve kitünik, és csak tej bőség tekintetében áll más jelesebb fajoknak utánna; sőt itt is a tej kevesebb mennyiséget, annak jósága, sürüsége és vajasabb volta által pótolja; ugy hogy e jobb minőséget számitásba véve, sokan mostanában még a fejődékben is elsőbbséget kezdenek a magyar marha fajnak adni, s ez uton a tapasztalás azt bizonyitja, hogy jó kezelés és tenyésztési nemesités után, e fajból is kerülnek szembetünő jó tejelők, mellyek szinte a tiroli és schweiczi tehenekkel szépen kiállják a versenyt. Mind a mellett a régi időkhöz képest azt kell tapasztalnunk, hogy nagyon megcsökkent hazánkban a marhatenyésztés. Még 1802-ben 158,600 darab marhát adott el az ország idegeneknek, 1831-től 1840-ig

pedig már évenként átmérőleg csak 72,720 darabot, 1845-ben 106,230-t: de ekkor be is hajtott 22,451-t. Ez a régi határok szerint értendő az országról. Mióta a vámvonalok megszünték Magyarország s a többi birodalmi tartományok közt, az óta Magyarországról különösen nincs adatunk: de mind oda mutatnak az adatok és körülmények, hogy a kivitel apadásban van. A szarvasmarha tenyésztés kiterjedésének ezen csökkenésére legnagyobb behatással volt különösen a birtokos osztály közt a nemes juhtenyésztés elterjedése, melly a legelők közössége mellett még a nép közt is nagyon háttérbe szorította. Anya gulyáikat sok főbirtokosok feloszlatták, s azok helyett legfeljebb saját igás marha szükségletök pótlására tinó gulyákat állitottak fel, mellyek 1—2 éves borjuk összevásárlása által veszik szaporodásokat. Schweiczi és tiroli tehenek csak nagyobb uraságoknál fejődékben, azontul egyeseknél és a nagyobb városokban és körülöttök tartatnak, hol a tehenek tartásánál főkép a tölök nyerhető tej mennyiség jö figyelembe. A liptói, árva-turóczi, szepesi s felső hegyes vidékeken majd világos majd fekete vörhenyeges apró testü, kurta vékony szarvu, a lengyel fajjal rokonos marha faj van elterjedve, mit a magyar közönségesen csira marhának nevez, de melly igen jó tejelő és igára szinte győzős és tartós járó jószágot szolgáltat. Éttől az alsó hegyes vidéki marha, melly közönségesen oláh marhának neveztetik s Bihar északi és keleti hegyes, aztán Arad és Krassó hegyes részein különösen az oláhok közt van elterjedve, piszkos fehér, vagy semle verhenyes szine által különbözteti meg magát, s különben is a szép állásu szarvakat kivéve, viseli magán a lapályi magyarfajjali rokonság némi kinyomatát.

Talán nem csalatkozom, ha szarvasmarha tenyésztésünk egyes vidékek szerinti állásának kimutatását Dél-Bihar, vagy összefoglalva a két Bihar megyével kezdem meg, ezeket sorolván mintegy e tekintetben első helyre. Ugyanis az országban legszebb és leghiresebb magyar faju gulya gróf Csáky Antal Vincze (Petronella) körmösdi gulyája Dél-Bihar megyében van a keresztszegapáthi uradalomban. Alkotója e szép gulyának Kollárszky Pál uradalmi tisztartó volt, kinek halála után ugyanezt jelenleg fia Kollárszky István urad. tisztartó kezeli. Eleinte ez, szinte még csak 1813 körül közönséges válogatott paraszt tehenekből állott: de a gondos kezelés által, főkép ügyesen vezetett beltenyésztés utján csakhamar annyira nemesedett, hogy az országossá lett hir nemcsak az országból: hanem Moldvából és Podoliából is elöédesgette a vevőket; s a teheneknek már 1846 körül 2—300, bikáknak pedig 4—600 pftra felrugott az árok, még pedig nem az elejéből; mert azok saját szükségre szoktak meghagyatni. Ugyane megyében hasonló jeles magyar gulyája van gr. Almássy Kálmánnak Sarkadon, az ugy nevezett czifra gulya, Zay István tisztartó ur kezelése alatt. Az 1849-dik hadjárat alkalmával boldogult Miklós muszka czár részére ebből kiszemelt 12 tehenek darabonként

400 pftjával fizettettek. Jeles gulyája van még Geszten Tisza Lajosnak, azután Észak-Biharban b. Mandl Lajosnak nagy létai uradalmában. Ezeken kivül is a birtokosok szép figyelmet forditnak a marha tenyésztésre s kiterjedt pusztáikon tartanak nagy számu gulyákat. Szép tehenészete van Duka Péternek Balmaz-Ujvároson. A nép közt a kevéssé jobb részeken még az oláh is előnyt látszik adni a szarvasmarha tenyésztésnek; a sikon lakó magyar pedig a czimeres ökröt büszkeségének tartván, még dicséretesebb igyekezetet fejt ki, némileg helyre pótolván azt, mit különben gazdasági földmivelése körül elmulaszt. Különösen a szalontai, mező-keresztesi és derecskei járások mezőségi vagyonosabb helységei, aztán a Szabolcstól Észak-Biharhoz átcsatolva levő egész rész, különösen a Taktaköz szép szarvasmarhát tenyésztenek s néhol (Bereg Böszörmény, Keresztszeg-Apáthi, Furta, Sarkad, Derecske, Nagy-Léta, Kismarja, Komádi, Sas :) kitünő bikákért sem kimélnek áldozatot. Debreczen és a hajdu városok kiterjedt pusztáju határain a nép közös pásztorok előtt nagy mennyiségü szilaj gulyákat legeltet. Sőt a dombosabb és soványabb részek lakosai is elég igyekezettel vannak. Különösen Thenkén, Gyantán, Hosszuaszón, Tulkán, Bélfenyéren, Kocsubán illő számu szarvasmarha tenyészik. A faj nemesitésére azonban közönségesen nem sok gond van forditva, s hogy mind a mellett a nép közt is több helyeken szép termetü ökröket láthatni, azt inkább csak a szerencsés helyiségnek lehet tulajdonitani. E körülmények idézik azt elő, hogy nemcsak Debreczennek: hanem főkép Nagy Váradnak leghiresebb és leglátogatottabb marhavásárai vannak az egész országban, mellyeket vásárlás végett az ország legtöbb vidékeiről megkeresnek. Szerencsés e vidék különösen a tekintetben; miszerint mind a mellett hogy az ide való marha könnyen növekszik, és szép kifejlettségre jut, a kedvező helyzet által még sem kényeztettetik el annyira, hogy akár hova kerüljön az országban, megsinlje növekedése helyét; mit a föld ritkább természetü s könnyebb táplálékot adó tulajdonságának lehet tulajdonitani. — A marha hizlalást üzik ugyan e vidéken egyes uraságok: de a nép közt gyéren, s közönségesen épen nincs elterjedve. Kereskedők vannak: de nem feles számmal, és a nép csak a közelebbi vásárokon kereskedik, hova helyébe várja a messzebb vidéki vevőt. — Marha-hizlalás tekintetében azt lehet mondani: Arad megye áll első helyen az országban. Az aradi pusztákon évenként legkevesebb, 10.000 darab ökör van hizlalásra felállitva. Ezen kivül van Arad megyének összesen 52 szesz égctői közt 41 nagyobb szerü, mellyek szinte nagyban viszik a marha hizlalást; ugyhogy csak Bécs számára mintegy 14,780 darab hizott marhát ad a megye. Melly igy állván, legméltóbban tehettek kifogást az aradiak a bécsi iparkamara ellen; midőn Magyarország mellőzésével Galicziát és Bukovinát kitünőleg feldicséri, állitván, hogy „Bécs hus szükséglete majd nem egyedül Galiczia és Bukovina által láttatott el, hol

a marha tenyésztés elismerésre méltó haladást tett.“ *) Hogy a hol a marha hizlalás illy kiterjedésnek örvend, a tenyésztésnek is virágzónak kell lenni, könnyen következtethető. Az uraságok többen tartanak gulyákat. Jeles gróf Gyulay Ferencz gulyája a zaránd-panáthi urodalomban, melly Bácsból a régi hires Borsodi-Latinovich féle gulyától ered. De legkitünőbb marhatenyésztése van fő hg. István kisjenői uradalmának. Ez a gróf Károlyiak hajdani hires derekegyházi gulyájától származik, mellyet boldogult főherczeg József nádor tömegesen vásárolván meg 1818—20 tájon ültetett át ide. E gulyában a tehenek még hajlanak a fehér szinre: de a bikák és ökrök átalában daru szőrüek. Ezen marha faj van elterjedve Csongrádban a Tisza vidékén s onnan fel Szolnok és Heves megyékben. — Tehenészete van b. Dietrichnek Pankotán. A nép közül kitüntetik magokat a marhatenyésztésben: Pécska, Csermő, Simánd, Sikló, Zaránd, Apáthi, Fekete-Gyarmath, különösen pedig Elek német helység, melly a békési részen is szokott legelőt haszonbérleni nagy számu gulyái számára. — Békés-Csanád megye hasonlókép azon magyar megyék közé tartozik, mellyek nagyobb terjedelemben mutathatják fel a szarvasmarha tenyésztést. Jelesebb gulyái vannak itt gr. Blankensteinnak Füzes-Gyarmaton, Wodianer testvéreknek Gyomán. A gr. és b. Wenkheimok szinte tartanak birtokaikban apróbb gulyákat, sőt gróf Károlyi György is orosházi urodalmában mind jeles magyarfajból, és szebb ökröket, mint millyenek a gróf Károlyi és a Wenkheimok igái előtt járnak, keveset lehet látni az országban. Hasonlókép vannak a csanádi részen levő birtokosoknak kisebb válogatott gulyáik. Különös említést érdemel gr. Wenkheim Krisztina kigyósi tehenészete. Ezt boldogult idősb gróf Wenkheim József alapitotta a mezőhegyesi ménes igazgató b. Boxbergtől szerezvén igen magas áron eredeti schweiczi teheneit és bikáit, melly faj eleinte tisztán kezeltetett; utóbb a tapasztalás hasznosabbnak tanusitván a magyarfajjali vegyitést, most másodharmad izig vegyitett vérü nagy testü és igen bőven tejelő tehenek tenyésztetnek. — A nép közt még a saját nevelésü bikák jól megválogatása által is alig van ugyan figyelem a marha faj nemesitésére: de több helységek nagyban üzik a marhatenyésztést, s nagy számu egész nyáron át kint lakó gulyákat tartanak pusztai legelőiken. Déva-Ványának különösen nagy kiterjedesü barom tenyésztése van, s a nép fő jövedelem forrását ez iparágban találja. Békés-Csabán sokszor egy-egy gazda 20—30 darab növendék marhát állit ki éven át vásárra. Fő marhatenyésztő helyek még Békés, Gyoma, Körös-Ladány, M. Berény, Oroszháza; Makó szépfaj szarvas marhájáról, kitünő czimeres ökreiről régi jó hirben áll, Nagylak szinte szép figyelmet fordit ez iparágra. — Legtöbb és legszebb marhák hizlaltatnak gr. Almássy birtokában Váriban.

*) Pesti-Napló 1855. 32. sz.

Azontul a mező itt sokkal hizlalékonyabb levén, mint a bihari részen, mind az uraságok, mind a nép gyakrabban üzik a marha hizlalást. — Szabolcsban a marhatenyésztés közönséges lábon áll: de Vaja város szép ökröket nevel; a hizlalást pedig ez előtt kitünő mértékben üzte a megye: mert azt lehet mondani, a szeszgyárak sehol az országban olly kiterjedésben nem voltak elszaparodva, mint épen Szabolcsban: hanem mióta a szeszgyártásra vetett fogyasztási adó megkevesitette a gyárak számát, az óta a hizlalás is megcsökkent. — Szathmárban a Szamosközön és ecsedi láp körül tenyészik legtöbb és legszebb marha. Kiváltkép szép marhát tenyészt Batiz, Cseke. A nyirségiek valamint Szabolcsban, ugy itt is széna dolgában szükölködnek.

Máramarosban a Verhovina fordit némi figyelmet a barom tenyésztésre. Kitüntetést érdemel e hegyes részen Német-Mokra, aztán Eökörmező, Lyachovecz (lakosai a földmivelésben is szorgalmasok, s más helységbeliek-nél vagyonosabbak), Szinevér. Itt a tehenek aprók s magyar és a hegyi fajjal vegyitett verhenyegesek: de zsiros havasi pusztai legelőiken jó tejelők. A tiszai alsó részen a fejér marha faj tenyészik, de kevés gondot fordítnak a lakosok a szaporitásra. — Beregh-Ugocsa ismét hozánk jobb marhatenyésztő vidékei közé tartozik, s ennek sik részein nevelt szép magyar faju marha vetekszik az alföldivel. Nagy-Szőlős a Tiszamenti szomszéd helységekkel együtt nagyban üzi a marhatenyésztést. A bereghi részen Tarpa, Vári, Kászony vidéke tünnek ki. — Nem különben főfoglalkozása a marhatenyésztés Ung megye alsó sik részének, hol mind a mellett hogy a nép a nemesitésre legkevesebb gondot sem fordít, szinte szép marhafaj látható. A hegyesebb vidéken Nagy-Berezna környékén, hol egyszersmind a marhával kereskedés is nagy divatjában van, hasonlókép ez iparágban akarná a nép jövödelme fő forrását feltalálni: mindamellett a tenyésztés czélszerübb vezetése és könynyitése tekintetében semmi sem történik, és ha jobb növésü marha találkozik e vidéken, az bizonyos, hogy kereskedés utján az alsóbb részekről került. — Sáros alsó részeiben megvan még a magyar marhafaj eredetiségében s az ökör és tehén nagy, csontos, velős, hizékony és munkában kitartó, a honnan e vidékről különösen jó igavonók kerülnek. Jeles tehenészete van Bujanovich Eduárdnak Bökiben hires sajt készitéssel. A felső tájakon sokkal kisebb, alacsonyabb és rövid testü a marha, verhenyeges szinnel s apró csigabuga szarvakkal; de tömött husu, köpczös, bátor járásu, erős körmü és a hegyes vidéki alkalmatlan utakon való járásban is tartós. Az alsó vidékeken, hol a buján növő lóher és takarmány füvek mivelése divatban van, istálozás is, sőt (kivált mig a fogyasztási adó a szeszgyárakat meg nem kevesitette) a birtokosok által egyszersmind a hizlalás, a felső zsiros legelőkkel bővelkedő tájakon pedig szabad hegyi legeltetés gyakoroltatik, és a hegyi parasztnak legfőbb jövedelem forrása az állattenyésztésben áll. — Ellenkezőleg van

a dolog Zemplén megye hegyes részén az ugy nevezett Krajnaságon, hol a nyomorult orosz nép igen kevés barmot, azt is felette roszat tart. Hanem az alsóbb részeken, hol a völgyek már bele nyilanak az alföldi nagy síkságba, ismét lábra áll a marhatenyésztés. E vidék birtokosai már nemcsak a szaporitásra: hanem a tenyésztés czélszerü vezetésére és nemesitésre is dicséretes szorgalmat forditanak. Régi hirü b. Sennyeinek igen szép magyarfaj gulyája Páczinyon. Legközelebb 1849-ben Lónyay Gábor ur állitott össze tiszta magyarfaj tehenekből egy jeles tehenészetet Deregnyőn, azon nemes czélt tüzvén ki magának, hogy tiszta beltenyésztés által a tejelő tehetséget annyira kifejtse, miszerint ez által bebizonyitva legyen, hogy csak czélszerü tenyésztési vezetés és kezelés kell, s magyar fajunk e tekintetben is a legjelesebb külföldi fajokkal kiállja a versenyt. Az eredmény szép fejléssel mutatkozik. Magyarfaj gulya van még Hardicsán, az albini pusztán és Parnón. Jeles schweiczi tehenészet gr. Csáky Antalnál Homonnán, gr. Andrássy Károlynénál Tőke Terebesen. A népség legtöbb s legszebb marhát tenyészt a Bodrogközben. Abauj-Torna megyében a Hernádvölgy alsó része üzi nagyobb kiterjedésben a marhatenyésztést; különösen Szikszó, Halmaj, Inánes, Füged, Encs tünnek ki. Göncz város a nemesitésre is dicséretes ügyeletet fordit s rendesen 6 szép bikát tart csordáiban, mellyekért csakhogy nemes és jó faj belieket kaphasson, örömest nem sajnálja az áldozatot. Kassa város szorgalmas polgárai kezén vegyitett schweiczi faj igen jó tejelő tehenek vannak. Nagyobbszerü jeles schweiczi tehenészete van gr. Csákynak Bodókő-Váralján. — Szepes megyében a hideg éghajlat és hegyes vidék miatt a magyar marha faj nagyon el van satnyulva; ugyanazért közönségesebben a lengyel fajjal rokonos verhenyeges, néhol feketés marha faj van elterjedve. Némelly uraságok ez előtt néhány évvel Sileziából hozattak bikákat és teheneket, a schweiczi veres fejér és fekete fejér tarka fajból, s ezek Toporczon Görgey Arnold, és Farkasfalván Wieland András urnál szembetünő jó sikerrel tenyésznek. Nagyobb csirászataik vannak a szepesi püspöknek Schavnikon és több birtokosoknak a Tátra alján, kiknél szinte a vegyitett schweiczi faj tenyészik. Ez előtt némellyek a marha hizlalást is szép sikerrel üzték: de a fogyasztási adó behozatala óta az e czélra tápanyagot szolgáltató szesz gyárak nagyobb részt megszünvén, ez üzlettel felhagytak, sőt ugyan-e körülmény az állattenyésztést, melly a nélkül is sem a birtokosoknál sem a népnél, még az azt leginkább üző XVI szepesi városok közt sem dicsekedhetett nagy kiterjedéssel, szinte megcsökkentette; ugy hogy valamint az egész felső hegyes vidék, azonkép különösen Szepes megye már ez előtt is, annyival inkább most több ezerre menő marhát hajt be hus szükségletének fedezésére a szomszéd Galicziából, aztán Moldvából és Bukowinából. — Gömörben a Sajó és Rimavölgyön sok szép szarvas marha nevekszik. Nincs ugyan meg az e vidéken

nevekedett marhának azon szép czimeres állása, mi az alföldön növekedettnek: mind a mellett mind jó tejelő tehenek, mind győzős ökrök kerülnek innen, mellyek még messzebb fuvarokban is jól helyt állnak a felsőbb vidéki tótnak, kit e vidék tart igás barommal. Némelly helyek a fajjavitásra is illő figyelmet fordítnak. Rima-Szombat s több helységek a Draskóczy féle gulyából szoktak bikákat vásárlani, melly legjelesebbnek tartatik e vidéken. Jeles magyar gulyája van még gr. Serényinek Putnokon, egyszersmind tehenészettel, mellyhez megemlitendők hg. Coburg, és gr. Almássy Bertalan (igen jeles magyar faj) tehenészete.

Borsodban a tiszai rész tenyészt legtöbb marhát, hol a kiterjedt határok és puszták erre elég alkalmat adnak. A marhafaj egészen az alföldihez hasonló. Jelesebb tenyésztő helyek: Csáth, Mező-Keresztes, Dorogma. A Fejéregyházi pusztán több uraságoknak kisebbszerü gulyáik vannak Fáy Alajos, gr. Pécsy és özv. Majthényi Pálné közbirtokosoknak. Gr. Teleky Józsefné asszony pedig bivaj tehenészetet tart noszvaji majorjában. A sajó völgyön a sajó püspöki uradalom jó sikerrel tenyésztett gulyát tart. A sajó vámosi uradalomnak fiatal gulyája van. Legjelesebb marhatenyésztők pedig e vidéken gr. Szirmay István Szirmán, Radvánszky Albert és Molnár Károlyné Kazán, Szathmáry Pál Zsolcsán. A vidéki népség tenyészt ugyan illő számu szarvas marhát: de a legelő szüke miatt nem elegendőt; hanem több helységek, mint főkép Bábony és Belső-Bőcs lejárnak marha kereskedés tekintetéből N. Várad vidékére. — Hevesben a mátrai vidék kevés marhát nevel: de annál többet a sikabb rész le egész a Tiszáig. Az ezzel előbb egyet tevő Szolnok megye pedig épen egyike azoknak, melly megyék a baromtenyésztés tekintetében nemcsak nevelt marháik szépségére, sőt mennyiségére nézve is első helyen állnak. A tisza melléki pusztákat nagy számu szép gulyák lepik el. Mindenütt szép marha nevekszik e vidéken. A jobb módu török sz. miklósi, turi paraszt gazdáknak czimeres szép ökreik vannak, s jó ökrökről hires a turi vásár: de legkitünőbb marhát nevel Fegyvernek, Tisza-Kürt és Szelevény; aztán Igar, Tiszafüred, Abád-Szalók. — Valamint emberfaj legtermetesebb lakja az egész országban Csongrád megyét, mert olly egyaránt megtermett férfiakat: mint Csongrád, Szentes, Vásárhely, Szeged városokat lakják, egy vidéke sem mutathat az országnak: azonkép azt lehet mondani: a marhafaj is e megyében legszebb és legtermetesebb, melly a csontok izmossága által különösen kitünteti magát. A gr. Károlyiak derekegyházi gulyája, melly Kisjenőre származott által, európai nevezetes szépségü volt. A vásárhelyi ökör szépségéről a külföldi marhakereskedők előtt is ismeretes s ugyanazért kivált ez előtt a vásárhelyi vásárokat bécsi s más vidéki marhakereskedők nagyszámmal megkeresték. Régenten az ide való pusztaságokat örmény kereskedők bérlették ki, s igen sok marhát hizlaltak a buja mezőkön.

Most ez mind megszünt. A gr. Károlyiak derekegyházi s egyéb pusztáikon a nemes juhtenyésztésnek adván elsőbbséget; csak kisebb mennyiségü gulyát tartanak, egyedül házi szükségre; s még e czélra sem mindenkor magok nevelik: hanem a vidéken fiatal korán vásárolják össze egy részét a megkivántató mennyiségnek. Nagyobb számu gulyát egyedül gr. Pallavicziny tart mindszenti uradalmában. A hajdan temérdek számáról hires vásárhelyi városi gulya a legelő felosztás következtében feloszlott; hasonló sorsban részesült a szentesi. Azonban az eredeti faj még régi szépségében megvan, és ha bár némelly gazdák kevesebb számu marhát tarthatnak is, mint tartottak a közlegeltetés idején: de azt lehet mondani, egyetemesen még e helyeken sem sokkal csökkent a marha szám; sőt a több gázdák által összeegyesülve közösen tartott gulyákban és csordákban, több gond forditathatván a tenyésztés vezetésére, a legelő felosztásból csak a faj nemesedés várható. Csongrádnak, Szegednek, s több más helyeknek közgulyáik még megvannak. Hanem az e vidéki gyönyörü marhának más vidékeni használatra való keresettsége megcsökkent; és a vevők, kik iga alá való használatra vásárolták a szép ökröket, elszoktak a vásárhelyi vásárokról: mert a tiszántuli kemény aczelas és szikvegyületü földön termett, kistömegben is nagyon tápláló mezőn és takarmányon növekedett marha, könnyebb földü vidékre, s hitványabb mezőre és takarmányra kerülve, nagyon megsinli első növekedése helyét, s nagyon elszokott aszni. Istálózás mellett bizonyosan kedvezőbb az eredmény. — A Jászkunságban nagyon előmozditotta a baromtenyésztés kiterjedését azon körülmény, hogy távol fekvő, nagykiterjedésü egyéb urasági tehertől szabad puszták voltak a községek kezén, mellyeket épen baromtenyésztés által lehetettt legkönnyebben s legjövedelmesebben használni, és tartott, sőt tart most is minden közönség határkiterjedéséhez aránylag nagy számu gulyákat, mert még olly helyeken is, hol a határok összittettek és már szabályozva vannak, az egy Turkevit kivéve, hol egyszersmind a legelő is elkülönöztetett, megmaradt a legelő közösség. Azonban ujabb időben a birkatenyésztés nagyon elnyomta a szarvas marhákét; azontul különösen a nagykunságban felette nagy hátrányára szolgál a szarvas marha tartásnak, hogy a vidék nagyon aszályos. A marhafaj gyökeres magyar. A hizlalást némelly jobb gazdák illő kiterjedésben üzik, s miután itt az egész kerületben ritka helyen tartanak még csak számot is a sarju kaszálásra: mert azt tartják, hogy nyomtatás tájon, midőn szük és drága a munkás, meg sem érdemlené a sarju a kaszás bért, meddő teheneket szoktak a nagy kiterjedésü rétségekre állitani, első kaszálás után mindjárt, mihelyt azokat a sarju jól felveri; ámbár ujabb időkben ezt az eljárást is ürükkel többen gyakorolják. Marhával való kereskedést majd minden helységben többen üznek: de legtöbb kupecz (közszólásban igy nevezik a paraszt marhakereskedőt) találkozik Félegyházán és

Szabadszálláson. — Pest-Solt megye népes helységeinek mindenfelé tágas határaik levén, ezek a marhatenyésztést illő kiterjedésben üzik; a Tisza oldalaik még inkább, mint a dunaiak, kiknél a birka tenyésztés jobban el van terjedve. A tiszai részen még a közös határokon is, mint Nagy-Kőrös, Kecskemét az egyes birtokosok kisebb külön gulyákat is szoktak tartani. Hizlalást kis mértékben üzik, mert a többnyire homokos legelő egy kevéssé aszályos időben is, mikor már a tul a tiszai kemény fekete földön annyira kopárrá lesz a mező, hogy az éhes marha csak a kopasz földet nyalja, jól eltáplálja ugyan még a marhát: de hizásra nehezen javitja meg, a rétségen pedig mikor lehet, sarjut szeretnek kaszálni: meg széna is ritka helyen terem marha hizlalni való. Hanem különösen a zsidók pálinka házak mellett, aztán a serfőzők itt sok marhát meghizlalnak. Sok marha kupecz van különösen Nagy-Kőrösön, Kecskeméten és Duna-Vecsén. — Pest-Pilis megyében megszaporitja a szarvas marha tenyésztést, hogy a Pest körül, és azon alol a sikságon levő pusztáknagy haszonbérlők kezében vannak, kik azokon kiterjedt gulyákat tartanak. A községek lakosai szinte nagyban üzik a haszonbért, mint a pilisi tótok, hartyáni, soroksári németek, s ezek is a barom tenyésztéssel igyekeznek egy részben kihasználni a pusztai földet. Legjelesebb marhatenyésztése van a vacsi urodalomnak, hol a nagy szeszgyár mellett hizlalás is nagyban megyen s van szép tehenészet. Hasonlókép nagyban üzi a hizlalást Jurenák ur a sz. lőrinczi pusztán; aztán több pesti mészárosok és marhakereskedők az általok haszonbérlett pusztákon. Tehenészet van Gyálon és Babathon. A soroksáriak, rákos-palotaiak jó tejelő teheneket tartanak és nevelnek, s Pestre tejjel, vajjal, turóval nagy haszonnal kereskednek. A Cserhát nem sok marhát nevel, valamint a Buda oldali rész sem. De ezen a részen Promontor megkülönbözteti magát s nemcsak igen sok tejet, vajat hord be Buda-Pestre, hanem olly jó teheneket tart, kevert schweiczi fajból, hogy azok ivadékait a környékbeliek tenyésztésre vásárolják. Hasonló faj teheneket kezd szaporitani Tétény, hol bival tehenek tartását is többen kedvelik. — A biai urodalomnak jeles csirászata van, hová gr. Hunyadynak mező-keszi törzs csirászatából szoktak bikák szereztetni. — Fejér megyében a szarvasmarha tenyésztés közép jó karban áll s a nép által meglehetős kiterjedésben üzetik, de örömest többet várnánk, az ide való szorgalmatos néptől. A Sárrét mellékén legjobban szolgálnának erre a körülmények: még is azt lehet mondani, több marhát tenyészt Sárosd, Nagy-Perkáta környéke. Az uraságoknál a juhtenyésztés a marha tartást nagyon háttérbe szoritotta: daczára hogy az alsóbb részeken kivált már több izben mételyben sok birka elveszett. Anyagulya tartással az uraságok egészen felhagytak: hanem ezek helyett növendék tinó gulyák tartását kapták fel, 1 évestől 5 évesig. Illyenek vannak az előszállási, nagy-loóki, szent miklósi uradalmaknál s másutt több helyeken. Ezekbe részint a közel vidéken, nagyobb

részt pedig a Duna-Tisza közön szokták összevásárlani a fiatal marhát. Apróbb tehenészetek ugyan közönségesen vannak az uraságoknál, a nagyobbak közül különös említést érdemel az alcsuthi, melly eredeti sweiczi és mürzthali tehenekből áll. — Esztergam megyében a kocsi járásban, azután a tataiban áll jobb karban a szarvasmarha tenyésztés. Jelesen megkülönböztetik magokat a többek közt: Nagy-Igmánd, Mocsa, Kocs, Ette, Szend; végre Ács, melly kiváltkép a szarvasmarha körül jó tinók nevelésében tünteti ki szorgalmát. Kömlődön istálózás mellett sweiczi keverék marha szaporodik. Makk pusztán Békeffy urnak szép tehenészete van. Az esztergami részen gr. Sándor Móricz gyarmati urodalmi kerületében van gyakorolva a marha hizlalás; de azontul, ha az ezen urodalom által üzött marhatenyésztést kivesszük, ez egész vidék marhatenyésztéséről keveset lehet mondani.

Nógrádban a hegyes vidék nem enged ugyan nagy kiterjedést adni a szarvasmarha tenyésztésnek, miután a helyiségnél fogva a néppel együtt a birtokosok inkább juhtenyésztésre fordítják figyelmöket: mindazáltal más hegyes vidékekhez képest ez iparágra is fordít a nógrádi nép figyelmet. Némelly földesurak sweiczi és tiroli faj tehenészetet tartanak, melly itt igen kedveli a helyet Illy tehenészete van gr. Forgácsnak Gácson. Az ipolymenti nép legtöbb marhát nevel, azután a Zagyvamellék s még itt a marha magyarfaju, s különösen az ipolymellékieknél igen szép szálas és erős ökröket lehet látni. Azonban ez nem mind itt növekszik: hanem vétel utján kerül az alföldről. A hegyi tótság marhái már el vannak aprósodva: de főjelességül megvan bennök, hogy munkát győznek, és nem egy könnyen sántulnak meg, mi e vidéken az alsóbb homokos puha földön nevekedett s különösen olly vidékről került marhával igen hamar megesik, hol a mező egyszersmind vizjárásos levén sokat a vizet kell gázolni s annálfogva nagyon gyenge körmü szokott a marha lenni. — Hontmegyének ipolymenti része különösen alkalmas volna a baromtenyésztésre, s ha a rétekre csak némi javítási gond fordítatnék télire való szénából sem fogna szükséget látni: de dicséretes ipart a nép az állattenyésztés körül nem fejt ki. A marha faj szembetünőleg apróbb, mint az alföldi, hova az ipoly-pásztóiak, különösen szalkaiak, marhákért leszoktak járni. — Meg se gondolnánk, hogy Liptóban, Zólyomban, Árva-Thuróczban és Trencsénben e hegyes vidékeken, mellyek sem nem kedveznek a szarvasmarhatenyésztésnek, sem különösen a rajtok lakó népnek ehezi nagy hajlamával nem dicsekedhetnek, annyi szarvasmarha tenyésszék, mennyit a hivatalos összeirásban feljegyezve találunk, holott ha többnek nem, az összeirás alá feladott mennyiségnek okvetlen meg kell lennie. Trencsénben 39,633, a mostoha Árva-Thuróczban 21,899, Liptóban 16,002re megy csak a tehenek száma. A térnagysághoz képest nem sokallom ugyan én e mennyiséget: de ha ezt a Pest-Solt megye területén összei-

rott 19,869 tehénszámmal összevetjük; mégis nagyon szembetünő. Hanem aztán hiszem is, sokkal több marha kimaradt emitt az összeirásból, mint mennyit kihagyott a jámbor tótság; kik közül egy-két darab marhája levén minden gazdának, különben sincs mit tagadni, s a sok kicsi felszaporodik; az alföldi gazda pedig, kinek ökör-, tehéncsordán, gulyán 30—40 darab marhája van széljel, 10—15 darabra könnyen rágondolhatja azt, hogy az csak rendkivülileg van kezén s legközelebbi alkalommal eladásra kerülvén, adó összeirás alá nem jöhet, és marad neki még azontul is mit feladni. Innen van az, miszerint azt kell tapasztalnunk, hogy aránylag a legvagyonosabb és legkiterjedtebb határu vidékeken üt legkevesebbre az összeirott marhaszám. Ugyanazért ne gondolja senki, hogy ez említett vidékek alföldi vidékeinket a marhatenyésztésben meghaladnák; azok mellett mégcsak nemzeti gazdaságnak sem lehet emezek marhatenyésztését mondani; bár az alföldi vidékeken is a némileg kedvező szinben előterjesztett baromtenyésztés jóllállását nem a földkiterjedéshez és a gazdaság lehető legjövödelmezőbb folytatásának igényéhez; hanem csak az ország egyéb vidékeihez való arányban kell érteni. — Ezen felvidéki marha apró hegyi csira fajhoz tartozik, kicsin, de a zsiros hegyi legelőkön bőven tejelő és munkában győzős, mellynek nemesitésére ha szorgalmat forditana a nép, s olly kiterjedt mennyiségben üzné a marhatenyésztést, mint millyenben a havasi bő legelők azt megengednék, sőt a legelőkhöz is czélszerüleg mivelő kezekkel nyulna: akkor válhatna e vidékből magyar sweicz, s nemzeti nagy fontosságra emelkedhetnék az állattenyésztés. Némellyek, többnyire uri majorokba hoztak ugyan már e vidékbe magyar és sweiczi teheneket: de nem tartatván meg az ivadékban a fajtisztaságára való ügyelet, ezek a helybeliekkel összeelegyedtek, vagy különben is eltörpültek. Egyébiránt a most már meghonosodva levő fajnak, melly hajdanában a jesuiták znióváraljai nevezetes tehenészetében, hova hozatott legelőször e vidékre a jobbféle csira faj, onnan terjedvén némellyek között széljel, igen jól viselte magát, használhatósága kielégitő levén, azt hiszem ennek nemesitésében legbiztosabban czélt érne az okszerü tenyésztő. De illyenekre itt kevés figyelem. Nagyobb tehenészetek nincsenek. Némileg figyelmet érdemlő tehenészet van Liptóban Luzsnán és Pribilinán. — Barsban a hegyes vidékeket elhagyva a Garanmentin ismét olly tájakra érkezünk, mellyek a szép és jó marhatenyésztő vidékek közé tartoznak az országban. Legkitünőbb e tekintetben Léva és N.-Salló környéke. Az e vidékiek egyszersmind marhával élénk kereskedést üznek. Sok kupecz lakja főkép Nagy-Sallót; és a duna-tisza közi lakosoknak akkor van legjobb marhavásárjok, mikor a felföldi kurta szürösök vásáraikon megjelennek. — Komáromban már régebben is szép kiterjedése volt a szarvasmarhatenyésztésnek, és mindenfelé szép faj marha nevekeszik a megyében: de különösen a Csalóközben

felszabalás óta, s mióta számos helységek tagosíttattak, az előbb nagyobb kiterjedésü lótenyésztés felett, hihetőleg bővebb trágya nyerés tekintetéből a szarvasmarhára kezdenek több figyelmet fordítani; csakhogy az árvizek miatti mételyesedés által gyakran szerencsétlen következéssel. Jelesebb marhatenyésztő helyek: Gutta, Szimő, Bogya, Csicsó, Ekecs, Nemes-Olcsa, Perbete, Udvard, Ó-Szőny, Martos, Bátorkeszi. A heténylek a marhakereskedést nagyban üzik. Balvány-Szakáloson az esztergami érseknek nagy gulyája, Apácza Szakáloson pedig gr. Eszterházy Vinczénének szép tehenészete van. — Alsó-, és Felső-Nyitramegye legnagyobb kiterjedésben üzi a szarvasmarhatenyésztést az egész posoni közigazgatási kerületben; és ámbár e megye egyik első bölcsője az országban a nemes juhtenyésztésnek, mindazáltal még a földes urak sem vették le figyelmöket ez iparágról s nemes juh nyájaik mellett nagy számu gulyáik és csordáik legelnek. Az itteni sik részeken és tágos völgyeken növekedett marha termetre és szépségre nézve vetekszik az alföldivel. Igen jeles nagy számu törzs tehenészete van gr. Hunyadinak Mező-Keszin berni és Oberlandi fajból, gr. Eszterházy Mihálynak Alsó-Játon; gr. Károlyi Lajos pedig jeles és nevezetes szép magyar gulyát tart Tót-Megyeren. A nép közt a Nyitra és Vág völgyiek tinó nevelésre nagy szorgalmat fordítnak; különösen N. Kosztolán körül, a többi helységek közt is kitüntetést érdemel pedig e tekintetben Alsó- és Felső Kamenecz, hol sőt az egész vidéken a marha kereskedés is nagydivatjában van. Szakolcza vidékén leginkább vegyitett sweiczi fajból a nép is szép és jótejelő teheneket tart; nem különben a mátyus földön Nagyszombat környékén. — Poson megyében szinte a vágvidéken és Alsó Csalóközben, de egyébütt is jó karban van tartva a szarvasmarhatenyésztés és szép marha nevekszik. A zsigárdiak, deákiak, farkasdiak, nádszegiek mind jó marha tenyésztők; sokat tenyészt a hat Patony, aztán Vaja, mellyek egyszersmind a hizlalást is kiterjedtebben üzik. Szenczet az egész országban híres marha kupeczek lakják s itt hetenként szerdán igen nagy marhavásárok esnek, mellyre a posoni és bécsi mészárosok és marhakereskedők is lejárnak; nemkülönben számos marha kereskedő van Réthén. A hegyentul Szent János és Malaczka körül hasonlóképen nagy divatja van a marha tartásnak, s kivált sok teheneket tartanak: ökreiket pedig a közönséges gazdák is megszokták hizlalni s ugy nyereséggel kereskednek velök. E részen tehenészetök van a nagylevárdi és sz. jánosi urodalmaknak; hanem jelesebb a dunai részen, hol több uraságok tartanak tehenészetet, gr. Pálffy János sweiczi tehenészete Királyfán, Gyika uraságé Magyar-Béelen, gr. Eszterházy Károly fejér gulyája F. Játon.

Egyike az országunkban legszebbés legnagyobb tehenészeteknek Moson megyében M. Óváron és Mária ligeten van. Ennek nagyobb része sweiczi, mürzthali és berni faj tisztán vagy keverve. A vagyonos nép

és többi uraságok szinte gondot forditnak a marhatartásra s szép magyar faj marhákat s termetes ökröket nevelnek: Sz. Miklós, Moson, Sz. János. — Győrmegyében a tóközieknek főiparáguk a szarvasmarhatenyésztés; és itt szép szálas, marha nevekszik, daczára annak, hogy bő esős esztendőben nagyon vizes levén a lapályos vidék, a nagy számmal mételyben rakásra hulló marha felette megrontja a szegény gazdát. Hanem ha igen sok eső nem jár, s ki nem jönek a vizek; akkor ugy látszik egészen neki szokott már az ide való jószág a vizes legelőnek, s kiállja azt, bár nagy erőben soha sem szokott lenni; mert a vizek tavasszal későn takarodván el, a gázlókban későn veheti fel jobb mező magát s azon későn hányja el a marha tavalyi szőrét: aztán meg felmelegedvén az idő, mikor bogárzani kezd, a vizek közt még inkább mint akárhol máshol, még a jobb mezőn sem tud felidülni többé. És a tóközi marhát messziről megismerni iszapos sárga lábáról, hasáról, csontos sovány állásáról és a borzas tavalyi szőrről. Hanem aztán ha az illyen marha más szárazabb egésséges jó vidékre kerül, annál jobb válik belőle. Legjobb marhatenyésztő helyek e vidéken: Réti, Kapi, Rába-Patona, Sövényháza. A megye több részei kevesebb de jó marhát tenyésztenek. — Sopronban a Csepregh és Sajtos-Kál környékiek még meglehetősen üzik a baromtenyésztést, a Harka környékiek kevéssé: hanem legtöbb legszebb marha a Rábaközön terem, hol hasonlókép: Bodonhely, Csorna, Fárád, Szil és Tamási nevelnek legtöbbet. Szanyon bivaltenyésztés van; mert az nem szedvén fel a vizes legelőn a mételyt annyira, mint más szarvasmarha, nem szokott elhullani. Az uraságok tartanak szükségeikhez képest tehenészeteket és gulyákat: de legnagyobb és legszebb mindenek közt hg. Eszterházy Pál földszigeti anyagulyája Csorna mellett. E puszta a hanságból van kiszáritva. A gulya 400 körül menő válogatott teheneket számlál s már régen nemesitett magyar fajból állott, ujabban pedig gr. Csáky Petronella (most Antal Vincze) körmösdi gulyájából szerzett bikák által nemesítetik. A gulya télen nyáron át szabad ég alatt áll. — Veszprém megyében mind a győri oldalon, a Marczal körül, mind a mezőföldön jelentékeny a szarvas marhatenyésztés. Gróf Eszterházy testvéreknek növendék gulyájok van a rédei urodalomban, ugyanitt sweiczi tehenészet. Jeles fehér gulya van hg. Batthyányinál az enyéngi, hg. Eszterházynál az ozorai, Festetics Ágostonnál a déghi urodalomban, igen jeles tehenészet Siófokon a veszprémi kaptalannál. — A soproni közigazgatási kerületben Vas megye az, melly nemcsak legnagyobb kiterjedésben üzi a szarvasmarhatartást, hanem egyszersmind legtöbb gondot is fordit arra. Nincsenek ugyanitt kiterjedt puszták, ugy mint az alföldön a népkezén s nagy gulyákban nem tömegesedik össze a marha: de a trágyázást még a legutolsó ember is a földmivelésben mulhatlannak ismervén, igyekszik gazdaságával aránylag jószágot tartani, s e czélra, mint legbővebb s legjobb

trágya adót, leggyakrabban a szarvasmarhát választja; a minthogy a 96 □ mérföldet tevő megyében csak tehén 56,019 iratott össze. Legnagyobb divatjában van azonban a szarvasmarhatenyésztés a Rába és Répcze mellékén, hol egyszersmind legszebb marha is nevekszik. A hegyes tótságon s a nyugoti részeken, valamint a nagyon száraz mezejü kemenes alján apróbb és kevesebb a marha. Ama vidékeken közönséges a gazdák közt, kivált a Répcze vidéken, aztán Körmend és Csákány körül a marha hizlalás, melly czélra legközönségesebben ökreiket szokták meghizlalni a gazdák, és pedig gyakran éven át kétszer. Az illy marha hizlalók nevelni nem sok marhát nevelnek, hanem rendesen ugy vesznek csontos sovány ökröket s ha munka közben kedvező és kiméletes bánás által megjavították őket, néhány hétre lekötik s ugy aztán eladván, másikat szerzenek ismét soványat az árán. Sok gazdának illy czélból két rendbeli ökre szokott lenni, egyik fogattal dolgoztat délig, másikkal délután, s az üres időt elheveri a marha. Még az illy bánás mellett legsikeresebben megy a munka; a mértékletes dolog mellett jó étvágyra jött marha, hamarább s jobb sikerrel hizik, ha egyszersmind pihenésre is van neki elég idő engedve: annyival inkább, mert az ide való ember egészen zsirra és fagyura ritkán hizlal. Leginkább szénán, vetett takarmányon és répán történik a hizlalás. Illy körülmények közt e vidéken többen üzik az alsó vidékekről sovány, fel egész Bécsig pedig javított marhával a kereskedést. Az uraságok apróbb tehenészeteket főkép igen jótejelő sweiczi tehenekből többen tartanak. Radócz vidékén pedig némelly urak a bivalyokat kedvelik s nemcsak iga alatt: hanem fejésre is használják. Zarka Sándor és Szecsődy Lajos uraknak sok szép bivaljaik vannak. Szép anyagulyája van az apáthi urodalomnak, Csákányban pedig gr. Batthyány Zsigmondnak nevezetes tehenészete. — Zalában legtöbb és legszebb marhát nevel Kis-Komárom és N. Kanizsa környéke; azután a zala völgy, a Kerka és Lendva vidéke; hol egyszersmind a hizlalás és marha kereskedés is divatban van. Igen szép magyarfaju tehenészete van a keszthelyi urodalomnak a fenéki, a marczali urodalomnak pedig a balaton-magyarodi pusztán. — A somogyi uraságok kitünnek a szarvas marhatenyésztésben. Az iharos-berényi urodalomnak igen szép nagy testü magyarfaj anyagulyája van; ugy szinte a kéthelyi urodalomnak, hol egyszersmind egy kis barna szinü sweiczi tehenészet is létezik 25 darab anya tehénnel, Csurgón gr. Festetics Györgynél gulya, Czindery László urnál Ladon sweiczi tehenészet. — A nép nem tünteti ugyan ugy ki magát a szarvasmarhatenyésztésben sehol, mint némelly helységek a lótenyésztésben s néhol el van a marha faj aprósodva, de azért ez iparág mindenütt igyekezetének egyik főtárgyát teszi, kitünik pedig a szarvasmarhatenyésztésre nézve a felső rész felett Alsó-Somogy. — Baranya megyében a Duna és Dráva mentin sok szép marha növekszik s csak a mecsekháti határokban van az in-

kább megszoritva. A német helységek azonban a jobb részeken is kevés borjut nevelnek fel, hanem azokat gyenge korán örömest vágóra adják. A siklósi urodalomnak mintegy 200 darabig való szép magyar faj tehenészete van, gyönyörü bikákkal ellátva, melly jelenleg egy sweiczi származásu haszonbérlő kezelése alatt levén, izletes sajttal látja el a vidéket. A pécsi káptalannak szőke magyar gulyája van; de szebb ennél hg. Lippeé a dardai urodalomban. A főherczegi bellyei urodalomnak van 120—140 darabbol álló sweiczi tehenészete sajt készitéssel és 500 körül menő magyar tinó gulyája. — Tolna megyében minden felé forditnak illő figyelmet a marhatenyésztésre, bár azt az uraságoknál a juhtenyésztés szorosabb határok közé szoritotta. Legtöbb marha növekszik Dunaföldvár, Pinczehely, Regöly, Tamási, Dombóvar, Szakcs körül. Az alsóbb részeken sokhelyt korlátozzák a Duna árjai a marha tenyésztést: de azért azt a sárköz is illő terjedelemben üzi. Madocsa, Nagy-Székely igen szép marhát nevel. Szent-Lörinczen a tinó nevelés van szokásban. Mind az uraságok, mind a nép gyakorolván a marha hizlalást hires a simontornyai göbölyvásár s több helységekben, mint Tamásin, Ireghen, Miszlán, Nagy-Dorogon számosan üzik a marha kereskedést.

A temesvári kerületben a bánátban nincs azon kiterjedése a marhatenyésztésnek, mint millyet az olly jó földü buja vidéken reménleni lehetne. Okozza ezt azon körülmény, hogy bár a sik vidék gyéren elhintett falvaival nagy pusztaságokat mutat, legelő kevés van a nép kezén; sőt ezen rétek s legelők egy része is feltöretvén gabona termelésre fordítatik: más részint sem egyaránt szokásban a trágyázás, sem azt a föld még sok helyt nem kivánván, a trágya szükséglet nem kinszeriti a gazdát állattenyésztésre; azért a paraszt gazda csak a legszükségesebb marhatartásra szoritkozik. A földes uraknál pedig a feltörhető földeknek nagyobb részt mivelés alá vételén kivül a régi dohányos telepitések szoritottak meg az állattenyésztést, mellyek most már többnyire rendszeres és pedig népes falvakká alakulva, sok földnek jutottak használatába. Ugyhogy a bánáti részen kiterjedt, vagy csak a földbirtokkal aránylagos állattenyésztéssel, ollyannal t. i. melly ha szükség volna rá, a trágya szükségletet csak fele részben is fedezné, egy birtok sem dicsekedhetik, és e tekintetben hust és szarvasmarha-terményt illetőleg a buja földü bánát adózója Moldvának, Bukovinának, s a magyarországi szomszéd vidékeknek, honnan többen hizlalásra is szoktak marhákat szerezni. Azonban a hizlalás is a palinkagyárak, és serfőzőházak mellett nem nagy kiterjedésben üzetik: és a mészárosok a temesvári iparkamara elibe panaszképen terjesztik elő abbeli állásukat, hogy a fogyasztási adó következtében a pálinka gyárak üzletöket szorosabb határok közé vevén, csak sörmoslékon hitványul hizott marhával, azzal is felette magas és időnként mindinkább emelkedő áron láthatják el magokat. Pedig az ide való marha bár

apróbb, zömökebb faju mint az igazi alföldi magyar faj: de mély, csontos és hízékony volna. Egyébiránt mind a három bánáti megyében, a magyar, rácz és oláh több marhát tart, mint a német. Különben legtöbb marha növekszik a torontáli részen: N. Szentmiklós, Ó-Bessenyő, Bánát Komlós, Melencze körül. A krassóiak különösen zsíros hegyi legelőiken jó tejelő apró oláh teheneket nevelnek, s itt az erdei pusztaságokon tartanak némelly uraságok apró csordákat. — A bácskaságban már sokkal nagyobb kiterjedése van a szarvas marhatenyésztésnek, itt a szabad királyi városok, főkép Szabadka, Zombor, kiterjedt pusztáikon számos gulyákat, csordákat tartanak és szép marhát nevelnek, azután más helységek is, főkép a tiszai koronai szabad kerületbeliek legelőben bővelkedvén, nagyban üzik a marhatenyésztést, és pedig legkiterjettebben azok, mellyek tanyás gazdaságot folytatnak. Legjobban kedvelik a szarvasmarhatenyésztést a magyarok és bunyaváczok, kevésbbé gyakorolják a ráczok, a csatorna körüli német helységek pedig, sőt némi kivétellel az egyébütt a megyében széljelfekvők szinte, mellyek iga alá is csaknem átalában egyedül lovakat használnak, örömest szántás alá törvén fel a mi földet lehet, leginkább csak fejős tehenek tartására szoritkoznak. Hanem az uraságoknak itt már terjedt pusztáikon ismét vannak nagy számu gulyáik. Jeles gulyája van b. Rédlnek a rasztinai pusztán, ugyanitt sweiczi tehenészete 150 darabból; ugyancsak tehenészete Zakó István urnak Dubokán, és Mayer János urnak Kis-Szálláson.

74. §. Juhtenyésztés.

1. Nemes juhászatunk kifejlésének története. A 18ik század utolsó feléig csaknem kizárólag Spanyolország volt a nemes gyapjunak birtokában. Nálunk, valamint egyéb osztrák tartományokban, sőt más országokban is a közönséges durva szőrü birka volt elterjedve; alsóbb részeinken pedig a Tisza körül s az egész alföldön a hosszu egyenes szőrü magyarjuh. Legelőször 1715ben vittek be spanyol merinó juhokat Svédhonba: de ez kevés eredményt fejtett ki. Szerencsésebb sikerüek lettek azon kihozások, mellyek a 18ik század utolsó felében történtek némelly európai tartományokba: Jelesen 1765ben gróf Einsiedel javallatára hozatott Spanyolországból az escurial nyájból Szászországba egy kitünő szépségü nyáj, ezt követte 1768ban egy másik. Franczia országba már Colbert ministersége alatt vitettek ugyan némelly merinók: de a nemesitést a rambuiletti nyáj indította inkább meg, melly XVI Lajosnak saját levelére 1789ben küldött 400 válogatott merinókból Vergenes ministersége alatt állott össze. Ezek közül a kis Szászország annyira szerencsés volt a két izben hozott merinó juhok közvetlen ivadékainak szaporitásával s belföldi juhainak azokkali keresztezésével,

hogy már a mult század végefelé olly gyapjut vihetett ki, melly felgerjesztette a külföldi gyárosok figyelmét, s végre megczáfolta azon meggyökerezett elővéleményt, mintha egyedül Spanyolországban lehetne jó merinó gyapjut terményelni. E körülmények, lehetetlen volt, hogy magokra ne vonják a jó és bölcs királyné Mária Therézia figyelmét, kiért a magyarnép életét és vérét (vitam et sangvinem) ő pedig viszont életét és vérét s hozzá anyagi és szellemi jobbléténck felvirágoztatásán való szeretettel teljes gondoskodását adta a nemzetnek. És Mária Therézia volt az első, ki 1773ban, a Zágráb megye délnyugoti csucsán fekvő mercopaili kir. majorba 325 darab merinó juhot hozatván, megkezdette birodalmában a juhnemesitést. E nyáj Mercopailból csakhamar több hatás s azon oknál fogva, mert a tengervidékre kereskedők panaszkodtak, hogy az elszaporodó juhok száma ezen vidéken nagyon megdrágitotta a szénát, széljel osztatott. Legnagyobb rész jött belőle Pest-Pilis megyébe Budához közel Buda-Eőrsre, egy másik Felső-Nyitrában Holicsra, harmadik végre Alsó-Ausztriában Bécshez közel Mannersdorfra, melly utóbbi később 1802ben Spanyolországból ujlag hozott 2000 darab juhval, melly közt 500 darab kos volt, a legnagyobb szerü törzsnyájjá szaporodott a birodalomban. Hanem már ugyanezen legelső megosztás alkalmával magány birtokosok is jutottak illő számu nemes juhok birtokába. Ez nemesedő juhászatunknak első stadiuma, vagy is inkább kiinduló álláspontja. Itt kezdődik juhaink nemesedésének története, melly hirtelen méltóvá emelkedett királyi eredetére, — Ugyanis: II Jósef császár 1784. nov. 1én kiadott parancsolatjában az idegen posztónak az ausztriai birodalomba való behozatalát megtiltván, ez által Morva és Csehországokban számos posztógyárak emelkedtek s a gyapju nagyon keresetté lett, a jobb minőségünek ára pedig a külföldi kereskedők s idegen országok gyárainak concurrentiája következtében is röktön felhágott. Itt, e tiltó vámrendszeren kezdődik juhászatunk kiterjedésének története. Igy ugyanazon tiltó (prohibitiv) vámrendszer emelte Magyarországon a jutenyésztést alacson állásából hirtelen magas fokra, melly Angolországban a gazdasági-, a kézmüi-ipart és kereskedést, Cseh és Morvaországban pedig a gyárakat virágzásba hozta, melly tiltó rendszer más országban rosszul alkalmaztatván, sok előre törekvő nemes igyekezetet juttatott tönkre; igy meghiusitotta a pápai birtokokban a gyárak felüdítésére, Poroszországban pedig II Fridrik alatt a juhnemesítésre czélzó kormányi áldozatokat. — Még a nevezett tiltó vámrendszer előtt, sőt utánna is több ideig a birkatenyésztést és nemesítést földes uraink magok nagyon kis mértékben üzték. Kivált 1780 körül igen nagy volt a kélyvadászat. A gazdagok elhagyva házi tüzhelyöket, a nagy világba vonultak. Kiterjedt jószágaikat kamaralis rendszer szerint kormányoztatták, s rendesen csak egy felügyelőt tartottak, ki a bérbe adott pusztáktól a haszonbért beszedte, a pénzt kül-

földre utánnok küldötte. A fejérvári pusztaságon, mellyet keletről a Duna, északról Buda-Eőrs felett a budai hegyek zártak s onnan nyugotnak a Sió Balatonból kiszakadásáig, délnek a Kapos sikságán lehatva egész Dombóvárig, ismét megfordulva Báttaszékig terjedő sikság képezett, igy Fejér megyét egészen, Veszprémnek mezőföldi részét, Somogynak sió és kapos menti egy részét, Tolnát pedig csaknem egészen magában foglalta, német hasonbérlők szaporodtak el, kiket a Németországon már szép előmenetellel megkezdett juhászataik kiterjesztése tekintetiből a hely alkalmas volta vezérlett ide, a buda-eőrsi nyáj által különben is már a magyar juhnemesítés bölcsőjéül kiválasztott vidékre. Ezek az ugy nevezett birkások, pusztamesterek (schäfer, puszten-meister) igen olcsóért jutottak itt a földhöz, mert az azon időben csaknem népetlen sivatag vidék volt, itt a magokkal hozott pénzből olcsó szerü majorokat épitvén, a szinte Németországról velök jött nyájakból, nagyszerü juhászatokat állítottak fel. Nem egyszerü juhászok voltak azonban ezen pusztamesterek, hanem igazán mivelt s választott gazdasági pályájokra gyakorlatilag képzett egyének. Olly rendszerrel üzték pedig a tenyésztést, hogy annak biztosabb gyarapitására magok közt czéheket alkottak. A czéhek Fejérváron mint központon tartották főgyüléseiket évenként sz. Mihály napkor; fiókgyülések tartattak ezenkivül Simontornyán és Dombóváron. Nevezetes ezeknél az, hogy nálok még pásztorokul is czéhileg képzett értelmes egyének alkalmaztattak. Illy rendszeres eljárás következtében a már még otthon nemesíteni kezdett nyájak a jó földön s kedvező helyen olly hirtelen előhaladást és kiterjedést vettek; miszerint a fejérvári gyapju rövid időn nagy hirre és kelendőségre kapott, mellynek következtében hogy gyapju termelésöket annálinkább növelhessék, némelly pusztamesterek elkezdették nyájainkat a mi belföldi juhainkkal is szaporitani, válogatott anyákat vevén fel ezek közül nemes kosokkali hágatás alá, sőt némellyek közülök a mi birtokosaink nyájait haszonbérlették ki s ott is megkezdették a nemesitést. Ez által annyira gazdag kincsek halmoztattak ezen haszonbérlők kezeibe össze, hogy többé el nem kerülhették birtokosaink figyelmét. A buda-eőrsi nyáj megtelepitése óta az innen s egyéb királyi jószágokból eladogatott kosok s tenyész anyák közül kezdettek ugyan már némellyek szerezgetni egyes darabokat; majd a pusztamesterek is hoztak be rendszeres eladásokat, kiknek földesuraink gyarapodó részvéte által az illy eladásokból méginkább emelkedő gazdagságok ismét csak feljebb fokozta a mieinknél is juhászataik gyarapitása iránt az ösztönt. Ugy látszik gróf Hunyady József volt az első, ki Holzmeister jószágigazgató egyszersmind berlőtöl 1778ban nagyobb mennyiségü nyájat vett által, ki ugyanekkor aztán hg. Batthyány enyéngi urodalmát 13000 darabnyi juhászattal bérlette ki, hol rendszeres kos eladást állitván, nála egy 18 hónapos kosnak 5 arany volt a szabott ára.

A nevezett évben foglalta el a jeles Appel Károly gr. Hunyady jószágainak kormányát, ki hivatal foglalása után azonnal ismét néhány anyabirkát és kost szereztetett a hires juhtenyésztő morva báró Geiszlertől, a már helyben talált nyájhoz. — A példa adás több követőkre talált, s a mezőgazdasághoz szenvedélyt nyert birtokosaink a haszonbérbe adott pusztákat egymásután saját kormányuk alá vették, és juhseregek szerzésére, szaporítására és nemesitésére költség és fáradság kimélet nélkül vetélkedve törekedtek. E törekvés bámulandó magas határig hágott, 1806ban a cs. kir. holicsi urodalomnál, hol nemesedést terjesztő szempontból évenként rendeztetett nemes kosok eladása, ebbeli árverelés alkalmával egy merinó kos 3641 vftal fizettetett, 1810ben a legdrágább kos 16250, (ezt Csekonics generalis vette meg) ismét 1811ben 30000, másik 28000 vfton kelt el *). De nemcsak Holicsról s más családi nyájakból történtek többé vásárlások: hanem ismételt szállítások történtek Spanyolországból, majd Morvaországból, Sziléziából és különösen Szászországból, hol az eredeti spanyol merinók czélszerü tenyésztés mellett annyira nemesíttettek, hogy már a szász electoral gyapju, meliy azért neveztetett igy, mivel a választó fejedelmi (Elector) nyájakból került, minden más európai, még a spanyol gyapjut is finomságban felülhaladván, Angolországban legdrágábban kelt s legélénkebben kerestetett. Ez juhászatunk második stadiuma.

Azonban juhászatunknak legnagyobb lendületet a bevégzett franczia háboru adott. A háboru korszakában s utánna a fényüzés valamint egyéb országokban, ugy szinte nálunk a nép alsóbb osztályai közt is szemlátomást terjedni kezdett. Ez a gyári portékák használatát s annak következtében árát emelte fel. Nékünk gyáraink nem voltak, s azért ezek árában sokkal inkább adozóivá lettünk más országoknak és tartományoknak, mint voltunk az előtt. Azonban a gabonának, szarvasmarhának nagy részt a háboru által felcsigázott ára, annak bevégzése után, 1818tól kezdve hirtelen leszállott, a bor s más honi nyers termékeink kelendőségöket vesztették; a lengyelek még hegyaljai szüreteinkről is elmaradtak, s pénz forrásaink teljesen megapadtak. Egyedül a gyapju volt még az, melly illendő áron vevőre talált, s a juhtenyésztés az, melly az elcsüggedt mezeigazdát végromlástól s az országot tökéletes elszegényedéstől megmentheté. Kinek juha nem volt, pénzt alig látott, a gyapjut pedig arannyal fizették. Illy körülmények közt a nemes birka tenyésztés, mellyet az előtt csak a nagyobb uraságok üztek, a felsőbb körökben is nagyobb kifejlést vevén, a középosztályu és kisebb földes urak, sőt sok helyt a köznép közé is elterjedt; és közönséges jelszó lett: a juhok szaporítása és nemesítése. — Milly óriási haladást tett ez időközön juhásza-

*) Lásd: Csaplovics, Gemälde von Ungern, II. Rész 51 lap.

tunk, erre szolgáljanak bizonyságul a következő adatok: 1802ben még csak 124,814 mázsa nyers gyapjut adott el külföldnek az ország; 1823tól 1827ig öt éven át pedig összesen 853,601, vagy is átmérőleg évenként 170,720 mázsát; ugyanez öt éven át összesen 1,464,408 darab juh és bárány hajtatott ki az országból, 1831től 1840ig ismét már évenként átmérőleg 234,958 mázsa gyapjut adtunk el, 1844ben pedig 261,142 mázsát. És valóban a magyar gyapju ekkor már a világkereskedési czikkek közt fontos helyet foglalván, a mindig növekedett birka tenyésztés mind mezőgazdasági, mind statusgazdasági tekintetben egyik legfontosabb nemzeti iparággá emelkedett. Elsner Europa juhtenyésztéséről irott német könyvében, az európai országok nemes juhtenyésztését vevén birálat alá, 2dik kötetének 196dik lapján ezeket mondja: „Az angol juhtenyésztés, mint óriási tömeg, mindeneken felül áll. Belső jóság és finomság tekintetében Németország vetélytársait megelőzte. A mennyiséget jósággal párosítva Magyarország Oroszországgal együtt mindent elnyomással fenyeget, s hogy még nagyobb hatása legyen, Lengyelországot is magával ragadja. Mint mély álomból felébredt áll Franczia-ország a selyem-birkatenyésztésben; megelőzve, s kettős szégyenköre jutva látja magát: először az által, hogy más országok elibe vágtak, mi a nemzeti kevélységet sérti; másodszor azon függetegség által, hogy a finom gyapju egy részét idegenektől kénytelen venni. Spanyolországot a polgári vérontások annyira elfoglalják, hogy azon roppant kárt, mellyet elhanyatlott juhtenyésztése miatt szenved, észre sem veszi, mint az erősen sebzett, ki csak akkor érzi sebeit, midőn a fajdalom ezekre egyenként emlékezteti. Olaszország a nemesebb juhtenyésztésben épen olly kevéssé vetélkedik a többi mivelt nemzetekkel, mint valaha. Swéd és Dánországok gazdasági körülményei nem engedik az erős fellépést.“ — Itt van juhászatunk harmadik stadiuma.

Hol állunk most? röviden teszem előleges feleletemet e kérdésre. A közönséges, finom és legfinomabb gyapju ára közt igen nagy volt az aránytalanság. Mig a legfinomabb gyapju mázsája már 1803 körül 260—300 pfton kelt, a közönségesnek ára 50—60 pfton állott. Legnagyobb volt az ár 1818 körül, mert ekkor felhágatott az 380—400 pft. körül *). Ez aránytalanság oda vezette a tenyésztőket, hogy legnagyobb igyekezettel a legnagyobb finomságon törekedjenek. Miután azonban annyira elvolt szaporodva a juhok száma, hogy még a nékiek alkalmatlanabb vidékeken és vizenyős legelőkön is a marhatenyésztést korlátok közé szoritaná, következett, hogy részint ez által a világ piaczán nagyon megszaporodott a finom gyapju, részint a fran-

*) Lásd Weber, Über die Gewinnung der feinen und edlen Wolle, den Wollhandel und die Wollpreise neurer Zeit. 1822— 193 lap.

czia háboru megszünése következtében lejebb szállott az ára. Thaer Albert porosz államtanácsos az ujabbkori okszerü gazdászat család alapitó ősattya, a nemesedés fokozatait megismertette. A gazdák észre vették, hogy a mód nélküli igyekezet tulfinomodást idéz elő s a nagyon elfinomitott juhok gyapja ha el nem gyengül, el nem czérnásodik is, megritkul s az igy megkevesedett gyapjutermelés a magas ár aránytalansága mellett sem rug oda, hova a kevésbbé finom gyapju bövebb mennyiségének ára. B. Ehrenfels juhászati jeles munkájában a nemesitésnek ne továbbat kiáltott. Az alkalmatlan mezőkön minél nemesebb volt a juhnyáj, annál nagyobb hullatagság állott be abban. Ide járult végre, hogy a gyárak annyira tökéletesedtek, miszerint a durvább gyapjuból is csak olly finom kelméket kezdettek előállítani, millyet az előtt csak a legfinomabból voltak képesek, melly a kétféle gyapju közt való nagy áraránytalanságot aztán egészen megszüntette. E körülmények oda vezették a tenyésztőket, hogy a nemesitésben a gazdaságos közép utra tértek vissza s megkevesítvén a mód nélkül nyakra főre alkalmatlan helyeken is szaporitott juhtenyésztést, egyéb állattenyésztésnek, különösen a szarvasmarhatenyésztésnek elkezdették ujra megadni a méltányos és érdemlett figyelmet. E kor 1845 körül látszik kezdődni. Itt állunk jelenleg s ez juhászatunk negyedik stadiuma.

Kik voltak légyen azok kik nemes juhtenyésztésünkben legelső érdemeket szerzettek, előszámlálni egyenként nem tudom: de annyi bizonyos, hogy a Hunyady, Festetics, Brunszvik, Károlyi, Eszterházy, Apponyi, Széchenyi, Pálffy, Erdődy, Andrássy, Appel, Batthyány, Wittmann, Holzmeiszter, Ernest, Hörman, Bognár, Chernel, Gál, Czindery, Csapó, Gindly, Fechtig, Wenkheim nevek azok, mellyek ez ügy körül legelsőben szerepeltek, s a mit ez ügy körül gróf Hunyady Jósef, gr. Festetics György, hg. Eszterházy Pál tettek, melly utóbbi különösen 150,000 darab körül menő roppant nyájainál, Schubernik jószág felügyelő kormánya alatt, rendes himlőoltó intézetek felállitása által, honnan mások is magokat himlő-anyaggal könnyen elláthatták, felette sokat használt, felejthetlen marad.

Mig hazánk vetély társainak nagy részét illy képen meghaladta, a legjelesebbeket pedig, azok közt Szászországot utolérte: addig nem maradt nevezetes törzs juhnyáj, mellynek ivadéka hozzánk ne került volna. Juhaink faj kimutatására legyen szabad e tekintetben egy kis tájékozást tennem azon vidéken, melly nemes juhászatunknak első bölcsőjéül szolgált. A buda-eörsi nyáj a spanyol negretti fajból való vólt; hanem ennek két különböző főtörzsei az infantadók s gvadeloupok mindenike képviselve volt ebben; később innen leoneserek, Szászországból pedig főkép az escurial fajhoz tartozók kerültek hozzánk, és pedig legtöbb az electoral fajból, Gadegast hires juhászatából; aztán jöttek a franczia rambouletti nyájból, Thaer porosz kir.

tanácsos möglini hires nyájából, melly eredetére nézve, 1811ben állitatván fel, szinte szász electoral törzsből származott, végre a birodalmi tartományok közül legtöbb b. Geiszler, hg. Lichnovszky és b. Ehrenfels nyájaiból. A kisebb mértékü szálitásokat előszámlálnom nem lehet. Legnagyobb mértékben van jelenleg elterjedve nálunk a három utóbb említett juhászatok ivadéka. 1822ben következő nevezetesebb juhászatok állottak fen a közelebbi ismertetésre felvett ezen vidéken. Fejérmegyében: gr. Eszterházy Nepom. Jánosé Jakabszálláson Horhi Mihály jószágigazgató ur felügyelete alatt eredeti spanyol pepiniera nyájjal ellátva, melly ugyanezen év tavaszán több legjelesebb szász nyájakból tetemes szaporodást nyert, és rendes istálózáson tartatott, gr. Brunszvik juhászata Martonvásáron, Magyary Péter uré Velenczén, kétszáz darab körül menő legjelesebb törzsanya nyájjal, mellyből 1823ik évben kezdetett meg és pedig az előbbiekhez képest leszállitott áron a nemes kos eladás; — Tolna megyében: gr. Apponyi Antal juhászata Kölesden, hg. Eszterházy Pálé ozorai és dombóvári urodalmaiban számos majorokban, Paur uré Kápolnán, Bezerédj uré Apathin, Gindly és Csapó uraké Tengeliczen; — Veszprém megyében: hg. Batthányi-é Enyéngen, Festetics Antal kamarásé déghi urodalmában több majorjaiban 20,000 darab körül; Somogyban Festetics Lajosé Hárságyon, Somsich Miklósé Saárdon, Gaál uraságé Büsüben; ezekhez járultak a tul a dunai rész különböző megyéiben; Baranyában: gr. Batthyány Jánosé, törzsnyája 1806ban állitatván fel a b. Lichnovszky féle fajból, néhai Albert cs. kir. főherczegé puszta Lakon, és Sátoristyén; Győr megyében Sz. János pusztán Bognár Józsefé, kinek kétféle törzs nyája vólt, egyik az általa ugy nevezett „öreg ur nyája“ leoneser fajból, második paular féle, az escurialoknak csavarosan habzó, azon időben még igen finomnak tartott, s még csak némellyek által hibás korcsultnak felismerni kezdett ivadéka. A törzs nyáj 300 darab körül állott, s évenként történvén eladások belőle, a legszebb kosok 40, a legolcsóbbak 10 aranyon keltek; volt ugyanekkor olly kos is a nyájnál, mellyet Bognár ur érte megigért 300 darab aranyért nem adott oda. Jeles juhászata volt továbbá Moson megyében gr. Zichy Károlynak Barátföldön. Ebben az időben már e grófnak szembetünőleg osztályzott, külön válogatott és rendezett juhászatai voltak. A főtörzs nyáj Lipcsén állott. Itt a megyében második törzs nyáj volt Sz. Miklóson. De nemcsak ezen megyében, hanem országszerte a legjelesebbek közül való és számos törzsü nyájai voltak már a m. óvári cs. kir. főherczegi urodalomnak. Itt a főbb juhászatok voltak: M. Óváron, Féltoronyon; aztán Bordács, és Farkaskut pusztákon. A m. óvári törzs nyáj leoneser faj volt, mellyből az 1821ki bécsi állatmutatáson Jupiter és Juno nevü két darab különös dicséretet aratott: Farkaskuton az urodalomnál legrégebben tenyésztett eredeti negretti faj állott, melly eleinte tiszta belle-

nyésztéssel volt szaporitva, később az urodalombeli egyéb fajokkal, sőt máshonnan hozott nemes kosokkal is kereszteztetett; igy 1822ben hozatott ide egy 70 darab anyából és 44 d. kosból álló szálitmány a segoviai fajból. A kik ezen szálitmányt szemmel látták, szakértő utazók egy hangulag állitják, hogy e volt ezen időben a magyarországra került juhok közt a legszebb sereg, melly szépségével és finomságával a szemlélőknek a legnemesebb juhról alkotott képzeletét meghaladta. Féltoronyon a részint csere részint vétel utján az urodalomba 1820 körül került mintegy 200 darabra rugó eredeti szász electoral faj anyanyáj állott istálón, ennek ivadéka azonban a farkaskuti majorban legelőn járt kivül, melly időről nem tudom még hogy a saját hazájában már felette elkényeztetett s azért rendesen istálón tartott tiszta electoral juh máshol legelőre lett volna bocsátva, legalább annyi bizonyos, hogy ez a legnagyobb kivételek közé tartozott. Ezen törzsnyáj a lehető legnagyobb szaporodásra mesterségesen volt berendezve; a kosok folytonosan az anyák közt álltak s egy anyának évenként kétszeri felellése közönséges volt, sőt vólt rá eset, hogy egyik izben az anya kettőset ellvén, egyazon évben három bárányt nevelt s azért jókarban maradt. Az illy kezeléssel ugy látszik azon czél volt kitüzve, miszerint ugyanegy anyák és apáktól származott ivadékoknál, minél hamarébb mentől több ivadékon átvezettetvén a fajzás, az ivadék annál hamarább teli vérüségre és lehető legnagyobb tökéletességre jusson. Azonban illy erőltetés által sok visszahanyatlás adta magát a nemzedékkel elő; mind a mellett annyira czélt ért az urodalom, hogy csak hamar ezen anyanyáj ivadékávali keresztezés után szaporított s a szomszéd Weichselhofi majorban felállított 4000 darab körül menő nyáj gyapjutermését a legfinomabb eredeti szász electoral gyapjuval egyáron adhatta el. Bordáczon volt a mintegy 300 darabra menő eredeti escurial anyanyáj. Ezen nyájakból évenként Mosonon nevezetes anya és kos elárverelések történtek. Csak mellékesen említvén még meg e megyében hg. Eszterházy Pálnak boldogasszonyi szép juhászatát, Sopron megyében ugyanaz ő birtoka alá tartozó Csornai juhászatot, mint egyikét azon időben a magyarországi legelső jelességüeknek kell kitüntetnem. E juhászat juhai különösen test nagyságra és gyapju bőségre nézve tüntek ki, mi tekintetben vetélkedtek a legnagyobb friesiai és angol juhokkal, a nélkül, hogy gyapju finomságokból nagyon sokat vesztettek volna. Ezek azonban különös fajt nem képezvén, hanem csak felette kedvező helyzet által állítatván elő, más helyen sőt később itt is ivadékaikban alább szállottak. — Vas megyében híres jelességü nyája volt gróf Széchenyi Pálnak Apathi urodalmában, a törzs nyáj Óladon levén felállítva. E nyáj különböző fajból állott. Volt benne b. Geiszlertől szerzett hihetőleg leoneserrel vegyült igen finom negretti faj, gróf Lambergtől került kevésbbé finom negretti, a franczia rambouletti köztudomás szerint ismét

igen finom negretti, de gyaníthatólag már escuriallal vegyült, végre hg. Lichnovszkytól való világosan tiszta escurial faj, még pedig szembetünőleg egyenlően állapodott minőségben, holott már akkor az ezen fajból származott sok juhoknál még a kosokon is csak a szarvakra sütött névről lehetett megismerni az eredeti származást. Pattyon hol a mezőgazdászat történetében örökemlékü gróf Festetics Györgynek, ki egyszersmind külföld előtt is igen ismeretes juhtenyésztő, rendes lakása volt, ismét egyik leghiresebb juhászat állott az országban; ennek törzsnyáját a nagy nevü tulajdonos különféle származásu igen jeles válogatott kosokból és anyákból állitván össze, a megállapodásra vezetett ivadékot mimus fajnak nevezte. Ez magoknak a juhoknak állására és a gyapju tömöttségére nézve a negretti faj bélyegét viselte magán, sőt a gyapju tömöttségben, olly magas fokot ért el, hogy az egyes bundák össze állott watta tábláknak látszottak, a szálak növése azonban hosszabb volt, finomsága pedig nagyobb, mint átalában a negrettieké, s egy fő előnye volt minden egyéb nemesfaj juhok felett ennek az, hogy egészen meg volt éghajlatunk alatt honosodva. Tömördön Chernel György urnak nyájai még a M. Theresia alatt történt spanyolországi legelső szálitmányból vették származásukat, hanem már ekkor szembetünőleg nemesítetvén, a törzs nyáj egészen leoneser bélyeget viselt, ez évkörül pedig eredeti escurial kosok is hozattak abba. Zalában mint legjelesebbet említem meg gróf Festetics László juhászatát a keszthelyi Georgiconban. — E leirt vidék után Nyitra megyében volt már ekkor legnagyobb elterjedése a nemes juhászatnak s itt a cs. kir. holicsi és sassini nyájakon kivül, legkitünőbbek voltak gr. Károlyi nyájai a tót megyeri urodalomban és gr. Hunyady Jósef juhászata ürményi urodalmában, melly azonban már ekkor az alapitó gróf halálával a most élő, s attyok nyomdokát dicsőségesen követő utódokra volt szálva. Gróf Hunyady juhászata, mint már fentebb emlitettem, a Holzmeister jószágigazgató egyszersmind bérlő kezéről került juhokhoz b. Geiszlertől hozott anyák és kosokból 1798ban, midőn boldogult Appel Károly vette át a grófi jószágok kormányzatát, vette nemesedésének első kezdetét s 1803ig több izben tett uj szállitmányok által szaporodott az anyanyáj s a Geiszler faj épen fenmaradt 1814ig. Ekkor vett Appel ur 2 jeles kost a franczia rambouiletti nyájból, mellynek egyike különös jelességü levén, ennek tisztán kezelt belfajzata lett aztán törzsök nyájul megalapitva s forditva kirekesztőleg a többi urodalmi nyájak nemesítésére. —

Mellőzöm ezen korból más vidékek juhászatának ismertetését, részint adat hiányában, részint mivel az előbocsátottakban azt hiszem, hogy nemes juhászatunk kifejlése történetének bő ismertetését adtam. De nem vállhatok meg e tárgytól, mielőtt megemlékezném boldogult Klauzál Imréről, ki hazánknak a juhtenyésztésben ujabb kori Bakewelje. Ki ne ismerné mondhatom

eddigelé Magyarország legjelesebb juhtenyésztőjének nevét. Vas megyében Tarcsán alapitotta volt ő meg törzs nyáját, mellyet társai halála után később Oroszvárra Moson megyébe vittek által (Tanárky és Czilhert) s ettől vette ujabb nemesitését s gyarapodását gr. Zichy Ferraris Bódognak, a gróf Zichy Károlynak régi jeles nyájából származott juhászata, sőt ujlag ebből állittatott fel ugyancsak gr. Zichy Ferraris Bódog uj törzsnyája Czúnyon, és Czilhert Róbertté Gúthoron (Poson megye) mellyek jelenleg a legelső jelességü törzsnyájak közt állanak az országban. De meg kell említenem utoljára a fényt, mellyet a gróf Károlyiak és Hunyadyak a magyar nemes juhtenyésztésre az utóbbi időkben külföld előtt is nagy mértékben árasztottak akkor, midőn 1844-ben a némethoni altenburgi gazdasági egyesület birálata szerint a nemes grófok nyájaiból beküldött gyapju, különösen a gr. Hunyadyak részéről a 86 és 87 számu kosgyapju minden ausztriai és magyarhoni gyapju között legtöbbre becsültetett. — A magyar gazdasági egyesület már 1847 előtt gyüjtögetett gyapju mutatványokat, legközelebb pedig folyó 1855-évi juniusi pesti vásár alkalmával főkép Czilhert Róbert inditására gyapju bunda kiállitást rendezett. Itt a legjelesebb gyapjuk gr. Széchenyi István czenki, gr. Károlyi György nagykárolyi, Czilhert Róbert gútori, gr. Zichy Bódog oroszvári és Czindery László pellérdi urodalmait képviselték.

2. Juhászatunk jelenlegi egyetemes állása. A nagyobb birtokosok közt olly közönségessé lettek már a nemes juhnyájak, miszerint a helyett, hogy azokat számlálnám el, kiknek nemesitett juhaik vannak, talán rövidebbre telnék azon juhtenyésztőket nevezni meg, kiknek juhait még a nemesités épen meg nem illette. A nemesités foka azonban különböző s ennek tájékozásánál itt vidékenként egyedül a legjelesebb nyájakat érintem meg.— A soproni kerületről szólanom alig kell, mivel már a fentebbi kimutatások szerint könnyen gondolható, hogy ott a nemesités legnagyobb mértékben el van terjedve az egész országban. Itt többnyire egy nyiretüek a birkák, a legnemesebb nyájakban tej haszon tőlök nem kivántatik, a kevésbbé finomabbakban sincsenek ezzel nagyon terhelve s e részen a juhok számához aránylag kevés sajt készül. A gondviselés rendes, és a nyájak rendes aklokkal vagy juhistálókkal ellátvák. — A nép juhokat gyéren tart, kiterjedt pusztai határok kezein nem levén. Hanem különösen a tolnai német helységekben közös pásztor előtt szoktak tartani a gazdák néhány juhot, leginkább házi szükségre harisnyának készitendő gyapjáért. Az illyenek ritkán szoktak nemesek lenni. — Ezután következik a buda-pesti kerület. Itt Fehér és Esztergam megyére nézve megegyeznek a körülmények a soproni kerülettel. Pest-Pilis megyében legszebb nyájak hg. Coburgéi vacsi, gr. Sándoréi biai urodalmaiban. A köznép már itt gyakrabban tart juhokat közönséges fajból. Pest-Solt és Csongrád megyében, hol a gr. Károlyiak nyájai főkép kitünők,

még inkább el van a kiterjedt határu községekben terjedve a juhtenyésztés a nép közt. A jobb móduak közül sokan elég finom nemesitett egy nyiretu nyájakkal birnak: mások két nyiretüt tartván, a sajt csinálást is közönségesen gyakorolják. Sok juh van a nép kezén Solton, Duna-Vecsén, Kecskeméten, Nagy-Kőrösön. A Jászkunságban pedig azt lehet mondani, hogy minden barom tenyésztés közt, legnagyobb kiterjedése van a juhtenyésztésnek; vannak is a birtokosabbaknál már illendőleg nemesitett nyájak: de sokkal több a közönséges két nyiretü és a sajt készités nagyban gyakoroltatik. Hanem a tenyésztési és kitartási rendszer talán legnagyobb mértékben nomadice van üzve az egész országban. Mig csak a hó be nem szoritja a nyájat, rendesen mezőn szokott lenni, s nem épen ritka tél, midőn minden téli takarmány nélkül kitelel, legalább felette keveset fogyaszt. Azontul nem minden gazdánál van istáló, hanem csak szárnyékban telel a jószág s vannak egész nyájak, mellyek fedél alatt teljes életökben nem voltak. Szolnok megyében valamint Hevesben is még meglehetős fokon áll a birtokos osztály kezén levő juhok finomsága, ki kell emelnem gr. Károlyi György aldebrői juhászatát: de a nép kezén, hol Hevesben kevés van, Szolnok megyében pedig bőven, csak közönséges juhok vannak, sőt itt sok helyt épen hosszu egyenes szörü magyar juhokat tenyésztenek, mint főkép Mezö-Turon, Déva-Ványán; hol egyszersmind a sajt készités igen nagy divatban van, és a turi sajt országszerte ismert kelendő áru czik az egész országban. Borsodban az uraságok mind a Sajó völgyön, mind a Tiszára hajló magas rónán elég kiterjedésben üzik a juhtenyésztést: de a nép kezén még Csáth körül is kevés birka van. A kamarai muhi pusztán igen jeles juhászat van, s ott évenként eladások is történnek. Igen jeles gr. Keglevich János sajó-vámosi juhászata a hg. Lichnovszky fajból, gr. Erdödy birtokán Ónodon hasonlókép jó karban áll ez iparág: de még sem hasonlitható a két elsőbbhez. Még a nagyobb birtokosok ezeken tul is csak forditanak több figyelmet a nemesitésre: de a közép osztálynál ez igen alant fokon áll.

Nógrád megyén elkezdve fel Zólyomnak, Árva-Turócznak, Trencsénnek, Liptónak, sőt Bars megye felső hegyes részén, aztán átjöve a kassai közigazgatási kerületbe Gömörben, kevésbbé Szepesben, Zemplén és Ung felső hegyes részén, ismét inkább Sáros és Máramaros megyékben, Bereg hegyesebb részén nagy kiterjedése van a juhtenyésztésnek s azt a nép is szorgalommal gyakorolja: de csak a nagy urak tartanak finom birkákat; jelesen Gömörben b. Luzsénszky osgyáni urodalmában, herczeg Coburg, gr. Serényi és gr. Andrássy uradalmaikban. Nógrádban legnemesebb juhokat tart Gyürky Pál (24,000 darab körül) hg. Coburg, b. Prónay Albert, a gr. Forgácsok, Jankovics uraság (20,000 körül), b. Balassa, hg. Eszterházy, Sréter, gr. Berthold, gr. Zichy senioratus (30,000 körül) gr. De la Motte Károly,

Madách, Pongrátz sat. uraságok. Az uraságoknál még e részeken fő a gyapju s erről a losonczi hires gyapju vásár bizonyságot tesz. De már a felsőbb részeken, aztán a nép közt átalában, inkább turó és sajt készités levén czélja a juhtartásnak, csak közönséges birkákat, néhol mint kivált Nógrádban, Máramarosban épen magyar juhokat tartanak. Igen gazdaságosan üzik főkép a nógrádi és szepesi részén némelly helységek a juhtartást, ugy hogy szénájok kevés, azontul a legelő sok helyt vadvizes s igy a rajta nevelkedett juh és birka tartani való nem levén soha sem teleltetnek, hanem korán tavaszszal hajtanak az alföldről juhokat, azokat egész nyáron át fejik, őszre a zsiros hegyi legelőkön meghizlalván, vágóra eladják. Mások a hol jó a legelő, kivált a zsiros hegyi legelőkön, de széna kevés terem, igen jó faj tejelő juhaikat nem adják el, hanem az alsóbb, bő szénáju vidékekre adják ki teleltetés végett, hol a széna árához képest vagy feliből vagy kedvezőbb egyességgel történik a teleltetés. Hires a liptai turó. Itt szép juhászatok vannak Bóczán, Recziczán, hol a kedvelt jaszjenka nevü liptai turó készül, azután Pribilinán, Wichodnán, Luzsnán, és Gomboson. Azonban azon nagy mennyiségü turó és sajt, melly liptai név alatt kereskedésbe jön, nem egyedül itt készül, hanem az itt összefoglalt megyék termelése is nagy részt ha bár különböző mellék nevek mellett, liptai név alatt adatik el. Árva-Turóczban legtöbb turót, sajtot, vajat készit s ad el Alsó-Felső Lipnicz, főkép Oszada, aztán Jaszenova, Parnicza, Zazriva, Zólyomban csak maga Breznóbánya 900 mázsa turót készit. Gömörben a garanmelléki, s a kishonti felső részen van a sajt készités fő hazája. Máramarosban az igen kiterjedt havasi buja legelőkön a kövér és jó tejet adó magyar juhok után még azt lehet mondani legfinomabb sajt és turó készül az országban, csak hogy ezzel részint csak a közel magyar sik vidéken, részint a szomszéd országokba üzetvén a kereskedés, hire az országban a liptóit még utol nem érte. Itt a juhok szaporitása is olly mértékben megyen, hogy a szaporuságból Bereg, Ung és a szomszéd megyéknek is adhat a megye.

A posoni kerület még nem emlitett részein egész Poson, Komárom, Bars alsó részén és Hont megyében csak a földes urak tartanak: de ezek szép mennyiségben, birkákat és a nemesités illő kiterjedésnek örvend; valamint illy képen van a sor a kassai kerületben, Abauj-Torna megyében, kevésbbé Ungnak alsó-, sokkal inkább Zemplén sik részén, hol legkitünőbbek gróf Barkóczy János juhászata Szécs-Polyánkan, gr. Sztáray Albertnéé Nagymihályon, gr. Almássy Károlynéé Terebesen, gr. Forgács Kálmáné N. Szalánczon.

Az egész nagyváradi kerületben a juhtenyésztés kiterjedését a lapos viz járta legelők sok helyt gátolják, sőt azt mostanában a kevéssel ezelőttihez képest meg is csökkentették. A nemesités átalában véve csak középszerü előhaladást tett. Szathmár megyében azóta kezd ez lábra kapni, mióta a gr. Károlyiak ország szerte hires nyájaikból e megyére is kiterjeszkedtek a ne-

mesitéssel. Szabolcsban több uraságok (hg. Eszterházy, gr. Barkóczy) teljes erővel igyekeznek a juh nemesitésen. Észak-Biharban mind a hajdu városokban, mind Debreczen város roppant kiterjedésü határán, azontul főkép a hg. Eszterházy derecskei uradalmához tartozott számos már rég urbér nélkül volt helységekben, meg több régi urbéres helységekben a nép is nagy kiterjedésben üzi a juhtartást: de juhai vagy egyenest magyar fajból valók vagy csak közönséges durva szőrü, két nyiretüek: hanem az uraságok nyájai közt (b. Mandl, gr. Zichy Ferencz, Semsey Lajos sat.) több nemesitett találkozik. Dél-Biharban szint ezenkép van az állapot. De már Békés-Csanádban ugy látszik magasabb fokon áll a nemesités. Itt nemcsak a gróf és báró Wenkheimoknak, gr. Károlyi, gr. Blankensteinnak, Halassy, Kárász, Szegedy sat. uraságoknak vannak átalában nemesitett nyájaik, hanem főkép a gróf és báró Wenckheimok által birtoklott helységekben, mint Körös-Ladányon, K.-Tarcsán, Gyomán a nép közé is elterjedt a juh nemesités, más helységek azonban, mint főkép Füzes-Gyarmath, Szeghalom magyar juhokat tartanak, s mind az eladásra való nevelést s ürü hizlalást, mind a sajt készitést kiterjedten üzik és a szép vágni való magyar bárány e részen rendesen olcsóbb szokott lenni, mint Mező-Turon, annyira, hogy a mező-turiak magok is eljárnak ide bárányokat összevásárlani, s innen sokat hajtanak, kivált a kecskeméti juniusi hires juh vásárra. Aradban a békésivel egyenlő fokon áll a juhnemesités; kiterjedését illetőleg inkább csak a földes urak közt gyakorlott, s a kisjenői uradalomnak különös szép, azután gr. Gyulay, báró Dietrich, gr. Waldstein, kivált Aczél és Csernovich uraknak jeles juhászataik vannak: de a nép kezén kevés juh van, legtöbb az oláhok közt, kik azonban csak közönséges magyar fajból valókat szoktak tartani. Ugyancsak a magyar juh tartás az oláhok közt a két Bihar hegyes vidékein is közönséges s egy két darabot majd minden család tart, mellynek gyapjából harisnyát s felső szür posztó ruhát készit magának s tejéből élösködik. De a sajt készités nem honos azon mértékben, mint a kassa- és poson-kerületi oroszok és tótok, sőt átalában a hegyi lakosok közt láttuk. Megjegyzést érdemel még e helyen, hogy e kerület csaknem minden megyéjében némelly helységeknek szénából nagy bőségök levén, illy helyeken az erdélyi nagy juhtenyésztők összevásárolják a szénát s tavaszon nyáron s őszön át, mig a legeltetés ideje tart, az erdélyi havasi zsiros mezőkön tartott nyájaikkal ide lejárnak telelni.

A temesi kerületben a nemes juhtenyésztésnek jelenje és jövendője csekély. Még a bácskai részen türhető karban áll ugyanez s a nagyobb birtokosoknak szépen nemesitett juh nyájaik vannak: de már a nép közt, hol szinte különösen a ráczok, bunyeváczok, s aztán magyarok közt nagy kiterjedése van a jutenyésztésnek, csak legközönségesebb durvaszőrü birka, sőt még több magyar juh tartatik, különösen sok magyar juhot tart Szabadka, Zombor,

Bajmak, Jankovácz, az egész telecskai rész és a tiszai koronai kerület. A magyar juh gyapjából e részen különösen a ráczok igen szép lóteritő s egyéb pokróczokat készitenek. A bánáti részen részint a legelők hiánya részint az akadályozza a nemes juhtenyésztés kifejlését, hogy a hol legelő volna is, az vagy lapos vizenyős vagy buja s a nemes juh természetével ellenkezik: de azért b. Ambrózy és Gorove uraknak vannak nemes juh nyájaik, sőt a krassói részen b. Fechtig igen finomakat tart, s itt több kisebb urak is némi részben elővitték nyájaikban a nemesitést. Többek, igy általában a nép, melly közt a németek igen kevéssé, hanem a ráczok és oláhok a hol lehet egész kiterjedésben üzik a juhtenyésztést, vagy közönséges raczka, még többen magyar és czigara faj juhokat tartanak. Krassóban van a három bánáti megye közt legnagyobb kiterjedése ez ipar ágnak; itt a nép is igen sok juhokat nevel, mert csaknem kivétel nélkül a valamennyire módos oláh gazda egyik jövedelem forrását juhtartásban keresi; gyakorolja a turó és sajt készitést, gyapjából durva szürposztót készit háznépe számára, harisnyát köt; azontul eladásra is kerül ugyan sok gyapju; de még több juh adatik el nyiretlen szőrrel vágóra, szolgáltatván a meleg subának és bundának anyagját, melly magyar, oláh és rácznál legelső nemzeti ruha az egész országban, annyira, hogy a valamire való paraszt völegénynek, hogy egész becsülettel ülhesse meg lakadalmát, uj bundájának kell lenni.

Nem hallgathatom el végül azon körülményt, mi ujabb időkben nemcsak a magyarországi sőt egész európai gyapjutermelés irányában a világ piaczán felmerült: Australia a szárazföldi gyapju termeléssel versenyre szállott. 1806-ban 245 fonttal kezdte meg Európa főpiaczán Angolországban való megjelenést, 1814-ben 329 mázsával folytatta, 1824-ben 2608, majd 1834-ben 36,997 mázsáig növelte üzletét, s ez idő óta olly rendkivüli előhaladást tőn, hogy most már több éveken keresztül valamennyi gyapju termelő országoknak élén áll, mellyek Angliába gyapjut szálitanak. 1849-ben az összes bevitel Angliába 751,192 mázsára ment, s ebből Ausztráliára 375,102 mázsa, s igy felinél több esett. Ez időben az ausztraliai gyapju termelés gyors növekedése által inditatva, egy hatalmas társaság alakult angol tőke pénzesekből, melly feladatának tüzte ki: az ausztraliai gyapjut a continensen mindenfelé megismertetni, annak utat csinálni s vele az egyenlő gyapjut háttérbe szoritani. E társaság e gyapjuval 1850-ben már a boroszlói gyapju vásáron is megjelent, s szomszédjainkat, a brünni posztó gyárosokat is vásárasaiul megnyerte. A gyapju közép minőségünkhez hasonló s annálfogva fenyegető állásával gyapju termelésünk fő sommája ellenében foglal helyet.

75. §. Sertés tenyésztés.

Daczára annak, hogy Európa összes népei közt (a többi világ részbeliekről nem tudok itélni) a magyar nemzet legzsirosabb száju, ugy hogy az

alföldi magyar koszton sok vékony bélü külföldi egyént kilelt már a csömörhideg; a nyers szalonna meg ez országot kivéve, sehol sincs a nemzeti ételek közé felvéve: mindazáltal én azt mondom, sőt kinszerülök bevallani, hogy a gazdasági négy fő állat-nem: szavasmarha, ló, juh és sertés közt, a sertéstenyésztés leghátrább áll hazánkban. Igaz, hogy a sertés tartás olly közönségesen el van terjedve, miszerint ha egyéb jószága nincs is, ha csak szerit teheti, egy két sertést a legszegényebb ember is szokott tartani, és az 56-ik §-ban tett kimutatás szerint Magyarországon, a Vajdaságban és Bánságban összesen: 3,210,300 darabra megy a tenyésztett sertések száma, melly igen jelentékeny szám: mind a mellett én kevesellem e mennyiséget, még több kifogásom van a fajok ellen. Gazdasági állatjaink közt egy sincs olly szapora, mint a sertés, mellyből egy jó anya éven át legkevesebb 8 fiat szaporitani képes. Még is eltürjük, hogy a szomszéd Török, Szerb, Bosnyák ország országunkon keresztül hajtott, vagy inkább most már gőzhajókon kényelmesen szállitott kövér sertésekkel tartsa egy részben Bécset, sőt ezek sertése elismert tudomány szerint közönségen a miéinknél jobb faju levén, hizlalásra mi is sok sovány sertést vásárlunk ugyanazoktól. Hajtunk ki mi is: 1831-től 1840-ig átmérőleg évenként kihajtott az ország 218,989 darabot, 1840-ben 302,615, majd 1845-ben 352,440 darabot: de ez mind kevés, meg már az alsóbb tartományokból behajtott mennyiség is (évenként 200,000 darab körül hizott és sovány) be van ebbe foglalva. Az 1853-dik évi hivatalos kimutatás szerint a gőzhajókon és vasuton mindössze is csak 53,486 darab hizott sertés szálitatott el, mellyből 30,416 ment egyenesen Bécsbe. Hogy pedig több sertést is ki birnánk tartani, sőt hizlalni is, mint mennyi most van, az kétséget sem szenved. Kukoriczánk egy nevezetes része ki megy az országból. — Legtöbb sertést tenyésztenek a hegyes erdős oláh vidékek. Krassónak, Aradnak, Biharnak kiterjedt sertéstenyésztése van; nem különben Békés-Csanádnak és Szathmárnak. Temes hasonlókép, azután Somogy, Baranya és Veszprém e tekintetben a legnagyobb bővségü megyék közé tartoznak, mellyekhez sorolhatjuk még különösen Bácsnak rumai vidéket. A mocsáros tiszai vidékeken is Torontálon kezdve mindenütt felfelé még elég kiterjedése van a sertés tenyésztésnek; bár Beregh-Ugocsában kivált Nagy-Szőlős, aztán Szathmárban Szinyerváralja körül a régi igen jövedelmes sertés tenyésztés nagyon megcsökkent: de a kassai és poson kerületi hegyes erdős vidékeken, hol kevés kukoricza terem, jó formán gazdasági jelentőségét is elveszti, és e részt az alsóbb részeknek kell tartani szalonnával zsirral és egyéb a sertésekből kerülő állati termékekkel. A fajt illetőleg nagyon sok a ki fogás. — Az oláhoktól kerülnek igen jó hizó sertések. A magyar helységekben többnyire igen elegybelegy faj van elterjedve. Különösen a felsőbb vidékeken a mi kevés van is rosz fajta. Leghiresebb faj sertések az ország-

ban: a milos faj, melly Milos szerb herczeg nyájaiból terjedt ide, a rumai és bunyevácz faj, amaz Bácsban Ruma, emez főkép Szabadka körül. Ez mindenik egy törzsnek látszik s a nagyobb mangalicza fajhoz tartozó: szőre göndör, szine szőke, ritkábban barna, teste hosszu, lába kurta, csontja széles, füle konya. Az oláhok közt nagy részt ez a faj a kissebb mangaliczával van elterjedve, melly hegyes rövid fülü, rövid testü, amannál szaporább faj, s hasonló hizékony. De van ugyancsak az oláhok s szerbek közt egy fekete szőrü hegyes fülü faj is, melly igen kemény sértét nevel: de hizékonysága csekélyebb. Legnagyobb testü, minden magyarországi sertések közt a szalontai faj. Ez hosszu testü, igen magas lábu, többnyire veres faj; magán Szalontán Dél-Biharban, hol különös gond forditatik tenyésztésére s különösen a malaczokat jó tartás mellett sok kedvezéssel szokták nevelni, husra, zsirra jó hizók válnak közülök: de mostohább tartás mellett sok agár husu nevekszik belőle, mellyet jó husra hozni is nehéz, szalonnára hizlalni pedig a lehetlenségek közé tartozik. Szentes vidékén egy vékony magas, hosszu, kicsit konya fülü faj van elterjedve, mellynek hizékonyságáról hasonlókép nem sok dicséretest hallottam. — Leghiresebb s jobb faju sertés nyájakat tudok az országban: a kis jenői uradalomnál, gr. Almásy Kálmánnál Gyula-Váriban, gróf Wenckheimoknál Békésben, Tisza Lajos urnál Geszten, báró Mandl Lajosnál Nagy-Létán, itt mindenütt a hires milos faj van szaporitva, ez különösen a lakosok közt is elterjedt, sőt Bihar és Arad megyékben az egyes földes urakról is azt lehet mondani, hogy vetélkesznek egymással a jó faj sertés tenyésztésben. Gróf Gyulay Ferencz zaránd-panáti uradalmában, a bellyéi uradalomban, a somogyi és baranyai uraságoknál az igazi mangalicza faj van elterjedve. Legnagyobb szertés-, szalonna és zsirkereskedést üz talán az egész országban Debreczen; mert az egész környék kereskedése itt központosul s ez tartja Gömörön elkezdve az egész felső vidéket zsirral, szalonnával. Nagy sertés kereskedést üz még Temesvár, Baja, Kalocsa, Nagy-Kanizsa és főkép ki Bécsbe Sopron. Pesten a számos sertés kereskedők és hentesek helyben is igen sok sertést meghizlalnak: de nagy mennyiséget szállitnak ide be főkép Nagy-Körös, Kecskemét és Czegléd városok. E helyeken mostanában némelly gazdák igen jó gondot kezdenek forditani jó faju sertések tartására s különösen a mangaliczák mellett Nagy-Kőrösön a bunyevácz faj kezd elszaporodni. Zsigray Márton urnak, ki a mult években igen nagy, közszemlére is bocsátott sertés hizlalással tüntette ki magát, nagyságban a szalontai legnagyobb fajjal vetekvő különös szép fekete tarka faj sertései vannak. — Örvendetes jövőnk előjeléül szolgáljon növekedő sertéskereskedésünk, miszerint mult egy pár évben már a tőlünk eddig legtöbbet vásárló Bécs, Linz és Prága városokon kivül Berlin és Hamburg is megkeresték sertésekért piaczainkat, ugy hogy az ezek által tett vásárlások a pesti

piaczon mult egy pár évben a hizott sertések kelendőségét 1,200,000 pft értékben, mintegy 14,000 darabra felszaporitotta. Egy brémai kereskedő ház meg hirlapi tudósitás szerint épen bent Magyarországon sertés vágót akar állitani (Lásd Loyld 1855 jan. 20. szám).

76. §. Méhészet.

A hozzám az ország minden részeiből beérkezett tudósitások egyhangulad oda mutatnak, hogy a méhtenyésztés nálunk nemcsak nagyon középszerü lábon, sőt időnként hanyatlásban áll. A nép ugy látszik még legtöbb figyelmet fordit erre a nagyváradi kerületben, itt az adósorozati bizottmány által megyénként következő számu méhkas iratván össze: Aradban 11,448, Békés-Csanádban 9192, Észak-Biharban 4710, Dél-Biharban 5188, Szathmárban 9960, Szabolcsban 10,534, összesen 51,032. Észak-Biharban különösen Kabán és körülte foglalkoznak legörömestebb méhtartással, Déva-Ványán szinte meglehetős karban áll az. Ungvár vidékén hasonlókép divatoznék: de a legközelebbi egy pár év nagyon rosz volt a mézszüretre s igen elvette sok tenyésztőnek kedvét. Gömörben Rosnyó és Csetnek vidéken szinte nagy divatja van ennek; a rosnyóiak egyszersmind mézzel és viaszszal talán legnagyobb kereskedést üznek az országban, s bejárván ezért az egész országot, minden felől összeszedik. E kereskedés azonban a stearin s más efféle gyertyák terjedése óta csökken. A nyugoti megyék közül Moson és Vas üzik legnagyobb kiterjedésben ez iparágat, különösen Ikervár környéken közönséges az. Ezeken kivül más vidékekhez képest a jobb szőlővidékeken van inkább hazájok a méheknek. Papok, tanitók és szőlőmivesek üzik leggyakrabban a tenyésztést: de a nép ritkán megy jó igyekezettel utánok. Máramarosban Técsőn állitott a ref. lelkész fel néhány évvel ez előtt méhész társaságot, az is megoszlott.

77. §. Selyemészet.

A selyem termelést Passardi János Péter toricellai születésü olasz hozta be legelőször Magyarországba 1680 körül, ki ide házasodván, Baranya megyében Pellérden és Aranyoson felesége után jószágot, 1708 mart. 25-n pedig I. Józseftől ez iparágbeli szorgalmáért magyar nemességet nyert. 1711—1740 közt III. Károly alatt pedig Merczy tábornagy müködésére a bánátban indult meg a selyemtenyésztés, csak hamar Verseczen és Temesváron fonóda és gyár is emelkedvén. Hanem M. Therezia uralkodása elején a bécsi bank birtokába levén az egész bánát az ez által a bánság határain a selyemre vetett nagy vám és harminczad e szépen indult iparágat csaknem egészen elnyomta. A hét éves háboru bevégzése után M. Therezia 1761-ben jutalmak osztogatása által élesztette azt ujra fel. „Magyar selyem ruha“

czimü munkában utasitást is adott a tenyésztés módjára. 1765-ben Sollenghi Károly személyében Eszéken selyemtenyésztői felügyelőséget állitott fel, ki 1769-ben kezdette el épitetni az eszéki selyemgombolitó intézetet. Ugyane tájon a megyékben eperfa iskolák parancsoltattak állitatni, 1776-ban ezek ápolására felügyelők és kertészek rendeltettek. Szlavoniából már 1769-ben 17,000 font; 1774-ben pedig 20,000 font gubó küldetett fel Bécsbe. Kecskeméten 1780-ban 1000 font selyem gubó termeltetett. Hasonló siker volt Szabadkán és Tolnán. 1777-ben lekerülvén a bánát a bank kezéről a nyomasztó harminczad és vám meg lett szüntetve. II. József ápolása alatt 1783-ban már az ez évi selyemtermelés 97,967 font gubóra rugott, mellyből 6841 font tiszta selyem állittatott elő. Ezen fejedelem hathatós rendeletei emelték legvirágzóbb fokra ez ipar ágat. Számos gombolitó és beváltó házak állittattak. Az ország tiz selyemtenyésztő kerületre osztatott. A tiz kerületben 52 kertész fizettetett közpénztárból, kiknek évi fizetésök 6565 pftra rugott. A felügyelők többnyire Olaszországból jött szakértők voltak. A községeknek ujra erősen megparancsoltatott, hogy közönséges epreskerteket ültessenek. Az ezen parancsolatra ültetett epreskertekből állanak fen némelly helységekben még most is néhányan. Tett is ez időben a selyemtenyésztés szép előhaladást. 1826-ban főherczeg József nádor elnöksége alatt alakult egy selyemtenyésztési választmány, mellynek buzgalmát alsóbb megyéinkben siker jutalmazta. Végre 1846-ban V. Ferdinánd azon parancsolatja által nyilvánitotta a selyem tenyésztés iránt pártfogását, miszerint a Hoffmann és Goldstein házakkal a selyem beválthatásra nézve fenállott szerződés megszünése után, ujlag szabad versenyt rendelt a beváltásban engedni. 1840-ben a kincstár részéről s magánosak által összesen 700,000, majd 1841-ben 856,072 fontra ment már a beváltott gubók száma. Legnagyobb kiterjedésre jutott volt pedig a selyemtenyésztés a bánátban, Bács megyében, aztán Tolna, Baranya, Vas, Zala, Sopron, Arad, Pest, Bihar és Békés megyékben. Azonban legujabb időben az epreskertek nagyon elpusztultak, s átalában az e tekintetbeni igyekezet, némelly egyeseket kivéve egészen hátra ment. — Illy körülmények közt magas kormányunk elismervén nemzet gazdasági fontosságát ez iparágnak, ismét kiválóan pártfogó figyelmet fordit erre. A földmivelési ministerium 1850 aug. 31-én 11,100 számu leirata folytán, a magyargazdasági egyesületet oct. 26-án 16,760 sz. alatt hivatalosan felszólitotta ennek felvirágoztatása iránti vélemény adásra. Az egyesület által e felszólitásra a helytartóság utján 1851-ben gyüjtött hivatalos adatok szerint, ezeket uj adataimmal pótolva, s igazitva teszem röviden selymészetünk jelen állásának kimutatását.

Pest-Pilis és Pest-Solt megyében Váczon a selyemtenyésztést némelly lakosok régebben szép kiterjedésben üzték, kik Budáról kapták a selyem-

tojásokat; most a régi fák kiveszvén, eperfa levél hiányában, nagyon csekély a termelés. A gödi pusztán van 60 darab öreg eperfán kivül, mintegy 20,000 nyi uj eperfa ültetés: de a selyemtermelés napszám drágaság miatt megszünt. Monoron a megyei epreskert még 128 eperfával pusztuló félben s használatlanul áll. Tó-Almáson a Székely Károly gyógyszerész által mintegy 1000 darabbal ültetett epreskertet sem használja senki. Kecskeméten a városnak mintegy 15 holdnyi epreskertje jelenleg szinte egészen elhagyatott állapotban van. Ráczkeviben is van két elhagyott epreskert, különben a selyemtenyésztés maga csekély mértékben üzetik. A gubókat Wagner Ignácz szokta beváltani helyben, hol két rosz gombolitó is működik. Solton gróf Vécseynek volt epres kertje, ki ez előtt szép kiterjedésben is üzte a selyemtenyésztést, most a kert pusztulóban. Pest város határában az ugy nevezett városligetben van a városnak egy 30,000 fából álló epreskertje, ezt olaszok szokták haszonbérben tartani; azután van a lóverseny téren mintegy 400,000 darab kisebb nagyobb ültetvény. Egyesek kismértékben gyakorolják a selyemtermelést. Havas József kir. tanácsos ur, kinek kőbányai szőlőjében magának van már mintegy 12,000 darab eperfája, 1851 óta szép sikerrel és nagyobb kiterjedésben viszi a selyem termelést. Heves megyében több helyeken tartják fen az egykori selyemtenyésztés hirét a pusztuló epreskertek, s a megyei gombolitó ház némelly eszköz maradványai. Fehér megyében az ercsi urodalom berki pusztáján van 4800, az adonyi uradalomhoz tartozó puszták szegélyzetén 5000, Duna-Pentelén Rosty Albert örökösöknél 1500, a fejérvári epreskertben 112 darab eperfa: de selyemtenyésztés sehol.

Poson megyében egy helyen van epreskert: Hidaskürtön 4000 darab fával. Felső-Nyitra megyében Nagyszombat városnak 4500 dbnyi kertje van s itt Sziebenfreund János ez előtt egy pár évvel uj életre ébresztette a selyemtenyésztést: de követői nincsenek. A holicsi urodalomnál mintegy 20,000-nyi uj ültetés van. Alsó-Nyitrában pedig gr. Hunyady József ürménynyi urodalmában a szántó földek többfelé eperfákkal ültettettek ki. Komárom megyében Madaron 4000, Muzslán 3000 darab fából álló kert van. — Barsban Alsó-Pélen gr. Hunyady Ferencz földei eperfákkal vannak kiültetve, még ez előtt 10 évvel volt is selyemtenyésztés, most ujra Stürmer Arthur tervel annak megindításán. Hontban Matuska József alsó rakonczai lelkésznek vannak eper ültetvényei. Nógrádban Bujákon és Vadkerten van egy egy kis epres kert. De selyemtenyés, mit megemliteni lehetne, az egész kerületben sehol.

Bereg-Ugocsa megyében Beregszászon van egy 10 holdas epreskert, melly eddig megyei költségen többnyire rabok által miveltetett s áll hatszáz egy nehány nagyobb s mintegy 4200 apró ültetvényből. Nagy-Szőlősön szinte van egy kis epres kert; Sáros megyében Eperjesen kettő, egyik a Pulszky féle 3000 db. fával. Zemplénben két faiskola van, Ujhelyen és Sztankóczon;

utóbbit b. Luzsénszky állitotta 1848-ban s 60,000 csemetén felül számlál. Nem messze ide gróf Sztáray Viktor birtokain több százra menő igen szép eperfák találtatnak, ugy szinte Szerencs körül gróf Andrássy György jószágain, Lónyay Gábor urnak végre Deregnyőn s egyébütt több ezerre menő ültetvényei vannak. 1816 körül különösen gr. Sztáray János meglehetős mennyiségü selymet termelt a megyében: de most valamint itt, ugy az egész kerületben még csupa kedvtöltésből is nagyon kevés egyén foglalkozik ez iparággal, csak Gömörben Rima-Szombaton üzvén azt némi szorgalommal az egyesült protestans tanuló ifjuság.

Békés-Csanádban több helyeken találtatnak epreskertek: különösen Gyulán 4000, Csabán 800, Oroszházán 71, Bánfalván 40,000, Körös-Ladányban 200, Makón 1200, Palotán 200, Mező-Hegyesen 130,000 db eperfával. A selyemtenyésztés mig még megyei felügyelet alatt állott, meglehetős volt; most csak báró Wenkheim László üzi azt Mező-Berényben szép sikerrel, ki 1850-ben fél mázsa gubót állitott elő. Arad megyében Aradon, Csintyén, Sebesen és Szent-Annán vannak megyei epreskertek. Ezek felsőbb rendelet következtében bérbe levén adva, most a selyemtenyésztéssel egészen felhagytak. Még 1847 előtt jól állott ez ügy s Aradon Steiniczer testvérek szokták volt a vidéken termelt selymet beváltani. Dél-Biharban Nagy Váradon van epreskert a kincstár, aztán Micskén Miskolczy Károly, Bályokon pedig gróf Kunnő birtokában; selyemtermelés sehol. Észak-Biharban Hosszu- és Monostor Pályin még 1851 körül is termeltek 30—40 font selymet; epreskertek vannak Hadházon a községnek 2000, Tégláson gr. Degenfeldnek 5000, Hajdu-Böszörményben 4000, Debreczenben kettő 1200, de legnagyobb van puszta Zeleméren Karap Sándor urnak 20,000 db fával; apróbb kertek vannak: P. Ladányban, Nagy Rábén, Bárándon, Kabán, Szoboszlón. Különösen Zeleméren 1848 előtt szép sikerrel volt üzve a selyemtermelés, most tökéletesen felhagytak azzal. Szabolcsban Anarcson van 30,000 dbnyi epreskertje Czóbel asszonyságnak. Ez előtt a nyiregyháziak szorgalommal üzték ez iparágat, most csak a régi hir van meg. Szathmár megyében epreskertje van a megyének Nagy Károlyban mintegy 1200 db fával, Csomaközben gr. Degenfeldnek 6—8000, gróf Károlyi Györgynek következő helyeken: Nagy Károlyban 10,000, Szent-Jánoson 4000, Szániszlón 16,000, Vasváriban 2000, gróf Károlyi Lajosnak Vállajban és Erdődön 7—8000 db fával; ezeken kivül több földes uraknak apróbb kerteik. Régebben a megye felügyelete alatt a nép is termelt selymet, Nagy Károlyban mind az uraság, mind a szegények intézete sikerrel foglalkozott ezzel, 1848 óta minden félbeszakadt, főleg azon oknál fogva, hogy a gubót nagyon bajos volt eladni.

A bánátban és bácskaságban mint fentebb is érintettük hajdanában szép virágzása volt a selyemtenyésztésnek; még most is jobb karban áll ugyan,

mint akárhol Magyarországon: mindazáltal hacsak a temesvári iparkamara azon szorgalmas gondoskodása, mit ez ügy körül kifejt, uj életet nem ad néki, itt is ujabb idő óta hanyatlásnak indult ez iparág. Versecz még mindég termel évenként 30—40 mázsa nyers selymet, Apathin 40—50 mázsát; hanem már Temesvár alig tizet. Ujvidéken az 1850-diki tüz megemésztvén az ott levő két fonódát, melly közül egyik a városé, másik Rosconi uré volt, s a kettő 300 mázsa gubót font fel évenként, nagy hátrányt idézett a selyem iparban elő. Jelenleg a Bácskaságban 7 fonóda áll fen, jelesen: 1 Kolluthon, 5 Apathinon, 1 Palánkán: a Bánátban Verseczen van 4, a Temesváron több évekkel ez előtt a kincstár által felállitott selyem gyár feloszlott. Mindenek felett eperfa ültetvényekben van itt nagy hiány. A selyemtermelésre csak ráadná magát a nép: de eperfák ültetésével és ápolásával gyéren szeret veszödni. Temesváron mig a selyemgyár Hogl és König kereskedők tulajdonában volt, az ehez kötött epres 60,000 db körül állott, most alig 32,000. Zombor városnak két epreskertje van, de rendetlen kezelés alatt. Itt is csak a fiatalok, leginkább leányok foglalkoznak selyemtermeléssel, azok fát nem ültetnek. Uj Vidéken a városi epres 2400 darabból áll, a Roconi gyár felügyelője Posztpichl ur miveltet ezentul egy kertet 30,000 fával. Bezdán környéken eper levél hiányában 10 év alatt legalább 50 száztólival apadt a selyemtermelés. Még eddigelé Apathinon áll legjobb karban az ügy. A mi selymet ezeken tul a bánátban Bocsár, Bogsán, Lugos, Oravicza, Nagy Becskerek termelnek, nagyon keveset nyom a latban.

Győr megye 1845-ben a kispéczi epreskertet, hol jelenleg is mintegy 50,000 db fa áll, évi 100 pftért kibérlette, hogy onnan a lakosságnak ültetni való csemetéket osztogasson ki: de kevés lett a siker. Tagosztály óta kezdik némellyek földeiket eperfával körül ültetni: de selyem termelés sehol, valamint Veszprém megyében sincs, még egyes eperfa is kevés. Moson megyében M. Óváron van 1200, b. Szina Jánosházi pusztáján 6000, Mosonban 700, Kálnokon 2000, Magyar Kémlén 520, Sz. Jánoson 2000, Köpcsénben 400 db eperfa: de a selyem termelést ez előttt is csak a m. óvári iskolás gyerekek üzték, most senki se. Zala megyében a megyének bellatinczi epreskertjében van mintegy 700 db fiatalfa, magány birtokosoknál pedig Tihanyban 500, Halápon és Dörögdön Bogyay Lajos urnak 3000, Szigligeten b. Puteanyinak, Rendeken Barcza Sándornak, Keszthelyen gr. Festetics Tassilónak néhány ezer, Kaszaházán Horváth uraságnak 4000, Neszelén gr. Pejacsevichnek 12,000 db, de selymet nem termel senki: hanem gr. Széchenyi István pölöskei urodalma nagy szorgalommal szegélyezvén földeit eperfákkal, czélba vette azt rövid időn meginditani. Somogyban a megyének Kaposváron van mintegy 32,000 db nagy fából s 8—9000 csemetéből álló epreskertje, továbbá Iharos-Berényben Inkey Józsefnek 5,900, a marczali uradalomnak Marczalin

22,000 oltott, 12,000 közönséges, Boronkán 19,000 db fája. Ez előtt Marczali környékén foglalkozott a nép a selyemtermeléssel, most felhagyott vele. Baranyában 5 megyei epreskert van 80,635 fával, mellyek 1849-ig részint közmunka által, részint a kertekben találtató üres térek hasznából tartattak fen, s az ültetést és a csemeték ingyen kiosztogatását a nép között egy megyei kertész eszközlötte két segéddel, kik a házi pénztárból hutzták rendes fizetésöket. Ezen időben ment a selyemtermelés s annak a nép közt is szép elterjedése levén legtöbbet állitottak elő Siklós, Sz. Lőrincz, Dárda és Pécs vidéke, honnan átlagosan 140 font legombolitott selyem került évenként, mellyet a megye szabott áron váltván be, az a siklósi gombolitón gombolittatott le. 1850 óta megszünvén a megyei közintézkedés, tökéletesen elhanyatlott maga az iparág is.

Csak a soproni kerületből még hátra levő három: Sopron, Tolna és Vas megyékben van jobb élete jelenleg Magyarországon a selyemtermelésnek; itt pedig főkép gr. Széchenyi István, Kis Pál és Bezerédj István urak egyes buzgóságának és a sopron-vas megyei selyemtenyésztő társulatnak köszöni ez iparág jókarban fenállását. Sopron megyének Kapuvárott van mintegy 2 holdnyi epreskertje, mellyben 1408 db eperfa áll. Nagy-Czenken gr. Széchenyi Istvánnak az egyes szántó földi dülők beszegésére kiültetett 12,000 db fán kivül legalább 600,000 különféle koru fája és csemetéje van, gr. Festetics Sándor egyedi uradalmában szinte van több ezer fa. Sopron városban a gróf Széchenyi István eszközlésére 1840-ben keletkezett sopron- vas megyei selyemtenyésztő társulat epreskertje 36 holdas: de ezen kivül a várostól még mintegy 10 holdnyi tért birt bérben 30 évre, melly szinte be van ültetve eperfával; továbbá a város tulajdon mintegy $1\frac{1}{2}$ holdas epreskertjét is ugyane társaság bérlette ki 12 évre. Ez ültetvények mind jó kraban állanak s a fák összes száma 370,000 darabra megyen, azontul van a város erdejében 26,500 db. Azonban selymet Sopron városban csak a társaság termelt, mihez epreskertjében minden szükséges épület, s 20 gombolyitó kazán volt. De az idők viszontagsága 1852 körül e társaságot is mielőtt az egyesülési kötött idő kitelt volna megszüntette. — Vasban a megye Szent Gothárdon tartott eperfa iskolát: de 1850-ben ezt az oda való apátság, mint tulajdonát visszavevén, a fákat kivágatta, s a földet rétté alakitotta. Ikerváron 30 holdas faiskola van, mintegy 100,000 csemetével, a kiültetett nagyobb fák száma pedig 30,000 db körül megyen, mellyek alapját még gr. Batthyány Lajos vetette meg, ki itt saját gombolyitót tartván, évi selyemtermelése 170—180 font legombolyitott selyem körül ment. Felső-Eörön is van egy $1\frac{1}{2}$ holdas epreskert. Gr. Széchenyi Pál apáthi és gr. Batthányi Zsigmond csákányi urodalmában a földek több helyt eperfákkal szegélyzettek. Tolna megyében Szegszárdon a közalapitványi uradalom epreskertében 48,000 db

eperfa van, ezen kivül a selyemtenyésztő társulati ültetvény 24,000 darab; Duna-Földváron 6000, Miszlán 12,000, Hidján számtalan eperfa, sőt helylyel közzel ezeken tul is vannak ültetvények egyes birtokosoknál. Szegszárdon a selyemtenyésztő társulat, melly szép forgalmu vállalatának Szegszárdon saját épületében tartott gombolyitót, 1852-ben feloszolván, megszüntette vállalatát. Gróf Széchenyi István nagyczenki selyemtenyésztését Stürmer Arthur kezeli, ki egyszersmind Ikervárott is fő válalkozó, sőt egybeköttetése van Bezerédj István ur hidjai selymészetével is. — Hidján több mint 20 évvel ez előtt már történtek néhány lat hernyótojással kisérletek. Midőn az eperfák gyarapodni kezdettek, házi kezelés alá vevén az uraság a selyemtenyésztést, egy pár olasz családot hozatott Pestről. 1838-ban kezdett megtelepitetni a pusztán Szedres nevü kis falu, melly most a selyemtenyésztést legnagyobb mértékben üzi s már 130 háznál többre van szaporodva. Az urasági cselédek feleségei, gyermekei szinte rákaptak a selyemtenyésztésre. Az eperfa levelet az uraság adja, mellyért a tenyésztők a selyem gubók egyharmadát adják át. 1852-ben b. Rathtal, ki mint ügyes és szenvedélyes selyemtenyésztő Nemeskéri Kis Pál ur miszlai selyemtenyésztésének hirére 1851-ben átjövén Poroszországból, előbb Kis Pál urral volt társaságban-, egyesülve Berlinből hozatott az uraság Haack nevü gépésztől hat motollát, ehez készitett b. Szinának Mészáros nevü gépésze ismét hatot. Ezeket egy ló hajtja. Fonó nők Eszékről szoktak fogadtatni egy mesterné felügyelete alatt, ki azokat szerzi és elhozza. A mesternének 54, a többinek 30 pkr s 1 font fehér kenyér napi bére, azontul lakás, tüzelő, és uti költség. Kezdik helybeliek is megtanulni a selyem fonást. — Stürmer Arthur 1852-ben jött legelsőben b. Rathtal Hidjára, hol magát a selyemtenyésztésben gyakorolván, ugyancsak b. Rathtal egyesülve szerződött a nagyczenki és ikervári uradalmakkal, hol a már nagy mennyiségben tenyésztett gubók szinte Berlinből hozott Locatelli féle motollákon gombolyitatnak. Hidján 1854-ben 7726 font 26 lat gubóról 633 font 28 lat selyem motoláltatott. A czenki gombolyitó részére az ikervár és czenk vidéki termelők 17,000 font gubó körül adtak be ugyanez évben. Miszlán Nemeskéri Kis Pál urnak Olaszhonból hozatott gombolitói vannak.

78. §. Kecskék, vadállatok és baromfi.

A kecskék nagyon megpusztultak az országban, csak itt ott tenyésztetnek egyesek által, leginkább a sertésnyájak közt. Legtöbb kecske van még az országban Dél-Bihar megye hegyes vidékein az oláhok közt; ugy hogy e vidéken rendes vágó baromul is használtatván, sok helységben, például Nadánytelek körül egyéb hust alig lehet kapni. Sok a kecske néhol Sárosban is.

Vadas tilosokat, a vadászat még mindig földes uri jog levén, többfelé tartanak az uraságok. Nagyobbszerü keritett vadas kerteik vannak: herczeg

Eszterházy Pálnak Tamasin, gr. Eszterházy Miklósnak Esztergam megyében Sikvölgy pusztán, gr. Sándor Móricznak ugyanitt Gyarmath pusztán, herczeg Coburgnak Hont megyében Szent-Antalon.

A szelid baromfi tenyésztés a karpátalji hegyes megyéket kivéve, minlenütt el van terjedve az országban. Tyukot, csirkét a házak körül átalában tenyésztenek: de legtöbbet az alföldi tanyás gazdaságok: különösen a Nagy Kunság, N. Körös, Kecskemét vidéke, azután több helységek Gyöngyös körül, főkép Visznek szorgalommal üzi ezek nevelését s a számos kofák nem megvetendő kereskedést üznek ezekkel Pestre. Sopron, Vas, Moson, Győr megye és a Csalóköz szinte sokat tenyészt, Bécsbe kereskedvén főkép vele, melly kereskedést legnagyobb kiterjedésben üzik a soproniak, a honnan kerülő tikászok nagy szekerekkel bejárják az egész tul a dunai részt s helységről helységre szedik össze a tyukot, csirkét, kappant, tojást. — Pulykát a tul a dunai részen keveset nevelnek, főkép csak az uraságoknál s mesteremberekné sat. levén azok tartása szokásban: valamint egyébütt is a hegyes vidékeken nem találja az meg hazáját: hanem annál többet nevelnek a homokos sikságokon, különösen kint a tanyákon az alföldi tanyás gazdaságok körül, hol a kint lakó tanyás kertészek és földes gazdák közt feles levén a baromfi tenyésztés, sokszor a jó kertész százával adja be őszszel a pulykát a gazdának. Lud a sik vidékeken különösen a vizek körül közönséges s ha egyebet nem, még a tagosztályzott helységek is hagytak liba legelőt. Legtöbb lud tenyészik mindenütt a Tiszamentin, aztán a Bodrog és Sajó völgyön, a Duna bal oldalán, kivált a Csaló-, Sziget- és főkép Tóközben, a Sió-, Sárviz mentén és a Dráva mellett. Kácsa közönséges: de a ludnál sokkal kissebb mértékben van elterjedve. — Faczánosokat némelly uraságok tartanak. — Az egyptomiak már hajdanában használtak gépeket a szárnyas állatok tojásainak kiköltésére; nálunk ujabb időben kezdenek ezek ismeretesek lenni. Pesten a városligetben tojás költő gép dolgozik; gróf Eszterházy testvérek rédei uradalma Veszprém megyében szinte illy géppel üzi a baromfi tenyésztést.

IV. SZAKASZ.

A mezőgazdasággal összekötött iparvállalatok.

79. §. Azon kevés, mit e tárgy körül mondani lehet.

Nagyon kevés, mit e tárgy körül mondani lehet, ugy hogy könnyü szerrel egy kis paragraphusba foglalom. Iparvállalat különben is igen kevés van az országban, még kevesebb az, melly mezőgazdasági iparvállalatnak nevezhető; legkevesebb pedig az ollyan, melly a mezőgazdasággal egy tulajdonos által kezeltetvén, vagy mint közönségesebben lenni szokott, haszon-

béri kiadás után is bizonyos egybeköttetése a gazdasággal megmaradván, akár földmivelésre, akár állattenyésztésre befolyást gyakorol. — Leggyakrabban üzött gazdasági iparvállalatok következők:

1. Szeszgyártás. Ez mult egy pár évtizedben igen lábra kezdett kapni. Különösen a homokosabb vidékeken sok gazdaságok nagyban üzött burgonya termesztés után, egyenest erre allapitották fenállásokat; sőt némelly hegyesebb vidékeken is nagy elterjedése volt ennek. A buja fekete földü sik vidékeken gabona szesz gyártás volt felállitva. De a pálinka adó behozatala óta nagyon megkevesedett a szeszgyárak száma. Ennek okát nem annyira az adó magasságában, mint a pénztelenségben kell keresni. 1851—november 1-sö napjától 1852 junius hónapig 7,704,488 akó maláta jött Magyarországon (a temesi bánátot nem értve) megadóztatás alá. Mennyit használtak ebből fel az apró kazánok, mellyek az északi tót megyékben s aztán az alsó vidéki oláhság, majd az oroszok közt, hol többnyire szilvából főzik a pálinkát, legnagyobb számmal találtatnak, megmondani ugyan nem tudom: mindazáltal azt hiszem nem tévedek, ha midőn az illy apró kazánoknak a mező gazdaság állására semmi befolyást nem tulajdonitván, a kitett maláta mennyiségnek felét olly nagyobbszerü gyárak feldolgozására rovom fel, mellyek barom takarmány hulladékaik által a mezőgazdasági baromtenyésztésre és hizlalásra némi befolyást gyakorolhatnának. Legtöbb efféle gyárak állottak fen, s állanak még most is Szabolcsban, Szathmárban, Aradban, sőt általában a nagyváradi kerülethez tartozó megyékben. Szabolcsban következő helyeken vannak nagyobbszerü szeszgyárak: Bogáton kettő 21,000, Komorón 10,500, Fényes-Litkén kettő 28,000, Napkoron 10,000, Nyirbátoron 10,000, Piricsén 10,000, Szabolcson 42,000, Thuzséron 14,000, Zsurkon 12,000 pft tőke értékkel. — Szathmár megyében nagyobbszerüek: Apán 15,800, Erdő-Szadán 22,500, Piskolton 12,000, Máté-Szalkán 12,000, Szinyérváralján 12,000, Nagy-Bányán 15,000, pft tőke értékkel, Észak-Biharban a pábrányi gyár 20,000, Acsádon három 28,000, Nagy Létán 13,000, Ér Mihályfalván 30,000, Ér Tarcsán 20,000, Csegén 10,000 pft tőke értékkel. Dél-Biharban van egy Belényesen 34000, Nagy-Váradon pedig nyolcz összesen 21,000 tőke értékkel. Aradban mind össze 52 kisebb nagyobb szeszgyár-müködik, mellyek közül 41 valamivel jelentékenyebb: hanem legnagyobbak vannak Kis-Jenőn 60,000, Bogszeghen 40,000, Monyorón 10,000, Szintyén 10,000 pft tőke értékkel. Békés-Csanádban a békés-csabai gyár 65,000, gyulai 10,000, tornyai 16,000 tőke alappal bir. Összesen az e kerületi nagyobb szeszgyárak 874,400 pft alap tökével 1182 munkást foglalkoztatnak s 17,726 akó szeszt 1,504,899 pft értékben készitnek. — A kassai kerületben Sáros és Szepes megyékben voltak nagyon elszaparodva a szeszgyárak, most egészen megfogytak; legnagyobbszerü van Zemplén megyében

Izsépen. — A pesti kerületben Pesten van öt nagyobbszerü szeszgyár, Esztergamban egy, a gyarmathi pusztán gr. Sándor Móricz jószágán másik, s még ezeken kivül ugyancsak Esztergam megyében 13 kisebbszerü szinte gőzerőre. Pest-Pilis megyében b. Szina szent-lőrinczi pusztáján 2 ló erejü gőzgéppel, ugyanennek a gődi, és hg Coburgnak a vacsi pusztán, aztán van Irsán 10 ló erejü géppel. Pest-Solt megyében puszta Szent-Tamáson és Nánáson Kalocsa mellett szinte mindenik gőz erőre. Borsod megyében Edelényben (hg. Coburgé, bérben van) Csáthon, Fejér megyében Ercsin (b. Szinàé nagyszerü), Kajmadon, Göböljáráson, Adonyban és Pázmándon (8 ló erejü gőz géppel), Heves megyében Fel-Debrőn gr. Károlyi Györgyé 6 ló erejü géppel, azután Bodonyban egy, (szinte gr. Károlyi Györgyé) négy kisebb szerü Pásztón, kettő Gyöngyösön, ugyanannyi Egerben, Csongrád megyében egy sincs. E kerületben különösen az a tapasztalat, hogy a fogyasztási adó behozatala által Buda-Pesten gyarapodtak üzletökben az efféle gyárak, vidéken ellenben nagy csökkenésben állanak. — A temesi kerületben Krassó megyében van legnagyobb kiterjedése a szeszgyáraknak s itt nagyobb szerüek vannak: Zgribest, Ebendorf, Honoris, Gavosdia helységekben és Lugoson, a Bácskaságban báró Rédl stanicsicsi uradalmának van két szeszgyára, Rudics József urnak egy Kumbajan 12 ló erejü gőzgéppel: de azontul is van számos. — A soproni kerületben: a bellyei uradalomnak van szeszgyára Sátoristyén, aztán Czindery László urnak Pellérden és Sz. Mihályfán, majd Somogy megyében Szigetváron és Ladon, (ezek mind haszonbérben) a kéthelyi uradalomnak Maróth pusztán, végre Moson megyében főherczeg Albrecht uradalmának M. Óvárott. — A posoni kerületben legnagyobbszerü szeszgyára van gróf Károlyi Lajosnak tót-megyeri uradalmában Lajosmivén és Ondrohón: aztán kisebb szerüek gróf Eszterházy Károlyé Szereden és gróf Forgácsnéé Uj-lakon: de e kettő mindenik haszonbérben van. — Vannak az elöszámláltakon kivül is mindenik közigazgatási kerületben számos gyárak: de gazdasági tekintetben talán ennyit emlitenem is felesleges volt; mert az urbériség megszünése óta, mióta a földesuri gazdaságoknak is egy része zsidó haszonbérbe került, méginkább a fogyasztási adó következtében az elöszámlált gyárokról is azt vagyok kénytelen megjegyezni, hogy többnyire zsidó kézen haszonbérben levén, kevésnek van a mezőgazdasággal egyéb összeköttetése, mint az: hogy egy birtokos tulajdonához tartozik.

2. Olaj gyárak. Én az olaj gyárakat igen fontosoknak tartanám a gazdaság mellett, nemcsak mivel már maga a repcze és egyéb olaj növény termesztés szép haszonnal jár: de azért is, mert az olaj gyárak szint ugy szolgáltatnak takarmány és trágya segitséget, mint a szeszgyárak; a mellett fogyasztási adó alá nincsenek vetve: az olaj szükséglet pedig nagy az országban, ugy hogy azt külföldről kell pótolni, midőn repczénket s benne az olaj

pogácsa után kerülő barom takarmányt kivisszük: mindazáltal én olaj gyárt gazdasággal összekötve az országban egyetlen egyet sem tudok. — Még magában álló olaj gyár is kevés van. Pesten ez előtt számos dolgozott, most csupán kettő van folyamatban, azontul raffinieria van 4. A gyárak közül egyik 1842 óta állván fen, ujabban 8 ló erejü gőzgéppel gyarapitotta üzletét s a Tisza vidékről 30,000 p. mérő repczét dolgozik fel évenként; a másik gyár 6 lónyi gőz erővel 20—25000 p. mérőt fogyaszt. A raffinieriak terményét 40,000 mázsa deritett olajra lehet felvenni. Uj-Pesten 1851-ben állott fel egy nagyszerü olaj gyár 12 ló erejü gőzgéppel, Rákos-Palotán meg 1853-ban, az elsőnek fogyasztása, miután nem dolgozik egész éven át 40,000 mérő repcze körül rug; emez 36 ló erejü gőzgéppel dolgozik, s raffinieriája is van, s könnyen képes évenként 75,000 mérő repczét felgyártani, miután ha a gépekkel a munkások egyenlő arányt tartanak egy 24 óra alatt 300 mérő repczének megfelel. Aztán Ercsin 1818 óta szinte meglehetős olaj gyár áll fen, 1200 mázsa közönséges és 16 mázsa tábla olaj évi termeléssel. Emlitendő még a székesfejérvári olaj gyár. Ezekentul a budapesti kerületben csak kisebbszerü olaj malmok találtatnak. A soproni kerületben kivált Tolna megyében Gyönkön és Izményen sok olaj malom van, valamivel nagyobbszerü gyárt egyedül Győrött tudok. A posoni és kassai kerületekben Posonban és Kassán vannak kisebbszerü olaj gyárak s még egy Halmajon Abaujban: de azontul az egész kerületről annyit sem tudok, mint a Soproniról. Igy a nagyváradi kerületben is csupán olaj malmok müködnek, mellyek ugyan ha csak számot tekintünk, mutatnak valamit: de a repcze termesztés kiterjedéséhez képest felette kisszerüek; még ezek közül legtöbb és legnagyobb szorgalmuak vannak Makón: hanem Szabolcsban is számos helységben találtatik s a nagyváradi iparkamara az egész kerületben találtató olaj malmok tőke értekét 15,180 pftban vevén fel 36 munkással 7253 pft értékben összesen 33,763 font olajra teszi azon mennyiséget, mit a kerületi egyetemes olaj malmok éven át előállitanak. — A temesi kerületben hasonlókép nagyon kisszerü az olaj gyártás a repczetermeléshez képest. Legtöbb olaj malom van itt a Bácskaságban, Ó-Becsén van 1, Apathinon 5, Zomboron 2, Szabadkán több, Bezdánon 4, de legtöbb van mintegy 40 Cservenkán, melly helység egyszersmind Pesttel és Bécscsel nevezetes olajkereskedést üz. A bánáti részen Temesváron meglehetős szorgalmu olaj gyár van, malom Uj-Becsén kettő, aztán még széljel egy néhány: de olaj deritőgyár (raffinieria) az egész kerületben egy sincs.

3. Serfőzés. Ismét olly gazdasági iparvállalat, mellynek országunkban a mezőgazdasággal minél kevesebb egybeköttetése van. Fogyasztási adó alá jött az országban 1854-dik évbe 815,600 akó ser. Van pedig mindössze mintegy 275 serház: mind a mellett jobbféle serrel Austria és Bajorország

tartja az országot. Leginkább el van terjedve ez iparág az északi megyékben a tótság közt Egyébütt is a nagyobb városokban közönségesen szoktak serházak lenni. A késmárki nagyszerü serház készitménye a csehországival vetekszik.

4. Czukor gyárak. Még azon kevés czukorgyár, melly fenáll az országban legtöbb egybeköttetést tart a mezőgazdasággal. Erre azon kénytelenség ad indokot, mert a répa termelés még a gyárak körül sem levén elterjedve, kénytelen a termelés tekintetéből maga a gyár földmiveléshez nyulni, vagy pedig a szükséges készlet szolgáltatása iránt szerződési egybeköttetést szerezni a körében levő gazdasággal. — 1848 előtt szép gyarapodásnak kezdtek a czukorgyárak indulni: a forradalmi időszak, annak szüleménye, főkép a megdrágult napszám, aztán egy pár évi szük takarmány termés sokat megszüntetett. Azonban ujak állottak a megszüntek helyébe s az 1853ik évi adókivetés ismét már 15 czukorgyárt adóztatott meg, mellyek közt nyolcz az 1850ik év utánni idő szüleménye. Ezek következők; Moson megyében Szent-Miklóson b. Szina János czukorgyára 274,330 mázsa répa felgyártassal, Sopron megyében: Hirmen 53,900, Sopronban 5812 (czukor fejérítést, raffinieriát visz) Siegdorfon 7200, Somogyban Szigetváron Czindery László uré 4708, Nyitramegyében: Nagyszombaton 47,700, Sasváron 83,836, Szolcsánon 4175, Poson megyében Szereden 4960, Komárom megyében Füzitőn (gr. Zichy Miklós tulajdona most haszonbérben van) 3200, Esztergam megyében: Tatán kettő egyik Stainer és Ribarz uraké 67,696, másik gr. Zichy Miklósé 12,400, Borsodban Edelényen hg. Coburgé 20,880, Abaujban Kassán 15,145; végre Pesten a czukorgyári részvény társulaté egyszersmind nagyszerü raffinieria 30,679 mázsa répa felgyártással. Ezek közül ismét megszüntek dolgozni tudtommal gr. Zichy Miklós tatai gyára és a szigetvári gyár: hanem keletkezett helyettök 1854ben egy nagyobbszerü főherczeg Albrecht czukorgyára Mosonban, az edelényi gyár Schöller és Reich urak kezére kerülvén az urodalommal együtt haszonbérbe, ujra s az eddiginél sokkal nagyobbszerüvé alakitatott át, igy a pesti czukorgyár különösen a váczi határon répa termelés végett tett nagy mennyiségü földek haszonbérlete által tágitotta üzletét. Sopronmegyében Egyeden gróf Batthyány Lászlónak van most bérbe adva egy borgonya czukorgyára; szinte van egy efféle Pesten, melly a megszünt stearin gyár gépeit vette át.

5. Liszt készités és malmok. Gazdasággal összekötve malmok nagyon ritkán vannak, legfeljebb a házi szükségletre megkivántató liszt mennyiség kiállitása erejéig: de üzleti iparágkép gazdaságaink még a malmokat nem ismerik. Mindenesetre legnagyobbszerü malom az országban a pesti Jósef henger malom. Ez 1851ben nagyobbitotta üzletét s jelenleg 300 darab ezer pftos részvényre levén alapitva 60 ló erejü gőzgéppel, mellynek

pótlására egy másik 40 ló erejü áll mindenkor készen, évenként 240,000 mérő gabonát őröl, s 50 lisztáruló raktárt tart az ország különböző helyein, mellyek közül 13 Pesten, 7 Budán van, és még Temesvárra is kiterjeszkedik árulásával. Ezenkivül van Pesten egy kisebbszerü gőzmalom, Budán pedig kettő: jelesen Werther Frigyes gőzmalma évenként 50,000 mérő gabonát örölvén a két fővárosban 12 raktárban árultatja készletét, Klusemann Károlyé, ki 1853ban a gyáralapitó társaság egykori gyapju fonada épületét vevén meg, Barber fiaival egyesülve 1855. majusban inditotta meg üzletét s két 36 ló erejü gőzgéppel 12 járatra dolgozván, 500 mérő gabonát őröl naponként. Gőzmalmok vannak még: Debreczenben (36 lóerőre 51 munkással 54,000 mázsa különféle lisztet készit évenként 334,000 pft értékben). Győrött, Gyöngyösön és Eszláron mindenik részvényes társaság kezében, aztán Nagy Körösön (Halász Gedeon és Karlowszky uraké 21 ló erőre), a kajmadi pusztán (b. Szinái Tolna megyében) és Turkevin (kisebb szerü magán tulajdon). Nagyobbszerü műmalmok vannak: Pösonban a malomvölgyi társulatnak, Nagy-Surányban (Nyitra) gr. Károlyi Lajosnak, Balassa-Gyarmaton, Esztergamban, s különösen Magyar-Óváron, aztán három Aradmegyében jelesen Butyinban a Fejér-Körösön (b. Dietriché 80,000 mérő évi forgalommal) Nadabon és Székudvaron (90,000 mérő évi forgalommal), Észak-Biharban Pecze Szentmártonon (40,000 mérő évi forgalommal) végre Szabolcsban Tuzséron. Ezeken kivül a dunai, tiszai, marosi hajó malmok nagymennyiségü lisztet készitnek. A nagyobb folyamokon, különösen pedig a hegyes vidékeken soha be nem fagyó meleg forrásu patakokon számos több kerékre és köre járó folyami és patak malmok, az alföldi sik vidékeken szélmalmok dolgoznak, mellyeknek főkép Kecskemét hazája; mindazáltal e malmok mind egyedül csak belfogyasztásra dolgozván, ha az aradi marosi molnároknak nagyobb terjedelemben üzött liszt kereskedését kivesszük, gabona termesztésünkkel olly arányban épen nem állanak, hogy külkereskedésben a jutalmazó liszt kereskedésnek csak kezdetét is megalapithatnák; söt mellettök kivált a pataktalan sik részeken még a belföldi nép is házi szükségének legnagyobb részét lovak által huzott száraz malmokon időveszteséggel és tetemes állatkinzással, mellette magas őrlési dij pótlékkal teljesiti. — A bácskai és bánáti rész semmivel sincs különb állapotban e tekintetben; söt bár a birodalom fő gabona-tárházát a Bánát képezi, mindazáltal olly alant áll itt a liszt készités ügye, hogy a bécsi részvényes gőzmalom társaság, melly legnagyobb részben a bánáti piaczokon szerzi be gabona szükségletét, rendes árjegyzéke szerint 10 száztólival adja alább a lisztet, mint a hogy annak ára a temesvári piaczon áll; a pesti hengermalom meg nagyszerü lisztszállitásokat tesz le egész Temesvárig. Temesváron városi királyi kisebb jogokközé tartozik a malom jog s ez gátolja a szabad iparversenyt. A városi mal-

mok 17 köre járnak, most szaporodik hozzá még kilencz. Nagyszerü malom az egész kerületben nincs. Nagy-Becskereken már 15 évvel ezelött mozgott egy részvény társulat egy gőzmalom fölállitásán, aztán Bezdánon kezdtek illyenről gondolkodni, egyik sem jött létre; most Cservenkán akarnak egyet épiteni; ez talán majd meglátja a napvilágot. Azonban a Dunán, Tiszán és Maroson e kerületben is számos hajó malom van, valamint a bánáti részen kivált a krassói oldalon patak és folyam malmok is többen találkoznak, és az uj aradiak a liszt kereskedésben az ó-aradiakkal fognak kezet: mind az által a nép liszt szükségletit itt is legnagyobb részt száraz malmokon állitja elő, kiváltkép pedig a bácskaságban, hol magában Zomborban 30, sőt Szabadkán még több és még Bezdánon a Dunaparton 15 dunai malom mellett is 12 száraz malom van.

Záradékul mint a gazdaságra és a müiparra fontos befolyással biró körülményeket következőket említek meg: Lichtl Károly Pesten részvény utján csontrágya gyárt állit, a pesti technologiai-chemiai gyár megszünésnek indult, illyféle gyárok van még Tschida testvéreknek Posonban, mellyek ha megszünnek, még a gazdasági ipargyárak fenállhatatására mulhatlanul szükséges kénsavany s egyéb vegyészi szerekért is a legkisebb részletig egyenest a többi birodalmi tartományokra kell szorulnunk. Francziákból egy gyári társaság alakul, melly Morvaországban állitott gyárában nagyobb részt magyarországi és bánáti kukoriczából gyártja a szeszt, s intézi kész szálitmányait Francziaországba.

HARMADIK RÉSZ.

Egyes gazdaságok leirása.

E részt egyedül függelékkép kérem tekintetni. Itt némelly jelesebb urodalmi, egyes vidéki s községi gazdaságokat azon czélból ismertetek meg, hogy a részletes példa-adás által a gyakorlati használatra annál több anyagot rakjak le munkámban, ugyane czélból figyeltem arra, hogy ha bár sok legjelesebb gazdaságokat mellőznöm kellett, a néhány összeválasztott példányban az ország minden vidéke lehetőleg képviselve legyen.

A. Egyes urodalmak.

Albrecht cs. kir. főherczeg magyar óvári urodalma.

A m. óvári urodalom Moson megyében fekszik. Tartozik hozzá 21 egész község, 3 rész községi birtok és 7 puszta s nagyobb majorság. Igazgatója jelenleg Zimmermann Károly cs. kir. Ferencz József rend vitéze.

Tisztjeit az urodalom a m. óvári gazdasági tanintézet jelesebb tanulói közül szokta szerezni. — A tiszti fizetéseknél száztoli rendszer nincs behozva leginkább azon oknál fogva, mert a gazdasági kerületeknek egymástól különböző területe, és minősége által az illető tisztek igen könnyen büntetődhetnének, vagy jutalmaztathatnának érdemük ellen. Hogy azonban az érdemlett kitüntetés vagy jutalom minden tiszti körülmények közt lehetséges legyen, a tisztségeknek egyes nemei osztályokra vannak osztva, ugy, hogy például valamelly intéző (Verwalter) ugyanazon gazdasági kerületen maradva a harmadik osztályból, a másodikba és elsőbe léphet elő, mindég nevekedő fizetéssel. A tisztek s özvegyeik nyugdija, még főherczeg Károly magas kegyéből rendszerezve van, s nyugdijokat, minden illyféle intézet nélkül, az urodalmi pénztárból huzzák az illetők.

Az urodalomhoz tartozó helységek közt részint tagosztály, részint legelő elkülönzés történt: 1839től 1847ig Szolnokon, Zuránfalván, Hegyeshalmon, Mosonban, Rajkán, Bezenyén, Miklósfalván, Levélen, Gáloson. — Ujabban mostanig: Tarcsán, Sz. Andráson, Kálnokon, Nyulason, Halásziban, Német-Járndorfon, Magyar-Kimlén, Nizsideren, Feketeerdőn. Per alatt vannak s az urbéri itélőszék által intézendők: M. Óvárott, Féltoronyban, Sz. Péteren s Sz. Jánoson. — Főbb gazdaságai vannak az urodalomnak: M. Óváron, Császárréten, Lehndorfon, Albert-Kazimiron, Wittmanshofon, Marialigeten, Papréten. — Az egész urodalomban a szántóföldi táblák fasorokkal diszesen szegélyezvék. Kitünők főkép a m. óvári és márialigeti majorok. A megszünt urbéri erőt, majorsági erővel és napszámmal pótolja az urodalom. Az urbéri viszonyok megszünése megkevesité ugyan az urodalom jövedelmeit, de a tulajdon vonó erő, és napszámosok által munkált földek sokkal tökéletesebb karban vannak, mint azelőtt a robot által lehetséges vala. Különösen érzik az urodalmi gazdaságok a dézsmaszalma hiányát, mert a gabonatermesztés, a jutányosabb répa és kukoriczatermesztés miatt a legszükségesebbre van szoritva. Az alsóbb rendü cselédeket az illető majorosok, hajduk vagy más fölvigyázók fogadják föl, kitartásukról

szinte ezek gondoskodnak, azért viszont a cselédeknek gabonából s tüzfából álló járandóságát ők veszik át a kitartás fejében. Elegendő jó cselédet kapni csak tulfeszitett fizetéssel lehet, mert az itteni népesség gyér, a kis földbirtokosok (parasztok) többnyire vagyonosak, maguk nem dolgoznak s cselédjeiket minden uraságnál jobban fizetik. A kitartásra forditandó természtményi járandóságon kivül egy béres fizetése 40—60 pftra megy. — A takarók s aratók rendesen télen fogadtatnak föl közönségesen 10—12 részért. Ezek egyszersmind köteleztetnek a tavaszi elvetésnél, a szénakaszállásnál és aratásnál az illető gazdászati tisztnek rendelkezésére lenni. — A kukoriczaszedés, répaásás, repczearatás napszámban vagy ezzel arányos alkuban szokott történni. A napszám tavasszal és ősszel 16—20 kr., télen 11—16, nyáron 24—28 kr. pp. A repczearatásnál 26—30 kr. pp. Elegendő napszámost ritkán lehet kapni, némelly munka-szakban különösen a kukoriczakapálás alatt legkevesebbé. A kézi erőhiány a legnagyobb baja az itteni gazdálkodásnak. Többnyire tulajdon gépgyárában készült, s a mindennapi tapasztalásnál tett észrevételekhez képest modositott és javitott eszközei és gépei vannak az urodalomnak, mellyek egyszerü alkotásuknál fogva olcsók s czélszerüek. Szántásra Zugmayer és Kleyle féle ekék használtatnak. Gazirtásra, kapálásra, töltögetésre, továbbá a gabonavetésre mind saját készitményü gépek vannak alkalmazásban, melly gépekkel a tisztek teljesen megvannak elégedve. Főtermények az urodalmi gazdaságban: répa, kukoricza, repcze. A vetés forgás a telkek minőségéhez képest különböző: de fő jelleme annak mindenütt az, hogy a gabonanemü kapaveteményekkel s takarmánnyal forog. Trágyáztatni általában a repcze alá rendelt ugar szokott, ezenkivül a takarmányvetemények alá s gyöngébb telkeken a buza alá is adatik trágya. Ennek mennyisége a repczére rendelt ugaron 300—350 mázsa egy 1600 □ ölnyi holdra, egyéb esetekben 200—250 mázsa. Az ugar négyszer szántatik. A magmennyiség egy 1600 □ öles holdra: a buzából és rozsból szort vetésre $2\frac{1}{2}$, pergetett vetésre $1\frac{1}{8}$, árpából s zabból szórva $2\frac{1}{2}$—3, kukoriczából $\frac{1}{8}$, repczéből $\frac{1}{8}$ posoni mérő. A gabonamag változtatása nem divatos: de a repczénél, répánál és a kukoriczánál hasznosnak mutatkozott. A repczemag Belgiumból, a répamag Porosz országból, a kukoriczamag a főherczegi bellyei urodalomból szokott változtattatni.

A fertő mentén van az urodalomnak tulajdon szőleje s borkereskedése (Nizsideren fertői bor, Seewein név alatt). A gyümölcstenyésztés igen hiányos, mert a havasokból jövő éjszaknyugoti szelek többnyire késő fagyokat hoznak s a gyümölcs virágait elrontják. Nemesített fák azonban a m. óvári gazdasági tanintézetnél kaphatók.

Fő állattenyésztés mintegy 14000 darab merinosfaju juhból és 358 darab tehenet, 33 bikát, 192 darab borjut magában foglaló tehenészetből áll. A tehenészet nagyobb része sweiczi (csira) faj, más része vagy tiszta mürzthali, vagy sweiczi és berni bikákkal és mürzthali tehenekkel kevert faj. Ezek főkép a m. óvári és márialigeti majorokba, a juhok többfelé vannak elosztva. — Valamint a juhászat, ugy a tehenészet nemesítése vagy a már nemesfaj föntartása a párositandó darabok czélszerü választása által történik. A juhok nyáron át legelőn, télen az istállón tartatnak. — A tehenek ellenben télen nyáron az istállón vannak, csak a szabad mozgás kedvéért bocsátatnak ki gyakrabban. — Vetett legelők csak annyiból vannak, hogy a

lóher- és fümagkeverékből álló takarmányföldek a föltörés előtti utolsó évben legelőül használtatnak. Vetett takarmányokul: Luczerna, lóher — esparzett — s fümagkeverék; bükköny — zabkeverék és mohar termeltetnek, Márialigeten pedig több mint 1000 holdra menő területen mesterséges rétöntözéssel van elősegítve a legjobb sikerrel a takarmány termelés. Illy intézkedések következtében a trágyaszükséglet az állattenyésztés által illetőleg fedezve van.

Gazdasági iparvállalatokul következők vannak az urodalommal egybeköttetésben. a) A m. óvári mümalom, melly évenkint 100—110,000 mérő gabnát őröl. b) A mosoni czukorgyár évenkinti 100,000 mázsa répa feldogozására számítva. c) Palinkaégetés s serfőzés M. Óvárott; az első 40—41,000 borszeszt, — a második 8000—8500 akó sert készít évenkint. d) Turfaszurás; évi eredmény 34,000 mázsa turfa. e) Több helyt téglaégetés; a mosoni különösen 1,400,000 darab fal s födéltéglát készit.

Albrecht cs. kir. főherczeg bellyei urodalma.

A bellyei urodalom Baranya megyében fekszik 15 □ mfnyi területtel; az egész hat kerületre levén osztva, tartozik hozzá 30 község, 9 puszta és nagyobb majorság. Jelesen az első kerülethez tartoznak: Bellye, Kopács, Darócz, Eugeniusfalva, Laskafalu helységek s a mitvári s kohári puszták s fogadók; a másikhoz: Vörösmarth, Keő, Herczeg-Szőlős, Sepse, Csúza, Batina; harmadikhoz: Darázs, Márok, Izsép, Bodolya, Dályok helységek, Sátoristye puszta s a csibogári korcsma és vámház; negyedikhez: Nyárad, Majs, Szabár, Udvar; ötödikhez: Villány, Lipova, Sárok, Szentmárton; hatodikhoz: Baranyavár, Monostor, Lucs, Szentistván, Baán, Kisfalu helységek, Haranya, Lajtka, Henye, Gősa, Lipovicza majorságok. — Felügyelője jelenleg ezen urodalomnak Mayer Antal. A tisztek állapota a m. óváriakéval egyenlő.

Tagositás, legelő és erdő elkülönözés csak Majs és Nyárád helységekben történt; azután csupa legelő elkülönözés Dályokon $184^{6}/_{7}$ben. — A többi helységekre nézve a tellyes elkülönözés és urbéri szabályozás most van készülőben. A megszünt urbéri szolgálatok majorsági vonós erővel pótoltatnak. A gyalog napszámban nagy hiány vagyon. Hanem a termelés a saját mivelés alatt valamivel jobb, — mint volt az előtt. Gyakorolja egyébiránt az urodalom kis részben a feliből miveltetést is, és ott hol nagyobb a népesség a fele termés beadásán kivül, minden hold után még egy két napi gyalogmunkát is szolgálnak a felesek. A rétek nagyobb részben harmadába, és szinte néhány napi gyalog munka mellett adatnak ki. A napszám bér következő: egy kétlovas kocsi 1 ft 12 kr. egész 2 pft, gyalognapszám terhesebb munkánál 30—40 kr., közönséges 18—24 kr., kissebb 10—16 pkr., de a kellő mennyiségben nehéz munkást kapni különösen a szorgosabb mezei munkák idején; mert a telkes gazdák ritkán mennek napszámba, a zsellérek száma meg kevés.

Használatban vannak a gazdaság körében: a) Kleyle és Zugmayer formára készített vas ekék. b) Vetőgépek um.. Sorvető (Reihensaatmasehine sowohl für Getreide als: Reps, Rüben, erstere auf 10 zoll, die letztere auf 18 zoll Entfernung), és ehez tartozó kapáló (der hiezu gehörige Reihenjätter), magot szélesen vetőgép (breitwürfige Saatmaschine). c) Vető eke

Saathacke). d) Sorozó (Lineator Reihenzieher). e) Töltő eke (Kartoffel, Mais, und Reps Cultiwator oder Anhäufelpflug). f) Cséplőgépek.

Legszebb gazdasága van földmivelést és berendezést illetőleg az urodalomnak a sátoristyei pusztán. Vizcsapolás, vagy is Duna áradás elleni munkák nagyban történtek, Mohácstól Izsépig, Vörösmarthtól Albertfalváig mint egy 20,000 vont ölekbeni töltés vonatván, melly által mint egy 20,000 h. mentetett meg a vizár járásáról, s maga a mivelés alá jött rét 47,000 h. tesz.

Főtermények: tiszta buza, rozs, árpa, zab, repcze, kukoricza, burgonya, répa, vetett takarmány. A vetés forgás háromféle, 3—6 és 10 szakaszokkal. A hármas forgásban: 1. buza, 2. kukoricza, 3. ✳ ugar, ennek egy része zöld takarmánnyal, a többi tiszta ugar. Hatosforgásban: 1. buza, 2. fele répa fele burgonya, 3. ✳ zöld takarmány, 4. rozs vagy buza, 5. kukoricza, 6. ✳ ugar. Tizes forgásban: 1. repcze, 2. buza, 3. kukoricza, 4. ✳ árpa, fü és lóhermaggal, 5—6. vetett takarmány, 7. legelő, melly Juniusban felszántatik, 8. tiszta buza, 9. kukoricza 10. ✳ ugar. — vagy pedig: 1. tiszta buza, 2. burgonya, 3. árpa fü és lóhermaggal, 4—5. vetett takarmány, 6. ennek egy kaszálása után legelő, 7 legelő Juniusig, azután felszántatik, 8. buza, 9. kukoricza, 10. ✳ ugar. A csillag ✳ jeleli a trágyázást, — E változik 2 és 400 mázsa között, a mint a trágyázás a vetés forgásban gyakrabban, vagy ritkábban előfordul. Szántatik a föld őszi alá 3szor, a tavaszi alá egyszer, őszkor mélyen — a vetéshez pedig csak kapáló ekével. A mag mennyiség: sorvetés mellett őszinél $1^1/_4$—$1^2/_4$, a tavaszinál $1^3/_4$—$2^1/_4$ mérő, közönséges széles vetés mellett, őszinél $2^1/_4$—3, tavaszinál $2^2/_4$—$3^2/_4$ posoni mérő egy 1600 öles □ holdra. — Repczénél $^1/_8$—$^1/_{10}$ — kukoriczánál $^1/_4$—$^1/_5$, pos. mérő, lóhernél 25—30 frt egy egy holdra. A buzánál a vetni való mag minden 4—5 évben változtatik bánáti buza maggal.

Villányon van az urodalomnak szőlőmivelése Brunner rendszere szerént, Rainai szőlőfajokból levén a szőlő kiültetve; nemesebb fajok: veres portugisi, klevner, fehér rieszling, traminer, burgundi. A gyümölcs tenyésztés csekély, csak a nagyobb majorságokban vannak szilva fasorok. A szilvából, a melly 4—5 évek alatt egyszer bőven terem, szilvorium égettetik.

Állattenyésztés következő: van egy kis házi ménes 120—140 darabbal, 6—7000 darab nemesitett birka, 120—140 darab sweiczi tehén sajt készitéssel; 500 darab magyar tinó gulya. A vonós marha télen nyáron istálón takarmánnyal tartatik, a rideg marha pedig és a birka legelőn él, télen pedig száraz takarmányon és jó részben répán és szalma-szecskán telel. Az öszves állatok nagyobb részben fedezik a szükséges trágyát.

Iparvállalat az urodalomban: szeszégetés Sátoristyán, Villányban és Herczeg Szőllősön.

Batthyány Fülöp herczeg enyéngi urodalma.

Az enyéngi urodalom fekszik Veszprém megyében, annak mezőföldi részén. Jelenleg Farkas Imre kormányzó tisztartó ur kezelése alatt *).

Az urodalomhoz tartozó helységek közt a tagosztály még nem történt

*) A tisztek állapotja a 47 és 48ik §ban, a cselédeké a 49ik §ban közölve levén, ezek iránt itt s egyéb ismertetendő gazdaságoknál azon §sokra utasítom az olvasót.

meg, hanem elkülönzés történt nevezetesen: Enyéng és Mező-Komárom mezővárosokkal 1846ban, Lajoskomárom helységgel 1846ban, Falu-Hidvéggel 1842ben, Német-Egressel 1808han, Felső-Nyékkel 1807ben, hátra van még Város-Hidvég, Szabadhegy és Szálka. A megszünt urbéri szolgálatokat az urodalom nagyobb részben majorsági erővel pótolja, és csak a távolabb fekvő földek lettek haszonbérbe kiadva. Az urbéri tartozások megszünése óta az urodalmi kezelés alatti gazdaság által a földmivelés nagyobb haszonnal jár. A haszonbéres feles földeknél három nyomásu gazdaság gyakoroltatik, itt a távolság miatt kevésbbé trágyázható ugarba zabos-bükköny vettetvén, és a volt jobbágyok szokták ezen urasági földeket nagyobb részben kibérelni, kik aránylag volt jobbágyi kötelezettségeikhez pontosabban teljesítik akár a haszonbér fizetést, akár egyéb szolgálatokat. —

A cselédség marasztása és felfogadása Sz.-Mihály napkor szokott tartatni, és a szolgálati idő uj évtől uj évig tart. — Egyébiránt a cselédek maradóssak szoktak lenni, és vannak béresek, kik 30—40 évig is szolgálnak. Ebből kitünik, hogy az urodalom elegendő jó cselédeket kap. Egy szekeres béresnek fizetése 25 pft ehez elégséges természetbeliek és marha tartás, azonfelül betegségük esetében az urodalom költségére orvosoltatnak. — Az aratók részért fogadtatnak fel s bentartást kapnak, — jelenleg buzából 15ik, rozs és árpából 14ik, zabból 13ik keresztet kapják. — A napszám szokott lenni 1 kaszás 30 kr. pp., — egy gyüjtő 15—20 kr. pp. Elegendő napszámosokat kapni nem lehet; azért az urodalom feles kukoricza földeket szokott kiadni, efféle 1 holdtól egy hold rétet lekaszálnak és felgyüjtenek. Gazdasági eszközök és gépek közül: csak javitott Schvärzféle vas ekék-, és kapálló ekék használtatnak. —

A gazdaság főterménye őszi repcze, buza, rozs, árpa, zab, mohar, zabos-bükköny, luczerna, burgonya, kukoricza. — Van 12—10, és négyes vetés forgás. Repcze, burgonya és árpa alá trágyáz a gazdaság, a két első alá 30, az utolsó alá 20 szekérrel, — 1 szekér trágya nyom 18 mázsát. Őszi alá háromszor szánt, tavaszi alá egyszer, kétszer. — Egy 1200 □ öles holdba szórva repczét $^1/_4$ pmérőt vet, buzát 2, rozsot $1^1/_2$, árpát $2^1/_2$, zabot 3, mohart $^2/_3$, zabos-bükkönyt 2 pmérőt, luczerna magot 20 fontot; — géppel őszi repczét $4^3/_{15}$ iczét, buzát $^{65}/_{72}$ és $1^9/_{72}$ pmérőt. A gabona féléknél divatba van a magváltoztatás, melly nagyobb részben, miután az urodalom nagy kiterjedésü, az urodalmi maggal történik, van eset, hogy ehez bánáti buzát is használ az urodalom.

A szőlők inkább kertieknek tekinthetők, azért kitünő bora az urodalomnak nincsen, azonban a szükséget mégis födözi. Gyümölcsös mivelése rendezett és nagyszerü, ugy az erdőszet is. — Mindenféle, legnevezetessebb fajokkal nemesített fák eladása történik Enyingen.

Tenyésztés alatt tartatnak ló: 70 db., — vonós ökör 560 db., fehér gulya 476 db., juh 22,000 db., fajra nézve a lovak arabs, s angol vérüek. a szarvas marha ös urodalmi faj, juhok tiszta s kevert spanyol; nemesítésükre a beltenyésztés, időközben vér felfrissítés is követtetik. A marhák téli tartásánál szálas és füllesztett takarmány, valamint repcze pogácsa és burgonya szolgál. A juhok nyáron át természetes legelőre járnak; e mellett vetett legelők is vannak; a vonós ökrök zöld takarmánnyal istállóban tartatnak. — Takarmányfélék következők miveltetnek: luczerni és stayer lóhe-

re, zabos-bükköny, mohar, burgonya, burgundi répa, franczia és olasz perje, csomós ebir, mezei komocsin, mezei ecset pázsit, szagos két himes pázsit, pelyhes czirok, és magas csenkesz. — Az összes állattenyésztés meglehetősen fedezi a trágya szükséget. Hanem azért trágya szaporítás tekintetéből a trágya rétegesen földdel kevertetvén, nyáron át öntöztetik.

Batthyány Fülöp herczeg körmendi urodalma.

A körmendi urodalom Vas megyében fekszik. Jelenleg De Rivo József kormányzó tisztartó kezelése alatt van. A hozzá tartozó helységek közül négyben, u. m. M. Szecsődön, Hollóson, Nádasdon, és Halogyon, 1844 és 1846ik évben a tagosztály, valamint legelő, és erdő elkülönzés megtörtént; — tiz: u. m. körmendi, n. szecsődi, harasztifalusi, horváth-, és magyar nádollai, rába-doroszlói, sároslaki, büksi, szőczei, és magyarósdi határokban még a közösség uralkodik. —

Az urbériség megszüntével a fennálló nyolcz gazdasági testületből, négy távolabb fekvő, haszonbérbe kiadatott, és pedig kettő egyes bérlőknek, kettő pedig kissebb mennyiségben a volt jobbágyoknak. A fennmaradott 4 testület lehetőségig vonós marhával elláttatván, majorságilag kezeltetik. Azonban a majorsági fogmányokon kívül még következő erőforrásai vannak az urodalomnak: a) őszi réti legelőbér, b) erdei legerőbér mindenik többnyire ekékből álló, c) Remamentialis föld és rét bér, gyalog napszámból, d) ágfáért bejövő gyalog napszám. Ezenkivül jó természetes rétek bőven levén; — csakhogy igen elszórva, távol, és nagyrészben a Rábafolyó gyakori kiáradásainak kitéve; — ezeknek felesleges és alább való részét holdjától fizetendő 7—10 pft évibér mellett, 1—2 évi haszonbérbe szokja az urodalom adni, s a fennmaradó réteket az igy bejövő bérből mivelteti majorságilag. Azután olly esetet kivéve, midőn a Rábafolyó áradása által a szénatermés megrongáltatik, a sarju termés rendesen feliből, vagy harmadából való betakaritásra szokott bocsáttatni.

Az urbériség megszünése óta azon tapasztalás merül föl, hogy az urodalmi földek majorsági mivelés után jobban jövödelmeznek, mint az előtt; — a volt urbériségeknél pedig, jóllehet a föld és telkek becse azóta négyszeresen emelkedett, azoknak elszegényülése tapasztaltatik, minek oka azonban nem annyira a rosszabb gazdálkodásban, mint inkább a telkeknek egész a minimumig való eldarabolásában kereshető, ehez járulván még a nép között kivált 1848 óta igen elharapódzott dologtalanság, és indolentia.

A haszonbérnél az a tapasztalás: hogy ott, hol egyes, becsületes, elegendő képességgel és vagyonnal bíró bérlő van, minőkre az urodalom szerencsés volt szerttehetni, — a gazdaság jól folyik, a föld kellőleg trágyáztatik, és a haszonbér is, (melly azonban illő és nem tulzott) rendesen fizettetik: ellenben az egyes volt jobbágyoknak kissebb mennyiségben adott földbérlet káros, miután az illy bérlő az erőt, mit a kibérlett földből kivesz, annak többé vissza nem adja; ezen kibérlett föld miatt több marhát nem tart, a földet folytonos szemtermesztéssel kimeríti, a lekötelezett trágyázást csak a bérlet végéig kiszámitva teszi, és végre — legalább itt az az eset — haszonbérét soha rendesen nem fizeti. Ezen tapasztaláson okulva az eddig 6 évre illy módon kibérlett földek és rétek részint majorsági mívelés alá visszavétettek, részint egyes becsületes és képes bérlőknek adattak által.

Jó cselédet kivált nőtelent nehéz kapni. A béresnek évi fizetése kézpénz 24 pft — gabona 20 pm. ezenkivül 4 öl tüzifa, $1^1/_2$ hold tavaszi föld és 1 tehén tartás. Köteles ezért 4 ökröt ellátni. A szekerező munka jobbára 4 marhával, a szántás 2-vel történik. A felesleges pár mellé szántó napszámos fogadtatik 20—24 pkr. napbérrel. — A fentebb emlitett szolgálati tartozások mellett kaszások és gyüjtők pénzért is fogadtatnak; a gabona aratás és cséplés részben történik. Kaszás bére 30—36 pkr. és 2 itcze bor; gyüjtőé 20—24 pkr. hanem a rábavölgyi természetes rétség nagy kiterjedésü levén, a napszám főkép fenyegető áradásnál jóval felebb is rug; daczára annak, hogy e vidéket néptelennek mondani nem lehet. Kivált helybeli napszámosokban lát a gazdaság sokszor hiányt; mert a néposztály az erkölcstelenségnek és azzal járó dologtalanságnak egynéhány év óta igen neki indulva, inkább henyél, mintsem illő és méltányos bér mellett napszámba menne; a mezei kártételekben és eltulajdonittásokban ellenben igen jártas és gyakorlott. Ezen okbul kénytelen az urodalom felső vidéki aratóit aratás előtt szerződésileg réti munkára is fordíttani. —

Az aratáshoz, és csépléshez felső vidéki stájerhatárszéli részes munkások alkalmaztatnak, 13ik rész és 31ik ebédkereszt, és mérő munkabérrel. Aratásra hust, sót és etczetet az urodalom ingyen ád, gabonát csak előlegez, — araló részben szalma nem megy.

A gazdaság körül még eddig gépek nem alkalmaztattak, a földmivelésre régi tapasztalásból igen czélszerünek ismert ugynevezett vasmegyei eke, vasfogu borona, és a henger alkalmaztatik.

Legnagyobb ostora ezen vidék gazdaságának a Rába folyó, melly gyakrabbi, többnyire junius hónapi kiaradásával a takarmányban kiszámithatlan károkat okoz: más, ha szintén szabályozatlan folyónak, legalább azon egy jó oldala van, hogy a vidéket a szükséges őrlő malmokkal ellátja: de itt már most ez sincs; mert Rábánk 10 évek óta az utolsó itteni 3, 6, és 8 kerekü malmokat végképpen elpusztította, s ma már csak kártételeiről ismeretes. Igen kivánatos volna e folyónak szabályozása. Történtek ugyan ennekelőtte 10 évvel némi részletes, de többnyire csak helyi magán érdektől vezérlett átmetszések, mellyek az egésznek inkább ártottak mint használtak.

A gazdaság főterményei a gabonafélék. — Vetésforgás a rábavölgyi balparti gazd. testületekben részint már életbe léptetve, részint a czélba vett marhaszaporittással tervezve 6 évi váltó. 1ső szakasz kapanövény trágyába; ez rendesen tengeri, melly alá a föld trágyázva és megszántva közönként és holdanként egy ültetésre kézpénzért azonnali lefizetés mellett bérbe adatik ki. E mód szerint 1200 □ öl holdjától 20—24 pft jön be. 2ik szakasz árpa vörös lóherrel. 3ik vörös lóher, melly az itteni föld, és éghajlati viszonyok között nagyon diszlik. 4ik buza, 5ik rozs, 6ik zab. — Némelly elszórt különfekvő földeknél következő 5 évi forgás van tiszta ugarral, 1ső keverék takarmány trágyába, 2ik buza, 3ik rozs, 4ik ugar, 5ik buza. — A Rába jobbparti vagyis ugynevezett hegyháti gazdaságoknál, hol a föld emeltebb fekvésénél fogva kevés televénnyel bir, homokos, és kavicsos, a 3 nyomásu tiszta ugaros rendszer uralkodik. A trágyázási forgás itt 10—12 éves, melly arra mutat, hogy a szántóföldi mennyiség kellő arányu marhával még ellátva nincs; az 1851, és 53ik rendkivüli nedves időjárások által a juhoknál előidézett nagyobb hullatagság fő oka ezen aránytalanságnak. — A trá-

gyázás kizárólag csak tavaszi vetés alá történik, ha lehet még megelőző ősszel leszántva, mi különös jó eredményü, egy 1200 □ öles holdra 25—30 szekér trágya hordatik. Divatban van ezentul a nagyon kavicsos földeknek agyagos földdeli meghordása, jobb vegyület végett. Tavaszi alá kétszer t. i. ősszel és tavasszal szántatik, s a tavaszi vetemény meg szokott hengereztetni. Őszi alá tarló után háromszor esik a szántás; ezen szántások hamar következnek egymásután, mivel a föld a vizet könnyen áteresztvén, hamar összeérik. Lóher tarlót buza alá csak kétszer szántat és boronáltat az urodalom. Ebben a legtisztább és legjobb sulyu buza terem. — Egy 1200 □ öles holdra 2 mérő buza, és rozs, $2^1/_2$ mérő árpa és zab, $1^1/_2$ mérő bükköny (Lednek) és 10 font vörös lóher vető mag jön.

Közép termés egy mérő vetés után: a Rába mellett 5—6 mérő buza, 520 font szalma, 7—8 mérő rozs, 896 font szalma, 7—8 mérő árpa, 600 font szalma, 5—6 mérő zab, 390 font szalma; a hegyháton 3—4 mérő buza, 260 font szalma, 3—4 mérő rozs, 448 font szalma, 3—4 mérő árpa, 300 font szalma, 4—5 mérő zab, 325 font szalma.

Takarmány termés közép számban: 1 hold jó rábaréten, 20—24 mázsa széna és sarju, alábbvalón 10—12 mázsa széna és sarju, ugyancsak 1 holdon vöröslóher 30, bükköny 15 mázsa. — Nedves és buja időben a Rába mellett a gabonák könnyen megdülnek, melly esetben kivált az őszi gabonákban vadlencse, és vadbükköny uralkodik, és a gabonát nagyon elnyomja. A tengeri jól megmunkálva igen háládatos: de a krumpli csaknem végképpen elveszett a vidéken. — A hegyháti soványabb földeken nedves tél és tavasz után az őszi gabona, kivált rozs között a vadócz uralkodik nagyon, melly a rozszsal egyszerre érvén, annak értékit igen leszálitja. A magváltoztatásnak kivált buzára nézve nagy hasznát tapasztalja az urodalom, s azt az alföldről szokta változtatni.

A szőllőmivelés csekély: de a gyümölcstenyésztés meglehető virágzásban van, s az urodalmi kertész nemesitett fák eladását gyakorol.

Az erdők ott, hol az elkülönözés már megtörtént, rendesen miveltetnek; hol azonban még közösség uralkodik, vagy legeltetési jog, és urbéri faizás áll fenn, rendes mivelésről szó sem lehet, és az erdők pusztulásnak vannak kitéve. A tüzifának egyébiránt, az erdők itteni nagy mennyisége miatt, jelenleg csekély az értéke.

Állatok következők tartatnak: a) nemesitett juhok a hegyháti emeltebb fekvésü nagy kiterjedésü, de ritkás nyiresekben és gyepeken. Ezek 1851 és 53ban elhullván, számok jelenleg nincs arányban a szántóföld mennyiséggel; de részint vásárlás, részint tenyésztés általi szaporíttásuk czélba vétetett. b) A Rába balparti kövér, részint posványos gyepeken van egy fejős bival gulya. c) Ugyancsak a Rába balparti emeltebb helyeken egy falka rideg fehér marha gulya, mellyből évenkint az ökörfogmányok egészitetnek ki, helyettök a gulyába ismét 1—2 éves nevendékek vásároltatván. d) 15—20 db. mustra ökör hizlaltatik rendesen szinte trágya készités végett. — A nyári és téli tartás imigy foly: a juhok természetes legelőkön, dombos, nyires, és tölgyes erdőkben, első szántás előtt az ugarokon nyaralnak, ősszel száraz réteket is használva, a midőn october 15től kezdve a körülményekhez képest kihajtás előtt rendesen kapnak egy adag száraz takarmányt. A bárányok augustus végéig zabbal tartatnak, elválasztáskor legelőjök száraz egy

kaszálatu rét; october 1től kezdve ezek is kapnak rendesen reggel kihajtás előtt egy kis szénát. Téli tartáson számitatik minden darab kinőtt juhra $1\frac{1}{2}$—2 font széna vagy annak pótléka szalmával napjára, toklyónak felényi. A vonós marha nyáron nappal zöld takarmánnyal u. m. luczerna vagy lóherrel tartatik, éjjel jó parlagi tarló vagy réti legelőn van; télen dolog mellett 10 font széna, 10 font szalma, istálón befogás nélkül 6 font széna 6 font szalma a járandósága. — A bivalgulya, melly az itteni viszonyok közt a Rába lapályokbani iszapos takarmánynak egyedüli értékesitője, nyáron az iszapos mezőkön jár; télen alább való, részint iszapos szénával, pélyvával, gabona-törekkel, és szalmával, a rideg gulya pedig jobbadán csupa szalmával telel. Az összes állattenyésztés a hegyháti gazdaságokban csak felében fedezi a trágya szükségletet, — a Rába mellett némellyikben egészen, másikban legalább $\frac{2}{3}$ résznyire mindég.

Időjárási észrevételek az urodalom körében következők: A szomszéd stájer havasoknak uralkodó befolyása alatt ezen erdőséggel sürüen elboritott róna vidéken általánosan hüvös, nedves, mérsékelt meleg idő jár. A tavasz későn veszi kezdetét, többnyire április közepe táján: de azután buja tenyészetü; a nyár mérsékelt; az ősz többnyire egész november közepéig kellemes. — Jégesőzés ritka, többnyire a vészes felhők vagy az előhegyekben kiürittik már magukat, vagy a Balaton felé átvonulnak. A tél november végétől kezdve tartós és sok hóval jár. Az itteni nép között hagyományilag uralkodó hit — ha martiusban köd ereszkedik, ezen ködös martiusi naptól fogva számitandó 100 nap alatt a Rába kiárad; mellette szól ennek a tapasztalás; mert az áradások rendesen juniusban fordulnak elő. Azonban martiusi köd nélkül is, midőn e vidéken már a hosszas szárazság miatt szántani nem lehet, egy hegyi felhő szakadás után a kedélyes Rába sokszor rakonczátlankodva árvizzel lepi el a vidéket. —

Czindery László ur urodalmai.

A pellérdi urodalom Baranya, a szigetvári és ladi Somogy megyében fekszik. Az összes birtokokon igazgató Vörös Jósef. Teljes tagosztály nincs; hanem legelő elkülönzések történtek: Pellérden, Aranyoson, Kis-Telken, Mindszenten, Ozdon, Czindery-Bogádon, Magyar- és Német-Ladon; hiányzik még: Regenyin, Mecskén, Sz. Mihályfán, Magyar- és Német-Ujfaluban, Bürüsön, Váradon és Szigetvárott, melly utóbbi helyen az ügy végitélet alatt áll. — A megszünt urbéri szolgálatok nagyrészben majorsági erővel vannak pótolva; a hiány feles földek és rétek kiadásával, faizás, legelő és egyéb használatok után járó szolgálatokkal, végre kaszálásnál holdszámi szakmányban, egyébhol napibérre felfogadott munkásokkal fedeztetik. A feliből adott földekért a mivelők azonfelül, hogy magot adnak a földbe, minden munkát megtesznek s az urasági fele részt szalmául haza takaritják, még 3—10 gyalog napszámot is szoktak szolgálni holdanként, sőt rétekért többet: hanem a szolgálatokat hanyagul teljesitik.

A közönséges vas ekéken kivül használ a gazdaság aratő-, cséplő-, vető-, kapáló-, hant-zuzó-, szénagyüjtő gépeket, és pedig az aratógépen kivül, melly még csak kis terjedelemben van alkalmazásban, a többit rendesen és nagy sikerrel.

Nagy vizlecsapolásokat vitt véghez az urodalom Sz. Mihályfán, Kistel-

ken és Pellérden, a Ladhoz tartozó Bessenye pusztán pedig futó homok kötéseket tett erdőültetések által.

Termeltetnek buza, rozs, árpa, zab, kukoricza, burgonya, hajdina. Vetésrendszer néhol váltó, több helyt három nyomásos. Szőlőmivelés kevésbbé: de a pellérdi jeles pinczekezelés, mi által az e vidéki kövér borok erőssé, tisztává és tartóssá válnak különös figyelmet érdemel.

Az állattenyésztés áll nagy mennyiségü finom juhokból, fejér és bival gulyából s igen jó faj sertésekből. Van szép sweiczi tehenészet, hires ménes, mellyben különösen az utóbbi negyed század óta a kizárólagos beltenyésztés folyik kitünő jeles eredménnyel. A juh nyájhoz b. Türkheim nyájaiból szoktak szereztetni b. Geiszler féle kosok. Vetett takarmányul bükköny keverék és köles nagyban, aztán luczerna és lóhere miveltetnek, ujabban történt kisérlet a sz. timotheus füvel. Nyáron át minden jószágnál legeltetési rendszer követtetik; téli kitartásnál a Pellérden, Sz. Mihályfán és Szigetváron létező pálinka gyárakban, ugyancsak Szigetváron sörházban talál a gazdaság nagy segitséget, bár ezek haszonbérileg kezeltetnek. Mind a mellett a földek és rétek nagy mennyiségéhez az igen nevezetes számu barommennyiség elegendő trágyát nem ád: hanem ugy szaporitja a gazdaság a trágya mennyiséget, hogy az emésztöket rétegenként földdel tölti meg, téli aklokban és nyári marhaállásokon földalmot használ, s mindenfelöl összegyülő szemét hulladékból sat. ganéjléveli locsolás által keverék trágyát készit, igyekezvén egyszersmind az effélékhez használt földnek a velök trágyázandó földminőségéhez képesti megválasztása által a szántóföld vegyüléki tulajdonságán, jelesen felette ritka vagy kötött voltán is segíteni.

Eszterházy Károly gróf szeredi urodalma.

A szeredi urodalom Poson megyében fekszik, jelenleg Farkas Ferencz tisztartó kormánya alatt. Tagosztály s legelő elkülönzés történt Szereden, rendszerítés a felső-jatói pusztán. — Semptén és Sopornyán a mérnöki felmérés e végre szinte már megtörtént, de urbéri biróság hiányában, a kihasítás az urodalom legnagyobb kárára foganatba még eddig nem vétethetett. — A megszünt urbéri szolgálatokat a gazdaság leginkább majorsági erővel s fogadott napszámosokkal, és csak csekélyben pótolja földek haszonbérbe adásával és feléből miveltetéssel — Az urbéri tartozások — jelesen a robot vagy „urdolga“ megszünéséből csak üdvös s a jövedelemnek évenkénti növekedésével párosult befolyást tapasztal az urodalom. Mert a rosz akarattal s hanyagul végzett munka, nemcsak hogy ki nem elégitette a gazdaságok igényeit, de tán a patriarchális viszonyból eredett és a volt jobbágyság által szinte tartozásnak tekintett földes uri adományozások czíme alatt tett jelentékeny kiadásokat sem födözte. — A pénzért kiadott földek után az urodalom külön részeiben holdonként következő haszonbér fizettetik: Szered mezővárosban, közép Csöpönyben, F. Jatón, és Nagy-Mácsédon nincsenek kiadva földek, Varrasúron fizettetik 6 frt 42 pkr., Várréti pusztán 5 ft 36 pkr., Pallóczi pusztán 8 pft., Sopornyán 5 ft 48 któl 12 pftig, Kis-Bááb mezővárosban és N. Bááb helységben 2—4 ft 12 krig. — A napszámért kiadott földek bére szok lenni holdjától 30 gyalog nap. — Feliből mivelés alá csak kukoricza vagy tehénrépa földek szoknak kiadatni. Ezeket a felesek kötelesek saját maggal beültetni, megmunkálni, a termést beszállitani s azonfelül min-

den hold után 4 gyalog napot szolgálni. — A volt jobbágyság illy módon 493, idegenek 500 holdat tartanak haszonbérben. A fizetés és feles szántói szolgálat lerovása — egyes eseteket, de nevezetesen a k. s. n. báábi bérlőket, kik kötelességeik pontatlan teljesitésében párjokat keresik — kivéve — kielégitő. — Aratók kapnak minden 10 kereszt után egyet, kenyérrészül pedig minden száz után négyet; a cséplők szint így részesülnek a kicsépelt gabonából. Azonfelül minden pár arató vagy cséplő tüzelő anyagúl kap 10 kéve rözsét. — Legujabban az oknál fogva, hogy néhány közel urodalomban cséplő gépek állíttatak fel, mik által sok munkás kéz az ottani keresettől elesett, már jutányosabban is kinálkoznak cséplők. — Napszámosokban még eddig hiányt nem látott az urodalom. A napibér 20 pkrnál fölebb még nem rugott. Jelenleg bár mi gyalog munkára kapni embert 17—18 pkrval. A gazdasági gépeket illetőleg ezekből az urodalom még eddig nem sokat bir elömutatni. Oka e hátramaradásnak az, hogy az urodalom csőd alatt levén, az igazgatóság kezei kötvék, minélfogva soknak el kell maradni, mire különben a költség nem kiméltetnék. — Annyira még is ment az ügy, hogy fa eke már nem találtatik a majorokban. Átalában behozvák a Zugmayerféle vasekék, mik ellen ugyan kifogás a kezelő tisztség részéről nem hallatszik, de jót jobbal törekedvén felcserélni, próbául néhány Vidacsféle eke szereztetett, s ezekről az illető ispán minden dicséret mellett azt is jelenté, hogy „magok szántanak.“ — El van tovább minden major látva kellő számu cultivátorokkal, két majorban találni Posonban, Schenkel gépésznél készült s jó sikerrel dolgozó szecska metszö gépeket s végre a f. jatói majorban egy széna vontató s gyüjtő gépet.

Vizlecsapolások történtek a mult évben a f. jatói pusztán, hol a vizállás egész táblákat — továbbá a pallóczi pusztán, hol a kaszáló rétnek harmadát szokta elárasztani. Itt a csatorna költségek majdnem már az első évben kifizették magokat,amott is az eredmény a legszebb reményekre jogosit.

A gazdaság főterménye, rozs, utánna legtöbbet termeszt az árpából, azután jö buza s végre zab, köles, kukoricza. — A már rendszerített s tagositott szeredi és f. jatói gazdaságok hét szakaszra (turnusra) osztvák u. m. 1. kapanövény, 2. tavaszi (árpa, zab) 3. trágyázott ugarba bükköny, 4. öszi (buza, rozs) 5. tavaszi, 6. tiszta ugar, 7. öszi. — Trágyázás, és pedig kielégitő mértékben, csak bükköny alá történik. Az ugarok 3or, a bükköny, tavasziak és kapa növények alá jutó földek 2er szántatnak. — Egy 1200 □ öles holdra buzából magnak 2 — árpából $2\frac{1}{4}$ — zabból $2\frac{1}{2}$ mérö számitatik. A magváltás, ha más különben szerét tenni nem lehet, legalább egyik majorból a másikba történik. A buzát azonban vett bánátusi maggal változtatta az urodalom 2 év előtt.

Az urodalomban aligha volt ezelőtt tárgy, mi nagyobb pangásra lett volna kárhoztatva, mint a semptei és báábi hegyeken fekvő majorsági szőlők. A semptei egykor országszerte hires szőlőkerteket — mellyeknek termése Francziahonban is kerestetett — időközben a gazdák annyira elhanyagolták s az egykori nemes szőlőfajok kivesztét annyira megengedték sőt elősegitették, hogy most a semptei bornak vevője sem igen akadt. Azonban jelen igazgató tisztartó Farkas Ferencz ur mint szenvedélyes és szakértő szőlösz, ez ágát is a gazdaságnak felkarolván, a szőlőket czélszerű kezelés, kitelhető trágyázás (miről az előtt szó sem volt) és sok ezer nemesb venyige

kiültetése által olly karba hozta, hogy pár év mulva nem leendnek többé — mint eddig — az urodalomnak évenkénti bizonyos kárára. Az urod. erdők ott, hol a volt jobbágyság kárhozatos pusztitását nem gyakorolja — mi azonban főleg a sopornyai rosz lelkü tótságnál van napi renden — jó karban állanak. A kiszabott vágások rendesen megtartatnak s évenként inkább kevesebb mint több fa döntetik le. Legnagyobb részben diszlik ez erdőségekben a cserfa, kisebb mennyiségben a tölgy-szil-jegenye-nyár-hárs s füzfa. — A semptei pagonybani ritkásoknak fenyökkeli kiültetése (miket e vidéken különben még ritkán találni) megkisértetett, és a fácskák bámulatas bujasággal tenyésznek s növekszenek. — Fent tisztelt Farkas tisztartó ur fáradhatlan buzgalmának köszönheti az urodalom, hogy külön részeiben jeles faiskolák léteznek, mellyekben nemesitett gyümölcs-szeder-ákácz-kanadai-pálma-dió-hárs-köris s egyéb fa nemekből 200,000 db. ültetvénynél több találtatik.

Az urodalomban tartott birkák számszerint a 8 ezeret felülhaladva közép finomságu gyapjut adnak, mellynek mázsája a két utolsó évben 150 pftért adatott el. F. Jatói pusztáján az urodalomnak 250 dbból álló, hófejér szép fajtu gulyája van, melly legujabban vadságából kiemelve kötélre szoritatott, a tehenek pedig fejésre szoktatattak. — Kosait s bikáit az urodalom maga neveli. — Nyáron legelőkön, télen pedig istállóban tartatik a barom, természetes réteken s lednekből nyert takarmányon. A kapásnövények sorában tehénrépa is termesztetik nevezetes mennyiségben a vonó ökrök s birkák számára. — A trágya már kielégiti a szükséget. Mellék forrásokat a hiány pótlására az urodalom nem szükségel. Van az urodalomnak Szereden ser és pálinka háza, mellynek épitési módja s gépelyzete azonban olly czélszerüetlen, hogy belátva a házi kezelésnek évenkénti bizonyos kárát, ez iparvállalat bérbe adatott.

Eszterházy testvérgrófok rédei urodalma.

A rédei urodalom Veszprém megyében fekszik, annak Győrmegyével szomszédos északi részén: de ugyanez urodalmi felügyelőség által kezeltetik a grófok fejérmegyei jószága, hol ide tartozik a szépen rendezett Csillag major. Jelenleg az urodalmi kormányt viszi Farkas Ferencz tisztartó. — Tagosztály történt az urodalomban Sikátoron és a Vecsenyi pusztán 1845ben, a többi helységekben most van folyamatban. — A megszünt urbériség majorsági erővel és napszámosokkal pótoltatik. Urbér megszünés óta nagyobb a siker, mint volt azelőtt; mert majorsági erővel, jó eszközökkel jobban mivelletvén a földek, több termést adnak. Kapás növények alá adatnak ki feléből is földek, és pedig felszántva, a szántásért holdjától 4 kaszás napot szolgálnak a felesek. — A napszám a munkához, és üdőszakhoz alkalmazott 20—40 pkrig szokott változni a vidéken s napszámosokat helyben, és a közel falukban kaphatni eleget. Gépekül vannak az urodalomban cséplő gép 4 ló erőre, vas ekék — kapálló, töltögető ekék-, és szecska vágó gép. — Sz. László nagyszerü homok kötés történt 1810től kezdve mostanáig, s több mint ezer hold szélhordta homok terület nagy szorgalommal fenyővel beültettetett, s most a legszebb fenyő erdő áll rajta. A gazdaság főjövödelmét adja az erdő, gabonatermesztés, juhtenyésztés, és a szeszgyártás.

A vetés forgás a határ földminőséghez — az állat számhoz, és takarmány termeszthetéshez alkalmazva 8as, 6os, 4es, és 3as. A 8asnál minden évben egy rész trágyáztatván, jön bele: 1 takarmány, 2, két szántásba őszi, 3

kapás vetemény, 4 árpa lóherrel, melly ugyanez évben egyszer meg is szokott kaszáltatni, 5 lóher kaszálló, 6 legellő, 7 őszi, 8 tavaszi. Egy hold 25—30 szekér trágyát kap. — A 6os forgás minden 6ik évben keresztül trágyáztatik; jön bele 1 trágyába takarmány, 2 őszi-lóherrel egyszer kaszálva, 3 lóher kaszálló, 4 tavaszi, 5 őszi, 6 kapás vetemény. A 4es forgásban minden évben egy rész megtrágyáztatik, ez csak 1000 holdból áll, s igy egy rész 250 holdból; itt csak 20 szekér trágyát kap 1 hold, van pedig rajta barom állomány: jármos ökör 56, göböl 52, ló 130, birka 2000, sweiczi tehenészet és conventiós marha 80 darab. A vetésforgás 1 trágyába takarmány, 2 őszi, 3 kapás vetemény, 4 tavaszi gabona. A vetőmag változtatást jó sikerünek tapasztalván az urodalom, a fejérmegyei jószágból szokott az a veszprémi bakonysági jószágba változtattatni.

Az egész urodalmi baromtenyésztés állománya: birka 16000, ménes 120, gulyabeli marha 80, sweiczi tehenészet 50, sertésnyáj 700 darab. Baromfiak tojásköltő géppel szaporitatnak. A birka nyáj gr. Hunyady féle kosok, a ménes a cs. kir. és hg. Eszterházy féle telivér mének által nemesitetik. A gulya növendék tinókból áll s az alföldről Kecskemét tájáról szokott összevásároltatni s a kimustrált ökröket nagy haszonnal pótolja. A tehenészet tiszta sweiczi jóltejelő fajból áll. A sertések nagyok, hosszuk és hizékonyak. A baromfi tenyésztés pujkákból, angol és olasz tyukokból állván, a költőgép egyszerre 100 tojást költ ki, az apró baromfiak télen fütött szobákban neveltetnek, nyáron pedig részegitett kappanok hordozzák. — A vonós marhák télen sósvizzel páczolt szecskával, nyáron által pedig vetett takarmánnyal, kukoricza, köles, lóherrel tápláltatnak. — A birkák télen száraz takarmányon, nyáron vetett legelőkön, aztán tarlón és erdőben vannak. — A ménes nyáron által Szépalmán a téres mezőn legel, hol számára kőből épült nyári fedeles istálló áll. — A sertések télen moslékon és ocsun, nyáron a kirendelt erdőben, és tarlón élnek. — Takarmány félékül vettetnek: zabos bükköny, vörös lóhere, luczerna, baltaczim, köles és kukoricza. — Az állat-szám a mivelendő, és trágyázandó földmennyiséghez jó arányban állván, a takarmány pedig, hol a természetes széna nem elegendő, az állat mennyiséghez képest mesterségesen termesztettel pótoltatván, a trágya szükséglet a gondosan meggyüjtött és jól kezelt istálló trágya által teljesen fedezve van, ugy hogy eddigelé a mellék trágyaforrásokat az urodalom kényelmesen nélkülözi: azonban a gipszelést lóherésekre jó sikerrel gyakorolja. Iparvállalatul van az urodalomnak 4 szeszgyára; most azonban csak kettő dolgozik: de a másik kettőnek folyamatba tétele is mielőbb czélba van véve; mert a vidéki körülmények annyira fontossá teszik a gazdaságban a szeszgyártást, hogy úgyszolván e gyárakat lelkéül kell itt tekinteni a gazdaságnak.

Gyulay Ferencz gróf zaránd-panáthi uradalma.

A zaránd-panáthi, máskép fazekas-varsándi uradalom Arad megye északnyugoti részén fekszik: jelenleg Jankó József urodalmi felügyelő kezelése alatt van.

Zarándon és Varsándon külső és belső telek rendezés történt, ugy a legelő elkülönzés 1847-ben hitelesitetett, de a tagosztályt a nép nem akarta; — Panáthon József császár alatt telepittetett a helység németekkel rendesen, ma még csak a legelő elkülönzése kivántatik. — A megszünt urbéri szolgála-

tok nagy részben majorsági erővel potoltatnak, a többi felesleges földek felibe adatnak ki. — A jobbágyi tartozások megszünése következtében az uradalom csak annyiban áll hátrább, hogy gazdasági jövedelmeit nem tudta olly hirtelen, és azon arányban szaporitani, a mint az adó meglepte, és a melly annál kellemetlenebb, minél kevésbé nyugszik a gazdaság rendszeres alapon; ellenben az urbériségeknél, az oláhság, ki kezdetben sem örült szabadságának, sőt ellene volt, — most is csak annyit változott, hogy rendezett telkeit a jobbja kezdi trágyázni; azonban a magyar és német hamar észre vette magát, és sokkal több földet mivel, mint előbb, de nem jobban; — mind a mellett a vidék, és körülmény szerint sorsát a felszabadulás nagyon jobbitotta. A földbirtokos és volt jobbágyok közt mind a bérbe, mind a felibe adásnak sok féle szokása van, leggyakoribb az: hogy egy vagy több társaságba álló egyén egy egy tábla földet vagy tért, melly több 100, vagy 1000 holdakból álló lehet, — 1100 négyszegölivel véve, — kivesz bérbe 3—6—9, vagy 12 évre, a bért fél évenként előre fizeti. — A feles szántó maga magával veti a földet, csak néha adja a birtokos a fele magot, aztán a kivevő szántja, beveti, learatja, és a fele részt az uraságnak a nyomtató helyre beviszi, sok helyen kiis nyomtatja, a hol millyen jó, és kapos a föld. A földes ur és volt jobbágy közt annyira megtisztult a levegő, hogy már a haszonbéri pénz vagy feles szántói tartozás surlódás nélkül folyik be.

A gazdaságban használtatnak vas ekék, sorjegyzők, kapáló gépek, aztán répa és szecska vágók. Kukoriczát csak felibe vettett az uradalom s ennek töltögetésénél a lakosság is kezdi használni a töltögető ekét.

Fő termények: tiszta buza, repcze, és mióta Aradban a számos szeszgyárak felállottak, rozs, aztán árpa és köles; zabot csak maga szükségére termeszt az uradalom. Rendszeres vetés forgás nincs: hanem a fekete ugart rendesen trágyáztatván háromszori szántásba káposzta levelü repczével vettetik; más tábla egy szántásba bükkönynyel, melly kaszálás után feltöretvén még kétszeri szántás után jön bele répa levelü repcze; repcze takarás után két szántásba tiszta buza, majd kukoricza, ezután ismét résznyire buza résznyire rozs, ha pedig a takarás elkésett vagy vizenyős évben elgazosodott a föld, akkor tavaszszal árpa jön bele; mellékesen vettetik répa, burgonya. A tavaszi földek a mennyire lehet őszszel mind fel szoktak szántatni jó mélyen, és tavaszszal csak magtakaróval vagy fogas boronával ujboli szántás nélkül hozatik benne föld alá a mag. Ezen mód sok erőt megkimél és igen czélszerü ott a hol erőteljes a föld, mit szem elől téveszteni nem szabad. Magot mind a tiszta buzából mind a rozsból 3 vékát vesznek egy 1100 négyszeg öles holdba, sőt a bokros fajta rozsból csak 2 vékát, a szerint mint korábban vagy később ben esik a vetés. Árpa és zabból 1 köblöt. A magot az uradalom nem szokta változtatni: de vannak e vidéken több gazdák, kik tiszta buza magot időnként a bánátból vesznek remélvén, hogy Aradban is azaz aczelossága lesz annak, mi a Bánátban van: de bizony egy pár termés után ismét csak közönséges arad megyei buza lesz abból, mert noha csak a Maros választja Aradot Bánáttól, mégis a buza minőségben nagy a különbség. — Bánátban a föld jövedelmét a repczén kivül egyedül a tiszta buza teszi; ennek mivelésére és jókori letakaritására forditnak a lakosok minden szorgalmat; már Aradban több féleképen van a föld használva, és a sok nemü termesztés a gazdának különben is többfelé megoszlott figyelme mellett megcsökkenti a buza acze-

lösságát. Magváltoztatás helyett az uradalom mindég esztendős magot vet, erre elsőbb azon körülmény által vezéreltetvén, hogy nyomtatók nem létében sokszor a gabona nyomtatás télre vagy jövő tavaszi hónapokra maradt és magnak valót sem kapott: de idővel tapasztalás szilárditotta meg e gyakorlatot, miszerint az üszögre nézve nagy befolyása van az uj vagy ó magnak, kivált mult évben világosan azon eset adta magát elő, egy tábla tiszta buza vetésnél, mellynek $\frac{1}{3}$-da kénytelenségből uj, 2 harmada pedig mint rendesen ó maggal vettetett, egyenlő földbe egyszerre és egy forma eltakaritással, hogy az uj mag után sok lett az üszög, midőn az ó- mag e betegségtől teljesen épen maradt.

Van a gazdaságnál mintegy 200 darab szarvasmarhából álló gulya, a régi hires borsodi Latinovics fajból 30 évek óta minden keresztezés nélkül tenyésztve; a vonós marhák ebből állitatnak ki; minden tekintetben igen jó faj. Továbbá van mintegy 2000 darab juh, mellynek nemesitésére régebben gróf Zichy Ferraris oroszvári juhászatából, utóbb Alcsuthról, később Álmosdról Péchy Ferencz biharmegyei juhászatából szereztettek jeles kosok: de most mióta a finom gyapju ára az alábbvalóhoz arányát elvesztette, azóta félbe szakadt a további finomitás, s csak a hágó kosok megválasztására és a czélszerü mustrálásra van ügyelet. Van végre rendesen mintegy 1000 darabból álló sertés nyáj a legnagyobb és jobb mangalicza fajból, most már minden keresztezés nélkül tenyésztve. Tart az uradalom lovakat is mennyire igára és nyomtatáshoz szükségesek, mellyek többnyire kanczákból állván nevelnek csikókat: de rendes ménes nincs. A jószág nyári kitartása természeti gyep legelőn történik, szarvasmarhával hó leestéig, juhokkal őszi hidegebb nedves időig. Télen a szarvas marha, gulyabeli ugy, mint vonós mind le van kötve, és a rideg marha szalmán-, pelyván és kukoricza-száron telel, valamint száraz télen által a vonós marha is, és csak kikelet felé kap ez folytonosan szénát, a midőn munka beálltával nem sokára jobbléte, és ereje igénybe lesz véve. A rugott borjuk elválasztás után, melly rendszerint november elején szokott esni, mindjárt leköttetnek, és egész télen által különös figyelemmel ápoltatnak, folytonosan szénát vagy sarjut kapván egész gyepre jutásig; akkor az éves, 2 éves üszők, 3 éves korukig, külön csordába hajtatnak, és képezik az ugynevezett szüz-gulyát, és csak 3 éves korát érve jut bika alá. Vetett legelők nincsenek, vetett takarmányul lóherések, és bükköny, kevés zöld kukoricza miveltetnek, melly utóbbira nyáron át hordás alatt délben a vonós marhák takarmányozásánál kerül a sor.

Az összes állat tenyésztés több trágyát szolgáltat, mintsem igényelne, vagy csak rendeltetési helyére ki is tudna szállittani a gazdaság; ugy hogy mióta állhatatlan lágy telek járnak, azon aggódik a tisztség, hogy hová és mikép hordassa a létező trágya készletet; ugyanazért trágya-pótlékra itt nincs szükség; sőt azt lehet mondani, hogy erről az egész megyében sem gondolkodott még senki. Egyébiránt ipar-vállalatja ugyan nincs az uradalomnak gazdaságával egybeköve, bár a szeszgyárak Aradban nagyon elterjedtek: hanem azért hizlal marhát mind mezőn, mind szénán, és ezen ágazati vállalat olly annyira üzetik e megyében, kivált a vagyonosabb lakosok által még bérlett pusztákon is, hogy talán sehol sem jobban az egész országban.

Hunyady József gróf kéthelyi uradalma.

A kéthelyi uradalom Somogy megye balatoni részén fekszik; jelenleg Vásony György kormányzó tiszttartó kezelése alatt van.

Az első tagosztály 1817-dik évben történt az uradalomban Balaton-Berény helységben: de itt a legelő még most nincs elkülönözve, hanem a többi helységekben már mind tagosztály, mind legelő elkülönzés végbe ment és pedig Kéthelyen 1842, Balaton-Ujlakon 1843, Mesztegnyőn 1844, Varjaskéren 1845-dik évben.

A gazdaságnak legnagyobb része majorságilag kezeltetik; hol az igás munkák egészen major erővel, a kézi munkák pedig részint majorsági: de nagyobb részint napszámos erővel végeztetnek. Haszonbérbe igen kevés és csak távol fekvő föld részek adatnak (1200 □ öles) holdankénti 7—8 pft haszonbér mellett. Feléből is igen kevés, legfelebb 2—3 tábla adatik ki kukoricza és burgonya alá, hol fele termésen kivül, még 8—10 napszámot is szolgálnak a vállalkozók széna takaritásnál, vagy más nyári munkálatoknál.

Az urbéri tartozások megszünésével első évben sok bajokkal küzdött az uradalom; mert majorsági ereje kevés levén, napszámosokat igen kevés számban, és felette magas napi bér mellett lehetett csak kapni; utóbb a szükséges vonós erő beszereztetvén, a föld czélszerübben miveltetik, következésképen több jövedelmet is ad; kézi munkásokat is, ha helyben nem: de más vidékekről elég olcsón kaphatni. A volt urbéresek közül a józanabb rész az elmaradt urbéri tartozásokat czélszerüen felhasználva, vagyonában észrevehetőleg gyarapodik; ellenben vannak ollyanok is számosan, kik ezen előnyöket felhasználni nem tudván, s a drága időt henyéléssel töltvén, gazdaságukban napról napra alább szállnak.

A széna és más mesterséges takarmány takaritása sok kézi munkát igényelvén: ehez a munkások nagyobb részint a szomszéd Zala megyéből fogadtatnak, kik illő tartás mellett, minden egy (1200 □ öles) hold kaszálásért és felgyüjtésért 1 pftot kapnak, tartás nélkül pedig 1 ft 30 pkrt. A gabona aratást többnyire az uradalmi volt urbéresek teszik tartás nélkül 10-ik, tartás mellett pedig 13-ik részért.

A téli hónapokban előforduló munkákra elegendő napszámost lehet kapni 10—12 és 15 pkért, tavaszszal szőlőmetszésnél 20—24 pkr. és 1 itcze bor a bér, nyáron kukoricza, szőlő kapálásnál 24—30 pkr, bükköny kaszálásnál és más erősebb munkáknál 1 pftért sem kapni elegendő napszámost, Őszszel ismét alább száll a napi bér 16—20, répa, s kukoricza szedésnél szinte már 12—15, szüretnél 8—10 pkrig.

Szántásra már több évek óta czélszerüeknek tapasztalt ugynevezett belga ekék használtatnak az uradalomnál. Ezek allja s ugy kormánya egészen vasból készült, csak egy szarvok van, taligájok nincs, szerkezetöknél fogva a legkötöttebb s taraczkosabb földben is igen használhatók, és tetszés szerinti mélységre igazithatók. Vannak Zugmayer féle, ugy kettős vasu és kormányu czenki, aztán 7 és 9 vasu keverő, továbbá kukoricza és burgonya kapáló-, töltő vagy is halmozó és burgonya kiszántó ekék is; továbbá repcze-kapáló és töltő ekék, többféle boronák, hengerek, repcze-vető, lóher-vető, kukoricza-vető, gyüjtő, gypsz szóró, gabona-cséplő és kukoricza-morzsaló gépek. Ezen gépek és eszközök, gondos felügyelés és vezetés mellett mind

jó szolgálatot tesznek a gazdaságnál, s igen sok munkás kezet, és költséget megkimélnek.

Az uradalomban 20 év óta sok telkesitések és viz lecsapolások történtek, nevezetesen a maróti pusztán 800 hold haszontalan erdő kiirtatván, hasznos szántóföldekké, ugyanott 300 holdnyi vizes bozót lecsapoltatván viruló rétekké alakitatott, a mesztegnyei gazdaságnál 600 hold erdő, s 200 hold bozót kiirtatván s lecsapoltatván hasznos földekké és rétekké lett; a kéthelyi és sári gazdaságoknál 3000 holdnyi vizes bozótból lecsapolás által $^1/_3$-da szározzá tétetett, s most marha legelőül, s egy része kaszálóul szolgál, a még hátra levő $^2/_3$ minthogy a Balaton vizével egy magasságon áll, csak annak alább szállitása után fog használható állapotba tétethetni.

Az elegendő takarmány levén fő kelléke minden gazdaságnak, a menynyire azt a természetes rétek előállitani nem képesek, azt mesterséges takarmánynyal igyekszik az uradalom pótolni; ugyanazért a takarmány teszi a gazdaság főterményét, azután következik a gabona termesztés, a következő vetés forgások szerint: 1-ső vetés forgás tulnyomó takarmány termesztéssel 1 keverék egész trágyában, 2 repcze, 3 buza, 4 burgonya $^1/_2$ trágyában, 5 árpa, zab vagy köles luczernával zölden lekaszálva, 6, 7, 8, 9, 10, luczerna, 11 ujtörésbe köles vagy mohar, 12 takarmány-kukoricza. — 2-ik vetés forgás tulnyomó gabona termesztéssel: 1 ugar egész trágyában, 2 repcze, 3 buza lóherrel, 4 lóher kaszáló, 5 legelő, 6 buza, 7 kukoricza egész trágyában, 8 árpa, 9 rozs, 10 burgonya vagy burgundi répa, 11 zab. — 3-ik vetés forgás: 1 keverék egész trágyában, 2 buza vagy rozs, 3 zab, 4 burgonya $^1/_2$ trágyában, 5 árpa lóherrel, 6 lóher kaszáló, 7 legelő, 8 buza vagy rozs. — 4-ik vetés forgás távol fekvő földeken: 1 keverék egész trágyában, 2 buza vagy rozs, 3 burgonya, 4 árpa lóherrel, 5 lóher kaszáló, 6, 7, 8, legelő, 9 buza vagy rozs. — Trágya mennyiséget illetőleg: keverék, repcze, és kukoricza alá egész trágyázás tétetik, az az 1200 □ öles holdra 40—50 szekér 20 mázsával véve; burgonya vagy répa alá fél trágyázás vétetik. Őszi alá rendesen 3-szor, tavaszi alá pedig kétszer szántatik a föld A föld minőségéhez képest egy 1200 □ öles holdra buzából vagy rozsból $1^1/_4$—$1^2/_4$ pm, árpából $1^3/_4$—2 pm, zabból 2—$2^2/_4$ pm, repczéből 9—10 itcze, kölesből 18, kukoriczából 18, moharból 27 itcze, burgonyából 10—12 pm. vétetik.

A vető mag változtatás divatban van, s azt ez az uradalom a gróf nyitramegyei ürményi uradalmától s viszont, vagy pedig csak a szomszéd uraságoktól szokta cserébe kapni.

Az uradalmi szőlő a kéthelyi határban, ugy nevezett baglasi hegyen szorgalmasan miveltetik, és általában nemes faju vesszőkkel lévén beültetve, nem sok ugyan: de igen jó fehér és vörös bort ád, akója közönségesen 10—12 pfton adatik el. A volt urbéresek a vidéken inkább mennyiségre, mint minőségre ügyelvén, a régi jó faju tökék helyébe alább valókat ültetnek s az itteni bornak régi jó hirét rontják. A gyümölcs tenyésztés csak ritka helyen ápoltatik a vidéken kellően: de az uradalmi birtokon a gazdaságnak ezen ága is czélszerü ápolásnak örvend, s évenként több száz db nemes gyümölcsfák ültettetnek ki, ugy nemes gyümölcsöt is ad el az uradalom. Nem különben az uradalmi erdők már 50 év előtt rendes vágásokra felosztva levén, az óta czélszerü és rendes mivelésben részesülnek.

Van az uradalomban jelenleg 100 db magyar gulyabeli és 25 db barna szinü schweiczi tehén, az összes szarvas marha száma pedig 600 darabot tesz; az egész juhnyáj tesz 10,000 darabot, a lovak tenyésztése ez előtt 10 évvel innét az ürményi uradalomba áthelyeztetvén, itt jelenleg csak 30 db ló tartatik a gazdaság szükségeire. Mi a marhák és juhok nemes voltát illeti: azt a boldogult Appel Károly ur mély tudománya, és sok évi fáradhatlan szorgalma által olly tökélyre vitte, hogy azok most akár hol kiállják a versenyt; az uradalmi gyapjunak közönséges ára: 190—200 pft.

Az uradalmi jármas ökrök egész éven át istálón tartatnak, mi által a trágya szaporodik, s az ökrök jó erőben tartatván több munkát végezni képesek. Tavaszszal az ökrök számára luczerna, lóher, utóbb zabos bükköny, nyáron zöld kukoricza és luczerna adatik; őszszel elkezdődik a téli tartás, mi burgonyából vagy répából szecskával keverve, s egy rész száraz takarmányból áll. — Szeszgyár közelében nyers burgonya helyett moslékot kapnak az ökrök; a göböly ökrök is moslékkal tartatnak, a többi nevendék marha nyáron legelőre jár, télen pedig hasonló tartást kap az ökrökkel. Juhok számára nagyobb részint vetett lóherés legelők vannak, aztán a magasb fekvésü gyep legelők használtatnak. Téli tartásul a juhok kapnak szénát, lóhert, luczernát, keveréket és szalmát, azon kivül az anya-birkák gyöknemüeket apróra vagdalva és szecskával keverve, a bárányok pedig zabot és legjobb gyep szénát meg lóhert. Vetett takarmány-félék ezek: luczerna, vörös lóher, zabos bükköny, burgundi répa és burgonya, végre tarló répa. Daczára a kimutatott jó számu barom állománynak, ámbár az uradalmi marháktól nyert trágyán kivül még jókora mennyiségü trágyát kap az uradalom a cselédség, és tisztség marháitól, ugy az uradalmi korcsmárosoktól, és egyéb haszonbérlöktöl, ez még sem fedezi az évenkénti trágya szükségletet; ugyanazért annak pótlására mindenféle gaz, szemét, hamu, mészárszéki hulladékot, nem különben az árnyékszéki trágyát jó sikerrel felszokta az uradalom használni; a lóheresek gypszel hintetnek, télen trágyalével öntöztetnek, a rétekre pedig pélyva, árokpartok kövér földje hordatik, melly némileg pótolja a trágyát.

Iparvállalatkép maróti pusztán van egy szeszgyár gőzkazánynyal budai Werther Frigyes által felállitva, melly minden 1 pm. burgonya után $3^2/_4$—4 fok szeszt állit elő.

Ezen a vidéken igen uralkodó az erőszakos éjszaki szél, sok viharokkal, több években szárazság mint nedves idő az uralkodó. A jégverés itten igen ritka tünemény.

Inkey család iharos-berényi urodalma.

Az iharos-berényi urodalom Somogy megyében, annak balaton vidéki részén fekszik; jelenleg Bausch Zsigmond kormányzó tisztartó kezelése alatt.

Az uradalomhoz tartozó Berény, Liszó és sz. Péter községekben a volt jobbágyok földjeikre nézve, Iharos és Csicsó községekben pedig mind földre mind legelőre nézve még 1848 előtt elkülönöztettek.

A megszünt nagy mennyiségü urbéri szolgálatok majorsági erővel, pénzes napszámmal, és feléből munkáltatással vannak pótolva. Illy módon igen költséges gazdaságot kénytelen ugyan az uradalom vezetni: de földjei jobb mivelés által tisztábbak, több és tisztább gabonát teremnek, és a czélszerüen felhasznált erő több fáradsági jutalmat ad. A volt jobbágyok maguk

földjeit trágyázzák, igen jól mivelik, azokban többféle termést állitnak elő mint ez előtt: de a feléből kiadott földeket csak akkor kezdvén mivelni, midőn a magukét már elvégezték, azokban szemetes gabonát termesztenek, különben is az értök járó szolgálatokat nem legpontosabban teljesitik.

Az uradalom mindenütt kepés aratókkal végzi aratását, rész a 10-ik tartás nélkül. Napszámost nem mindenkor lehet kapni; azért kénytelen az uradalom kaszálásra Vas megyéből az ugy nevezett vandalusokat fogadni, kiknek fizetésök minden hold lekaszált és felgyüjtött rét, lóher és s luczernástól 2 ft 30 vkr. és naponkint kenyér, főttétel két féle, egy itcze bor, hetenként háromszor hus ¾ font egy személyre; az ide való nép fizetése kaszálásnál 1 ft 30 krtól 2-ftig, gyüjtőé 50 kr, kapásé 1 ft, szőlő metszőé 1 ft 15 krajczár, apróbb napszámosoké 36 krtól 42 krig van váltóban. Vannak az uradalomban különbféle vas ekék, mellyek közül itt legalkalmasabbnak mutatkozik a Zugmajer féle vas eke, továbbá töltő ekék, repcze vető, szecska metsző gépek, 7 vasu ekék; s ezek mind nagy sikerrel használtatnak, ugy szinte a rét gyalu: de a kapáló vagy is 3 fogu ekét a kötött erős agyagos föld nem engedi használni. Történtek viz lecsapolások, irtások, legelő készitések.

Termeszt az uradalom minden részeiben: buzát, repczét, rozsot, árpát, zabot, kukoriczát, hajdinát, aztán bőven gumós növényeket, takarmányt, s váltó gazdaságot vezet. Trágyáz felosztás szerint kukoricza, repcze, lednek alá, és pedig jó erősen. Szánt őszi alá rendesen háromszor, tavaszi alá egyszer őszszel; és tavaszszal második szántás helyett a 7 vasu ekét használja. Vet 1200 □ öles holdra buzát, rozsot, árpát, 1¾ posoni mérőt, zabból és szénának vetett lednekből 2—2¾ mérőt, luczerna magból 24—25, lóherből 16—18 fontot. Minden harmadik évben változtatja vető magvait a l. tóti és berényi uradalmak közt: de ez előtt 6 évvel hozatott buzát Polgárdiból és Bánátból is, minélfogva van is igen tökéletes szemü 86—88 és 90 fontos buzája, mellynek p. mérője a n. kanizsai piaczon mindenkor 30 krral, néha 1 fttal drágábban el kél mint másoké.

A szőlő nagy iparral miveltetik az uradalomban: de helyzeténél fogva mégis rosz bort terem: de bőven és van szőlő hol 1 holdon 80, 100—150 akó termés esik: hanem Liszón és Zákányon igen jó izü fehér borok is teremnek. Gyümölcsös minden nemben, jó féle gyümölcs fákat eladásra is lehet kapni, igen jó izü gesztenyés is nagyban miveltetik. Erdeje nagy szorgalommal és rendes felosztás szerint van az uradalomnak.

Barom állományi közép finom birka 8000 db, ezek közül a finomabbakra, mellyek törzsanya nyájat képeznek, kosok a legjelesebb juhászatokból vétetnek; van 150 dbra menő igen szép erős, kitartós és tüzes vérü magyar faju ménes, melly a gr. Viczay féle ménestől vette eredetét, van 200 dbon felül menő igen szép és nagy termetü fehér szilaj gulya, melly nemcsak az uradalom saját szükségére nevel jármas marhát, hanem eladásra is igen szép bikákat bocsát. E gulya nyáron át szabad ég alatt az erdőn tanyáz, télen lekötve az istálóban, soha sem fejetik, egészen csak a borju nevelésre levén szánva. A ménes télen szinte lekötve istálón, nyáron pedig legelőn él: hanem a csikók akkor is istálóztatnak. Birkák számára baltaczim és lóher vetett legelők szolgálnak. Takarmányul pedig vettet az uradalom ledneket, lóhert, luczernát, zöld kukoriczát, kölest és mohart. A tenyésztett barmok után szaporodott trágyával nem képes a gazdaság müvelés alatt levő földjeit elegendő-

képen trágyázni; ugyanazért erdei levelessel és föld szinnel, mi a trágyával összekevertetik, pótolja a trágya hiányt; azontul luczernásokra és lóher földekre gypszelést használ.

Károlyi György gróf aldebröi uradalma.

Az aldebröi uradalom Heves megyében fekszik; jelenleg Roykó János uradalmi felügyelő kormánya alatt.

Átaljában az egész uradalomban a határ felmérések megtörténtek, s a folyamatba vett tagositási perek a forradalom előtti évben a királyi táblához felküldetvén, ez ideig ottan vannak, s e miatt sem tagositások, sem legelő elkülönzések nem történtek. A megszünt urbéri szolgálatok részint majorsági erővel, részint nélkülözhető pusztai, és rétekeni őszi legeltetés haszonbérbe adásából nyert szerződéses erővel vannak pótolva. Az urbéri tartozások megszünése következtében az uradalmi saját gazdaság a czélszerübb, s tökéletesebb majorsági erővel való mivelés mellett siker dusabb: a munkás kéz hiánya azonban igen érezhető, a mi következőleg a napszám tetemes emelkedését idézte elő. De a volt urbéres osztály jobb létére a nyert szabadalomnak semmi befolyása nem tapasztalható. A haszonbérbe adásoknál nagyrészben, a gazdaságba kivántató erő nyerhetés vétetik különös tekintetbe, miért a nélkülözhető legelők, földek, többnyire egész helységeknek adatnak ki, kik a haszonvételért szántó, szállitó, marhás, ugy kasáló, s gyüjtő kézi napokat szolgálnak, s azok teljesitésében a tisztség erélyes után látása következtében, elég pontosak.

A vidéken sok hajdankori ugy nevezett házas, és házatlan zselérek lévén, kik kenyerök nagyobb részét gabona takarás és aratásból szerzik, e munkálatot az uradalom azok által téteti, kik is ideje korán felfogadtatván rendesen az őszit 14—15, a tavaszit 13—14-edén takarják, minden második olvasás után ebéd rész, ugy száz után egy ráadás jár. A munkás kéz hiánya ott a hol, miként az uradalomban a gazdaság szerződéses erővel jó eleve el nem láttatik, igen is érezhető, főleg a takarmány nemüek kaszállása, gyüjtése, s a kapás vetemények 2—3-ik kapálása körül, illyenkor egy napszám 48 pkr—1 pft, s illy időben ennyi napi bérért sem lehet elegendő napszámost kapni, el lévén a munkás osztály részint saját, részint részes miveletre vált földjei mivelésével, később takarással, s végre részes sarju munkálatokkal foglalva.

Vannak az urodalomban több nemü gazdasági eszközök s gépek, de csak ollyanok, mellyeket az uradalom a mivelés alatti földek minémüségéhez, s a kifejlett eredményekhez képest czélirányosaknak talált; illyenek: 1 A Vidacs féle vas eke, 2 kilencz águ eke, 3 vető gép, tengeri, s gabona nemüekre. 4 amerikai széna gereblye, 5 kukoricza morzsoló, 6 több nemü gabona tisztitó rosták, 7 több kézi szecska vágókon kivül a nagyuti pusztán egy szecska vágó gép, melly által 2 ló erejével naponként 150—160 darab jármas marhának való szecska vágatik. Cséplő gépei az uradalomnak nincsenek, mert ezen a vidéken a földmivelő nép általjában lovakkal ellátva lévén, nyomtatókat feles számban is kaphatni annyira, hogy kedvező időjárásban az uradalom évi 35—40 ezer kereszt szalmás gabonája october hó első napjaiban már elnyomtatva van; aztán a vidéki népnek az uradalomnáli nyomtatás tekintélyes

kenyér kereseti alkalma levén, ezt a cséplő gépek behozatalával azok kezeiből kivenni, az uradalomra nézve káros következményü lehetne.

Általjában az uradalmi gazdaság főterménye gabona. A vető forgás ott, hol a birtok az urbéri viszonyokból eredő terheknek alá vetve nem lévén, váltó gazdaságok alakithathatnak, következő: a kompolti kerületben vagy is Mátrán innen fekvő részen, hol az éghajlat, s ezzel egyenlő föld melegsége a vető forgásba a vörös lóher bevételét nem engedi, következő: 1 bő trágya után bükköny, 2 repcze, 3 tiszta buza, 4 kukoricza, 5 árpa, 6 fél trágyába bükköny, 7 kétszeres buza, 8 zab. A parádi kerületben, vagy is a Mátrán tuli hegyes vidékben, hol a földek többnyire éjszaknak árnyékban feküdvén, a vörös lóher tenyésztésre alkalmasak, következő a vetés forgás: 1 bő trágyába kukoricza, vagy burgundi répa, 2 árpa vörös lóherrel, 3—4 lóher, 5 tiszta buza, 6 féltrágyába bükköny, 7 kétszeres buza vagy rozs, 8 zab. A luczernásokkal következő vetés forgás van behozva: 1 bő trágyába burgundi répa, 2 luczerna zabbal, 3, 4, 5, 6, 7. luczerna, 8 köles.

Bő trágyázás 1200 □° holdra ötven 15—16 mázsás béres szekér, fél trágyázás fél annyiban történik. Őszi alá ha rendkivüli szárazság e munkálatban gátul nem áll, háromszor, ellenkezőleg kétszer szánt az uradalom. Őszi gabonából a kompolti kerületben holdanként $1^3/_4$ posoni mérő, a parádi kerületben 2 p. mérő vetőmag vettetik, árpából átaljában $1^3/_4$—2 posoni mérő, zabból 2—3 p. mérő. A mag változtatást az uradalom gyakorolja, s pedig minthogy az uradalom kiterjedett, az alsó kerületből a felsőbe hozván, s cserélvén ki a magot.

A szőlő mivelés a kompolti kerületnek szinte egy tényező ága. Különösen Al-Debrőn, és Felső-Nánán. Ez utóbbi helyen, melly a Mátra tövében fekszik, mintegy 10 holdnyi tér tiszta riezling, s más rajnai szőlő fajokkal ültetve, olly illatos zamatos bort ad, hogy azzal az e vidéki borok nem versenyezhetnek. Az al-debrői hegyi bor, vetélkedik az egrivel. Gyümölcs tenyésztés az uradalomban annak a tulajdonos gróf ur birtokábani átvétele alkalmával nem létezett, hanem az óta a parádi kerületben, melly erre alkalmasabb, 18 holdas tér gyümölcsösnek jeleltetett ki, hol 10 évtől fogva nemesitett gyümölcs fák nagy mennyiségben ültettetnek.

Az erdők az uradalom átvétele előtt, minden rendszer nélkül kezeltettek, átalvétel után azonban tüstént felmérettek, s rendes vágásokra felosztva makk vetésekkel, s a gondatlan legeltetés következtében eltörpült csemeték kivágatása által virágzóbb állapotba hozattak. A jelenlegi kezelési rendszer olly szigoru, hogy az uradalom épület fa szükségeit a mennyire azok a rendes vágásokból ki nem kerülnek, inkább pénzért vásárlottakkal pótolja, sem hogy a vágásokon kívüli térre menjen által.

Állattenyésztést illetőleg: kiválólag nemesitett juhokat tenyészt az uradalom 25,000 darab körül. Azon kivül időnként rugott ökör borjuk vásároltatnak, s a mustrába eső jármas ökrök pótlására 150—200 darabból álló gulya neveltetik. A juhok nemesitésére tulajdonos gróf ur bő kezüsége hozzájárultával, különös gond forditatik; mert külföldről, nevezetesen az utóbbi időben silesiai juhászatokból hozatott darabonként 2000—2200 pft áru kosok által, a törzs nyáj nemesitése tetemesen emeltetett. Az uradalom gyapjuját mázsánként 150—155 pftjával adja el. A törzs nyáj kézből, a többi falkák characterök szerint felosztva, ehhez képest kijelelt kosok által szabadon

hágatnak. Minthogy tagositások még nem történhettek, a marhák s juhokra nézve nyáron által a közönséges legeltetés gyakoroltatik. A paráti kerületben, minthogy itten a bárányok tenyésztésére az erdei legelő nem alkalmatos, mesterséges legelők alakitattak, következő vetés forgással: 1 juhok által fektetett szakaszba kukoricza, 2 zab vörös lóherrel, 3, 4—5, lóher, 6 köles vagy tavaszi rozs, 7 ugar, 8 őszi rozs. Télen által a marhák kukoricza darával hintett párolt szecskával, s burgondi répával, a juhok válogatott vetett, és természetes széna féle takarmánynyal tápláltatnak. A tenyésztett állatok után kikerülő trágya, az egész mivelés alatti gazdaság trágyázására nem elegendő; azért a váltó gazdaság csak olly térre terjeszkedhetik ki, mellyet kellőleg trágyázni lehet. A fenmaradó egyéb földek majd minden gazdasági kerületben három nyomásos gazdaságra, fekete ugarral vannak felosztva, s minthogy a váltó gazdaságok által a takarmány, s ennek következésében a trágya is szaporodik, a trágya többséggel a három nyomásos gazdaságok egy része is, ugy juhok általi fektetéssel javitatik. Trágya szaporitásra források nincsenek, néha itt amott csekély mennyiségben pénzért lehet szerezni.

Van az urodalomban, nevezetesen Fel-Debrőn egy Pistorius, Bodonyban egy Gall modora szerint állitott szesz égető gyár, mellyben évenként 1000, és több akónyi szesz égettetik burgonyából. A burgonyát részint pénzért, részint részes miveletre kiadott földek után szerzi be az uradalom, kénytelen lévén a burgonyának majorságilag való termesztésétől elállani, azon oknál fogva; mivel egy részről tapasztalá, mikép a trágyázott föld, az e terményben uralgó kór anyagot kifejti, más részt pedig a vidéki nép dohány termesztéssel el lévén foglalva, a burgonya mivelésére szükséges napszámot e körülmény olly drágává tette, miszerint az uradalom hasznosabbnak találta a burgonyát pénzért vásárolni.

Keglevich János gróf sajó-vámosi uradalma.

A sajó-vámosi uradalom Borsod megyében fekszik, hozzá lévén egyszersmind csatolva a birtokos gróf abauj megyei jószága, jelenleg Szentgyörgy völgyi Szép Sámuel urad. felügyelő s kormányzó ügyész intézkedése alatt áll.

Az uradalomhoz tartozó helységek közül tagositás és legelő elkülönözés történt Vámoson, Pálfalván 1845-ben, a mikor tagositás által a két helységben létezett majorsági birtok egyesitetett, szomszéd határokat képezvén e birtok, továbbá Visolyban 1852-ben, Encsen 1853-ban. A megszünt urbéri szolgálatokat majorsági erővel pótolja az uradalom mindenütt, miután sem szekeres, sem kézi napszám a volt urbéresektől tulságos nagy ár követelése nélkül és sokszor e mellett sem nyerhető. Haszonbérbe földek csak azon majorsági zseléreknél vannak, kik ez előtt is birtak, feliben csak kukoricza miveltetik. Az urbériségek megszünéséből az uradalom maga gazdaságára nézve csak a kézi erő hiányra tapasztal befolyást; a volt urbéresek földjeiket ugy szólván semmivel sem mivelik jobban, mint az előtt, igy gazdaságuk még eddig sok előhaladást nem tett, s a nép inkább kiméli magát a munkától. A haszonbéri fizetést kevés teljesiti pontosan, a feles kukoricza földet jól szeretik megdolgozni.

Az aratók tartásra vannak; egy pár ember kap tartására 10 vftot, 2 véka

buzát, 6 véka gabonát, 4 font sót, egy negyed rész öl fát, és részül a 18—19-dik keresztet, egy keresztbe 18 kévét számlálva, melly részt nekik az uradalom hordatja be házukhoz. Széna takarás és kaszálás napszámosok által vagy harmad részben történik, ez utolsó eset akkor áll elő, midőn napszámost kapni lehetlenné vál. A napszám kaszálásnál 30, 40—48 pkr, gyüjtésnél 20—24 pkr, kapálásnál ugyanennyi. Elegendő napszámosokat lehetetlen kapni.

Az uradalomban mindenütt kizárólag Zugmayer féle ekék használtatnak, mellyek az ahoz értő urodalmi kovácsok által készitetnek, van Seidl féle négy ló erejü cséplő gép, van oranienburgi szórva vető gép, melly igen jól és kitünő haszonnal munkálkodik, van töltegető eke, kettős eke, kapáló eke, széna gyüjtő gereblye, rögtörő henger, rét gyalu. A Zugmayer féle ekék azon kevés módositás szerint, mint itt készülnek, a leg kielégitőbbeknek találtattak, a vető gép mindenkinek ajánlható, mert sok embert és magot megkimél.

Az ugy nevezett Victoria majorban történtek 1850-ben nagyobbszerü viz lecsapolások, mellyek által a gazdasághoz szép térségü rét nyeretett meg.

A gazdaság fő terményei buza, rozs, árpa, zab, kukoricza. A vetés forgás Vámoson a belső gazdaságban 3 nyomásos ugar rendszer. Az István majorban 6 osztályu váltó, következő vetés forgással: 1 ugar trágyázva, 2 rozs, 3 kukoricza, 4 árpa vagy zab lóherrel, 5—6 lóher. A Victoria majorban 8 osztályu váltó következő vetés forgással: 1 ugar trágyázva, 2 őszi buza, 3 kukoricza, 4 zab lóherrel, 5 lóher, 6 egyszer kaszálva, legelő féltrágyával, 7 rozs, 8 takarmány. Visolyban 3 nyomásos ugar rendszer. Inánesen szinte. Encsen feliben 3 nyomásos ugar rendszer, feliben 8 osztályu váltó gazdasági rendszer. Egy mérő földre 50—60 mázsa trágya számittatik, őszi alá 3-szor, tavaszi alá kétszer szántanak. Többnyire ugar és kapált növények eleibe történik trágyázás. A magváltoztatás ritkán szükségeltetik, szükség esetében egyik gazdaság kölcsönözi a másiknak.

A szőlő mivelés a munkás kéz hiánya miatt pangásban van, és kárára az uradalomnak. A gyümölcsfa és eperfa tenyésztés, valamint az akáczfa ültetés ez urodalomban kitünő szorgalommal üzetik, s e tekintetben példányul szolgálhat és eladásra is tenyészt nemesitett gyümölcs fákat; mesgyéit pedig élőfa-szegélyzetekkel ékesíti.

Az állattenyésztés csak juhokra és gulyabeli fiatal marhákra terjed ki, és ez a mivelés alatti földekkel aránylagos mennyiségben van. A juhok Lichnovszki féle merinó fajok, hat majorban elosztva, a tőke nyáj ez uradalomba még 1825-ben került, s az óta saját fajából gondosan választott kosok: de ollykor vérfrisitésül más birkászatokból, jelesül a Holicsiból, tul a dunáról Velenczéről vásároltatnak kosok. Az anya nyájak hágatás idején, melly september hóban szokott történni, három osztályba soroztatnak, a szaporitás e szerint hozzájuk alkalmazott kosok által történik. Elegendő egésséges természetes legelő levén mindenütt az uradalomban, vetett legelőre nincs szükség. Télen által felváltva takarmányoztatnak anya szénával, sarjuval, vegyes bükkönynyel, luczernával, lóherrel, őszi és tavaszi szalmával, széna féle takarmány szükség, idejében pedig, vagy ha valamellyik nyáj egésségi állapota ugy kivánja, szemes tiszta zabbal vagy szecskával vegyitve. Takarmányul miveltetik luczerna, bükköny, lóher, baltaczim, burgundi répa. Miután a földmivelés az állattenyésztéssel aránylagosan vezettetik, a trágya szükséglet ezek által fedezve van.

Mandl Lajos báró nagy létai urodalma.

A nagy-létai urodalom Észak Biharmegyében, annak érmelléki részén fekszik; jelenleg idősb Irinyi János urod. felügyelő kezelése alatt áll. Tagosztály az urodalomban még nincs.

A megszüntetett urbéri szolgálatokat majorsági erővel, megszaporitott cselédséggel, és az e vidékeni rendkivüli kézhiány miatt, nyárára fogadott ideiglenes cselédekkel, azonkivül minden előforduló alkalommal s részben napszámosokkal pótolja az urodalom. Napszámosok kiállitása következőleg van könnyitve: tavasszal a házilag nem kezelhető földek egy része tengerivel bevettetik, melly kapálásra kiosztatván, kapja az urodalom a termés $^2/_3$át, és minden hold után a szár levágáson kivül egy napi kézi munkát; a többi tavaszi és ugar földek harmadából adatnak ki; mert még itt feléből ki nem veszik; az illy harmados földektől minden hold után aratnak 3 kereszt buzát; vannak aztán felesleg magán erdei homok legelők, mellyeket szántással csak 4—5 évben lehet használni; ezek vonó marhák számára adatnak ki legelőül szántásért. Illy képen a mult ingyen munkához képest a jövedelemnek nagy része felmegyen ugyan cseléd tartásra; de azért több eredménye van a majorsági munkának. — Mi a volt jobbágyságot illeti: némellyek közülök feltudják használni a felszabadulást, de nagy része dologtalanabbá lett, mint volt az előtt. A harmadas földeket csak kevesen mivelik meg kellőleg s az értök járó szolgálatot kivétel nélkül hanyagul teljesitik. Vannak haszonbérben adott földek is, mellyek holdjáért 3—7 pfrtot fizetnek, de a haszonbért nagy részt bíróság által kell behajtani; — szóval igen bajos feladat a mostani gazdálkodás.

Vannak a gazdaságban Zugmayer és Vidacs féle ekék, lókapák és töltögető ekék, cséplő, szecskavágó és vetőgépek, a szecskavágó a cséplő géppel van kapcsolatban, mindenik Volftól való, van angol rosta, és Volftól 24 fogu gyüjtő gerebje, ez a gerebje ollyan, mellynél a gazdászatban czélszerübb eszközt még a tisztség nem ismer, a vetőgép bécsi Burgtól való, melly alant deszkáról pergetvén a szemet, legnagyobb szélben is jól használható, és a legjobb vető se képes kézzel vele egyenlőn vetni.

Főtermény az urodalomban: buza, rozs, tengeri, aztán árpa, zab, repcze, burgonya, répa és köles. A tengeri milanói faj, mellynek csövén több sor és tömött szemek vannak, a vége is benő, korábban érik, sujosabb, édesebb és lisztesebb, mert szemének nincs korpát nevelő köldöke, szine szép pirosas sárga: s ez eladásra is kapósabb a közönséges fajnál. A tagositatlan birtokokon három fordulós a gazdálkodás, a hol mindenkor csak kapáló veteméy alá trágyáztatván, utánna tavaszi egy-, azután őszi többnyire három szántásba jön. A gyapoji pusztai birtokon váltó gazdaság folyik, következő háromféle vetésforgással: 1ör hét osztáju vetésforgás: trágyában tengeri azután, 2or bükköny, (mert ha itt kapáló veteményen kivül trágyáztatik a föld, a vetés éretlenül megdül), 3or repcze, 4er árpa lóherrel, 5ör lóhere kaszáló, 6or tisztabuza, utánna ismét trágyában tengeri, 7ik luczernás. 2or 8 osztáju vetés forgás: 1. trágyában tengeri, 2. árpa lóherrel, 3. lóhere kaszáló, 4. tiszta buza, 5. repcze, 6. rozs, 7. zab és ismét trágyában tengeri, 8. luczernás. — 3or 6 osztáju vetés forgás: 1. trágyában tengeri, 2. bükköny, 3. repcze, 4. tisztabuza, 5. zab és ismét trágyában tengeri, 6.

luczernás. — A tiszta buzát bánátival, a rozsot homok vidékivel változtatja az urodalom.

Van az urodalomban nemesitett guja, melly most ökör tinó nevelésre szándékoltatik átváltoztatni, vannak nemes faju juhok, és elhiresedett, Milos faj sertés. A nagylétai jármos ökrök télen nyáron istálóztatnak, és télen szeszgyári moslékot kapnak pelyvával, szecskával, nyáron vetett tengerit muhar vagy luczernával; a gyapojiak nyáron legelőre járnak. A tőkenyáj juhok, és kosok állandóan, a bárányok többnyire istállóztatnak; a többi nyáj szabadon legel. — A trágya szükséglet szalmávali bő almozás következtében, fedezve van.

Iparvállalatkép van a gazdasággal egybe kötve egy szeszgyár, mellyen leginkább burgonya, néha rozs vagy tengeri főzetik.

Rédl báró család stanicsicsi urodalma.

A stanicsicsi urodalom Felső-Bács megyében fekszik, jelenleg Nagy Károly kormányzó tisztartó igazgatása alatt.

A tagosztály mindenütt, a legelő elkülönzés sehol sem történt meg; — azonban főkép pusztai birtokból áll az urodalom.

A robot hiányt, a haszonbérlet, pénz és feles használattal kapcsolatban födözvén, az uraság saját mivelése alatt csak annyi földet tart, mennyit biztosan megmiveltethet. Az urbériség megszünése óta a nép két annyit, az uraság legalább annyit, mint hajdan, most is termeszt holdonként, bár még rendben nincs egészen a gazdaság; mi ha megtörténik, sokkal szebb eredményre van kilátás. — A haszonbérleti földek évenkint 10 holdas részletekben nyilvános árverés utján adatnak ki pénz, termék, és napszám haszonbérért. Ugy szinte a feles földek, mellyek rendesen csak kukoricza termelésre szoritkoznak, a fél részen felül, napszám vagy más járandóságokkal vannak kapcsolatban. — A jobbágyok e földeket igen szivesen kiveszik, jól fizetik, csak a napszám leszolgáltatásnál kell ezernyi bajokkal küzdeni.

Takarók és aratók évenként bentartás mellett részért fogadtatnak. A napszám igen drága; sőt nyári időben napszámost semmi áron sem lehet kapni; ugyanazért egész nyári munkára szokott az urodalom minden pusztára heteseket fogadni, benntartásra pénz és gabona bér mellett.

A használt ekék részint bécsiek, részint pesti Vidacsfélék, az elsőbbek sokkal jobbak, úgy szinte egyéb külföldi szerszámok mindég pontosabbak és tartósabbak, cséplőgép nincs. A bécsi ekék közül a ruchadló az idevaló földben igen jó munkát tesz. —

A kelebiai pusztán, a hol egyedül bir az urodalom homokot, a homok kötés már 30 évvel ezelőtt elkezdetett, és ez most is sikeresen folytatva van.

A gazdaság fő terménye buza, zab, kukoricza, és burgonya. — Négyes vetés forgás mellett, a trágyázott ugarba bükköny, utánna buza, kétszeres, harmadik évben árpa, zab, 4dik évben mohar és kukoricza termesztetik. Hol az ugart trágyázni nem lehet, az nem vettetik, hanem juh legelőül szolgál. — Ugar alá háromszor szánt a gazdaság, különben csak egyszer; hanem tavaszi alá őszkor minden föld megszántatik, s vasborona után jön tavasszal bele a mag. Burgonyát külön vetésforgás alatt, luczernával és ősziekkel felváltva termeszt, a gazdaság minden majorban. Ámbár gabo-

na magja igen jó van az urodalomnak, még is minden negyedik évben beszokott cserélni pár száz mérő bánáti buzát magnak. —

Az állattenyésztésben főhelyet érdemel a juh, melly nemesitett faj, tiszta veker és kerge betegség nélkül. Vannak igen jeles kosok, mellyek közt mosás után 4 fontos gyapjuval biró nem ritka. — A 80 darabnyi ménes ritka szép seregély szürke, arabs fajból igen nemes származásu. — Van 120 számu fejér gulya, sweiczi tehenészet 150 darabból s a 240 darabra menő sertés nyáj igen hizékony fajjal fedezi a házi szükségletet. — A juhok nemesittése csak beltenyésztés által eszközöltetik. A lovak a Csapody féle ménesből, a tehenészet eredeti sweiczi bikáktól nyerte nemesedését. Vetett takarmányul, bükköny, luczerna, mohar, köles, krumpli és kukoricza takarmány szolgál. — De az állattenyésztés nem fedezi a trágya szükségletet; azért segédforrás hiányában ugarral kénytelen pótolni a gazdaság annak helyét.

Iparvállalatkép 2 pálinka és egy eczetgyár van a gazdasággal összeköttetésben, mellyek szép és biztos hasznot hajtanak.

Gróf Sándor Móricz biai és bajnai urodalma.

A biai urodalom Pest-Pilis megyében, a bajnai Esztergam megyében feküvén, együtt kezeltetik s jelenleg Dávid Alajos felügyelő ur kormánya alatt van. Az urodalom tiszteit irnoki előleptetései által tölti be. A főtisztség határozott fizetésre van állapitva. — A gazdászati intézők határozott fizetés mellett ki ki az általa kezelt kerületből előidézett tiszta jövedelemből, $1\frac{1}{3}$ száztóliban részesül, a lábas jószág szaporuság, és új beruházások tiszta jövedelmül beszámitatván. Ezen rendszer 1850ik évben alapitatott meg. — Tagosztály ugyan még sehol nem történt: hanem a bajnai urodalom 3 községében, u. m. Bajna, Nagy Saáp, és Sári Saáp, az urbéri perek bevégeztettek, és csak a végre hajtás vagyon még hátra. — A gazdaság tisztán majorsági erővel folyik, és 1848tól fogva közel 2500 hold pusztai birtokot szereltetett fel, s vett majorsági mivelés alá az urodalom. Egyébiránt az urodalom gazdaságai már 1848 év előtt ugy valának felszerelve, hogy kiváltképen a szekeres urbéri munkák egészen nélkülöztethettek, és jobbára csak fuvarozásokra használtattak: ennek következtében az urbérveszteség káros hatását legkevésbé sem érzi. — Aratók 9ik részért fogadtatnak, melly rész nyomtatás vagy cséplés után tiszta szemben adatik ki. Kötelességük az aratóknak őszi és tavaszi gabona körül irtástól, és gyomlalástól kezdve egészen felasztagolásig, minden néven nevezendő kézimunkát a fent kitett részért teljesiteni; azonkivül a gazdaságban termelt, minden néven nevezendő takarmány nemüeket, holdonként 1 pengőforint dij mellett lekaszálni, felszáritni, felgereblyézni, és rendes baglyákba öszverakni; — a burgonyát szinte 9ik részért, eke után elültetni, a szükséges gyomlalást eszközölni, és összel rendesen kiszedni, különben a répa mivelésnél 20—24 kr. napi dij mellett a szükséges munkákat elvégezni. A napszám 16tól egész 30 kr. körül áll; hanem az urodalom, kivévén a trágya teregetést, napszámosokat nem használ.

Gazdasági eszközök és gépek közül használatban vannak: Zugmayer és Vidacs féle vas ekék, mozgonyfogasak, burgonya kapáló, és töltögető ekék, irtó ekék, magtakarók, 5 és 10 hüvelykes soros gabona, és here vető gépek, 18 hüvelykes soros répavető gépek, répa miveléshez való irtó gépek, ujféle répa gyikok (Rübenigel) különbféle hengerek, különbféle répa, bur-

gonya apritó gépek, amerikai fogas, és Seidel féle cséplő gépek, — amerikai tipró mozdonnyal, amerikai széna gyüjtő gerelyék. E gépek és gazd. eszközök pontos kisérletek után jó sikerrel használtatnak. — Vizcsapolásokat tett, és folytonosan tesz az urodalom.

Fő termény a gabona; vetésforgás a következő: 10es gabona termő forgó, legelőre tekintet nélkül; 1 kapás, 200 mázsa trágyával 1200 □ öles holdra, 2 árpa stejer herével, 3 here kaszálló, 4 tiszta buza, 5 zab, 6 takarmány bükköny 100 mázsa trágyával, 7 tiszta buza, 8 zab, 9 ugar, 10 rozs, — 12ős gabona termő, legelőre tekintettel: 1 kapás, 200 mázsa trágyával, 2 árpa stejer herével, 3 here kaszáló, 4 here legelő, 5 tiszta buza, 6 zab, 7 takarmány bükköny, 100 mázsa trágyával, 8 tiszta buza, 9 burgonya, 10 zab, 11 ugar, 12 rozs. — 10es luczerni ló here termőforgó: 1. kapás 300 m. trágyával, 2. árpa luczernával, 3, 4, 5, 6, 7, luczerna kaszálló, 8. ugar 150 m. trágyával, 9. repcze, 10. tiszta buza. — 12 nyomásu legelősforgó: 1. kapás 200 m. trágyával, 2. árpa steier herével, 3. kaszálló, 4. legelő, 5. tiszta buza, 6. takarmány bükköny, 7. zab, baltaczim, üre-zab keverékkel, 8. kasszálló, 9, 10, 11, 12 legelő. — 10. nyomásu legelős forgó: 1. kapás, 200 m. trágyával, 2. zab, baltaczim, s üre-zab keverékkel, 3. kaszálló, 4. 5. 6. 7. legelő, 8. ugar, 9. rozs, 10. zab. — Őszi alá három szántás, burgonya és répa alá 2. szántás, egy ősszel, egy tavasszal; árpa és zab alá rendesen ősszel szántatik. tavasszal a mag erős fogasokkal, vagy magtakarókkal hozatik a föld alá, részszerint soros vető gépekkel. Tavaszi buza és rozs kapások után is következik, és igy őszi szántásba vettetik; bükköny 2. szántásba. — Vető mag: tiszta buza $1^4/_8$ egész 2 mérőig, rozs $1^2/_8$—$1^6/_8$ mérőig, tavaszbuza 1—$1^4/_8$ m.; tavaszrozs, 1—$1^2/_8$ m.; árpa here keverékkel, $1^4/_8$ m., magánosan, $1^6/_8$ m.; zab keverékkel 2 mérő, magánosan, $2^4/_8$ mérő; magbükköny 1 m., bükkönykeverék, 2 m, steier here 18 font, luczerna 20 ft., baltaczim 3 mérő, 5 font üre-zab keverékkel, takarmánytengeri 4 mérő, répa 6 font, azon észrevétellel, hogy a gabona, és here nemüeknél, 10 hüvelykes soros vető gép vetése által, $^1/_3$ a vetőmagból megkimélhető. — Az urodalom ezelőtt 10 évvel bánáti tisztabuza magot szerzett, melly maiglan jó sikerrel fen van tartva. —

Szőllő mint az egész vidéken, ugy az urodalmakban is rendes mivelésben részesül. Az urodalmi gazdászati kerületek faoskolákkal és kertészekkel elvannak látva, nagyobb mennyiségben tenyésztetnek mindennemü vad, és nemesitett gyumölcsfák, mellynek következtében, 3 nagyobb szerü gazdasági kerület fő utai, és birka csapásai fasorokkal (spalier) és az egyes tábla közei, 6—6 ölnyi távolságra gyümölcs fákkal vannak kiültetve, az összes gazdasági kerületekben, évenként körül belől 15,000 darab különbféle fa ültettetvén ki. — Az erdészeti személyzet egy főerdészből, egy irnokból, és 6 kerületi erdészből állván, minden kerület nagyobbszerü faoskolákkal bir, és a közel 10,000 holdnyi erdő részekben évenként nagyszerü faültetésekesnek.

Van az urodalmakban 21,000 birka, a megkivántató kosok szoros gond alatt tulajdon pepinieriában tenyésztetnek, ebbe pedig báró Geiszler Morvaországi, Hosticzi eredeti constans törzs nyájából szereztetnek a kosok. A birka nyáj, jó közép finom Electoral — Infantado. A csirászat 40 dból áll; bikák, nemesités végett rendesen gr. Hunyady ürményi törzs csirászatából szereztetnek. — Lótenyésztési állomány 20 db. jobbára telivér arabs törzs

kanczákból, és 4 telivér angol ménekből áll, azonkivül tenyésztetnek, stejer kanczáknak angol ménekkeli fedezése által gazdasági hámos lovak jó sikerrel. — A birka téli takarmányozás következőleg áll, 1 db. juhra általában 1 font széna nemű takarmány, és 2 font szalma számitatik; hasas, és fias anyák a fenebbi szalma mellett 2 font szénát kapnak; bárányok idejükhöz képest, $^2/_4$, 1 font széna értéket, és $^1/_6$ font zabot. — Kosok 2 ft széna érték mellett, $^1/_4$ font zabot. A takarmánynemüek állanak réti szénából, bükköny, steier lóher, luczerna, baltaczim, pimpinella, üre zab, és répából, melly utóbbiból 1 font széna értékre, 3 font számitatik. — Hámos lovak kapnak hetenként, és darabonként, $1^1/_8$ mérő zabot, és naponként, 10 font széna értékü takarmányt; jármos ökrök darabonként, naponként 25 ft széna értéket. A csirászatban test sulyhoz aránylag, minden mázsa után, 3 font széna számitatik; nyáron által ló, és jármas ökör, ugy szinte a csirászat istállóztatik. Egy jármas ökörre 125 font, csirászatnál egyre másra 75 font, lovaknál szinte 75 font zöldtakarmány számitatik naponként, darabonként. Megjegyzendő, hogy a növendék csirászat, egy évi kor betöltéséig hetenként, 25 font zabot kap. Sót mindenféle állat kap, 1 öreg, és 2 egy éves birkára, 3 font, 1 éves s kisebb bárányra $1^2/_4$ font, egy ökörre 1 font, egy csirászati marhára 1 font, lóra $^2/_4$ font só számitatván havonként. — Pusztai birtokokon általjában mesterséges legelőkön él a birka, mint a legelői vetés forgókból kitünik: tagositatlan falusi birtokokban, természetes állapotban lévő kész legelőkön legel. Megjegyzendő végre, hogy a magánbirtokban levő erdők, erdei mivelet tekintetből semmiféle állat által nem legeltetnek. — Ménes következőkép tápláltatik: Hágó mén hágatáson kivül kap naponként 10 font szénát, és hetenként 1 mérő zabot, hágatás alatt a zab adag $^4/_8$ mérővel szaporitatik. — Hasas kancza ellés előtt 4 héttel kezdve, egész szoptatás alatt hetenként 1—$1^1/_8$ m. zabot, és naponként 10 font szénát, 5 font árpa szalmát kap. Meddő kanczák, és egy éven fölüli csikók hetenként $^6/_8$ mérő zabot, naponként $7^2/_4$ font szénát, és $7^2/_4$ font szalmát, egy éven alóli csikók hetenként $^2/_8$ mérő zabot, és $^2/_8$ mérő árpa darát, naponként pedig $7^2/_4$ font szénát, és $7^2/_4$ font árpa szalmát kapnak. Nyáron által a méneken kivül legeltetnek, a mellett egész egy éves korukig nyáron által is a fennebbi egész adag szemes takarmányban, egy éven fölüliek pediglen annak csak fele részében részesülnek. Só havonként, egy darabra $^2/_4$ font számitatik. — Általában ugy vannak a forgók a gazdaságokban szerkeztve, és azokhoz aránylag az állati állomány elrendezve, hogy a gabona termőföldből $^1/_5$, részenként $^1/_6$, a legelő osztályból $^1/_{10}$—$^1/_6$, a luczernásból pediglen $^1/_5$ kerül trágyázás alá, s igy fedezi az állattenyésztés a trágya szükségletet; mindazáltal a trágya, a tartalékokban gyepföld keverése által szaporitatik; a rétek pedig a mennyiben fa hamu kerül hamuztatnak. —

Iparvállalatkép van a gyarmathi kerületi gazdaságban egy nagyobbszerü szeszgyár, melly naponként 6—7 holnap leforgásáig, — 115 mázsa burgonyát dolgozik fel, és naponnan körül belől 4000° szeszt, 30—33 fokut állit elő, az onnan nyert moslék ökör hizlalásra, és jármos ökrök táplalására szokott használtatni, 1 akó moslék, 20 font széna értékben számitatván. —

Mint jelességet megemlitem végül a bajnai urodalomban az 1846ban Rézler György ur felügyelete alatt a sárisápi tó mellett felállitott nagyszerü juhmosó intézetet.

Serényi János gr. putnoki urodalma.

A putnoki urodalom Gömör megyében fekszik; jelenleg Czabalay András kormányzó tisztartó kezelése alatt van.

Putnok mező városban, mint feles birtokon az 1822ik évben befejezett arányositás által elkölönítette birtokát az urodalom; később a majorsági földeket a volt jobbágyoktól is elkülönítette, s nyolcz szakaszu váltó gazdaságot hozott be, a szomszéd Málé helységben a tágositás, legelő elkülönzés az 1847ik évben végre hajtatott, hol is a majorsági földekből, fekvés, távolság, földvegyület, trágyázás tekintetiből két majorság alakítatott, az egyik 10 — a másik 8 fordulatu váltó gazdaságra. A pogonyi puszta, mint elkülönített birtok, 11 fordulós váltó rendszerrel müveltetik. A megszünt urbéri szolgálatok u. m. vonós erő tisztán majorsági ökrös előfogatokkal, a kézi munkák, a mennyiben cselédség által nem fedezhetők, fogadott napszámosokkal, s munka tételre lekötelezett aratókkal pótoltatnak. — Ennélfogva a gazdasági munkák tételiben rendszeresebb eljárás, pontosabb teljesités, kevesebb felügyelet szükséglete után, az az előttihez képest több az eredmény. Az aratók kepe részben ösziből, tavasziból 11ik részt kapják, kik egyszersmind cséplők, és lekötelezett nyári munkások is szoktak lenni. — Cséplő rész 12ik; cséplő gépnél annak a fele; az ebédrész is már e részbe levén foglalva. Nyári napszám férfiaknak 1 frt 12—15 kr., asszonyoknak 36—45 kr. váltóban, gyakran kaszálásban, takarásban feljebb rug.

Vannak az urodalomban következő gazdasági eszközök és gépek u. m. Schverz és Vidacs féle vasekék általában, túró-irtó-magtakaró ekék — rögzúzó, Jordánféle 9 vasu magtakaró, cséplő gép (Vidacsféle) Hornsbiféle szélrosta, arató gép, széna gyüjtő, széna vontató, kukoricza morzsoló, zabzúzó.

A gazdaság főterménye, szemes gabona és takarmány, minélfogva minden majorságban veres lóhere kétszakaszban, zöldjében kaszálandó bükköny egy szakaszban; kapanövény, burgundi répa egy szakaszban; a többi szakaszokban őszi- és tavaszi termeltetik, — tiszta ugarnak egy szakaszt felhagyván. — Történik pedig a trágyázás zöldjében kaszálandó bükköny, vagy burgundi répa alá fél, — mellynek holdjára 10 négy előfogatu szekér, vagy is 150 mázsa trágya télben hordatik; az ugarba esendő szakaszon pedig, melly előtte való évben magnak való lóher húlladékkal, fü magvakkal, pélyvával bevetve legelőül szolgál, egész, vagy hóldankint 20 szekér trágyával, s ez háromszor szántva őszivel vettetik, innen ered, hogy minden szakasz tiz évek alatt egy egész — és egy fél trágyázásban részesül. — Holdanként 1200 □ ölivel őszibül $1^7/_8$ p. m., árpából 2 p. m., zabból $2^1/_2$ p. m. vettetik el közönségesen. — Magváltoztatás nem történik; hanem a vető magnak szánt mennyiség először jól megérleltetvén, ki csépelve tökéletesen ki rostáltatik, és csak a nagyobb szemü része használtatik vető magul; — különösen tiszta buza mindenkor ó-, a többi uj termésből. Különben több majorságokra levén elosztva a gazdaság, azok egymásnak a vető magot költsönzik és így idegen magra nincs is szükség; — sőt inkább ez kapós masok előtt is, miután üszög nélküli, és mindenkor tiszta. —

Az erdők rendes pagonyokra elosztva használtatnak; az üres foltok részszerint tölgy, — résszerint fenyő fa magvakkal ültettettnek be; a legelők pedig különösen két majorságban sorozott gyümölcs fákkal vannak beültetve.

A putnoki majorságban vonó marhán kivül, tisztán fejős tehenek, és gulyabeli marhák tartatnak — fejér közönséges magyarfajból, mindazonáltal nemesebbfaju bikák vétele által már is test állásban a régibbeknél nagyobbak.

A többi majorságokban vonó marhán kivül nemesitett faju s egy nyiretü juhok vannak, azokhoz hágókosok először az alcsuthi urodalomból, később Budaörsről, jelenleg Blandai gróf Zserotin urodalmából vétettek. A tehenek s vonó marhák is nyáron által tarló szabadulásig istálón tartatnak; mire minden major mellett létező luczernások zöld takarmányúl szolgálnak, veres lóherével, vagy maga idejében zöldjében kaszálandó tengerivel, bükkönnyel változtatva. Az öszves állat tenyésztés körülbelöl fedezi a trágya szükségletet; egyébiránt pótlására használtatik a piacz téren öszveszedett trágya — és adandó alkalommal a szomszéd helységekben pénzért is vétetik.

A gazdasággal öszveköttetésben áll Putnokon egy ser és pálinka ház: de mióta a burgonya vész ezen termesztmény mivelését nagyban folytatni megszüntette—s a helyibe behozott árpának s kukoriczának ára emelkedett, ujabbi viszonyok által pedig ezen ipar ágak megrovatása az egész hasznot felemésztette: azóta azok üzetése csak bérlő által kis részben folytattatik.

Széchenyi István gróf pölöskei urodalma.

A pölöskei urodalom Zalamegyében fekszik Kollár János urod. számtartó ur kezelése alatt, ki az egész urodalomra nézve viszi az intéző tisztségi hivatalt. Egyébiránt az urodalom három gazdasági kerületre oszlik; jelesen: pölöskei számtartói, baki és náprádfai ispáni kerületekre s valamint a pölöskeiben a számtartó, ugy a más kettőben az illető ispánok egészen önálló gazdaságot és részletes külön számadást vezetnek, ez elkülönzést a tiszti fizetéseknél meglevő százalékos rendszer igényelvén igy, miszerint a külön kezelőknél az egyéni ipar jutalmaztassék. Az urodalomban négy helység van u: m: Pölöske, Balk, Tüttös és Náprádfa. Mindegyikben még az 1848-ik év előtt befejeztetett az összesités és elkülönözés. A megszünt urbéri szolgálatokat az urodalom majorsági erővel pótolja úgy, hogy 6 egész telek helyett egy két marhás fogat állitatott fel, a zsellérek helyett pedig arányllagos gyalog béresek fogadtattak. És az urbériség megszüneséből csak a legjobb eredményt érzi a gazdaság; mert minden munka czélszerübben, pontosabban és jobb sikerrel történik most majorsági, mintsem az előtt robot erővel. Haszonbérbe vagy felibe földet nem ád az urodalom, meggyőződve lévén, hogy a májorságilag okszerüen müvelt földek — a bérleti rendszer Magyarhonban még kifejlesztve és törvények által biztositva nem lévén — többet jövedelmeznek, mint az akár bérbe adott, akár pedig felében miveltek, ha tekintetbe nem vétetik is az, hogy a jó majorsági mivelet alatt a földek folytonos arányban, évről évre termő erőben gyarapulnak vagy is nagyobb értéküekké válnak, mi a bérbe adás vagy feliben mivelésnél ritkán szokott történni. Az aratók szakmányban dolgoznak, tartáson felül a 12-dik keresztet kapják különbség nélkül. Cséplésért a 10-ik mérő adatik tartás nélkül, — szinte különbség nélkül. A jobb rétek, ugy luczernások, lóherések, bükköny sat. majorságilag takartatnak fel; az alábbvalók feléből adatnak ki. Junius, Julius és August havaiban egy férjfi napszám 30—42 pkr, egyébkor 20—24 pkr; gyermek és nő napszámbér az évszak és munka szerint 12—18 pkr. Elegendő napszámost mindenkor nem lehet kapni, azért az uradalom széna-ka-

szálás, aratás és sarju kaszállásra, úgy cséplésre is Vas és Zala megyének Steierország szélén fekvő vidékeiről szokott munkásokat fogadni, kik tartáson feljül 9—18 pkrig kapnak készpénz fizetést. Gazdasági eszközökül és gépekül, a czenki mintára készült egyes és kettős vas ekéket használ a gazdaság, mellyekkel igen czélszerü munka teljesithető; ugy kapáló és töltő ekéket, Howardféle vasboronákat, Garretféle sorba vető gépeket, amerikai taposó cséplő gépeket, rét gyalukat és amerikai gyüjtő gereblyéket sat. és mind ezeket czélszerüen alkalmazva a legjobb haszonnal. A fentebb elősorolt gazdasági eszközök közül némellyek — például ekék Pölöskén készülnek, de legtöbbnyire Czenken — Sopronymegyében. A cséplő gépek Hubari gyárából valók Bécsből; ezek czélszerüek, de igen gyengén készitvék.

Zalamegyének ezen hegyes völgyes részen sok a viz ár, viz rohanás és posvány, — ezeknek szabályozása és ez által a telkesités évek óta foglalkoztatja az urodalmat.

Termelés alá fel vannak véve: repcze, buza, rozs, árpa, zab, pohánka, kukoricza, bükköny, vörös-, fehér és sárga lóher, zöld bükköny és kukoricza takarmánynak, burgundi répa, tarló répa. Mi a vetés forgásokat illeti: tiszta ugar semmi sem hagyatván, legtöbbnyire $^5/_9$ rész gabona és $^4/_9$ takarmány vetés; uj trágyás földbe rendesen kapaszer vagy bükköny jő, bükkönyre repcze v. buza, kapaszerre pedig árpa vettetik, az árpára lóher, egy vagy két évi, ezután buza vagy rozs; trágya előtti utolsó évben jön a zab. Pohánka rendszerint csak tarlóba vettetik második terménynek. Az agyagosabb föld minden 7—8 évben trágyáztatik holdankint körülbelöl 500-600 mázsa trágyával, és igy évenkint esik egy egy holdra 70—75 mázsa. A homokosabb természetü föld minden 4-ik 5-ik évben trágyáztatik 250-től egész 350 mázsa trágyával holdankint. Praeservativum képen megteszi ugyan az urodalom némellykor egyik gazdaságából a másikba való magváltoztatást: azonban soha sem tapasztalta, hogy a termesztett gabona félék aljasodásnak indultak volna, némelly gazdaságokban már 20—25 év óta vettetik ugyanegy mag, s még sem mutatkozik sem üszög, csermolya, sem pedig más nemü elkorcsosodás: annyira, hogy ezen urodalom majorjaiban termesztett buza és többi gabona félék távolabb piaczokon is — minőség tekintetéből — legjobb hirben állanak.

Az urodalom majorságilag szőllőt nem mivel. A borok ezen a vidéken sokkal jobbak lehetnének, ha tisztább és jobb müvelés alkalmaztatnék és nem a mennyiség, hanem a minőségre volna tekintet.

Vonós marha tenyésztés még eddig az urodalomban nincs: hanem az összesen 2500 — (1200 □ öles) holdnyi eke alatt levő földhöz tart a gazdaság mindössze 12,000 finom gyapjus birkát. Ezen állatok már 25 — 30 év óta folytonosan nemesitetnek herczeg Lichnowsky féle tenyész állatokkal, és e végre ugyan az urodalomban egy kis törzs anya nyáj van mindkét nembéli eredeti Lichnowski féle tenyész állatokból öszveállitva, melly nyájból veszi aztán mindegyik majorság a szükséges mennyiségü kosokat. Természetes legelők mellett vannak nagyobb kiterjedésü vetett legelők. A legelőül szánt tagokba vettetik vörös lóher — keverve fehér lóher, sárga lóher, timotheusfü sat. magvakkal. A téli tartásban a szálas szüleség mennyisége különféle gyökér nemüekkel van pótolva. A gyökér növények termesztését igyekszik a gazdaság mindinkább szaporitani. Szecska csak annyiban metszetik, a mennyiben a gyökér növények etetésé-

hez — a töreken kivül reá szükség van. Füllesztett, gőzölt, főtt vagy forrázott eledelt a birkák soha sem kapnak. Ámbár a fent kitett müvelés alatti hold számhoz, a tenyésztett állatok száma már is jó mennyiségü trágyát szolgáltat; még is minden lehető módokat felhasznál az urodalom a trágya szaporitásra. E czélból a bővebb almozáshoz fa levelet hordat; több ezer szekér berki föld, kövér gyep, marha delelők földje, árkok fenekei és más egyéb kinálkozó minden nemü anyag szaporitja a trágya mennyiséget és javitja annak minőségét. Ezen elsorolt anyagokkal az aklok, marha állások és emésztők szoktak időszakonkint megteritetni, előbb gipsszel hintetvén be azok fenekei.

Ipar vállalat most nincs a gazdasággal összekötve: hanem a tégla vető telepitvények, nemcsak saját gazdasági szükségre, de eladásra is dolgoznak. Jövendőre behozandó selyemtenyésztés reményében a szeder vagy eperfa ültetvények létesitése tekintetéből mag és fa iskolák alapitatván, nevezetes ültetések történnek. Alapos reménye van végre a tisztségnek, miszerint pár év mulva répa czukorgyár fog az urodalomban müködni. A gyáros saját tőkéjével épiti és szereli fel a gyárt; — az urodalom pedig 15—18 évig kötelezi magát bizonyos számu holdig menő répát müvelni a gyár számára, valamint bizonyos mennyiségü tüzifát meghatározott áron szolgáltatni. — A czukor répának ára iránt nem történt még vég egyezés; az urodalom 23 pengő krt kér: a gyáros 20 krt igér mázsánkint, a répa törkölynek a gazdaság részére ingyen történendő visszaszolgáltatása mellett.

Széchenyi Lajos gróf somogyvári urodalma.

A somogyvári urodalom Somogymegyében a Balaton vidékén fekszik, jelenleg Lejtényi György tiszttartó kormánya alatt áll. Tagosztály 1847-ben kezdve 1850-ben végezve történt Köröshegyen, 1854-ben Somogyvárott; Maroson és Juthon pedig folyamat alatt van. A majorsági igás munkák mind majorsági erővel végeztetnek. A kézi napszámok részint gyalog béresek által, részint a majortul távolabb eső részes miveletü szántóföldekhez kötött napszám szolgálat, részint szakmányos munka és készpénzes napszámosok által hajtatnak végre. Mind az urasági majorokban, mind a volt jobbágyok földjein 1848 óta általánosan a föld javitását s a gazdaságnak ezzel összekötött emelkedését lehet tapasztalni. — A tiszta haszonbér készpénzért történik; de ez csak csekély mértékben van gyakorolva: kivévén ott, hol az egész gazdaságok majoronkint bérbe adatnak; millyen Köröshegy, hol a 3 major t. i. Földvári major, Gyugyi major és P. Szemesi major tisztán készpénzért van 12 évre bérbe adva. A részes miveletü földek a termény egy részeért adatnak bérbe: de ugy hogy a gabonafélék termesztése után került szalma egészen az uraságé legyen, a részes mivelő csak a magtermés részében részesülvén. Illy formán az uraság részéről a trágya szaporitás mozdittatik elő. Ezen részes földekhez napszám szolgálat is van kötve, mellyet a többi közt pontosan szolgálnak a vállalkozók. A bérföldeket szinte a volt jobbágyok szokták felfogadni. Az aratást, hol reformált közönség lakik, ott a közönség szokta elvállalni az Ecclésia számára, s ez a gazdára nagy előny, mert egyszerre, bizton s legolcsóbban történik a munka; egyéb helyeken vidékről kell hozni aratókat, s ezekkel Somogyot nagy részben Zala és Vas látja el. — Ősszel tavasszal 12—16 vgaras a mezei munkás bér, szőllőmetszés 25—30 garas s 1 itcze bor. — Nyáron nehéz pénzért munkást kapni — kaszás rendesen 30—35

garas 1 itcze bor — gyüjtő napszám (leányok által) 16—18 garas · össze 18—24 garasig a férfi napszám — asszonyé 15—18-ig. Az urodalomban Czenki vas ekék s egyéb jobb czélszerübb gazd. eszközök u. m. borona, 7 fogu eke, kapálló, a legjobb sikerrel használtatnak, cséplő gép és nagyobb gabona vető gép nincs. Főtermény buza és rozs. A vetésforgás a föld sajátságához képest különböző, mindenütt takarmány s kapás növényekkel levén változtatva, ugy hogy szántóföldet és rétet összevéve a gabona termesztés mintegy 54, a takarmány termesztés pedig — 46 száztoliát foglalja az egész területnek. Trágyázás bükköny takarmány és kapásnövények alá történik. Ősz alá 3 szántás, tavaszi alá egy őszi szántás, mire tavasszal a 7 fogu ekével takartatik el a mag, s meghengereztetik, — 1200□ölre a föld erejéhez képest vettetik buza és közönséges rozs $1\frac{1}{4}$—2 p.mérő, bokros rozs 1—$1\frac{1}{4}$, zab, árpa, zabos bükköny $1\frac{2}{4}$—$2\frac{1}{4}$, őszi repcze $\frac{10}{72}$—$\frac{14}{72}$, kukoricza $\frac{10}{72}$—$\frac{12}{72}$ hajdina, borsó, magbükköny 1—$1\frac{1}{4}$, luczerna, lóher 16—18 font, komócsin s fümagvak vegyítve, burgundi répa 3—4 font, egyéb répa 4—6 font, burgonya, melly a rothadás óta igen elhagyatott 10—12 p.mérő.

Az állattenyésztés főkép a nemesitett birka körül központosul. A jármos ökrök és a lovak télen nyáron istállón tartatnak, a birkák nyáron legeltetnek. Vetett takarmány csak a bárányok számára van készitve, minthogy elég bő legelője van a többi jószágnak; legelőül vettetik keverve lóher, luczerna és mezei komócsin. A fentebbi takarmány és gabona arányánál fogva a gazdaság elegendő trágyával ellátva lévén, — a lóherések kivételképen gypszeltetnek.

Zichy Edmund gróf szent-mihályi urodalma.

A szent-mihályi urodalom Fejérmegyében fekszik; jelenleg Boda Imre urodalmi kormányzó tisztartó kezelése alatt van. Tagosztály, ugy legelő elkülönzés ezelőtt már több évekkel megtörtént az egész urodalomban. — A megszünt urbériség részint majorsági erővel, részint készpénzes napszámosokkal, s igen kevés földbérrel van pótolva, a pusztán pedig telepedőkkel, kikkel 24 családdal mult évben 20 évekre szerződött az urodalom, sőt az elszórva távolabb fekvő birtokok haszonbérbe adása is napirenden van. — Felszabadulás óta az urodalmi gazdasági munkák is sokkal tökéletesebben történnek majorsági és pénzes erővel: de leginkább észrevehető azóta a volt jobbágyokon a tulajdon iránti szorgalom. Az évenkint kiadott földektől tett szolgálatok különfélék, s azt minden gazdaság körülményeihez képest alkalmazza. Készpénzért kiadott földektől holdanként 1200 □ öllel számitva 5—6 p.frt. fizettetik. — Ha csupán napszámért adatik, holdanként 16—18 napot szolgálnak; ha pedig feléből, az esetben még szolgálnak a válalkozók 4—5 napot, a termést pedig tulajdon költségükön az urodalom által kivánt helyre szálitják, átalában pedig minden kötelezettségeiket hivebben, s szorgalmatosabban teljesitik, mint jobbágy korukban, s bár mennyi kiadandó földre is örömest vállalkoznak. Az aratás különbözőkép történik, vannak gazdaságok, mellyekben tartás adatván a 12-dik részt kapják az aratók. Vagy készpénz fizetés mellett egész aratási időre, — melly 4—5 hétig szokott tartani — páronkint (vagy is egy kaszás férfiu és egy marok verő) 28—30 pfrt készpénzbért húznak. Vannak az urodalomban Vidacsféle öntött vasekék, mellyeknek a munkatételbeni tökéletességökkel teljesen megvan elégedve a tisztség, csak sajnos, hogy ha az öntött vas részek eltörnek, melly igen könnyen

megesik, többé nem használhatók*) és egy kevéssé nehezek; van ugyancsak vidacsféle kettős eke, melly tiszta földben a czélnak tökéletesen megfelel, van még czenkiféle, de az itteni körülményekhez némüleg alkalmazva s javitva; — végre vannak közönséges ekék, mellyek vert vasból, s igy nem egy könnyen törhető anyagbol készitve a munkánál könnyebben használhatók. Van hat sorvető gép 13 és 14 sorral, előnye van a szórt vetésnél, miután ugyanannyi földterületbe kevesebb mag kell, minden szem a földbe 3″ mélységre takartatik el, oránként folytonos munkával egy 1200 □ öles holdat ellehet vetni. Van öt cséplő gép, és pedig: egy Vidacsféle, — egy amerikai tipró, — egy drezsdai (gróf Einsiedl gyárából) és két angol Hensmannféle,— mindeniknek megvan a maga jó oldala, de az angol Hensmannfélét egysem haladja túl, igaz hogy nagyobb erőt és több kezeket foglalkodtat, mint a többi fentebb emlitettek, de az eredményt is előteremti. Van továbbá Angolféle szecskavágó, daráló, nagyobb kukoricza morzsoló, széna gyüjtő, rétgyalu, vasfogasok, mellyek mind legjobb sikerrel használtatnak, s kivévén a cséplő gépeket, s más öntött vas részeket utánozva most már helyben tökéletesen készittetnek. Van még ugyan arató gép is, de sajnos ez még sok kivánni valót hágy, a többi nehézségeket nem is emlitve: csak reggelenkint mig a harmat tart, vagy, a mi különösen e vidéken nem ritkaság, aratás közben jön vihar essővel, a gabonát lefekteti, a föld nedves lessz; ekkor lehetlen e gépet a mostani szerkezete mellett használni. A gazdaság főterménye tiszta buza. Egy részben közönséges három nyomásos, másutt négyes, nagyobb részben pedig 8-as váltógazdaság üzetik. Rendesen repcze és luczerna alá, és pedig csupán szarvasmarha trágyával történik a trágyázás, holdanként 1200 □ ölre 500 mázsa körül számitván. Őszi rendesen 6″ mély három szántásba jön, luczerna alá még több s mélyebb a szántás. Buzából szabad kézzel 2 pm. egy 1200 □ öles holdra, sorvetővel legfeljebb $1^3/_4$ pm. vettetik. Tavasziaknál valamivel több. A magváltoztatásnak igen nagy befolyását tapasztalja az urodalom különösen a termés minőségére nézve; s az gyakorlatban van. Kisérlet végett mult évben oroszhoni-rigai repczét Hamburgból hozatott, buzát a Bánátból, — árpát zabot Angolhonból, répa magot Sopronmegyéből Smalbonnes György hires angol bérlő német-kereszturi gazdaságából szerzett az urodalom.

Van az urodalomnak finom törzsanya nyáji electa birkája kéthelyi (gr. HunyadyJózseftől való) származásu, van Morvából hozott 400 drb anya birkája is, ezek nemesittésére szinte jelenleg is a kéthelyi urodalomból szereztetnek a kosok. Van csira marha, mellynek eredete szinte Kéthelyről származik, de ezek már igen elkorcsosodván, elaprósodtak, végképeni eladások után, magyarfaju fehér marha beszerezése van tervbe véve. — Van végre száraz rideg gulyabeli marha is, melly évenkint némüleg pótolja a kimustrált ökör hiányt. A vonós erőre nézve nyári istálózás van behozva. Vannak baltaczim (Esparzette) pimpinella, angol perjével kevert legelők. A luczerna igen jól diszlik, a lóher csupán laposabb, és kötöttebb földekben, ritka helyen, s kicsinyben vettetik. A trágya-szükségletet az állattenyésztés illő ki-

*) Az adat beküldő tisztség irányában megjegyzem, hogy Vidacs az eltörött ekéket s egyéb gépeket bizonyos levonással ujakkal cseréli fel.

terjedése után sem fedezvén a csupa istálló trágya; azért lehetőleg minden mesterséges trágya szaporittás eszközlésbe van véve s az ugynevezett keverék (compost) trágya közönséges alkalmazásán kivül, luczernásokra gipszet is használ az urodalom.

B. Egyes vidékek.

Rábaköz.

A Rábaköz Sopron megyének Vas és Győr megyékkel szomszédos részén fekszik, s a Keczölnél két ágra szakadó Rába által mintegy félszigetté levén képezve, innen veszi nevezetét. Földe átalában sik, porhanyó fekete kerti föld: de több helyen mocsáros és vizenyős. Lakosai tisztán magyarok, mind földmivelést, mind az állattenyésztést kitünő szorgalommal üzik, melly tekintetben a legjelesebb helységeket már az illető helyeken is kitüntettem. A földmivelésnél ugart nagyon ritka helyen, sőt mondhatni közönségesen épen nem tartanak: hanem a trágyázást teljes mértékben gyakorolván, földeiket két részre osztva egyik felét mindenféle őszi, másikat mindenféle tavaszi veteményekkel folytonosan vetik. Fő terményeik az ősziek közül a rozs és buza, néhol repczét is termesztenek, de csak a jobb birtokosok; tavasziaknál árpa, zab; kapás növényeket, kukoriczát nem nagy kiterjedésben mivelnek, hanem a dohány termesztést több helységek szeretik és megletős kiterjedésben gyakorolják. A takarmány termesztés kivált mióta az egész vidék nagyobb része tagositatott, igen divatba kezd jönni: de főkép külön álló lóherések miveltetnek, szántó földeken inkább csak az uraságok s a népközül azok termesztenek és pedig többnyire bükkönyt és lóherét, kiknek természetes kaszálóik kevesebb mennyiségben levén, különben nem győzik a trágyázást. De ekkor is rendesen meg van hagyva a tagbirtok a kétfelé való elosztásban s hol az őszi hol a tavaszi fél egy részébe megszabott rend nélkül jön a takarmány; és ezen kétnyomásos gazdaság az igazi és tulajdonképeni rábaközi gazdálkodás mód. Tagosztály óta nemcsak egyesek, hanem egész községek is nagyon sokat tettek földeik viztől mentesitéséért. A föld haszonbére a vidéken 5—12 pft közt változik, közép örök ár 100—120 pft: de felmegy jobb helyeken 150 néha 200 pftig. Takarók tartás mellett 12-én, a nélkül 10-én dolgoznak. Cseplés levén a nyomtatás felett inkább divatban, ez szintezenkép megyen. Egyébiránt a vidék két részre oszlik el, u. m. alsó és felső Rábaközre.

I. Felső Rábaköz az északi részét teszi a félszigetnek. Itt főhely Kapuvár mező város. Tartozik ezen részhez 20 helység, mellyek közül tagositva van 14, elkülönözve 2, rendezetlenül, de mind felmérve 4. Ezen előbocsátás után egyenként teszek a helységek iránt jegyzeteket.

a) Tagositott helységek. 1) Babóth Ordóddal együtt hg Eszterházi birtoka. Tagosztály és legelő elkülönzés 1849-ben történt. Minden egész telek után kapott a jobbágyság 8 hold legelőt és faizás fejében 4 hold erdőt. Az igy esett legelő és erdő egymás mellett adatván ki, mindenik együtt a rajta való marha tarthatásban behozott arány szerint használtatik közlegelőnek. Különben az erdő egyszersmind vágásra levén felosztva, vágás után az erdőföld egy pár évig kapás növényekkeli mivelés alá osztatván ki, aztán makkal szokott bevettetni, s rendes vetett erdei gazdálkodást üz rajta a közönség. A szántóföldek és rétek külön külön egy egy tagba lettek kiadva.

A dohány termesztést nagyban üzik a lakosok. Földeiket ökrökön mivelik, s szép szálas ökröket nevelnek, teheneik jók, lovaik szépek; a község szép csődöröket tart. A gyümölcstenyésztést azonban nem akarják megkedvelni; hanem Császár Ferencz helybeli plebánosnak szép gyümölcsös kertje van. — A laposan fekvő urasági földek Kakas János urodalmi mérnök terve szerint nyilt árkokkal vizmentesitetvén, rajtok bár még nem egészen rendezett s megállapitott: de a váltó rendszerhez hajló gazdaság folyik — 2. Kisfalud, közbirtokosság. 1845-ben jött tagba, legelő, föld, rét minden birtokosnak egy tagban adatván ki. A jobbágyok minden egész telek után 6 hold legelőt kaptak. Tagosztály óta a jobblét gyarapodása mindenfelől szemmel látható. A határbeli utakra dülő földek szélei nagyobb részt fákkal be vannak ültetve, s ez nemcsak regényes szépséget ad a határnak: hanem a faszükségletet is már egy részben fedezi. Különösen szép ültetvényei vannak Szemerey Sándor közbirtokosnak, ki nemcsak a tagján keresztül menő országut mellékét, s mesgyéit több felöl szegélyzette körül; hanem a tagján eső lápokat, hitványabb helyeket is, hasznot adandó ültetvényekkel töltötte be. A nagyobb tagu birtokosok eltértek a rábaközi két nyomásos rendszertől és némileg váltó gazdálkodást, de még nem teljesen megállapitott vetés fogással, követnek. A gyümölcsfa tenyésztés e helységben szép virágzásnak örvend, s a legkisebb birtoku lakosnak is majd mindnyájának van gyümölcsös kertje, kivált az ugy nevezett tót almából és cseresnyéből sok pénzt bevesznek a lakosok. Jeles gyümölcsöseik vannak Füzy Lászlóné asszonynak, a Hertelendy örökösöknek és Szemerey Sándor urnak, kinek egyszersmind juhászata kiegyenlitett nemes. — 3. Mihályi közbirtokossági mezőváros. Tagosittatott 1844-ben, földet, legelőt, rétet összesitve egészen egy tagban. Egy egész jobbágytelek után 6 hold legelő ment ki. Az előbb nyomorult népet a tagosztály emelkedőleg jó móduvá tette, különösen szembetünő, a mint a népség járó jószága, melly közt előbb csak türhetőt is alig lehetett látni, megjavult. Tagosztály óta a nagyobb birtokosok bár még nem mind teljes váltó, hanem csinos és rendszeres gazdálkodást kezdettek. Kiemelendők a határban, Róth József, Bognár Lajos és Fiáth János közbirtokosok gazdaságai, kiknek táblákra osztott földeik előfákkal gyönyörüen szegélyezvék. E czélra Bognár Lajos ur különösen gyümölcsfákat használt s birtokát egy ékes gyümölcskertté varázslotta. Fiáth János tagjának felosztási utjai magas jegenyékkel szegélyezvék, az egyes táblákat pedig akácz ültetvények veszik körül, mellyek rövid időn eleven sövényt képezendnek. Egyébiránt az egész tagbirtok egy tized része rétül, másik tizedrésze legelőül levén meghagyva, a hátralevő $^{8}/_{10}$ rész hat táblára osztatott fel, mellyen vetésforgás következő: buza, árpa, lóher, buza, zab, ugar. Néha az ugaros tábla egy részibe repcze szokott vetteini, melly után következő évben árpa helyett buza jön. Az ugar rendesen fekete. Kapásnövény nagyon kevés mivéltetik, s az az árpa és zab táblák egy részébe szokott jöni. A lóher meg nagyobb részt réti komocsinnál vegyest jön vetés alá. Minden holdra 2 darab birka és 10 holdra egy darab öreg szarvasmarha van e gazdaságnál a trágya szükséglet kiállitására tartva és számitva. A juhok nem annyira finomság, mint test nagyság és gyapju bőség tekintetében kitünők. A sweiczi faju tehenészetben különösen szép üszők növekszenek. — Róth József ur a gépek használatában tünteti ki magát. Van egy oszlopzattal kastelyszerüleg diszitett palytában cséplő gépe felállitva, melly bár ó-szerü: de jó sikerrel dolgozik,

használ amerikai gyüjtő gépeket. Gazdaságával összeköttetésben áll igen diszesen épitve egy sör és pálinka ház. — A gyümölcsfatenyésztés virágzik. Az utszán is láthatni gyümölcsfákat ültetve: gyömölcsöskertje pedig többnyire minden lakosnak van. Igen nemes faju gyümölcsfákkal ellátott kerteik vannak Fiáth János és Chernel Ferencz uraknak: de legszebb s legnagyobb Róth József uré, melly 30 holdon virágokkal is többfelé ékesitve, csak nemes almát száz különböző faj körül mutathat. — 4. Vadosfa 1844-ben tagositott nemes község A tagositásnál a belső telki mennyiség szolgálván a legelőre nézve osztó-kulcsul, mindenkinek birtoka egyetlen tagban adatott ki. Különös eredményül idézte e helységben a tagosztály elő azon hatást, miszerint a nép közt már az előljáróságon elkezdve elharapózott korcsmázást megszüntette. Egyébiránt a birtokosok átalában kisebb taguak levén, a rendes rábaközi szokás szerint ugar nélkül, két fordulóra osztva folytatják gazdaságukat. — 5. Beled nagy közbirtokosság, 1845-ben tagosítatott. A jobbágyság egy egész helyhez 8 hold legelőt kapott. Mindenkinek egész birtoka egy tagban adatott ki. Legjelesebb gazdaság a határban gróf Eszterházy Józefé, kinek földei táblákra osztva, élőfákkal szegélyzettek, s váltó rendszerrel kezeltetnek. A többi közbirtokosok nem követnek ugyan megállapitott váltórendszert: de valamint köztök, ugy a nép közt is a takarmányfüvek, különösen lóhere termesztése, naponként nagyobb kiterjedést vevén, jó előmenetellel s csinos renddel üzik a földmivelést, s a jól mivelt fekete agyagos föld folytonosan vetve ugartartás nélkül is jól terem. Gróf Eszterházy Józefnek, gr. Cziráky Jánosnak, hg Eszterházy Pálnak itt jeles juhászataik vannak. — 6. Vásárosfalu kis közbirtokosság, 1848-ban tagositatott, ehez kulcsul szolgálván a külső belső birtok együtt véve. Egyébiránt különösen kiemelvén a népségnek földei trágyázása körül kitüntetett szorgalmát, jegyzeteim itt a Vadosfánál tettekkel meg egyeznek. — 7. Edve szinte kis közbirtokosság. Szántóföldeit és legelőjét 1843-ban tagositotta. A legelő felosztásnál kulcsul szolgált egyedül a belső telek. Ez után mindenki illetősége egy tagban adatott ki: hanem a kaszáló rétek ekkor a régi állapotban széljel maradtak; utóbb 1847-ben átlátván a lakosság a tagosztály üdvös voltát, a réteket is összevevén, azokból is kinek kinek illetősége egy tagban adatott ki, s most már mindenkinek csak két darabra oszlik birtoka. Tagosztály óta kezdegetik termeszteni a lóherét és bükkönyt. Némellyek még az egy holdas birtokosok közül is, földeiket gyümölcsfákkal kezdik körül ültetni. — 8. Páli a győri káptalanhoz tartozó pápóczi prépostság birtoka. 1843-ban jött tagba. A jobbágyság kapott minden telek után 10 hold legelő részt és a fáizás helyett 4 hold erdőt. A jobbágyi erdő és legelő egymás mellett adatván ki, mindenik közös legelőül használtatik; a mellett azonban az erdő rendes vágásokra levén osztva, czélszerű mivelésben részesül. Föld és rétbeli illetőségét minden gazda egy tagban vette ki s azon a rábaközi ugartalan mivelési rendszert olly dicséretes szorgalommal és kitünő előmenetellel folytatja, hogy ez előbb tetemes adósságokkal, kivált adóbeli hátrálékokkal terhelt igen szegény helység, bár 1851-ben nehány zsellér házon kivül porrá leégvén, igen igen nagy kárt szenvedett, annyira haladt jóllétének gyarapodásában, hogy a leégett házak helyett egypár év alatt csinos tégla és cseréppel fedett házak épülvén, egyik változott a vidék legszebb helységei közül. Teheneket különösen szépeket nevelnek a lakosok. — Az urodalmi földek ezelőtt egészen váltó rendszer szerint voltak kezelve. Most zsidó kézen ha-

szonbérben vannak,s a haszonbérlők a megszüntetett váltó rendszer helyett, zsarolási rendszert állitottak fel azokon, sőt fájdalom az urodalmi szép gyümölcsöket is kipusztitották: de hasonló sorsban részesült a plebániai gyömölcsös is; és az efféle eljárásoknak lehet tulajdonitani, hogy ezen szorgalmatos nép közt a gyümölcstenyésztés még meg sem indult. Ide tartozik Dákföld puszta. Ennek kiterjedése 150 hold; szántó föld táblái szépen előfákkal szegélyezvék, közepén levő majorját csinos erdő árnyékolja. Váltó rendszerét ennek is a zsidó kézen zsarlási rendszer váltotta fel.—9. Sebeháza kis közbirtokosság. 1843-ban jött tagba, egyedül a belsőségi kulcs szerint osztatván ki a legelők és földek együtt véve, mindenkinek egy tagban. A tagosztálylyal a helység rendbe szedése is együtt hajtatott végre. Különösen az egyik vége a helységnek, ugy össze vissza volt épitve, hogy az utczán keresztül épült házak közt alig lehetett kijöni. Tagosztálykor uj ház helyek osztatván, az utcza egyenesre vétetett s meghosszabbitatott; az elvert házak helyett a helység segitsége mellett hirtelen felépült ujak, egész felifjodott tekintetet adnak a régen rendetlen kinézésü helységnek. — 10 Tót-Keresztur közbirtokosság 1846-ban tagositatott. A határ már régebben rendes telkekre levén osztva, ezen nemesi és jobbágy telkek vételtek a legelő felosztás kulcsául, a jobbágy telkekhez felényi legelő adatván ki, mint a nemesiekhez. Ez alkalommal egyszersmind uj házhelyek is osztattak, mellyek a helység rendezése mellett szép kertekké alakitattak át. Tagosztály óta a takarmányfüvek termesztése gyarapszik. Kiemelést érdemel Badics Endre közbirtokos tagja, melly a vizességtől nyilt árkokkal mentesitetvén, élőfákkal szepen szegélyezve van. A szép major körül vetett legelő diszlik. Kár hogy legujabban a birtok haszonbérbe adatván ki, a bérlő a rajta czélszerüleg behozva volt váltógazdaságot félben hagyta. De dicséretet érdemel a gazdálkodásban helybeli plébános Dörflinger József, eréjes példával járván hallgató hivei előtt, földeinek fákkal körül ültetését megkezdette, tagját hat részre osztván. következő vetés forgással mivelteti: 1. trágyázva kapás-nemü, 2. árpa, lóherrel, 3 lóher kaszáló, 4 buza, 5 zab. 6 rozs E vetésforgás azonban csak kezdemény levén, az utolján egymásután jövő három kalászos remélhetőleg rövid időn széljelebb oszlani fog. Nem különben jó példával megy elő a lelkes plébános ur gyümölcstenyésztésben, fáradhatlan szorgalommal gyüjtvén össze a legnemesebb gyümölcsfajokat, kertjét rövid időn nemesitett fák eladására is megnyitni szándékozik. Jeles gyümölcsöseik vannak még: Badics Endre, Horváth Károly és Ö vös József uraknak. — 11. Némethi 1844-ben jött tagba, a régibb rendezett helyek szolgálván a legelő felosztásnál kulcsul, a jobbágy telkekhez felényi adatott, mint a nemesiekhez; szántóföld s legelő együtt egy. kaszáló ismét külön egy tagba; azóta a trágyázás s gyümölcstenyésztés tetemes gyarapodást vett, a jóllétben előhalad. — 12. Potyond kis nemes község, 1840-ben tagositatott. Kulcs volt a legelő, felosztásnál a belső telki mennyiség. Itt a nagyobb birtokosok vidéki lakosok levén, miután a legelőt az előtt is ritkán használták, abból járó illetőségök egy harmadát is földeikkel együtt vették ki, a többi egy darabban közös legelőnek fenmaradt. Azonban három év mulva elunván a helybeliek is viselni a közös használat jármát, azt is felosztották s ennek következtében most már két tagban van mindenki birtoka. Mióta a legelő fel van osztva, különösen a baromtenyésztés javult és szaporodott. — 13. Bogyoszló herczeg Eszterházy Pál birtoka. 1852-ben tagositatván, a jobbágyság minden egész hold után kapott 8

holdnyi legelőjét földeivel egy tagban vette ki, és pedig ugy, hogy a régi vizjárta legelő előbb közös költségen nyitott árkokkal vizmentesitetvén, a jobbágyságnak a faluhoz közelebb eső földek adattak, az uraságnak a babóthi részszel határos távolabbiak maradván, melly kedvezésért a volt jobbágyság kegyes földesurának régi major épületeit széljel szedvén, az épületi anyagokat uj major épités tekintetéből az uj tagra kiszállitotta. Tagosztály óta olly eréjjel elkezdtek a lakosok trágyázni, hogy az ugart rendesen vetett földeiken teljesen nélkülözvén, buja vetéseknek örvendenek. Az uraságri rész, lapályos levén, Kakas János urod. mérnök ur terve szerint nyilt árkokkal vizmentesitetett, mellynek költsége mintegy 1200 holdon 5000 vftba került, holott ugyanaz Smalbonnes György herczegi gazdasági tanácsos által alagcsövezés utján 80.000 pftra volt számitva. — 14. Veszkény szinte hg Eszterházy Pál birtoka, 1850-ban tagositatott föld legelő együtt minden gazdának egyetlen egy tagba. A föld kavicsos levén, itt néha ugart is tartanak, mellyet azonban sokan bükkönnyel szoktak vetni.

b) Legelő elkülönzött helységek: 1. Vicza, a gróf Viczayak birtoka, 1840-ben különzötte el legelőjét, midőn a kis mennyiségü legelőből, minden egész hely után 4 hold adatván, ezt a lakosság elsőbb egy tagban közlegelőnek hagyta: hanem megunván a közösség jármát 1845-ben egészen felosztotta. A lakosság jóllétének gyarapodását a régi sárházak helyett emelkedő csinos tégla házak tanusitják. — 2. Keczöl Ujhiddal herczeg Eszterházy birtoka. Az elkülönzés 1839-ben történt. A jobbágyok minden egész hely után 8 hold legelőt s fáiszás helyett 4 hold erdőt kaptak. Az erdőt 60 évi vágásokra felosztva közösen használják. A vágások pár évig kapás növények alá miveltetvén, makkal vettetnek s a hibás helyek beültetésére azontul is az elöljáróság dicséretes gondot tart. A legelő szinte közösül maradt fen: hanem minthogy csak erdei legelő volt, bokroktól, csalitoktól megtisztitatván, tetemes javulásba jött.

c) Egészen rendezetlen helyek. Kapuvár mezőváros hg Eszterházy Pál birtoka. Itt csak következőket jegyzek meg. Az ide tartozó mintegy 10,000 hold fertőtöi részen több izben történtek már átmetszések: de teljes vizmentesités még sehol sem történt. A volt jobbágyság igen szorgalmasan miveli és trágyázza földeit: a dohányt egyik főtermékéül tekinti, marha hizlalást s kereskedést üz. A gyümölcstenyésztés körében virágzásban van. Az urodalomnak gőzgéppel ellátott szeszgyára, és jó hirben álló sört készitő sörháza van, mellynél a jéggel kibéllelve épitett pincze nevezetes. — Gártha dohányt termeszt. Oszli a hanságból kiszáritott rétségen jövedelmes méhtenyésztést üz, Szárföld, ezek mind hg Eszterházy birtokai s tagosztály alá már felmérve vannak.

II. Alsó-Rábaköz, főhelye Csorna. Van benne 2 helység, mellyek közül tagositva van 16, elkülönözve 3, még rendezetlen 5 helység.

a) Tagosztályzott helyek: 1. Csorna mezőváros, két harmadát hg Eszterházy Pál, ⅓-dát a helybeli premontrei szerzet birja, 1848-ban jött tagba. Tagosztály előtt a jobbágyoknak esendő rész urodalmi költségen vizmentesitetett. A volt jobbágyi erdő beleesvén a földesuri részbe, az iránt olly egyesség történt, hogy 20 évi vágásra osztva tartozik a lakosság azt kivágni, az urodalom pedig ugyanakkora darabot vettetvén be erdőnek, azt átadta a lakosságnak. Ugyancsak Csornához tartozik a földszigeti

és mátyásszigeti puszta, mindenik a Hanságból levén kiszáritva; amott hg Eszterházynak jeles szilaj gulyája, itt igen nagy faj szép juhászata van. A herczegi földek sem kezeltetnek ugyan egészen váltóilag, hanem mind azokon, mind a prépostsági birtokokon szorgalmas gazdaság folyik. A herczegi részen van egy négy lóerejü cséplőgép, melly mellett 21-ik részt huzzák a dolgozó munkások, kik az előtt magok lovávali nyomtatás után 10-ik részt kapták. — 2. Maglócza a csornai prépost birtoka, 1850-ben jött tagba; kaptak a lakosok minden egész hely után 18 hold legelőt, igen lapos levén az, 5 hold nádlót és 3 hold erdőt. A legelő közösnek maradt, a rét és föld külön egy-egy tagba adatott ki. — 3. Pordány hg Eszterházy birtoka. 1853-ban tagosittatott, legelő, rét, föld mind egy tagba. — 4. Badonhely szinte hg Eszterházy birtoka, 1852-ben jött tagba. A lakosok közlegelőt hagyván, földeiket, rétjeiket egy tagban vették ki, a Rába kiöntéseinél levő lapályokat pedig füz, és nyár fával beültetvén, ott olly erdőt alakitottak, melly nemcsak épület fájokat egy részben megtermi: de azontul is szép hasznot ad. — 5. Kis-Tata kis közbirtokosság, 1853-ban tagositatott. Legelők is felosztatván, minden gazdának minden illetősége egy tagban adatott ki, mind a mellett a legnagyobb tag 15—20 holdra alig üt: de a nép igen szorgalmas földmivelő. — 6. Tamási régi szerződvényes hely, 1850-ben tagositott, szántóföldet, legelőt együtt egy, rétet külön másik tagba osztván ki. — 7. Fárád közbirtokosság, 1842-ben tagositatott; azóta a határ csaknem hihetlenül szépült és emelkedett jövödelmében. A legelők a szántóföldekkel s dombosabb rétekkel összevéve adattak egy tagba, egy része pedig a határnak hansági laposokból állván, más tagba osztatott, azontul uj belső telkek osztásával rendeztetett, ritkitatott és szépitetett maga a falu. Ez uj osztási belső telkek egy része szép gyümölcsössé alakult. A rétek körülárkolva vizmentesitettek, széleik jó haszon fát adó ültetvényekkel szegélyeztetvén körül. A nép igen szorgalmassá lett. — 8. Jobbaháza közbirtokosság 1834-ben tagositatott, legelő, rét, föld egyetlen tagba. A laposabb rész előlegesen közköltségen vizmentesitetett. Tagosztály óta igen csinosodik a helység, s az ujuló csinos köházak tagadhatlan bizonyságai a nép vagyonosodásának. Dőry Ádám és Tóth Mihály közbirtokosok gyümölcsöseik a többek közt válogatott jeles fajokkal diszelegnek. 9. Dör 1852-ben tagositott közbirtokosság, legelő, föld egy, a laposabb rét másik tagba adatott ki. Csapó Józsefnek szép gyümölcsöse van. — 10. Felső-Pásztori közbirtokosság 1846-ban tagositatott, Dőrhez hasonlóan. — 11. Alsó-Pásztori szinte közbirtokosság s 1837-ben tagositatván, a legelső tagosztály itt történt a megyében, a legelő felosztásánál a helységet biró Potyondy család elágazása szolgálván kulcsul, föld, rét, erdő, legelő illetőség összeosztva egyetlen tagba adatott ki; az erdei fa egyenetlensége ölfául vagy készpénzül pótoltatván. Az óta a tagok körülárkolva, szépen élőfákkal beszegélyeztettek. Különös szép tekintetü Noszlopi Antal ur tagja, melly eperfa szegélyzetekkel diszlik. Potyondy kisasszonyoknak és Lampertné asszonyságnak szép gyümölcsöseik vannak. Noszlopi Antal urnak juhászata kiemelendő. — 22. Szil-Sárkány nagy közbirtokosság, 1839-ben jött tagba. Már előbb rendes telkekre levén osztva a határ, tagosztálynál e telkek szolgáltak kulcsul. A nagyobb birtokosok minden illetőségöket egy tagban vették ki; a kisebbek közös legelőt hagytak: de azt három év mulva 1841-ben felosztották. Uj házhelyek osztatván tagosztálykor, a helység rendbeszedése is eszköz-

lésbe vételett s most mindinkább szépül. A határ laposabb részei közös költségen vizmentesittetnek. A birtokosok tagjaikat többnyire körül árkoltatván, szép fasorokkal szegélyzették. A határon keresztül menő ország utak is beszélyeztettek. Igen szép Ferenczy István ur 8 szakaszban szegélyzett tagja, mellyen következő vetésforgással üzi dicséretes szorgalommal gazdaságát 1, trágyázott földbe bükköny, 2 repcze, 3 buza, 4 lóher kaszáló, 5 rozs, 6 kukoricza és más kapás, 7 árpa, 8 zab. Legjelesebb azonban s az egész Rábaközben legrendszeresebben mivelt tagnak tartatik Baditz Imre és László testvérek tagja. Ez a soproni országut mellett esvén, egészen körül van árkolva s a partok akácz, kőris, majd a leglaposabb helyeken füzfákkal sürün ültettettek körül; sőt a tagon keresztül menő erek árkai is mind kitisztogattatván, partjaik azoknak is előtákkal szegélyeztettek. A tag közepén épült csinos majort, s a szántóföldi táblák szélein pedig gyümölcsfa szegélyzetek ékesitik. A tag nagyobb részt lapos fekvésü levén, annak dombosabb részén a szántóföldek az egész tagnak mintegy $^1/_4$ részét teszik, s négy vetésforgással vannak mivelve, u. m. 1 szakasz felé repcze, másik fele kapás, és zab trágyázva, 2 szakasz buza, 3 árpa, 4 rozs. A kalászosoknak egymás után következését okadatolja az, hogy e gazdasághoz természeti rétek bőven levén, erősen győzi a trágyázást. A buzatarló birkák számára őszi és téli legelőül turnipssal (répa nem, mit az angolok nagyban mivelnek) szokott második terményül vettetni. Olly magasra van e földek termékenysége a jó mivelés által emelve, hogy daczára csaknem folytonosan kalászosokkali vettetésének, közönséges termèssel holdankint 17—18 magot jövedelmez, jobb esztendőben pedig 20 mag rendes termése. A birtok laposabb fekvésü $^3/_4$ része rétekből és legelőből áll. Tagosztály előtt ezen földek mocsárosok levén, birka legelőül épen nem voltak használhatók. Most részint a tag közepén végig menő ut árkai, részint, több apró szakaszokra levén felosztva, a szakaszok árkai által, mellyeken kivül még széles és sekély vak-árkok is vannak alkalmazva, olly formán, hogy se a fünövést se kaszálást és legeltetést ne akadályozzák, annyira vizmentesittettek, hogy a juhok is minden veszedelemtöli félelem nélkül járhatnak rajtok. Egyébiránt e rétek és legelők is mesterségesen vannak készitve és fentartva; jelesen vizmentesités után a szakaszok felszántattak, s pár évig való mivelés által kitisztatván, s megtrágyáztatván, ugy vettettek be réti komocsinnal, sárkerep, lóhere s egyéb fümagvakkal; most henger és rétgyalu által tartatnak tisztán; a kopasz helyek pedig időnként ujra vetegettetnek. Egyébiránt a legelők és rétek közt évenként változik a használat, jelesen ha egy évben valamelly tag kaszálóul szolgált, az másik évben legelésre marad s viszont; ez által a fünövés sürüsége van előmozditva. Legelőkül ez igy mivelt földek igen tápláló és bő mezőt adnak, kaszálókul pedig éven át kétszer, háromszor kaszálhatók. A faültetvények pedig feltartóztatván a hideg szeleket, azt eszközlik, hogy tavasszal az általok körül vett helyeken mindenkor korábban megindul a mező, mint akár hol egyébütt. A rétek és legelők illy képeni elrendezése és megjavitása holdanként 6 pengőforintba került: de e költséget már többszörösen visszatéritették. Az egész tag mennyiségen, minden holdra 2 juh, és e mellett minden öt hold után egy nagy darab marha van tartva és számitva. A juhok régi negretti fajból valók, igen termetesek és bőgyapjuak, ugy hogy az anyák közép számitással $3^1/_2$ — 4, a kosok 6—7 font közép finomságu gyapjut adnak. E juhászatnál már a deczemberi elletés van behozva, miután a birka az őszi tur-

nips legelőről jó erőben bekerülve, legszebb bárányokat ellik, mellyek april utóján választatván el, májusban már a legjobb legelőre kerülhetnek, mi növekedésöket mozditja tetemesen elő, az anyák pedig nyirésig meddőn maradván, gyapju bőségökben annál inkább gyarapodást vesznek. — Egyébiránt szép juh nyájaik vannak még itt a Potyondy kisasszonyoknak és Högyészy Pál urnak, ugyancsak Högyészy urnak és a Baditz testvéreknek egyszersmind jeles gyümölcsöseik. — 13 Sebes a soproni káptalan birtoka. 1854-ben jött tagba; valamint 14 Szany mezőváros is a győri püspökség birtoka, hol a legelők és egyéb földek mind egy tagba adattak ki a lakosoknak; az urasági rész pedig az ide szomszéd és már 1847-ben tagositott (15) csanaki birtok résszel vágatott össze. A Szanyon alól eső urodalmi réteken már régebben nagyszerű átmetszések s vizlecsapolások vittettek végbe. Tagosztály óta a csanakiak helységöket sok csinos cserepes épületekkel diszesitik. Végre 16 Árpás gr. Koloredo birtoka 1847-ben jött tagba. Minden egész hely után 8 hold legelő adatott, melly lapos levén megmaradt közlegelőnek. A szántóföldek és rétek egyenként külön egy tagba metszettek ki.

b) Elkülönzött községek: 1. Egyed mezőváros gróf Batthyány László birtoka, még 1836 előtt elkülönöztettek a jobbágyi és urasági földek egymástól. A földek és utak szélei többnyire eperfákkal vannak kiültetve, mellyeket az előbbi birtokos gróf Festetics Sándor nagyban tenyésztett, s most is több ezerre menő darab áll eladásra készen. Az erdőbeli legelő laposas levén, az uj birtokos gróf megkevesitette a birka tartást s négyszáz darabon felül menő igen szép sertés nyájat tenyészt szembetünő nagy haszonnal. Van egy krumpli czukor gyár haszonbérileg kezelve, a kastely kertben pedig nagy kiterjedésü jeles gyümölcsös, nemesitett fa eladással; ugyancsak a gyümölcstenyésztés tekintetében kitünik Dressler Ferencz plebános. — Sobor és Sz. András helységek ugyancsak gr. Batthyány László birtokához tartoznak s szinte már 1836 előtt átestek az elkülönitésen. Ennek végbe menetele után alakult a sz: andrási határban a vinczefői szép major, jeles juhászattal s gyümölcstenyésztéssel. Hanem a helység is dicséretesen üzi a gyümölcstenyésztést, Szántó György derék plébánosa példájára; végre Vaág közbirtokosság hasonlókép elkülönözve van.

c) Még rendezetlen helyek. Bő-Sárkány, Barbacs, Szil. mindenik hg Eszterházy birtoka s tagosztály alá fel van mérve, Szováth, Bágyog a pécsi püspökségé, most van mérés alatt. E helységekről a barbacsi igen jeles lótenyésztésen s a szováti sok ludon kivül egyéb különös megjegyezni valóm nincs.

Szepesség.

E megyét főkép azon czélból emelem ki, hogy kimutassam, miszerint a gazdaságilag mostoha vidéken is mire képes a szorgalom.

Szepesmegyében eddig kevés helyen történt tagosztály, leginkább történt pedig ott, hol közbirtokosságok léteznek u. m. Petróczon, Görgön, Filiczen, Ganóczon, Kissóczon, Toporczon, Machalfalván, Farkasfalván és a Horáni pusztán, — több más határok felvannak ugyan mérve, de az illető perek még nincsenek befejezve. A nagyobb urodalmakban, mint p. a Csákyakéban, az urasági földek régóta többnyire 3 táblákba vannak kihasitva és a még eddig nagyobb részt divatban levő

három nyomásu rendszer szerint használtatnak bérlők által. Kivételt szenved e tekintetben a herczeg Coburg káposztafalvi és a szepesi püspök Schavniki urodalma, mellyekben főképen az erdőségek vannak czélszerüen elrendezve és a gazdászat az illető tisztek által okszerüen kezeltetik. Báró Palocsay nedeczi és lándoki roppant két urodalma a legzordonabb éghajlat alatt a Magura hegyes és többnyire kopár vidékén, Galiczia határán fekszik, a folyvást bérlők által kicsigázott földek nagyon érezik a gazdasági felszerelés hiányát és nagy részt parlagon hevernek, mi véleményem szerint szinte egyik oka a Magura tulsürü lakossága évről évre nagyobbodó elszegényedésének. Ott a birtokosnak főképen azon kellene lenni, hogy az erdők figyelemmel kezeltessenek és a terjedelmes legelőkön a juh tenyésztés kapjon lábra.

A sz. királyi és XVI városokban, valamint a többi német helységekben is, igen nagy iparral üzetik a földmivelés. Némelly helyeken, hol külön legelők léteznek, évenként az egész szántóföld 3 nyomásba felosztva használtatik, őszivel, tavaszival és az ugynevezett ugar krumplival, lennel, borsóval és lóherével bevetve, rendesen minden 3-ik évben, még pedig bőven trágyáztatik. Itt talán helyén van a szesz és pálinka nagyobb s kisebb készületeit érinteni, mert főképen az utóbbi használtatott a nevezett városokban igen sok háznál télen nyáron, és pótolta a takarmány hiányát. A fogyasztási adó behozatala óta azonban nagyobb részt felhagytak vele. Megválik nem lesz-e az itteni mezei gazdaság kárára, mert a föld és az égalj a bőtrágyázást nagyon megkivánja. Csak nehányan folytatják a nagyobb szeszgyár üzletét. Iglón pedig egy lenmag- és repcze-olajgyár müködik.

A földhaszonbéra helybeli körülmények szerint igen változik, mert némelly silány határokon egy 1600 □ öl hold bére alig rug fel 1 pftra, míg jó helyeken, mint Lőcse, Igló, Szepes-Várallya városokban, Hunfalván 8—20 ftra is emelkedik; szintugy vehetni örök áron faluhelyen 80—120 ftért egy illy holdat, mig ennek ára jobb határokon, nevezetesen pedig a fentebb érintett helyeken, 200—500 pft közt ingadozik.

A gyümölcs-tenyésztés főképen Lőcsén és Görgőn virágzik.

A juhászat többnyire a finom sajt miatt durva szőrü juhokkal üzetik; de van azért több közép finom birka nyáj is, mellyek egy pár hónapig szinte fejetni szoktak.

Ménes az egész megyében nincs, de van, főképen a német helységekben mindenütt egy meglehetős csődör és a gazdák csikókat szoktak nevelni.

E vidéknek egyik a körülményekhez képest legjelesebben kezelt gazdasága van Farkasfalván Wieland András ur birtokában.

Farkasfalva igen magas fekvésénél fogva a karpáti szeleknek nagyon ki van téve, a határt az Iglóról Késmárkra vivő országut ketté hasitja. 1831-dik év előtt nehány gyümölcs, topolya és füzfán kivül az egész határon egy fa sem létezett, az azt környező kopár hegyeken zabot szoktak volt vetni, melly gyakran egy p. mérő után ¼ kereszttel, soha ½ keresztnél többel nem fizetett. Wieland ur már ekkor tájban kisérlgette a hegyeket veres fenyőkkel beültetni, de annak kevés sikerét tapasztalván, vetéshez fogott, mellyet a mint a határ a tagosztályon keresztül esett, egész eréjjel folytatván, már most a neki jutott 1000 holdból körülbelől 300-on (holdját 1600 □ öllel számitva) többnyire szurok és veres fenyő erdő diszlik. Két testvérei és több szomszédai szinte jó sikerrel követik e példát. Ezen erdő most már egy kis hasznot

is hajt, mert (minthogy az igen sürü fenyveseket tisztitani szükséges) évenként közel 80 szekér galyfa kerül ki belőle. Ezen kivül a kis fenyők közt a silány földön a vetés után 3ik 4ik évben már a legszebb fü és lóhere szokott nőni, mit óvatosan ki lehet kaszáltatni, a 15 és 21 éves erdő részekben pedig a tehenek bő legelőt találnak.

Kerttől környezett lakóházához közel fekvő földei a jeles birtokos urnak 8 táblákba vannak felosztva, következő vetésforgás szerint: 1sö trágyába jön kevés buza, a többi rozs, 2dikba burgonya, 3ba árpa lóherével, 4be és 5be lóhere, 6ik ½ trágyába rozs, 7be borsó, árpa és zab a földek minőségéhez képest, 8ik ugar trágyáztatik, ennek kis része néha bükkönynyel van bevetve. Külön kisebb földeken szokott káposzta, répa, len és csicsóka termesztetni. — Többi földek, mellyek a falutól távolabb esnek, eddig 3 nyomásu rendszer szerint használtatnak; főképen azért, hogy birkáinak elegendő legelőjök legyen, czélszerübb kezelésök végett a földek közepébe négy év előtt egy majort épittetett, ez idén pedig rétjei közelében még egy fog épülni, részint a széna könnyebb takaritása végett, részint azért, hogy lassan a posványos réteket, ha nem is a még drága drainirozás, de legalább árkok által javithassa; — a már általjában haszontalan posványos helyeket eddig éger fákkal ültette be. — A földek szélein és utak mellett való fa ültetéssel kétféle próbák tétettek, u. m. a szokásos, több ölnyi távolságra egymástól füzfa és balzsam-topolya fák ültettek, de ezek a nép és marha által évenként nagyon megrongáltatnak. Jobban sikerült egy másik vonal, hol több sorban sürün plántáltattak szurok fenyők, mellyek a földeket az éjszaki szél és egyszersmind a marhák ellen védik.

Befejezésül még azt emlitem meg, hogy a három Wieland testvérek, itt a gipszezéssel is tettek kisérleteket réteiken és lóheréseiken, a haszon főképen az utóbbin világos és a Szepességieknek annyival inkább ajánlható a gipsz használata, mivel az iglói határon a sz. János hutta mellett olcsó áron juthatni hozzá.

C. Egyes községek.

Az itt felvett néhány helységre nézve különösen megjegyezni kivánom, hogy felvételökre épen vidéki körülményeik vezettek.

Hajdu-Böszörmény, Észak-Bihar megyében, tagosztály s legelő elkülönzés eddigelé nem történt; a tagositási előmunkálatok most már befejezvék, s végrehajtatást várnak. A föld termékei, mellyekről a határ a vidéken, sőt távolabb fekvő vidéken is nevezetes: a) az árpa, melly sikerére nézve, a felföldiek által másfél annyira becsültetik, mint egyéb vidékeké, s mellyet a felföldi tótok különösen szoktak keresni, mivelhogy belőle jó árpa kása készitetik; annálinkább, mert vadborsó nem terem benne. b) a tengeri v. kukoricza, melly olly szép és bőtermést mutat, hogy nem ritka egy köblös földről — 1600 □ ölről 50 zsákkal vehetni, — c) a zab. A vetésben bizonyos rendszert tartanak a lakosok; leggyakoribb vetésforgás: tengeri után tavaszi: (tavaszbuza vagy árpa), azután őszi, buza és rozs; őszi árpa csak kivételesen, lóhere szinte; luczerna nagyobb mértékben — repcze egy két gazda által, dohány és len épen nem; kender a házi szükségletekhez képest — termesztetik.

Rendes divatja a trágyázásnak nincsen; részint azért, mert a nagy

kiterjedésü határban az egyesek birtokai széljelszaggatvák; — részint mert a tagositási törvények létre jötte olta folyvást várta mindenki egyszersmind azok életbeléptetését, s e várakozás szorította háttérbe a trágyázást.

A gazdasági eszközök még csak régi divatuak; legfeljebb egykét gazda használja az uj vasekéket.

A határ különösen a marhatenyésztésnek kedvez. Nyugoti része, melly az Ujvárosi határral érintkezik, egyebekfölött hires arról, hogy az ott hizott marhák kedves izü hust adnak; e mellett mételytől sem lehet a jószágot rajta félteni; különben fő figyelmök a lakosoknak a marha, a közelebbi időkben a juhtartásra fordítatik A szarvasmarhák- és lovaknál, a fajnemesitésre nézve, a közbirtokosság a legrégibb idők olta jelentékeny mennyiségü földrészt jelölt ki, mellynek évi jövedelme jófajta bikák és csődörök szerzésére forditandó. És e tekintetben évről évre nagy gond fordítatik, hogy alkalmas bikák és csődörök legyenek. A sertésekre egyes birtokosok forditanak nagy gondot, többen társaságba állván kiválasztott jó faj sertéseket tartanak, mellyek nagyon jó hizók. Ugy hogy nyári hizás után nem ritka dolog, hogy egy disznó 2 mázsa szalonnát adjon: sőt van rá eset, hogy néha 4 mázsán felül van egy sertés szalonnája. A legelő a különböző állatnemek számára elkülönözve nincsen, és juh, sertés, gulya, ménes együtt jár, s e tekintetben különösen a mindég várt tagosztály miatt az elöljáróság rendet alapitani nem tudott ugyan: de a közlegelők javitása iránt 10 évvel ez előtt igen szép intézkedés tétetett. A közlegelőből ugyanis ezer néhány száz lánczaljat (1100 □ ölivel) kiosztottak minden kivétel nélkül a földdel biró lakosok között, 10 évi haszonvételre, avval a kikötéssel, hogy itt általában luczerna termesztessék, kétséget nem szenvedvén, hogy a luczerna tenyésztéshez megtrágyázott, kellőleg elkészitett föld igen jó legelőt fog adni. 10 év mulva ismét más rész volt a közlegelőből kiosztandó. Azonban a tagositás kezdetét vévén, ez intézkedés véget ért. A tarló- és rétfelszabadulás divatozik. Mindegyik a városi tanács intézkedése folytán történik A tarló, a keresztek és vontatók betakaritása után; a rét, ősztölfogva májusig szabad. A méhtenyésztés egyesek kedvencz foglalkozásai közé tartozik, — tehát nem olly általános mint p Kabán. A selyembogár tenyésztés 1847ben szép sikerrel vette itt kezdetét, a mikor még a Karap-Diószegi féle intézet Zelemére n (pusztai birtok) fennállott, és a selyemgubókat beváltotta, melly intézet teendőinek egyik ága a selyembogár tenyésztés és selyem termelés volt. Ennek megszüntével megszünt amaz is. Egyébiránt e végre, csak egy vállalkozó szellem kivántatnék, miután a selyembogár termesztésnek kedvező föltétele megvan. Több mint 50 köblös földön, 4 temetőkben, több mint 6000 eperfa lévén épen e czélból elültetve. A baromfi tenyésztés, a helybeli piacz ellátása után, a debreczeni piaczra is bőséggel juttat termeléséből.

A szőlő mivelés jó karban van, ha bár a nánásival nem léphet versenyre. Egyébiránt a fogyasztási adó bejövetele óta alább szállani kezd. Nem egy példa van reá, hogy a szőlőtőkék kivágatván, helyökbe luczernás vagy gyümölcsös alkalmaztatik. A gyümölcstenyésztés és oltogatás itt ritka virágzásnak örvend, különösen 1842 óta, a mikor a futó homok megfogása tekintetéből, egy darab homokos rész, szőlő és gyümölcsös kertnek kiosztatott. Nagy Imre földbirtokosnak itt több ezerekre menő és igen jó fajta gyümölcs fái vannak. Többeket inditva példája követésre, ma már nök is folyvást

oltógatnak, és e tájon valóban ritka szépségü és izü gyümölcsök tenyésztetnek itten. A kerti veteményekről ezt épen nem mondhatni. Egyesek p. Igaz József ur szép konyha kertje hivételképen emlithető.

A község a fatenyésztés és erdőszet előmozditására nézve sikeres intézkedést tőn. Nevezetesen, az erdő, miután régibb időkben egyes illetők kezelése alatt állván, csaknem elpusztult, közgondviselés alá vétetett, s közfelügyelet alatt adatik évenként kinek kinek összeirott birtoka után fa illetőség. A hol pedig puszta helyek vannak, azok vállalkozóknak adatnak ki, olly kikötéssel, hogy tartozzanak 2 holdat egymástól egy ölnyire ákáczczal beültetni. Az igy beültetett és 8 évig ápolt 2 holdnyi erdőtől a vállalkozó egy hold erdő illetőséget kap. Ezen erdő ültetésnél ugy tapasztaltatván, hogy a homokos erdő részekre ültetett ákáczfák eltörpülnek: az a gyakorlat, hogy a beültetett ákáczokat 3 év mulva kivagdalják, és az ott maradt törzsökökről, s közötte, a legsivatagabb részeken is kész erdő alap kerül. Az erdő jelenleg igen jó lábon áll, mint alig valahol e tájon. Tüzelő, szerszám, épület fáját legnagyobb részben innen veszi a község, más részben pedig a fenyőszálakat a Tiszáról, hol egy 5 öles legvékonyabb fenyő szál 1 ft. 12—36 kr. vastagabb a minőséghez képest drágább. — A közlekedési utakat, magán vállalkozók már régólta akarták beültetni; hanem a tagositás miatt, mellyre régolta és vágyakozva számitottak, a mennyiben ez által az útak is több helyen más irányba lesznek vezetendők, elmaradt. Egyébiránt a tagositott részeken a tanyákat eddig is körül szokták némellyek akácz vagy eperfával ültetni.

A gazdasági értelmesség növelésére a helybeli iskolákban különös gond fordittatik. A polgáriskola 3 éves tanfolyamában, a gazdaság-tudományi foglalkozás tüzetett ki fő feladatul. E tekintetben segédeszközül jelenleg egy téres kert áll használat alatt, a hol az oltás, a fák tenyésztése s a kerti veteményekkel való bánásmód két év olta szorgalmatosan gyakoroltatik. Egyébiránt a község, valamint a tudományos pályára lépni kivánó kebelbeli növendékek számára örömest áldozott, 1700 olta föntartván gymnásiumát: ugy a mezőgazdaság terén egykor majd haszonnal müködendő ifjai szükségleteikhez képest kész a lehető áldozattételre. Illy czélból örömest ajánl föl egy darab terrenumot, hol polgári iskolabeli növendékei, a mezőgazdaság tudományában gyakorlati oktatást nyerjenek; de a melly földrész, csak a tagositás alkalmával leszen kiadható; sőt hajlandó a község a szükséges előkészületek s eszközök beszerzésére nézve is ajánlatot tenni: csak hogy mindezek kizárólag a kitüzött czélra fordittassanak. Valami nagyszerü, ujabbféle eszközökkel ellátott, rendszerezett gazdasága ugyan senkinek sincs a határban; hanem, a mennyiben a gazdálkodás végczélja: minden darab földről, minél kevesebb költséggel, minél több hasznot előállitani; és a mennyiben ez a czél, a helybeli eddigi gazdálkodási eszközök által elérhető: ennyiben lehetetlen Igaz József urat föl nem emlitenem, ugymint a kit a közvélemény e községben első gazdának tart. Gazdálkodása igen egyszerü, könnyen menő, természetesen pontos, szorgalmatos, takarékos. A luczerna és burgondi répa termesztést gyakorolja, megállapitott vetés forgást tart, rendesen trágyáztat, igen apróra, és csinosan, s aztán tavaszi alá is kétszer szántat, mi itt ritkaság.

Cservenka, csinos és gazdag német helység a Bácskaságban, a Ferencz csatornája mellett. Népének szorgalmára és gazdagságára nézve egy

kis Angliát képez a vidéki, sőt országi helységek közt. Tagosztály és legelő elkülönzés ugyan még eddigelé nem történt: de közel remélhető; mert a kamara, mellynek birtokához a helység tartozik, már a legelő elkülönzést érdeklőleg megkezdte intézkedését, mellynek befejezése után várva várja a lakosság a tagosítást. — A föld főtermékei: buza, zab, kender, repcze, aztán kukoricza és burgonya. Mindezek nagyban, és pedig a négy első kereskedésre is termesztetnek. A telecskai magas fekvésü földeken termett zab, melly egyebek felett nehéz és tiszta, különösen kedvelt czik a kereskedésben. A gazdálkodás a szántóföldeken elkülönített három nyomással megy: 1 buza, 2 zab, 3 ugarnyomás; az ugarnak fele kukoriczával vagy moharral szokott bevettetni. A rét földeken mindenféle, kender, burgonya, árpa, sőt buza és zab is együtt termesztetik: de legnagyobb részben repcze, melly azonban minőségére nézve a bánátival nem állja ki a versenyt: azért a bánáti repcze az itteni 40 olaj malmokban nagy kelendőséget talál. — A trágyázásnak a nép nagy fontosságot ad. A közös juhnyájok is felvannak e czélra használva, marha ganéjjal pedig főkép kender és repcze alá szoktak a gazdák nagy szorgalommal trágyázni; bár mióta a tagosztály küszöbön áll, e körülmény miatt némileg háttérbe szorult a trágyázás. — Uj gazdasági eszközökkel nem sokat dicsekedhetik a közönség; s legfeljebb a közönségesen használt egyszerü vasboronák után, a vas ekék kezdenek divatba jöni.

Iga alatt kizárólag lovak vannak: de a jó ló ritkaság; az igás napszám drága, egy napra 2—3 pft. A lovak nemesítésére ez előtt jó gond fordítatott, s a helység köz költségen tartott szép csődöröket: de a hágatás körül sok viszályok fondulván elő, 10 év óta köz ménlovak nincsenek. A juh, tehén és sertéstartásra azonban nagy figyelem fordíttatik. Czimeres bikákat és jó fajta kanokat tart a helység. Különösen vajkészítés kedvéért a jobb gazdák nagy számu teheneket tartanak. Borjukat mind a mellett magok keveset nevelnek fel: hanem elválasztás után ki szokták azokat adni nevelés végett a szegénységnek. A szegény ember felneveli és használja a borjut rendesen hat évig, mint magáét, s harmadik borjával kész tehénkép adja vissza gazdájának. — Hogy mennyi barmot tarthat egyegy gazda? az iránt nincs szabott arány: csak a juhok iránt van megszabva, miszerint minden egész helyföld után 52 darabot lehet tartani. Ezeknek szinte közös pásztoruk van, s nagy levén számok, az ugar földekre vannak utasítva, hol egyéb jószg nem jár: hanem a közlegelőn jár együtt. A tarló behordás után mindjárt fetszokott szabadulni; valamint a rétnek is azon része, hol kukoricza s burgonya nincs vetve; s ide már mindenféle állat rakásra özönlik. E rendetlenségeket azonban egyedül tagosztály s legelő elkülönzés nem létének lehet tulajdonítni.

A méh tenyésztés gyenge lábon áll. A selyembogarakra több gond van fordítva. A szegénység jó kiterjedésben s kedvvel üzi ez iparágat. Az eperfa ültetvények jó karban vannak. — A szőlőmivelésnek: daczára hogy csak kerti szőlők vannak, szép jövendője mutatkozik. Számosan kezdik szőlőskerteiket igen nemes faju vesszőkkel kiültetni és javitani. A borkezelésben a gazdák egymással vetekesznek. 1853ban a közönséges bor még csak 4 fokra emelkedvén, a baranyai közönséges bort érte utol: de sokan egy bizonyos faj szőlőt szaporitanak itt, mit hamuszinü mazsolának neveztek el, ebből már 10 foku s igy a karloviczi borral egyenlő erős, ízére nézve pedig annál

sokkal kellemesebb bort állítottak elő. A gyümölcstenyésztés és nemesítés hasonló virágzásnak indult s sok ezer nemesített fiatal fák rendre ültetve díszesítik már a szőlőket; a gyümölcstenyésztés és nemesítés egyszersmind az elemi iskolákban is rendes tantárgyul levén felvéve. Az ország utakat érdeklő mult évi felsőbb parancs következtében a helység országutait eperfákkal szegélyzette körül.

Zaradékul említést érdemel a népnek az a szorgalma, mit az olajgyártás körül kifejt, melly ipar üzletnek sokan köszönik a lakosok közül szembetünő gazdagságokat.

Gyoma, magyar mező város Békés-Csanád megyében, a békési részen. Az 1832ik év őszén különöztetett el a lakosság legelője az urodalométól. Az 1850ik évben pedig a házas zsellérség legelő illetményét, az addig közös legeltetéssel használt összes legelő mennyiségből ki hasittatván, szántási használat alá vette. Ugyanakkor a földes lakosok, az ez előtt három külön helyen birt, két ugar, és kenderföldjeiket, a tanya földhöz tagositván, jelenleg tanya föld, és előhalmi egy vékás pótlás szántó földekben birja mindenki földjét. — Kaszállója két darabban van. — A földes lakosok legelőjöket közös legeltetéssel használják; egy holdra egy nagy jószág, vagy a helyett 7 juh-kihajtási aránnyal; sertés pedig egy számittatik 2 juh számba. — A föld fő termékei: búza, és kukoricza, kissebb mennyiségben árpa, és még kevésbé zab. A buza minőségére nézve, a Pest és N. Várad közötti vonal vidéken, a tudomás szerént legjelesebb szomszéd mező berényi, és mező-turi buza után következő osztályban áll. Hellyel közzel a takarmánytermesztés is meg van kezdve. Buza, árpa, kukoricza vetéssel úgy használtik a föld, hogy minden harmadik évben kukoricza vetés alá jön, — buza, rendszerént kukoricza után vettetik, helyenként pedig ugorlás után. — A tagositás olta mind inkább jön divatba a trágyázás, s most már pénzért is megveszik a trágyát. Ez ideig leginkább kukoricza, s árpa alá trágyáznak. — Rendesen még csak fa ekék divatoznak ugyan; hanem mostanában kezdik a lakosok használni a vas ekét, vas boronát; találtatik aztán henger is, mellynek az elvetett magnak boronálás után szél fuvás ellen a földbe nyomására nagy czélszerüsége s haszna tapasztalatban van. —

A határ a lakosság számához képest szük levén, magán a határon fő figyelmet fordít a lakosság a birka tenyésztésre, mellyből a barom tenyésztésre nézve leginkább pénzel. De azért igyekszik a község a szarvas marha tenyésztéshez is lehetőleg szép faju bikákat tartani, valamint vannak csődörei; és csak a sertés faj nemesitésre nézve nincs ez ideig semmi közös intézkedés. Egyébiránt a ló és marha tenyésztés nagy részben haszonbérlett pusztai legelőkön folyik. A legelő a fejős tehén és hámos lovak, továbbá gulyabeli marha és méneses lovak, úgy a juhok és sertések számára külön járással használtatik; — azonban a juhok összel, a nagy jószág legelőjén — mikor a nagyjószág jászolra szorul, szinte legeltettetnek. De a közlegelők javitása iránt még semmi intézkedés nincs.

Szőlője minden rendes lakosnak levén, a bortermelés illendő szorgalommal van üzve; a gyümölcstenyésztés és nemesités pedig dicséretesen lábra kapott.

Halas, m. város a Kis-Kunságban. A tagosztály behozása tekintetéből most van felmérés alatt, és e tekintetben azon dicsőség jut Halas váro-

sának, hogy a körülötte levő Duna-Tisza közi alsó vidéken legelőször gondolkodik a tagosztály behozataláról.

Az itteni földek homokos minőségökhez képest leginkább rozsot, kukoriczát termenek, mit a szomszéd közs gbeliek helyből elhordanak. Tiszta buzát, árpát, zabot a szomszéd bácskaság adja, s hordja a község piaczára. A nagyobb birtokú gazdák ugart tartanak, a három szakaszos régi modor szerint, — a kissebb birtokosok öt szakaszos vetés forgást tartanak: 1 ugar, 2. buza, 3. tavaszi, 4. kukoricza, 5. rozs. — A tanyákon szabad vetés forgást szoktak tartani, kinek ami eszébe jut, — itt a burgonya, len, kender is szerepelnek. — A trágya minden nap drágul, — rendes divatba nem jöhet, mert felette kevés van, és a tözeg készités, a szalmának tüzi szerüli felhasználása, és a trágyával való rosz bánás, ezt a csekély trágya termelést is kevesbiti. — A nagyobb gazdák maguk is vett trágyával az ugart trágyázzák; a kissebbek burgonya, kender, és káposzta alá trágyázgatnak.

Egy két jelentékenyebb gazdaságokban láthatni vasekéket, de egy részt a pénzerő hiány, más részt a cseléd makacssága miatt, — eddig a jobb ekék nem jöhettek divatba.

Lóherét, és takarmány füvet, igen keveset vetnek, — sokszor a sarjú szénáját is alig birja lekaszálni az ide való lakos, némellyik csinál egy kis luczernást, de az is a sovány homokban csak hamar ki vesz. — Kereskedési plánták alá a trágyával nem győzött homokos föld nagyon sovány.

Itt leginkább a birka tenyésztést üzik, s ebből legnagyobb jövedelmet is húznak a gazdák. Más állatokra némileg terjed ki a figyelem. A lovakra nézve, három csödört tart a város, mellyek kéztől hágják a gazdák kanczáit. A halasi hajdan hires három ménes azonban eggyé olvadt s abban csak saját nevelésü parlagi csödörök vannak. Ezeknek előtte 40—50 remondát hajtottak el innen évenként a huszár ezredekhez, most alig egy-kettőt. Ennek okát a ló tenyésztés hanyatlásában s a pásztorok romlottságában kell keresni. Ezek a legszebb csikókat elsikkasztják, és a ménesnek nem jól viselik gondját. A barom tenyésztés az által, hogy a borjuktól a tejet nem fejik el, és a birka izéket is a marha eszi meg, — már jobb karban áll, — sok gazda igen szép teheneket, és ökröket nevel, — mire nem csekély befolyással van az is, hogy a város a gulyákon, és tehén csordákon köz költségen 20—25 darab igen szép bikákat tart. — A sertés a hány, annyi faj, keveset is tartanak, és ezt is olly rosszul telelletik, nyaraltatják, hogy a soványság miatt nem hogy kétszer, de egyszer is alig ellik évenként, s akkor is 3—4 satnya malaczkát nevel föl; — köles ondó, és ló ganéj itt a magló sertés rendes eledele. — A birkának legjobban kedvez a halasi kún ember, ettől már nem sajnálja a takarmányt, — a gyapjú évről évre nemesedik, raczka birkát már szégyenlene tartani a legszegényebb gazda is, — kos bárányokat cserélgetnek, s drága pénzen is vesznek. — A legelő azonban teljes mértékben viseli a közösség terhét. Itt a sertés csürhe felturja a tehén csorda legelő járását, a birka bogyóival úndorral eteti a szarvas marhával a mezőt; s e tekintetben semmiféle intézkedés nincs, — a legelő javitásáról meg szó sem lehet. — Tanya földjeit csak megőrizheti nagy nehezen a gazda, mások legeltetésétől, de a nyomási földeken a tarló felszabadulása divatban van, — a ki előbb éri, az legelteti; — a juhász a csomók közé is betör néha néha falkájával. —

A méhtenyésztést némellyek űzik: de kevés ügyességgel; mert a nagy nehezen kitelelt méhek tavaszszal többnyire késő, sokat eresztenek ugyan: de a nyári aszályban megromlanak; czélszerü legelőkről nem gondoskodván a tenyésztő, sovanyán mennek a télnek, hasznot pedig keveset adnak. A selyem bogár férgeitől undorodik a halasi kún ember, pedig magában a városban van annyi eperfa, hogy évenként 400—600 pengő forint értékü gubókat lehetne termelni. — József császár hajdani epres kertje végkép elpusztulván, a város egy régi temetőt eperfákkal ültettetett be, és eperfa iskolái is vannak. — Magánosok udvar telkein, s különösen a tanyákon majd mindenütt találhatni több, kevesebb eperfákat; — de megvalva a mi igaz, a népet tanitani, oktatni, — vagy épen jó példával menni elő, még senkinek sem jutott eszébe. — Ludakat, és pulykákat temérdeket nevelnek a tanyákon, mellyeket többnyire kecskeméti, szegedi kofák vásárolnak fel. —

E városnak temérdek szőlleje, sok gyümölcs fája van; s az oltogatás is divatozik. — A konyha kertészet azonban nagyon alant fokon áll, s petrezselyemmel, sárga répával, hagymával a sárközbeliek látják el, — káposztát pedig a szabadkai földről Kelebiáról hord a város.

Ez előtt 30—40. évvel temérdek futó homokot osztott ki a város beerdősités végett, s most tüzelő fában nincs hijány. De épület fát Bajáról, Szegedről, Foktürül kell hordani, igen magas árért. — Az ország útakat kezdik fával ki ültetni.

Végül megemlitem a halasi reformált vallású összes birtokos lakosoknak, azon buzgó előre törekvését, miszerint egy, — reál iskolái tanulmányokkal egybe kapcsolt, s még ez ősz' végén megnyitandó algymnasium alapitására nemes lelkü áldozatot tettek, az iskola alapjául évenként 4—5 ezer pengő forintokat jövedelmező Páka, és Mérges pusztákból fekvő földbirtokukat örök időkre felajánlván, s egy darab földet mutatván ki a város alatt, mellyen a nép gyermekei, a mezőgazdaság-tudományában gyakorlati oktatást is nyerendenek. — Új korszak nyilandi ez által a mezőgazdaságra nézve Halason, s az utókor áldása kiserendi ennek előteremtőit. —

Felső-Eőr magyar falu Vasmegyében, a Pinka mellett, lakosai már Béla, István László királyok alatt nevezetes szabadságokkal birtak s ivadékai azon öröknek, kik hajdan az ország határszéleit tartoztak a német császárok beütései ellen védelmezni. Szabadságaikat I. Károly 1327 megerősiti, melly oklevélben a testület ör-nagyság czimmel neveztetik; ismét Rudolf 1582 feb. 18-ról uj adomány levéllel látta el az őrséget. Alsó Eőr hasonló szabadalmakkal él és az őrség jelenleg egy urodalmat képez.

Tagosztály eddigelé sok okoknál fogva életbe lépni képes nem volt. Annyival inkább dicséretre méltó az igen elaprózott birtoku határban a szigoru rend, mellyet a lakosság eréjes egyetértéssel fentart. — A szántó földek kötött agyagos, néhol márgás természetüek. Itt a trágyázást némellyek minden hatodik, mások negyedik évben, de rendesen gyakorolják. A vetésben rendes forgást tartanak, melly többnyire következő: a hatévi trágyázásnál 1 trágyázott földben buza, 2 parlag, 3 rozs, 4 parlag, 5 zab lóherrel, 6 lóher kaszáló; némellyek a 4-ik szakaszt kapásokkal vetvén, lóherét nem vetnek, hanem a 6-ik szakaszt parlagolt tják; négy évi trágyázással 1 trágyázott földbe árpa, 2 parlag, 3 rozs, 4 kapásnövény. Megjegyzendő, hogy a határ 9000 hold körül levén, a népességhez aránylag elég bő s azért lehet tenni a parlagoltatást.

A vidékhez képest nem is drága a föld. Egy 1200 □ öles hold középszerű föld örök ára 90—120 pft.; évi haszonbér 2—6 pft. — Egyébiránt fő termék a buza és rozs s ennek szaporitásában központosulván minden igyekezet; e két termék minőségre nézve is mind a helybeli piaczon, melly a stajerországiak által is nagyban látogattatik, mind egyéb piaczokon jó hirben áll. A szántó földeken kivül vannak nagy kiterjedésü kerti földek; már ezeknek ára amazokhoz aránylag magasan áll; mert egy 250— 300 □ ölnyi kerti föld 100—120 pfton könnyen el kél. Ennek mivelésére a nép kitünő szorgalmat fordit. Ez rendesen minden második évben trágyáztatik, mégpedig valamennyire csak lehet, apróbaromfi trágyával, s itt fő termékek káposzta, len, répa, mák; a répa len után különös jó sikerrel diszlik.

A családok többnyire népesek levén, cselédre kevés szükség; hanem kik fogadni akarnak, könnyen kapnak, s egy férfi szolga bére 24—30, szolgálóé 16—18 pftra szokott felmenni tartáson kivül. A napszám olcsó: de meg arra sem sok szükség: mert a barátságos egyetértésben élő lakosság minden munkánál kölcsönösen segiti egymást; ma Pálnak, holnap Jánosnak takaritják le termését, törik le kukoriczáját, és ez igy megy folytonosan, mig benne tart.

Iga alá tehén, ökör, ló egyaránt van alkalmazva, a mint kinek igényiete hozza magával. Az igás jószág, kivált a tehenek és ökrök folytonosan igen jó karban tartatnak: hanem a lovakra kevésbbé illik rá ezen kitünő dicséret; mert azokat sokan aprólékos kereskedési hajszolással nagyon lehajtják; hanem azért találkoznak lovas gazdák is jók. — A baromtenyésztés kiterjedését igen elömozditja azon körülmény, hogy a Pinka, Szék, Nádas s több más patakok sikságain kiterjedt rétségek vannak, mellyek gyönyörü fekvésöket tekintve a vizek szabályozása után a legbujabb földdekké volnának ugyan varázsolhatók: de mig vizmentesitetésök nem létesül, egyedül csak is rétekül használtathatván, bő szénával adóznak. Egyéb baromtenyésztés felett a szarvasmarha tenyésztés látszik előnyben lenni. A legelő a különféle álat-nemek közt felosztva van. A sik lapály területeke a lovak és sertések járják; az emelkedettebb, valamint az erdős helyek a szarvasmarhák számára szolgálnak; a helységtől egy kicsint távolabb fekvő ugarokon és parlagokon, az ugy nevezett kilső mezőkön, kizárólag az igás jószág legel. A helységhez legközelebbi földek, a belső mezők, mellyek teszik a lakosság, kivált a kisebb birtokosok tulajdonképeni éléstárházát, mentek az ugar vagy parlag legeltetéstől. Itt ha valakit a vajdák (a mező pásztorok, vagy csőszök neveztetnek igy) megfognak, első izben 4—12, másod izben két ennyi pftban szokták megbüntetni, a kár megtéritésen kivül. És az illy kártételek és kihágások ellen az elöljáróság gyors és szigoru eljárást gyakorol. Hanem a tarló felszabadulás valamint a kilső, ugy a belső mezőn is gyakorlatban van: de mindenik szigoru rendtartással. A belső mezőkön felszabadulás után is egyedül az igás barom jár. Sőt a kilső tarlók is először mindenkor csak az igás baromnak szabadulnak fel, s csak hol már ezek a mező elejét felcsipegették, szabad sorra egyéb jószágnak utánnok menni. A rétszabadulás Szentmihály napkor áll be, szinte előbb az igás barom, aztán a csorda számára: de sertésnek a rétekhez közel szagolni sem szabad; sőt nedves időben akár ősszel, akár tavasszal szoros ügyelet van arra is, hogy a rétet semmiféle állat ne illesse. Ugy látszik az e tárgy körül követett s közegyetértésen alapuló szigoru rendtartás okozza, hogy a nagy számra menő birtoktalan lakosok irányában, kik ugy szólván egy kis belső telken épült fa házacskán ki-

vül egyébbel nem birnak, s e mellett a nagy kiterjedésü közös birtokokat a legnagyobb birtokosokkal egyenlő joggal használják, azok is még hallgatnak, kik az arányositást és tagosztályt örömest óhajtanák. Mind az által a vidéki urodalmak és községek élénk mozgalomban levén a tagositás körül, ugy látszik az soká elmaradni már itt sem fog.

A méh-, és baromfi tenyésztést szinte meglehetős szorgalommal üzi a népség. A kertészkedés virágjában van. Sőt az értelmesebb lakosok a selyemtenyésztés alapját is különösen 1843 körül kezdett kiterjedt eperfa ültetések által megvetették, ugyanekkor a tenyésztést is eréjesen megkezdvén. Azonban a szép előmenetelü ipar ágnak az $184^{8}/_{9}$-diki események véget vetettek; s azóta nem akadt egyén, ki az ügynek élire állván, a csak kalauzt váró népnek előtte járna. Hanem annyival nagyobb tüzzel és sikerrel halad előre a gyümölcstenyésztés és nemesitès, mint melly egyik legszebb jövedelem forrását teszi a népségnek.

Sár-Bogárd fekszik Fehérvármegye alsó részén a Fehérvár Szegszárdi országutban. Sár-Bogárdot és Tinódot éjszakról határozza alsó Körtvélyes puszta,- éjszaknyogotról alsó Töbörzsök puszta, — délnyugotról Hatvan és Örs puszták, — délkeletről szent Miklós hellység- és keletéjszakról Szarvas és Kis-Lóók puszták. Piarczai Dunaföldvár, mellytől 3, és Fehérvár, melytől $4^{1}/_{2}$ mértföldnyire fekszik.

Felső Bogárdon 1831-ben, Alsó Bogárdon 1841-ben végeztetett be a tagosztály. A Bogárddal egy községet képező Tinód pedig még most is csak az ősi családi elágazás szerinti elaprózottság állapotában van. Felső Bogárdon egy tagban ugyan, de az egész határ szélességét átmetsző alakban hasittattak ki a birtokok; minek következtében egyes birtokok alakja, mint egy hosszú kinyujtott szalag tünik a szem elé. Alsó Bogárd szerencsésebben van tagositva, ha bár az illetők minden igyekezete sem volt képes az egy tagba hasitást keresztül vinni. Illy módon a házhelyek után a helységtől délre házhely pótlékok két és fél annyi mennyiségben adattak, s ezek után hasittattak ki a szántóföldek gyönyörü alakban, ugy hogy ez osztályban 60—70 holdnyi terület a rendes négyszeg alakját meglehetősen megközelitve, 20—25 holdnyi birtokok is igen szép és használható alakkal, a száz holdas birtokok pedig a lehető legkivánatosabb kinézéssel birnak. — A tagositás után természetesen, minthogy az egész határ tagosittatott, a helységnek közlegelője nem maradt, minél fogva az itteni gazda közönség egyetemesen a barmok istállón tartására s gazdaságában a váltó gazdasági rendszer alkalmazására volna utalva, hanem ennek temérdek akadálya lévén, azt még egyetlen gazda sem vette gyakorlatba. A tagositás a föld értékére tetemesen hatott ugyan, a mennyiben a kezelés és megőrizhetés könyebbsége, valamint a legeltetés kényelmessége által a birtok becse sokat nyert előbbi állapotához képest; de mind a mellett 1850-ig csekély áron, nagyobb mennyiségben holdja csak 45-től 55 pgő ftig kelt, mig 1850 óta annyira felmagasodott, hogy már a mult évben 120 pgő forintjával fizették a jó minőségü földnek holdját. — Minőségre nézve a határ nagyobb része fekete agyag, néhol csaknem tisztán, több helyen kevés fekete homok résszel keverve. Általában ezek a legjobb minőségü 85—95 fontos tiszta buzát termő földek. A helység irányában éjszaknyugot és délkeletre nyuló pótlék házhelyek általában kova földdel kevert homok földek, mik szintén igen szép és sikeres rozsot, kevés tavaszit teremnek. A határ keleti

széle egyenes vonalban az ugynevezett bolondvári, mély völgyet képező, gyönyörü szemü buzát termő dombon nyulik el, mellyen belől a helység felé eső, régidöktől fogva szántóföldnek használt birtokok különösen és kiválólag tiszta buzát, jól jutalmazó kukoriczát és zabot teremnek. Árpa a falu hosszában elnyuló, tagositás előtt közlegelőnek használt részeken ád jutalmazó termést. — Rétje a bogárdi határnak kevés, leginkább egy a határon keresztül vonuló eső és hóviz folyás mellékein van; de valamint termésre, ugy minőségre nézve is, legjobbak közül való, mit ha a féktelen juhászok bitangolás helyett megkimélnének, minőségében még igen sokat nyerne. A rét-hiány mesterséges takarnánnyal pótoltatik ugyan, melly czélra trágyázott ugarban árpát és zabot összekeverve termelnek; de minthogy a váltó gazdasági rendszer szerinti gazdálkodáshoz, s az e mellett termesztetni szokott mesterséges takarmány előállitásához még ugy szólván az anyagi tehetség hiányzik, ugyanazért háziállataikat nyáron igen sokan az ugaron és tarlón legeltetik, némelyek költséges takarmánynyal istállón tartják, a téli takarmányozásnál pedig a szalma nagy szerepet játszik.

Általában a három nyomású ugar rendszer van elterjedve, ámbár már találkoznak a birtokosok közt, kik ennek hátrányos voltát, s a váltó rendszernek előnyét dicséretesen elösmerik, de minthogy ez utóbbinak életbeléptetésében, először is a szükséges állatok hiánya, s ebből származó trágya hiány, a szántóföldeknek a helységhez távolléte, s az ezekhez vezető útaknak csaknem minden télen használhatlan állapota, valamint a felszereléshez okvetetlen megkivántató tőkének hiányzása, akadályúl szolgálnak, még nem támadott úttörő, ki e tekintetben másoknak például állana. Ez okból a barom tenyesztés alant fokon áll, nem számitván ide egyes kivételeket, kik dicséretes buzgalommal iparkodnak jó faju állatokat szaporitani, s e szaporitás által másoknak ösztönt és példát adni. Az ökrök magyar, a tehenek magyar és schveizi fajúak. Lovakat a jó módú birtokosok részint nemesitett, részint egésséges, erős magyar fajúakat tartanak, míg a köznép kezében azok elaljasulása szemlátomást észrevehető. — A birka gyapjúra nézve középszerü, egésséges ép faj. Sertés tenyésztés csak a helybeli szükséget pótolja.

Tinód délnyugoti határán folyik keresztül a Nádor vagy Sárvizcsatorna, melly 1810—1820-ig készült el, s a tinódi birtokosság 40,000 pftig vett részt költségeiben. E csatorna épitése által eléretett ugyan a czél a vizenyős helyek tökéletes kiszáritására nézve, de e helység baromtenyésztésére nézve megbecsülhetlen hátrányúl szolgál, a mennyiben épitésénél s vezetésénél nem lévén tekintet a rétek öntözhetésére, egyedül a viz lefolyása lett eszközölve, s rétet nem, csak legelőt csináltak ollyant, mellyen szárazabb időben a marha tengeni sem képes, míg a lecsapolás előtt e helység baromtenyésztése virágzott.

A múlt 1854-dik évben rendeltetett a hatóság által a helységen keresztül futó Fehérvár Szegszárdi, a folyó évben pedig a Földvári és Lóókba vezető útaknak élő fákkali beültetése. Az egész helység határában alig látni másutt néhány fát, innen van, hogy a helység környéke, bár igen szép fekvésü, és kellemes levegőjü, tágas, csaknem egy mértföldnyi területü völgyületet képez, igen sokat veszt szépségéből, s levegője nyáron által rekkenő.

A keleti határon lévő dombok szerencsés fekvése okozta, hogy a körülményeket rendesen jobban méltányolni tudott, s a realis vagyont inkább becsülő régiebbek által szőllővel beültettetett, melly szőllő mennyiségére és mi-

nőségére nézve egyiránt kitünő, jó zamatú bort termett, de melly szőllőskert — fájdalom — az utódoknak indolentiája, rosz kezelése, s a mindenben szigorúan megkivántató rend hiánya miatt elhanyagoltatott, s most már parányi részét kivéve, tökéletesen elpusztult.

Gyümölcsfák, néhányak kertjeit kivéve, igen parányi mennyiségben tenyésztetnek, melly körülmény okozza, hogy a szomszéd Tolna és Somogymegyéknek e részben gazdag helységei lakosainak sok pénzt, még több gabonát ad ki évenként a helység.

Szentes magyar mezőváros Csongrádmegyében. Az urodalomtóli legelő elkülönités 1836-ik évben megtörtént, s a község a maga részére esett legelő részt és minden közföldjeit, tehén csorda járásúl föntartott 1200 holdon kivül, a lakosok között 1851-ik évben birtok aránylag fölosztván, jutott egy ház után 3 hold $783^{8}/_{10}$ □ öl, mellyből az 1-ső osztályú 2. hold $160^{2}/_{10}$ □ ölet, 2-od osztályú 1. hold 29 □ ölet, 3-ad osztályú pedig $594^{6}/_{10}$ □ ölet tesz, a holdakat 1200 □ ölével számitván; — és igy egy egésztelek után nyolczor ennyi. Van pedig $554^{7}/_{8}$ sessio és 2330 ház. A határ összes kiterjedése 99,670. holdat tesz 1100 □ öles holdakban. *) A lakosok legelő illetőségöket külön-külön saját tetszésök szerint használják; és pedig, minthogy az 1-ső osztályúak jó szántóföldek, ezeket szántás vetésre, 2-ik osztályúakat kaszállás és legeltetésre, a harmadik osztályúnak, vagy is rétnek pedig, a mennyiben az a Tisza és Körözs által jobbára egész éven által elboritva van, a hátasabb részeket kivéve, kevés hasznát veszik; — melly állapoton a Tiszaszabályozásnak nagyobb hévveli fölkarolása által lehetne segiteni. — A termékek közzül legfőbb a búza, kukoricza, árpa, repcze, köles, zab; s bizvást állithatni, hogy e vidéken sehol szebb, jobb és több búzát és kukoriczát nem termesztenek, mint Szentesen, a honnan a kereskedők mindig nagyobb nagyobb számmal jelennek itt meg vásárlásokat tenni, mi a termesztésben nagyobb iparkodás kifejtésére nézve észrevehető hatással van. — Egyébiránt itt a tanyás gazdálkodás divatozván, leggyakoribb vetés rendszer imez: kukoricza, vagy más kapás növény, utánna búza, majd árpa vagy zab, ez után ismét búza, végre megint kukoricza. Némellyek az első kukoricza után nem épen rosz sikerrel búzát kétszer vetnek egymás után; mások ismét repcze s egyéb veteményféléket is termesztvén, a körülmények szerint változtatott szabad vetésforgást gyakorolnak. A trágyázás mindinkább divatba jön, s főkép kukoricza alá történik. Ugarlás csupán repcze alá gyakorlott. Vasekéje több, vasboronája minden jobb gazdának van; többen hengert és kukoricza kapálló gépet is használnak. —

Lóhere, bükköny, repcze meglehetős mennyiségben termesztetik, len, kender házi szükségre; — dohány a monopolium behozatala óta igen kevés.

A kézi erő a mivelés alatt álló földekhez mérve csekély, melly miatt a cseléd fogadás a gazdának sok gondot ad. Egyébiránt az első (öreg) béres bére következő: készpénzben 60 pft, 8. köböl búza, 8. köböl árpa, (a szérürőlkimérve); 2. éves disznó, két pár új csizma, 2. darab szarvasmarha teleltetés s

---

*) Ez 1600 □ öles holdakban 68,523 holdat tevén, a 24-ik §-ban csupán a telkes földek mennyisége szerint kitett hold számot e legujabb közlés nyomán ezennel kiigazitom.

nyaraltatás, 4. kocsi tűzrevaló szalma, 30 □ öl kukoricza föld fölszántva és az innen nyerendő termésnek ingyen haza szállitása; mellyeket pénzül fölvéve 180—200 pftot tesznek; és ezenkivül koszt. A kissebb cselédek bére ehez aránylag kevesebb. — Napszám a téli hónapokban 12—16 pkr; tavasszal 24—30 pkr; kaszáltatáskor 48 pkrtól 1 pftig; aratáskor 1 pft 36 krtól 2 pftig, nyomtatásban 1 pft, összel 24—20 pkr; mindig a gazda tartozván élelmet adni. Szakmányban munkáltatás nincs szokásban. A takarásnál és nyomtatásnál a szomszéd és felső vidékek segittik ki a községet, honnan aratás idejére csapatosan lejárnak a munkások. Az aratás 10—11-ik részért bentartásra van, ezenkivül a részes gabonáját a gazda köteles mind szemül, mind szalmául a városra szállitani. A ki egyszersmind a nyomtatásra is fölfogadtatik, annak rendszerint vagy a nyomtatást is összefoglalva a búza termésből 8-ik 10-ik, lavaszból (árpából, zabból) 8-ik rész megyen, mellé ebéd rész vagy tartás. —

Kukoricza többnyire felesbe miveltetik, olly formán, hogy a gazda a szántást saját erején teszi meg, miért a feles minden 10 □ öl után egy napot tartozik a gazdának széna kaszállás idején ingyen dolgozni. Burgonyát a föld meg nem szülvén, egyátaljján nem termesztetik, — más vetemény földek, p. o. bab, borsó, lencse, dinnye minden a gazda részére teendő szolgálat nélkül szoktak felibe adatni. —

Harmados szántásról itt szó sincs; a szántók mind felibe mivelik a földet, olly egyességgel legközönségesebben, hogy a feles ad vető magot visszatérités nélkül, a földnek minden munkáját önerején és kosztján megteszi; azonban az araló és nyomtató rész kiadása közös a gazdával; — a feles tartozik a szemes gabonát, mi a gazda részére jut, saját erejével haza szállitani. — Némellyek a felessel uzsora szántásra is egyezkednek, melly abban áll, hogy bizonyos hold föld után, melly feles munkálatban adatik, p. o. 10 hold után egy holdat a gazda részére fölszánt a feles és a gazda által adandó gabonával beveti, s a körüli minden munkát ingyen teljesit. Jó földeknél efféle szolgálatokat is örömest tesznek a felesek.

A haszonbér a közelebbi években tetemesen fölrugott; — jelenleg a szántóföld holdjáért 8 pfttól 12 pftig, kaszállóért 6 pfttól 8 pftig, legelőért 4 pfttól 6 pftig, — sőt közel a város megett minden 1200 □ öles holdért kissebb részletekben 18 pftig is fizetnek egy évi haszonbér fejében. Örökáron a város közelében egy hold föld ára 200 pft, — távolabb 100 pfttól 150 pftig. A földárára nézve az úrbér fölszabadúlás itt semmit sem eredményezett, — mert a város magát, volt földesuraitól (gróf Károlyi István, Lajos, és György) még 1836-ik s illetőleg 1837-ik évben megváltotta, — a föld ára itt 1848. év előtt is már elég magasan állott, fölemelkedését a gabona jó árának lehet tulajdonitani. Föld, ház, szőllő eladások s cserék igen gyakoriak, mi a határ nagyságánál s a város népességénél fogva igen természetes. De minden iparkodó lakos földbirtok szerzésre törekedvén, a vételek hasonló gyakoriak, sőt azt lehet mondani, az eladások irányában nagy a vevők közt a verseny. Egyébiránt itt miden házbirtokos a legelő osztályban részesitve levén, egy kis ingatlan birtokkal bir; és e körülmény egyik oka annak: hogy nagyobb munka idején nem kevéssé érezhető a munkás kézben a hiány.

Iga alá a lakosság jobban szereti tartani az ökröt, azért, mert ennek kitartása kevesebb költségbe kerül a lóénál. Az igás marha jó karban van.

Egy hold föld fölszántása 3 pftba, bevetés és boronálással együtt 4 pftba kerül, — egy igás napszámot általában 4 pftért lehet kapni. —

A szarvasmarha, ló, juh, sertvés tenyésztésre a határbeli földek igen alkalmasok levén, ámbár a közlegelők felosztása által a közös gulyák, ménesek feloszlottak; illendő kiterjedésben üzi a lakosság tanyás gazdasága mellett a barom tenyésztést: de különös figyelmet a faj nemesitésre nem fordit. — A méhtenyésztésnek szinte van egy kevéssé divatja; a baromfi tenyésztés pedig nagy mértékben divatozik, mellyet a tanyás gazdálkodás szerfelett elősegél; és baromfiakkal többen Pestre nyereséges kereskedést üznek.

Szölleje a lakosságnak kevés van, a honnan a város Csongrádról, Kecskemétről, Aradról stb láttatik el borral. Gyümölcs tenyésztés, oltogatás mindinkább meghonosúl; bár még korántsem elégiti ki a belső szükségletet, s a kecskemetiek, körösiek és tiszahátiak gyümölcse itt nagy piaczra talál. Kerti vetemények figyelmet alig érdemlő mennyiségben termesztetnek, s ezekkel, jelesen káposztával stb Kecskemét, Makó, Csanád és Szeged tájéka látja el a várost. —

A fa tenyésztés előmozditása tekintetéből van a községnek egy fa iskolája, melly még most csak arra szolgál, hogy az innen nyerendő ültetvényekkel a határt az országútak mentében körül ültetni lehessen. Erdő a határban nincs, a mi csekély füzesek vannak, ezek kevés fát szolgáltatnak. Tüzelő és szerszámfát a lakosság a Körözsön Biharmegyéből szállitva kap, — az épület fát pedig Szolnokból a Tiszán leeresztve. Egy öl kemény tüzi fa ára 8 pft; lágyfáé 5 pft. Épület fa ára; jelessen egy szál 11 öles első osztályú fenyőé 16 pft, 2-ik osztályúé 15 pft; egy szál 10 öles első osztályúé 14 pft, 2-iké 12 pft és igy lejjebb. Ez árt a szolnoki tariffa határozza meg, úgy azonban, hogy a szállitási bért és más költséget rá kell fizetni. —

Szent-Lőrincz magyarfalu Tolnamegyében. Tagosztály és legelő elkülönözés gr. Apponyi Rudolf és Gyula testvérek kezdeményezése következtében, éppen most van munkában. Mindennemü vetemény bőven terem itt, repcze is, dohány is egy pár ezer mázsa. Azonban tiszta buzájáról legnevezetesebb a helység a paksi piaczon. A vetésben bizonyos rendszer tartatik, a mennyire azt a határnak két nyomás alatti fekvése megengedi. A nyomás ugyan kettő, de gyakorlatban háromra osztályozzák. Őszi vetés után kukoricza, ezután árpa, repcze, dohány, mák, lencse, borsó egy nyomásba vegyest vettetik. Még ez a földben áll a trágyát földeik végeire hordogatják, s letakarittása után széljel terittik s két szántásba ismét őszit vetnek. Ugart sohasem hagynak. A trágyázás rendesen télen az árpa, repcze, dohány alá, s a mit akkor bevégezni nem lehet, s a melly trágya nyáron által gyülekszik, ismét ugyanazon földek trágyázatlan maradt részeire őszi alá hordatik ki. Közönséges jó tolnai ekék és fogasok vannak divatban. Lóhere minden gazdaságnál, bükköny, repcze, dohány, kender nagy mértékben termesztetik. Cselédet eleget lehet kapni, mert a 111 telkes gazda mellett él 180 házas és 40—50 házatlan zsellér, kiknek fiai leányai örömest vállalkoznak szolgálatra. Többnyire benntartósok, a szolgák 70—80 vforint és egy marha tartás, a szolgálók 50—60 vf. bér mellett. A kik magok kosztján élnek kapnak 30 vf. 24 pozs.m. őszi gabonát, 1 hold tavaszi földet, 30 font hust, 30 font sót, egy pár szekér tüzelő szalmát és egy pár csizmát. Napszámost lehet kapni mindenkor — az egy aratás idejét kivéve. — Télen koszt mellett férfiak bére 30 vkr. a nélkül 42—45 vkr.

leányoké 24 kr. és 30 kr. — Tavasszal szöllő munkára férfiakat koszt mellett 36 kr, a nélkül 50 vkr, leányokat 25 vkr, és koszt nélkül 36—39 kr. nyáron a kaszást 1 ft. 15 kr. és koszt, nélküle 2 vf. gyüjtő leányokat 30 kr. és koszt napi bérre lehet kapni. A szakmányban való dolgoztatás nincs divatban. Takarók könnyen kaphatók maguk kenyerén is őszire 12-én tavaszira 10-én és a 26-ik kenyér rész. A gazda kenyerén pedig a kenyér rész leszámittatik. A nép sok lévén, ha feles földeket nyerhetnek, felül még a föld minőségéhez képest 8—10 gyalog napszámot is szolgálnak.

25—30 vforint a föld haszonbére holdanként, örök áron 250—300 vforinton kél, s az urbér felszabadulás óta éppen két annyira emelkedett mint volt az előtt. Az eladás csak ritka eset a szántóföldeknél, mert a nép vagyonos, hanem szőllőknél gyakoribb. Mindenki, még a házatlan zsellér is fekvő birtok után törekszik, s van is majd mindegyiknek.

Iga alá inkábbb lovat szeretnek a lakosok mint ökröt, egy felől a legelő csekélysége miatt, más felől lovaik rendszerint mind kanczák lévén, csikó nevelésből több hasznot vesznek, mint ökreikből. A mi ökör van, az is mind szép és kövér, mert a szomszéd pusztában pénzért vagy szolgálatért is bérelnek tiszta rét-legelőt, lovaik pedig az egész megyében hiresek, szép csikókat nevelnek, s évenkint legalább 100—120 darab csikót éves korában 180—250 vfton darabját, adnak el. A fuvarozás ugyan nem kedves kenyerük, de azért szántót 3—4 vftjával, fuvarost egy napjára 4—5 vftjával még is lehet kapni eleget. Lótenyésztésre legtöbb figyelmet fordittanak a lakosok, de azért 2—3 éves tinókat is majd minden gazdánál lehet 3-at négyet találni; ő elmondhatom, hogy a marhanevelés nagyban üzetik és jó sikerrel, mert saját legelőjökön a fiatal szarvas marha és csikók megélnek, kanczáikat pedig nyáron rendesen istálón tartják lóherével. A község költségén 3—4 válogatott bika és 4 válogatott kan rendesen tartatik, s a mennyire lehet vagy a lángi, vagy a dégi, az előtt az adándi ménesből is eredett csikókat vásárolnak méneknek. Minthogy a legelő még eddig közös az urodalommal, nem kivihető, hogy minden állatfajnak számára legelő különittessék. Mind a mellett is, az iga vonó ökrök legelőjén tarló szabadulásig más nem jár; a ló, tehén és borju csorda egy legelőn él. Rét és tarló szabaduláskor a legelhetési elsőség mindenkor az igavonó barmoké. A fölebbi oknál fogva még a legelő javitásra nézve sem történhetett intézkedés. Mert másnak javittani semmi kedvük nincs az embereknek. Méhtenyésztés csekély, selyembogár semmi, baromfi bőven.

Szőlőmivelés a szegszárdi módorban néhány év óta kezd virágozni, mióta a Sz.-Lőrincz határával szomszédos, s nagy részt a lőrinczieк birtokában lévő b o r j á t i hegyláncz 10 és 20 ezer akó közötti vörös borának ára és hitele emelkedett. Gyömölcsök közül leginkább a szilva termesztés virágzó a Nádor csatorna által kiszáritott hajdan posványos ugy nevezett f ü z f á s kertekben, annyira, hogy még a 2 állomásra fekvő d. földvári piaczra is több száz mérőnkint szállitják a szilvát a helybe jövő vevők és kofák.

Leginkább Paksra piaczoz a helység, s föképpen buzát és nevezetes mennyiségű kukoriczát szállit oda.

Téth magyar falu Győrmegyében. Tagosztály és legelő elkülönzés történt a közbirtokosok közt 1848-ban, a volt jobbágyok közt 1853-ban.

A tagosztály behozatalával az elkülönzött legelő is megszünvén, min-

den volt jobbágyi telek után 9 hold adatott legelő illetőségül. — A föld főtermékei, rozs, buza, árpa, zab, burgonya, kukoricza, bükköny. Nevezetesb termék a legközelebbi győri főpiaczon a rozs.

A lakosok a vetésben bizonyos rendszert nem tartanak. De a tagosztály behozatala kétségen túl előidézendi azt, a mint a közbirtokosoknál már ez mutatkozik is. Leggyakoribb vetésforgás vala eddig a dülőzetes gazdaságnál őszit ugarba vetni és ismét ugarban hagyni, jelenleg pedig ugar helyett lóher és bükköny termesztés kezd divatba jőni; aztán vettetik kukoricza, vagy burgonya, majd árpa lóherével, lóhere, buza vagy rozs sat. — Főkép árpa alá szoktak trágyázni.

A czenki és Vidacsféle vasekék a közbirtokosok közt, úgy egyéb gépek is kezdenek elterjedni. — A köznép vasekékre sajnálja pénzét, be sem látja még azoknak elvitázhatlan czélszerüségét. —

Takarmány füvek közt főleg lóhere, bükköny és luczerna termesztése kezd divatozni. —

Iga alá inkább ökör mint ló használtatik, azon okból, mivel az elsőket könnyebb tartani. De ha a lóher tenyésztés és istálózás jobban divatba jő, kétségen túl, hogy a lótartás is, mint itt jövedelmezőbb gazdasági forrás, megfog kedveltetni. Az igás jószág a tagosztály óta jobb karban van. Pénzes szántót és igás napszámost nem könnyen kaphatni. Bére rendszerint 1 ft 12 kr és több is. — Győrre és Pápára ($1^1/_2$ állomás) fuvarbér 2 pft. — Júh, ökör és lótenyésztésnek egyaránt van a határban jövendője. Jelenleg az első érdemel figyelmet. A faj nemesitésre lótenyésztésnél az állodalmi ménlovak szoknak néhány év óta Győrben használtatni, mellyek tartási költsége a helységekre szokott kivettetni. Minden gazda csak maga földjére szoritkozik állattenyésztésével. A tagosztály óta a volt jobbágyok csak a sertvések számára hagytak fen közlegelőt, minden telek után fél holdat. —

Szőllő mivelés, gyümölcs tenyésztés és oltogatás leginkább a birtoktalan zsellérség által kedveltetik. Nemesb gyümölcsfákat a közbirtokosok is kezdenek tenyészteni. — A fatenyésztés és erdőszet a tagosztály óta inkább fogyott, több kissebb erdők kipusztitatván; jelenleg a tagi árkok beültetése által kezdik főleg a közbirtokosok a fa hiányt pótolni. Leginkább tenyészik akácz és nyárfa. — Tüzelő fát a szomszéd erdőkben, szerszámfát a Bakonyból, épület fát pedig Győrben szerezhetni. A tüzelőfának öle 8—10 pft. — A közlekedési utaknak fákkali beültetése kormányilag van megrendelve.

Vép vasmegyei mezőváros, Szombathely székváros tőszomszédságában, határának kiterjedése körül belül 6800 hold, mellyből 3530 hold a volt jobbágyok, 135 hold a plebania és templom — a többi pedig Erdődy gróf család birtoka. A szabályozás 1805-ben megtörtént mindenre nézve. A tagosztály a volt jobbágyok között most van folyamatban. A földnek főterméke buza, melly a szombathelyi piaczon a legnevezetesebbek egyike. A volt jobbágyok telkeiken ez ideig a hármas vetésforgást használják. A belső telek utáni, és a rétföldjeiket azonban közelvoltoknál fogva jobbadán takarmány, főkép luczerna és lóhere zöld takarmány termésére használják, a két uradalom (Gróf Erdődy Sándor és Kajetán urodalmai) 12-ös vetésforgást használ. A takarmányfüvek e forgásban nagy szerepet visznek, mivel rét kevés van, és luczerna, lóhere, burgondi répa, burgonya nagyban termesztetnek. A volt

jobbágyság parlagját trágyázza meg nagy szorgalommal buza alá; az uradalmak bükköny és kukoricza alá trágyáznak.

Gépekül használtatnak az urodalmaknál Amerikai és Szeidlféle cséplőgépek, Garretféle szecska és répavágó gépek, amerikai gyüjtő gereblye, kapáló és töltő eke, végre kukoricza morzsoló gép. A nép csak közönséges eszközöket használ.

Az uradalomban minden évben egy tábla kapás vetemény alá kerül; ebből ennek fele uradalmi erővel kezeltetik, fele pedig félholdanként kiadatik felébe — mellytől a feles 15 gyalog napot szolgál kaszálás és gyüjtéssel vagy hordáskor a szekerek mellett. —

Iga alá jobbadán ökrök használtatnak, lovak csupán messzebb utakra fordittatnak. —

A vépi közönségnek van külön ökörtilosa, csorda járása, és sörtés legelője; egy ½ telek után 4 ökör, 6 kisebbmarha, és 10 db sörtés jár legelőre. — Azon buza földek, mellyek rozssal vettetnek el, hordás után azonnal felszabadulnak; a rétek közönségesen Sz. Mihály napkor, — tavaszszal pedig Sz. György napig használtatnak legelőül. —

A közönség erdeje vágásokra van felosztva; évenkint mintegy 10 hold jön vágás alá, mellyből kerülő fa birtok aránylag osztatik fel. A leendő tagosztálykor az erdő is felfog osztatni. Épületfát a vidékekről a szombathelyi heti vásáron szerez a község; egy közönséges harmad fél öles puha deszka 30 pkr. 6″ 7″ gerendának öle 36 pkr. Stukatorfa □ öle 5 pft. —

A grófi család gazdasága a körülményekhez képest a lehető legczélszerübben kezeltetik mind a földészet, erdészet, mind a juhászatra nézve. Az alagcsövezésről az 57-ik §-ban emlékeztem. — Az erdészetre nézve állithatni, hogy a vidéknek legszebb pagonyai Vépen találhatók. A földészetnél minden 65 hold szántóföldre egy igás fogat van számitva. A termelt buza a vidéken a legszebbek egyike, 89—90 fontos; burgundi répa mintegy 5000 mérő termesztetik, zöld takarmánnyali etetés, lóhere és luczerna termesztés nagyban létezik. Gróf Erdődy Sándor részén mult évben is mintegy 54 mázsa lóher mag termett, mellyből 25 mázsa az uradalomban vettetett el, a többi 28 pftjával kelt. A juhászatot jellemzi az: hogy a pepinier gyapju mázsája legközelebb 185 pfton, a közönséges pedig 150 pfton adatott el.

Hibaigazitások.

lap.	sor	hiba	olvasd
5 felülről	33	tulajdonképeni szeleknél	tulajdonképeni sarkalatos szeleknél
21 alolrol	8	lépi	lepi
40 felülről	27	Strarán	Sztarán
42 „	35	lapsály	lapály
53 „	33	födlek	földek
55 „	22	Iregh-Tamási	Iregh, Tamási
110 „	35	Táth	Téth
121 „	9	arany	arány
136 „	25	szepet	szerepet
139 „	12	bives	hives
162 „	11	Teplin Károly	Temlin Károly
164 „	25	öntzöéssel	öntözéssel
165 „	23	patanai	patonai
174 „	8	mély határokon álomra	határokon mély álomra
174 „	17	Mura völgy	Morva völgy.
208 alolrol	2	együtt 4 véka	együtt egy hónapra 4 véka
210 felülről	7	köz	közt
221 alolrol	4	étellel	étel nélkül
223 „	11	gyár	gyér
224 felülről	14	szálátja	szállítja
231 „	23	Horhy Mihály	Hajnik János*)
232 „	35	sem cséplőgép alkalmazásával nem dicsekedhetik	cséplőgéppel el van látva**)
241 alolrol	1	helyek képő	helyek főkép
276 felülről	13	sáska	sóska
296 „	19	éritve	téritve
299 „	32	jagánál	jogánál
314 „	3	Német-Ladán	Német-Ladon
314 „	12	Pétervárad	Pécsvárad
340 „	32	hágatott	hágott
347 „	35	Almássy Károlyné	Andrássy Károlyné
357 „	26	kraban	karban

*) Az 54 §.-bani állitást kiigazitólag Hajnik János uré az amerikai gyüjtő gereblyék és vontató gépek terjesztésének dicsősége, ki ez iránt nála tett megrendelésekre Érdről Lócz épitész gyárából 150 gyüjtő és 20 vontató gépet terjesztett már 1851 jun. 7-éig el az ország különböző részeiben.

**) Ugyan csak az 54 §.-hoz. A nagy létai uradalomnak van cséplő gépe.

TARTALOM.

Bevezetes.

Jelen mezőgazdasági statistica fogalma és felosztása.

Magyarország, a szerbvajdaság és temesi bánát mostani határai közt.

Első Rész.

Mezőgazdasági alap statistica.

I. Szakasz.

Magyarország, a temesi bánát és szerbvajdaság éghajlati viszonyai.

Lap.

1 §. Az ország geographiai szélessége és hosszasága 1
2 §. Tenger szine feletti magasság. 1
3 §. Meteorológiai viszonyok 2
a) Hőtani adatok . . . . . 2 — 4
b) A szelek járása. . . . . 4 — 5
c) Eső és hó . . . . . 6 — 10
4 §. Éghajlatunk viszonyitva a növényi életre . . . . . 10 — 14
5 §. Éghajlatunk viszonyitva az állati életre . . . . . 14 — 18
6 §. (E számjegy tévedésből kimaradt.)

II. Szakasz.

Magyarország, a szerbvajdaság és temesi bánát földterületi viszonyai.

7 §. Térnagyság 18
8 §. Mivelt vagyis inkább termő és mivelésen kivüli terméktelen föld. 19 — 21
9 §. A terméktelen föld különféle megoszlása, s annak status gazdászati értéke . . . . . 21 — 23
10 §. A termőföld mivelési ágak szerint való megoszlása, s conbinativus tájékozás e tekintetben más tartományokkal . . . . 25 — 28
11 §. A termőföld aránynak mivelési ágak szerinti megoszlása és összehasonlítása az ország különböző vidékein . . . . . 28 — 33
12 §. A termőföld felületének különfélesége 33
1. Zordon vagy magas hegyes vidék osztályába tartozó megyék. 34 — 37
2. A szelid hegyes vidék osztályába sorolandó megyék. . . 37 — 39
3. Dombos megyék . . . . . 39 — 43
4. Róna megyék . . . . . 44 — 47
13. §. A termőföld természeti tulajdonsága 47
1. Az alföldi nagy sikság . . . . . 48 — 56
2. A felső vagyis nyugoti magyarországi kis síkság. . . . 56 — 63
3. Hegyes vidékek . . . . . 63 — 68

III. Szakasz.

Magyarország, a temesi bánát s szerbvajdaság népességi viszonyai.

	Lap.
14 §. Általános s viszonyos népesség	68 — 71
15 §. A népesség kor szerint	71 — 73
16 §. A népesség foglalatosság szerint	73 — 75
17 §. A népesítés kérdése Magyarországon	75 — 80
18 §. A népszám nemzetiség szerint	80 — 84
19 §. A népesség lakhelyek szerint	84 — 85

IV. Szakasz.

Az ország birtok viszonyai.

20 §. A személyes birtok jog, s az anyagi birtok jogi különfélesége	86
1. Régi allodialis vagy nemesi birtok	86
2. Régi adóalatti szabad föld	86 — 87
3. Felszabadult urbériség	87 — 90
4. Némelly tartozékokkal és magán kötelezettségekkel még most is terhelt föld	90 — 91
5. Olly birtokok, mellyeknél ideiglenes szerződések gátolják az örök jogi használatot s. a. t.	91 — 92
21 §. Az ingatlan birtok megoszlása	93
22 §. 1. A magyarországi nevezetesebb kiterjedésü urodalmak	93 — 94
23 §. 2. Nagyobb kiterjedtségü jószág birtokosok	94 — 99
24 §. A nagyobb határ kiterjedésü községek az országban	99 —102
25 §. Földbirtokos családok száma	102 —103
26 §. A földbirtok parczalánkénti (darabonkénti) megoszlása	103 —105
27 §. Határ rendezések és a tagosztály	105 —112
28 §. A tagosztály létesítésének módja különböző helyeken	112 —116
29 §, Conbinativ levonatok a tagosztályzásokbol, azok eredményéből, s a minimum s maximum kérdése.	116 —118
30 §. A föld becse, a haszonbér és az örök ár	118 —132

V. Szakasz.

A forgalom eszközei, ipar és kereskedés.

31 §. Pénz	133—134
32 §, Utak s egyéb közlekedési eszközök	134—135
33 §. Nevezetesebb iparos helyek	135—138
34 §. Országos vásárok	138—142
35 §. Piarcz és heti vásár	142—146
36 §. A gabona ára az ország különböző részein különböző időben	146—147
37 §. Főbb kiviteli czikkek	147—148

VI. Szakasz.

A mezőgazdaság kifejlésének eszközei s annak kifejlettségi foka.

38 §. Gazdasági tanintézetek	148—154

Lap.

39 §. Gazdasági egyesületek s a mezőgazdaságra befolyással biró tudományos és iparos társulatok . . . . . 154—160
40 §. Irodalom 160
41 §. Hitelbank s takarék magtárak . . . . . 160—161
42 §. Gazdasági gépgyárak s gépészek . . . . . 161—162
43 §. Jelesebb gazdák és gazdaságok a felsőbb és közép körben . . 162—171
44 §. A köznép gazdasági miveltsége . . . . . 171—175

Második Rész.

Tulajdonképeni mezőgazdasági statistica.

I. Szakasz.

A mezőgazdaság kezelési viszonyai

1. Czik. — A gazdálkodás különböző gyakorlott módjai.

45 §. Saját személyes, aztán gazdasági tisztek általi gazdálkodás és a haszonbérlet . . . . . 176—177
46 §. Kül és belterjü gazdaság, közönséges dülős paraszt és majoros vagy tanyás gazdaság . . . . . 177—178

2. Czik. — Mező gazdasági tiszti és segéd személyzet.

47 §. Gazdatisztek, azok alkalmazása és képeztetése . . . . . 178—182
48 §. Gazdatiszti fizetések; száztolizás; gazdatiszti nyugdij intézetek, s kegyuri ellátás . . . . . 182—189
49 §. Gazdasági cselédek 189
1. Urasági cselédek . . . . . 189—194
2. Közönséges gazdasági cselédek . . . . . 194—203
50 §. Napszámosok, egyéb munkások, takarók, aratók . . . . 203—221
51 §. A napszám ára különféle országokban . . . . . 221—222
52 §. Feles szántók és részes munkások . . . . . 222—229

3. Czik. — Instructionalis lelettár.

53 §. Épületek . . . . . 229—231
54 §. Gépek és eszközök . . . . . 231—234
55 §. Igás jószág s az igás napszám . . . . . 234—247
56 §. Haszonra tartott és trágya készítő heverő jószág . . . . . 247—249

II. Szakasz.

Földmivelés.

1. Czik. — A földmivelés átalánosan, s azután a telek vagy szántóföld mivelés s ezzel kapcsolatban a kaszáló rétek és legelők.

57. §. Telkesítés, a körüli mozgalmak és munkálatok 249
1. Homokkötés . . . . . 249—251
2. Mocsár szárítás és vizlecsapolás . . . . . 251—253
3. Alagcsövezés. . . . . 253—255
58 §. A föld mellékes használata . . . . . 255—257

Lap.
59 §. Földmivelési termény lelettár . . . . . 257—263
60 §. Földmivelési rendszerek, s a föld megmunkálásának módja. . 263—270
61 §. Kaszáló rétek . . . . . 270—271
62 §. Legelők. Rét és tarló felszabadulás s közlegeltetés . . . . 272—275

2. Czik. — Kertmivelés és gyümölcstenyésztés.

63 §. Konyha és diszkertészet . . . . . 275—278
64 §. Gyümölcstenyésztés. . . . . 278—284

3. Czik. — Szőlőmivelés s borászat.

65 §. Szőlőmivelésünk állása. . . . . 284—285
66 §. Országosan híres és legjelesebb borok és borvidékek. . . . 285
1. Aszu bort termő vidékek. . . . . 285—288
2. Fehér legfinomabb asztali borok és borvidékek . . . . 288—290
3. Vörös legfinomabb asztali borok és borvidékek . . . . 290—292
67 §. A különböző vidékeken legjobb hirben álló s legjobb minőségü borok . . . . . 292—295
68 §. Borkereskedésünk . . . . . 295—296

4. Czik. — Erdőszet.

69 §. Erdőszetünk egyetemes állása . . . . . 297—301
70 §. A fa ára és fakereskedés . . . . . 301—304

III. Szakasz.

Állattenyésztés.

71 §. Állattenyésztésünket érdeklőleg a mennyiség és faj iránti közelebbi tájékozás . . . . . 304—305
72 §. Lótenyésztés különösen . . . . . 306—321
73 §. Szarvasmarha tenyésztés . . . . . 321—336
74 §. Juhtenyésztés. 336
1. Nemes juhászatunk kifejlésének története . . . . . 336—345
2. Juhászatunk jelenlegi egyetemes állása . . . . . 345—349
75 §. Sertés tenyésztés . . . . . 349—352
76 §. Méhészet 352
77 §. Selymészet . . . . . 352—358
78 §. Kecskék, vadállatok és baromfi . . . . . 358—359

IV. Szakasz.

A mezőgazdasággal összekötött iparvállalatok.

79 §. Azon kevés, mit e tárgy körül mondani lehet 359
1. Szesz gyártás . . . . . 360—361
2. Olajgyárok . . . . . 361—362
3. Sörfőzés . . . . . 362—363
4. Czukor gyárak. 363
5. Liszt készitès és malmok . . . . . 363—365

Harmadik Rész.

Egyes gazdaságok leirása.

Lap.

A). Egyes uradalmak.

Albrecht cs. k. főherczeg magyaróvári uradalma . . . . . 366—368
Albrecht cs. k. főherczeg bellyei urodalma . . . . . 368—369
Batthyány Fülöp herczeg enyéngi uradalma . . . . . 369—371
Batthyány Fülöp herczeg körmendi uradalma. . . . . 371—374
Czindery László ur urodalmai . . . . . 374—375
Eszterházy Károly gróf szeredi urodalma . . . . . 375—377
Esztcrházy testvér grófok rédei urodalma . . . . . 377—378
Gyulai Ferencz gróf zaránd-panáthi urodalma . . . . . 378—380
Hunyady Józef gróf kéthelyi urodalma . . . . . 381—383
Inkey család iharos-berényi urodalma. . . . . 383—385
Károlyi György gróf aldebrői urodalma . . . . . 385—387
Keglevich János gróf sajó vámosi urodalma . . . . . 387—388
Mándl Lajos báró nagy-létai urodalma . . . . . 389—390
Rédl báró család stanicsicsi urodalma . . . . . 390—391
Gróf Sándor Móricz biai és bajnai urodalma. . . . . 391—395
Széchenyi István gróf pölöskei urodalma . . . . . 395—397
Széchenyi Lajos gróf somogyvári urodalma . . . . . 397—398
Zichy Edmund gróf szent-mihályi urodalma . . . . . 398—400

B). Egyes vidékek.

Rábaköz . . . . . 400—407
Szepesség. . . . . 407—409

C). Egyes községek.

Hajdu-Böszörmény Észak-Bihar megyében . . . . . 409—411
Cservenka csinos és gazdag német helység a Bácskaságban. . . . 411—413
Gyoma magyar mezőváros Békés-Csanádban. 413
Halas m. város a Kis-Kunságban . . . . . 413—415
Felső-Eőr magyar falu Vas megyében. . . . . 415—417
Sár-Bogárd fekszik Fejérmegye alsó részén . . . . . 417—419
Szentes magyar mező város Csongrád megyében . . . . . 419—421
Szent-Lőrincz magyar falu Tolna megyében . . . . . 421—422
Téth magyar falu Győr megyében . . . . . 422—423
Vép vasmegyei mezőváros . . . . . 423—424
Hiba igazitások. 425